

Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi

Yıl 6 Sayı 2 (Güz 2021)

VAKANUVIS
International Journal of Historical
Researches

Volume 6 No 2 (Fall 2021)

Sakarya

Eylül/ September- 2021

Yıl/Vol. 6, Sayı/ No. 2 Eylül/ September 2021 ISSN: 2149-9535

VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi

Yıl 6 Sayı 2 (Güz 2021)

VAKANÜVİS, uluslararası hakemli bir dergidir. Bahar ve Güz sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Ayrıca her yıl bir özel sayı yayımlanabilir. Derginin elektronik versiyonuna dergipark.org.tr/vakanuvis adresinden erişilebilir. Dergiye gönderilen makaleler, intihal olaylarının tespiti ve engellenmesi amacıyla Ithenticate intihal tespit programı ile denetlenmektedir.

VAKANUVIS International Journal of Historical Researches

Vol. 6 No. 2 (Fall 2021)

VAKANUVIS is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published as Spring and Fall issues. Also a special issue can be published every year. The electronic version of the journal can be read at dergipark.org.tr/vakanuvis. Author guidelines and editorial policies on submission of manuscripts can be found on the same website. VAKANÜVİS is using Ithenticate plagiarism detection software in order to detect and prevent plagiarism.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner

Serkan YAZICI

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Editor-in-Chief

Tufan TURAN

Editör Kurulu

M. Bilal ÇELİK, Serkan YAZICI, Mustafa SARI, Tufan TURAN, Zeynep İSKEFİYELİ, Fikrettin YAVUZ

Kapak Tasarım

Tamer Yazıcı

ISSN 2149-9535

E-ISSN 2636-7777

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / VAKANUVIS IS INDEXED IN

DOAJ DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

INFOBASE INDEX

Crossref

ADVANCED SCIENCES INDEX

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

CiteFactor
Academic Scientific Journals

EEOL
Central and Eastern European Online Library

I2OR

SÖBIAD

ESJI Eurasian
Scientific
Journal
Index
www.ESJIndex.org

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

Academic Researches Index
Acarindex.com

İSAM
TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

SIS
Scientific Indexing Services

EEOL
Central and Eastern European Online Library

ARI Academic
Resource
Index
ResearchBib

ISI
INTERNATIONAL
Scientific Indexing

Vakanüvis

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ/ RESEARCH ARTICLES

- 464 İslâm Coğrafyacılarında Halep Nehri**
Hayri Alkan
Aleppo River at Geographical Works of Muslim Geographers
- 478 Alkol Tüketiminin Osmanlı Kamusal Hayatında Yarattığı Sorunlar: İkinci Meşrutiyet Dönemi Ve Sonrasından Örnekler**
Fatih Arslan
Problems Caused by Alcohol Consumption in the Ottoman Public Life: Samples from the Second Constitutional Period and Afterwards
- 498 Glassware Production in Barda**
Aytan Asadova
Barda'da Cam Eşya Üretimi
- 511 Bir Ermeni Köyü Olan Adış'ın Siyasî, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu**
Oktay Bozan
The Political, Social, Economic and Religious Status of Adish, An Armenian Village
- 537 Osmanlı Devleti'nde Adli Modernleşme: Tanzimat Döneminde Dava Vekilliği (Avukatlık) Ve Baronun Ortaya Çıkışı**
Galip Çağ- Funda Öztürk
The Judicial Modernization in the Ottoman State: Lawyer (Advocacy) in Tanzimat Era and Emergence of Bar Association
- 561 1908 İhtilali'ni Başarıya Götüren Suikast: Şemsi Paşa'nın Katli**
Yasin Ersin
The Assassination Which Led 1908 Revolution to Success: Murder of Şemsi Pasha

- 588 TBMM Zabıt Ceridelerine Göre II. Dünya Savaşı Sürecinde Türk Dış Politikası**
Hacı Veli Gök
Turkish Foreign Policy during the World War II According to the Official Journal of the Great National Assembly of Turkey
- 627 Fetih Öncesi Müslüman Seyyahlara Göre İstanbul**
Remzi İğrek
Istanbul by Pre-Conquest Muslim Travelers
- 661 Bolşevik İhtilali'nin İran'daki Yansımaları**
Kamuran Karabalık
Reflections of the Bolshevik Revolution on Iran
- 689 Adapazarı'nda Yaşanan Asayiş Sorunları (1876-1908)**
Cengiz Keskin
Public Order Problems in Adapazarı (1876-1908)
- 726 1956 Süveyş Krizi ve Ortadoğu'ya Etkisi**
Mehmet Erkan Killoğlu
Suez Crisis 1956 and Consequences to the Middle East
- 758 Kırım Savaşı'nda Osmanlı Stratejisi: Rus Ordusuna Karşı Tuna'yı Savunmak**
İbrahim Köremezli
Ottoman Strategy in the Crimean War: Defending Danube Against the Russian Army
- 786 Tarihsel Düşüncede Avrupamerkezci Söylemin "Hegemonya" İdeografisi**
Rameş Rzayev
Historical Thought-Oriented Eurocentrism Is In Discourse "Hegemony" Ideography
- 817 Similarities of the Gyz of the Caucasian Peoples with the Turkish Peoples in the Ethnographic Traditions of Azerbaijan**
Nəzirə Şal buzova
Azərbaycan'daki Kafkasdilli Halklardan Olan Krızların Etnografik Geleneklerinde Türk Halklarıyla Benzerlikleri

- 839 **Kayseri Zincidere Hilâl-i Ahmer Nekahethanesi/Şifa Yurdu'nun Faaliyetleri (1916-1918)**
Mustafa Sarı – Furkan Taşçı
The Activities of Kayseri Zincidere Hilal-i Ahmer (Red Crescent) Convalescence/ Healing Dormitory (1916-1918)
- 869 **Geçmişten Günümüze Gölpazarı Düğün Adetleri**
Hasan Taşçı
Gölpazarı Wedding Customs from Past to Present
- 914 **I. Dünya Savaşı Sonrası Almanya ve Avusturya'nın Diaspora Politikaları**
Deniz Taylan Uysal
Diaspora Politics of Germany and Austria After the First World War

KİTAP TANITIMI/ BOOK REVIEW

- 948 **Book Review: Elizabeth Drayson, 2018, *The Moor's Last Stand: How Seven Centuries of Muslim Rule in Spain Came to an End*, London: Profile Books, 2018.**
Sevket Hylton Akyildiz
Kitap Tanıtımı: Elizabeth Drayson, 2018, The Moor's Last Stand: How Seven Centuries of Muslim Rule in Spain Came to an End, London: Profile Books, 2018.
- 953 **Kitap Tanıtımı: Ayşe Pul, *Celâli Kaçgunu, Celâliler ve Kuyucu Murad Paşa*, Gece Kitaplığı Ankara 2020**
Merve Karakulak
Book Review: Ayşe Pul, Celâli Kaçgunu, Celâliler ve Kuyucu Murad Paşa, Gece Kitaplığı Ankara 2020

957 **Kitap Tanıtımı: Cemal Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma: Diyar-ı Rum'da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine*, Metis Yayınları, İstanbul, 2019**

Canan Öztürk

Book Review: Cemal Kafadar, Kendine Ait Bir Roma: Diyar-ı Rum'da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine, Metis Yayınları, İstanbul, 2019

972 **Kitap Tanıtımı: Gürhan Kırilen, *Eski Çinin Ötekisi Türkler*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2015**

İlknur Sertdemir

Book Review: Gürhan Kırilen, Eski Çinin Ötekisi Türkler, Gece Kitaplığı, Ankara, 2015.

YAYIN KURULU/ EDITORIAL BOARD

Sebahattin Abdurrahman, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Etnik Azınlık Araştırmaları Merkezi, İngiltere.

Mehmet Alpargu, Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, Türkiye.

David Beamish, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, İngiltere.

Taner Bilgin, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Krzysztof Boroda, Dr., Białystok Üniversitesi, Tarih ve Siyasi Bilimler Enstitüsü, Polonya.

Ömerül Faruk Bölükbaşı, Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Fatih Demirel, Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü, Türkiye.

Halim Demiryürek, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Irene Strazzeri, Dr., Foggia Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İtalya

İbrahim Şirin, Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Stefano Taglia, Dr., Çek Bilimler Akademisi, Doğu Araştırmaları Enstitüsü, Çekya.

Michael Talbot, Dr., Greenwich Üniversitesi, Mimarlık, Bilişim ve İnsani Bilimler Fakültesi, Tarih, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bölümü, İngiltere.

Philipp Wirtz, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Tarih Bölümü, İngiltere.

DANIŐMA KURULU/BOARD OF ADVISERS

Refik Arkan, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Fatmagül Demirel, Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Türkiye.

Tomas Drobik, Dr., Ostrava Üniversitesi, Fen Fakültesi, Beşeri Coğrafya ve Bölgesel Gelişme Bölümü, Çekya.

Vincent Joly, Prof. Dr., Rennes 2 Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Fransa.

Adrian Jones, Doç. Dr., La Trobe Üniversitesi, Sanat, Sosyal Bilimler ve Ticaret Koleji, Beşeri ve Sosyal Bilimler Birimi, Tarih ve Arkeoloji Bölümü, Avustralya.

Hakan Kırımlı, Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye.

Kemalettin Kuzucu, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Bilgi ve Bölge Yönetimi Bölümü, Türkiye.

Azmi Özcan, Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Yücel Öztürk, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

M. Pilar Salomon Cheliz, Prof. Dr., Zaragoza Üniversitesi, Felsefe ve Edebiyat Fakültesi, Modern ve Çağdaş Tarih Bölümü, İspanya

Oleksandr Sereda, Doç. Dr., Ağatangel Kırımlı Ukrayna Milli Bilimler Akademisi, Ukrayna.

Haluk Selvi, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Enis Şahin, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

İlhan Şahin, Prof. Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye.

Ferhat Turanlı, Prof. Dr., Kyiv-Mohila Akademisi Ulusal Üniversitesi, Ukrayna.

İlhami Yurdakul, Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

SAYI HAKEMLERİ/ REVIEWERS FOR THE CURRENT ISSUE

Mahmut AKKOR, Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Sevket AKYILDIZ, Dr., United Kingdom.

Refik ARIKAN, Doç. Dr., Bilecil Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Kubilay AYSEVENER, Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü.

Hasan BARLAK, Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Süha Oğuz BAYTİMUR, Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Taner BİLGİN, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Galip ÇAĞ, Dr. Öğr. Üyesi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Gülay ÇINAR, Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Ayşe DEĞERLİ, Doç. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Cenk DEMİR, Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,

Fatih DEMİREL, Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü.

Halim DEMİRYÜREK, Doç. Dr., Bilecil Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Cem DOĞAN, Dr. Öğr. Üyesi, Iğdır Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Emine Erdoğan ÖZÜNLÜ, Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Nurettin GEMİCİ, Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Bölümü.

Ramazan Erhan GÜLLÜ, Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Zeynep İSKEFİYELİ, Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Nuri KAVAK, Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Murat KEÇİŞ, Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Fatma KOÇAK, Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Arif KOLAY, Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Ahmet KÖKSAL, Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Tülay METİN, Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Yücel NAMAL, Doç. Dr., Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Yücel ÖZTÜRK, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Mustafa SARI, Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Emre SATICI, Dr. Öğr. Üyesi, Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Giray SAYNUR DERMAN, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler Ve Tanıtım Bölümü.

İbrahim SERBESTOĞLU, Doç. Dr. Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Turgut SUBAŞI, Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Funda Selçuk ŞİRİN, Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

İbrahim ŞİRİN, Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Mehmet Serkan TAFLIOĞLU, Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü.

Aziz TEKDEMİR, Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Hakan TÜRKKAN, Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Mustafa Ali UYSAL, Dr. Öğr. Üyesi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Bucak Hikmet Tolunay Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü.

Pınar ÜLGEN, Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Fikretin YAVUZ, Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Mustafa Asım YEDİYILDIZ, Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü.

Süheyla YENİDÜNYA, Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Behçet Kemal YEŞİLBURSA, Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Bülent Yıldırım, Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Seda Yılmaz VURGUN, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

İslâm Coğrafyacılarında Halep Nehri

Hayri Alkan*

(ORCID: 0000-0002-3035-8367)

Makale Gönderim Tarihi

30.04.2021

Makale Kabul Tarihi

24.06.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Alkan, H., "İslâm Coğrafyacılarında Halep Nehri", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2021): 464-477.

APA: Alkan, H. (2021). İslâm Coğrafyacılarında Halep Nehri. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (2) , 464-477.

Öz

Su kaynakları hayatın vazgeçilmez ögesidir. Çünkü su yerkürenin yapısı ve canlıların hayatı için büyük önem arz etmektedir. Hatta dinî, kültürel, siyasal, ekonomik ve sosyal hayatın şekillenmesinde büyük rol oynamıştır. Su kaynakları/nehirler özellikle insanoğluna sunulmuş refah ve bereket yerleşim yerlerinin kurulmasına imkân sağlamıştır. Öyle ki stratejik açıdan önemli bir noktada bulunan Halep şehri buna en güzel örnektir.

Halep nehri, tarih boyunca hem insanların hem de bahçelerin su ihtiyacını gidermiştir. Nehir Halep, Azâz, Kınnesrîn, Dâbık ve Ayntâb gibi yerleşim yerlerinden geçmektedir. Ancak nehrin çıkış yeri ile ilgili farklı görüşler yer almaktadır. Özellikle İbnü'l-Adîm, İbn Havkal, Ebû Zeyd el-Belhî, Mühellebî el-Azîzî, Ahmed el-Ceyhânî, İbnü'l-Münâdî, İbnü'l-Fakîh, İbn Rüsteh ve Sirâceddîn İbnü'l-Verdî gibi coğrafyacılarında Halep nehri üzerine bilgiler mevcuttur. Bu çalışmada, dağınık halde bulunan bu bilgiler bir bütün olarak verilecektir. Ardından değerlendirmenin yer alacağı bir Sonuç bölümü ile tamamlanacaktır.

* Doktora Öğrencisi, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, Türkiye, asilhayri6527@hotmail.com.

PhD Candidate, Karabük University Institute of Social Sciences Main Discipline of History, Turkey.

Anahtar Kelimeler: Su, Halep Nehri, İbnü'l-Adîm, İbn Havkal, Ebû Zeyd el-Belhi.

Aleppo River at Geographical Works of Muslim Geographers

Abstract

Water resources are indispensable element of life. Because, water offers great importance for the structure of the earth and the life of living things. Furthermore, it plays a major role in the shaping of religious, cultural, political, economic and social life. Water resources/ivers have enabled the establishment of prosperous and abundant settlements that are especially offered to mankind. It is such that the city of Aleppo, which is strategically located in an important point, is the best example to this.

The Kuveyk River which is Aleppo's largest river, has met the water needs of both people and some gardens throughout history. The river has been passing through the settlements such as Aleppo, Azaz, Kinnesrin, Dabık and Ayntab. But there are different opinions about the emergence of the river. Especially, there are have been information about Aleppo River on geographers İbn al-Adim, İbn Havqal, Abu Zayd al-Balkhi, Hasan b. Ahmed al-Muhellebi al-Azizi, Abu Abdullah Muhammed a. Ahmed al-Ceyhani, İbn al-Munadi, İbn al-Fakih, İbn Rusta and Siraj al-Din İbn al-Wardi. In this article, these scattered information would be given totally. Later, the article would be ended with Conclusion.

Keywords: Water, Aleppo River, İbn al-Adim, İbn Havqal, Abu Zayd al-Balkhi.

Giriş

Nehirler tarihte önemli bir yere sahiptir. Çünkü nehir kıyıları veya ona yakın yerler tarih boyunca hem insanların uğrak noktası olmuş hem de yerleşim yerleri için en uygun yer konumundadır. Buna en güzel örnek Dicle (Türkiye'de doğup Irak'ta denize ulaşır), Fırat (Türkiye'de doğup Irak'ta Dicle ile birleştikten sonra denize ulaşır) ve Nil (Mısır ile beraber dokuz ülkeye hayat verir) nehrini verebiliriz. Hatta buna Irak yolunun süğür ve diğer Şam bölgeleri yollarıyla kesiştiği kavşak noktasında bulunan ve Suriye'nin ikinci büyük şehri olan

Halep'teki nehrini ekleyebiliriz. Bu nehir Halep nehri olup Halep, Azâz¹, Dâbık², Kınnesrîn³ ve Ayntâb'tan⁴ gibi şehirlere hayat kaynağı olmuştur.

1. Halep Nehri

Halep nehrinin ismi Kuveyk nehridir. Arapça bir kelime olup “kûk” kelimesinin⁵ veya “kûk kuşunun” tasğiridir. Ancak bazılarına göre “kûk” kelimesinin veya “kûk kuşunun” tasğiri değil “kavak” kelimesinin tahrif edilmiş halidir. “Kavak” kelimesi bedevi Arapların kullandığı bir kelimedir. Bedevi Araplar yağmur suyunun seline “kavak” derlerdi. “Kaf” harfini kalın “kef” gibi telaffuz etmişlerdir. Aynı zamanda Türkçe’de bir ağaç türü olan “Kavak”, Arapça’da “el-Havr” kelimesine karşılık gelmektedir. Bu ağaç türü Ayntâb memleketinin kıyılarında dikilirdi. Bu ağaçların bolluğundan dolayı bu nehre bu isim verilmiştir. Bu ismin Tolunoğulları Devleti (868-905) döneminde verildiği teyit edilmiştir. Zira Türk topluluğu olan Tolunoğulları Devleti, Halep’in fethinden sonra burada hâkimiyet sürmüştür.

Eskiden Kuveyk nehri “Şâlûs” ve “Bîlûs” diye bilinmekteydi. Bu nehri Sokrates’in öğrencisi olan Yunanlı Ksenofon (M.Ö.431-M.Ö.354) “Hâlis”, Fransız bir gezgin olan Laurent d'Arvieux (1635-1702) ise “Seyğân” veya “Sıkvîm” diye adlandırmıştır.⁶

Kuveyk nehri Halep’in hayat kaynağıdır. Halep halkının çoğu su ihtiyacını Kuveyk nehrinden karşılar. Şehir, nehir kenarında kurulmuş ve Halep’in doğusunda bulunan Cevşen dağının eteğinden geçer. Halep

¹ Halep’e uzaklığı 26 km’dir. Bkz.: İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fi Tarih-i Haleb*. thk. Süheyl Zekkâr, C. 1, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1988, s. 267.

² Mercüdâbık/Dâbık, Azâz’a bağlı Halep yakınlarında bir köydür. Bkz.: Yakut el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldan*, Yay. Ferit Abdülaziz el-Cündî, Beyrut, 2, 475.

³ Kuzey Suriye’de tarihi bir şehirdir. Bkz.: İsmail Yiğit, “Kınnesrîn”, *DİA*, C. 25, 2002, s. 419.

⁴ Fırat nehrine karışan Sâcûr çayının yukarı kollarından Ayınleben (Alleben) deresinin üzerinde Halep’in kuzeyinden itibaren gittikçe yükselen bir şehirdir. Bkz.: Hüseyin Özdeğer, “Gaziantep”, *DİA*, C. 13, 1996, s. 466.

⁵ Kâmil b. Hüseyin b. Mustafa Pâli el-Halebî el-Ğazzî, *Nehrû'z-Zeheb fi Tarihi'l-Haleb*, C.1, Matbaatü'l-Maruniyye, Halep, s. 48; Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttılâ' Alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ'*, çev. H. İbrahim Gökbörü, C. 3, TTK, Ankara, 2019, s. 121.

⁶ el-Ğazzî, *a.g.e.*, s. 50-51.

şehrinin üç kapısı vardır. Bunlar: Cinân, Antakya ve Kinnesrîn'dir. Kuveyk nehri ise bu kapılara doğru akmaktadır. Antakya kapısının hemen önünde "Rabâdû Dâreyn" adıyla bilinen ağıllar vardır. Ayrıca Kuveyk nehri üzerinde birçok kantara kurulmuştur.⁷ En dikkat çekici kantaralardan biri Cisru'l-Hac (köprü)'tür. Hacılar hac dönüşlerinde Halep şehrine Hatuman yolundan gelirler. Hacıları karşılamak için bu köprü'nün üzerinde törenler yapılırdı. Ayrıca tarikat şeyhleri gösteriler de bulunurdu.⁸ Yine Kuveyk nehri üzerinde el-Bab'ı Antakya'ya bağlayan Cisru'd-Dabbağa (köprü) bulunmaktadır.⁹ O bölgede "Avcân" diye adlandırılır.¹⁰ Hafif meşrep insanlar ise burayı "Ebû'l-Hasan" diye adlandırmaktadır.¹¹ Bu nehrin derinliği dört fersah¹² olup Vâdi'l-Asel dağıyla birleşmektedir. Vâdi'l-Asel, Halep şehrinin batısında yer almaktadır. Kuveyk nehri Haylân'a¹³ oradan da iki dağ arasında bulunan bir vadiye dökülür. Ancak Vâdi'l-Asel ile birleşmez.¹⁴ Nehrin suyu yaz mevsiminde azalmakta kış mevsiminde çok şiddetli akmaktadır. Bu nehri o kadar şiddetli akar ki bu özelliği ile Âsi nehrine benzetilmiştir.¹⁵ Hatta şair Ebû Bekir es-Sanevberî¹⁶, Kuveyk nehrini kış mevsiminde güçlü bir halifeye benzetir. Nehir farklı dönemlerde apayrı renklere bürünmektedir. Öyle ki Asfar (Asfûr/Usfûr) bitkisinden dolayı Kuveyk nehrinin rengi sarıdır. Ancak Halep ve Azâz bölgesindeki topraklar kırmızı olduğundan akan sular kırmızı renge bürünmekte ve güzel bir manzara sergilemektedir. Ne var ki doğuya doğru gittikçe bu bitki azalmakta ve rengi kırmızıya dönmektedir. Daha sonra büründüğü tüm renkler ise yok olmakta, bembeyaz berrak bir renk halini alır.¹⁷

⁷ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, C.1, s. 65.

⁸ Hayreddin el-Esedi, *Mebûatü Haleb (Halep Ansiklopedisi)*, Edit.: Muhammed Kemal, C. I, 1987-1988, s. 874.

⁹ Hayreddin el-Esedi, *Mebûatü*, C. I, s. 874.

¹⁰ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, C.1, s. 411.

¹¹ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, C.1, s. 59.

¹² Fersah, 3 mile eşittir, her mil ise her biri 4 şer'î arşın olan bin kulaç eder, yani yaklaşık 6 km'dir. Bkz.: Bkz.: Walther Hinz, *İslâm'da Ağırlık Ölçüleri*, çev. Acar Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1990, s. 76.

¹³ Halep'in kuzeyinde bulunan bir köydür. Bkz.: İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, C.1, s. 57.

¹⁴ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, C.1, s. 66.

¹⁵ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, C.1, s. 150.

¹⁶ Nasuhi Ünal Karaarslan, "Sanevberî", *DİA*, C. 36, 2009, s. 104.

¹⁷ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, C.1, s. 354-355.

Kuveyk nehri tarihte birçok hanedana ev sahipliği yapmıştır. Çünkü Halep şehrinin stratejik açıdan önemli olması nehrin önemini daha da artırmaktadır. Halep ilk olarak Yamhad Krallığı'nın sonra Hitit, Asur, Helenistik dönemde Suriye Kralı Seleukos Nikator, Roma, Bizans'ın başşehri olmuştur. İslâmi dönemde ünlü kumandan ve sahâbî İyâz b. Ganm, Emeviler, Tolunoğulları, Abbâsîler, İhşîdîler ve Hamdânîler'in tarafından alındı.¹⁸ Hamdânîler'in Halep kolunun kurucusu olarak bilinen Seyfüddevle b. Hamdân¹⁹, Halep'te kendine has bir saray inşa etti. Kuveyk nehri coşkun aktığı zamanlarda (kış mevsiminde) Cevşen dağının yamacına kadar yükselir²⁰ ve sarayın duvarlarında yarıklar meydana gelirdi. Bu sebeple sarayın bir tarafından geçip güneye bakan tarafından çıkacak şekilde bir kanal yapıldı. Nehir bu kanalı geçtikten sonra Fayd denilen yere dökülür. Hatta Seyfüddevle b. Hamdân rüyasında bir yılanın sarayını sardığını görür; bu rüyadan çok etkilenir. Bunu rüya yorumcularına sorunca bazı rüya yorumcuları kendisine şöyle der: "Rüyada yılan görmek, suya işaret eder." Seyfüddevle b. Hamdân rüyasına istinaden sarayı ile Kuveyk nehri arasında bir kuyu açılmasını emreder. Kuyudan su çıkınca da sarayın etrafına arklar açıp bir kanal yapar. Allah'ın takdiri, Rumların Halep'e doğru yola çıkmaları ve sabahları da Halep'te olmaları ve Dar-ı Seyfüddevle'yi işgal etmeleri, sarayı yağmalayarak mallarına el koymaları H. 351 yılına denk gelmektedir. Böylece saray harap oldu, ancak nehir günümüze kadar mecrasını kaybetmemiştir.²¹

Seyfüddevle b. Hamdân'ın kurduğu sarayda Fârâbî, Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, İbn Nübâte el-Hatîb, İbn Hâlûye, şairlerden Ebü't-Tayyib el-Mütenebbî²², Ebû Firâs el-Hamdânî²³ ve Ebû Bekir es-Sanevberî gibi önemli kişiler yer almaktadır.²⁴ Özellikle sarayın hem şairi hem de kütüphane emini olan Ebû Bekir es-Sanevberî'nin Kuveyk nehri hakkında söylediği beyitler nehrin önemini ve güzelliğini bir kez daha

¹⁸ Talib Yazıcı, "Halep", *DİA*, C. 15, 1999, s. 239.

¹⁹ Abdülkerim Özeydin, "Seyfüddevle el-Hamdânî", *DİA*, C.37, 2009, s. 35.

²⁰ el-Ğazzî, *Nehrü'z-Zeheb*, C. 1, s. 52.

²¹ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, C.1, s. 349-350.

²² Arap şairidir. Bkz.: İsmail Durmuş, "Mütenebbî", *DİA*, C. 26, (2006), s. 195.

²³ Hamdânî hanedanına mensup Arap şairi ve kumandanıdır. Bkz.: Mustafa Kılıçlı, "Ebû Firâs el-Hamdânî", *DİA*, C. 10, 1994, s. 125.

²⁴ Yazıcı, "Halep", s. 242.

ortaya koymuştur. Ebû Bekir es-Sanevberî şiirinde Kuveyk ile ilgili şöyle bahseder:

“Avcân, kırmızısı rengiyle eğri büğrü akarken tüm güzelliklerini sergiler.”²⁵

es- Sanevberî, Kuveyk nehrini uzun beyitlerle methetmiş ve şöyle demiştir:

“Ey Hâsimî bugün Kuveyk nehrinin bayramıdır. Çünkü şu anda sis ve çiy elbisesini giyinmiş bir şekilde yağmur bulutları üzerinde dolaşır. Za’feran²⁶ bitkisinin çokluğundan nehrin rengi değişerek toprak rengine bürünür. Nehrin içinden atlar geçtiği zaman dalgaların oluştuğunu görürsün. Yaz mevsimi gelmeden ve sular ısınmadan onun suyundan iç.”²⁷

Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. İbrâhîm b. el-Hıdr el-Halebî şiirinde Kuveyk ile ilgili şöyle bahseder:

“Benim yanımda ne Beradâ/Beradân ne Dicle ne de Mısır’daki Nil nehri; Kuveyk nehrinin med-cezir olayından daha güzel olabilir. Benim için Kuveyk nehri her zaman daha güzeldir. Ne kadar özlemişim ateşler içerisinde yanan gönlümü serinletmek için Kuveyk nehrinden bir avuç su içmeyi!”

Ebu’l-Alâ’ Ahmed b. Abdullah b. Süleyman el-Maarri²⁸ şiirinde Kuveyk ile ilgili şöyle bahseder:

“Gözlerini her şeyi görmekten belki men edebilirsin. Ancak Kuveyk nehrinin güzelliğini görmekten men edemezsin. Bu nehir yeryüzünde tüm güzellikleri kendisinde barındırıp yürüyen bir güzel misâli yoluna devam etmektedir. Kuveyk nehrinin suyundan içtiğin zaman geçmişte içtiğin sudan daha lezzetli olduğu kanısına varırsın. Tatlı ve lezzetli olan su, lisanı hale gelse ve onlara selam verse hemen karşılık verecektir...”

2.İslâm Coğrafyacılarında Halep (Kuveyk) Nehri

²⁵ İbnü’l-Adîm, *Buğyetü’t-Taleb*, C.1, s. 349.

²⁶ Safran bitkisidir.

²⁷ İbnü’l-Adîm, *Buğyetü’t-Taleb*, C.1, s. 352-353.

²⁸ Meşhur Arap filozofu ve şairi olan Ebû’l-Alâ’ el-Maarri 26 Rebiülevvel 363 (25 Aralık 973) tarihinde Halep’le Humus arasında bulunan Maarretünnu’mân’da doğdu. Bkz.: Sahbân Halîfât, “Ebû’l-Alâ’ el-Maarri”, *DîA*, C. 10, 1994, s. 287.

Halep (Kuveyk) nehri önemli bir nehir olup ancak çıkış yeri ve bitiş yeri ile ilgili İslâm coğrafyacıları farklı görüşler belirtmiştir. Özellikle İbnü'l-Adîm, İbn Havkal, Ebû Zeyd el-Belhî, Hasan b. Ahmed el-Mühellebî el-Azîzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ceyhânî, Ebu'l-Hüseyn b. el-Münâdî, İbnü'l-Fakîh, İbn Rüsteh ve İbnü'l-Verdî gibi Müslüman coğrafyacılar nehrin kaynağı konusunda muallakta kaldıklarını belirttiği ifadelerinden anlamaktayız.

2.1.İbnü'l-Adîm

İbnü'l-Adîm²⁹(ö. 660/1262) "*Bugyetü't Taleb fî Tarihî Haleb*"³⁰ adlı eserinde Halep nehri ile ilgili şu bilgiler yer alır:

"Nehrin iki çıkış yeri vardır. Halep ile arasındaki mesafe yirmi dört mildir³¹. İlk çıkış kaynağı Azâz yakınlarında bulunan el-Hüseyniyye köyündedir. Büyük bir kaynaktan çıkan nehir aktığı yön boyunca oldukça geniş bir alan oluşturmaktadır. Vatâti nehri iki dağ arasından akar. Vatâti, Azâz şehrinin güneyinde bulunur ve batıdan doğuya kadar uzanır. Diğer çıkış yeri ise Sünyâb³² denilen yerdir. Etrafındaki tüm köyler Râvendân'a (Araban) bağlıdır. Bu köylerden akan suların hepsi Sünyâb nehrinin ağzında birleşerek Vatâti denilen yere akar. İki nehir bir yerde toplanır ve Azâz şehrindeki nehre dökülür. O nehrin adı da Kuveyk nehridir. Kuveyk nehri Dâbık'a kadar uzanır ve sonra Halep şehrinde geçer. Halep'e kadar birçok su kaynağı bu nehre dökülür. Kuveyk, Halep'i geçtikten sonra Aynü'l-Mübâreke adındaki nehirle birleştiğinde nehrin suyu kuvvetlenir. Gittiği her yeri sulamaktadır.³³ Önce Tur dağının güneydoğu yamacında ve Kuveyk nehrinin sağ

²⁹ Eyyübîler döneminin önemli âlim, şair ve devlet adamıdır. Bkz.: Ali Sevim, "İbnü'l-Adîm", *DİA*, C. 20, 1999, s. 478; Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklu Tarihi*. TTK, Ankara, 1982, s. 15; Ali Sevim, "İbnü'l-Adîm'in Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb adlı eserin yayınları hakkında". *Belleten*, 61 (227), s. 73-80.

³⁰ İbnü'l-Adîm'in Halep tarihi ve coğrafyasına, burada yaşayan meşhur şahısların biyografilerine dair eseridir. Eser 40 cilttir. Bkz.: Ali Sevim, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, TTK, Ankara, 2014, s. 59.

³¹ Mil=4000 şer'î arşın=1/3 fersah=yaklaşık 2 km'dir. Bkz.: Hınz, *İslâm'da Ağırılık Ölçüleri*, s. 77.

³² Sityât olarak da bilinmektedir. Ancak halkı bu ismi bilmez ve "Bunu kaynağı Sinâdir denilen köyden çıkar," derler. Burası Râbık'a 6 mildir. Bkz.: el-Bağdâdî, *Merâsîdü'l-İttilâ'*, C. 3, s. 121.

³³ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, C.1, s.347.

yakasinda kurulan Kinnesrîn³⁴ şehrinin tam ortasından geçer.³⁵ Nehir daha sonra şehrin alt tarafında çukurda kaybolur.³⁶ Kinnesrîn şehrinde su sıkıntısı yoktu. Sonra Matah'tan geçer, Acem'e dökülür."³⁷

Yine İbnü'l-Adîm şöyle der:

“Kuveyk nehri de, Avcân'da bulunan Cevşen dağından başlar. Buranın adı Avcâca değildir, çünkü burada öyle bir yer bulunmamaktadır.”³⁸

Ebü'l-Hasan Ahmed³⁹ Halep (Kuveyk) nehri ile ilgili şunu aktarmıştır:

“Kuveyk nehri Matah denilen yerde kaybolur. Oradan Efâmiye⁴⁰ gölüne dökülmektedir. Kış mevsiminde Kuveyk nehrinin suları çok olduğu zaman Efâmiye gölünün suyu kırmızılaşmaktadır. Mağıda ile Efâmiye arasındaki mesafe on dört mildir.⁴¹ Kuveyk nehrinin suyu bollaşınca Efâmiye gölünün suyu kırmızılaşırdı. Bu suyun kırmızı olması suyun toprağın altından göle doğru akmasından kaynaklanmaktadır.”⁴²

2.2.Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ceyhânî

Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ceyhânî'nin⁴³ (ö. 330/942) eserinde Halep nehri ile ilgili şu bilgiler yer alır:

“Kuveyk (Halep) nehri Sünyâb denilen köyden başlar. Dâbık'tan yedi mil kadar devam eder. Nehir Halep'ten on altı mil, Kinnesrîn'den ve Mercü'l-Ahmer'den⁴⁴ on ikişer mil geçerek Ecimme'ye⁴⁵ dökülür.”⁴⁶

³⁴ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, C.1, s. 425.

³⁵ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, C.1, s. 72.

³⁶ Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan (Ebü'l-Fidâ Coğrafyası)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017, s. 227.

³⁷ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, C.1, s.347.

³⁸ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, C.1, s. 349.

³⁹ İbnü'l-Adîm'in babasıdır. Bkz.: Sevim, “İbnü'l-Adîm”, s. 478.

⁴⁰ Asî nehri vadisinde kurulan eski bir şehirdir. Afâmiya veya Famiya olarak da bilinmektedir. Bkz.: F. Buhl, “Efâmiye”, *İA*, C.4, 1978, s. 130.

⁴¹ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, C.1, s. 347.

İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, C.1, s. 143.

⁴³ Sâ mânî veziri ve ünlü coğrafyacı olarak bilinen Ceyhânî'nin hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Bkz.: Rıza Kurtuluş, “Ceyhânî”, *DİA*, C.7, 1993, s. 467.

⁴⁴ Tell Sultan ile bilinmektedir. Halep'e beş fersah uzaklıktaki bir yerdir. Sultan Alparslan'ın karargâh kurmasından dolayı bu isim verilmiştir. Bkz: Yakutü'l-Hamevî, *Mucemü'l-Buldan*, C. 3, Wüstenfeld Yayınları, 1956, s. 920.

2.3.Ebû Zeyd el-Belhî

Ebû Zeyd el-Belhî⁴⁷ (ö. 322/934) “*Kitâbü’l-Bed’ ve’t-Târîh*” adlı eserinde Halep nehri ile ilgili şu bilgiler yer alır:

“Halep nehrinin çıkışı Halep’e on sekiz mil uzaklıkta olan Dâbık sınırından başlar. Halep’in en derin yerlerinden birinde kaybolur gider.”⁴⁸

2.4.İbnü’l-Fakîh

İbnü’l-Fakîh⁴⁹ (III-IV/IX/X. yüzyıl) “*Kitâbü’l-Büldân*” kitabında şöyle der:

“Kuveyk (Halep nehri) Dâbık kentinden altı mil uzaklıkta bulunan Sünyâb adlı köyden başlar. Halep’ten on sekiz mil, Kınnesrîn’den de on iki mil kadar aktıktan sonra Ecimme denilen yerde son bulur. Çıkış yerinden Mağıda’ya kadar olan mesafe kırk iki mildir.”⁵⁰

2.5.İbn Havkal

Coğrafya biliminde âlim olan İbn Havkal en-Nasîbî⁵¹ (IV./X. yüzyıl) “*Sûretü’l-Arz*” adlı eserinde Halep nehri ile ilgili şu bilgiler yer alır:

⁴⁵ Fırat yakınlarında ve Halep çevresinde bir yer. Bkz.: Yakutü’l-Hamevî, *Mucem*, C. 3, s. 56.

⁴⁶ İbnü’l-Adîm, *Buğyetü’t-Taleb*, C.1, s. 348.

⁴⁷ Filozof, coğrafyacı ve tabip olan Belhî, 236 (850) yılında Horasan’ın Belh şehri yakınındaki Şâmistiyân köyünde doğdu. Bkz.: İlhan Kutluer, “Belhî, Ebû Zeyd”, *DİA*, C. 2, 1992, s. 412.

⁴⁸ İbnü’l-Adîm, *Buğyetü’t-Taleb*, C.1, s. 348.

⁴⁹ Ebû Abdullah olarak da verilmektedir. Bkz.: Anas B. Khalidov, “Ebn al-Faqîh”, *EIR*, C. 8, s. 23; İbn Nedim, sadece Ahmed b. Muhammed olarak verilmektedir. Bkz.: İbn Nedim, *el-Fihrist fî Ahbarî’l-Ulema’l-Musannifin mine’l-Kudema ve’l- Muhaddisin ve Esmâ’l-Kütübihim*, neşr. R. Teceddüd, Tahran, 1971, s. 171.

⁵⁰ İbnü’l-Fakîh Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî, *Muhtasar Kitâbü’l-Buldân*, Beyrut, 1988, s. 95.

⁵¹ Ebû’l-Kasım Muhammed b. Havkal olarak bilinmektedir. Bkz.: Nehemia Levtzion, “İbn Hawqal the Cheque and Awdaghost”, *Journal of African History*, 9/2, London, 1968, s. 223; J. Vernet, “İbn Hawqal”, *Dictionary of Scientific Bibliography (DSB)*, C. 6, Newyork, 1981, s. 186.

“‘Ebü’l-Hasan Kuveyk’ diye bilinen bir vadisi bulunmaktadır. İnsanlar su ihtiyaçlarını vadiden akan bu nehirde karşılar. Ayrıca nehirde az sayıda insan boğularak ölmüştür.⁵² Nehrin suyu pis ve kötü kokuludur. Daha sonra Halep şehrinin güneyinde Aynü’l-Mübâreke ile birleşince suyu çoğalır ve deveranına devam eder.”⁵³

2.6.Mühellebî el-Azîzî

Emevî halifesi I. Mervân’ın Mısır’a vali olan oğlu Abdülazîz el-Fatımî’nin tasnif ettiği “*el-Mesâlik ve’l-Memâlik (Kitâbü’t-Etvâl veya el-Azîzî)*”⁵⁴ adlı kitabın ortalarında Hasan b. Ahmed el-Mühellebî el-Azîzî Halep nehri ile ilgili şu bilgiler yer alır:

“Halep halkı, su ihtiyaçlarını Kuveyk nehrinden karşıladı. Ahlsız olanlar nehre ‘Ebü’l-Hasan’ künyesini vermişlerdir.”⁵⁵

2.7.İbnü’l-Münâdî

Ebü’l-Hüseyn Ahmed b. Ca’fer Muhammed b. el-Münâdî (ö.336/947) “*el-Hâfız li-ma’ârif harekât eş-şems ve’l-kamer*”⁵⁶ adlı eserinde Halep nehri ile ilgili şu bilgiler yer alır:

“Kuveyk (Halep) nehrinin başlangıcı Dâbık’a yedi mil uzaklıkta bulunan Sünyâb denilen köyden çıkar. Nehir daha sonra Halep’ten geçer. Kinnesrîn şehrinde ve Mercü’l-Ahmer’den on ikişer mil kadar uzanıp Ecimme’ye dökülür. Çıkış yeri ile Mağıda arasında kırk iki mil mesafe vardır.”⁵⁷

⁵² İbnü’l-Adîm, *Bugyetü’t-Taleb*, C.1, s. 348; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017, s. 174.

⁵³ İbnü’l-Adîm, *Bugyetü’t-Taleb*, C.1, s. 355.

⁵⁴ Casim Avcı, “Takvîmü’l-Buldân”, *DîA*, C.39, 2010, s. 492.

⁵⁵ Hasan b. Ahmed b. Mühellebî, *El-Mesâlik ve’l-Memâlik*, thk. Teysir Halef, Tekvin Yayın., Dimaşk, 2006, s. 85.

⁵⁶ Bu eser günümüze ulaşmamıştır. Bkz.: Fuat Sezgin, “İbnü’l-Münâdî”, *GAS*, C. 5/2 Frankfurt, 2010, s. 207.

⁵⁷ İbnü’l-Adîm, *Bugyetü’t-Taleb*, C.1, s. 348.

2.8. İbn Rüsteh

Ölüm tarihi kesin olarak bilinmeyen İbn Rüsteh⁵⁸ “*el-A'lâku'n-Nefise*” adlı eserinde Halep nehri ile ilgili şu bilgiler yer alır:

“Nehir Dâbık'tan yedi mil uzaklıkta Sünyâb denilen köyden çıkar. Önce on sekiz mil uzaklıktaki Halep'ten, on iki mil uzaklıktaki Kinnesrîn'den geçerek on iki mil uzaklıktaki Mercü'l-Ahmer'e varır. En sonunda Ecimme'ye dökülür.”⁵⁹

2.9. İbnü'l-Verdî

İbnü'l-Verdî⁶⁰ (ö. 861/1457 [?]) “*Harîdetü'l- 'Acâ'ib ve Feridetü'l-Garâ'ib*” adlı eserinde Halep nehri ile ilgili şu bilgiler yer alır:

“Halep'in kuzeyinden gelen ve toprağını bölen, ‘*Kuveyk*’ denilen bir nehir vardır. Ayrıca caddelerini, evlerini, hamamlarını ve yollarını tatlı sularla dolduran mübarek bir kanalı ve temeli sağlam bir kalesi vardır.”⁶¹

Günümüzde bu nehir Aynâtâb'a bağlı Çaldığın köyünden çıkar. Nehrin üç kolu vardır. Şehrin beş mil kadar kuzeyine gelince nehrin bir kolu şehre girer. Aynâtâb'tan birçok çay bu nehre akar.⁶² Kuveyk nehri şehirden geçerken, bir kısım bahçelerin sulanmasını sağladığı gibi Aynü't-Tell ve Aynü'l-Beyda çaylarının birleşmesi ile güneye doğru akar. Dâbık ve Azâz'tan geçer. Sonra Şeyh köyüne iki saatlik mesafede Aynü'l-Mübâreke nehri ile birleşir. Halep'e ulaşır. Bazı tefsirciler ise, “*Meryem'i kim himayesine alıp koruyacak?*” diye kalemlerini (kur'a

⁵⁸ Tam adı Ebû Ali Ahmed b. Ömer'dir. Ancak kendisi İbn Rüsteh olarak tanınmaktadır. Bkz.: Yusuf Elyan Serkis, *Mu'cemu'l-Matbuatü'l-Arabiyye ve'l-Muarrebe*, C. 1, Kahire, 1928, s. 107; George Sarton, *Introduction to the History of Science (IHS)*, London, 1962 (Newyork, 1975); Carl Brockelmann, *GAL (Supplement)*, C. 1, Leiden, 1937, s. 406; Ahmed Ramazan Ahmed, *er-Rihletu ve'r-Rahhaletu'l-Müslimun*, Cidde, ts., s. 88.

⁵⁹ İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, Leiden, 1892, s. 93; Türkçe çevirisi bkz.: İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, çev. Ali Fuat Eker, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017, s. 110.

⁶⁰ Mustafa L. Bilge, “İbnü'l-Verdî, Sirâceddîn”, *DİA*, C. 21, 2000, s. 238.

⁶¹ İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l- 'Acâ'ib ve Feridetü'l-Garâ'ib*, thk. Anwar Mahmud Zenati, Kahire, 2008, s. 108; İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l- 'Acâ'ib ve Feridetü'l-Garâ'ib*, tsh. Mahmud Fahuri, Dârü'ş-Şarki'l-Arabi, Halep, 1991, s. 52-53.

⁶² *Halep Salnâmesi, 1310*, s. 184-185; Hasan Karaköse, “Halep'te Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Durum (1876-1918 Yılları Arası)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 10/51, 2017, s. 290.

*için) atarlarken*⁶³ âyetini tefsir ederken kalemlerini (kura çektikleri) attıkları yerin Kuveyk nehri denilen Halep nehri olduğunu söylemişlerdir.⁶⁴ Ardından Kinnesrîn'e geçerek on iki mil uzaklıktaki Mercu'l-Ahmer'e varır. Daha sonra Ecimmeti'l-Matah'a⁶⁵ oradan da Sâcûr'a kadar uzanır.

Sonuç

Halep nehrine Kuveyk nehri denilmektedir. Kuveyk isminin kökü tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca nehir yaz ve kış aylarında geçtiği her yerde farklı bir renge bürünerek eşsiz bir güzellik sergilemektedir. Bu güzellik birçok şaire ilham kaynağı olmuştur. Özellikle Ebu'l-Alâ' Ahmed b. Abdullah b. Süleyman el-Maarrî, es-Saneverî ve Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. İbrâhîm b. el-Hıdr el-Halebî gibi şairlerin nehir hakkında söylemleri nehrin güzelliğini ortaya koymaktadır.

İslâm coğrafyacılarının eserlerindeki bilgiler doğrultusunda Halep nehrinin çıkış yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. Halep, Azâz, Dâbık, Kinnesrîn ve Ayntâb gibi şehirlere hayat kaynağı olan nehir Ayntâb'ın Çaldığın köyünden çıkar. Nehrin üç kolu vardır. Daha sonra nehre birçok akarsu da katılarak nehrin suyu yükselir. Nehir Dâbık yakınlarından geçerek Azâz ulaşır. Ardından Halep'e en son da Halep'in 28 km güneybatısında bulunan Kinnesrîn'e ulaşır.

Kaynakça

Ağarı, Murat, "Mühellebî ve Eseri Kitâbü'l-Azîz", Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi, S. 7/2, 2020, s. 82-85.

Ahmad, Sayyid Maqbul, "İbn Rüste", *DİA*, C. 20, 1999, s. 253-254.

Ahmed Ramazan Ahmed, *er-Rihletu ve'r-Rahhaletu'l-Müslimun*, Cidde ts.

Avcı, Casim, "Takvîmü'l-Buldân", *DİA*, C. 39, 2010, s. 492-493.

Bilge, Mustafa. L., "İbnü'l-Verdî, Sirâceddîn", *DİA*, C. 21, 2000, s. 238-239.

Buhl, F. "Efâmiye", *İA*, C. 4, 1978, s. 130.

Carl Brockelmann, *GAL (Supplement)*, C. 1, Leiden 1943.

⁶³ Âl-i İmrân Sûresi, 44. Âyet.

⁶⁴ el-Ğazzî, *Nehrü'z-Zeheb*, C. 1, s. 48.

⁶⁵ el-Ğazzî, *Nehrü'z-Zeheb*, C. 1, s. 52.

- Durmuş, İsmail, "Mütenebbî", *DİA*, C. 26, 2006, s. 195-200.
- Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan (Ebü'l-Fidâ Coğrafyası)*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- George Sarton, *Introduction to the History of Science (IHS)*, London 1962 (Newyork, 1975).
- Günay, Hacı Mehmet, "Su", *DİA*, C. 37, 2009, s. 432-437.
- Halep Salnâmesi, 1310.*
- Halîfât, Sahbân. "Ebü'l-Alâ' el-Maarrî", *DİA*, C. 10, 1994, s. 287-291.
- Hasan b. Ahmed b. Mühellebî, *El-Mesâlik ve'l-Memâlik*, thk. Teysir Halef, Tekvin Yayın., Dimaşk 2006.
- Hayreddin el-Esedi, *Mebûâtü Haleb (Halep Ansiklopedisi)*, Edit. Muhammed Kemal, C. 1, 1987-1988.
- Hinz, Walther, İslâm'da Ağırlık Ölçüleri, Çev. Acar Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990.
- İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- İbn Nedim, *el-Fihrist fî Ahbari'l-Ulemai'l-Musannifin mine'l-Kudema ve'l-Muhaddisin ve Esmâi'l-Kütübihim*, neşr. R. Teceddüd, Tahran 1971.
- İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefîse*, Çev. Ali Fuat Eker, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.
- İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefîse*, Leiden 1892.
- İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Tarih-i Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr, C. 1, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1988.
- İbnü'l-Fakîh Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî, *Muhtasar Kitabü'l-Buldân*, Beyrut 1988.
- İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib ve Feridetü'l-Garâ'ib*, thk. Anwar Mahmud Zenati, Kahire 2008.
- İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'Acâ'ib ve Feridetü'l-Garâ'ib*, tsh. Mahmud Fahuri, Dârü'ş-Şarki'l-Arabi, Halep 1991
- Kâmil b. Hüseyin b. Mustafa Pâlî el-Halebî el-Ğazzî, *Nehrûz-Zeheb fî Tarihi'l-Haleb*, C. 1, Matbaatü'l-Maruniyye, Halep.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal, "Sanevberî", *DİA*, C. 36, 2009, s. 104-105.
- Karaköse, Hasan, "Halep'te Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Durum (1876-1918 Yılları Arası)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 10/51, 2017, 289-301.
- Khalidov, Anas B., "Ebn al-Faqih", *EIR*, C. 8, s. 23-27.
- Kılıçlı, Mustafa, "Ebû Firâs el-Hamdânî", *DİA*, C. 10, 1994, s. 125-126.
- Kurtuluş, Rıza, "Ceyhânî", *DİA*, C. 7, 1993, s. 467-468.
- Kutluer, İlhan, "Belhî, Ebû Zeyd", *DİA*, C. 2, 1992, s. 412-414.
- Levtzion, Nehemia, "İbn Hawqal the Cheque and Awdaghost", *Journal of African History*, 9/2, London, 1968, s. 223-233.

Özaydın, Abdülkerim, “Seyfüddevle el-Hamdâni”, *DİA*, C. 37, 2009, s. 35-36.

Özdeğer, Hüseyin, “Gaziantep”, *DİA*, C. 13, 1996, s. 466-469.

Safiyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttılâ' Alâ Esmâ'i'l-Emkine ve'l-Bikâ'*, çev. H. İbrahim Gökbörü, C. 3, TTK, Ankara 2019.

Sevim, Ali, “İbnü'l-Adîm'in Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb adlı eserin yayınları hakkında”. *Bellekten*, 61 (227), s. 73-80.

Sevim, Ali, “İbnü'l-Adîm”, *DİA*, C. 20, 1999, s. 478-479.

Sevim, Ali, *Biyografilerle Selçuklu Tarihi*. TTK, Ankara 1982.

Sevim, Ali, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, TTK, Ankara 2014.

Sezgin, Fuat, “İbnü'l-Münâdî”, *GAS*, S. 5/2, Frankfurt, 2010.

Tomar, Cengiz, “İbnü'l-Fakîh”, *DİA*, C. 21, 1999, s. 38-39.

Vernet, J., “İbn Hawqal”, *Dictionary of Scientific Bibliography (DSB)*, C. 6, Newyork 1981.

Yakutü'l-Hamevî, *Mucemü'l-Buldan*, Wüstenfeld Yayınları, C. 1, Tahran 1956.

Yazıcı, Talip, “Halep”, *DİA*, C. 15, 1999, s. 239-244.

Yiğit, İsmail, “Kinnesrîn”, *DİA*, C. 25, 2002, s. 419-420.

Yusuf Elyan Serkis, *Mu'cemu'l-Matbuati'l-Arabiyye ve'l-Muarrebe*, C. 1, Kahire 1928.

Alkol Tüketiminin Osmanlı Kamusal Hayatında Yarattığı Sorunlar: İkinci Meşrutiyet Dönemi Ve Sonrasından Örnekler

Fatih Arslan*

(ORCID: 0000-0002-3265-9462)

Makale Gönderim Tarihi

04.05.2021

Makale Kabul Tarihi

19.09.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Arslan, F., "Alkol Tüketiminin Osmanlı Kamusal Hayatında Yarattığı Sorunlar: İkinci Meşrutiyet Dönemi Ve Sonrasından Örnekler", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2021): 478-497.

APA: Arslan, F. (2021). Alkol Tüketiminin Osmanlı Kamusal Hayatında Yarattığı Sorunlar: İkinci Meşrutiyet Dönemi Ve Sonrasından Örnekler. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (2) , 478-497.

Öz

Kullanıldığında insanlara bir süreliğine sarhoşluk hali veren alkol, tarihsel süreç içerisinde pek çok medeniyet tarafından bilinmiş ve tüketilmiştir. Bilinçsiz ve kontrol dışı kullanıldığında çeşitli problemlere neden olan alkol, II. Meşrutiyet Dönemi ve Mütareke yıllarında Osmanlı Devleti sınırları içerisinde de bazı sosyo-ekonomik sıkıntılara sebebiyet vermiştir. Bu sıkıntılar kamusal hayata da sirayet etmiş ve devletin çeşitli kurumlarında görev yapan memurlar içki yüzünden bazı asayiş ihlallerine neden olmuştur. Devletin okulundaki öğrenciden ordusundaki askere, karakolundaki polisten bahriyesindeki nefere kadar pek çok kamu çalışanı alkolün tesiriyle olaylara karışmış ve işledikleri suçlardan ötürü cezalandırılmıştır. Bu makalede II. Meşrutiyet Dönemi ve Mütareke yıllarına ait birtakım örneklerle, Osmanlı devletinde görev yapan memurların tükettiği alkolün etkisiyle birlikte çıkardığı

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye, f.arslan22044@gmail.com.

MA Student, Sakarya University Faculty of Arts and Sciences Department of History, Turkey.

asayiş olayları anlatılarak bunun sonucunda karşılaştıkları sorunlar ile çektikleri cezalara değinilmiştir. Ayrıca çalışmanın esas gayesi, II. Meşrutiyet Dönemi'nde ve sonrasında içkinin sebep olduğu asayiş olaylarını belirtip bu olayları da bizzat devlet memurlarının çıkardığı hususuna dikkat çekmek amacıyla kaleme alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Alkol, Asayiş, Memur, Suç, Ceza.

Problems Caused by Alcohol Consumption in the Ottoman Public Life: Samples from the Second Constitutional Period and Afterwards

Abstract

Alcohol, which gives people a state of intoxication for a while when used, has been known and consumed by many civilizations in the historical process. Alcohol, which causes various problems when used unconsciously and out of control, II. During the Second Constitutional Period and the Armistice years, it caused some socio-economic problems within the borders of the Ottoman Empire. These problems have also spread to public life, and civil servants working in various institutions of the state have caused some violations of public order because of alcohol. Many public employees, from a student at a state school to a soldier in the army, from the police in the police station to the soldier in the navy, were involved in the events under the influence of alcohol and were punished for their crimes. In this article II. With some examples from the Constitutional Monarchy Period and the Armistice years, the public order incidents caused by the effects of the alcohol consumed by the civil servants in the Ottoman state were explained, and the problems they faced as a result and the punishments they suffered were mentioned. In addition, the main purpose of the study, II. It has been written in order to indicate the public order incidents caused by alcohol during and after the Constitutional Monarchy Period and to draw attention to the fact that these incidents were caused by the civil servants themselves.

Keywords: Alcohol, Public Order, Officer, Crime, Punishment.

İçki ile İlgili Bazı Kavramlar

İçki, çok eski dönemlerden beri insanlar tarafından kullanılan ve içildiğinde insanlara geçici olarak sarhoşluk veren bir içecek olmakla birlikte bira, şarap, konyak, votka, viski gibi türleri de bulunmaktadır.

“içinde alkol bulunan içecek”¹ demek olan içki, pek çok toplum tarafından çeşitli amaçlarla kullanılmıştır. Kimi toplumlar keyif vermesi için kimileri sinirlerinin yatışması için kimileri de ilaç olarak tedavi amaçlı kullanmışlardır². İçki ile alakalı olarak kullanılan pek çok kavram bulunmaktadır. Arapça’da kullanılan işret kelimesi “içki içme, içki kullanma” manasına gelmektedir³. Yine Arapça’da kullanılan mükeyyifat kelimesi ise “keyif veren, sarhoşluk getiren” anlamına gelmektedir⁴. Ve yine Arapça aslında uygun bir şekilde kullanılan kökü seker olan müskirat kelimesi de “sarhoşluk veren şeyler” anlamını karşılamaktadır⁵. Günümüzde kullanılan alkol kelimesi ise, kirpikleri boyarken kullanılmakta olan pudra biçimindeki toz manasına gelen *el-küûl*’den gelmektedir⁶. İlaveten, hamr kelimesi de “üzümden yapılan şarap” anlamındadır⁷. İçki, İngilizce *alcohol*, Fransızca *alcool*, Almanca *alkohol* olarak ifade edilir.⁸ Alkolü karşılayan İspirto kelimesi de Latince bir kelime olup *spiriitus* kökünden gelmektedir. *Spirit* kelimesi Batı dillerinde alkol dâhil diğer birçok anlamda telaffuz edilir⁹.

Alkolün Tarihteki Yeri ve Önemi

İçkinin tarihsel gelişimine bakıldığında çok eski zamanlardan itibaren kullanılmış olduğu görülmektedir. İnsanlar, tabiatın kendisine sunduğu nimetlerden faydalanmasını bildiği zamanlardan itibaren bazı içki çeşitlerini üretmeyi becerebilmişlerdir¹⁰. İçkinin tarihini Hz. Âdem’e

¹ “İçki”, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Cilt: 11, s.5559.

² Fatih Öncü, Kültegin Ögel, Duran Çakmak, “Alkol Kültürü-2: İçki Kültürü Ve Edebiyatta İçki” *Bağımlılık Dergisi*, Sayı 3, 2002, s.32.

³ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, 24.Baskı, Ankara, 2007, s.466.

⁴ Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s.717.

⁵ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2012, s.1344

⁶ Serkan Erdal, Hasan Demirci, Pir Murat Sivri, “ *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de İçki İle Mücadele ve Hilâl-i Ahdar Cemiyeti (1908-1927)*”, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2019, s.1.

⁷ Nebi Bozkurt, “İçki”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, İstanbul, 2000, Cilt 21, s. 455.

⁸ Erdal, Demirci, Sivri, “ *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de İçki İle Mücadele*”, s.2.

⁹ Özcan Köknel, “*Alkol ve Madde Bağımlılığı*”, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1998, s.22.

¹⁰ Kemal Sülker, *Osmanlı’dan Günümüze İçki ve Toplum*, Süreç Yayıncılık, Aralık, 1985, s.13.

kadar götürenler bulunmaktadır¹¹. Konuyla ilgili anlatılan bir diğer rivayet ise Tevrat'ın Tekvin 9/20-21. ayetlerinde bahsedilen ve içkinin Hz. Nuh tarafından bulunduğu bahsidir¹². Şark geleneğine göre de şarabı bulan kişinin İran Şahı Cem/ Cemşid olduğu söylenmektedir.¹³ Mısır'da da içki kullanıldığı bilinmektedir. Nitekim Hz. Yusuf'un zindanda rüya tabiri yaptığı iki kişiden biri şarap sakisiydi¹⁴. Yine eski medeniyetlerde şarap tanrıları bulunmaktaydı. Eski Yunan'da Dionysos, eski Roma'da Bacchus denilen şarap tanrıları vardı ve bunlar adına düzenlenen ayinlerde şarap fazlaca tüketilirdi¹⁵. Ortaçağ'da Avrupa'da şarap ve bira çokça tüketilirdi. Su içmek yerine bira içilmesi genel bir tercih ve hatta mecburiyet bile olabilirdi. Çünkü kullanılan suların temiz olmadığı ve bulaşıcı hastalıklara neden olduğu kanaati oldukça yaygındı¹⁶. Arap toplumlarına bakıldığında ise İslam öncesi dönemde içki kullanılmakla birlikte kumar ve fuhuş gibi kötü alışkanlıklar da mevcuttu. Şarapçılık, uğraştıkları ve ticaretini yaptıkları bir diğer sanayi kolunu oluşturmaktaydı¹⁷. Arap edebiyatında da içki kavramı oldukça geniş bir yer bulmuştur ve içki konusunu ihtiva eden şiirlere de "hamriyyat" denilmiştir. ¹⁸. İslam'ın ve Kuran-ı Kerim'in yeryüzünde yayılması üzerine içki alışkanlığı birden bire değil, belirli aşamalar

¹¹ Saîd b. Müseyyeb ve Yezîd b. Kâsîd gibi kişiler Hz Âdem'in yasak meyveyi Hz. Havva'nın verdiği içkinin tesiriyle yediğini söylemektedirler. İbnü'l- Arabî bu düşüncenin hükümsüz olduğunu ifade eder. Bozkurt, "İçki", s.455.

¹² Erdal, Demirci, Sivri, " *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de İçki İle Mücadele*, s.5.

¹³ 15 gün boyunca yedikleri üzüm kaynatılınca tadının güzel olmadığı anlaşılmış zehir olduğu kanaati oluşmuştur. Baş ağrısından muzdarip bir cariye intihar etmek üzere onu zehir niyetine içtikten sonra faydası ve tadı görülmüştü. Bu yüzden şaraba Şâhdâru adı verildi. Kudret Emiroğlu, " *Gündelik Hayatımızın Tarihi*", 3. Baskı, Dost Yayınları, Ankara, 2002, s.355.

¹⁴ Bozkurt, " *İçki*", s.455.

¹⁵ Erdal, Demirci, Sivri, " *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de İçki İle Mücadele*, s.6.

¹⁶ Erdal İnce, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Müskirat ve Müskirat Satan Yabancı Esnafa İzin Verilmesi, *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, 11/5, 2019 Yaz, s.415.

¹⁷ Abdülkerim Özaydın, "İslam'dan Önce Araplarda Sosyal ve İktisadi Hayat", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, Cilt:3, s.322.

¹⁸ İnce, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Müskirat ve Müskirat Satan Yabancı Esnafa İzin Verilmesi, s.416.

halinde bu alışkanlıklarının önüne geçebilmeleri amacıyla tedricen yasaklanmıştır¹⁹.

Eski Türklerde içki denildiğinde ise akla ilk olarak kımız gelmektedir. Kısarak sütünün ekşitilmesiyle birlikte elde edilen içeceğe kımız adı veriliyordu²⁰. Kımızın üretimi ise bir yayık içerisinde devamlı bir şekilde çalkalanması ile gerçekleşirdi²¹. İçerisindeki alkol miktarı % 2 civarındadır ve insan damağında oluşturduğu tat ise ekşi ayrıtı anımsatmaktadır²². Ve yine kımızın insan sağlığına olan pek çok faydası da bilinmektedir. Bu bağlamda, içildiğinde insanlara cesaret veren, olumsuz düşünceleri yok eden, yaşlılık ve dermansızlık gibi pek çok rahatsızlığın şifası olarak içilmiştir. Seyyahların ifadelerine bakıldığında Cengiz Han, zamanında kısarak sütünün çok olması nedeniyle kımız dışında bir şey içmedikleri ifade ediliyor²³. Bozkurt, *Türk İçki Geleneği* isimli eserinde, Eski Türklerin ant içme törenlerinde de içki tükettiği bilgisini vermektedir. Buna ek olarak yine Göktürklerde gerçekleştirilen şöenlerde de şarap sunulduğu bilgisi vardır.²⁴ Halil İnalçık, *Has-Bağçede 'Aş u Tarab* isimli eserinde K. Jetmar'a göre "en ince ayrıntılarına kadar düzenlenmiş içki âlemleri"nin hükümdarın şanını ve gücünü arttıran bir tür âyîn hükmünde olduğunu ifade etmektedir²⁵.

Müslümanların içkiyle olması gereken ilişkileri, Kuran-ı Kerim'de konu ile ilgili ayetlerde ve Hz. Peygamber'in hadislerinde açık bir şekilde belirtilmiştir. Kuran ve hadisler çoğu hususta olduğu gibi içki konusunda da insanlara rehberlik etmiştir. Bilindiği gibi İslam dini yayılmadan önce içki, Hicaz-Arap toplumunda fazlaca kullanılan bir

¹⁹ Yeter Öztürk, "XIX. Yüzyıl Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nde İçki Yasakları" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ordu, 2017, s.11.

²⁰ İlhami Durmuş, "Türk Kültür Çevresinde Kımız", *Milli Folklor Dergisi*, 2014, Yıl 26, Sayı 104, s.77.

²¹ Ruslan Adil Akai Tegin, Zafer Gönülalan, "Bütün Yönleriyle Doğal Fermente Ürün, Kımız", *Manas Journal of Engineering*, 2014, Sayı: 2 (1), s.26.

²² Çağatay Üstün, "Eski Bir Türk İçeceği: Kımız (Koumiss)" *Türklük Bilinci Araştırmaları (TÜBAR)*, 2009-Güz, s.248.

²³ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş IV*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991, s.175.

²⁴ Fuat Bozkurt, *Türk İçki Geleneği*, Kapı Yayınları, İstanbul, Ağustos, 2006, s.24-25; Erdal, Demirci, Sivri, "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de İçki İle Mücadele", s.8.

²⁵ Halil İnalçık, *Has-Bağçede 'Aş u Tarab: Nedimler, Şâirler, Mutribler*, 4. Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Mart 2018, s.73.

içecekti. Arap toplumlarındaki durum bu şekilde olduğundan İslam'ın insanları içkiden vazgeçirme yönteminde hem ikna edici hem de tedrici bir metot kullanılmış ve belli aşamalardan sonra açık ve net bir yasaklama getirilmiştir²⁶. Nitekim Kuran'daki ayetler insanlara içkiyi terk etme konusunda yol göstermiştir²⁷. Yine bu hususta Hz. Peygamber'in hadisleri de mevcuttur²⁸. Müslümanlara haram edilen içkinin yine tekrar kullanılması bazı cezaî müeyyideleri kendiyile birlikte getirmiştir. Yasağa uymayanlara dayak atmak, hapsedmek, baş, sakal ya da bıyık tıraş etmek ve maaştan kesinti gibi bazı cezalar verilmiştir²⁹. İslam hukukuna göre içki içenler *hadd-ı şirbi* denilen suç kapsamında cezalandırılırlardı. Bu suçu işleyenlerin 80 sopa dayakla ya da tazir³⁰ ile cezalandırılmalarına hükmedilirdi³¹. Yine suçun cezasının tatbik edilmesi için bazı şartların sağlanması gerektiği gibi bazı durumlarda da bu ceza uygulanamayabilirdi³². İslam'daki içki yasağının günümüze bazı

²⁶ Mustafa Baktır, "İslam'da içki", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt:21 İstanbul, 2000, s.458

²⁷ İçki ile ilgili ayetler şunlardır: "Hurma ağaçlarının ve üzüm asmalarının ürünlerinden hem içki hem de güzel besinler elde edersiniz. Bunda da aklını kullanan bir topluluk için açık delil vardır." (Nahl 16/67); "Sana şarap ve kumar hakkında soru soruyorlar. De ki: ikisinde de büyük günah ve insanlar için bir takım faydalar vardır. Ancak her ikisinin de günahı faydasından daha büyüktür." (Bakara 2/219); "Ey iman edenler! Sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayın..." (Nisa 4/43); "Ey inananlar! Şarap, kumar, dikili taşlar, şans okları şeytanın işi birer pisliktir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz. Şeytan, şarap ve kumar ile aranızda düşmanlık ve kin sokmak, sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık vazgeçtiniz değil mi?" (Maide 5/90-91)

²⁸ "Sarhoş eden her içki haramdır."; "Çoğu sarhoş eden (içki)nin azı da haramdır."; "(İçki içen) onu içerken (gerçek) mümin olarak içmez."; "Allah (c.c.) içki içenin namazını kırk sabah kabul etmez."; "(Şurası) muhakkak (ki) Allah (c.c.) size haram ettiği şeylerde sizin için şifa yaratmamıştır." Abdülaziz Bayındır, "İslam Açısından Sarhoş Edici İçkiler", *İslam Medeniyeti Mecmuası*, Cilt:4, Sayı:3, İstanbul, Haziran 1980, s.4.

²⁹ Cem Doğan, "Osmanlı Men'-i Müskirat Cemiyeti ve Men'-i Müskirat Kanunu" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 6, Sayı 26, Bahar 2013, s.168.

³⁰ Terim olarak tazir; "hakkında had cezası bulunmayan suç ve günahları işleyenler için verilen, miktarı ve keyfiyeti naslarla kesin olarak belirlenmiş önleyici, caydırıcı ve ıslah edici cezalardır." Mustafa Yıldırım, "İslam Hukukunda İçki İçme Suçu ve Cezası", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*" Sayı: XIII-XIV, İzmir 2001, s.42.

³¹ Erdal, Demirci, Sivri, " *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de İçki ile Mücadele*, s.11.

³² İki erkek şahit, suçlunun suçunu itiraf etmesi, sarhoşluk halinin ispat edilmesi gibi durumlarda bu suçun cezası tatbik edilirdi. Ama küçükler, deliler, gayrimüslimler ve sonradan Müslüman olup bu yasağı bilme olanağı bulamayanlara bu ceza

etkileri olmuştur. Örneğin; Müslümanlardan bazıları İslam'ın sadece şarabı yasakladığını ve diğer içkileri serbest bıraktığını düşündüklerinden dolayı rakı içerler. Böylece hem zevklerinden mahrum kalmamış olurlar hem de dinlerine saygı göstermiş olurlar. Bu nedenle Türkiye'de şarap tüketimi, çok kaliteli şaraplar üretilmesine karşın sınırlı kalmıştır. Yine bir diğer örnek Ramazan ayında içkiye ara verilmesidir. Dini görevlerini yerine getirmeyenler Ramazan ayı geldiğinde içkiye tamamıyla ara verirler ve böylelikle dinlerine gösterilmesi gereken saygıyı unutmamış olurlar³³.

Osmanlı'da Müskirat Meselesi

Osmanlı Devleti'nde Müslümanların içki üretmesi, tüketmesi ve alım-satımını yapması yasak kapsamındaydı. Osmanlı Devleti, içinde sadece Müslümanların varlığını sürdürdüğü bir devlet olmayıp farklı dinlere mensup kişilerin de yaşadığı bir devlettir. Gayrimüslimler için içki, inançları gereği yasak değil tam aksine "rızk" türünden sayılırdı. Bu doğrultuda, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde gayrimüslimlerin içki üretimini, nakliyesini ve ticaretini yapmalarına izin verilmiş fakat belli şartlara bağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin içkiye yaklaşımı şer'i hukuk çerçevesinde değerlendirildiğinden dolayı Müslümanlara yasak olmasına rağmen kaçak yollardan da olsa bazı kimselerin içki kullandığı bir gerçektir³⁴. Konu ilgili geniş bir araştırma yapan İhsan Erdiçli bu durumu, İslam devleti olması hasebiyle yasak olan içki ve diğer yandan içkinin tüketildiği meyhanelerin mevcudiyetinin karşımıza ilginç bir örnek çıkardığını zikretmektedir³⁵.

Devlet, bazı dönemlerde içki ile ilgili sert tedbirler almak durumunda kalmışlardır. Kimi dönemlerde kanunnamelerde içki hususuna değinilmiş ve cezası belirtilmiş kimi dönemlerde de içki nizamnameleri çıkarılmış ve içki hususuna açıklık getirilmiştir. Osmanlı

uygulanmazdı. İlhan Akbulut, "İslam Hukukunda Suçlar ve Cezalar", *AÜHF*, Ankara 2003, Cilt: 52, Sayı:1, s.176.

³³ Erdal Atabek, *Alkol ve İnsan*, 2. Baskı, Kelebek Yayınları, İstanbul, 1983, s.226-227.

³⁴ Osman Köse, "XVIII. Yüzyıl Sonlarına Doğru Rus ve Avusturya Savaşları Esnasında Osmanlı Devleti'nde Bir Uygulama: İstanbul'da Fuhuş ve İçki Yasağı", *Turkish Studies Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Volume 2/1, Winter 2007, s.116-117.

³⁵ İhsan Erdiçli, *Keyif, Günah ve Suç Arasında Osmanlı'da Meyhaneler ve Müdavimleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Haziran 2021, s.20.

padişahlarının içki ile olan münasebetlerine ve içkiye karşı çıkardıkları kanunnamelere bakıldığında ilk bilgilere Aşıkpaşazade Tarihi'nde rastlamaktayız. Nitekim Aşıkpaşazade Tarihi'ndeki iki dördlük halinde yazılmış olan nazım ifadeler bize o vakte kadar padişahların içki kullanmadıklarını ve Yıldırım Bayezid'in Sırp Prensesi olan eşiyle ilk buluşmasında içki kullandığını anlatmaktadır.³⁶ Bu ifadeyi destekler nitelikte olan bir diğer bilgiyi de Paul Wittek vermektedir. Paul Wittek, Osmanlı sarayına şarap içme alışkanlığını Yıldırım'ın eşi Sırp Prensesi Olivera'nın getirdiğini söylemektedir³⁷. Buna karşın Halil İnalçık içkiye karşı ilk tepkinin Yıldırım Bayezid tarafından verildiğini söyler.³⁸ Yine II. Mehmed'in babası II. Murat, tahtı oğluna bırakıp Manisa'ya döndüğünde "*iyş u işrete meşgul olmak*" üzere döndüğünü ve yanında şarapdar Hamza Bey ile İshak Paşa'yı da aldığı ifade edilir³⁹. Fatih Sultan Mehmet döneminde içkinin cezası şöyle belirtilmiştir: "*Eğer biregû hamr içse Türk veya şehirlü olsa, kadı ta'zir ura. İki ağaca bir akçe cürm alın*⁴⁰." Burada kişi, kadının verdiği tazir ile cezalandırılacaktı ve bu cezalar sadece Müslümanları kapsamaktaydı. II. Bayezid döneminde 1507 yılında çıkan bir nizamnamede padişah

³⁶ *Şarab u hem kebab meclis kuruldu*
Ali Paşa dedi han anı gözle
Şarab içmeğine Han Beyazî'ün
Buna dak Âl-i Osman içmediler

Kâfir kızı gelüğ kadeh sürüldü
Ki ne meclis bu sohbetde olundu
Ali Paşa kâfir kızı bulundu

Nola Osman kâfirle çok olundu. Âşıkpaşazâde Tarihi, Osmanlı Tarihi (1285-1502), (Haz: Necdet Öztürk), Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013, s.94-95

³⁷ Namık Sinan Turan, "Geleneksel Toplumda Yasağın Cazibesi Osmanlı Toplumunda İçki", *Evrensel Kültür*, 2012, s.39.

³⁸ "Yıldırım Bayezid, Ulu Camii temelini attığı zaman "şurb-i hamrdan vaz-gelip ulemâ-i 'izâm ve meşâyih-i kirâmla musâhebet edüp icrâ-yi şer'i kavim üzere müstakim olup âlemi mezâlimden hâli" kıldı." İnalçık, *Has-Bağçede 'Ayş u Tarab*, s.298; Erdal, Demirci, Sivri, " *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de İçki İle Mücadele*, s.14.

³⁹ Halil İnalçık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s.81; Namık Sinan Turan, "Geleneksel Toplumda Yasağın Cazibesi Osmanlı Toplumunda İçki", s.39.

⁴⁰ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, I. Kitap/ Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri, FEY Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990, s.349.

Ulûfeci Hasan isminde bir görevliye talimatname verip Bursa'ya gönderiyor, Bursa'nın sancakbeyini ve kadısını konuyla ilgili sert bir dille uyarıyordu. Padişahın bunu yapmasındaki esas neden, Bursa'da toplantılarda, kasabalarda ve düğünlerde içki içildiği bilgisinin kendisine ulaşmasından kaynaklanmaktaydı⁴¹. Yine Kanuni döneminde sert içki yasağı getirilmesine rağmen II. Selim döneminde getirilmemiş ama her iki padişah döneminde de içki ticaretinden çeşitli vergiler alınmıştır⁴². Bu yasaklamaların 17 ve 18. yüzyıllarda da devam ettiği görülmektedir. Nitekim III. Mehmet⁴³, I. Ahmet⁴⁴ ve IV. Murat⁴⁵ dönemlerinde de içki yasaklamaları mevcuttur ki IV. Murat döneminde olan yasakların çok sert bir biçimde uygulandığı bilinmektedir. Kendisinden önceki içki yasaklarına benzemeyen bir yasak mevcuttur IV. Murat döneminde. Kahve ile beraber tütün, afyon ve şarabın tüketilmesine de izin verilmiyordu. Bunun için padişah, bostancıları görevlendirmiş ve kendisi de İstanbul'da gezip yasağı çiğneyenleri aman vermeden öldürmüştü⁴⁶. II. Süleyman zamanında (1687-1691) ekonomik olarak hazinenin gelir kaybına uğramaması için içki yasağına son verilmiştir fakat daha sonra yeniden yasaklanmıştır⁴⁷. Lale Devri

⁴¹ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, II. Kitap/ II. Bâyezid Devri Kanunnameleri, FEY Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990, s.232-233; Nermin Taylan, *Osmanlı'da Yasaklar*, Çınaraltı Yayınları, İstanbul, 2019, s.92-93

⁴² Erdal, Demirci, Sivri, " *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de İçki İle Mücadele*, s.15.

⁴³ III. Mehmet zamanında 1601 yılında "Şevval ayında yasâğ-ı sultani ile (padişah yasağı ile) ümmül hâbâis (fenalıkların anası) adlı fahişe (yâni içki) tesettür ihtifa edip (örtünüp, gizlenip) Hamr Emaneti (şarap emaneti) kaldırıldı." Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi*, I, (Çev. Zuhuri Danışman) Bahar Matbaası, İstanbul,1967, s.259

⁴⁴ "bu sene cümâda'l-âhiresinde, şeriati ihya eden şenatleri kaldıran dindar padişah fitne ve şürura sebep olan hamr (içki) denilen ümmül-hebaşisi (fenalıkların anasını) memalik-i Osmaniye'de tamamen kaldırdılar." Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi*, II, (Çev. Zuhuri Danışman) Bahar Matbaası, İstanbul,1968, s.646

⁴⁵ İstanbul'a girer girmez içki yasak olup, bütün meyhaneleri yıktırıp bu hususta pek ileri gidildi. Ve bizzat kendileri gece ve gündüz gezip buldukları sarhoşları katlederlerdi. Hattâ birini bizzat ok ile urup denize düşünce, helâk oldu deyû geçtiler. Sonra ol biçare çıkıp kurtuldu. Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi*, III, (Çev. Zuhuri Danışman) Bahar Matbaası, İstanbul,1968, s.1272-1273.

⁴⁶ Refik Ahmet Sevengil, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu?*, İletişim Yayınları, İstanbul , 1985, s.21; Bozkurt, "Türk İçki Geleneği" s.47.

⁴⁷ "İçki", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, Cilt: 4, s.132.

(1718-1730) ise içkinin serbest bırakıldığı ve meyhanelerin rahat bir dönem yaşadığı zaman olmuştur. 1740'ta I. Mahmut döneminde ise yasak tekrardan geldi ve İstanbul'a içki ithali yasaklandı⁴⁸. Ve yine III. Selim döneminde de sert bir içki yasağı tatbik edilmiştir ve bu yasağı Câbî Efendi şöyle anlatmıştır: *“Sultan Selim ne kadar meygede var ise kapattı, şarap, rakı ve onlara benzer ne kadar içki varsa hepsini şiddetle yasak etti; yasağa rağmen içki kullanan birkaç kişi idam olundu; Rumlara ve Ermenilere patrikleri, Yahudilere de hahambaşı, Müslümanlara içki vermemeleri ve satmamaları için muhkem tembih ettiler, aksi takdirde idam olunacaklarını bildirdiler. Ayyaşların hali kötüleşti ama çok geçmedi, el altından içki satanlar da peyda oldu. Mesela bir adam eline bir bülbül kafesi alıp sokağa çıkar, sorana ‘Bülbülümü gezdirmeye giderim...’ derdi, amma kafesin içine barsak konulmuş, barsaklar da rakıyla doldurulmuş. Kafesin ağırlığından şüphelenen zabita herifi yakalamış, rakıyı meydana çıkarmış. Ağa kapısına götürmüşlerse de şefaathçileri çıkıp kurtulmuş...”*⁴⁹ III. Selim'in içki yasağı ile ilgili uyguladığı tedbirlerdeki esas gaye asayiş ve nizamı sağlama kaygısıydı. Aynı kaygı II. Mahmud içinde geçerliydi⁵⁰.

Tanzimat döneminden sonra devletin bazen açtığı bazen kapattığı meyhaneler ve benzeri eğlence mekânları büyük bir özgürlüğe kavuşmuştur. Nitekim meyhaneler İstanbul'da ciddi manada çoğalmıştı⁵¹. Tanzimat ve Islahat Ferman'larının ilân edilmesinden sonra meyhanelerin tamamen kapatılması gibi durumlar ortadan kalktığı gibi yürürlüğe konulan nizamnamelerle⁵² birlikte meyhanelerin

⁴⁸ “İçki Yasağı”, *Ana Britannica*, Cilt: 11, s.477.

⁴⁹ Reşad Ekrem Koçu, *Tarihimizde Garip Vakalar*, Doğan Kitap, 5. Baskı, İstanbul, 2016, s.50.

⁵⁰ İhsan Erdiñli, *Keyif, Günah ve Suç Arasında Osmanlı'da Meyhaneler ve Müdavimleri*, s.225.

⁵¹ Sevengil, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu?*, s.170.

⁵² İçki hakkında çıkarılan nizamnameler 8 tanedir. Bunlar; 1278/1861, 1283/1867, 1297/1881, 1303/1886, 1305/1888, 1305/1888 (Bir öncesine ek olarak çıkarıldı), 1322/1904, 1322/1904; Erdal, Demirci, Sivri, “*Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de İçki İle Mücadele*”, s.20-24; Öztürk, “*XIX. Yüzyıl Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nde İçki Yasakları*”, s.112-138.

nerelere açılacağı gibi hususlar büyük ölçüde belirtmiştir⁵³. Bu nizamnamelerden 15 Ağustos 1283/28 Ağustos 1867'de çıkarılan *"Dersaadet ve bilâd-ı selâse ile taşralarda kadeh ve kıyye ile müskirat fûruht edenlerden işbu bin iki yüz seksen üç senesi teşrin-i evvel ve rumi on ikinci gününden itibaren alınacak resm-i bey'iyeyes dair olup ahkâm-ı mûndericesi gerek devlet-i aliyye gerek düvel-i ecnebiye tebaası hakkında bilâ-istisna mer'ıyyülicra olunacak nizamnamedir"* adıyla bildirilen düzenlemeler meyhaneler hakkında geniş bilgiler içermektedir. Bu nizamnameye göre; açılacak meyhanelerin cami, tekke ve medrese gibi dini mekânların olduğu bölgelerle arasındaki mesafe yüz arşından fazla ise açılmasına izin verilecekti. Yine yerli, yabancı ve taşradan meyhane açma talebinde bulunacak kişilerin nerelere başvuracağına açıklık getirilerek ilaveten kadeh ve kıyye ile içki satan mekânlardan yıllık bey'ıye vergisi alınacaktı. Bu verginin alınması da Zecriye Nezareti'nin kontrolünde olacaktı. Öte yandan müskirat satacak olan mekânların hangi nitelikler taşıyacağı da belirtilerek ve içki satmayan lokantalar dışındaki tüm içki satan yerlerden de vergi alınacaktı⁵⁴.

Sultan II. Abdülhamid döneminde de cami ve mescitlere yakınlığı dolayısıyla meyhaneler kapatılıyordu. Mesafe tayini ile alakalı sıkıntılar belgelere de yansımıştı. 1894 tarihine ait bir iradede, padişah fermanı gereği aynı sebeple kapatılan meyhanelerden biri de Yunanlı Estalyanos Dimitraki Girifornadyos'un meyhanesiydi. Fakat gedikli⁵⁵ bir meyhane olmasından dolayı ileriki bir tarihte gerekli işlemlerin yapılmasına karar verilmiş ve bu tarihe kadar geçici olarak içki satışı yapmasına Bâbıâli müsaade etmiştir. Meyhanenin konum olarak Mesih

⁵³ Uğur Akbulut, "Meyhanelerle Mukaddes Mekânlar Arasında Mesafe Tayini: Sultan II. Abdülhamid Devri İstanbul'undan Örnekler", *Karadeniz Araştırmaları*, Bahar 2016, Sayı: 49, s.215.

⁵⁴ Erdal, Demirci, Sivri, " *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de İçki İle Mücadele*, s.21.

⁵⁵ İçki satışı yapılan meyhaneler ya gedikli meyhanelerdi ya da koltuk meyhanelerdi. Gedikli meyhanelerde ruhsatla çalışan ve ruhsatı devletten alan meyhanelerdi. Ayrıca gediğin üstünde o devrin padişahının tuğrası vardır ve bu yüzden gedikli meyhanelere "*selatin meyhane*" de denmiştir. Koltuk meyhaneleri ise ruhsatsız ve kaçak çalışırdı. Tabi kolluk kuvvetlerine "*görme beni*" ücretini vererek. Reşad Ekrem Koçu, "*Eski İstanbul'da Meyhaneler ve Meyhane Köçekleri*", 4. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2015, s.14.

Ali Paşa camiine kırk adım yakınlığında olmasına ilaveten civar halkının da şikâyetleri dolayısıyla açık kalması uygun değildi. Usulen gedikli bir meyhanenin kapatılması da uygun değildi. Üstelik Yunan sefaretı de burada içki satışı yapılması yönünde talepte bulunmuştu. Bu çetrefilli mesele ancak ve ancak gediğın satın alınmasıyla çözüleceğinden, önce gediğın kime ait olduğu, değerin ne kadar olduğu ve son olarak satın alınması gerektiğı belirtiliyordu⁵⁶.

II. Abdülhamit Döneminde içki, bir takım aile olaylarına da sebebiyet veriyordu. Konu ile ilgili geniş bir araştırma yapan yazar Roger A. Deal'ın II. Abdülhamit Dönemi'ne ait çalışmasında buna dair örneklere rastlamak mümkündür. Örnek olarak, eve sarhoş vaziyette gelen Ahmet Sezai Efendi kayınvalidesi ile tartışmış ve onu tabancayla yaralamıştır. Olay gerçekleşikten birkaç gün sonra polise intikal etmiştir⁵⁷.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde İçkinin Tesiriyle Memurların Çıkardığı Asayiş İhlalleri

II. Meşrutiyet döneminde içki ile ilgili meselelere karşı devlet bazı önlemler almaya çalışarak içki satan esnafı denetimlere tabi tutmuş ve ruhsatsız bir şekilde dükkân açan esnafa bazı cezalar vermiştir⁵⁸. Bununla birlikte kutsal mekânlarla meyhane arası mesafelere dikkat edilmiş, içki meselesi ve vergilerle ilgili durumlar yasal düzenlemelerle belirtilmiştir.

II. Meşrutiyet döneminde toplumsal anlamda alkole karşı ilk tepkilerin geldiği görülmektedir. Bu ilk tepkilerle beraber tütün, alkol ve madde bağımlılığı için *Karadeniz Ereğlisi Osmanlı İçki Düşmanları Cemiyeti*, *Osmanlı Men'-i Müskirat Cemiyeti*, *İçki Düşmanları Cemiyeti* ve *Hilâl-i Ahdâr Cemiyeti* gibi kuruluşların faaliyete geçtiği görülmektedir⁵⁹. Bunun yanında *Hilâl-i Ahdâr (Yeşilay)*, *Hilâl-i Ahmer*

⁵⁶ Vahdettin Engin, “Sultan Abdülhamit ve İstanbul’u”, Simurg Yayınları, İstanbul, 2001, s.62-63.

⁵⁷ Roger A. Deal, *Namus Cinayetleri Sarhoş Kavgaları II. Abdülhamid Döneminde Şiddet*, Çeviri: Zeynep Rona, Kitap Yayınevi, İstanbul, Mart 2017, s.152.

⁵⁸ İnce, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Müskirat ve Müskirat Satan Yabancı Esnafa İzin Verilmesi, s.422.

⁵⁹ Erdal, Demirci, Sivri, “ Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de İçki İle Mücadele, s.27.

(Kızılay) gibi kurumlar çıkardıkları yayın organlarıyla bu cemiyetler gibi bilinçlendirme faaliyetlerine katkıda bulunmuştur⁶⁰. Tüm bu tedbirler ve alkolizm mücadelesine rağmen içki, toplumsal hayatta pek çok sorun yaratmaya devam ederek ailevi sorunlardan kamusal hayata kadar çoğu yerde varlığını hissettirmiştir.

Alkolün kamu çalışanları üzerindeki etkisi de azımsanmayacak derecede çoktur. Orduda, bahriyede, askeri okullarda, emniyet teşkilatında ve çoğu karakollarda içki yüzünden olaylar meydana gelmiş ve bunlar adli işlemler ile neticelenmiştir. Kimi memurlar görevi başındayken olaylara karışmış, kimileri göreve alkollü bir şekilde gelmiş, kimileri de içki içtikten sonra sarhoşluğun da etkisiyle yüz kızartıcı suçlar işlemiştir. Bu suçlara karşı mahkemelerde yargılanmışlar ve bazı cezalara çarptırılmışlardır. Suçları sabit olan memurlara pranga, kürek, tenzil-i rütbe, uyarı, meslekten ihraç ve hapis cezası gibi cezalar verilmiştir.

Döneme ait olaylara bakıldığında kamusal hayatta pek çok sorunun yaşandığı çarpıcı örnekler karşımıza çıkmaktadır. Bu örneklerin büyük çoğunluğunun ortak özelliği ise içkinin kişiye verdiği sarhoşluğun etkisiyle çeşitli olaylara karışması ve dolayısıyla asayişin ihlal edilmesi ile sonuçlanmıştır. Diğer örnekler de maddeler halinde sınıflandırıldığında ise aynı suçu tekrar tekrar işleyen memurlar, vazifeye veya askeri okula sarhoş gelenler, görevi başında içki içenler ve memurluğun asaletine yakışmayan biçimde işret âlemlerine giren memurlar şeklinde sınıflandırabiliriz.

1910 tarihli Sadâret Dairesinin Tahrîrât Kaleminden Harbiye Nezâret-i Celîlesine gönderilen yazıda işret eden iki memurun birden fazla cezaya çarptırılmalarına karar verilmiştir. Bahsi geçen bu iki kişi ikinci Ordu Nizamiye 14. Alayı'nın musika onbaşı Karahisarlı Mustafa b. Mehmed ile altıncı hayme efradından Bursalı Halil b. Mehmet Cum'a'dır. İçki içip bir kişiye cebren cinsel saldırı girişiminde bulunmaları üzerine bu iki kişinin askeri ceza kanununun ilgili maddelerine göre cezalandırılmalarına karar verilmiş ve bu doğrultuda Mustafa ve Halil'in üçer sene pranga cezasına çarptırılmalarına,

⁶⁰ Öztürk, ""XIX. Yüzyıl Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nde İçki Yasakları", s.163.

cezaları bitince tekrar nefer olarak kaydedilmelerine hükmedilmiştir. İlaveten Mustafa onbaşının rütbesinin indirilmesine ve işret edip âlem yaptıklarından dolayı da her iki askerin kırk beşer gün hapis cezasına çarptırılmalarına karar verilmiştir⁶¹.

İçki içtikten sonra silahların kullanıldığı ve dolayısıyla asayişin tehdit edildiği vakalar da oluyordu. 1919 yılında İstanbul Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir yazıda içkinin sebep olduğu ve yüz kızartıcı suçların döndüğü bir olayın cereyan ettiği görülmektedir. Olay, Veliefendi Çayırı'nda bir hırsızlık vakasının olduğu Kaymakam Nazmi Bey tarafından beyan edilmesi üzerine görevlendirilen Makriköy Merkez takım kumandanının suç mahalline intikal etmesi ile başlamıştır. Kumandan olay yerine intikal ettiğinde her şeyin yerli yerinde olduğu ve herhangi bir şekilde hırsızlık olayının vuku bulmadığını anlamıştır. Fakat meselenin başka bir yerde meydana geldiği, olayın zannedildiği gibi bir hırsızlık olayı olmadığı, askeriyeden Bekir ve Sami ile Onbaşı Hüseyin'in getirmiş olduğu üç kadınla işret âlemi yapmasından kaynaklandığı geç olmadan anlaşılmıştır. Sonrasında askerlerden Bekir, olay yerine gelen inzibatlara iki el ateş etmiştir. Bunun üzerine herhangi bir hadiseye meydan verilmeden işret eden asker ve kadınlar derdest edilmiş ve adı geçen askerler İstanbul Muhafızlığına, kadınlar ise Makriköy Polis merkezine teslim edilmiştir⁶². Bu üç askere işledikleri suçtan dolayı ne ceza verildiği bilinmemektedir fakat en iyi ihtimalle yüz kızartıcı suça karıştıklarından, inzibatlara silah çekmelerinden ve haliyle askerlik mesleğinin ağırlığına uygun hareket etmediklerinden ötürü mesleklerinden ihraç edilmiş olmaları imkân dâhilindedir.

İçkinin vermiş olduğu başıbozukluğun tesiriyle silahların kullanıldığı bir başka vaka 1909 yılında Bahriye Nezaretine gönderilen yazıda bildirilmiştir. Gece saat üç sularında Bahriye kolağalarından Rafet Efendi'nin çok kötü sarhoş olduğu halde eve dönüşü sırasında Taksim Caddesi'nde iki el ateş etmiştir. Rafet Efendi bu davranışı yüzünden uyarılmıştır. Gönderilen yazıda bunun kabul edilemeyecek bir hareket

⁶¹ BOA, BEO, 3737/280250. (H. 12 R 1328/ M. 10 Mayıs 1910)

⁶² BOA, DH. EUM. AYŞ, 16/78. (H. 26 L 1337/ M. 25 Temmuz 1919)

olduğu bildirilmiş ve bunun gibi bilinç dışı davranışlara son vermesi gerektiği anlatılmıştır⁶³.

Yine sarhoşluğun verdiği kendini kaybetme haliyle işlenen suçlardan bir tanesi 1908 yılında yaşanmıştır. Polis çavuşlarından Hasan Efendi'nin gece vakti Avusturya tebaasından Eleni'nin evinin kapısına sarhoş halde dayanması, rezillik çıkarması ve yine sokaklarda nara atması kendisinin meslekten ihracına sebep olmuş ve ayrıca bu gibi davranışları sergileyen kişilerin tekrar memuriyete iade edilmesinin kesinlikle caiz olmadığı Üsküdar Mutasarrıflığınca görüş olarak Zabıta Nezaretine bildirilmiştir.⁶⁴.

İçkinin bazı ailevi sorunlara neden olması da kaçınılmazdır. Bu sorunlar tipik aile geçimsizliğinden başlamakta ve cinayetlere kadar da ulaşmaktadır. Yine içkinin sebep olduğu bir asayiş olayı bu sefer aile içi sıkıntılara sebebiyet vermiştir. 1908 yılında haddehane üçüncü sınıf öğrencisi olduğunu beyan eden Hüsmen Efendi b. Tevfik, bir cumartesi gecesi sarhoş iken mahalle arasında nara atmakta ve bir takım rezalet işlere cüret etmekte olduğu haber alındığında Eyüp'teki evine götürülmüş fakat ailesi tarafından kabul edilmemiştir. Bunun üzerine Feshane Nizamiye karakolhanesine teslim edilmiştir⁶⁵. Bu olayda Hüsmen Efendi'nin eve kabul edilmemesinde bazı rezalet işlere girişmesi etkili olmuş olabilir fakat netice olarak bu soruna içkinin neden olduğu aşikârdır.

Kurtuluş Savaşı yıllarında yaşanan bir asayiş olayına bu sefer İstanbul'u işgal altında tutan İngilizler de dâhil olmuştur. İngilizler, Nuruosmaniye'de geçen bu olaya Kemberburgaz takımının merkez karakol kumandanı Başçavuş Sermed ile hayvan sirkati (hırsızlığı) suçundan sanık olan Muammer'in beraberce Osmaniye telsiz telgraf istasyonu civarında bazı şahıslara saldırıp onları soymaya kalktıkları ihbarı üzerine dâhil olmuşlardır. Yapılan ihbar sonucu Başçavuş Sermed ve Muammer'i İngilizler derdest etmiş ve Galata'daki Düvel-i İtilafiye Komiserliğine teslim etmiştir⁶⁶. Yaşanan bu olay bize döneme dair bazı ipuçları vermektedir. Genelde İstanbul'un özelde ise Osmaniye telsiz

⁶³ BOA, ZB, 314/7. (R. 21 Te 1324/ M 3 Kasım 1909)

⁶⁴ BOA, ZB, 83/39. (R. 25 A 1324/ M. 7 Eylül 1908)

⁶⁵ BOA, ZB, 314/4. (20 T 1324/ M. 2 Kasım 1908)

⁶⁶ BOA, DH. EUM. AYŞ, 21/87. (H. 19 Z 1337/ M. 15 Eylül 1919)

telgraf istasyonunun Mütareke yıllarının başlarında İngilizler kontrolünde olduğu anlaşılıyor. Bir Osmanlı askerinin içki içip asayiş tehdit ettiği için İngilizler tarafından yakalanıp İtilaf Devletleri Komiserliğine teslim edilmesi, olayın geçtiği tarihte Osmanlı Devleti'nin nasıl güç durumunda olduğunu göstermektedir. Bu iki kişinin akıbetlerinin ne olduğu ve Osmanlı Devleti'nin bu asayiş olayına nasıl dâhil olduğu hakkında herhangi bir bilgi ne yazık ki mevcut değildir.

İçkiyi mesai saatleri dışında kullanan memurlar bir ölçüde anlaşılabilir olsalar da görevi başında bunu yapan memurlar da ne yazık ki mevcuttu. Nitekim İstanbul'da bir polis memuru olan Hayri Efendi de bunlardan birisiydi. Kendisinin ifadesi alındığında her ne kadar suçunu inkâr ediyor olsa da şahit beyanlarıyla suçu sabit görülmüştür. Memur olduğu karakolda bir Pazar günü konuşamayacak ve kendini idare edemeyecek derecede sarhoş halde görülmüş ve karakoldaki komiser muavini ile iki polis memuru tarafından ihbar edilmiştir. 14 seneden beri polislik yaptığı halde bir gün bile vukuatı bulunmayan Hayri Efendi'nin polislik mesleğinden kaydı silinerek meslekten atılmıştır⁶⁷. Benzer bir diğer vaka Çinili Merkez Serkomiserliği Karakolunda gerçekleşmiştir. Musa ve Ömer isminde iki memur karakolda işret âlemi yapmış, göreve gelmeme ve nasihatlere kulak asmama gibi suçlarından ötürü de haklarında gerekli işlemler başlatılmıştır⁶⁸.

Görevde olmasına aykırı bir şekilde içki içen memur olduğu gibi bazen de aynı suçu birkaç kez işleyen memur da vardı. Nitekim içki içip işret ettiği için hapse mahkûm olan Eczacı Yüzbaşı Şahabettin Efendi de mahkûmiyetinden sonra tekrar aynı suçu işlediği sabit olduğu için askerlik mesleğinden kovulmasına hükmedilmiştir⁶⁹.

Bu son örnekle beraber yukarıda anlatılan tüm olayların yegâne müsebbibi olan alkol, içildikten sonra insanları yoldan çıkarmış ve

⁶⁷ BOA, DH. EUM. SCL. 11/19. (8 Ca 1329/ M. 7 Mayıs 1911)

⁶⁸ BOA, ZB, 122/4. (R. 25 Mart 1325/ M. 7 Nisan 1909)

⁶⁹ BOA, BEOBOA, ZB. 314/4. (20 T 1324/ M. 2 Kasım 1908)

⁶⁹ BOA, DH. EUM. AYŞ, 21/87. (H. 19 Z 1337/ M. 15 Eylül 1919)

⁶⁹ BOA, DH. EUM. SCL. 11/19. (8 Ca 1329/ M. 7 Mayıs 1911)

⁶⁹ BOA, ZB, 122/4. (R. 25 Mart 1325/ M. 7 Nisan 1909)

⁶⁹ BOA, BEO, 4364/327295. (H. 6 N 1333/ M. 18 Temmuz 1915)

normal zamanda insanların yapmayacağı davranışlar sergilemelerine sebebiyet vermiştir. İçkiyi sürekli kullanan kişilerde meydana gelen birtakım ruhi ve akli bunalımlar onlara bir daha telafi edilmesi zor kabahatler işlettirmiştir. Zaten her gününü suçlu aramakla geçiren polis ve askerinin bir de içki yüzünden suçlara karışması meselenin ne kadar önemli olduğunu göstermesi açısından dikkate değer bir husustur. Tabi ki devlet her ne şartta olursa olsun bu suçları karşılıksız bırakmamış, kimileri hakkında gerekli muameleyi uygulamış kimileri hakkında da hapis ve meslekten ihraç gibi cezalar vermiştir.

Sonuç

Eski devirlerden beri kullanılagelen içki, çeşitli dinler tarafından tüketimi serbest bırakılırken kimi inançlarda da dini ritüel olarak kullanılmıştır. İslam dininin içkiye bakış açısı ise diğer dinlerden farklı olmuş ve kesin hükümlerle yasaklanmıştır. Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan Müslümanların içki kullanması yasak kapsamında değerlendirilirken gayrimüslimlerin içki üretmesi, ticaretini yapması ve meyhane açması gibi durumlar belli şartlarla mümkün kılınmıştır.

Devlet, içki konusundaki düzeni sağlama adına dönem dönem kanunnameler ve nizamnameler çıkarmıştır. Bunun yanında II. Meşrutiyetle beraber alkolizmle mücadele adına toplumsal anlamda bir tepki mahiyetinde olan cemiyetler kurulmuş ve buna ek olarak gazete ve mecmualarda bilinçlendirme faaliyetleri yürütülmüştür. Tüm bunlara rağmen Osmanlı Devleti'nin içkiye dair uygulamaları tam anlamıyla sorunsuz bir şekilde yürütmesi ve kontrol altında tutması mümkün olmamıştır. İçki ile ilgili olarak meyhanelerin açılma şartları ve konuları ile ilgili problemler, müskirat esnafının çıkarılan yasaklara ve kurallara uymaması, alkol tüketiminin ailede yarattığı ekonomik ve sosyal sorunlar her daim varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

Devletin içki kapsamında uğraştığı alanlardan bir tanesine de kamu memurları dâhil olmuştur. Özellikle II. Meşrutiyet Döneminde, devlet içki yüzünden vatandaşına tedbir niteliğinde uyguladığı düzenlemelere ek olarak bir de kendi kurumlarında görev yapan memurlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Cümle Osmanlı mülkünde yaşayan vatandaşların canını, malını ve namusunu korumak, onların toplumsal huzurunu sağlamak ve asayişini temin etmekle görevli olan polis ve asker, kullandıkları içkinin etkisiyle çeşitli suçlar işlemişlerdir. Bu çalışanlar,

alkolün vücuda verdiği hoşluğun tesiriyle o anki muhakemesini kaybedip çeşitli suçlara karışmışlardır. Kimi zaman belindeki silahı etrafa sıkışmış, kimi zaman olay yerine gelen kolluk kuvvetlerine silah çekmiş, kimi zaman da vatandaşa saldırıp onları soymaya kalkmıştır. Hatta daha ileri giderek görevi başındayken sarhoş halde görülmüş, vatandaşa cinsel taciz girişiminde bulunmuş ve işret âlemlerine girerek devlet memuru profiline uymayan vaziyetlerde görülmüşlerdir. İşledikleri bu suçlara karşılık olarak memurlara çeşitli cezalar uygulanmış, doğal olarak bir ölçüde de caydırıcılık hedeflenmiş ve devlet kurumlarının itibarına olan güvenin sarsılmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Devletin II. Meşrutiyet Dönemi'nde uyguladığı cezalara bakıldığında sadece bu suçların önüne geçilmeye çalışıldığı ve tedbirlerinde bu yönde alındığı görülmektedir. Dolayısıyla idari yönetim içkiyi kökten yasaklama gibi bir uygulamaya başvurmamıştır. Döneme ait verilen örneklerde verilen cezalara bakıldığında, hiçbir suça karışmadan sadece işret ettiği gerekçesiyle bile memurlar hapis cezasına çarptırılmıştır. Fakat işret etme suçu ileri boyutlara vardığında meslekten ihraç gibi cezalara başvurulmuştur. Bir özgürlük ortamının olduğu bilinen II. Meşrutiyet Dönemi'nin sağladığı rahatlığa devlet memurlarının da dâhil olması hiçbir sorun oluşturmamakla birlikte verilen cezalar sadece asayişin teminini sağlama amaçlı gerçekleştirilmiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âli Evrak Odası Evrakı (BEO.)3737/280250; 4364/327295.

Dâhiliye Emniyet-i Umûmiye Sicil Kalemî Evrakı (DH. EUM. SCL.) 11/19.

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemî (DH. EUM. AYŞ.)16/78;21/87.

Zaptiye Nezâreti Evrakı (ZB.) 314/7; 83/39; 314/4; 122/4.

Kitap ve Makaleler

“İçki Yasağı”, *Ana Britannica*, Cilt: 11, s.461.462.

“İçki”, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Cilt: 11, s.5559-5560.

“İçki”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, Cilt:4, s.132-134.

Akbulut, İlhan, “İslam Hukukunda Suçlar ve Cezalar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Ankara 2003, Cilt: 52, Sayı:1, s.167-181.

Akbulut, Uğur, “Meyhanelerle Mukaddes Mekânlar Arasında Mesafe Tayini: Sultan II. Abdülhamid Devri İstanbul’undan Örnekler”, *Karadeniz Araştırmaları*, Bahar 2016, Sayı: 49, s.211-224.

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, I. Kitap/ Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri*, FEY Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990.

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, II. Kitap/ II. Bâyezid Devri Kanunnameleri*, FEY Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990.

Âşıkpaşazâde Tarihi, *Osmanlı Tarihi (1285-1502)*, (Haz: Necdet Öztürk), Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013.

Baktır, Mustafa, “İslam’da İçki”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt:21 İstanbul, 2000, s.458-462.

Bayındır, Abdülaziz, “İslam Açısından Sarhoş Edici İçkiler”, *İslam Medeniyeti Mecmuası*, Cilt:4, Sayı:3, İstanbul, Haziran 1980, s.3-17.

Bozkurt, Fuat, *Türk İçki Geleneği*, Kapı Yayınları, İstanbul, Ağustos 2006.

Bozkurt, Nebi, “İçki”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, Cilt 21, s.455-456.

Deal, Roger A., *Namus Cinayetleri Sarhoş Kavgaları II. Abdülhamid Döneminde Şiddet*, Çeviri: Zeynep Rona, Kitap Yayınevi, İstanbul, Mart 2017

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, 24.Baskı, Ankara, 2007.

Doğan, Cem, “Osmanlı Men’-i Müskirat Cemiyeti ve Men’-i Müskirat Kanunu” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 6, Sayı 26, Bahar 2013, s.161-181.

Durmuş, İlhami, “Türk Kültür Çevresinde Kımız”, *Milli Folklor Dergisi*, 2014, Yıl 26, Sayı 104, s.75-84.

Emiroğlu, Kudret, *Gündelik Hayatımızın Tarihi*, 3. Baskı, Dost Yayınları, Ankara, 2002

Engin, Vahdettin, *Sultan Abdülhamid ve İstanbul’u*, Simurg Yayınları, İstanbul, 2001.

Erdal, Serkan, Demirci, Hasan, Sivri, Pir Murat, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de İçki İle Mücadele ve Hilâl-i Ahdar Cemiyeti (1908-1927)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2019.

Erdinçli, İhsan, *Keyif, Günah ve Suç Arasında Osmanlı’da Meyhaneler ve Müdavimleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Haziran 2021.

İnalçık, Halil, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

İnalçık, Halil, *Has-Bağçede 'Aş u Tarab: Nedimler, Şâirler, Mutrîbler*, 4. Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Mart 2018.

İnce, Erdal, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Müskirat ve Müskirat Satan Yabancı Esnafa İzin Verilmesi, *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, II/5, 2019 Yaz, s.411-430.

Koçu, Reşad Ekrem, *Tarihimizde Garip Vakalar*, Doğan Kitap, 5. Baskı, İstanbul, 2016.

Köknel, Özcan, *Alkol ve Madde Bağımlılığı*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1998.

Köse, Osman, "XVIII. Yüzyıl Sonlarına Doğru Rus ve Avusturya Savaşları Esnasında Osmanlı Devleti'nde Bir Uygulama: İstanbul'da Fuhuş ve İçki Yasağı", *Turkish Studies Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Volume 2/1, Winter 2007, s.104-123.

Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi, I*, (Çev. Zuhuri Danışman) Bahar Matbaası, İstanbul, 1967.

Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi, II*, (Çev. Zuhuri Danışman) Bahar Matbaası, İstanbul, 1968.

Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi, III*, (Çev. Zuhuri Danışman) Bahar Matbaası, İstanbul, 1968.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş IV*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991.

Öncü, Fatih, ÖGEL, Kültegin, ÇAKMAK, Duran, "Alkol Kültürü-2: İçki Kültürü Ve Edebiyatta İçki" *Bağımlılık Dergisi*, Sayı 3, 2002, s.31-36.

Öztürk, Yeter, *XIX. Yüzyıl Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nde İçki Yasakları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ordu, 2017.

Sevengil, Refik Ahmet, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu?*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Sülker, Kemal, *Osmanlı'dan Günümüze İçki ve Toplum*, Süreç Yayıncılık, Ankara, 1985.

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2012.

Tegin, Ruslan Adil Akai, GÖNÜLALAN Zafer, "Bütün Yönleriyle Doğal Fermente Ürün, Kımız", *Manas Journal of Engineering*, 2014, Sayı: 2 (1), s.23-34.

Turan, Namık Sinan, "Geleneksel Toplumda Yasağın Cazibesi Osmanlı Toplumunda İçki", *Evensel Kültür*, 2012, s.38-42.

Üstün, Çağatay, "Eski Bir Türk İçeceği: Kımız (Koumiss)" *Türklük Bilinci Araştırmaları (TÜBAR)*, 2009-Güz, s.247-255.

Yıldırım, Mustafa, "İslam Hukukunda İçki İçme Suçu ve Cezası", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: XIII-XIV, İzmir 2001, s.31-52.

Glassware Production in Barda

Aytən Asadova*

(ORCID: 0000-0002-5067-1393)

Makale Gönderim Tarihi

24.07.2021

Makale Kabul Tarihi

25.09.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Asadova, A., "Glassware Production in Barda", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2021): 498-510.

APA: Asadova, A. (2021). Glassware Production in Barda. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (2) , 498-510.

Abstract

In this article information is given about the glassware of Barda in the early Middle Ages. Glass production is considered as a sample of ancient craftsmanship. It began to develop in the early Middle Ages. Glass crafting has been a delicate craft, and the techniques of making it are varied. There were casting method, blowing method, pressing in the mold methods, etc. The study of glassware production techniques in Barda suggests that in the early Middle Ages, craftsmen in Barda had extensive experience in the production of glassware. They used this experience to make a variety of glassware and utensils. From the first centuries AD, glass cups were used in the life of the population in Caucasian Albania. The cups for drinking wine, liquid, etc on the table indicate a table culture and the use of glass. It should be noted that in ancient and early medieval times, glass was considered more valuable than gold. It was also a sign of wealth. Most of these dishes are also found in Georgia.

* Senior Lecturer and PhD student of the Institute of Archeology and Ethnography of ANAS, Sumgait State University, Azerbaijan, asadova_ayten@bk.ru
Öğretim Üyesi- Doktora Öğrencisi, ANAS Arkeoloji ve Etnografi Enstitüsü, Sumgayıt Devlet Üniversitesi, Azərbaycan.

This was due to the connection between the ancient cities and, most importantly, the location of the city of Barda, the center of Caucasian Albania in the Middle Ages, on the Tbilisi road. This road connected the cities of Azerbaijan with the Black Sea. The glassware which found in Barda reflects the culture of the Middle East and the Mediterranean. However, scientists have proved that these glass jars were local glass jars of Barda. Merchants from northern Azerbaijan, Russia, Iraq, Iran, Tbilisi and others came to Barda, which is considered the center of trade. In Barda, the intensity of domestic and foreign trade in the VII-IX, IX-XIII centuries, the expansion of economic ties, indicates the existence of money circulation here.

Keywords: Barda, City, Glass, Art, Technique

Barda'da Cam Eşya Üretimi

Öz

Bu yazıda Barda'nın erken Ortaçağ'daki cam ürünleri hakkında bilgi verilmektedir. Cam üretimi, antik sanatkarlığın bir örneği olarak kabul edilir. Orta Çağ'ın başlarında gelişmeye başladı. Cam işçiliği hassas bir zanaat olmuştur ve yapım teknikleri çeşitlidir. Döküm yöntemi, üfleme yöntemi, kalıpta presleme yöntemleri vardı. Barda'daki cam eşya üretim teknikleri üzerine yapılan çalışmalar, Orta Çağ'ın başlarında Barda'daki ustaların cam eşya üretiminde geniş deneyime sahip olduğunu gösteriyor. Bu deneyimi çeşitli cam eşyalar ve mutfak eşyaları yapmak için kullanmışlar. MS ilk yüzyıllardan itibaren, Kafkas Arnavutluk'taki nüfusun yaşamında cam bardaklar kullanılmıştı. Masanın üzerinde bulunan şarap, sıvı, içme kapları bir sofraya kültürünü ve cam kullanımını gösterir. Antik ve erken orta çağda camın altından daha değerli kabul edildiğine dikkat edilmelidir. Aynı zamanda zenginlik göstergesiydi. Cam kavanozların içinde cam kavanozlar (çeşitli şekillerde), desenli ve boyasız vazolar, fincanlar (desenli, oymalı ve boyalı), şekerlikler, cam şekilli kaseler bulunmuştu. Bu taslar çoğu Gürcistan'da da bulunmuştu.

Bunun nedeni antik kentler arasındaki bağlantı ve en önemlisi Orta Çağ'da Kafkas Arnavutluk'un merkezi olan Barda şehrinin Tiflis yolu üzerindeki konumuydu. Bu yol Azerbaycan şehirlerini Karadeniz'e bağladı. Barda'da bulunan cam eşyalar Ortadoğu ve Akdeniz kültürünü yansıtıyor. Ancak bilim adamları bu cam kavanozların Barda'nın yerel cam kavanozları olduğunu kanıtladılar. Ticaretin merkezi sayılan Barda'ya kuzey Azerbaycan, Rusya, Irak, İran, Tiflis ve diğer ülkelerden tüccarlar geldi. Barda'da VII-IX, IX-XIII

yüzyıllarda iç ve dış ticaretin yoğunluğu, ekonomik bağların genişlemesi, burada para dolaşımının varlığına işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Barda, şehir, cam, sanat, teknik

Introduction

Although glassware has been known in Azerbaijan since the beginning of the era, experts belong the production of local glass to the early and middle periods of the Middle Ages. Archaeological research shows that the people of Caucasian Albania were engaged in pottery, weaving, stone carving, as well as glass crafts. The discovery of pottery decorated with patterns and drawings during the excavations proves once again that glass crafts in Azerbaijan developed in the early Middle Ages. Although there is no written source on the date of glass production in Azerbaijan, glass samples obtained during excavations were found in monuments dating back to the beginning of the first millennium. Glass production in Azerbaijan was based on local raw materials. In most of the medieval cities studied, there is a field of glass crafts, pottery, etc.

In the III-VII centuries in Azerbaijan there were rich raw materials that are the basis for the production of glass - kvass sand, soda, lime, forest materials, refractory clay, etc. It should be noted that in the early Middle Ages, glass was made mainly by two technological methods. These were the ancient methods of casting and blowing. The oldest glass sample in the territory of our republic was found in Jalilabad region. It should be noted that the oldest glass vessel belonging to the III century AD was found in Mingachevir.

Glassware Production Techniques

It is known that the shape of glass containers is mainly determined by their production techniques. It is possible to determine the production technique of glass containers found in Barda - free-blowing or mold-blowing. Blowing containers are characterized by the presence of a trace of a blowpipe at the bottom. In addition, V.A.Qalib's chemical analysis of the composition of ancient glass also provided information about the history of glass. He said that the first

glass was produced in the Middle East because there were all the alkalis for the production of glass in Mesopotamia. In the III-II millennia BC, the production of glass developed on the banks of the Nile¹.

Firstly, thoughts about glassware can be found in the works of the legendary Plinius and *Naturalis Historia*. The first glass was reportedly found in a swampy area called Kandebia between the low hills of Mount Carmel in Syria. The first information about the glass found near the Menon Monument on the banks of the Belos River was given by Strabo².

In the 2400s BC, small glassware was produced on the banks of the Nile. After about 1000 years, the production of glassware in these areas was developing³. At the end of the 1st century BC, with the invention of the blowing technique (Greco-Roman period), glass tableware was mass-produced⁴. The transparency and subtlety of glass attract many people. If in the beginning, the use of glassware belonged to the rich, with the development of blowing techniques all segments of the population used glassware⁵.

Free-blown pottery technique was described in detail by N.N.Kachalov. N.N. Kachalov's monograph "Glass" gives wide coverage to these issues⁶. There are two main methods used to make glass containers: 1) Mold pressing 2) Blowing method. Both methods required speed in the master⁷. It was used to make larger and more

¹ Ostroverkhov A.S. V.A. Galibin and his contribution to the study of chemical technology of ancient and medieval glass. (to the 75th anniversary of the day of birth). *Stratum plus*, №3, 2005-2009. p.418.

² Ceren Baykan. *Underground Glass Findings. Protection and Repair*. Istanbul. Homerkitabevi. Press May 2014 p.5-6

³ Lilyquist C., Brill R.H. *Studies in Early Egyptian Glass*. The Metropolitan Museum of Art New York Second Printing 1995. p.6

⁴ Grossman R.A. (Richard A.) _ *Ancient Glass*. Yale University Art Gallery. Copyright 2002. p.14

⁵ Baykan Ceren, Daniş Baykan. *Glass in the old days*. Turkish Institute of Antiquities. Editor Ali Akkaya. Baskı, İstanbul 2012. p.36

⁶ Kachalov N.N. *Glass*. Moscow, 1959, 70-73 p.

⁷ Nuriyev A.B. *History of Caucasian Albania's Glass Products and Production*. Science Publishing. Baku 1981, p. 86

transparent, closed-shaped containers by the method of blowing. At the same time, there was a method of blowing into the mold. This method has been widely used in many ancient glass centers around the world since the 1st century BC⁸. The most common type of blowing method is "free blowing". This method was used in ancient times in Syria, Palestine, Jerusalem, Israel - on the western shores of the Dead Sea⁹.

In addition, there are decorative pots, which are made by mold method during blowing in the mold or by decorating these dishes during cold processing. These decorations are mainly as follows: 1. Application of medallions depicting the human face. The medallions are blown into a mold and then glued to the wall of a dish that is hot enough. 2. Glass ropes in the form of "snakes" are made to stick on them. 3. The rope is glued. 4. Straight circles and oval medallions are glued on it. It should be noted that glued and flat oval medallions sometimes consist of "waffle" ornaments. Fragments of pottery with bright pictures were also found in Barda.

In this article, we will examine the technique of glass production in ancient times on the based on archeological glass in Barda. Barda was one of the centers of glass art in Azerbaijan in the early Middle Ages. It is a fact that Barda was the capital for almost five centuries and this had a positive effect on the development of urban trade. For this reason, the city has attracted the interest of historians and archaeologists. The name of Barda is mentioned in the sources as Partav, Firuzabad, Barda, Berda, etc¹⁰. The city was located at the junction of caravan routes of Iran, Central Asia, South Azerbaijan, Georgia, Arab countries, Byzantium and the North Caucasus. Therefore, the city has become one of the largest shopping centers in the Middle East. At the same time, Barda was the political, religious and cultural center of Caucasian Albania in the early Middle Ages. The city was inhabited by the last representatives of the Albanian Arshakis,

⁸ Ceren Baykan. Underground Glass Findings. Protection and Repair. Istanbul. Homerkitavevi. Press May 2014 p.32-33

⁹ Vural Y. Cam Archeology. Yeşilyurt Kitabevi Yayınları - 2. İzmir 2019. p. 50-51

¹⁰ Lilyquist C., Brill R.H. Studies in Early Egyptian Glass. The Metropolitan Museum of Art New York Second Printing 1995. p.13

the great Mehravi dynasty, and from the 5th century by the Albanian Catholics. The city, also known as Firuzabad in history, was built by Vache II by the order of Shah Firuz of Iran. Musa Kalankatli gives detailed information about the nature of Barda as the "Capital city", "Great Partav"; Ibn Khalkhal, an Arab historian who lived in the 10th century described Barda as the mother of Arra in "Ummu-r-Ran", and Al-Istakhri as the great city of Barda. In the 10th century, al-Muqaddas called Barda the Baghdad of these places¹¹.

Most of the glass vessels found in Barda are glass jars, sugar bowls, shallow plates, vials, vases, and glass bowls with symbolic paintings in the form of forging¹².

In addition to the free-blown containers in Barda, there were also blown-on containers in the mold, among which the free-blown ones were prepared as follows. A set of bottles is quickly blown into a mold with a pattern inside without turning. Then the master stops blowing and blows light air through the tube. The glass bubbles are reduced and separated from the mold. Then it is blown into a smooth-walled mold.

As a result of spinning during casting in a mold with straight walls, decorations are made by pouring into a patterned mold to make the walls of the pot smooth. These dishes look a bit smooth and patterned on the outside. We see that the thickness of the ornament on the outside of the wall of such a vessel corresponds to the thickness on the inside. These dishes have a smooth surface without high relief. These containers are the same size as the mold. The relief of some dishes is one-sided, only on the outside, the inside is smooth. In this case, the relief is very sharp. This is usually due to the production technique of the body of the vessel itself.

After completing the blowing, the master takes the bowl to the pontia. One of the features of this technological method is the presence of a small glass mass under the container. After separating the vessel from the tube, the craftsman flattens the glass mass under

¹¹ Nuriev A.B. Craft of Caucasian Albania (III-VIII centuries). Baku: MVM, 2009, 4 p.

¹² Nuriyev A.B. History of Caucasian Albania's Glass Products and Production. Science Publishing. Baku 1981, p. 145

the vessel with a hollow roller, smoothes the mouth of the vessel, thickens it, and straightens the part bent outwards. While working on the wheel, the craftsman is sometimes asked to reheat the glass because it cools down quickly. The seat of the vessel, as a rule, was smoothed in the simplest way by pressing the bubble inwards with the help of a pontoon. A fragment of the walls of a polished pottery in the Barda collection is similar to the pottery with thick walls and other vessels with less thick walls, similar to the pottery found in other monuments. It is assumed that they are produced by the same technical method. Among them, a dark-colored glass fragment was found, which was found in other monuments¹³.

Here, attention is paid to the classification of Barda glass containers and the periods of production. Thus, the classification of containers which found in Barda is based on their functional purpose, the shape of the containers and production techniques. It should be noted that all glassware is considered in chronological order. It is also taken into consideration that when glassware is usually broken or lost, it accidentally falls into the other layer. In this case, the history of the layer does not always coincide with the history of the material, because the previous object can fall into the next layer. The repetition of the same objects in synchronous layers allows us to correctly determine the historical period of such objects.

It should be noted that Barda is a city of a multi-layered monument. As already mentioned, the city was founded BCE and continues to exist today. Researchers in Barda also confirm the discovery of coins from different periods when determining the period on the based on stratigraphic data. These are typical for several periods. It is mainly defined by stratigraphic layers, ceramics and numismatic patterns of the ancient period, IV-V centuries, early VI-VII centuries and VII-VIII centuries, XI-XII centuries and XIII-XIV centuries¹⁴.

¹³ Raspopova V.I. Application: B.A. Galibin Composed of glass vessels from Penjikent. LLC "Synthesis Book", St. Petersburg, 2010, 19 p.

¹⁴ Mammadov A.M., Aliyev T.V., Rajabov M.I. Researches of Barda Archaeological Expedition 2013-2014 / Institute of Archeology and Ethnography of ANAS. Archaeological research in Azerbaijan in 2013-2014. Baku, Khazar University Publishing Center, 2015, p.420

Based on the above mentioned, special attention is paid to the conditions under which the samples were found and the substantiation of the dates of the layers in which they were found. Whenever possible, the material is presented in chronological order. One of the main goals here, as mentioned earlier, is to conduct a comprehensive study of glassware obtained during the archeological excavations of the ancient city of Barda, including the study of production techniques. Just as there are analogies with the archeological monuments of the countries, the similarity in their production techniques is obvious.

We determine the location of Barda glass products, similarities and differences in production techniques in comparison with the above similarities only in the Caucasus, the Middle East, as well as in all glass production in Eastern Europe. During an archeological excavation in the city of Barda, fragments of a glass jar were found, almost completely glued together. They were found together with pottery and coins of the V-VI centuries¹⁵. Since the found vessels are dated not later than this time, the same glass container belongs to the same period. One of them is a miniature glass vessel with a spherical body, a fairly long neck and a curved handle. It is made of very thin, transparent, colorless glass. Similar pottery has been found among Central Asian glassware. This is a pot of the same shape found in Panjakent. The glassware of the VI-VII centuries, mentioned as a fragment of a glass jar found in Barda, is similar to the samples in the city museum of Panjakent, belongs to Sassanid period¹⁶. This vessel was found to be similar to the many thin-walled, light green glass vessels found during the Chakalak-Hill excavations in Afghanistan.

During the study found that a vessel in the tomb of the Tell Mahuz necropolis in Mesopotamia was very similar to the Barda glass vessel, although it was slightly different in size. The glass vessel found in the Haftavan-Hill excavations in Iran during archeological excavations is similar to the glass vessel found in Barda.

¹⁵ Hajiyev G.A. History of Barda city (III century BC-XVIII century BC), Baku, "T" NM, 2000, p.25-26

¹⁶ Raspopova V.I. Application: B.A. Galibin Composed of glass vessels from Penjikent. LLC "Synthesis Book", St. Petersburg, 2010, 59 p.

Thus, along with all the features and characteristics of this type of glass product, it was learned that the production techniques are similar, which allows us to study and compare the production techniques of the local glass product we studied. In this case, it is important to study the chemical composition of these products, as well as the nature of production technology and equipment.

As noted by V.A. Galibi, the peculiarity of the composition of the perfume bottle found in Central Asia also applies to the glass of other Eastern countries¹⁷. However, it should be noted that the glassware found in the layers of Barda in the late VII-VIII centuries has been studied more extensively, which should also apply to the study of glassware production techniques. Similar products of this period in Barda were found in archeological monuments in the region.

The similarity of the pottery found in Barda with the pottery found in Japan is also interesting. V.I. Raspopova was told that two glass jars were taken from Iran to Central Asia and from there to Japan. The technique of making such dishes began in Iran during the Parthian period, and their production stopped in the second half of the 7th century. One of these vessels was found in the tomb of Emperor Anka in Japan (VI century) and the other in Syosoi. It is said that both vessels were brought to Japan until the 6th century¹⁸.

A vessel made of clear glass found in the 7th century excavation layer of Barda also attracts attention in terms of production techniques. The surface of the dish is polished. The container is said to be produced by free blowing. Similar glass vessels in Barda were also found in the glass collection of the Corning Glass Museum. During the excavations in Tirentepe, such a vessel decorated with round facades was found in the excavation layer of the Sassanid period¹⁹.

Fragments of similar vessels were found in many monuments in Georgia, especially in the burial monument during archeological excavations in Rustavi, which MN Chkhatarashvili dates back to the I-III

¹⁷ Gadzhiev M.M. Ancient Derbent. Makhachkala, Daguchpedgiz, 1991, 95 p.

¹⁸ Raspopova V.I. Application: B.A. Galibin Composed of glass vessels from Penjikent. LLC "Synthesis Book", St. Petersburg, 2010, 7 p.

¹⁹ Belenitsky A.M. Mediterranean city of Central Asia. L., 1980. 173 p.

centuries. He considered many of these vessels to be the product of local production²⁰.

Glassware from the Sassanid period is very similar to pottery from the early Islamic period. Numerous pieces of pottery discovered by a joint expedition of the German State Museum and the Metropolitan Museum in 1932 were found in the Metropolitan Museum, and we witness the similarity of this glassware with Barda glassware. At the bottom of one of these vessels is a large deep protrusion, around which, above, are a number of small pentagons. The glass is covered with a dark layer. Another part of the vessel found with it is made of transparent yellow-pink glass. It is possible to say that these glass vessels are similar in color and shape to Barda glass vessels, and the same can be said about the production technique and technology.

Interestingly, the chemical analysis of such containers shows that the glass is made according to the usual Syrian recipe, contains the same elements as in ordinary soda glass, and, presumably, does not contain lead. According to the results of chemical spectral analysis, Barda glass does not have lead in its content. V.A Galib, who studied the same container by quantitative spectral analysis, noted that the Russian glass contained 0.003 PbO²¹.

The technique of making such containers is related to the production of glassware using the method of free blowing and the completion of production by cold processing.

Inside the Barda glassware, there are also decorated dishes, one of which is a fragment of a very small round bowl. About 3/4 of this glass fragment, which survived, is 1.9 cm in diameter. The glass of the container is transparent, yellowish. A bowl, which is considered a bowl, has a semi-circular body, the facades of which are covered with patterns. There are three rows of stripes on the bowl. This pottery was found on a plate with objects dating back to the first quarter of the VIII century. Therefore, it is very likely that this vessel has an earlier date than the first quarter of the VIII century. Another polished pottery

²⁰ Chatarashvili M.N. Field archeological researches in 1980. Tbilisi, Metziereba, 1982, 97 p.

²¹ Galibin V.A. Made of glass as an archeological source. SPb 2001. 216 p.

fragment was found. Along with a fragment of the same complex, coins were found at this excavation site. This fragment belongs to a bowl made by free-breathing method. It is difficult to determine the shape of the vessel. The glass is transparent green with a blue tint.

Thus, it is known that polished dishes were used in the life of Barda people in VII-VIII centuries. They are similar to the dishes sometimes used by contemporaries from very distant lands. Such dishes were not cheap. It is also interesting that such expensive and interesting glassware and other glassware came into the life of the Japanese emperor.

The Barda glass collection also includes a number of glass pottery fragments found in the VII century, which are fragments of pottery found during archeological excavations. They also consist of a fragment of the wall of a vessel made by free-blowing; The second unadorned fragment of the pot wall shows that the profile of this pot is round. Both fragments consist of clear blue and green glass. The workshop existed for a long time and was used from the end of VII the century to the VIII century²².

Conclusion

Excavation layers of VIII-IX centuries in Barda are almost well studied by archeologists A. Nuriyev, A. Mammadov, G. Hajiyev). Therefore, the discovery of glassware in the layers of the VIII century is more than in the V-VII centuries. In this regard, we identify the containers according to the chronological features, production technique, purpose and form of filling. Among the dishes of the VIII century are tableware (cups, goblets, bowls, plates, jugs, bowls, barrels) and pharmacies and perfumes (conical items, alembic, funnels, flasks, small dishes).

The glassware which found in Barda belongs to the same group in terms of production equipment and has similarities with production equipment in Central Asia and the Middle East.

²² Chatarashvili M.N. Field archeological researches in 1980. Tbilisi, Metziereba, 1982, p.232-233

We can say that in the early Middle Ages, glassware and glass crafts were highly developed in Azerbaijan. Despite the wars and destruction, traces and examples of craftsmanship have remained underground. Today, many centuries-old cities of Azerbaijan are rich in a treasure trove of masterpieces. All this is the basis of our centuries-old history of craftsmanship.

Bibliography

- Nuriyev A.B. *History of Caucasian Albania's Glass Products and Production*. Science Publishing. Baku 1981, p. 150
- Ceren B., Daniş B. *Eskiçağda Cam*. Publications of the Turkish Institute of Antiquities. Istanbul 2012. p. 68
- Vural Y. *Cam Archeology*. Greenbook House - 2. İzmir 2019. p. 310
- Kachalov N.N. *Glass*. Moscow, 1959, 242 p.
- Hajiyev G.A. *History of Barda city (III century BC-XVIII century BC)*, Baku, "T" NM, 2000, 320 p.
- Gadzhiev M.M. *Ancient Derbent*. Makhachkala, Daguchpedgiz, 1991, 95 p.
- Belenitsky A.M. *Mediterranean city of Central Asia*. L., 1980. 320 p.
- Galibin V.A. *Made of glass as an archeological source*. SPb 2001. 216 p.
- Osmanov F.L. *Shortepa - ancient Barda // Azerbaijan Archeology*, 2002, N: 1-2, p.61-64
- Chatarashvili M.N. *Field archeological researches in 1980*. Tbilisi, Metzireba, 1982, 140 p.
- Nuriyev A.B. *Mediterranean city of Barda*. Baku: Elm, 1986, p.25
- Nuriyev A.B. *Craft of Caucasian Albania (III-VIII centuries)*. Baku: MVM, 2009, 433 p.
- Baykan Ceren, Daniş Baykan. *Glass in the old days*. Turkish Institute of Antiquities. Editor Ali Akkaya. Baskı, İstanbul 2012. p.69
- Lilyquist C., Brill R.H. *Studies in Early Egyptian Glass*. The Metropolitan Museum of Art New York Second Printing 1995. p.82
- Grossman R.A. (Richard A.) _ *Ancient Glass*. Yale University Art Gallery. Copyright 2002. p.52
- Ceren Baykan. *Underground Glass Findings*. Protection and Repair. Istanbul. Homerkitabevi. Press May 2014 p.146
- Mammadov A.M., Aliyev T.V., Rajabov M.I. Researches of Barda Archaeological Expedition 2013-2014 / Institute of Archeology and Ethnography of ANAS. *Archaeological research in Azerbaijan in 2013-2014*. Baku, Khazar University Publishing Center, 2015, p.420

Raspopova V.I. Application: B.A. Galibin Composed of glass vessels from Penjikent. *LLC "Synthesis Book"*, St. Petersburg, 2010, 210 p.

Ostroverkhov A.S. V.A. Galibin and his contribution to the study of chemical technology of ancient and medieval glass. (to the 75th anniversary of the day of birth). *Stratum plus*, №3, 2005-2009. p.413-454.

Bir Ermeni Köyü Olan Adış'ın Siyasî, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu

Oktay Bozan*

(ORCID: 0000-0003-0485-556X)

Makale Gönderim Tarihi
26.04.2021

Makale Kabul Tarihi
25.09.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Bozan, O., "Bir Ermeni Köyü Olan Adış'ın Siyasî, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2021): 511-536.

APA: Bozan, O. (2021). Bir Ermeni Köyü Olan Adış'ın Siyasî, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (2) , 511-536.

Öz

Adış, Diyarbakır vilayetinin Çüngüş kazasına bağlı bir köydür. Çüngüş, Müslümanlar ve gayrimüslimlerin yaşadığı bir yerleşim merkezidir. 1516 yılında Osmanlı idaresine girdikten sonra yapılan idari düzenleme göre Çüngüş'e bağlı köylerden sadece Adış'ta Ermeniler yaşamaktadır. Adış, Osmanlı kayıtlarının büyük bir kısmında Adış-i Süflâ (Aşağı Adış) ve Adış-i Ulyâ (Yukarı Adış) şeklinde geçmekle birlikte bir kısmında ise sadece Adış olarak tanımlanmıştır. XVI ve XVII. yüzyıl kayıtlarına göre Adış köyünde sadece Ermeniler yaşarken XIX. yüzyılın başından itibaren Müslümanlar da Adış köyüne yerleşmiştir. Adış köyü, yetersiz tarım alanlarına sahip olması nedeniyle köyün erkeklerinin önemli bir kısmı İstanbul'a giderek ailesinin ihtiyaçlarını temin etmek zorunda kalmıştır. XIX. yüzyılın sonlarında 300 haneye ulaşan köyde eğitim kurumları ve kiliseler bulunmaktadır. 1895 Ermeni olayları sırasında Gerger tarafından gelen eşkiya, Adış köyüne saldırılarda bulunmuş ve birtakım mağduriyetler yaşanmıştır.

* Doçent Doktor, Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye, oktaybozan210@gmail.com.
Assoc. Prof. Dr., Dicle University Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Turkey.

Anahtar Kelimeler: Çüngüş, Adış Köyü, Değirmensuyu Köyü, Ermeniler, 1895 Ermeni Olayları.

The Political, Social, Economic and Religious Status of Adish, An Armenian Village

Abstract

Adish is a village in the Chungush district of Diarbekir province. Chungush is a residential center where Muslims and non-Muslims live. According to the administrative regulation made after the Ottoman rule in 1516, Adish is the only village where Armenians live among the villages of Chungush. Although Adış is mentioned as Adış-i Süflâ (Lower Adış) and Adış-i Ulyâ (Upper Adış) in most of the Ottoman records, it was defined as Adish only in some records. According to the records of the 16th and 17th centuries only Armenians lived in Adış, since the beginning of the 19th century, Muslims have also settled in the village of Adış. Since Adish village has insufficient agricultural areas, a significant portion of the men of the village had to go to Istanbul to meet the needs of their family. There were educational institutions and churches in the village, which reached 300 households at the end of the 19th century. During the Armenian events of 1895, the bandit which came from Gerger attacked the village of Adish and some grievances were experienced.

Keywords: Chungush, Adish Village, Değirmensuyu Village, Armenians, 1895 Armenian Events.

Giriş

Çüngüş, tarih boyunca birçok devletin ele geçirmek için mücadele ettiği, Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan Mezopotamya toprakları üzerinde yer almaktadır. Dağlık arazi ve Fırat Nehri'nin çok derin bir yatağıyla batıda Adıyaman ve Malatya'dan ayrılan Çüngüş, kuzeyde Harput ve güneydoğuda Diyarbakır'a hâkim olan devletlerin idaresinde kalmıştır. Çüngüş, sahip olduğu doğal koruma nedeniyle eski bir yerleşim merkezidir. Ancak Çüngüş yöresinin dağlık olması, verimli topraklarının bulunmaması ve ulaşım zorluğu gibi nedenlerle yoğun bir yerleşim alanı olmamıştır¹. Çüngüş, Osmanlı idaresine girdiğinde şehir

¹ Fahrettin Kırzioğlu, "Çermik Kasabası Üzerine Notlar", *Kara Amid Dergisi*, S.1, İstanbul, 1856, s. 279.

merkezinde Müslümanlar ve gayrimüslimler yaşamakta idi. O dönemde Çüngüş kazası, Türk, Zaza ve Ermeni yerleşim birimidir. Ancak Çüngüş merkezindeki Müslümanlar XX. yüzyılın sonlarına kadar tamamen Türklerden oluşmaktaydı². Türklerin Çüngüş'teki varlığını, Anadolu'ya akınlarla gelen Türklerin iskanına kadar götürmek mümkündür³.

Osmanlı idaresinde girdikten kısa bir süre sonra yapılan 1518 tarihli tahrirde kasaba merkezindeki 27 hane, 2 mücerred Müslüman; 116 hane ve 13 mücerred gayrimüslim vardır. 1530 tarihli tahrirde 58 hane, 23 mücerred, 4 muaf Müslüman ile 192 hane ve 81 mücerred gayrimüslimdir. 1566 tarihli tahrirde ise 129 hane ve 31 mücerred Müslüman, 406 hane ve 126 mücerred gayrimüslim vergi mükellefi yaşamakta idi⁴. Bu tahrir kayıtları dikkate alındığında Çüngüş merkezindeki nüfusun yaklaşık % 70'inin gayrimüslim olduğu görülmektedir. Dolayısı ile Çüngüş, Müslümanlardan ziyade gayrimüslimlerin (Ermenilerin) yoğun olduğu bir yerleşim merkezidir. Bu nedenle Ermenilerin, Müslümanlardan önce şehrin sakini olduğu kanaatindeyiz. Bu çalışmada Osmanlı Devleti döneminde Çüngüş kazasına/nahtiyesine bağlı bir Ermeni köyü olan Adış'ın (şimdiki adıyla Değirmensuyu) siyasî, sosyal, ekonomik ve dinî durumu tespit edilmeye ve değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Adış Köyünün Sakinleri ve Nüfusu

Harput, 1516 yılında Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra sancak olarak Diyarbakır Eyaleti'ne bağlanmıştır⁵. Kemah emiri Karaçin oğlu Ahmet Bey, Mirdasi beyleriyle Çermik'i fethetmiştir. Sakinleri hiç mukavemet etmeden teslim olmuş ve haber Yavuz Sultan Selim'e 15 Aralık 1516'da ulaşmıştır⁶. Bu durum dikkate alındığında Çüngüş'ün 1516 yılında Osmanlı Devleti'nin idaresi altına girdiği kuvvetle

² Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik, "Arifi Paşa'nın Seyahatnamesi Diyarbakir Seyahati", *Belgeler*, Türk Tarih Kurumu, Cilt: 18, Sayı: 22, Yıl: 1997, s. 108.

³ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 1980, s. 204.

⁴ Mehmet Salih Erpolat, "XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı'ndaki Gayrimüslim İskân Yerleri ile Şahıs İsimleri Hakkında Bir Değerlendirme", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 4, Diyarbakır, 2004, s.162.

⁵ Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır) 1518 Tarihli Defter-i Mufassal*, TTK, Ankara, 2000, s. 84.

⁶ Feridun, *Münşeatü's-Selatin*, İstanbul, 1274, İstanbul, C.I, s. 396.

muhtemeldir⁷. 1518, 1530 ve 1566 tarihli tahrir kayıtlarında Çüngüş nahiyesine bağlı köylerden sadece bir tanesinde Ermeniler sakindir. Bununla birlikte Çüngüş'e bağlı Karakilise, Kilise Tahtamaşat, Ermiye, Ağut, Arguna ve Elyos gibi yerleşim biriminin isminin Ermenice olduğu iddia edilse de bu köylerde Ermenilerin yaşadığına dair herhangi bir kayıt söz konusu değildir. Çüngüş ile ilgili tahrir, nüfus ve kefalet defterinin hiçbirisinde de bu köylerde Ermenilerin yaşadığına dair kayıt veya ima söz konusu değildir. Kanaatimizce Osmanlı Devleti öncesinde söz konusu köylerin bir kısmında (Karakilise, Kilise Tahtamaşat) Ermeniler veya diğer Hıristiyan mezheplerine mensup kişiler yaşamaktaydı. Bu nedenle onlara ait kilise ve mezarlıklar ile köy isimleri sonraki dönemde bölgeye yerleşen Müslümanlar tarafından kullanılmış ve sözlü kültür olarak aktarılmıştır.

Adış isminin ne anlama geldiği hakkında herhangi bir kayda rastlamadık. Ancak kanaatimizce Adış ismi, köyün ilk sakinlerinden birisinin adı olmalıdır. Osmanlı kayıtlarında Adış (Adış), bazen Aşağı Adış (Adış-i Süflâ) ve Yukarı Adış (Adış-i Ulyâ) şeklinde, bazen de sadece Adış olarak geçmektedir. 1518 tarihli Diyarbekir Vilayeti 64 numaralı Tahrir Defteri'nde Adış-i Süflâ'da 15, Adış-i Ulyâ'da ise 23 gayrimüslim vergi mükellefinin ismi yer almaktadır⁸.

⁷ Abdülgani Bulduk, *El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, Yay. Haz: Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2004, s. 104.

⁸ Mehmet Salih Erpolat, "XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı'ndaki Gayrimüslim İskân Yerleri ile Şahıs İsimleri Hakkında Bir Değerlendirme", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 4, Diyarbakır, 2004, s.176-178.

(Adiş/Değirmensuyu Köyü)

XVI. yüzyılda yapılmış olan tahrirlere göre Adiş köyünde sadece Ermeniler yaşamaktadır. Diyarbekir Eyaleti'nin 3409 numaralı ve 1691 tarihli Cizye Defteri'nde Adiş-i Ulyâ ve Adiş-i Süflâ köylerinde 51 cizye mükellefi kişi bulunmaktadır⁹. Çüngüş Ermenileri hakkında bilgi veren H.1106/M.1694-95 tarihli cizye defterinde ise Adiş-i Ulyâ köyünde 74, Adiş-i Süflâ köyünde ise 108 vergi mükellefi vardır¹⁰. 3409 numaralı cizye defteri ile 3640 numaralı defterin düzenlenme tarihleri arasında 3-4 yıl bulunmaktadır. Ancak vergi mükellefi kişileri dikkate aldığımızda arada büyük bir fark vardır. Zira 3409 numaralı defterde 51 cizye mükellefi varken, 3640 numaralı deftere göre ise 182 kişi bulunmaktadır. Bunun nedeninin defterin sağlıklı düzenlenmemesinden kaynaklandığını düşünmekteyiz. Zira 1691 tarihli Cizye Defteri'nde 77 cizye mükellefi kişi, Adiş köyüne yakın olan Elyos (Malkaya) köyü üzerinde gösterilmiştir. Bu nedenle söz konusu bilginin sıhhati tartışmalıdır. Zira Elyos köyü Adiş köyüne çok yakın olmakla birlikte Müslüman ahalinin yaşadığı ve etnik olarak da Türk olan bir yerleşim merkezidir. Osmanlı Devleti idaresine girdikten sonra yapılan 1518, 1530 ve 1566 tarihli

⁹ BOA, MAD. d, 3409, s. 22-34.

¹⁰ BOA, MAD. d, 3640, s. 142-145.

tahrir defterlerinde Elyos köyünde sadece Müslümanların yaşadığı ve hiç gayrimüslim vergi mükellefi olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte Çüngüş'e bağlı köylerdeki cizye mükellefi Ermenileri hakkında bilgi veren H.1106/M.1694-95 tarihli Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.) 3640 nolu defterde de Elyos köyünde hiçbir Ermeni bulunmamaktadır¹¹. Ayrıca 1842 tarihli Nüfus Defteri ile 1846 tarihli Kefalet Defteri'nde de Elyos köyünde hiçbir Ermeni yer almamaktadır. 1566 tarihli tahrirde Elyos'da Ermeniler yer almazken yaklaşık 130 yıl sonraki cizye defterinde Elyos'da görünmesi sehven yapılmış bir hata olmalıdır. 1842 tarihli Çüngüş Nüfus Defteri'ne göre Adış köyündeki Ermenilerin mahalle bazında hane ve kişi sayısı şöyledir¹²:

Sıra	Köy ve Mahalleler	Hane sayısı	Kişi sayısı
1	Keşiş Garabid Mahallesi	43	156
2	Keşiş Beydiros Mahallesi	40	121
3	Keşiş Kiyo Mahallesi	48	156
4	Keşiş Mardiros Mahallesi	41	142
Toplam		172	575

Bu çizelgeye bakıldığında Adış Köyü'ne bağlı dört mahalle bulunmaktadır. Bu mahallelerin hepsi de "keşiş" lakaplı din adamlarının adına izafeten oluşturulmuştur. Osmanlı idari teşkilatının en küçük birimi olan köylerde mahalle teşkili pek rastlanılan bir durum değildir. Ancak hem 1842 tarihli nüfus defterinde hem de 1846 tarihli kefalet defterinde Adış köyünün geçtiği kısımda mahalleler yer almaktadır. 1842 tarihli nüfus defterine göre mahallelerdeki hane sayısı 172, erkek kişi sayısı ise 575'tir. Kadınları da erkekler oranında dikkate aldığımızda yaklaşık 1150 Ermeni'nin Adış köyünde yaşadığı söylenebilir. Kefalet Defterinde ise Çüngüş'e tabi Adış köyü verildikten sonra üç mahalle sıralanmıştır. Keşiş unvanlı din adamları adına oluşturulmuş olan mahallelerin Yukarı Adış'e mi yoksa Aşağı Adış'e mi bağlı olduğu belirtilmemiştir.

¹¹ BOA, MAD. d, 3640, s. 142-145

¹² BOA, NFS.d., 2662.

1842 tarihli nüfus sayımından 4 yıl sonra yapılan 1846 tarihli Çüngüş Kefalet Defteri'ndeki kayıtlara göre Adış köyü ve bağlı mahallelerindeki kişi dağılımı ise şöyledir:

Sıra	Mahalleler	Kişi sayısı
1	Adış Köyü	102
2	Keşiş Bedros Mahallesi	98
3	Keşiş Kivork Mahallesi	119
4	Keşiş Mardures Mahallesi	87
Toplam		406

Buna göre Adış köyünde 102 kişi bulunurken geri kalan üç mahallede ise 304 kişi yer almaktadır. Adış ve bağlı mahallelerde toplam 406 kişinin varlığı, bu köyünün önemli bir nüfusa sahip olduğunu göstermektedir. Zira Çüngüş'e bağlı Müslüman köylerden hiç birisinde bu kadar bir nüfus yoktur. Kefalet kapsamındaki kişi sayısının hanedeki kişi sayısının yaklaşık dörtte biri olduğu düşünüldüğünde Adış köyünde yaklaşık 2000 kişinin olduğu düşünülebilir. O günün koşullarında yoğun bir nüfusa sahip olduğu görülen Adış'ın XVI. yüzyılda, Osmanlı idaresine girdiğinde de yoğun bir nüfusa sahip olduğu tahrir kayıtlarından anlaşılmaktadır. Her ne kadar yukarıdaki çizelgede Adış köyünün bir kısmı mahalle olarak kaydedilmişse de birçok kaynakta Adış köyünün mahalle zikredilmeden ifade edilmiştir. Nitekim 1897 tarihli bir vergi çizelgesinde Adış'ın Çüngüş kasabasına bağlı tek Ermeni köyü olduğu görülmektedir¹³. Bu arada Çüngüş nüfus ve kefalet defterlerindeki Adış köyü ile ilgili kayıtlara bakıldığında birtakım hatalar dikkat çekmektedir. Nüfus Defteri'ndeki Keşiş Bedros, Kefalet Defteri'nde Beydiros şeklinde, Keşiş Kiyoy, Keşiş Kivork olarak, Keşiş Mardiros ise Keşiş Mardures olarak ifade edilmiştir. Bu durumun kâtibin Ermenice isimlere vakıf olmamasından veya özensizliğinden kaynaklandığını düşünmekteyiz. 1842 tarihli Nüfus Defteri'nde Keşiş Garabid adıyla geçen 43 haneli mahalle 1846 tarihli Kefalet Defteri'nde ise Adış köyü olarak geçmektedir.

XVI. yüzyılda sadece Ermenilerin yaşadığı Adış köyünde ilerleyen zamanlarda Müslümanların da yerleştiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1842

¹³ BOA, DH.TMIK.M., 145/67, s. 5.

tarihli Çüngüş Nüfus Defteri'nde Adış adı altında 16 hanede 34 Müslüman bulunmaktadır¹⁴. Bu Müslümanların Aşağı Adış'ta mı yoksa Yukarı Adış köyünde mi yaşadıkları belirtilmemiştir. 1846 tarihli Çüngüş Kefalet Defteri'ndeki verilere göre Adış köyünde kefalet kapsamındaki Müslüman sayısı 26 kişidir¹⁵. Bilindiği üzere kefalet defterlerinde kadınlar ile kefalet şartlarını taşımayan, diğer bir ifade ile akıl balığ olmayan erkekler sayılmamaktadır. Adış köyüne yerleşen Müslümanların Hindibaba ve Hoya köyünden geldikleri düşünülmektedir. Nitekim Adış köyünden Öğretmen Fatih Arslan ile yapmış olduğumuz görüşmede, halihazırda ailesinin Adış köyünde oturmakla birlikte dedesinin aslında Hindibaba köyünden Adış'e geldiğini ifade etmiştir. Fatih Arslan, özellikle Ötegeçe (Gerger) tarafından Adış köyüne yapılan eşkıyalık ve saldırıların önlenmesi için Adış'teki Ermenilerin, dedesini kendilerini koruması için, Adış'te oturmaya ikna ettiğini ilave etmiştir.

Bu kayıtlardan anlaşıldığı üzere XVI. yüzyılda tamamen bir Ermeni köyü olan Adış'a zaman içerisinde bazı Müslüman ailelerin yerleştiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1850 tarihli bir belgede Adış köyündeki iki Müslüman arasındaki bir alacak verecek ihtilafına değinilmiştir. 28 Haziran 1850 tarihli bir belgeye göre Çüngüş kazasına tabi Adış köyü ahalisinden Salih yine aynı köyün sakinlerinden Ömer'den alacağı olan yirmi bin kuruşu defalarca istemesine rağmen Ömer adlı kişi borcunu ödemeye yanaşmamış hatta vilayetten savuşmuştur. Bunun üzerine Ömer'e kefil olan Mehmet ve Hüseyin'den bu miktar talep edildiğinde onlar da "*bugün yarın diyerek*" borcu ödememişlerdir. Bu nedenle Ömer'den veya kefil olan kişilerden bunun tahsili talep edilmiştir¹⁶. 1879 yılında Çüngüş'e gelen Ermeni Piskopos Karekin Vartabet Sirvantsdyants'e göre Adış 300 haneli bir köydür. Köyde 100 talebeli bir okul bulunmaktadır. Ermenilerinin çoğu İstanbul'a gurbete gitmekte ve çoğunlukla fircilik yapmaktadırlar¹⁷.

¹⁴ BOA, NFS.d., 2662.

¹⁵ BOA, NFS.d., 2663.

¹⁶ BOA, A.) AMKT. UM, 20/51, s.1.

¹⁷ Vahan Bardizaktsi-Boğos Natanyan-Karekin Vartabet Sirvantsdyants, *Palu-Harput 1878*, Yayına Haz: Arsen Yarman, Çevirenler: Sirvart Malhasyan-Arsen Yarman, Belge Yayınları, İstanbul, 2015, Cilt: 2, s. 521.

Muhtemelen XIX. yüzyılın başına kadar sadece Ermenilerin yaşadığı Adış köyündeki Ermeniler, Gregoryan, Katolik ve Protestan cemaatlerine mensuptu. Bu nedenle kadim bir geçmişe sahip olan Adış köyünden günümüze kalan yapılardan en önemlisi Surp Garabed Kilisesi'dir. Bununla birlikte günümüzde Adış köyünde Ermeni mimari tarzı ile yapılmış taş duvarlı evler harabe haldedir. Köyde üç katlı Surp Garabed Kilisesi yaklaşık bir asırdır bakımsız olmasına rağmen halen daha varlığını sürdürmektedir. Surp Garabed Kilisesi, Fırat Nehri'nin oluşturduğu derin vadinin hemen kenarında bulunmaktadır. 1879 yılında Çüngüş'e gelen Karekin Vartabet Sırvantsdyants, Adış köyünde Surp Garabed Kilisesi olduğunu, kilisenin İstanbul Hasköy'de bir dükkânı ve köyde de bir değirmeni olduğunu dile getirmektedir. Manastırın mallarının Harutyun Biğdoynets adına kayıtlı olduğunu, ayrıca harap halde bir kilisenin daha bulunduğunu ilave etmektedir¹⁸.

(Surp Garabed Kilisesi)

¹⁸ Bardizaktsi-Natanyan-Sırvantsdyants, *a.g.e*, s. 521.

Kilise örtü sistemine kadar devam eden oldukça yüksek duvarlara sahipken özel mülkiyete verilmiş, iç kısmına üç ayrı katlı bir ev inşa edilmiştir. Ancak günümüzde ev terk edilmiş durumdadır. Kilisenin örtü sisteminin bir bölümü yıkılmıştır. Kiliseye ait herhangi bir kitabeye rastlanmamıştır. Bölgedeki diğer kiliselerden ayrı plan ve cephe özelliklerini yansıtmamasına karşın apsisin dışa taşkın olması ve doğu cephesinin özenli bir şekilde kesme taş malzeme ile kaplanması bu yapıyı apsisi düz kiliselerden daha geç bir tarihe XVI. yüzyıla yakın tarihlenmesine neden olmaktadır. Kilise, doğu-batı doğrultusunda kareye yakın dikdörtgen, üç nefli bazilikal planlıdır. Yapının kuzey doğusunda bir şapeli bulunmaktadır. Kilise, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 15.12.2010 tarih 3596 sayılı kararı ile tescillenmiştir¹⁹.

1891 yılında Çüngüş'e gelen Arifi Paşa'nın seyahatnamesinde Adış köyüne dair önemli veriler yer almaktadır. Arifi Paşa 7 Mayıs 1891 günü bir süre kaldığı Çermik'ten Çüngüş'e gelmiş ve yaklaşık iki hafta Çüngüş'te bulunmuştur. Arifi Paşa, Çüngüş'te kaldığı sırada Adış köyüne de gitmiştir. Çüngüş'e bağlı köylerden sadece Adış köyünü ziyaret ettiği anlaşılan Arifi Paşa, Adış köyüne yaptığı seyahat ve izlenimleri hakkında özetle şunları aktarmaktadır:

10 Mayıs 1891 Pazar günü Adış adındaki batı tarafındaki köye doğru hareket edildi. Bir buçuk saatte oraya varıldı. Adış köyü bostanlı mamur bir köydür. 200 hanedir. Mükemmel bir kilisesi ve bir mektebi vardır. Maden Sancağı'nda bu güzellikte bir köy görmedim. Yeşillik ve berrak sular içerisinde kuşların ötüşü insanın ruhunu okşamaktadır. Bu köydeki kadınlar başka yerde bulunmaz. Oradan yarım saat aşağıda Fırat nehrine gittik. Balık avı yaptık. Fırat nehrinin buradaki akışı pek dehşetlidir. Köye geri döndük. Ava giden Kürtlerin iki yaşında avladığı bir geyiği afiyetle yedik. Bu köyün arazisi hiç hükmünde olduğundan ahali gurbete gitmeği tercih etmektedir. 12 Mayıs 1891 günü Çüngüş'e geri döndük²⁰.

Çüngüş Ermenileri, Gregoryan, Katolik ve Protestan olmak üzere üç mezhebe mensupturlar. Adış köyündeki Ermenilerin de bu üç mezhebe

¹⁹ Erbil Cömertler Aktuğ-İrfan Yıldız, *Çüngüş'teki Kültür Varlıkları*, Litera Türk Yayınları, Konya, 2019, s. 78.

²⁰ Öztürk-Yılmazçelik, a.g.m, s. 107-108.

tabi oldukları görülmektedir. Ancak Gregoryan mezhebine mensup olanlar nüfusun büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Bazı kayıtlarda 300, bazılarında ise 200 hane olarak geçen Adış köyündeki Ermenilerin XIX. yüzyılın sonlarından itibaren yaşanan siyasi ve toplumsal hadiseler nedeniyle gittikçe başka şehirlere ve ülke dışına gittiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. 1915 tarihli İskân Kanunu kapsamında Adış köyündeki Ermenilerin de tamamının tehcire tabi tutulduğu anlaşılmaktadır. Cumhuriyet döneminde Adış köyünün ismi değiştirilmiştir. Nitekim İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü'nün 1 Mart 1968 tarihi itibarı ile hazırladığı "Köylerimiz" adlı eserde Adış'in yeni adı Değirmensuyu olarak verilmiştir²¹.

Ahalinin ve Köyün Ekonomik Durumu

Adış köyü, Fırat nehrinin kenarında engebeli bir arazide kurulmuştur. Sakinlerinin ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir arazi potansiyeline sahip değildir. Buna rağmen Adış-ı Ulyâ'nın vergi hasılatı 1518'de 7.529; 1530'da 4.055, 1566'da ise 16.954 kuruştur. Adış-i Süflâ'nın vergi hasılatı ise 1518'de 5.026, 1530'da 3.764, 1566'da 14.001'dir²². Tahsil edilen hasılat açısından bakıldığında Adış köyü Aşağı ve Yukarı Adış olarak dikkate alındığında, Çüngüş'e bağlı Müslüman köylerine oranla birinci sırada, ayrı ayrı dikkate alındığında ise Ermiye (Ermene), Elyos ve Kavak köylerinden sonra dördüncü sıradadır²³.

Diyarbakir Beylerbeyliğine ait 106 numaralı 1566 tarihli Mufassal Tahrir Defterinin Ergani sancağı kısmında üretimle ilgili verilere yer verilmiştir. Bu dönemde Çüngüş nahiyesine bağlı olan Adış köyünde aşağıdaki tarım ürünleri yetişmektedir²⁴.

²¹ Köylerimiz, Ankara, Başbakanlık Basımevi DSİ, 1968.

²² Mehmet Salih Erpolat, "XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı'ndaki Gayrimüslim İskân Yerleri ile Şahıs İsimleri Hakkında Bir Değerlendirme", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 4, Diyarbakır, 2004, s.167.

²³ Ahmet Gündüz, *1523 M. (929 H.) Tarih ve 998 Nolu Tapu-Tahrir Defterlerine Göre Musul, Mardin, Çermik, Harput ve Çemişgezek Sancaklarının Mukayeseli Tahlili*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1993, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 104.

²⁴ Mehmet Salih Erpolat, "1566 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Ergani Sancağı'nda Tarım ve Üretim", *Tüm Yönleriyle Ergani İlçesi ve Turizm*, Editörler: Cihat Güzel& Kenan Haspolat, Amaç Matbaacılık, İstanbul, 2014, s. 374.

Köy	Hinta (Buğay)	Şa'ir (Arna)	Duhun (Darı)	Penbe (Pamuk)	Böğrölce	Kısğa	Yonca	Kivare (Petek)
Adış-i Ulyâ	360	120	800	1200	600	1200	50	400
Adış-i Süflâ	600	-	1080	1350	192	1072	339	400

Görüldüğü üzere Adış köylerinde buğday, arpa, darı, pamuk, kısğa, yonca ile bal üretimi yapılmaktadır. Bunun yanı sıra köyde yetiştirilen sebze-meyveler ise şunlardır:

Köy	Bağat (Bağlar)	Piyâz (Soğan)	Bostan	Ceviz	Anar (Nar)	Meyve
Adış-i Ulyâ	2300	200	100	50	700	1000
Adış-i Süflâ	2000	1000	480	-	450	320

1566 tarihli tahrir kayıtlarına göre Adış köylerinin her birinde 2 tane toplamda ise 4 adet değirmen vardır. Bu değirmenlerin her biri için 15 kuruş yıllık vergi alınmaktadır²⁵.

1842 tarihli Çüngüş Nüfus Defterine bakıldığında Adış köyünde birçok meslek erbabının bulunduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu deftere göre Adış köyü ahalisinin meslek ve meşguliyetleri şöyledir:

Meslek ve Uğraşlar	Kişi Sayısı
Köşger/Kefşger	10

²⁵ Erpolat, "1566 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Ergani Sancağı'nda Tarım ve Üretim", s. 371-372.

Cülha/Cullah	16
Babuşçu	3
Katırcı	18
Demirci	2
Etmekçi/Ekmekçi	5
Değirmenci	1
Haddad	18
Tarakçı	1
Rencber	31
Palancı	4
Sabuncu	1
Zurnacı	1

Rencberliği de dikkate aldığımızda Adış köyünde toplamda 93 kişinin bir meslek veya meşguliyet sahibi olduğu görülmektedir. Adış büyük bir köy olmasına rağmen tarım alanları yetersiz olduğundan rencberlik işi ile uğraşan kişi sayısı çok azdır. Adış ile ilgili belgelerde bu durum açıkça dile getirilmektedir. Bu nedenle köyün erkeklerinin önemli bir kısmı ailesini geçindirmek ve ihtiyaçlarını temin etmek amacıyla başka şehirlere çalışmaya gitmektedir. 1842 tarihli nüfus verilerine göre Adış köyü Ermenilerinin en fazla gittiği yer İstanbul'dur. Bir köyden 174 kişinin geçimini temin etmek için Diyarbakır'a çok uzak bir yer olan İstanbul'a gitmesi mecburiyetin göstergesidir. Nitekim 1878 tarihinde Ermeni din adamlarının beyanlarına göre Adış köyü Ermenilerinin çoğu İstanbul'a gurbete gitmekte ve çoğunlukla da fırıncılık yapmaktadır²⁶.

Rencberlikten sonra en fazla icra edilen meslek demirciliktir. Demirci ve haddad aynı anlama gelen farklı ifadelerdir. 18 kişi katırcılık yapmaktadır. Katırcılık, malzeme ve yük taşımacılığı demektir. Cullah ve köşgerlik de önemli bir uğraş alanıdır. Farsça "ören, dokuyan" anlamındaki cülâh veya cullâh kelimesi, Türkler arasında yaygın olarak çulha şeklinde de söylenir. Bu adlandırma Osmanlılar'da genellikle pamuklu dokuyan dokumacılar kastedilmiştir. Cullâhlık, hemen her Osmanlı şehir ve kasabasının temel iktisadî faaliyetini oluşturan zanaat kollarının en önde gelenlerinden biri olarak dikkati

²⁶ Bardizaktsi-Natanyan-Sırvantsdyants, *a.g.e.*, s. 521.

çeker²⁷. Köşger/Keşger ise Farsça ayakkabıcı, ayakkabı tamircisi demektir. Babuşçu tabiri de ayakkabıcı demektir. Köşger/keşger ile babuşçu aynı anlamdadır. Palancı diğer bir ifade ile semercilik mesleğini icra eden 4 kişi bulunmaktadır. Ekmek pişirme işi ile uğraşan beş kişi vardır. Muhtemelen bu işi yapanlar başka yerlerde mesleklerini icra etmektedir. Zira köyde ekmek pişirme/fırın mesleği çok yaygın bir durum değildir. Herkesin bu ihtiyacını temin edebilecek güce ve imkâna sahip olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte sabun yapımı işini de bir kişinin yaptığı görülmektedir.

1842 tarihli nüfus defteri esas alındığında Çüngüş köylerindeki ahalinin sadece rencber ve çiftçilik ile uğraştığı görülmektedir. Bunun dışında başka bir meşguliyet ve meslek sahibi olunmadığı anlaşılmaktadır. Adış Müslümanlarından 11 kişi rencberlik, bunun dışında ayrıca iki kişinin ise katırcılık yaptığı tespit edilmiştir. Yukarıda da ifade edildiği üzere Adış köyünün yeterli araziye sahip olmaması nedeniyle Ermenilerin önemli bir kısmının başka şehirlere çalışmak için gittiği görülmektedir. Çüngüş ve bağlı köyler ahalisinin en fazla gittiği yerlerin başında İstanbul gelmektedir. Defterde "Asitane" olarak belirtilen İstanbul'a çoğunluğu Ermeniler olmak üzere çalışmak için gitmiştir. Çüngüş köylerinden en fazla gidilen yer İstanbul, ikinci yer Burs, üçüncü yer ise Adana'dır. Kasaba merkezindeki Ermenilerde bu oran % 4 civarındadır. Çüngüş kasabasındaki Müslümanlarda bu oran % 9, Müslüman köylerdeki nüfusun % 11'inin bu üç şehre gittiği görülmektedir. Ancak bu oran Adış köyünde yaklaşık % 31 dolayındadır. Bu durum Adış köyündeki erkeklerden üç kişiden birisinin İstanbul'a gittiği anlamına gelmektedir. Adış köyünde çok sayıda kişinin İstanbul'da olması, Çüngüş'e telgraf çekilmesi yönündeki bir girişime Adış Ermenilerinin büyük bir destek vermesine neden olmuştur.

Posta Telgraf Nezareti'nin 1894 tarihli bir yazısında; Maden Sancağı dahilindeki Ergani kasabasından Çermik'e ve oradan Çüngüş'e kadar bir telgraf hattının çekilmesi lüzumu dile getirilmiştir. Bunun için alt üst dörder odalı iki adet telgrafhane inşa edilecek, gerekli olan direklerin dikilmesi gerekecekti. Bu konuda mühendisler tarafından tanzim edilen harita ve keşifnameye göre Ergani'den elli kilometre mesafede olan Çermik'e ve oradan yirmi beş kilometre mesafede bulunan Çüngüş'e

²⁷ Feridun Emecen, "Cullâh", *DİA*, İstanbul, 1993, Cilt: VIII, s.83-84.

kadar çekilecek olan telgraf hattı için Avrupa'dan gerekli alet ve edavat getirilecekti. Telgraf alet ve edevatıyla kurulma ve saire masrafı olarak 6.027 frank 17 santimle 64. 247 kuruş ve hattın senelik tamir ve tahkimi masrafıyla maaş ve sair masraflar 487 frank ile 33.800 kuruşa ihtiyaç vardır. Bunun yanı sıra getirilecek malzemelerin nakliye masrafı ve çalışacak kişilerin maaş ve diğer masrafları için ilave kaynak ayrılması gerekmektedir²⁸. Çermik'te bulunan Liva Tahrirat Müdürü Yusuf Vehbi Efendi'nin başkanlığında oluşturulan komisyonunun çalışmaları neticesinde 28.000 kuruş yardım toplanmıştır. Bu kapsamda Adış köyünden yardım yapan kişiler ve yardım miktarları şöyledir:

Yardım Yapan Kişi	Yardım Miktarı
Oseb oğlu Mardiros	250
Prus oğlu Mardiros	150
Keşiş oğlu Bedros	150
Ebkarman Avedik	150
Hudegil Serkis	150
Topal Mardiros	150
Azer oğlu Epo	150
Demirci Ovakim	150
Pedermahi Haçır	150
Giragos oğlu Ohannes	150
Giragos oğlu Giragos	120
Lisa Ohannes	80
Bedros Keşiş oğlu Muhsi Haço	60
Kaya Mahsi Artin	80
Kiver Keşiş	60
Toplam	2.000

Çüngüş'e telgraf çekilmesi teşebbüsü nedeniyle 1894 yılında Çüngüş ve köylerinden toplanan yardımlara bakıldığı zaman en fazla yardımın Adış köyünde yapıldığı görülmektedir. 14 kişi tarafından 2.000 kuruş yardım yapılmıştır. Şehir merkezi ve köylerden yapılan yardımın yaklaşık

²⁸ BOA, DH. MKT, 288/14, s. 11.

% 13'üne tekabül etmektedir. Adış köyündeki yardımların tamamı Ermeniler tarafından yapılmıştır. Bu durum Adış köyü ahalisinin ekonomik olarak daha varlıklı olmasıyla ilgili olabileceği gibi erkeklerin neredeyse yarısının İstanbul'da bulunmasıyla da alakalıdır. Zira telgrafın çekilmesi halinde gurbetteki kişiler aileleri ile haberleşebilecek veya aileler maruz kaldığı sıkıntıları İstanbul'a iletebilecekti.

Müslümanlarla Ermenilerin Münasebetleri

Çüngüş'te Müslümanlarla Ermeniler asırlarca bir arada yaşamışlardır. Ermenilerle Müslümanlar arasındaki münasebetlere dair belgeler genellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaşmaktadır. Ermenilerin veya Ermeni din adamlarının tutumuna veya Müslümanlar ile devletin onlara karşı tutumuna dair belgelerden hareketle iki toplum arasındaki münasebetleri takip etmek mümkündür. Bununla birlikte Ermeniler arasında meydana gelen sıkıntılara dair belgeler de bulunmaktadır. Ermenilerin kendi aralarında meydana gelen husumetlerin bir kısmı kayıtlara yansımıştır.

Ermeni Patrikhanesi'nin 1 Kasım 1852 tarihli yazısında; Çüngüş kazası ile Adış köyünde Ermenilere karşı kötü davranıldığı iddia edilmiştir. Yazıda, Ermeni reayasından bazı kişiler ile papazlardan birisine bazı iftiralar atıldığı ve bunlara kötü muamele yapıldığı belirtilmiştir. Sağlıklı bir yargılama yapılmadığı, bazılarının hapsedildiği ayrıca haksız vergi alındığı gibi birçok iddianın yer aldığı bir suçlama yapılmıştır²⁹. Ancak bu yazıda haksızlığa uğrayan din adamları ve görevini kötüye kullandığı iddia edilen yetkililer hakkında bilgi verilmemiştir. 4 Temmuz 1853 tarihli bir belgede Hacı Avadis adlı bir kişinin arzuhalinde Çüngüş kazası köylerinden Adış köyü sakinlerinden Bağbanlı Kürd adlı kişinin sekiz senelik mutasarrıf olduğu bir adet katırı cebren zapt ettiği belirtilmiştir. Hacı Avadis, haksız olarak gasp edilen hayvanının kendisine verilmesini istemiştir³⁰.

Adış köyü sakinlerinin 1856 yılında, Fırat'ın hemen ötesinde bulunan Gerger'e bağlı köylerden (Ötegeçe) gelen bazı eşkıyaların saldırılarına maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Çüngüş kazası ahalisinden olup, İstanbul'da bulunan Veliyüddin, Hacı Yarım vesairenin 4 Aralık 1856

²⁹ BOA, MVL, 258/80.

³⁰ BOA, A.J MKT. DV, 74/3, s.2.

tarihli şikâyet arzuhalinde Gerger eşkiyasının saldırılarından yakınılmıştır. Söz konusu arzuhalde, Harput Sancağı'na bağlı Çüngüş kazası ahalisinden olup Gerger tarafından gelen Liyül, Osman Ağa, kardeşi İbrahim Ağa, Zengür Çirkin Ağa, Mahmud Ağa ve Tamburman Hasan'ın oğlu Osman Ağa ile Hoyalı Süleyman gibi Kürtlerin gelerek mallarını gasp ettikleri dile getirilmiştir. Meydana gelen saldırılarda ahaliden Azar oğlu Serkiz, Keşiş Ebker ve kardeşi Karabet adlı kimselerin saldırılarda hayatını kaybettiği, ayrıca dört kişinin de yaralandığı belirtilmiştir. Bu şekilde insanları katleden ve mallarını yağmalayan Kürtlerin bu saldırılarının ilgili makamlara iletilmesine rağmen herhangi bir tedbir alınmadığı vurgulanmıştır. Sekiz aydan beri de bu eşkiyanın tasallutuna maruz kaldığı ve köylerin muhasara altında olduğu zikredilerek yetkililerin gerekli tedbirleri alması istenmiştir³¹.

Bu telgraftan hareketle eşkiyanın saldırısında her ne kadar bazı Ermeniler hayatını kaybetmiş ise de Müslümanların da bu saldırıların hedefinde olduğu görülmektedir. Nitekim şikâyeti yapanların Müslüman olduğu görülmektedir. Gerger kazasından Çüngüş ve köylerine yönelen eşkiyalık ve zulümlerin zaman zaman devam ettiği görülmektedir. Şerif Ağa'nın kaza müdürü olduğu dönemde Ötegeçe'den gelen eşkiyaların kaza ahalisinin hayvanlarını, mal ve eşyalarını sürekli gizli ve açık bir şekilde gasp ettikleri Çüngüş kazasında bulunan ulema, eşraf, ahali ve muhtarlar tarafından gönderilen şikâyet dilekçesinde dile getirilmiştir³².

Bu dönemde Çüngüş'e bağlı Hoya köyüne yapılan eşkiyalık hareketlerinin Adış köyü Ermenilerini de tedirgin ettiği kayıtlara yansımıştır. Vaziyet, Ermeni ahalisi ve din adamlarının şikâyeti üzerine konu Ermeni Patrikhanesi yoluyla Sadaret'e iletilmiştir. Adış köyü Ermenilerinin Patrikhaneye gönderdiği bir şikâyet telgrafına göre; Harput Eyaletine bağlı Çüngüş kazası havalisinde bulunan "*taife-i Ekrad sergerdeleri*", yüz haneden ibaret olan Hoya adlı köyü yakmak, insanları katletmek ve malları yağmalamak gibi cürümlere kalkışmış hatta çocuklara varıncaya kadar onları telef etmiştir. Bundan dolayı tüm ahalinin emniyet ve huzuru bozulmuştur. Kürt eşkiyasının Hoya köyüne yaptığı saldırıların Adış köyüne de sirayet edeceği, Adış köyünü de "*ihrak ve harap edileceği*" kaygısı hasıl olmuştur. Kürtlerin bu şekilde zalimane

³¹ BOA, MVL, 177/10.

³² BOA, MVL, 679/79, s. 1.

hareketleri herkesin emniyet ve istirahatlerini bozmuştur. Ermenice olarak kaleme alınan arzuhalde Kürt eşkiyasının kontrol altına alınması ve elebaşlarının cezalandırılması istenmiştir. Ayrıca gasp edilen malların geri alınması ve mağduriyetlerin telefi edilmesi istirham edilmiştir³³. Konuya ilişkin belgede Çüngüş'ün Hoya köyüne saldıran ve “*taife-i Ekrad*” diye ifade edilen kişilerin hangi köy veya köylerden oldukları, isimleri ve Hoya köyünde mağdur olan kişilerin isimleri belirtilmemiştir. Halkı Müslümanlardan oluşan Hoya köyüne yapılan veya yapıldığı iddia edilen bir saldırının Adış köyüne de yapılacağına dair vehim veya kaygı bu süreçte Adış köyü Ermenilerinin Hoya köyü gibi bir saldırıya maruz kalmamak için tedbirli davranmasına veya daha önce yaşanmış benzer olaylara işaret etmektedir.

Bu süreçte bazı din adamlarının sorumsuz davranışları ve yersiz iddiaları iki toplum arasındaki ilişkilerin bozulmasına neden olmuştur. Zira din adamları, ruhani ve cismani konumları nedeniyle Ermeni toplumu üzerinde etkili olduğu gibi Osmanlı Devleti nezdinde de mensubu oldukları cemaatleri temsil etmekte idiler. Bu dönemde Adış köyü Ermenilerinden Ohannes'in silahla yaralanması Ermeni din adamları tarafından istismar edilmeye çalışılmıştır. Çüngüş Ermeni Murahhas vekili Minas³⁴'in Ergani'den Ermeni Patrikhanesi'ne çektiği telgrafta sekiz gün önce Adışlı Ohannes veled-i Bedros'un tüfekte ayaklarından yaralandığı ve ahalinin ziyadesiyle ıstırapta bulunduğu iddia edilerek gereğinin yapılmasını istemiştir³⁵. Bunun üzerine iddialar Diyarbakır'dan sorulmuştur. Gerekli tahkikat yapılarak iddiaların mahiyeti araştırılmıştır. Diyarbakır Valisi Sırrı Paşa tarafından konuya ilişkin Sadaret'e gönderilen 26 Eylül 1888 tarihli cevabî yazıda özetle şöyle denilmektedir.

Emirleriniz üzerine tahkikat memurları gönderdim. Tahkikat memuru şimdi döndü. Kendisinden aşağıdaki malumat alındı. 15 Eylül 1888 Pazartesi gecesı saat üç sıralarında köyün ortasında olan değirmen önünde atılan bir tüfekten çıkan saçma tanelerinin Adışlı Ohannes'in

³³ BOA, HR. MKT, 150/53, s.2.

³⁴ 1287 (1870-1871) tarihli Diyarbakır Vilayet Salnamesinde Çüngüş'te Rahip Minas Efendi'dir. *Diyarbakır Salnameleri (1286-1323)*, Yayına Hazırlayan: Ahmet Zeki İzgöer, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1999, C.I, s. 127.

³⁵ BOA, Y. MTV, 35/60, s. 1; BOA, İ. DH, 1099/86187.

ayaklarına isabet ederek yaralandığı doğrudur. Fakat tüfeği atan kimdir, sebebi nedir? Bunlar malum değildir. Şimdiye kadar gerek yaralı Ohannes ve gerek Ermeni murahhası (piskopos) tarafından bu hususta mahalli yetkililere müracaat edilmemiştir. Bu nedenle Ohannes'i yaralayan kişi henüz ele geçmemiştir. Bununla birlikte söz konusu gün hem pazar olduğu hem de Adış köyünde Ermenilerin etkinliği olması hasebiyle gündüz sevinç gösterisinde bulunulmuştur. Bu sırada pek çok tüfek atıldığı gibi gece tüfek atanların bunlardan biri olması ihtimali vardır. Adış köyü üç yüz hane olup sakinleri tamamen Ermeni'dir. Gençlerin de hemen kaffesi İstanbul'dadır. Gerek İslam gerek Hıristiyan ahalinin rahatları yerindedir. Öyle murahhasın haber verdiği ıstıraptan eser yoktur. İşin hakikati bundan ibarettir.

Diyarbakır Valisi Sırrı Paşa, vaziyetin mahalli yetkililere iletilmeden İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne bildirilmesinin iyi niyetli bir tutum olmadığına dikkat çekmiştir. Sırrı Paşa, sakinleri tamamen kendi milletlerinden olan bir köyün ortasında atılan tüfekten yaralanan bir kişiden dolayı ahalinin ziyadesiyle ıstırapta olduğunu beyan edilmesini maksatlı bir ihanet olarak değerlendirmektedir. Ermeni Murahhas vekilinin işi başka bir renkte göstermeye çalışmasını Ermeni müfsitlerinin malum olan "*amâl ve maksatlarına*" hizmet etmek olarak yorumlamaktadır. Sırrı Paşa'ya göre Ermeni murahhas vekili bu tavrı ile Ermeni fesatçıların amacına hizmet etmektedir. En küçük bir hadisenin bağlamından koparılması, Ermenileri Batı kamuoyunda (*nazar-ı ecânibde*) mazlum göstermek fikrine dayanmaktadır. Gazetelere bile yansıyan bu haber nedeniyle sorumsuzca davranan Ermeni din adamlarından izahat istenmesi gerektiği telgrafın sonunda dile getirilmiştir³⁶.

1895 Ermeni Olayları

Ermeni sorununun ortaya çıkmasında Batılı güçlerin tahrikleri ve teşvikleri olduğu gibi, Fransız İhtilali'nin, Ermeni Kilisesi ve Patrikhanesinin, Ermeni komitalarının, misyoner faaliyetlerin etkisi de yadsınamaz. Şark meselesi ve emperyalizmin temellendirdiği Ermeni sorunu Türkler ile Ermeniler arasında bitmeyen/ bitmeyecek düşmanlık tohumlarını ekmiştir. Fransa, XVI. yüzyıldan itibaren Ermeniler ile

³⁶ BOA, Y. MTV, 35/60, s. 2.

ilgilenmeye ve İmparatorluk sınırları içinde kendisine bağlı Katolik Ermeni cemaati oluşturmaya çalışmıştır³⁷. Fransa'yı daha sonra İngiltere ve Rusya takip etmiştir. Her iki devlette aynı yöntemi kullanarak Ortodoks ve Protestan Ermeni cemaati oluşturmaya ve Ermenileri kendi siyasi ve iktisadi emelleri doğrultusunda balmumu gibi şekillendirmeye gayret etmiştir³⁸.

Osmanlı Devleti idaresinde binlerce yıl Müslümanlarla bir arada yaşayan ve “teba-i sadıka” olarak vasıflandırılan Ermeniler, Ermeni komitelerinin örgütlenmesi sonrasında Müslümanlarla ve devlet olan bağlarını koparmaya başladı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında gittikçe ayrılıkçı siyaset takip eden Ermeniler birçok yerde isyan ettiler. Bu isyanların özellikle 1895 yılında yoğunlaştığı ve adeta topyekûn bir başkaldırı halini aldığı görülmektedir³⁹. Bu kapsamda 1 Kasım 1895 Cuma günü Diyarbakır vilayet merkezinde de çok sayıda camiye saldırı yapıldı. Bu saldırılar neticesinde Ermeniler ile Müslümanlar arasında kanlı bir boğuşma yaşandı. Vilayet merkezinde üç gün, vilayet genelinde ise yaklaşık on beş gün süren olaylarda her iki taraftan da çok sayıda insan hayatını kaybetmiş, yaralanmış ve ekonomik yapı büyük ölçüde sarsılmıştır. Vilayet merkezinde başlayan olaylar kısa süre içerisinde dalga dalga sancak, kaza, nahiye ve köylere de sirayet etmiştir. Bu kapsamda Çüngüş nahiyesinde de birtakım sıkıntıların yaşandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Diyarbakır Valisi Enis Bey'in 9 Kasım 1895 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderdiği bir telgrafta, Çermik kasabasında meydana gelen heyecanın alınan tedbirlerle teskin edildiği, şimdi de Çüngüş kasabasında toplanan Kürtlerin defedilmesine çalışıldığı bildirilmiştir⁴⁰.

³⁷ Dündar Aydın, “Ermeni Meselesinin Ortaya Çımasında Fransa'nın Rolü”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984)*, Ankara, 1985, s. 285-287.

³⁸ Bilal Şimşir, “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu (12 Ekim 1984)*, Erzurum Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1995, s. 90-95.

³⁹ Ermeni isyanları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmed Hocoğlu, *Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, Anda Dağıtım, İstanbul, 1976, s. 180 vd; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1990, s. 58-59.

⁴⁰ BOA, DH. ŞFR, 183/111, s.1.

Çüngüş'te meydana gelen 1895 olaylarıyla ilgili arşiv belgeleri incelendiğinde olaylarla ilgili çok fazla bilginin yer almadığı görülmektedir. Olaylarda kaç kişinin hayatını kaybettiği, kaç kişinin yaralandığı, yağmaların boyutu, olaylara sebebiyet verenlerin kimliği hakkındaki sorular büyük ölçüde cevapsız kalmaktadır. Ermeni din adamlarının konuya ilişkin yazışmalarında da bu konuda somut bir bilgi mevcut değildir. Ancak bütün bunlara rağmen Çüngüş'te meydana gelen olaylarda bazı Ermenilerin mağdur olduğu tartışmasızdır. Bu durum Ermeni din adamlarının Ermeni Patrikhanesine çektiği telgraflarda dile getirilmiştir. 1895 olayları sırasında mağdur olan veya olduğu iddia edilen Ermenilerin ödemekle mükellef oldukları vergilerin ertelenmesi veya söz konusu vergilerin yeni bir düzenleye tabi tutularak ödenmesi söz konusu süreçte talep edilmiştir. Bu durumu dikkate alan yetkililer bazı kararlar alıp vilayetlere bildirmiştir. Ancak buna rağmen yeni düzenlemeye göre alınacak vergilerin oranı ve süresi hakkında gerek mevzuattaki boşluk ve gerekse de mahalli yetkililerin kötü niyeti nedeniyle bir takım şikâyet ve itirazlar meydana gelmiştir.

Bununla birlikte birtakım Ermenilerin 1895 yılında yaşanan bazı sıkıntıları ileri sürerek vergi vermeye yanaşmadığı, bunun için patrikhane, misyoner teşkilatları, konsolosluk ve sefaretler yoluyla mağduriyet edebiyatı yaptığı da bilinmektedir. Bu süreçte özellikle İstanbul'da bulunan Adışlilerin etkin rol oynadığı ve mağduriyetlerini Ermeni Patrikhanesine ve ilgili makamlara ilettiği anlaşılmaktadır. Zira daha öncede bahsedildiği üzere Adış köyü yeterli araziye ve esaslı bir geçim kaynağına sahip olmadığı için çok sayıda kişi İstanbul'a çalışmak için gitmekte idi. 1895 olayları sonrasında bu kişilerin bir kısmı memleketlerine gönderilmiş ve geldikleri yerde iş imkânı bulunmadığından ekonomik sıkıntı yaşamaya başlamışlardır. Bu nedenle İstanbul'da güçlü bir "Adış lobisi" olduğu ve bu kişilerin Çüngüş'te yaşanan veya yaşandığı iddia edilen hadiseleri Ermeni Patrikhanesi'ne ileterek iddiaların takipçisi olduğu söylenebilir.

1895 olayları sonrasında Çermik kazasıyla Çüngüş nahiyesi ve Adış köyündeki Hristiyan ahalisinin, karışıklık esnasında zarar gördükleri halde damga ve emlak vergileri tahsili için kendilerine baskı yapıldığı yönünde iddialar bulunmaktadır. Çüngüş'teki Ermeni din adamları tarafından Ermeni Patrikhanesine yapılan başvurularda çiftçilerin

mağduriyetine vurgu yapılarak, bu kişilerden vergi alınmaması talep edilmiştir⁴¹. Ermeni Patrikhanesi, bu iddiaları Adliye ve Mezahip Nezareti'ne gönderdiği 17 Kasım 1897 ve 26 Aralık 1897 tarihli iki kıta yazı ile dile getirmiştir.

Bu yazılarda; Çüngüş nahiyesine bağlı Adış köyü ahalisinin durumu ele alınmıştır. Buna göre Çüngüş nahiyesinin Adış Köyü ahalisi "*vaka-i malûmeden*" dolayı zarara uğramış, aç ve çıplak bir vaziyette barakalar içinde kışın soğğundan titremektedir. Bu kişiler yardıma muhtaç iken mahalli hükümet tarafından temettü ve emlak vergileri talep edilmekte ve hatta tehdit ve hapis gibi şiddetli muamelede bulunmaktadır. Halbuki ahalinin büyük bir kısmı İstanbul'dan memleketlerine gönderilmiş olduğundan dolayı icra ettikleri meslekleri orada bir işe yaramaz durumdadır. Zaten ihtiyaçlarını karşılamaya mahsus olan küçük bahçelerinden başka ziraata elverişli arazileri de bulunmamaktadır. Bu arada bu bahçelerden bir kısmı da harap ve viran haldedir. Yüksek bir dereceye varmış olan sefil ve perişan hallerine merhamet edilerek temettü ve emlak vergilerinin affedilmesi istirham edilmiştir. Adış köyü ahalisinin maruz kaldığı durum Parikhane tarafından da bilindiği ve bu nedenle "*şayan-ı merhamet bir halde bulunan*" ahalinin ödemeye zorlandığı vurgulandıktan sonra vergilerden muaf olması yinelenmiştir⁴².

Bunun üzerine Dahiliye Nezareti, bu iddiaların tahkik edilerek, gereğinin yapılmasını Diyarbakır Valiliği'ne bildirmiştir. Bu arada temettü vergileri hakkındaki düzenlemenin Meclis-i Mahsusa-i Vükelâ tarafından ittihaz olduğuna ve irade-i seniye tarafından uygun görüldüğüne de dikkat çekilerek ona göre yetkililerin hareket etmesi istenmiştir⁴³. Bunun üzerine Diyarbakır Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 15 Mart 1898 tarihli cevabî yazıda Ermeni Patrikhanesi'nin iddialarına değinilmiştir. Diyarbakır Valisi Halid Bey, yapılan uygulamaların mevzuata uygun bir şekilde icra edildiğini, iddia edildiği gibi herhangi bir kişinin tutuklanmadığını, kimseye baskı

⁴¹ BOA, DH. TMIK. M., 43/34, s.2.

⁴² BOA, DH. TMIK. M, 43/34, s.5; BOA, DH. TMIK. M, 46/23, s. 3.

⁴³ BOA, DH. TMIK. M, 43/34, s.4; BOA, DH. TMIK. M, 48/52.

yapılmadığını, tüm bu iddiaların kırk elli kuruşluk vergiden kaçmak fikrine dayanıldığını dile getirmiştir⁴⁴.

Bu konudaki iddiaların devam etmesi üzerine Diyarbakır Valisi Halid Bey ikinci bir yazı göndermiştir. 10 Mayıs 1898 tarihli yazıda, Çüngüş ve Adış'taki Ermenilerden adalet ve hakkaniyet dairesinde ruhani reisler ve muhtarlar huzurunda tetkikat icra edilerek vergilerin herkesin ticaretlerine göre uygun görüldüğü belirtilmiştir. Bu yapılırken tahammülleri dışında görülen miktarlar indirilerek kimsenin mağduriyetine ve şikayetine meydan verilmemiştir. Bu uygulamadan dolayı Çüngüş nahiyesindeki Ermeni ruhaniler ve muhtarlar tarafından bir teşekkür evrakı da tanzim edilmiştir. Ermeni ruhanileri ve muhtarlarından yedi kişinin imzasının olduğu 17 Nisan 1898 tarihli teşekkür yazısında verginin hakkaniyetle alındığı, kimsenin mağdur edilmediği ve bu uygulamadan herkesin hoşnut kaldığı dile getirilmiştir. Ayrıca Ermenilerin ne kadar ödemesi gerekirken yapılan indirimlerle tazmin edilen vergi miktarı ayrıntılı bir şekilde çizelge halinde yazıya ilave edilmiştir⁴⁵.

Sonuç

Çüngüş, Müslümanlar ve gayrimüslimlerin yaşadığı bir yerleşim merkezidir. 1516 yılında Osmanlı idaresine girdiğinde şehir merkezi nüfusunun büyük bir kısmını Ermeniler, geri kalanını ise Müslümanlar oluşturmaktaydı. Bununla birlikte bu dönemde Çüngüş kazasına/nahiyesine bağlı köylerden sadece Adış'ta Ermeniler yaşamaktaydı. Tahrir defterleri, cizye kayıtları, nüfus ve kefalet defteri ile arşiv belgeleri bunu teyit etmektedir. Adış, kayıtların büyük bir kısmında Adış-i Süflâ ve Adış-i Ulyâ şeklinde geçmekle birlikte bir kısmında ise sadece Adış olarak tanımlanmıştır. Çüngüş'ün batısında ve Fırat Nehri'nin kenarında engebeli bir alanda kurulan Adış, Çüngüş'e bağlı Müslüman köylerine kıyasla önemli bir nüfusa sahiptir. Adış, konumu itibarı ile geniş ve ihtiyacı karşılayacak bir araziye sahip değildir. Hemen önünden akan Fırat Nehri'nin etkisi Çüngüş ile Adıyaman'a bağlı Gerger'in doğal sınırını oluşturmaktadır. Fırat Nehri, bölgenin bitki örtüsü ve iklimi üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir. XVI ve XVII. yüzyıl

⁴⁴ BOA, DH.TMIK.M., 52/53; BOA, DH. TMIK. M, 43/34, s.4.

⁴⁵ BOA, DH.TMIK.M., 53/35, s.4.

kayıtlarına göre Adış köyünde sadece Ermeniler yaşarken XIX. yüzyılın başından itibaren Müslümanlar da Adış köyüne yerleşmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Fırat'ın öte yakasında Gerger'e bağlı yerleşim merkezlerinden, diğer bir ifade ile "Ötegeçe" olarak tanımlanan yerlerden Adış köyüne bir takım eşkıyalık faaliyetlerinin yapıldığı görülmüştür. Bazen Müslüman köylere de yapılan bu eşkıyalık hareketlerini önlemek için gerekli tedbirler alınmıştır. Ancak Fırat Nehri'nin ötesindeki yerleşim merkezlerinin Adıyaman'a bağlı olması ve nehir nedeniyle eşkıya takibinin zorluğu bu suistimallerin zaman zaman devam etmesine neden olmuştur. Nitekim 1895 Ermeni olayları sırasında Gerger tarafından gelen eşkıya, Adış köyüne saldırılarda bulunmuş ve birtakım mağduriyetler yaşanmıştır. Adış köyü, yetersiz tarım alanlarına sahip olması nedeniyle köyün erkeklerinin önemli bir kısmı İstanbul'a giderek ailesinin ihtiyaçlarını temin etmeye çalışmıştır. Adış köyünde Hıristiyanlığın Gregoryan, Katolik ve Protestanlık mezheplerine mensup kişiler bulunmaktadır. Birinci Dünya Savaşı esnasında Sevk ve İskân Kanunu kapsamında köydeki Ermeniler tehcire tabi tutulmuştur. XIX. yüzyılın sonunda eğitim kurumu ile birisi harabe iki kilisenin köyde olduğu görülmektedir. Bunlardan birisi olan Surp Garabed Kilisesi, halen daha varlığını muhafaza etmektedir. Ancak böylesine kadim bir yerleşim merkezinde bulunan bu kilisenin tamamen yok olmaması için yetkililerin ve ilgili makamların gerekli tedbirleri alması gerektiği kanaatindeyiz.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- BOA, A.) AMKT. UM, 20/51.
- BOA, DH. MKT, 288/14.
- BOA, DH. ŞFR, 183/111.
- BOA, DH. TMIK. M, 43/34.
- BOA, DH. TMIK. M, 46/23.
- BOA, DH. TMIK. M, 48/52.
- BOA, DH.TMIK.M., 145/67.
- BOA, DH.TMIK.M., 52/53.
- BOA, DH.TMIK.M.. , 53/35.
- BOA, HR. MKT, 150/53.
- BOA, İ. DH, 1099/86187.

BOA, MVL, 258/80.
 BOA, MVL, 679/79
 BOA, NFS.d., 2662.
 BOA, NFS.d., 2663.
 BOA, Y. MTV, 35/60
 BOA, MAD. d, 3640.
 BOA, MAD. d, 3409.
 BOA, MVL, 177/10.
 BOA, A.) MKT. DV, 74/3.

Kitap, Makale ve Ansiklopedi Maddeleri

Aktuğ, Erbil Cömertler-Yıldız, İrfan, *Çüngüş'teki Kültür Varlıkları*, Litera Türk Yayınları, Konya, 2019.

Aydın, Dündar, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çımasında Fransa'nın Rolü", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim1984)*, Ankara, 1985, s. 285-287.

Bardizaktsi, Vahan- Natanyan, Boğos-Sirvantsdyants, Karekin Vartabet, *Palu-Harput 1878*, Yayına Haz: Arsen Yarman, Çevirenler: Sirvart Malhasyan-Arsen Yarman, Belge Yayınları, İstanbul, 2015, Cilt: 2.

Bulduk, Abdülgani, *El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, Yay. Haz: Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2004.

Diyarbakır Salnameleri (1286-1323), Yayına Hazırlayan: Ahmet Zeki İzgöer, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1999, C.I.

Emecen, Feridun, "Cullâh", *DİA*, İstanbul, 1993, Cilt: VIII, s.83-84.

Erpolat, Mehmet Salih, "1566 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Ergani Sancağı'nda Tarım ve Üretim", *Tüm Yönleriyle Ergani İlçesi ve Turizm*, Editörler: Cihat Güzel& Kenan Haspolat, Amaç Matbaacılık, İstanbul, 2014.

Erpolat, Mehmet Salih, "XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı'ndaki Gayrimüslim İskan Yerleri ile Şahıs İsimleri Hakkında Bir Değerlendirme", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 4, Diyarbakır, 2004, s.176-178.

Feridun, *Münşeatü's-Selatin*, İstanbul, 1274, C.I.

Gündüz, Ahmet, *1523 M. (929 H.) Tarih ve 998 Nolu Tapu-Tahrir Defterlerine Göre Musul, Mardin, Çermik, Harput ve Çemişgezek Sancaklarının Mukayeseli Tahlili*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1993, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

Hocaoğlu, Mehmed, *Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, Anda Dağıtım, İstanbul, 1976.

İlhan, Mehdi, *Amid (Diyarbakır) 1518 Tarihli Defter-i Mufassal*, TTK, Ankara, 2000.

Kırzioğlu, Fahrettin, “Çermik Kasabası Üzerine Notlar”, *Kara Amid Dergisi*, S.1, İstanbul, 1956.

Öztürk, Mustafa-Yılmazçelik, İbrahim, “Arifî Paşa'nın Seyahatnamesi Diyarbakir Seyahati”, *Belgeler*, Türk Tarih Kurumu, Cilt: 18, Sayı: 22, Yıl: 1997.

Süslü, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1990.

Şimşir, Bilal, “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu (12 Ekim 1984)*, Erzurum Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1995, s. 90-95.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1980.

Osmanlı Devleti'nde Adli Modernleşme: Tanzimat Döneminde Dava Vekilliği (Avukatlık) Ve Baronun Ortaya Çıkışı

Galip Çağ* – Funda Öztürk**

(ORCID: 0000-0001-8170-6053 / 0000-0001-9176-4572)

Makale Gönderim Tarihi
26.04.2021

Makale Kabul Tarihi
24.06.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Çağ, G., Öztürk, F., “Osmanlı Devleti’nde Adli Modernleşme: Tanzimat Döneminde Dava Vekilliği (Avukatlık) Ve Baronun Ortaya Çıkışı”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2021): 537-560.

APA: Çağ, G., Öztürk, F. (2021). Osmanlı Devleti’nde Adli Modernleşme: Tanzimat Döneminde Dava Vekilliği (Avukatlık) Ve Baronun Ortaya Çıkışı. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (2) , 537-560.

Öz

Osmanlı Devleti’nde şer’i ve örfi kurallara göre düzenlenen adalet sistemi, Tanzimat Dönemi’ne gelindiğinde “*kanunsuz suç ve ceza olmaz*” anlayışıyla yeni bir yöne evrildi ve aynı dönemin kanunlaştırma hareketlerine de bu yeni yönelime göre şekil verildi.

Bu yönelimle birlikte adaletin uygulayıcısı olan kadı artık yerini laik hukuk düzenlemelerinin gerekleri olan avukat, savcı, hâkim gibi unsurlara bırakacaktı. Böylece Osmanlı Devleti hukukunda yeni bir meslek “davâ vekâleti” ve bu mesleği yapan “davâ vekili” terimleri yerini aldı. Dava vekilinin günümüz

* Dr. Öğr. Üyesi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye, galipcag@gmail.com.

Assist. Prof. Dr., Abant İzzet Baysal University Faculty of Arts and Sciences Department of History, Turkey.

** Doktora Öğrencisi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, Türkiye, fndozturk87@gmail.com.

PhD Candidate, Abant İzzet Baysal University Institute of Social Sciences Main Discipline of History, Turkey.

avukatına evrilebilmesi için belirli aşamalardan geçmesi gerekmektedir. İlk kanuni düzenlemelerde dava vekili olabilmenin şartları, vekillerin görevleri, hak ve sorumlulukları belirlenerek dava vekilliğinin profesyonel bir meslek olması sağlandı. Ayrıca teoride gerçekleştirilen bu düzenlemelerin uygulamaya da geçirilebilmesi için vekillerin eğitimi ve örgütlenmesi hususlarında da düzenlemeler yapıldı. Böylece avukatlık mesleğinin temelleri atılmış oldu.

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nde dava vekâleti mesleğinin oluşumu, mesleki eğitim ve örgütlenmenin dava vekilliği için önemine değinilerek Osmanlı Devleti'nde gerçekten dava vekâleti mesleği var mıydı sorusuna yanıt aranacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Tanzimat, Dava Vekili, Baro, Avukat.

The Judicial Modernization in the Ottoman State: Lawyer (Advocacy) in Tanzimat Era and Emergence of Bar Association

Abstract

The justice system, which was organized in accordance with the religious and customary rules of the Ottoman Empire, evolved in a new direction based on the principle of "no crime and punishment without law" in the Tanzimat Era and the legislative movements of the same period were shaped according to this new orientation.

With this orientation, the kadi, the practitioner of justice, was replaced by lawyers, prosecutors and judges following their requirements of secular legal regulations. Thus, a new profession and the term "lawyer" emerged in the Ottoman State law. Lawyers needed to go through certain stages in order to evolve in to the level of an attorney as we know today. In the first legal arrangements, the conditions of becoming a lawyer together with their duties, rights and responsibilities were determined and the advocacy became a professional occupation. Moreover, in order to put these regulations in to practice, arrangements were made regarding the training and organization of the proxies. Hence, the foundations of the profession of a lawyer were laid out.

This paper will address the importance of the formation of advocacy as a profession and vocational education and organization of lawyers in the Ottoman Empire. In addition, it will seek the answer the question of if the profession of a lawyer really existed in the Ottoman State.

Keywords: Ottoman Empire, The Tanzimat, Lawyer (*Dava Vekili*), Association of Lawyers, Advocacy.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin hukuk sistemindeki ilk vekiller, tam anlamıyla avukat terimine karşılık gelmemekle birlikte, mahkemelerde mübaşirlik yapmış mahkeme usulü bilen kişilerden oluşurdu. Ancak bu vekiller de savunucu niteliğinde değil daha çok İslam hukukunda, gıyapta yargılama olmaması gerekliliğinin getirdiği zorunluluktan doğan, kişinin kendisini temsil etmesi için vekâleten olmayan *kadın*ın verdiği izinle vekillik yaparlardı ki bunlara, *vekîl-i müsahhar* denmekteydi.

*Kadın*ın tayin ettiği vekil, dava hakkında müvekkiliyle herhangi bir iletişime geçmediği için müvekkilini savunma gibi bir durum söz konusu değildi. Vekil tarafından yapılan işlem daha çok karşı tarafın iddialarını reddetmek ve onları ispata zorlamaktı. Hâlihazırda İslam hukukundaki vekâlet de bu durumdan ibaretti.¹ Ancak şu da bir gerçektir ki; dava vekilliği, Tanzimat'a kadar, *husumete vekâlet* veya *murafaaya vekâlet* şeklinde gelişerek avukatlığa benzer görevleri de yerine getirmiştir.² Öyle ki bu vekiller, müvekkillerine, doğru yolu göstermek, hukuki durumları için düşüncelerini ifade etmek ve bu düşünceleri belgelerle kanıtlamak zorunda kalmışlardı.³ Bu durum vekilliğin daha bilgili, alanında yetkin kişilere verilmesi gerektiğini gösterirken vekillikte değişim yapılması gerekliliğini ortaya koymuştur.

Bu arada, Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat öncesinde yargı genel olarak *tek dereceli* ve *tek yargıçlı* yapıdan oluşmaktaydı. Bu yapı içerisinde arzuhalciler, yazdıkları dilekçelerle davanın taraflarına hukuksal açıdan yardımcı olmaktaydılar. Okuma-yazma bilen kişilerin az olduğu bu dönemde arzuhalcilerin fonksiyonu daha da

¹ Saffet N. Bölükbaşı, "Ülkemizde Avukatlık ve Savunma", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, I, Ankara, 1988, s. 31-33.

² "Husumete vekâlet, yargıçlar huzurunda başkasına naiplik etmek olup, vekil olan kimse müvekkilin iddia ve savunmalarını müvekkil adına yargıçlara aktarmakta ve açıklamaktadır", Bkz. Levent Börü, *Medeni Usul Hukukunda Davaya Vekalet Ehliyeti*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Özel Hukuk Anabilim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2006, s. 105; Aziz Koruklu, "Dava Vekilliği Mesleği ve Bu Mesleğe Girenlerle Devam Edenlerin Mevzuat Karşısında Hukuki Durumları", *Adalet Dergisi*, XXXVI / 7, Temmuz, Ankara, 1945, s. 657.

³Koruklu, a.g.m., s. 658.

önemliydi.⁴ Bundan dolayı Osmanlı Devleti'nde yazılı savunma, arzuhalcilikle başlarken sözlü savunmayı yapanlar da *kadılar*ın yanında çalışmış, işin gereklerini öğrenmiş olan *muhzırlar* oldu. Zamanla bu grup içerisine hukukla hiçbir ilişkisi olmayan, halk tarafından *ayak kavafı*, *yalancı müzevir* denilen kişiler de katılınca, karışıklığa son verilmek istendi. Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla da çalışmalara başlandı. Buna bağlı olarak Tanzimat ile birlikte, dava vekili; kanunların ve kanun hükümlerinin istediği şartları yerine getirdikten sonra aynı soydan olan ve vatandaşlarının maddi manevi haklarının savunması için var olan ve bunun için zaman ayıran kimse olarak tanımlandı.⁵ Ve artık yapılması gereken, dava vekilliğinin, kanun ve nizamnâmelerle desteklenmesiydi. Bunun içinde atılan ilk adımlar; *1858 Ceza Kanûnu; Usûl-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnâmesi; Dersâdet ve Mülhakat-ı İdare-i Zabıta ve Mülkiye ve Mahâkim-i Nizâmiyesine Dair Nizamnâme; Ticaret Deâvî Kalemi Nizamnâmesi; Şurâ-yı Devlet Nizamnâme-i Dahilisi; Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Dahili Nizamnâmesi; Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye; Usûl-i Muhâkemât-ı Hukukiyye Kanûnu; Usûl-i Muhâkemât-ı Cezaiyye Kanûnu*⁶ oldu.

1. Osmanlı Devleti'nde Dava Vekilliği ve Mesleki Düzenlemeler

Osmanlı hukuk sistemi içerisinde savunucuya Tanzimat Dönemine kadar özel bir nitelik ve mesleki bir kimlik verilmediği için vekillere dair düzenleme yapma gerekliliği de hissedilmemiştir. Ancak hukuk alanındaki yeni düzenlemelerle birlikte, savunmacının kimliği tanımlanmış ve mesleki düzenlemeleri için çalışmalara başlanmış ve bir sıra kararname düzenlenmiştir.

⁴ İbrahim Durhan, "Ülkemizde Avukatlık Kurumunun Tarihsel Gelişimi", *AÜEHFD*, VIII/3-4, Ankara, 2004, s. 27.

⁵ Ş. Şekib, "Tarihçe-i Muhamat", *Muhamat*, 5 (10 Teşrinisani 1327), s. 136.

⁶ Ceza Kanunname-i Hümayunu, Nr. 112, (madde 215) s. 79-80; Düstur, Tertib I, C. I, (madde 28-29-30) s. 786-787; BOA, A.} DVN. MKL 8/9 (1286 ZA21/22 Şubat 1870) (madde 76-77-78); Düstur, Tertib I, C.I, (madde 4) s. 814; BOA, A} DVN. MKL 7/14 (1285 Z 28/11 Nisan 1869) (madde 6); BOA, A} DVN. MKL 7/10 (1285 L 29/12 Şubat 1869) (madde 26-28); Ali H. Berki, *Açıklamalı Mecelle-i Ahkam-ı Adliye*, Hikmet Yayınları, İstanbul 1986, s. 300-307; Düstur, Tertib I, C. IV, (madde 16-41-42) s. 260-261: 266; Düstur, Tertib I, C. IV, (madde 249-250-264) s. 175.

1.1. Mahâkim-i Nizamiyye Dava Vekillerinin Seçilme Usûlü ve Sınavlarına Dair Kararnameler

Yukarıda ifade edilen düzenlemelere bağlı olarak 1874 yılında *nizâmiye* mahkemelerinde dava vekilliği yapmak isteyenlerin sınava tabi tutulması ve başarılı olanlara ruhsatname verilmesi konusunda çalışmalara başlanır. Aynı yıl *Cerîde-i Mehâkimde* imtihan usulü yayınlanarak bir komisyon kurulacağı da belirtilir.⁷ Bundan sonra dava vekili adaylarının seçmeleri *Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye* dairesinde oluşturulan bir komisyonla, cumartesi ve çarşamba günleri yapılan sınavla gerçekleştirilir. Sınava gireceklerde; 21 yaşından büyük olma, resmi kurumlarda -mahkeme ve meclis gibi- memurluk yapmama, *mücâzât-ı terhîbiyyeden*⁸ mahkûm edilmemiş olma, iflas etmişse itibarı iade edilmiş olma gibi şartlar aranır. Ayrıca adayların Türkçe okuma yazma bilmesi veya sadece Türkçe okumayı bilmesi gerekirdi. Türkçe bilmeyenlerinse mutlaka başka bir lisana hâkim olmaları gerekmektedir. Öyle ki; bu zorunluluktan dolayı sınav, okuma ve yazma bilgisini de ölçecek şekilde yapılır. Dolayısıyla teknik bir beceri de aranır. Komisyonun diğer görevi ise dava vekillerinin yaşı, memleketi, menşei ve özel durumları ile ilgili bir cetvel tutmak ve bu cetveli sınavdan sonra *Adliye Nezaretine* sunarak vekillerin sınıf ve vazifelerinin belirlenmesini sağlamaktır.

Kararnamede dikkat çeken unsur, Türkçe okuma bilmeyenlerin sınava kabul edilmeyecek olmasıdır. Bu şarta neden olan ise daha önce vekillik yapan *İncesulu, Karamanlı* bakkallardır. Ancak Türkçe yazma şartı getirilmez. Yani Türkçe okuyabildikleri sürece Rumca, Ermenice veya Fransızca yazmaları sınava katılmalarına engel değildir. Bu durumda bahse konu ilan için, Osmanlı Devleti'nde avukatlığın Türk ve Müslüman olmayan Rum ve Ermeni müzevirlerle başladığını gösteren resmi bir belge niteliğine sahip olduğu söylenilebilir.⁹

⁷ Nevin Ünal Özkorkut, "Savcılık, Avukatlık ve Noterlik Kurumlarının Osmanlı Devleti'ne Girişi", *AÜHFĐ*, LII/4, Ankara, 2003, s.151; A. Haydar Özkent, *Avukatın Kitabı*, Arkadaş Basımevi, İstanbul, 1940, s. 59.

⁸ *Mücâzât-ı terhîbiyye*: [öldürme, kürek cezası, sürgün, me'murluktan çıkarılma veya me'mur olmama, medeni haklardan uzaklaştırılma gibi] ağır cezalar; Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2006, s. 1085.

⁹ Özkent, a.g.e., s. 60-61.

Yine *Dava Vekillerinin İmtihanına Dair Nizamnâme*'de, nizâmiye mahkemelerinde görev yapmak isteyenlere hukuk okulundan veya yabancı hukuk okullarından mezun olma zorunluluğu da getirilir. Ayrıca, bu okullarda yetişmemiş ancak uygulamanın içinde var olmuş kişilerin, Adliye Nezareti'nin yapmış olduğu sınavlarda başarı göstermesi halinde, *ruhsatname verilerek*, vekillik yapmalarına da izin verilir. Bu uygulama, hukuk mektebi ilk mezunlarını verene kadar var olan boşluğu doldurabilmek amacıyla devam eder.¹⁰ Böylece dava vekilliği kavramı Tanzimat şartları içinde kendi mevzuatı ile teşekkül etmeye başlayarak bu mesleğin temelleri bu suretle atılmış olur.

1.2. Dersâdet Dava Vekilleri Cemiyeti Nizamnâmesi

Dava vekilleriyle ilgili ilk nizamnâme 13 Ocak 1876 (16 Zilhicce 1292)¹¹ tarihli *Dersâdet Dava Vekilleri Cemiyeti Nizamnâmesi*'dir. Bazı resmi sicillerde ise *Mahâkim-i Nizamiye Dava Vekilleri Hakkında Nizamnâme* olarak da geçmektedir.

Nizamnâmede dava vekilliği yapabilmeyen şartları, sınavları, ücretleri gibi pek çok konuya değinilmesiyle dava vekilliği mesleğinin sınırları açıklığa kavuşur.¹² Böylece Osmanlı Devleti'nde avukatlık kurumunun oluşturulması için de ilk adım atılmış olur. Nizamnameyle birlikte, artık herkesin, dava vekâleti mesleğine girmesi engellenirken dava vekilliği, belirli kuralları olan özel bir meslek haline gelir.¹³

Nizamnâme, dört fasıl, bir geçici düzenleme, ücret tarifesini düzenleyen on iki kısım ve bir de özel fıkradan oluşmaktadır. İlk bölümde; dava vekilliği mesleğine giriş ve kabul şartları (md. 1-6); ikinci bölümde, dava vekillerinin görev ve sorumlulukları (md. 7-19); üçüncü bölümde, dava vekillerinin ücretleri (md. 20-29); dördüncü bölümde ise,

¹⁰ Semih Güner, *Avukatlık Hukuku*, Ankara Barosu Yayınları, Ankara 2002, s. 30.

¹¹ Said Paşa dava vekilleri nizamnâmesi ile ilgili olarak nizamnâmenin 1291 senesinde düzenlendiğini ancak *Düster*'ün üçüncü cildinin 198-209. sayfalarında yayınlanmasının 1292 senesinde olduğunu bildirmektedir. Bkz. BOA, Y.EE 83/ 22 (1306 Z 02/30 Temmuz 1889).

¹² A. Haydar Özkent, "Türk Avukatlığının Tarihine Kısa Bir Bakış", *İstanbul Barosu Mecmuası*, Cumhuriyet'in 15. Yıldönümü Fevkalade Nüshası, İstanbul, 1938, s. 9.

¹³ Hamdi Halim, "Cumhuriyet Devrinde Avukatlık Müessesesi", *İstanbul Barosu Mecmuası*, Cumhuriyet'in 10. Yıldönümü Münasebetiyle Neşredilen Fevkalade Sayı, 7 Eylül / I Teşrin 1933, S. 9-10, İstanbul, 1953, s. 326-327.

dava vekilleri cemiyetinin kurulması ve görevleri (md. 30-40) ile ilgili hükümler düzenlenir. Nizami mahkemelerde dava vekilliği yapabilmek için bizzat dava açmak istemeyenlerin akrabasından ve ortaklarından atayacakları vekiller hariç olmak üzere, *Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye Nezareti'*nden ruhsatname alma zorunluluğu getirilir.¹⁴ Ayrıca vekillerin hukuk mektebine devam etme, ilim öğrenme, sınavla yetki belgesi alma ve yabancı hukuk fakültesini bitirmişse diplomasını hukuk mektebine onaylatması da gerekmektedir. Diğer şartlar ise vekilin 21 yaşını doldurmuş olması, devlet memuru olmaması, *mücâzât-ı terhîbiyyeden* mahkûm edilmemesi, tüccar ve sarraf mesleğinden ise iflas etmemiş olması veya iflas ettikten sonra itibarının iade edilmiş olmasıdır.¹⁵ Ancak nizamnâme yürürlüğe girmeden önce dava vekilliği yapanlar ve hukuk okulu mezun vermeden önce dava vekilliği yapmak isteyenler için ayrı bir sınav yapılması ve sınavı geçenlere de ruhsatname verilmesi kararlaştırılır.¹⁶ Böylece mahkemelerde dava vekilliği yapmak için ruhsatname alabilmenin de şartları belirlenmiş olur. Bu aşamadan sonra ise dava vekillinin görev ve sorumluluklarının neler olduğuna dair açıklık getirilmesi gerekmektedir. Bu manada nizamnâmeye göre; dava vekilleri, *hususî ve genel* olmak üzere iki farklı vekâlet ruhsatnamesine sahiptirler.¹⁷ Vekâletin hususî vekâlet ve genel vekâlet olarak ayrılmasının nedeni, hususî vekâletin sadece bir dava ve mahkeme için geçerli olmasıdır. Örneğin, bidayet mahkemesinde görülen bir dava için verilen vekâletname, o mahkemede görülen davanın sona ermesiyle son bulurken genel vekâletnamenin, yapılacak olan yargılamanın tüm derecelerini kapsıyor olması farkı ortaya koyan mühim bir ayrıntıdır. Bidayet mahkemesinde görülen bir dava temyiz mahkemesine gönderildiğinde de vekâletnamenin geçerliliğini sürdürmesi başka bir örnek olarak kabul edilebilir.¹⁸

¹⁴ Düstur, Tertib I, C. III, s. 198.

¹⁵ Fatmagül Demirel, *Adliye Nezareti Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 279; Sadi Sağnak, Kemal Boralıdağ, *Devlet Camiasında Avukatlık ve Baro Yeni Avukatlık Kanununun Karakteristik Vasıfları*, Ankara Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara, 1939, s. 18.

¹⁶ Seda Örsten Esirgen, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Avukatlık", *AÜHFD*, LXIII/4, Ankara, 2014, s. 747.

¹⁷ Düstur, Tertib I, C. III, s. 198-199.

¹⁸ F. Demirel, a.g.e., s. 284.

Vekillerin de elbette müvekkillerine karşı bir takım sorumlulukları söz konusudur. Bu manada, müvekkillerinden alacakları vekâletnameler için isim, ün, oturduğu yerde vekili oldukları davanın aslını ilgili kurumlara göstermesi ve yazması; üzerine aldıkları davadan dolayı müvekkilinden ne kadar ücret almışsa vekâletin bitiminde bunların hesabını vermesi; müvekkili adına aldığı para ve evrakları teslim etme mecburiyeti önemli mükellefiyetler olarak belirlenir. Ayrıca vekilin ihmal ve ilgisizliği, vazifesini kötüye kullanma veya iade etmeye zorunlu olduğu para ve senetlerin verilmesini geciktirmesi gibi durumlarda bundan zarar gören müvekkilin davasıyla ilgili zararı vekil öder ve yine vekilden yarım altından üç adet Osmanlı yüzlük altınına kadar para cezası alınır. Eğer bu vekil dava vekâleti mesleğine mensupsa vekâlet hakkı geçici olarak kaldırılır.¹⁹ Buna göre Tekfur Dağı'ndaki Rum ve Ermeni milleti arasındaki kilise çekişmesi davasında, Rum milletinin dava vekili mahkemeye çağrıldığı halde ona verilen süre içerisinde mahkemeye gelmediği; vekilin bu gecikmeleri nedeniyle de Ermeni milletinin davasının zarar görmesine neden olduğu anlaşılır. Bunun üzerine yeniden bir çağrı yapılarak hemen başka bir dava vekilinin gönderilmesi talep edilirken, vekilin gönderilmemesi durumunda ise davanın Ermeni milleti lehine sonuçlanacağı bildirilir.²⁰ Benzer bir durumda sebepsiz yere istifa eden vekiller için geçerlidir. Bu istifa, müvekkile zarar verirse tüm zarar ve masraflar özürsüz istifa eden vekilden alınacaktır.²¹ Dava vekillerinin görev ve sorumlulukları bu şekilde belirlenirken, bu sorumlulukları yerine getirmeyen vekillere uygulanacak yaptırımlarda açıklanmış olur. Bu durum, hem vekil hem de müvekkil haklarının, kanunla garanti altına alınmaya çalışıldığını da göstermektedir.

Görev ve sorumlulukları belirlenen vekillerin, hizmetlerinin karşılığını nasıl alacağı hususuyla ilgili olarak, ruhsatnameli dava vekillerinin, nizâmîye mahkemelerinde vekillik yapabilmek için özel bir sözleşmeye dayanmayarak, müvekkillerinden alacakları ücretleri bu nizamnâme ve bağlı olduğu tarifeye göre yapacakları bildirilir. Buna göre; ruhsatnameli dava vekillerinin ücretlerinde, bidayet mahkemesinde görülecek dava için dava vekili, öncelikli olarak elli kuruş alırken

¹⁹ Düstur, Tertib I, C. III, s. 200-201.

²⁰ BOA, HR.MKT. 277/67 (1275 B 19/22 Şubat 1859).

²¹ Sağnak - Boralıdağ, a.g.e., s. 23.

müvekkili adına mahkemeye verilecek dilekçelerle, mahkeme huzurunda ileri sürülecek ifadeler için de yüz elli kelimeyi geçmeyenler için otuz kuruş, geçtiği durumda ise her yüz kelimesinden beş kuruş daha alacaktır. Bu ücretlendirme tarifesi, bidayet, istinaf ve temyiz mahkemeleri için ayrı ayrı hesaplanır.

Davayı kazanan taraf, dava vekilinin ücretini, kaybeden taraftan almaya hak kazanırken; eğer müvekkil dava vekilini azletmişse yapılan tüm işlemlerin ücretini kendisi vekile ödemek zorundadır. Yine vekilin azli, mahkemedен önce olursa vekilin tarife gereğince alması gereken ücretin yarısını istemeye de hakkı vardır. Ayrıca dava vekillerine, vekillik ücretleri dışında mahkemeye ilgili yapılan tüm masrafları - sonuç aleyhlerine bile olsa - müvekkillerinden alma hakkı verilir.²² Bu durum, dava vekilinin artık tek geçim kaynağı olan meslek gelirlerinin, kanunla koruma altına alınmaya çalışıldığıнын bir göstergesidir.

Dava vekillerinin özel sözleşmeyle ücret almaları da uygun olmakla birlikte, beş bin kuruşa kadar olan davalar için anlaştıkları ücretlerin, tarifede belirli olan miktarı geçmemeleri, beş bin kuruştan fazla olan davalar içinde tarifenin yüzde yirmisini geçmemeleri gibi şartlar konulur.²³ Bu düzenlemeyle, dönemin koşullarında bir dava için gerekli olabilecek harcamalar hesaplanarak vekillerin alacağı ücretin üst sınırı belirlenmiş ve mesleki suiistimaller engellenemeye çalışılırken dava vekili, müvekkili karşısında korunmuştur.

1.2.1. Baro'nun (Meslek Birliği'nin) Kurulması Çalışmaları

Nizamnâmede dikkat çeken düzenlemelerden biri de mesleki birliğin kurulmaya çalışılmasıdır. Buna göre; nizamnâmede dava vekillerinin işlerine ve meselelerine bakmak ve Ahkâm-ı Adliye Nezareti tarafından yürütülecek olan resmi tebliğlere aracı olmak üzere *baronun* kurulacağı belirtilerek, baronun nasıl işleyeceği hakkında bilgiler de verilir. Buna göre; cemiyet, bir başkan, bir başkan yardımcısı ve dört üyeden oluşacak, bu kişiler İstanbul'da oturmak ve vekillikten mezun olmak şartıyla dava vekilleri tarafından oy çokluğuyla seçileceklerdi. Ayrıca bütünlük ve devamlılık sağlanmak amacıyla başkan ve üyelerin

²²Düstur, Tertib I, C. III, s. 202-203.

²³Düstur, Tertib I, C. III, s. 204.

memuriyet süreleri iki sene olup her sene üyenin yarısı kura usulü ile değiştirilecek diğer senenin üyeleri bu kuraya giremeyecekti. Başkanların memuriyeti ise iki sene sonra bitmiş olacaktı. Eski üye aradan bir sene geçmedikçe yeniden seçilemeyecek fakat başkan tekrar seçilebilecekti. Cemiyet heyetinin bireyleri seçildikten sonra kendileri, içlerinden birisini oy çokluğuyla kâtip ve sandık emini olmak üzere atayacaktı. Baroda, başkandan başka üç üye bulunmadıkça görüşme başlamayacak ve eşitlik durumunda başkanın olduğu taraf kuvvetli sayılacaktı.

Nizamname'de, cemiyetin görevleri ise; Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye Nezareti'ne dava vekillerinin kayıt, takip ve saire gibi işleri hakkında kullanılacak kararların gönderilmesi; vekiller adına gerekli olan işleri adı geçen nezarete mazbatayla anlatması; dava vekillerine özel kanunun tamamlanma işinin yapılması; davavekilleri arasında sınıf ve unvanlarına dair meydana gelen çekişmeleri barış yoluyla düzeltme bu mümkün olmadığı durumda ise sonucun bildirilmesi; vekillerin ücret ve masrafları hakkındaki tarifeden dolayı zorluklar ve anlaşmazlıklar başladığında açıklama yapılması; fakir olan dava sahipleri cemiyete başvurduklarında davalarının ücretsiz olarak araştırılması, davalarında gereken işleri kolaylaştırma ve başka yollarla gereken yardımın yapılması; dava vekâleti mesleğine girmek isteyenlerin yenileme kayıtları için her sene Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye Nezareti'ne bir defter göndermesi gerektiği şeklinde açıklanır.

Dava sahiplerinden fakir olanlara, kolaylık sağlama ve araştırma işleri, cemiyet aracılığıyla vekillerden oluşturulmuş bir heyete verilecek²⁴; taşralarda ise, ücretsiz vekil tayin etme görevini *vilayet adliye encümenleri* üstlenecekti.²⁵

Hukuka aykırı hareket eden dava vekilleri üzerinde cemiyetin, vekili uyarma hatta cemiyetin özel yerlerine kabulünden mahrum etme gibi uygulamaları dahi olabilecekti. Cemiyet, ayrıca dava vekilinin ruhsatnamesinin elinden alınması için gerekçesini bildiren bir mazbatayı Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye Nezareti'ne gönderebilecekti.²⁶ Nizamnâmede

²⁴ Düstur, Tertib I, C. III, s. 204-205.

²⁵ Ceride-i Mahâkim, Nr. 52, s. 411.

²⁶ Düstur, Tertib I, C. III, s. 205-206.

yer alan tüm bu hususlar, dava vekilliği mesleğinin nasıl bir temel üzerinde kurulması gerektiğini gösterirken; uygulamada nasıl bir plan program izlenmesi gerektiğini de belirtir. Ayrıca nizamnâmeye bir de geçici düzenleme eklenerek, mesleki oluşum tamamlanana kadar eski düzenle birlikte nasıl bir seyir izlenmesi gerektiğine dair de açıklama getirilir.

Nizamnâmenin geçici düzenlemesine baktığımızda, ilanından ve hukuk mektebi mezuniyetinden önce, dava vekâleti mesleğine girenler sınava tabi olacak, sınavda başarılı olamayanlar dava vekilliği yapamayacak, başarılı olanlarsa başarı derecelerine göre sınıflara ayrılacaklardı. Üç ayrı dereceye ayrılan sınıflara göre, *birinci sınıf* dava vekilleri nizâmîye mahkemelerinin her derecesinde yani bidayet, istinaf, temyiz ve hukuk mahkemelerinde; *ikinci ve üçüncü sınıf* dava vekilleri ise bidayet ve istinaf mahkemelerinde, bunların içindeki ceza mahkemeleri dışında olmak şartıyla vekâlet edebileceklerdir. İkinci ve üçüncü sınıftan bir üst sınıfa geçmek isteyen vekiller bir senesini doldurmak suretiyle yeniden sınava girerek kıdemlerini arttırabileceklerdir²⁷

Örneklere bakıldığında da derecelendirmenin sınav sonuçlarına göre yapıldığı anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili örnekleri arşiv belgelerinde görmek mümkündür. Mesela, dava vekâleti mesleğine girmek isteyen Rafael Amato Efendi, Hukuk Mektebi heyetinin yaptığı sınava girer ve gösterdiği başarı sonucunda, heyetin vermiş olduğu karar ile birinci dereceden dava vekili olmaya hak kazanır.²⁸ Yine dava vekâleti mesleğine girmek için *Mekteb-i Hukuk-ı Şahane*'de sınava giren Kayseri'nin Kermir köyünde yaşayan Keşişoğlu Krikor Dermosyon'un oğlu Esteban Efendi de heyetin vermiş olduğu karar ile ikinci dereceden dava vekili olmaya hak kazanır.²⁹ Dava vekâleti mesleğine girmek isteyen *Zihne Bidayet Mahkemesi* başkâtibi Sirozlu Nazif Efendi, dava vekilleri nizamnâmesine uyarak Mekteb-i Hukuk-ı Şahane'de yapılan sınavlara girer ve heyetin vermiş olduğu karar ile ikinci dereceden ruhsatname almaya hak kazanır. Tercüme-i halini, sınav evraklarını, iyi hal durumunu

²⁷Sağnak- Boralıdağ, a.g.e, s. 24.

²⁸ BOA, MF. MKT 1176/31 (1329 Za 15/7 Kasım 1911).

²⁹ BOA, MF. MKT 622/15 (1320 M 11/20 Nisan 1902).

hazırlar ve ruhsatname harcını da ödeyerek işlemlerinin Adliye Nezareti'nce tamamlanması isteğinde bulunur.³⁰

Bu derecelendirme sistemine göre *Cemiyet-i Daimé*'nin başkanlarıyla iki üyesi, birinci sınıf diğer iki üyesi de ikinci ve üçüncü sınıf dava vekillerinden alınacaktır. Ayrıca bidayet mahkemelerinin birinde, riyaset ve istinaf mahkemelerinde üyelik memuriyetiyle bir sene çalışmış olanların, istifa etmesinden veya memurluktan çıkarılmasından sonra dava vekâletinde bulunmak isterlerse sınavdan muaf tutulmak üzere birinci sınıfa kayıtlarının yapılacağı da bildirilir. Bu durum zaman içerisinde suiistimal edilince, Adliye Nezareti, istinaf mahkemesi üyelerinin dava vekilliği için yeterli olmadıklarını bildirerek yeni bir düzenleme yapılmasına karar verir. Bu düzenlemeye göre, Hukuk Mektebi mezunu olarak nizâmîye mahkemelerinin çeşitli bölümlerinde çalışanlar isterlerse birinci sınıf dava vekilliği ruhsatnamesi alabileceklerdir.

Hukuk Mektebi mezunu olmadığı halde İstanbul'da bir sene mahkeme başkanlığı, üyeliği yapmış veya *müddeî-i umûmî* (savcı) memuriyetinde bulunmuş olanlara da sınava girmeden birinci sınıf dava vekilliği ruhsatnamesi verilecekti. Taşra da ise bu durum, vilayet, istinaf ve bidayet mahkemesi başkanları ile müddeî-i umûmî görevlerinde bir sene çalışmaları durumunda birinci sınıf dava vekilliği ruhsatnamesine, liva vilayet mahkemesi başkanlarıyla müddeî-i umûmî yardımcılarının ise, görevlerinde bir sene çalışmak şartıyla ikinci sınıf dava vekilliği ruhsatnamesine sahip olabilecekleri şeklinde düzenlenir. Bu uygulamadan kaza bidayet mahkeme başkanları yararlanamayacaklardır.³¹ Bütün bu düzenleme ve sınavları yapan komisyonun görevi, *Mekteb-i Hukuk* mezun verene kadar devam edecek ve bundan sonra dava vekâleti mesleğine girmek isteyen herkes Mekteb-i Hukuk'a devam etmek veya mektep kontrolünde sınav vermek zorunda olacaktı.

Dava Vekilleri Nizamnâmesi, ilklerine ve yeniliklerine rağmen dava vekâletinin yalnızca Osmanlı milletine ait bir meslek olduğunu açıkça

³⁰ BOA, MF. MKT 461/47 (1317 R 12/20 Ağustos 1899).

³¹ BOA, ŞD. 2466/16 (1301 R 27/25 Şubat 1884); F. Demirel, Adliye Nezareti, s. 282-283.

söylememesi sebebi ile eksikti.³² Hâlbuki 1870 tarihli *Dersâdet ve Mülhakatı İdare-i Zabıta ve Mülkiye ve Mahâkim-i Nizâmiyesi'ne Dair Nizamnâme'*ye bakıldığında *tebaa-i Devlet-i Aliyye'*den olma şartı aranmaktaydı.³³ Bu nizamnâmede böyle bir şartın olmamasının nedeni ise, kapitülasyonların etkisiyle Fransız, Rus, İtalyan ve Yunanlı birçok avukatın Osmanlı topraklarında avukatlık yapması hatta baro kurarak bu meslekten kazanç elde etmeleridir. Ayrıca dava vekilliği mesleğinin anlamı ve öneminin yeterince anlaşılmamış olması da söz konusudur.³⁴ Ancak tüm bu eksiklerine rağmen *Mahâkim-i Nizâmiye Dava Vekilleri Hakkında Nizamnâme* ile dava vekilliği mesleği ilk kez düzenlenerek vekâlet işlerini üzerine alanlara resmi olarak davavekili unvanı verilir.³⁵

Nizamnâme öncelikli olarak İstanbul'daki mahkemeler için geçerliken 27 Haziran 1879 (7 Recep 1296) tarihinde çıkarılan *Dava Vekâleti Nizamının Vilayatta Dahi İcrasına Dair Tahrirat-ı Umûmiye*³⁶ adlı iradeyle ülkenin tamamında yaygınlaştırılır. Taşradaki dava vekillerinin nizâmiye mahkemelerinin şartlarına uygun olmaması, müvekkillerinin hukuk ve menfaatlerine göre hareket etmemeleri, müvekkillerini zarara uğratması ve mahkemeleri gereksiz olarak rahatsız etmeleri³⁷ nizamnâme hükümlerinin taşrada da uygulamaya geçirilmesinde etkili olmuştur denilebilir. Böylece taşrada da vekâlet, bir kuruma bağlanmış olur.

Dava Vekilleri Nizamnâmesi'ni teoriden, pratiğe geçirebilecek olan ise hukuk eğitimi ve mesleki birlik yani barodur. Osmanlı Devleti'nin bu iki konu hakkındaki düzenlemelerinin de bu çalışmanın kapsamı dahilinde izah edilmesi anlamlı olacaktır.

1.2.2. Hukuk Mektebi

Osmanlı Devleti'nde hukuk alanında yapılan yeniliklerle beraber bu yenilikleri uygulayabilecek hukukçuların yetiştirilebilmesi için de hukuk

³²Özkent, a.g.m., s. 10.

³³ BOA, A.} DVN.MKL 8/9.

³⁴Özkent, a.g.m., s. 10.

³⁵ Şener Battal, Nurşen Erdem, "Avukatlık Mesleğinin Türkiye'deki Tarihçesi", *Ankara Barosu Dergisi*, S. 5-6, Ankara, 1985, s. 677.

³⁶ Düstur, Tertib I, C. IV, s. 716-717.

³⁷Sağnak - Boralıdağ, a.g.e., s. 19-20.

eğitimi çalışmalarına başlanır ve ilk olarak 2 Temmuz 1870 tarihinde, Adliye Nezareti tarafından “*Kavânîn ve Nizâmât Dershanesi*” kurulur.³⁸ Dershane, eğitim almamış kişilerin nizâmiye mahkemelerinde görev almayacaklarını gösteren ilk somut adım olur. Dershanede *usûl-i kavânîn*, *kavânîn* ve *nizâmât* öğretilecek, dershaneyi başarıyla bitirenlere ve yılsonu sınavını geçenlere *rûûs* ve *şahadetname* verilerek nizâmiye mahkemelerinde ve mülki görevlerde yer almaları sağlanacaktı.³⁹ Ancak zaman içerisinde Kavânîn ve Nizâmât Dershanesi artan ihtiyaçlara cevap vermekte yetersiz kalır.⁴⁰ Bu manada modern anlamda hukuk eğitimi 1875’te Galatasaray Sultânîsi’nin içinde Müdür Sava Paşa ve Müdür Yardımcısı Mösyö Dolisin çalışmalarıyla Mekteb-i Hukuk-ı Sultânî sınıfının kurulmasıyla başlar.⁴¹

Mekteb-i Hukuk-ı Sultânî’yi bitirenler Adliye Nezareti’ne bağlı bir komisyon tarafından sınava tabi tutulacak ve başarı göstermeleri durumunda dava vekilliğine kabul edileceklerdi.⁴² Mekteb-i Hukuk-ı Sultânî için nizamnâme⁴³hazırlanırken mektebin kurulma nedeni “*halkın davalarına bakılması ve hukukun korunması için mükellef kişilerin yetiştirilmesi ve burayı tamamlayanların Adliyye Nezareti’nce çeşitli memuriyet ve hizmetlerde istihdam edilmesi*”⁴⁴ olarak açıklanır. Ayrıca Nizamnâme’de, mektebi lisans rütbesiyle bitirenlerin, ülkenin her tarafında dava vekilliği yapabileceğinin belirtilmesi ve dava vekilliğinin sadece hukuk eğitimi almış olanlar tarafından yapabileceğinin açıklanması dikkat çekicidir.⁴⁵ Bir sonraki aşama olarak, 1878’de,

³⁸ Nuran Koyuncu, “Hukuk Mektebinin Doğuşu”, *GÜHFD*, XVI/3, Ankara, 2012, s.168.

³⁹ Ali Adem Yörük, *Mekteb-i Hukuk’un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2008, s. 18- 20.

⁴⁰ Koyuncu, a.g.m., s. 168; Yörük, a.g.e., s. 18.

⁴¹Yörük, a.g.e., s. 23.

⁴² Nur Centel Başar, *Ceza Muhakemesi Hukukunda Müdafî*, Kazancı Hukuk Yayınları, İstanbul, 1984, s. 35-36; Battal - Erdem, a.g.m. s. 677.

⁴³ Düstur, Tertib I, C. III, s. 439-442.

⁴⁴ Koyuncu, a.g.m., s. 170.

⁴⁵ Düstur, Tertib I, C. III, s. 439-442.

Mekteb-i Hukuk-ı Sultânî'nin kapatılmasıyla 1880 yılında hâkim ve dava vekili yetiştirmek amacıyla *Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne* açılır.⁴⁶

Adliye Nezareti'ne bağlı olan Hukuk Mektebi'ne gireceklerde; Osmanlı tebaası olmak, on sekiz yaşından büyük olmak, Osmanlı Tarihi, Genel Tarih, Sarf, Nahiv, Mantık, Coğrafya ve Hesap konularında yeterli bilgiye sahip olmak ve güzel ahlaklı olduğuna dair iki kişinin şahitliğine sahip olmak gibi özellikler aranacaktır.⁴⁷

Mektep nizamnamesinin, nizâmiye mahkemelerinde bir sene staj yaparak vekâletname ruhsatnamesini alabilmesi, mektepten mezun olmayan hiç kimseye dava vekilliği ruhsatnamesinin verilmemesi⁴⁸ gibi günümüz avukat olma şartlarına yakın şartlar getirmesi, kendi dönemi için vizyoner bir adım gibi durmaktadır. Çünkü bu adımla da dava vekilliği mesleği, mensuplarına özel haklara sahip olarak önemli bir anlam kazanır.⁴⁹ Kaldı ki mektep, Cumhuriyet'in ilanından sonra çıkarılan bir yasayla *Hukuk Fakültesi* kimliğini kazanır.⁵⁰

1.2.3. Dava Vekilleri Cemiyeti

Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat Dönemi'ne gelinceye kadar, avukatlık mesleği gelişmediğinden, vekâlet işleri, dava vekilleri ve tarafları temsil eden kişilerce gerçekleştirildi. Bundan dolayı da baro görevini yerine getirecek bir yapı kurulmadı. Bununla birlikte kapitülasyonların varlığı, yaşanan ticari anlaşmazlıklar ve çözümü için yabancı uyruklu avukatlar 1870 yılında İstanbul'da *Societedu Barreau de Constantinople* adıyla bir baro kurmuşlardı.⁵¹ Böylece Osmanlı Devleti'nde ilk baroyu kuranlar da

⁴⁶ Emin Yolalıcı, "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", *OSMANLI*, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 292.

⁴⁷ Filiz Ünal, *Maarif Salnamelerine Göre İstanbul'da Eğitim-Öğretim (1898-1903)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2007, s. 38-39.

⁴⁸ BOA, İ. ŞD 42/2204.

⁴⁹ Bölükbaşı, a.g.m., s. 35-36.

⁵⁰ Gülnihal Bozkurt, "Türkiye'de Hukuk Öğretiminin Tarihçesi", *Hukuk Öğretimi Sempozyumu Bildirileri*, 13-14 Mayıs 1993, Editör: A. Güriz, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1993, s. 61.

⁵¹ Osman Kuntman, Lütfi Erişçi'den baro ile ilgili aldığı 1870 ve 1876 tarihli iki belgenin fotokopisinde *Statuts De La SocieteDuBarreau de Constantinople* yazılı olduğunu söylemektedir. Bkz. Osman Kuntman, "Türkiye'de Avukatlık Mesleğinin, İstanbul

yabancı avukatlar oldu ki; bu baro 1908 yılına kadar faaliyetlerine devam etti.⁵²

1872 tarihinde yazılmış Fransızca bir rapordan anlaşıldığına göre, bu baronun kurucusu Fransız uyruklu *Louis Amiable*'dir.⁵³Bu baroya kayıtlı 33 üye olmakla birlikte, üyelerden 5'inin Osmanlı tebaasından olduğu bilinmektedir. Diğer üyeler ise, İngiliz, Fransız, İtalyan, Rus, Yunan, Belçikalı ve Avusturyalı'dır.⁵⁴

Başlangıçta konsolosluk mahkemelerinde görev yapan yabancı hukukçular, zaman içerisinde çalışma alanlarını da genişletirler. Bu nedenle Osmanlı Devleti, 1874'tenizâmiye mahkemelerinde dava vekilliği yapmak isteyen yabancı uyruklu hukukçular için *Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'ye Merbut Mahâkim-i Nizamiyye Huzurunda Dava Vekili Sıfatıyla muhakeme ve Murafaada Bulunmak İsteyen Ecnebilere Dair Kararnamesini* çıkarır. Kararnameye göre, hukuk diplomasına sahip olan hukukçular, *Türkçe bilmek şartıyla*, sınava tabi olmadan dava vekilliği yapabilecekken, diploması olmayanlar, Türkçe okuma ve mahalli kanunlar hakkında yeterliliğini ölçen bir sınava tabi tutulacaklardı. Türkçe bilmeyenlere ise hiçbir şekilde ruhsatname verilmeyecekti. Ayrıca yabancı vekiller kendi ülkelerinde ve Osmanlı Devleti içerisinde *mücâzât-ı terhîbiyye* almadıklarını ve iflas etmediklerini kanıtlamak zorundaydılar. Dava vekilliği yapmak isteyen yabancıların Kararname'nin ilanından itibaren dört ay içerisinde ilgili komisyonlara başvurarak ruhsat alması, ruhsatname almayanların ise İstanbul'da *Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye Nezareti*'ne bağlı mahkemelerde vekillik yapamayacakları da kendilerine bildirilir.⁵⁵

Osmanlı Devleti'nde ilk yerli baronun kurulma girişimi 1875 tarihli *Mahâkim-i Nizamiyye Dava Vekilleri Hakkında Nizamnâmesi*⁵⁶ ile başlar.

Barosunun Tarihçesi ve Yabancıların Kurduğu Baro", *İBD*, LVXII/4-5-6, İstanbul, 1988, s. 279-280.

⁵²Battal - Erdem, a.g.m., s. 678.

⁵³ Aden Betil, "100. Yılında Bir Baro", *İBD*, LII, İstanbul, 1978, s. 27.

⁵⁴ İbrahim Durhan, *Yapısı ve İşleyişi İtibariyle Osmanlı Yargı Örgütü ve Tanzimat Dönemindeki Gelişmeler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Bölümü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1999, s. 186-187.

⁵⁵ Takvim-i Vakayi, 8 Ramazan 1291, Nr. 1692.

⁵⁶ Düstur, Tertib I, C. III, s. 20.

Ancak bu Baro'nun kuruluş tarihiyle ilgili olarak farklı görüşler bulunmaktadır.⁵⁷ Bununla birlikte baroya kayıtlı 62 üyenin olduğu, bunların 11'i Müslüman, 11'i Rum, diğerleri de Rus, İngiliz, Fransız, İtalyan ve Ermenilerden oluştuğu⁵⁸ kaydedilmektedir.

Dava Vekilleri Cemiyeti Dâhilî Nizamnâmesi Temmuz 1880'de hazırlanır. Bu nizamnamede de diğer nizamnâmelerde olduğu gibi Türkçe bilme, hukuk bilgisine sahip olma, herhangi bir memuriyette bulunmama ve ceza almamış olmak gibi şartlar yeniden belirtilir. Bununla birlikte dava vekilleri her sene mart ayı başında belirli bir harç ödeyerek cemiyetteki kayıtlarını yenilemek zorundaydılar. Kaydını yenilemeyen davavekilleri ise cemiyetten çıkarılacaktır. Yabancı bir ülkede eğitim alan dava vekillerinin cemiyete kabulü ise diplomalarının Adliye Nezareti'nce onaylanmasından sonra gerçekleşecektir.⁵⁹ Bu durum 17 Eylül 1909'agelindiğinde çıkarılan bir kanunla yeni bir şekil alır. Buna göre; yabancı bir hukuk mektebinden mezun olanlar Osmanlı mahkemelerinde en az üç sene aralıksız dava vekilliği yaparlarsa ruhsatname alabilecek ancak bunun için de ruhsatnameli on dava vekilinden ve üç mahkeme başkanından meramını anlatacak kadar Türkçe bildiğine ve adliye işlerini yapabildiğine dair şahitlik alması gerekecekti. Şahitliği alabildiği durumda ise, cemiyetin yapacağı sınava girebilecek ve bilgisini ispat eden yabancı vekil dava vekili ruhsatnamesi almaya hak kazanacaktı. Ayrıca hukuk mektebinden mezun olmayan yabancılar da üç yıl vekâlet işlerini yaptıklarını aynı şekilde ispat

⁵⁷ F. Demirel, bu tarihi Dava Vekilleri Nizamnâmesinin 30. maddesinde Cemiyet-i Daim'e'nin kurulmasını kararlaştırdığı tarihte değil de bu tarihten dört sene sonra 14. 07. 1880 (2 Mayıs 1296)'de kurulduğunu dile getirmektedir, Demirel, a.g.e., s.287; Sağnak-Boralıdağ'da İstanbul Barosu Dâhilî Nizamnâmesinin 83. maddesini dikkate alarak baronun kuruluş tarihini 2 Mayıs 1296 olarak kabul etmektedirler, Sağnak-Boralıdağ, a.g.e., s. 22; H. Özkent ise, ilk Osmanlı barosu dâhilî nizamnâmesini yazdıkları zaman Baro'nun kuruluş tarihi olan 2 Mayıs 1296 tarihini anmak için her sene mayıs ayının ilk cuma günü toplanılacağıнын belirtildiği maddenin (md. 83) yer aldığını söylemektedir. Ancak bununla birlikte daha sonra yapmış olduğu araştırmalardan, Abdurrahman Adil Eren'in yazılarından ve elde edilen matbu eserlerden bu tarihin tahmini bir tarih olduğunun anlaşıldığını ve esas kuruluş tarihinin en yaşlı dava vekili olan KostakiSardeneski'nin yapmış olduğu açılış nutku dikkate alarak 5 Nisan 1878 (24 Mart 1294) olduğunu bildirmektedir, Özkent, a.g.e., s. 76-80; Özkent, a.g.m., s. 11.

⁵⁸Durhan, a.g.e., s. 187.

⁵⁹Demirel, a.g.e., s. 287-288.

ederlerse onlarda sınava girerek ruhsatname almaya hak kazanacaklardı.⁶⁰

23 Temmuz 1909'da Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul davavekileri, *Divanyolu*'nda *Arifin Kiraathanesi* olarak bilinen yerde toplanarak kendileri için bir levha hazırlarken, İstanbul Barosu'nun kuralları, dava vekillerinin isimleri, sicilleri ve numara sıraları Cumhuriyet dönemi de dâhil uzun süre bu kayıttan takip edilir.⁶¹

1.3. 1886 Dava Vekâletinin Ruhsatname İstihsal Edenlere İnhisarı Hakkındaki Hükmü Nizamın Umûr-i Cezaiyyeden Maada Deâvide Lağvına Dair İrade-i Seniyye

1885 yılında dava vekili adaylarının sınavlarıyla ilgili olarak yirmi bir maddelik yeni bir düzenleme yapılırken⁶² 19 Eylül 1886 yılında dava vekilliği için Sultan İkinci Abdülhamid tarafından bir İrade⁶³ çıkarılır. Bu iradeye göre Dava Vekilleri Nizamnâmesi'nin hükümleri vekiller için bir çeşit tekelleşme ve ayrıcalık olarak görülerek sakıncalı bulunur. Özellikle nizamnamenin birinci maddesinde⁶⁴ yer alan Adliye Nezareti'nden ruhsatname almamış olanların vekâlet yapabilmesinin yasak olması bu tekelleşmeyi daha da açık hale getirdiği ifade edilir.⁶⁵ Yine nizamnâmede, hukuk mezunu olmayan ancak imtihanla ruhsatname almasına izin verilenler hakkında, müvekkillerinin haklarını yeterli derecede koruyamadıkları, görevlerini suiistimal ettikleri, belirlenen ücretin dışında ek ücret istemeleri gibi konularda şikâyetlerin olduğu ayrıca Hukuk Mektebi'nin yeterli sayıda mezunu olmamasından dolayı hukukunu aramak isteyenlerin zor duruma düştüğüne dair ifadeler

⁶⁰ Düstur, Tertip II, C. I, s. 751.

⁶¹ A. Betil, "100. Yılında Bir Baro", s. 30-31.

⁶² BOA, ŞD. 2472/19 (1301 R 27/25 Şubat 1884).

⁶³ BOA, MV. 12/14 (1303 Z 02/1 Eylül 1886). Bu İrade kimileri için geri adım sayılırken kimileri için zorunlu bir tedbir olarak görüldü, YovanakiYorgiyadis, "Meslek-i Muhamat", *Muhamat*, Nr. 2, s. 56-58.

⁶⁴ "birinci madde, bi'z-zat ikame-i da'va etmek istemeyenlerin müte'allikat ve akrabasından ve kendüleriyle hukukça müşarık olanlardan ta'yin edebilecekleri vekiller müstesna olmak şartıyla işbu nizamnâme mucibince Dîvân-ı Ahkâmı 'Adliyye Nezaret-i celilesinin ruhsat-ı resmîyesini istihsal etmeyenlerin mahâkim-i nizâmiyyededa'va vekâleti etmeleri memnu'dur", Düstur, Tertip I, C. III, s. 198.

⁶⁵ Nejat Aday, *Avukatlık Hukukunun Genel Esasları*, Beta Yayım, İstanbul, 1994, s. 28.

kullanılarak bu maddelerin feshedilmesi talep edilir.⁶⁶ Bununla birlikte vilayet ve sancaklarda şahadetnameli dava vekillerinin az olması kazalarda ise nadiren bulunması sebebiyle de hakkını aramak isteyenlerin zor duruma düştüğü söylenir.⁶⁷ Nizamnâme hükümlerindeki bu durum, *Mecelle*'nin 1459 ve 1516'ncı⁶⁸ hükümlerine de ters düşmektedir. Çünkü bu maddeler açıklanırken, herkesin, istediği kimseyi kendini temsil etmesi için serbestçe atayabileceği sonucu çıkarılmış bu durumun da Dava Vekilleri Nizamnâmesi'yle çeliştiği ifade edilmiştir.⁶⁹ Bu İrade ile çelişikliğe son verilirken, ceza davaları hariç hukuk ve ticaret davalarında, herkes dilediğini vekil tayin edebilir hale getirilir.⁷⁰ Böylece şahadetnamesiz dava vekilliği de yeniden meşru hale getirilmiş olur.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra dava vekilliğiyle ilgili yeni düzenlemeler yapılırken, 1921 yılına gelindiğinde, *Dava Vekâleti Ruhsatnamesinin İstihsaline Dair Nizamnâme*'yle 13 Ocak 1876 tarihinde ilan edilmiş olan Dava Vekilleri Nizamnâmesi'nin bu nizamnâmeye aykırı olan hükümleri kaldırılır.⁷¹ Bundan sonraki süreci ise Cumhuriyet dönemi devralır ve 1924 tarihli *Muhamat Kanûnu* ile avukatlık ilk kez bir meslek haline getirilirken, ona Türklere de özel olan bir meslek hali verilir.⁷²

Sonuç

İslam hukukunda gıyapta yargılama yapılamaması anlayışından doğan vekillik, Batı hukuk sisteminin Osmanlı Devletine girmesiyle birlikte yeni bir şekil aldı ve bu düzen dava vekili ve dava vekaleti kavramlarını ortaya çıkarttı. Bu manada *hak ve yasa işlerinde isteyenlere yol göstermeyi, mahkemelerde, devlet dairelerinde başkalarının hakkını*

⁶⁶ BOA, ŞD. 2508/36 (1305 R 14/30 Aralık 1887).

⁶⁷ BOA, ŞD. 2551/11 (1307 B 26/18 Mart 1890).

⁶⁸ "bin dört yüz elli dokuzuncu madde, bir kimse bi'z-zat yapabileceği hususlarda ve mu'âmelâta dair olan her hakkın ifa ve istiyfasında başkasını tevkil edebilir." "bin beş yüz on altıncı madde, müdde'î ve müdde'â 'aleyhden her biri dilediğini husumete tevkil edebilir, diğerinin rızası şart değildir", Berki, a.g.e.,s. 304-318.

⁶⁹Sağnak- Boralıdağ,a.g.e., s. 20; H. Halim, a.g.m., s. 237.

⁷⁰Koruklu, a.g.m., s. 658.

⁷¹ Düstur, Tertip III, C. I, s. 193.

⁷²Sağnak -Boralıdağ, a.g.e., s. 49; Aday, a.g.e., s. 28.

*aramayı, korumayı meslek edinen ve bunun için yasanın gerektirdiği şartları taşıyan kimse*⁷³ olarak tanımlanan *avukat*, Osmanlı Devleti'nde belirli aşamalardan geçerek mesleki bir rol edindikten sonra, çağdaş toplumun vazgeçilmez unsuru olan savunmanın temelleri Tanzimat Dönemi'nde atılır. Buna göre İslam hukukunda gıyapta yargılama yapılamaması anlayışından doğan vekillik Batı hukuk sisteminin Osmanlı hukukuna girmesiyle birlikte yeni bir şekil alarak “*davâ vekîli*” ve “*davâ vekâleti*” kavramlarını ortaya çıkartır.

Tanzimat'ın hemen öncesinde gerçekleştirilen -*Balta Limanı Antlaşması* gibi- ticaret antlaşmaları, Batı ile yapılan ticaretin hacminin genişlemesini sağlarken Osmanlı tüccarları ve yabancı tüccarlar arasında hukuki sorunları çözecek eğitilmiş vekillere duyulan ihtiyacı arttırır. Ayrıca özellikle ceza davalarında sanığın bir vekil tarafından savunulma zorunluluğu da vekillerin önemini bir kez daha gösterir. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'ne gereken, İslam hukuku anlayışından daha farklı bir anlayışla, belki de görece modern dava vekâletini bir meslek olarak kabul etmek ve bu doğrultuda düzenlemeler yapmaktı. Elbette ki bu düzenleme bir anda gerçekleştirilemedi. Öncelikle arzuhalciler grubu düzenlendi ve var olan yapı içerisinde değişikliklere gidildi. Çünkü keskin bir değişim/dönüşüm için henüz adalet sistemi de hazır değildi.

1839 yılından itibaren yapılan düzenlemelerde -*1858 Ceza Kanûnu, Usûl-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnâmesi, Dersâdet ve Mülhakat-ı İdare-i Zabita ve Mülkiye ve Mahâkim-i Nizâmiyesine Dair Nizamnâme* vb. gibi- vekilliğe atıflar yapıldı. Ancak savunma için yeni ve özel bir durum oluşturulmadı. Nizâmiye mahkemelerinin kurulması ve nizamnâmesinin yayınlanmasıyla birlikte Osmanlı yargılama sistemindeki bu dönüşüm, vekillikle bağlantılı olan iç dinamiklerin artık yeterli olmadığını da gösterdi.

13 Ocak 1876'da *Dersâdet Dava Vekilleri Cemiyeti Nizamnâmesi* yayınlanarak dava vekâleti mesleği ve dava vekili adına önemli bir adım atıldı. Artık vekillik Osmanlı Devleti tarafından profesyonel bir meslek olarak görülmekte, bir mesleğin sahip olması gereken tüm unsurlar ve sınırlar resmi olarak belirlenmekteydi. Bu nizamnâme dava vekili adına önemli bir adım olmakla birlikte, uygulamada istenilen sonuçlar tam

⁷³ “Avukat”, Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük, (www.tdk.gov.tr[30.06.2020]).

olarak gerçekleşmedi. Hukuk eğitimi, mesleki örgütlenme ve sistemin ülkenin her bir tarafında uygulanabilmesi teoride düşünülen ancak altyapı eksikleri sebebiyle pratikte ortaya konulamayan bir durum oluşturdu. Nizâmiye mahkemeleri dava vekillerinin savunmada yerini alması için hazırды. Ancak henüz Hukuk Mektebi mezunlarını vermemiş olduğundan, bu mahkemelerin huzurunda savunma yapabilecek eğitimli vekiller hazır değildi. Anlaşılan odur ki; Osmanlı hukukunda dönüşüm başlarken bu manada paralellik söz konusu değildi. Bu durum hukuktaki bütünlüğü bozdu ve istenilen sonuçları sağlayamadı. Bu süreçte atılan her adım, eski düzeni iptal etmenin aksine yeni sistem işleyene kadar eski yapıdan da nasıl yararlanacağına dair atıflara neden oldu.

Hukuk alanındaki bu dönüşümü etkileyen diğer bir olumsuz unsur ise zihniyette değişimin sağlanamamasıydı. Hâlâ şer'î hukuk mu, Batı hukuku mu varlığını korumalı düşüncesi devam etmekteydi. *Muhamat*, *Cerîde-i Mehâkim* ve *Takvîm-i Vekayi* gibi gazete ve dergilerde dava vekilliğiyle ilgili olarak çıkarılan kanunlar ve bu kanunlara karşı oluşan tepkiler ortaya konulmaktaydı. 1886 yılında çıkarılan irade-i seniyye bu tartışmaları ve dava vekilliği hakkındaki olumsuz kararı gösteren en iyi örneklerdendir ki bu irade ile dava vekilliği özel bir meslek olabilme imkânını yitirir. Belki en başa dönülmez ancak dava vekili unvanı manen olarak zarar görür. Diğer bir zarar ise bu meslek için hazırlanmamış olan kimselerin de - Hukuk Mektebi mezunu olmadığı halde, İstanbul'da bir sene mahkeme başkanlığı, üyeliği yapmış veya müdde-i umûmîlik memuriyetinde bulunmuş olanlara da sınava girmeden birinci sınıf dava vekilliği ruhsatnamesi verilmesi- mesleğe girmesine izin verilmesidir. Dava vekilleri başlangıçta arzuhalci, vekîl-i müsahhar gibi gruplardan ayrılmaya çalışırken bu düzenlemelerle diğer meslek gruplarının müdahalesine maruz kalır. Bu durumlara neden olansa yetişmiş dava vekili sayısının yetersizliğidir. Tabii ki bu, yetişmiş dava vekillerinin yok sayıldığı anlamına gelmemektedir. Ancak vekil olma sınırlarının da hâlâ açık olduğunun kanıtıdır.

Yasal düzenlemelerdeki istikrarsızlık, dava vekilliği mesleğinin öneminin tam olarak kavranmadığını, taşralardan gelen şikâyetler, dava vekilliğinin ülke genelinde yaygınlaşmadığını ve baro gibi bir kuruluşun adalet binasının içerisinde yer bulamamasının sadece halkın değil adli sistemin bile dava vekilliğine karşı pek de olumlu olmayan bir

tutum içerisinde olduğunun açık bir göstergesi olmuştur. Her ne kadar adli modernleşme içerisinde dava vekilliğinin temeli atılmış olsa da avukatlık, gerçek anlamda varlığı tam olarak benimsenememiş bir meslek olarak Cumhuriyet dönemine miras kalmıştır.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (Boa)

Sadaret Dîvân-ı Hümâyûn Mukavelename (A.} DVN. MKL); 7/10; 7/14; 8/9
 Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi (HR.MKT.); 277/67.
 Maarif Nezâreti Evrakı (MF. MKT); 1176/31; 622/15; 461/47
 Şurâ-yı Devlet Evrakı (ŞD.); 2466/16; 2472/19; 2508/36; 2551/11.
 Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.); 12/14.
 İrade-i Şurâ-yı Devlet (İ. ŞD); 42/2204.
 Yıldız Esas Evrak (Y.EE); 83/22.

Sürelî Yayınlar Ve Telif Eserler

Düstur, Tertib I, C. I, Matbaa-yı Âmire, İstanbul 1289.
 Düstur, Tertib I, C. III, Matbaa-yı Âmire, İstanbul 1289.
 Düstur, Tertip I, C. IV, Matbaa-yı Âmire, İstanbul 1290.
 Düstur, Tertip II, C. I, Dersaadet Matbaa-yı Âmire, İstanbul 1329.
 Düstur, Tertip III, C. I-IV, Milliyet Matbaası, İstanbul 1929.
 Ş. ŞEKİB. "Tarihçe-i Muhamat", *Muhamat*, 5 (10 Teşrinisani 1327).
 Yovanaki Yorgiyadis, "Meslek-i Muhamat", *Muhamat*, Nr. 2
 Ceza Kanûnnâme-i Hümayunu, Nr. 112
 Cerîde-i Mehâkim, Nr. 52
 Takvîm-i Vekayî, 8 Ramazan 1291, Nr. 1692.
 Aday, Nejat, *Avukatlık Hukukun Genel Esasları*, Beta Yayınları, İstanbul, 1994.
 Battal, Şener - ERDEM, Nurşen, "Avukatlık Mesleğinin Türkiye'deki Tarihçesi", *Ankara Barosu Dergisi*, S. 5-6, Ankara, 1985, s. 675-685.
 Berki, Ali Himmet, *Açıklamalı Mecelle-i Ahkam-ı Adliye*, Hikmet Yayınları, İstanbul, 1986.
 Betil, Aden "100. Yılında Bir Baro", *İBD*, LII, İstanbul, 1978, s. 24-35.
 Bozkurt, Gülnihal "Türkiye'de Hukuk Öğretiminin Tarihçesi", *Hukuk Öğretimi Sempozyumu Bildirileri*, 13-14 Mayıs 1993, Editör: A. Güriz, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1993, s. 51-65.

Bölükbaşı, Saffet Nezihi, “Ülkemizde Avukatlık ve Savunma”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, I, Ankara, 1988, s. 29-42.

Börü, Levent, *Medeni Usul Hukukunda Davaya Vekalet Ehliyeti*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Özel Hukuk Anabilim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2006.

Başar Centel, Nur *Ceza Muhakemesi Hukukunda Müdafî*, Kazancı Hukuk Yayınları, İstanbul, 1984.

Demirel, Fatmagül, *Adliye Nezareti Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2008.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2006.

Durhan, İbrahim, *Yapısı ve İşleyişi İtibariyle Osmanlı Yargı Örgütü ve Tanzimat Dönemindeki Gelişmeler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Bölümü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1999.

Durhan, İbrahim, “Ülkemizde Avukatlık Kurumunun Tarihsel Gelişimi”, *AÜEHFD*, VIII/3-4, Ankara, 2004, ss. 23-46.

Esirgen Örsten, Seda, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Avukatlık”, *AÜHFD*, LXIII/4, Ankara, 2014, s.737-778.

Güner, Semih, *Avukatlık Hukuku*, Ankara Barosu Yayınları, Ankara, 2002.

Halim, Hamdi, “Cumhuriyet Devrinde Avukatlık Müessesesi”, *İstanbul Barosu Mecmuası*, Cumhuriyet’in 10. Yıldönümü Münasebetiyle Neşredilen Fevkalade Sayı, 7 Eylül / I Teşrin 1933, S. 9-10, İstanbul, 1953, s. 370-374.

Koruklu, Aziz, “Dava Vekilliği Mesleği ve Bu Mesleğe Girenlerle Devam Edenlerin Mevzuat Karşısında Hukuki Durumları”, *Adalet Dergisi*, XXXVI / 7, Temmuz, Ankara, 1945, s. 657-670.

Koyuncu, Nuran, “Hukuk Mektebinin Doğuşu”, *GÜHFD*, XVI/3, Ankara, 2012, ss.162-183.

Kuntman, Osman, “Türkiye’de Avukatlık Mesleğinin, İstanbul Barosunun Tarihçesi ve Yabancıların Kurduğu Baro”, *İBD*, LVXII/4-5-6, İstanbul, 1988, s.254-285.

Özkent, A. Haydar, “Türk Avukatlığının Tarihine Kısa Bir Bakış”, *İstanbul Barosu Mecmuası*, Cumhuriyet’in 15. Yıldönümü Fevkalade Nüshası, İstanbul, 1938, s. 5-28.

Özkent, A. Haydar, *Avukatın Kitabı*, Arkadaş Basımevi, İstanbul, 1940.

Özkorkut, ÜNAL Nevin, “Savcılık, Avukatlık ve Noterlik Kurumlarının Osmanlı Devleti’ne Girişi”, *AÜHFD*, LII/4, Ankara, 2003, s. 147-154.

Sağnak, Sadi-Boralıdağ, Kemal, *Devlet Camiasında Avukatlık ve Baro Yeni Avukatlık Kanununun Karakteristik Vasıfları*, Ankara Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara, 1939.

Ünal, Filiz, *Maarif Salnamelerine Göre İstanbul'da Eğitim-Öğretim (1898-1903)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2007.

Yılmaz, Ejder, "Bir Meslek Olarak Dünden Yarına Doğru Avukatlık", AÜHFD, 44(1), (1995), s.193-208.

Yolalıcı, Emin, "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", *OSMANLI*, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 281-296.

Yörük, Ali Adem, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2008.

1908 İhtilali'ni Başarıya Götüren Suikast: Şemsi Paşa'nın Katli

Yasin Ersin*

(ORCID: 0000-0001-7149-1570)

Makale Gönderim Tarihi
15.06.2021

Makale Kabul Tarihi
25.09.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Ersin, Y., "1908 İhtilali'ni Başarıya Götüren Suikast: Şemsi Paşa'nın Katli", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2021): 561-587.

APA: Ersin, Y. (2021). 1908 İhtilali'ni Başarıya Götüren Suikast: Şemsi Paşa'nın Katli. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (2) , 561-587.

Öz

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin, Balkanlarda çete takibinde bulunarak komitacılığı yakından öğrenen Osmanlı subaylarını Cemiyet'e dâhil etmeleri, Sultan Abdülhamid'e karşı muhalefeti farklı bir boyuta taşımıştı. İkinci Abdülhamid'in iktidarını "istibdat" olarak adlandıran bu subaylar muhalefetin işe yaramadığını düşünerek, meşrutiyet idaresini yeniden ilan ettirebilmek için askeri birliklerle beraber devlete alenen isyan etmek gerektiğini düşünmekteydiler. 1908 senesinde bu suretle bazı subaylar dağa çıkmışlardı. Padişah bu isyana karşı en güvendiği askeri olan Şemsi Paşa'yı durumu kontrol altına alarak asayişini sağlaması için görevlendirmişti. Ancak Şemsi Paşa'nın İttihadçı bir subay tarafından Manastır'da suikast sonucu öldürülmesi padişahın en büyük dayanaklarından birini ortadan kaldırmıştı. Sonrasında gelişen hadiselerle beraber Rumeli'de kontrolün tam olarak sağlanamaması sonucunda 24 Temmuz 1908'de meşrutiyet yeniden ilan edilmiştir. Bu çalışmanın konusu, 1908 İhtilali'ni vetiresinde Şemsi Paşa'nın rolü, akıbeti ve bu akıbetin ihtilal sürecine etkilerinin değerlendirilmesidir.

* Doktora Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, Türkiye, yasinersintr@gmail.com.

PhD Candidate, Ondokuz Mayıs University Institute of Social Sciences Main Discipline of History, Turkey.

Anahtar Kelimeler: Şemsi Paşa, Şemsi Paşa'nın Öldürülmesi, Suikast, 1908 İhtilali, II Meşrutiyet.

The Assassination Which Led 1908 Revolution to Success: Murder of Şemsi Pasha

Abstract

That the Community of Union and Progressive included the Ottoman officers, who had gotten to know the committee organization by following the gangs in the Balkans, was taken the opposition to a different dimension for Sultan Abdulhamid. These officers, who called the rules of Abdulmamid II "despotism", thought that opposition did not work, and it should revolt the state with military units in order to be able to have the constitutional administration redeclared. In 1908, thus, some officers went up the mountain. The Sultan had assigned Şemsi Pasha, who was his most trusted soldier against this rebellion, to take the situation under control and provide security. However, the assassination of Şemsi Pasha by a Unionist officer in Manastir destroyed one of the sultan's greatest pillars. As a result of the fact that the control in Rumelia could not be fully achieved, together with the events that followed, constitutionalism was declared again on July 24, 1908. The subject of this study is the role and fate of Şemsi Pasha in the 1908 Revolution and the evaluation of the effects of this outcome on the revolution process.

Keywords: Şemsi Pasha, Murder of Şemsi Pasha, Assassination, 1908 Revolution, II. Constitutionalism.

Şemsi Paşa, Görevlendirilmesi ve İcraatları

İleri yaşına rağmen Şemsi Paşa'nın isminin anılmasının dahi İttihad ve Terakki Cemiyeti (İTC veya Cemiyet) mensuplarını rahatsız ettiği ve hatta korkuttuğu Cemiyet üyelerinin hatıratlarının hemen hepsinde vurgulanarak belirtilmiştir.¹ O, taktiksel zekâsı, kararlılığı, eşkıya takibindeki başarısı, hızlı, katı ve keskin sonuç alan icraatlarıyla isyancıların korkulu rüyası haline gelmiş bir komutandı. Sultan'a sadakat ile bağlı olan bu komutan, o zamana kadar kendisine verilen tüm görevleri başarıyla yerine getirdiği için Abdülhamid Han'ın

¹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, I. Kısım, Ankara, 1991, s. 450, 453.

itimadını sarsılmaz şekilde kazanmıştı. İttihad ve Terakki Cemiyeti taraftarlarından Mustafa Ragıb anılarında onu; kalbini padişahının irade ve fermanına bağlayarak ülkesine hizmet ettiğini düşünen, bu düşüncenin verdiği inanişle ölümü hiçe sayarak görevleri üstlenen biri olarak anlatmıştır.²

Şemsi Paşa'nın, 1897 Türk-Yunan Savaşı da dâhil olmak üzere girdiği hemen her savaşta gösterdiği üstün gayret ve başarıları neticesinde rütbesi hızla yükseltilmiştir. 1889 yılında ordu içerisindeki başarılarla dolu günlerine karşılık terfi ederek tuğgeneralliğe yükseltilmiş ve Seniçe'de göreve getirilmiştir.³ 1900 yılında 18. Liva Kumandanlığı'nın boş rütbesine Mirлива Şemsi Paşa nakledilerek, yeni görev yeri olan Nizamiye 9. Fırka'nın 18. Ustrumca Livası Komutanlığı'na ataması yapılmıştır.⁴ Adaletli yönetimi sonucu bölge halkının takdirini kazanmasının yanında Karadağ Hükümeti tarafından Danilo Nişanı ile ödüllendirilmiştir.⁵ Yine aynı yıl İkinci Rütbeden Mecîdî Nişanı ile taltif edilmiştir.⁶ Özellikle Piriştine'de gösterdiği başarılar Saray yönetiminin de dikkatini çekmiş ve bunun sonucunda 1901 yılında günümüzde tümgeneral ya da tuğgeneral rütbesine denk gelen ferik rütbesine terfi edilmiştir. 1906 yılına kadar birçok başarılı görev sonucunda çeşitli nişanlar almış ve o yıl içerisinde Karadağ sınır bölgesindeki sorunları halletmesinin ardından da Murassa Osmânî Nişanı ile tekrar ödüllendirilmiştir.⁷ 1908 yılına gelindiğinde göstermiş olduğu gayretli çalışmanın devam etmesi üzerine birinci ferik yani günümüzdeki orgeneral rütbesine ulaşmıştır. Oldukça dindar olan Şemsi Paşa, hacda "*Beytullah huzurunda padişah yolunda ölmeyi aht ve Peyman ettiğini*" İttihad ve Terakki Cemiyet'i dâhil kimseden çekinmeden ulu orta söyleyecek kadar da padişaha sadık ve cesur bir asker olmuştur. Aynı şekilde Sultan II. Abdülhamid'in de Şemsi Paşa'ya karşı teveccüh ve itimadı oldukça fazladır.⁸ İttihadçılar tarafından alaylı olması sebebiyle

² Mustafa Ragıb, *Meşrutiyet'ten Önce Manastır'da Patlayan Tabanca*, haz. Rahşan Aktaş, İstanbul, 2007, s. 12.

³ BOA. YEE. 149/10.

⁴ BOA. Y. PRK. ASK. 158/52.

⁵ BOA. İ.TAL. 211/28.

⁶ BOA. İ.TAL. 230/40.

⁷ BOA. İ.TAL. 399/86.

⁸ Tahsin Paşa, *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, İstanbul, 1931, s. 267.

hakkında çıkartılan pek çok dedikodu ve cahil olduğu yönündeki eleştiriler ideolojik kaynaklıdır; Paşa, Türkçe, Boşnakça, Arnavutça, Arapça ve Rumca bilen, Avrupa sosyal hayatı konusunda bilgi sahibi, yabancı gazeteleri dahi takip eden bir zattır. Verilen görevleri bizzat planlayan, harekâtlara katılan Şemsi Paşa en ince ayrıntılara bile müdahale eden bir yapıda olmuştur. Adeta bir canlı harita gibi Rumeli coğrafyasını çok iyi bilen Paşa, mütedeyyin, içkiden uzak duran, cesur bir kişi olarak bilinmiştir.⁹ Kendisi de Cemiyet'e bağlı olan Fethi Okyar anılarında, neferlikten paşalığa cesareti, azmi ve fedakârlığı ile yükselmiş Şemsi Paşa'yı "ölüme cesaretle yürümüştür, tarih sadakatini tescillemiştir",¹⁰ diye ifade etmiştir. Özetle Şemsi Paşa her kesimden dikkat edilmesi ve saygı duyulması gereken bir paşa olarak görülmüştür. Öldürüldükten sonra hakkında yabancı matbuat Pester Lloyd gazetesinde çıkan bir haberde, "*İslâm'a ve Halifesine bağlı kahraman bir Boşnak*" olarak tanıtılmıştır.¹¹ İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından oldukça çekinilen Şemsi Paşa, dönemin hatıralarında korkulması gereken bir paşa olarak tekraren anılmıştır. Mesela Kazım Karabekir'in hatıratı buna misal teşkil edebilir; Karabekir, Divan-ı Harbi Mahsus kâtipliğine tayin edildiğinde birçok zabitin mahkûm edilmek üzere buraya verilmiş olduğunu görmüştür. Tetkiklerinde bazılarının daha evvel sürgün ve hapis cezasına mahkûm edildiğini, yine de bu cezaların az görüldüğünü söylüyor. Hepsinin haksız yere mahkûm edildiğini iddia eden Karabekir, Şemsi Paşa'nın hışmına uğramış bir alaylı miralayla, iki zabiti kurtarmak için, "*layık olmayan adamları*" yüksek makamlara çıkaranlara söylenirken, azadan bir miralay ürkerek O'na; oğlum sen daha gençsin böyle konuşma şeklinde nasihat vermiş, yalnız Şemsi Paşa'nın tek başına herkesi "uçurmaya" kâfi geleceğini söylemiştir.¹² Bu hatıradan Şemsi Paşa'nın olmadığı yerlerde dahi isminin menfi manada anılmasından korkuya düşenleri anlayabiliyoruz.

1908 senesi yazına gelindiğinde İTC'den Resneli Niyazi Bey, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi için Ohri'de isyan edip, Resne'den Lahça istikametine doğru harekete geçmiş, emrindeki askerleri de peşine

⁹ Hakan Özdemir, *Abdülhamid'i Deviren Kurşun*, İstanbul, 2014, s. 144.

¹⁰ Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, İstanbul, 1980, s. 15.

¹¹ Necmettin Alkan, *Selanik'in Yükselişi, Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı 1908 İhtilali*, İstanbul, 2012, s. 260.

¹² Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, İstanbul, 2011, s. 68.

takarak dağa çıkmıştır.¹³ Bu isyanın ilk ve kısa vadeli amacı, öncelikle Cemiyet'in varlığını korumaktır. Sultan'ın Yıldız hafiye teşkilatının başarılı çalışmaları karşısında paniğe kapılan Cemiyet, Sultan'ın Makedonya'daki hafiyelerine karşı kesin ve acımasız davranma kararı almıştır. Bu minvalde Şubat soruşturmalarını yürüten ve bu konudaki raporunu Saray'a gönderen Albay Nazım Bey, katledilecek hafiyeler listesinin başına yazılmıştır. Nazım Bey, 11 Haziran'da alınan karar doğrultusunda vurulmuştur ancak öldürülemedi, hafif yaralı bir şekilde İstanbul'a kaçabilmiştir. Bu öldürme girişimi, Rus Çarı II. Nicholas ile İngiltere Kralı VII. Edward'ın Reval'de buluştukları güne rastlamıştı. İttihadçılar bu görüşmeyi Osmanlı'nın paylaşımı olarak yorumlamış, isyanlarına gerekçe olarak göstermiştir. Feroz Ahmad ise bu görüşmenin "tarihsel bir gerçek" niteliği kazanan bu yorumunu kabul etmemekte isyanların biricik nedeninin bu gerekçeden oldukça uzak olduğunu söylemektedir. Ahmad, hareketin asıl sebebinin 1876 Anayasası'nı geri getirmek olduğunu düşünmekle beraber, esas olarak Cemiyetin, Abdülhamid rejimine, bir başka deyişle mutlakiyete ve Saray'daki yozlaşmaya karşı olduğu kanısındadır. Bu görüşe göre Cemiyet şiddette başvurmuşsa da bunu yalnız özgürlük düşmanlarına karşı kendini savunmak amacıyla yapmıştır.¹⁴ Bununla beraber bu isyanı öne çeken ve gerçekleşmesini sağlayan esas durum daha çok Saray hafiyelerinin Cemiyet üzerindeki gizli faaliyetlerinden kaynaklanmıştır. Manastır'daki Ordu birliklerinin alay müftüsü, Saray hafiyelerindendi ve Kolağası Niyazi'nin liderliğinde gizli çalışmalar yapan gruba sızmayı başarmıştı. Dolayısıyla Alay müftüsünün hafiye olarak aralarına karıştığını fark eden, daha evvelden de askeri

¹³ Niyazi Bey, 3 Temmuz 1908 tarihinde bulunduğu garnizonda efrad ve subayların Cuma namazında olmalarından bilistifade, gerekli cephaneye ve tüfeklere el koyarak, ayrıca kışla sandıklarındaki kilitleri baltaları ile kırıp 550 lirayı da alarak, birliğindeki iki-üç subay ve 150-200 er ile harekete geçmiştir. Resne'den ters yönde çıkan Niyazi Bey, isyan amacıyla harekete geçtiğinin anlaşılması için, çıkış sebebi olarak daha evvel anlaştığı ve bölgeye çağırıldığı Bulgar çetesini bahane etmiştir. Bu tertip Niyazi Bey'e zaman kazandırmıştır. Niyazi Bey kışladan çıktığı esnada Bulgar çetesinin üzerine yürüdüğünü sanan askerlerin birçoğu, isyan için kışlayı terk ettiklerini bilmemektedir, bu gerçeği daha sonra öğrenmişlerdir. İhsan Sabri Balkaya, *Ali Fethi Okyar (29 Nisan 1880-7 Mayıs 1943)*, Ankara, 2005, s. 35; Resneli Ahmed Niyazi, *Resneli Niyazi Bey'in Anıları- Balkanlarda bir Gerillacı*, çev. İhsan Ilgar, İstanbul, 1975, s. 83, 88, 90-91.

¹⁴ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, çev. Nuran Yavuz, İstanbul, 2017, s. 23, 24, 32.

mahkemeye verilmiş ancak delil yetersizliğinden serbest bırakılmış Niyazi Bey kendini kurtarmak için bir an önce hareket etmek durumunda kalmıştır.¹⁵

İsyanın boyutu Saray tarafından kısa sürede anlaşılınca, Sultan II. Abdülhamid bu konuda çözüm yolları arayarak, isyanın bastırılmasında en maharetli olabilecek kişiler üzerinde düşünmekteydi. Niyazi Beyin dağa çıkmasını Yıldız Sarayı'na bildiren Selanik'teki III. Ordu Müşiri İbrahim Paşa, Saray'a bu isyanı ya Çerkez Nazmi Paşa'nın ya da Arnavut Şemsi Paşa'nın bastırabileceğini savunmuştu. İbrahim Paşa, çete harbini ve hadisenin gerçekleştiği coğrafyayı iyi bilen kişilerin bu isyanı durdurabileceklerini düşünüyordu. İstisarelerin nihayetinde; padişaha sadakatini kanıtlamış, aldığı tüm görevleri hakkıyla yerine getirmiş, çete harbinde tecrübeli Şemsi Paşa ismi üzerinde karar kılınmıştı.¹⁶ Düzenlenen görevlendirme yazısı Tahsin Paşa'nın imzasıyla Şemsi Paşa'ya ulaştırılmıştır.¹⁷ Şemsi Paşa'ya ulaştırılan bu yazı bir emir yazısı olmasının yanında Resneli Niyazi Bey'in hangi istikamet ve güzergâhta olduğunu, elindeki cephanenin cinsinin ve sayılarının neler olduğunu ve Resneli Niyazi Bey ile gidenlerin kimler olduğu hakkında bilgiler vermekteydi. Bunun yanında isyancıların gittikleri yerlerdeki halkı silahlandırdıkları bildiriliyor, Kolağası Niyazi ve arkadaşlarının girişmiş oldukları bu hareket "mel'unca" olarak adlandırılıyor ve bunca hizmete karşı nankörce davranmaları karşısında başkalarına ibret olacak bir şekilde yakalanıp cezalandırılmaları bekleniyordu. Bu vazifeye seçilmesinden ötürü Şemsi Paşa ise, görevi kendi adına mükâfatlandırma sayarak hayatının en büyük hediyesi kabul etmiş, padişaha en samimi kulları olduğunu tebliğ eden bir teşekkür telgrafı çekmiştir.¹⁸

Telgraf gönderildiği sırada Şemsi Paşa, Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında ihtilafların halledilmesiyle ilgili bir vazifeyi yerine getirmek için Prizren'de bulunuyordu. Aynı gün, padişahın özel selamıyla bir telgraf daha gönderilmişti; Anadolu'dan gönderilecek birliklerin gelmesini beklemeden, Mitroviça'daki 18. Nizamiye Fırkası'ndan lüzumu kadar

¹⁵ Ahmad, *a.g.e.*, s. 26.

¹⁶ Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s. 268.

¹⁷ Bayur, *a.g.e.*, s. 452.

¹⁸ Resneli Ahmed Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, Ankara, 2017, s. 158, 159.

taburun alınıp özel bir trenle hemen Manastır'a gitmek üzere hareket edilmesi emredilmişti.¹⁹ Diğer taraftan Kosova Vilayeti kazaları olan Preşova, Geylan ve Kumanova'da birtakım karışıklıkların olduğu bildirilerek, Şemsi Paşa'nın oraya da yönlendirilmesi gerektiği Başkitabet'e gönderilen tahriratlardan anlaşılıyor.²⁰ Fazla olarak, eğer mevcut birlikler yeterli olmazsa, güvenilen gönüllülerin de, askeri kıyafet giydirilerek tabura dâhil edilmesine izin verilmişti. Tahsin Paşa'nın 3 Temmuz'da gönderdiği telgrafa göre, "Erbab-ı mefsedete" yani "bozgunculara" ders verici bir misal, etkili bir ibret olacak şekilde şiddetle karşılık vermesinin gerektiği de ayrıca vurgulanarak Şemsi Paşa'nın "muvaffak" ve "ulvi şahsiyetinden" istenmişti.²¹

Cemiyet ilk başta Şemsi Paşa'nın bu görevinin daha çok Paşa'ya bu çevreyi tanıtmak ve Sultan'a karşı harekete geçme niyetinde olanlara bir gözdağı vermek olduğu kanaatinde idi. Karabekir hatıralarında Şemsi Paşa'nın padişahın güvendiği mühim bir kuvvet olduğunu defaatle vurgulamıştır. O'nu "*Cahil bir Arnavut, maiyetinde bir sürü haydut. Sultan Hamid'in, as kes dediğini, canavarlar gibi şuursuzca yok edecek bir kuvvet.*" olarak tanımlamıştır. Şemsi Paşa'yı Cemiyet'in baş düşmanı olarak tanıtan Karabekir; "Eğer bu gelişinde cemiyetimize karşı ufacak bir hareketi görülseydi Manastır mıntıkasında yok edilmesi için tertibat almıştık." demektedir.²² Ferik Şemsi Paşa'nın tenkil kadrosu ise Karabekir'e göre şöyledir: Yaveri Yüzbaşı Fahri Bey, Bölge hapisanelerinde bulunan idam mahkûmlarından 80 fedai Arnavut, Fedailer Kumandanı Rifat Bey, Anadolu'dan gelecek redif taburları, Üsküp, Manastır ve Selanik mıntıklarında herhangi bir kuvveti alıp kullanabilme salahiyeti.²³

Tüm bunlar olurken Firzovik'te Müslüman halk başka sebeplerle gayrimüslimlere karşı nümayiş düzenlemişlerdi. Buradaki gösterilerin asıl sebebi ve başlangıç tarihi tartışmalıdır. Ahmet Bedevi Kuran bu kalabalık nümayişi yaygın olan kanaat dışında başlangıçta Avusturyalı yabancıları protesto etme görüntüsü altında, gerçekte ise Şemsi Paşa

¹⁹ Turan Akıncı, *Suikast, Osmanlı'da Son Dönem Suikastlar*, İstanbul, 2017, s. 81-84.

²⁰ *İSAM. HHPE. 6/316.*

²¹ Resneli Ahmed Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, s. 160.

²² Karabekir, *a.g.e.*, s. 125.

²³ Karabekir, *a.g.e.*, s. 325, 326.

için toplandıklarını iddia etmektedir. Kuran, bu konuda; Şemsi Paşa'nın planına uyan 15-20 bin kişi Firzovik'te toplanmış ve hükümeti desteklemek için silahlanmış, demektir.²⁴ Çalışmamız da bu iddiayı desteklemektedir. Esasen Şemsi Paşa, Prizren'den Firzovik'e gelirken, sessizce ve akıllıca çevre şehir ve kasabalardaki hemşerisi Arnavut ileri gelenleriyle temasa geçmiş ve silahlı bir milis kuvveti oluşturma girişiminde bulunmuştur. Daha sonra Firzovik toplantısını manipüle edecek olan ihtilalcilerden Galip Bey'in aldığı bilgilere dayanarak verdiği rapor bunu ispat eder niteliktedir:

Şemsi Paşa merhum Prizren'den Manastır'a hareket ederken kendisince muayyen olan eşhasa ve Firzovik'e kadar yolun tarafeynindeki kurâ ve bir taraftan Yakova ve Mitroviça'ya serian haberler göndererek "dinini, devletini, vatanını seven arkamdan gelsin, Firzovik'te içtima etsin, vatan elden gidiyor, Manastır ve sair kasabat ve kurâ-yı İslâmiyyeyi basmış katliam ediyorlar. (...) İmdad-ı İslâm için yetişiniz, emirlerime intizar ediniz. İrade-i seniyye-i hazret-i padişahi bu merkezdedir" tarzında heyecanamız sözlerle ictimâ'a sebebiyet vermiş...²⁵

Süleyman Külçe de bu konuyla ilgili benzer ifadelerde bulunmuştur:

Şemsi Paşa Prizren'den hareket ederken icap eden reislerle de şu haberi göndermiştir: "Manastır'da bulunan mektepli zabıtlar, Jön Türk ve Bulgar komiteleriyle birleşerek İslâmlar aleyhine taarruzda bulunuyorlar. Padişahı düşürüp vatanı satacaklar. Dinini, devletini, vatanını seven arkamdan yetişsin" (...) bunun üzerine Firzovik içtimai vuku bulmuştur.²⁶

Tespit edilen bilgilere göre ayrıca Şemsi Paşa Manastır'a giderken Gans Boyu Reisi Rüstem Ağazade Selim, paşaya, padişaha bağlı olduklarını; kabilesinin binlerce insanının din ve vatan için ne lazım geliyorsa yapmaya, nereye gitmek gerekiyorsa gitmeye hazır olduklarını söylemiştir.²⁷

²⁴ Özdemir, *a.g.e.*, s. 150.

²⁵ *İSAM. HHPE. 19/1288; BOA. Y.A.HUS. 523/130.*

²⁶ Süleyman Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, haz. İsmail Dervişoğlu ve ark., İstanbul, 2013, s. 5.

²⁷ Resneli Ahmed Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, s. 163.

Firzovik'te toplananlar başta asıl amaçlarını gizlemek için görünürde gayrimüslimlere karşı toplanmış havası verirken, tansiyonu yüksek Arnavutların bölgeye akın etmesiyle durum önü alınamayacak bir hale varmıştır. Toplananların sayısı arttıkça ortam iyice gerilmiştir. Bunun üzerine Üsküp'te hazırlık yapan gayrimüslimler gelişmelerden haberdar edilip bölgeye gelmekten vazgeçirilmiştir.²⁸ Toplantının İttihad ve Terakki lehine sonuçlanmasındaki en önemli saik ise, kendisi de Arnavut olan Şemsi Paşa'nın ileride anlatılacağı üzere Firzovik'e yetişmeden öldürülmesidir. Bu hadise sonucu toplantı kontrolden çıkmıştır. Ayrıca yerine geçen vekili Fevzi Bey'in toplantıya müdahale etmemesi de toplantının İTC lehine istenilen sonucu doğurmasına katkı sağlamıştır.²⁹ Bu konuda Firzovik Belediye Reisi Ferizzade Şehsuvar Bey'in kanaati oldukça mühimdir:

Firzovik içtimainın yapılıp, Meşrutiyetin ilanının çabuklaştırılmasında en büyük amil Mitroviça fırkası kumandan vekili erkânıharp miralayı Fevzi (Çakmak) Bey'dir. Şemsi Paşa, vurulduktan sonra Fevzi Bey, beraberinde Firzovik'e getireceği bir tabur asker ile işi istediği tarafa çevirebilirdi. Onun kendi mıntıkasında bu olup bitenlere müsamaha etmesi İttihad ve Terakki'ye ve tarihe en değerli hizmetidir.³⁰

İsyan edenlerle birlikte Cemiyet'i ortadan kaldırmak için padişah tarafından görevlendirilen Şemsi Paşa'nın, Firzovik'te topladığı, göndereceği talimata göre hareket etmelerini istediği Arnavutlar sözlerini yerine getirmişler; onun talimatını beklemişlerdi. Ancak paşanın yapmayı planladığı büyük operasyon bir kurşunla akim kalmış, Saray'ın planları boşa çıkmıştı. Bu suretle Şemsi Paşa'dan sonra bölgede karamsar bir hal etrafı kaplamıştır. Tahsin Paşa hatıralarında Sultan Abdülhamid'in, Arnavutları bütün Rumeli'deki yegâne istinat kuvveti olarak gördüğünü söylemiştir, devamında; Firzovik'teki içtima ile beraber onlardan da nahoş haberler gelince açıktan açığa bir tehdit hissedildi diyerek bu hadisenin Saray üzerindeki kuvvetli baskısını vurgulamıştır.³¹ Böylelikle suikast hadisesinden habersiz olarak

²⁸ Alkan, *Selanik'in Yükselişi*, s. 243.

²⁹ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi*, C. IV, İstanbul, 1972, s. 361.

³⁰ Külçe, *a.g.e.*, s. 102.

³¹ Tahsin Paşa, *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, s. 268.

Firzovik'te toplanan Arnavutların sayısı galeyana gelen insanlarla beraber hızla artmıştır, ama kendilerine hiçbir bilgi verilmediği için tam olarak ne amaçla orada bulduklarının farkında da değillerdir.³²

Galip Bey (Miralay) ve arkadaşlarının 1907'de Kosova'daki subayların yaklaşık üçte ikisini Cemiyet'e üye etmeleri, aynı zamanda iyi ilişkiler sayesinde sivil halktan ve eşraftan da bazı önemli kişileri kazanmayı başarmaları buradaki işleri tersine çevirmiştir.³³ Şemsi Paşa'nın suikasta uğramasından sonra, rengi tamamen değişen olaylar neticesinde toplantı Sultan II. Abdülhamid karşıtı bir hal almıştır. Böylelikle Galip Bey, toplananların sayısını arttırırken bir yandan da Arnavutları Kanun-i Esasi'yi istemeye kıskırtmıştır. Mahmud Şevket Paşa'nın da bu vetirede İttihad ve Terakki Cemiyeti yanında ihtilal akınına katılması Firzovik Toplantısı'nın önünün alınamamasına sebebiyet vermiştir.³⁴

Şemsi Paşa görevlendirilmeden önce Niyazi ve çetesinin Resne ve Presbe'de düzeni bozdukları, halkı rahatsız ettikleri ve Ohri'ye gelmelerinden korkulduğuna; hatta Bulgarlarla anlaşmış olmalarına dair Ohri Kaymakamı Süleyman Kâni'nin şifre telgrafları vardır. Şemsi Paşa, Resneli Niyazi Bey önderliğindeki isyanın bastırılması için görevlendirilince ise başta Resneli Niyazi Bey olmak üzere bütün İttihad ve Terakki Cemiyeti mensupları tedirgin olmuş, bir an için duraksamış ve hatta büyük bir ümitsizliğe kapılmışlardır.³⁵ Dönemin şahitlerinden Süleyman Külçe, Şemsi Paşa'nın Cemiyet üzerindeki etkisini şu şekilde anlatmıştır:

Selanik, Manastır yerinden oynuyordu. Padişaha harp ilan eden Cemiyet'e hükümdar taarruza karar vermiş, çok çetin ve şöhretli bir adamını seçmişti. Şemso!.. O, astığı astık, kestiği kestik bir adam tanınmıştı. Herkes titriyordu. Herkesin üzerinde teneffüslerini darlaştıran bir baskı vardı. Selanik, Manastır

³² Özdemir, *a.g.e.*, s. 200.

³³ Özdemir, *a.g.e.*, s. 204.

³⁴ Bayur, *a.g.e.*, s. 459.

³⁵ İSAM. HHPE. 25/1686.

merkez heyetleri korkunç bir kâbus geçirerek kaçacak delik arıyorlardı. İctimalara kimse gelmiyor, fedailer ortada yok...³⁶

İlk gün gönderilen her iki telgraf, Şemsi Paşa'nın Mitroviça'da bulunmadığı için kendisine gecikmeli olarak teslim edilmiştir. Aslında İstanbul'dan gelen bu acil ve çok önemli mesajlar Prizren'de bulunan Paşa'ya hemen gönderilebilirdi; ancak, bunun yapılmamış olması Mitroviça'daki İTC mensubu subayların kasıtlı bir hareketi olarak değerlendirilebilir. Dönemin kaynaklarından Mehmed Selahaddin'e göre, Şemsi Paşa'ya son derece geniş yetkiler verilmiştir; İttihadçıların kökünün kazınması için "beraberindeki subayları istediği gibi görevlendirebileceği" ve girişeceği her türlü "zalimane hallere" de izin verildiği belirtilmiştir.³⁷ Maiyetinde iki tabur asker ve 30 kadar Arnavut silahşor bulunan Şemsi Paşa bu emirler üzerine Manastır'a gelerek hemen çalışmalara başlamıştır. Manastır'da Cemiyet şaşkınlık ve telaş içinde ilk hengâmda paniklemiştir. Fakat Cemiyet'in güçlü olduğu merkezlerde Şemsi Paşa yeterince bilgi toplayamamıştır. Ne Selanik'te alay kâtibi olan damadı Salâhaddin Bey, ne de Manastır'da merkez komutanı olan başka bir damadı Rıfat Bey, Cemiyet ile ilgili kendisine hiçbir bilgi vermemiştir. Çünkü Şemsi Paşa'nın her iki damadı da gizli İttihadçıdır. Hatta Yaver ve kâtibi Süleyman Sırrı Bey de İttihad ve Terakki Cemiyeti'ndendir.³⁸ Ayrıca İTC Makedonya bölgesinde tüm telgrafhanelerde kendisine bağlı olan avdetiler vasıtasıyla örgütlenmişti. Şemsi Paşa önce Firzovik'teki kalabalığı dağıtmak istediğini Saray'a bildirdiğinde aynı anda telgraf şifreleri Cemiyet'inde elinde oluyordu. Buna rağmen Şemsi Paşa'nın telgraflarını okuyan Cemiyet üyeleri her defasında telaş ve endişe içine düştüğü ifadelerinden anlaşılıyor.³⁹ Manastır'da Cemiyet'in örgütlenmesi o kadar genişlemişti ki, Mıntıka Kumandanı'nın ya da Şemsi Paşa'nın en yakınındaki kişiler; İttihadçıları araştırmak veya yakalamakla görevlendirilenler dahi aynı zamanda İttihadçılardandı. İTC, 1908 İhtilali vetiresinde cemiyete ayrıca 2000 kadar üye kaydetmeye

³⁶ Alkan, *Selanik'in Yükselişi*, s. 261.

³⁷ Özdemir, *a.g.e.*, s. 148-149.

³⁸ Bayur, *a.g.e.*, s. 453.

³⁹ Okyar, *a.g.e.*, s. 12.

muvaffak olmuştur.⁴⁰ Yabancı kaynakların verdiği sayılar çok daha kabarıktır. Üsküp'teki Rus konsolosu Orvlov'un raporunda Türk ordusundaki subayların %75'inin Jön Türk olduğu belirtilmiştir.⁴¹ Bu bilgiler abartı olarak görülse de İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Makedonya'da ve orduda ne derece örgütlendiğine dair ciddi bir fikir verebilir.

Şemsi Paşa Manastır'dayken Saray'a ayrıca bu vaziyeti detaylarıyla izah eden bir telgraf göndermiştir. Bütün görüş ve fikirleriyle tahkikatının son durumu şu şekildedir:

Padişahımın emriyle yanımda iki tabur olduğu halde bu sabah Manastır'a vasıl olduğumu arz etmiştim. Gerek Selanik'te ve gerekse burada bazı itimat ettiğim eski arkadaşlarımla görüşerek buralarda mel'un istikametlere sapmış bazı insanların bulunduğu malumattar oldum. Hususi olarak Manastır'da askeri disiplinin pek gevşek olduğunu üzüntüyle müşahade ettim. Tesis etmiş olan Cemiyet'in nerelerde yuvalandığı ve kimlerden meydana geldiğine dair ne vilayet ne de kumandanlıkta doğru bir malumat vardır.

Dün akşam Manastır'ın bazı caddelerine içinde birçok saçmalıklar bulunan yaftalar asılmış olduğunu öğrendim. 7 Temmuz 1908 tarihli Cemiyet'in arzularını bildiren bu yazılarda büyük bir teşkilatın harekete geçmek üzere olduğu ve kendisine de birçok büyük rütbeli sivil ve zabitlerin iltihakı bildiriliyordu. Padişahımın emriyle bu mel'un teşkilatın imha edilerek, taraftarlarını yakalayarak, hadiseyi kökünden yok etmeye hayatım pahasına da olsa çalışacağımı arz ederim. (...) Allah korusun, bu taraf halkıyla din düşmanı ve yedikleri ekmeğe nankörlük eden zabitlerin bu gibi isyanlara teşebbüs ettikleri zaman Arnavutluk'tan binlerce insanı getirebilirim...⁴²

Şemsi Paşa ayrıca Ordu Müşiri İbrahim Paşa'dan ellerindeki tüm kuvvetlerle kendisine katılmaya hazır olmalarını istemiştir. Bu birlik

⁴⁰ Şükrü Hanioglu, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, İstanbul, 1986, s. 586.

⁴¹ Necmettin Alkan, *Mutlakiyetten Meşrutiyete-II Abdülhamid ve Jöntürkler*, İstanbul, 2009, s. 127.

⁴² Resneli Ahmed Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, s. 164-165.

teçhizat bakımından mükemmel ve takviyeliydi. Şemsi Paşa bu birlikle devlete karşı içtima edenleri rahatça dağıtabilir, devamında Niyazi Bey'i kolaylıkla teslim mecbur bırakabilir ve hatta ihtilale destek veren tüm çeteleri yok edebilirdi. Bunun üzerine İTC tarafından, Metroviçe Tümeni Kurmay Başkanı Yarbay Kavaklı Fevzi Bey'e derhal haber gönderilmiş, gönderilecek kuvvetlerin mümkün mertebe az ve eksik teçhizatlı olması istenmişti. Cemiyete bağlı olan Fevzi Bey de Cemiyet'in isteğini çeşitli tehlikeleri göze alarak kısmen yerine getirebilmiştir.⁴³

Her şeye rağmen Şemsi Paşa'nın cesaretle isyancıların üzerine gitmesi, çalışmalarını yoğunlaştırması, İTC merkezini umutsuzluğa ve telaşa sokmuştur. Paşa, Sultan'a bu konudaki kararını ve inancını son telgrafında; isyan edenleri ölü veya diri ele geçirip, Cemiyet'in kökünü kazıyacağını söyleyerek belirtmiştir. Bu işte muvaffak olacağına emin olduğunu Saray'a bildiren Şemsi Paşa, Manastır'dan bu minvalde hareket ediyorum diyerek son telgrafını bitirmiştir.⁴⁴

Şemsi Paşa'nın Katli

Şemsi Paşa aldığı emir doğrultusunda fevkalade hızlı bir şekilde Selanik'e ve oradan da Manastır'a ansızın gelmiştir. Bu hareketini bölgedeki askerî ve mülkî bürokrasiden de gizli tutmaya çalışmıştır. Ancak o tarihe kadar İttihad ve Terakki Cemiyet'i kurmuş oldukları mükemmel teşkilatın ketumiyetiyle Şemsi Paşa'nın ilk andan itibaren Mitroviçe'den hareketi ve elindeki kuvvetleri hakkında yeterli derecede bilgi almış, Selanik'ten Manastır'a yola çıktığını da aynı anda öğrenebilmiştir.⁴⁵

Şemsi Paşa 7 Temmuz Salı günü sabaha karşı emrindeki üç tabur ile Manastır tren istasyonuna gelmiştir. O'nu bölge Kumandanlarından Osman Hidayet Paşa karşılamıştır. Paşa'nın birlikleri önce Hanönü Mahallesi'nde dinlenmiş daha sonra şehir merkezine inmiştir. Paşa ise vakit kaybetmeden Hükümet Konağı'nın hemen karşısındaki Dragor Nehri kıyısında yer alan telgrafhane binasına girmiştir.⁴⁶ Diğer taraftan

⁴³ Okyar, *a.g.e.*, s. 13.

⁴⁴ Özden, *a.g.e.*, s. 54.

⁴⁵ Karabekir, *a.g.e.*, s. 326.

⁴⁶ Akıncı, *a.g.e.*, s. 88.

Niyazi Bey'in yakın dava arkadaşı olan Ohri redif kumandanı Eyüb Sabri Bey, O dağdayken kendisine bir mektup göndermişti. Mektupta, Şemsi Paşa'nın üç tabur asker ve özel silahşorlarıyla birlikte Manastır'a geldiği ve çetenin üzerine yürümeye hazırlandığı bildiriliyordu. Celal Bayar da, Şemsi Paşa'nın Manastır'a hürriyet severlere saldırmak üzere geldiğini; isyancıları padişaha yakışır şekilde şiddetle terbiye edeceğini Saray'a bildirmek için telgrafhanede bulunduğunu söylemiştir.⁴⁷ Bu haberler hem Niyazi Bey'de hem de çeteye katılanlarda derin bir endişe uyandırmıştır, hatta ne için dağa çıktığını bilmeyen erler arasında daha sonra durum öğrenilince çeteden ayrılanlar da olmuştur. Çünkü Şemsi Paşa'nın gücü açık bir şekilde Niyazi Bey çetesini felce uğrattak mahiyettedir.⁴⁸ Bunun üzerine Cemiyet, Şemsi Paşa'yı ortadan kaldırmaya karar vermiştir. Fakat bu kolay iş değildir, Şemsi Paşa'nın yaklaştığını ve Cemiyet'in bu durum karşısında aciz kaldığını Atıf Bey'e anlatan Mehmed Ali Bey sözlerine şöyle devam etmiştir: *"Sabahtan beri bir fedai araniyor. Hatta Cemiyet, para ile bile birini bulmak için uğraşiyor, fakat şimdiye kadar bir netice çıkmadı. Kimse kendisinde böyle bir cesaret bulamıyor. Paşa'yı vurmak şöyle dursun, ona yanaşmak bile kabil değil."*⁴⁹ Resneli Niyazi Bey bu kararı alanların vatanın selameti adına İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Manastır şubesi olduğunu belirtip, harekâtın sorumluluğunu ve uygulamaya konulmasını da yine bu şubenin üstlendiğini hatıratında belirtmiştir.⁵⁰ Ali Fethi Bey ise diğer Cemiyet ileri gelenleri ile Refik Bey'in evinde toplandığını söylemekte ve görüşmeler sırasında, Mülazım (Teğmen) Atıf'ın, Şemsi Paşa'nın öldürülmesi gerektiğini yoksa çok kan akacağı şeklindeki görüşünü anlatmaktadır. Bu görüşün herkes tarafından düşünülüp söylenemeyen bir karar olduğunu ifade eden Ali Fethi, genç teğmeni gözlerinden öperek kutlamıştır.⁵¹ Şemsi Paşa'nın öldürülme kararının alınmasının ardından bu işi kimin uygulayacağı meselesi de

⁴⁷ Celal Bayar, *Bende Yazdım - Milli Mücadeleye Giriş 1*, İstanbul, 1997, s. 95.

⁴⁸ Ragıb, *a.g.e.*, s. 618.

⁴⁹ Ragıb, *a.g.e.*, s. 420.

⁵⁰ Resneli Ahmed Niyazi, *Resneli Niyazi Bey'in Anıları- Balkanlarda bir Gerillacı*, s. 135-136.

⁵¹ Balkaya, *a.g.e.*, s. 37.

kısa sürede çözüme kavuşmuş, Atıf Bey kendi teklifi üzere ortaya atılıp, maddi ve manevi mesuliyeti üzerine alarak bu görevi üstlenmiştir.⁵²

Bu karar Atıf Bey için zor bir karar olmuştur. Mehmed Ali Bey, Şemsi Paşa'nın gelişini öyle bir anlatmıştır ki Atıf Bey, şimdiye kadar aldığı her görevde muvaffak olan Paşa'nın Cemiyet'in kökünü kazıyacağını düşünmeye başlamıştır. Mehmed Ali Bey, kurnaz ve ketum birisiydi, ısrarla Cemiyet'in para karşılığında bile fedai bulamadığını söyleyerek rezil olduklarını dile getiriyordu. Ancak bunun yanında Cemiyet'in aldığı karar üzere Resne'ye gidecek olan Şemsi Paşa'ya ayrıca bir de Gevat Boğazi'nda pusu kurulacağını söylemiyordu.⁵³ Bunun üzerinde baskı ve çaresizliğin ağırlığına artık dayanamayan genç zabıt, *"Yapacağım teşebbüste muvaffakiyet olmazsa bile, şu korkan, çekinen muhitte bir fedakârlık misali vereyim; başka çare yok: Şemsi Paşa'yı ben vurmalyım!"* diyerek ortaya atılmıştır.⁵⁴

Atıf Bey, Cemiyet'in Manastır Şubesi'ne fedai olarak kayıt olmuş, bölgeyi çok iyi bilen yetenekli bir teğmendi. O, görevi aldıktan sonra Şemsi Paşa'nın Manastır'a doğru hareket etmekte olduğunu aynı gün öğrenmişti. Bu haberi öğrenir öğrenmez aynı gecenin sabahında şehre ulaşmış, bir iki araştırma yapmış, Şemsi Paşa'nın şehirdeki telgrafhanede olduğunu öğrendikten sonra telgrafhane yanındaki kahvelerden birinde saatlerce Paşa'nın çıkmasını beklemişti.⁵⁵

Tahsin Paşa'nın aktardığına göre Şemsi Paşa telgrafhanede Yıldız Sarayı ile son muhaberesini yaptıktan sonra: *"irade-i seniye dairesinde işe başlamak için hareket etmek üzere bulunduğunu beyan ederek birçok iltifat-ı şahaneye mahzar olduktan sonra telgrafhaneden çıkmıştır."* Ahmed Ziya'nın tanıklığıyla, *"Bu muhaberat ile icraat-ı istibdadkarane tezekkür edilmiş ve kanlı bir netice, kat'i surette tahakkuk ve taayyün etmiş olmalı ki, işte gidiyorum, hepsini kesip oraları kana boyayacağım!"* diyerek telgrafhaneden ayrılmıştır." Bu

⁵² Okyar, a.g.e., s. 13.

⁵³ Manastır'daki suikastın başarılı olmaması ihtimaline karşılık ikinci bir tedbir alınmıştı. Manastır heyet-i merkeziyesi, azalarından Mümtaz Yüzbaşı Habib Bey'e, Gevat sırtlarında oluşturulan bir cebel müfrezesiyle Şemsi Paşa'yı pusuya düşürmesini söylemişti. Karabekir, a.g.e., s. 327.

⁵⁴ Ragıb, a.g.e., s. 423.

⁵⁵ Ahmed Niyazi, *Resneli Niyazi Bey'in Anıları- Balkanlarda bir Gerillacı*, s. 158.

ifade kudretli kumandanın ölümünden önce dikkat çeken son sözlerinden biri olmuştur.⁵⁶

Suikast zamanı geldiğinde Atıf Bey planladığı yerde mevzilenmiş, Şemsi Paşa'yı daha önce hiç görmediğinden, onu gördüğünde tanıyıp tanıyamayacağını vermiş olduğu endişeyle beklemeye koyulmuştur. Bundan başka Şemsi Paşa'nın maiyeti ve muhafızları tarafından göreceği hürmetli muamele Şemsi Paşa'yı Atıf Bey'e göstermiş olacaktır. Atıf Bey önce telgrafhane yakınındaki bir lokantaya girip "son yemek" olduğunu düşünerek kendisine güzel bir ziyafet çekmiştir. Sonra Cemiyet üyelerinden Prevezeli Talat Bey'in vasıtasıyla bir Nagant tabanca temin etmiştir. Akabinde tekrar telgrafhane binasının yaklaşık yüz metre yakınındaki kahvehanelerden birine oturup beklemeye başlamıştır. O esnada Cemiyet'in ileri gelenlerden olan Manastır Numune Mektebi Müdür Muavini Süleyman Askeri Bey'le karşılaşmıştır. Kendisine, eğer girişeceği bu tehlikeli işin sonucunda ölürse, İstanbul'daki anne, babası ve kız kardeşini Cemiyet'in himaye etmesini vasiyet etmiştir. Akabinde Atıf Bey, ölümü göze alarak Drahor boyunda aşağı yukarı dolaşmaya başlamıştır. Telgrafhane binasının önünde Arnavut silahşorlar da dolaşmaktadır. Bunu gören Atıf Bey'in artık, Şemsi Paşa'nın telgrafhanede bulunduğuna şüphesi kalmamıştır.⁵⁷

Bu sırada daha evvel belirttiğimiz üzere, Şemsi Paşa telgrafhanede isyanı bitirmek için işe başlayacağını Saray'a beyan etmiş, karşılığında birçok iltifatı şahaneyle mahzar olmuştur. Şemsi Paşa'nın İttihadçı damadı Rifat Bey bu sırada Şemsi Paşa'ya eşlik etmekte ve paşanın yanından ayrılmamaya çalışmaktadır. Rifat Bey'in hemşiresiyle evli olan Manastır taburu subaylarından Fuad Efendi de oradadır, o da Cemiyet'e dâhildir. Cemiyet her ikisinin de Şemsi Paşa ile olan ilişkilerinden istifade etmiştir. Fuad Efendi resmi bir belgeyi Rifat Bey'e imzalatmak bahanesiyle telgrafhaneye sokulmuş ve Mabeyn ile Şemsi Paşa arasında geçen muhabereyi dinlemiştir. Şemsi Paşa muhabereyi bitirip Fuad'ı görünce tedirgin olmuş, Rifat Bey de yabancı değil, benim eniştemdir diye ona telkinde bulunmuştur. Buna karşılık Şemsi Paşa Fuad'a, burada duyduklarını başkasına söylersen seni Drahor boyunda

⁵⁶ Özdemir, *a.g.e.*, s. 169.

⁵⁷ Ragıb, *a.g.e.*, s. 437-438, 460.

asarım diye tehditte bulunmuştur.⁵⁸ Akabinde Şemsi Paşa telgrafhanede son yemeğini yemiş; sofradan kalktıktan sonra abdest alıp oraya serilen bir seccadede son namazını kılıp, kılıcını kuşanarak telgrafhaneden çıkmaya koyulmuştur. Telgraf muhabere memuruna kendisi arabaya biner binmez Yıldız Telgrafhanesi'ni bulmasını ve kendisinin hareket ettiği saat ve dakikayı Mabeyn'e bildirmesini emretmiştir. Telgraf dairesinden ayrılmak üzere kapıya doğru yöneldiğinde vakit ikinci civarıdır. Diğer taraftan binanın yakınında bekleyen Atıf Bey, arabaların gelmesini görmesi üzerine artık zamanın geldiğini anlamıştır. Atıf Bey, Paşa'yı görmek üzere telgrafhane önüne gelen halktan ve zabıtlardan oluşan kalabalığın kendisine verdiği avantajla, kalabalık arasına karışarak Şemsi Paşa'ya ateş edebilecek en müsait noktayı seçmiştir. Bu sırada telgrafhanenin içinden bir iki kişi çıkmış, bir an içinde bir hareketlenme olmuş, hareketlenmeyi, –geliyor, geliyor fısıldamaları takip etmiştir. Tam bu sırada Paşa, eldivenlerini yukarıda unuttuğunu fark etmiş ve Mülazım Hüseyin Ağa'ya eldivenlerini getirmesini söylemiştir. Şemsi Paşa, Hüseyin Ağa'ya bu emri verdikten sonra arabaya binmek üzere ilerleyip telgrafhane kapısının eşiğine gelmiştir. Şemsi Paşa'nın kapıda görülmesiyle silahına sarılan Atıf Bey, silahını yavaşça ve etrafındakilere göstermeksizin kaldırarak seri bir şekilde tetiğe basmış, çıkan ilk kurşun Şemsi Paşa'nın kulağını sıyrarak arkasındaki duvara saplanmış. Bunun üzerine birdenbire ortalık karışmış, herkes şaşırmış, ne yapacağını, neye uğradığını tayin etmekte aciz bir halde kalmıştır. Bu sırada Şemsi Paşa ilk ateşten sonra kaçmamış ayakta dik bir halde kurşunun geldiği tarafa yönelmiştir. Paşa'nın bu halinden ve etraftaki kargaşadan istifade eden Atıf Bey, büyük bir dikkatle tabancasına istikamet vererek tekrar tetiği çekmiştir. Bu atış Ragıb'ın ifadesiyle etrafı bir mahşer yerine döndürmüştür. Paşa artık vurulmuş ve acı bir sesle: -Ah! diyerek yere serilmiştir. İkinci kurşun Şemsi Paşa'nın kalbine isabet etmiş ve onu derhal orada devirivermiştir. Cemiyet Fedaisi Atıf Bey, hedefini devirmesine rağmen işini şansa bırakmak istemeyerek tekrar tabancasını çevirip bir kurşun daha sıkmıştır. Şemsi Paşa bu sırada yukarıdan eldivenlerini getiren Mülazım Hüseyin Ağa'nın kolları arasına dayanarak bir adım atabilmiş, üçüncü kurşun Şemsi Paşa'nın yere

⁵⁸ Karabekir, *a.g.e.*, s. 326, 327.

kapanan vücudunun üstünden aşır gitmiştir.⁵⁹ Paşa, artık yürüyecek halde değildir, Hüseyin Ağa'nın kolları arasına dayanarak kapı önünde duran telgrafhanenin sandıkları üzerine otururken bitkin bir sesle Hüseyin Ağa'ya son söz olarak: “-Beni zabıtlar bitirdi” diyerek, kelime-i şehadet getirip onbeş dakika zaman zarfında orada canını teslim etmiştir.⁶⁰

Şemsi Paşa'nın oğlu Müfid Şemsi, farklı olarak, “*atılan kurşunlardan birincisi isabet etmiş ve revolver (tabanca) sesi üzerine, babamın sesin geldiği tarafa dönmesi, tam hedef teşkil etmesine rağmen kurşunların havaya gitmesine sebep olmuştur.*” diyerek Atıf'ın, Paşa'nın heybeti karşısında irkilip korktuğunu, bu yüzden sonraki kurşunların boşa gittiğini iddia etmiştir. Devamındaki ifadeleri şöyledir:

Katil bu uğursuz günde, birkaç hayatın daha sönmesine bilerek sebep olmuştur. Babama telgrafhane içinde saldırmak mümkünken, kurtulmak ihtimali az bulunan ve alçaklığı kadar korkak olan katil, halk arasında saldırmayı tercih etti (...) ne cereyan ettiğini ve edeceğini bilmeyen seyircilerden bazısının kaza olarak ölümüne ve can korkusuyla kendilerini Drahor'a atan (telgrafhane bitişiğindeki nehir) diğer bazılarının da kımıldayamaz hale gelmelerine sebep oldu.⁶¹

Bütün hadise kısa bir zaman içinde cereyan eden kanlı bir sahne olmuştur. Atıf Bey hedefini devirdiğine emin olduktan sonra etrafındaki insanların kaynaşmaları, birbirini itip kakmaları arasında yerini değiştirerek at arabalarının altından geçerek can havli ile kaçmaya başlamıştır. Suikastın hemen ardından olay yerinden kaçan Atıf Bey, Cemiyet'ten Süleyman Askeri Bey'in suikasttan önce ayarladığı (Siirt Mebusu) Mahmud Bey'in evine doğru ilerlemeye

⁵⁹ Ragıb, *a.g.e.*, ss. 461-468; Alkan, *Selmanik'in Yükselişi*, s. 268.

⁶⁰ Mülazım Hüseyin Ağa'nın alınan ifadesine göre yaralı halde iken Şemsi Paşa, “Beni zabıtlar bitirdi” diyerek hayatını teslim etmiştir. Şemsi Paşa vurulduğu an itibari ile hemen ölmemiştir. Günümüze ulaşan resmi belgelerde, Şemsi Paşa'nın yaralandıktan sonra “15 dakika” zaman zarfında vefat ettiği anlaşılmaktadır. Bkz. *İSAM. HHP. 8/419-2*.

⁶¹ Müfid Şemsi, *Şemsi Paşa, Arnavudluk ve İttihad-Terakki*, haz. Ahmed Nezih Galitekin, İstanbul, 1995, s. 81-82.

çalışmıştır.⁶² Bu esnada arkasından atılan mavzer kurşunlarından biri sağ bacağını delmiştir. Fakat can havli ile koşmaya devam etmiş ve bir kunduracı dükkânına girip oradakileri tehdit ederek kepenkleri kapatmıştır. Akabinde çevrede rehberlik görevinde beklemekte olan İttihad Terakki'nin eski ve çalışkan subaylarından Nezir Efendi'nin çabalarıyla civarda bir eve girmek suretiyle peşindekileri atlatmıştır. Çok kısa bir zamanda gelişen bu olaylar karşısında Şemsi Paşa fedaileri tarafından takibat, arama ve araştırma gereği kadar yapılamamıştır. Şemsi Paşa'nın ölümü yakın çevresi, akrabaları ve mahiyetinde bulunanlar arasında büyük bir üzüntüye neden olmuştur. Buna rağmen ülke genelinde halk arasında ilk hengâmda hiçbir olağan dışı durum görülmemiştir. Cemiyet mensupları ise öncelikle teşkilatın takip ettiği amaç üzerine bu hadisenin yapacağı tesiri düşünmüştür. Karabekir'e göre ilk anda ortalıkta ciddi, vakur, azim bir sükûnet vardır.⁶³ Atıf Bey Cemiyet'ten Mahmud Bey'in evine girdikten sonra, bir gün burada kalmış, ertesi gün bu evden ayrılarak kadın çarşafı altında tabur kâtibi Mehmed Ragıb Bey'in evine nakledilmiştir. Atıf Bey, bir gece daha Manastır'da saklandıktan sonra buldukları evin hükümet tarafından öğrenilmesi üzerine yine kadın kılığında Cemiyet tarafından Resne'ye kaçırılmıştır.⁶⁴ Bu sırada muhtemelen İTC tarafından Şemsi Paşa'yı, muhafızları olan Arnavutların öldürdüğüne dair dedikodular çıkarılmıştır,⁶⁵ ancak kısa zaman sonra bu haberin yalan olduğu anlaşılmış, haberlerin doğru olmadığına dair İbrahim Paşa'dan Rumeli Müfettişliği'ne tahrirat gönderilmiştir.⁶⁶ Bunun yanında suikastta vurulan Şemsi Paşa'nın nasıl vurulduğuna dair Manastır Valisi Hıfzı'dan gelen malumata binaen Hüseyin Hilmi Paşa'dan Sadaret'e acil gerekli tahrirat gönderilmiştir.⁶⁷ İlk ölüm haberi Paşa'nın damadı olan Miralay Rifat Bey tarafından şöyle bildirilmiştir:

⁶² Ragıb, *a.g.e.*, s. 447.

⁶³ Karabekir, *a.g.e.*, s. 327.

⁶⁴ Özdemir, *a.g.e.*, s. 179, 181.

⁶⁵ Bu dedikodular dışında Arnavut askerlerinin açtığı ateş sonucu olay esnasında vurulan başka kişilerin olduğu söylenebilir. "Şemsi Paşa'ya suikast edildiği sırada adı geçen ve gönüllü sıfatıyla getirilen Arnavut askerleri tarafından atılan kurşunlar bir berbere gelmiştir." *İSAM. HHPE. 9/543.*

⁶⁶ *İSAM. HHPE. 4/223.*

⁶⁷ *İSAM. HHPE. 9/543.*

Me'muriyet-i mahsusa ile Manastır'a gelmiş Birinci Ferik Şemsi Paşa bugün saat yedide Resne'ye geçmek üzere telgrafhaneden çıkıp arabaya bineceği sırada eşhas-ı meçhule tarafından endaht olunan rovelver kurşunlarıyla katl ve itlaf edildiği kemal-i teessüfle arz olunur.⁶⁸

Şemsi Paşa'nın ölüm haberi Manastır Valisi'nce Dâhiliye Vekaleti'ne çekilen telgrafta ise şu şekildedir:

Bugün buraya gelmiş olan Şemsi Paşa, Resne'ye gitmek için hazırlanarak arabaya rakip olmak üzere telgrafhaneden çıktığı esnada endaht olunan bir silahdan mecruh olarak bir çeyrek saat sonra müteessiren vefat eylediği ve güzergâhında maiyeti askerleri vesair zabitan bulunduğu halde mütecasir teşhis ve derdest olunamadığı maruzdur.⁶⁹

Kişinin eşkâlinin tespiti için çalışıldığı bu anda, Saray tarafından ayrıca bu duruma son vermek için din adamlarından oluşan bir nasihat heyeti oluşturmuştu. Resneli Niyazi'nin çetesine kimsenin katılmaması için ahaliyi bilgilendirmek üzere Halveti Dergâhı Şeyhi İsmail Efendi başkanlığında bir heyet oluşturularak bölge köylerine gönderilmesi emredilmişti. Buna mukabil İTC de çeşitli kazalarda, Hıristiyan ve Müslüman ahaliyi kışkırtıp örgütleyerek, subayların ve çeşitli dinlere mensup din adamlarının önderliğinde ellerinde "eşitlik, hürriyet, kardeşlik" yazılı pankartlarla toplanmışlardı. Bu nümayişlerde genel olarak Kanun-i Esasi'nin geri getirilmesi ve İstanbul'da Meclis'in tekrar açılması istenmiş aksi halde başkente yürüyecekleri şeklinde tehditlerde bulunulmuştur.⁷⁰ Konuyla ilgili hükümete gönderilen şikâyet içerikli telgraflarda bu kalabalıklar içinde Masonların ve Hıristiyan azınlıkların da bulunduğu, hürriyetlerini ilan ettikleri, halkın canını, malını ve namusunu koruyacaklarına dair halka hitap ettikleri görülmektedir.⁷¹

Şemsi Paşa'nın katilinin bulunması için Mirliva Şükrü Paşa yönetiminde, Polis Müdürü Kenan Bey, istinaf azasından Abdullah

⁶⁸ İSAM. HHPE. 19/1277-1; BOA. BEO. 3352/251386.

⁶⁹ BOA. Y.MTV. 312/630/5.

⁷⁰ İSAM. HHPE. 9/484.

⁷¹ İSAM. HHPE. 18/1180.

Efendi ve dönemin merkez kumandanı görevlendirilmişti.⁷² Kısa zaman içinde suikastı gerçekleştiren zabitan Binbaşı Ali Barut Bey'in taburundan olduğu söylentisi çıkmıştı. Nitekim bu taburdan iki zabitan, mülazım-ı evvel Mehmed Ali ve Atıf kayıptı. Dikkatli ve titiz bir inceleme yapılmış olsa olayı kısa zamanda açığa çıkarmak için elde epeyce bilgi ve bulgu mevcut idi. Ancak bölgedeki adli birimlerde çalışan devlet görevlilerinin de çoğunun Cemiyet mensubu olması, bunu imkânsız hale getiriyordu. İttihadçı bir sorgu hâkimi olan Kemal Bey'in sunduğu rapor konuyu kapatmak istediğini açıkça göstermektedir.⁷³ Nihayetinde Şemsi Paşa'ya suikast yapan Atıf Bey'in eşkâli tespit edilmiş, yapılması gerekenleri içeren bir tebligat Hüseyin Hilmi Paşa'dan Müşiriyet'e gönderilmiştir.⁷⁴

Bu olay İttihad ve Terakki Cemiyeti üyelerinin hemen hepsi tarafından oldukça mühim bir olay olarak hatıratlarda işlenmiştir. Hatta ihtilalden sonraki yıl Şemsi Paşa'nın öldürüldüğü caddeye Atıf ismi verilmiş ve ilk yıldönümünden itibaren bu tarih ve bu yer 1935'e kadar Türkiye Cumhuriyeti'nde resmi bir bayram hüviyetinde kutlanmıştır.⁷⁵ Ayrıca bu fedakârane icraatı karşısında Atıf Bey ödül olarak defaatle Osmanlı Mebusan Meclisi ve TBMM'de milletvekilliği görevlerine getirilmiştir.⁷⁶ O dönemde bu isyanı bitirecek belki de tek kişi olan Şemsi Paşa'nın öldürülmesiyle olayların seyrinin değiştiği aşikârdır. Özellikle Resneli Niyazi Bey'in, Şemsi Paşa'nın öldürüldüğünü duyduğunda dile getirdikleri hadisenin önemini, Cemiyet'in Şemsi Paşa karşısında düşüncelerini açıkça ortaya koymaktadır:

Aman Allah'ım neler öğreniyordum. Şemsi Paşa'nın halk içinde öldürtülmesi, yapanın muhafazası (...) bu haberler benim hareketlerimi kırbaçlıyor, gayretimi arttırıyordu (...) Beni Şemsi Paşa ile çarpışmaktan men eden bütün milletin öpmek istediği bu eli hayatım müddetince mukaddes sayacağım. Zira bu

⁷² İSAM. HHPE. 8/477, 25.

⁷³ Özdemir, a.g.e., s. 195, 197.

⁷⁴ İSAM. HHPE. 8/439.

⁷⁵ Detaylı bilgi için bkz: Melis Süloş, "Cumhuriyet Döneminde 1908 Hürriyet Bayramı Kutlamaları", *Toplumsal Tarih*, N. 151, Temmuz 2006, s. 72-75.

⁷⁶ Atıf Bey, Kamçıl soyadını almıştır. Örnek Çanakkale mebusluğu ile ilgili bkz. *TBMM Albümü (1920 - 2010) 1. Cilt 1920-1950*, ed. Sema Yıldırım ve Behçet Kemal Zeynel, Ankara, 2010, s. 316, 385; Akıncı, a.g.e., s. 92.

kahraman ve kavi el, beni ve bütün milleti perişan etmek üzere hazırlanan bir zulüm ve zalim idarenin hareketine nihayet vermiş, beni kurtarmıştı. Manastır İttihad ve Terakki merkezinin bu muvaffakiyeti bence çok mühimdi. Şemsi Paşa gibi cahil ve gururlu, gururlu olduğu kadar da atak, hareketlerinde hile ve melanet malum olan bir kumandanın karşıma çıkması, zavallı milletim için büyük bir kötülük olacaktı.⁷⁷

Dönemin Ohri Kaymakamı ve aynı zamanda gizli bir İttihadçı olan Süleyman Kani Bey (İrtem) de bu suikastı benzer şekilde değerlendirmiştir: “*Bence hâsıl olan kanaat şudur ki Cemiyet büyük bir felakete, izmihlale uğramaktan kurtaran şey, Şemsi Paşa’nın bu suretle itlaf edilmesi olmuştur.*”⁷⁸ Şemsi Paşa suikastı hakkında mühim bir çalışmaya sahip olan konunun uzmanlarından Özdemir’in genel tespiti de bu hadisenin önemini vurgulamaktadır: “*Atıf’ın kurşunu -1908 İhtilali sonrasındaki gelişmeler göz önüne alındığında- Osmanlı İmparatorluğu’nu ‘bitiren’ kurşundur.*”⁷⁹ Şemsi Paşa eğer böyle bir suikast ile öldürülmemiş olsaydı, ihtimal ki o güne kadar üzerine aldığı tüm vazifeleri eksiksiz yerine getiren Paşa, İttihadçıları da etkisiz hale getirecek hatta Cemiyet’i toparlanamayacak vaziyette dağılma noktasına götürecekti. Tahsin Paşa’nın ifadesi ile Şemsi Paşa “*Kuvvetli bir ümit*” olarak görülmekteydi, ancak bu ümit yaşanan hadiseyle beraber yerini karamsarlığa bırakmıştı.⁸⁰ Suikast sonrası Şemsi Paşa yerine alalacele Hacı Nazmi Paşa getirilmiş ise de Şemsi Paşa’nın boşluğunu dolduracak askeri yeterliliğe ve şöhrete sahip değildi. Ayrıca Şemsi Paşa’nın öldürülmesiyle Cemiyet’in yapabileceklerinin sınırları, kuvvet ve kudreti artık ortaya çıkmış, Cemiyet’e uzak olan kişiler ve özellikle Mabeyne bu durumdan dehşete düşmüştü. Bunun üzerine Saray’ın siyasetine vâkıf ve sadık, yetenekli bir paşa aranmış ve bu hususiyetlerin Müşir Osman Paşa’da olduğuna kanaat getirilerek tenkil kumandanı olarak Şemsi Paşa’nın yerine tayin edilmiştir.⁸¹ Bu minvalde Müşir Osman Paşa, 12 Temmuz 1908’de Manastır’a gelmiştir. Ama

⁷⁷ Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, s. 155, 157.

⁷⁸ Süleyman Kani İrtem, *Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön-Türk İhtilali*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, 1999, s. 20.

⁷⁹ Özdemir, *a.g.e.*, s. 178.

⁸⁰ Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s. 268.

⁸¹ Karabekir, *a.g.e.*, s. 331.

asker artık emir dinlemiyor, silah arkadaşları ile çatışmaya girmek istemiyordur. Cemiyet ise gün geçtikçe durumunu sağlamlaştırmıştır. Ahmad'a göre Rumeli'deki Bulgarların hemen hepsi Cemiyet yanlısıdır. Müslümanlar da propaganda ile yavaş yavaş kazanılmaya başlanmıştır.⁸² Temmuz ortalarında gelince Cemiyet, Rumeli'de kendini artık sağlama almıştır. Böyle bir ortamda Şemsi Paşa gibi aynı akıbete uğramak istemeyen Osman Paşa'nın naif davranmak gerektiğini düşünmesi ve kuşatılan evinde hemen teslim olup, esareti kabul etmesi ihtilalin başarısı önündeki son engeli de ortadan kaldırmıştır.⁸³ Bunun yanında genç mektepli zabitanın ekseriyetle İttihadçı oluşu, dağa çıkanlara karşı alınacak önlemleri felce uğratmıştır.⁸⁴ Aynı zamanda 3. Ordu'ya mensup asker ve subayların da Şemsi Paşa ve ondan sonra Tatar Osman Paşa tarafından bastırılmak istenen isyancılara karşı oluşturulan birliklere katılmama gibi tavırları, Saray'ı iyice çaresiz ve ümitsiz durumda bırakmıştır.⁸⁵ Sonuç olarak, dönemin kaynaklarına ve hadisin gidişatına göre, Şemsi Paşa'nın katli, açık bir şekilde Jön Türk İhtilali'nin başarıya ulaşmasındaki en büyük amil sayılabilir. Bu suikast, Cemiyet fedailerinin başarı beklemeden çaresizlik içinde attığı tehlikeli bir adımdı. Padişaha bağlı bir hafiyenin öldürülmesiyle bir Osmanlı paşasının öldürülmesi elbette çok başka şeylerdi. Böyle bir harekete kalkışmak, her şeyden önce Padişah'a savaş açmak, Şemsi Paşa'nın silahşorlarıyla çatışmayı göze almak demektir. Netice itibarı ile Şemsi Paşa'yı Manastır'da deviren kurşun aslında onun şahsında Sultan Abdülhamid'i İstanbul'da indiren kurşun olmuştur. Bu hadiseye dâhil ve şahit olan herkes, İttihadçıların kuvvet ve başarısını bu hadise ispat ve temin etmiştir, demektir. Çünkü Cemiyet'e karşı o vakte kadar tereddüt içinde olan, duraksayan ve çekinen pek çok kimse bu hadiseden sonra Cemiyet'e dâhil olmaya

⁸² Ahmad, *a.g.e.*, s. 33.

⁸³ Osman Paşa İttihadçıların geldiğini öğrendiğinde Şemsi Paşa'nın akıbetine uğrayacağından korkarak, Yunan muharebesinde Ohri redif taburunu kurtardığından bahisle Ohrililere karşı kendisini müdafaa etmeye çalışmıştır. Kendisine Cemiyet tarafından verilen mektubu okuduktan sonra direniş göstermezse sadece misafir edilmek istendiğini anlayınca sakinleşmiş ve Cemiyetin talimatlarına uymuştur. Emine Gümüşsoy, "II. Meşrutiyeti Hazırlayan Bir Merkez: Ohri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18, Aralık 2008, s. 66.

⁸⁴ Sina Akşin, *Jön Türklere ve İttihat ve Terakki*, Ankara, 2017, s. 128.

⁸⁵ Balkaya, *a.g.e.*, s. 37.

başlamış ve Cemiyet ile iyi geçinmenin hayati derecede zaruri olduğu kanaatine varmıştır.⁸⁶

Sonuç

Şemsi Paşa'nın öldürülmesi 1908 İhtilali vetiresinde kilit önem arz eden bir hadisedir. Çünkü Şemsi Paşa, padişaha bağlı, alaylı bir paşadır ve mutlakiyet taraftarıdır; prestiji, gücü ve isyanı bastırmakla ilgili geniş yetkileri ile beraber Sultan Abdülhamid'in Balkanlar'daki gölgesi konumundadır. Hem hükümet hem İTC için onun şahsı aynı zamanda Sultan'ın, ta kendisi olarak algılanmıştır. Bu sebeple isyan karşısında padişahın mutlak sonuç alacağına inandığı, en güvendiği paşasının bir suikast sonucu öldürülmesi Saray'ı derin bir ümitsizliğe sevk ederken, Cemiyet'in ümitlerini tam tersine yeşertmiş, korkularını gidermiş, çöken moral ve motivasyonu yeniden kazandırmıştır. Her darbe-ihtilal nevinden girişimlerde gözlemleneceği üzere bu durum ihtilalin başarıyla sonuçlanacağını düşünenler nezdinde ikbal endişesiyle beraber Cemiyet'e destek verme psikolojisini de oluşturmuştur. Bu minvalde Şemsi Paşa öldükten sonra başkaca subayların da isyana alenen katılması, suikast sonucu ölen Şemsi Paşa yerine tayin edilen Osman Paşa'nın aynı akıbete uğramamak için direnmeden teslim olup, esareti kabul etmesi süreci tamamlayan örneklerdir. Şemsi Paşa'nın planı dâhilinde Firzovik'te toplanan binlerce Müslüman halkın suikast sonrası ortada kalıp, manipüle edilerek İTC tarafına çekilmesi ise Arnavutlara ayrı bir güven duyan Sultan'ı başka bir noktadan teslimiyete sevk etmiştir. Osmanlı'nın son muktedir imparatoru Sultan Abdülhamid Han'ın bu noktadan sonra artık yapabileceği pek fazla bir şey kalmamıştır. Bir taraftan orduda Niyazi Bey'inki gibi dağa çıkmalar, diğer taraftan Arnavutlar gibi sadık bir halkın Saray'a gönderdiği tehdit telgrafları ve bu sırada, bu gailelerle uğraşacak mülkî ve askerî mekanizmanın Cemiyet'in subaylarınca girişilen tedhiş ve propaganda faaliyetiyle felce uğratılması durumu içinden çıkılamayacak bir hale getirmiştir. Özellikle suikasttan sonra Makedonya bölgesinde bulunan askeri ve sivil yöneticilerin hemen hemen tamamına yakınının Jön Türk tarafına geçmesi ve ihtilale destek vermesi, Makedonya'daki diğer yöneticilerin kahir ekseriyetinin de sürecin nerelere varabileceğini

⁸⁶ Karabekir, *a.g.e.*, s. 328.

öngörememekten hadiselere gözlerini kapamaları, Sultan Abdülhamid gibi zeki ve kabiliyetli bir padişahı dahi çaresiz bırakmıştır.

İttihad ve Terakki Cemiyeti böylelikle başlangıç hedeflerinden hiçbir sapma olmadan başlattıkları bölgesel isyanı tutarlı bir şekilde başarıyla sonuçlandırmıştır. Mümkün olduğunca az kan akıtılmasına çok büyük önem verilmiş ve bu, Şemsi Paşa'nın öldürülmesi ile büyük ölçüde başarılmıştır. Çünkü bu mücadelede anlatıldığı üzere temsiliyet ve psikolojik etki bakımından Şemsi Paşa vezir değil adeta şah konumundadır. Onun çok büyük ve korkutucu bir propaganda ile hızla sahaya inmesi ancak aynı hızla düşürülmesi taraflar nezdinde bahsedilen kuvvetli etkilere sebep olmuştur. Bu etkiyle kimin İttihadçı olup olmadığını bilmeyen paşalar en yakınlarından dahi çekinerek İttihadçıları karşlarına almaktan imtina etmişlerdir. Bu da mücadelenin bir ay bile sürmeden nihayetine sebebiyet vermiştir. Diğer taraftan çok fazla kan dökülmeden başarılı bir ihtilal yapabilmek, devrimci Jön Türklerin halk yığınlarından ziyade devlet memurlarından ve subaylardan yani profesyonel bir ekipten oluşmasından, gerekli yerlerde yapılan eylem, temas ve propagandalardan kaynaklanmaktadır.

Rumeli'de kontrolün bu hadiseler neticesinde tam olarak sağlanamaması karşısında Sultan II. Abdülhamid Han, hem içerde hem dışarda devleti daha büyük problemlerle karşı karşıya bırakmamak için meşrutiyeti tekrar ilan etmek zorunda kalmıştır. Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesi İttihadçılar için beklenmedik bir başarıdır. Padişah'ın çok kısa bir zaman zarfında dayatmalara teslim olması, buna hazırlıksız olan İttihadçuları, ülkeyi ve bürokrat kadroyu kargaşaya düşürmüştür. Hürriyetin henüz ne anlama geldiğini bilmeyen halk ise, yıllardır işleyen kanun ve nizam müesseselerinin yıkıldığını düşünerek kendi sorunlarını kendileri çözme yoluna gitmişler, bu da ülkede kısa süreli bir kaos meydana getirmiştir. Devamında askerler arasında olan hizipleşme, İTC'ye destek verenlerin hızla terfi edeceğine dair şayia, orduda hiyerarşi ve disiplini bozup, devlet otoritesini zayıflatırken, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni devlet içinde ayrı bir güç haline getirmiştir. Ayrıca ihtilalcilerin bu başarısından sonra "hürriyet kahramanı" ilan edilmeleri, ordu içinde gizli örgütlenmelere ve fedailik anlayışına motivasyon sağlarken,

Türkiye’de gerçekleşen askeri darbelere temel teşkil eden zihniyetin de tarihi kaynaklarından birini oluşturmuştur. Bu durum üzerinde pek durulmasa da siyasal tarihimizde darbe geleneğinin oluşumunda etkili olan zeminin önemli parametrelerinden biridir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BEO. 3352/251386.

İ.TAL. 211/28, 230/40, 399/86.

Y. PRK. ASK. 158/52.

Y. PRK. MK. 15/39.

Y.MTV. 312/630/5.

Y.A.HUS. 523/130.

YEE. 149/10.

B. İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)

Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı (HHPE)

HHPE. 4/223, 6/316, 8/419-2, 8/439, 8/477, 9/484, 9/543, 18/1180, 19/1277-1, 19/1288, 25/1686.

Hatırat, Araştırma ve Tetkik Eserler

Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, çev. Nuran Yavuz, İstanbul 2017.

Akıncı, Turan, *Suikast, Osmanlı’da Son Dönem Suikastlar*, İstanbul 2017.

Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara 2017.

Alkan, Necmettin, *Mutlakiyetten Meşrutiyete-II Abdülhamid ve Jöntürkler*, İstanbul 2009.

Alkan, Necmettin, *Selanik’in Yükselişi, Jön Türkler Abdülhamid’e Karşı 1908 İhtilali*, İstanbul 2012.

Balkaya, İhsan Sabri, *Ali Fethi Okyar (29 Nisan 1880 - 7 Mayıs 1943)*, Ankara 2005.

Bayar, Celal, *Bende Yazdım - Milli Mücadeleye Giriş 1*, İstanbul 1997.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, I. Kısım, Ankara 1991.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi*, C. IV, İstanbul 1972.

Gümüşsoy, Emine, “II. Meşrutiyeti Hazırlayan Bir Merkez: Ohri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18, Aralık 2008, ss. 53-70.

Hanioğlu, Şükrü, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, İstanbul 1986.

İrtem, Süleyman Kani, *Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön-Türk İhtilali*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 1999.

Karabekir, Kazım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, İstanbul 2011.

Külçe, Süleyman, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, Haz. İsmail Dervişoğlu ve ark., İstanbul 2013.

Mustafa Ragıb, *Meşrutiyet'ten Önce Manastır'da Patlayan Tabanca*, haz. Rahşan Aktaş, İstanbul 2007.

Müfid Şemsi, *Şemsi Paşa, Arnavudluk ve İttihad-Terakki*, haz. Ahmed Nezh Galitekin, İstanbul 1995.

Okyar, Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, İstanbul 1980.

Özdemir, Hakan, *Abdülhamid'i Deviren Kurşun*, İstanbul 2014.

Resneli Ahmed Niyazi, *Resneli Niyazi Bey'in Anıları- Balkanlarda bir Gerillacı*, çev. İhsan Ilgar, İstanbul 1975.

Resneli Ahmed Niyazi, *Resneli Niyazi Hatıratı*, Ankara 2017.

Süloş, Melis, "Cumhuriyet Döneminde 1908 Hürriyet Bayramı Kutlamaları", *Toplumsal Tarih*, N. 151, Temmuz 2006, ss. 72-75.

TBMM Albümü (1920 - 2010) 1. Cilt 1920-1950, ed. Sema Yıldırım ve Behçet Kemal Zeynel, Ankara 2010.

Tahsin Paşa, *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1931.

TBMM Zabıt Ceridelerine Göre II. Dünya Savaşı Sürecinde Türk Dış Politikası

Hacı Veli Gök*

(ORCID: 0000-0001-7419-0271)

Makale Gönderim Tarihi

22.05.2021

Makale Kabul Tarihi

19.09.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Gök, H. V., "TBMM Zabıt Ceridelerine Göre II. Dünya Savaşı Sürecinde Türk Dış Politikası", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2021): 588-626.

APA: Gök, H. V. (2021). TBMM Zabıt Ceridelerine Göre II. Dünya Savaşı Sürecinde Türk Dış Politikası. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (2) , 588-626.

Öz

Türkiye İkinci Dünya Savaşı'nda tarafsız bir dış politika izlememiştir. Onun dış politikasını en iyi tanımlayan ifade savaş dışı kalmasıdır. Savaş sürecinde İngiltere, Fransa ve Almanya ile çeşitli antlaşmalar imzalanmıştır. Bu durum Türkiye'yi taraflı bir ülke konumuna getirmesine rağmen Türkiye savaşan ülkeler arasında yer almamıştır. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü savaş süresince korumacı ve tedbirli bir politika izlemiştir. Milli Mücadele Dönemi'nde önemli görevler üstlenmiş ve Türk milletinin sıkıntılı zamanlarına tanıklık etmiş olan İnönü, Türkiye'yi böyle bir savaşa sokmanın olası neticelerini öngörmüştür. İnönü'nün liderliğinde, TBMM'de savaş döneminde önemli kararlar alınarak hayata geçirilmiştir. Kararların önemli bir kısmının oy birliği ile alınmış olması, Türkiye'nin savaş yıllarındaki birlik ve beraberliğini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

* Dr., İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü, Türkiye, h.veligok@gmail.com. PhD., Ministry of Interior, General Directorate of Security, Turkey.

Anahtar Kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Dış Politika, İsmet İnönü.

Turkish Foreign Policy during the World War II According to the Official Journal of the Great National Assembly of Turkey

Abstract

During the World War II Turkey did not follow a neutral foreign policy. The best expression that describes his foreign policy is his stay out of the war. During the war, various treaties were signed with England, France and Germany. Although this situation made Turkey a partial country, Turkey was not among the belligerent countries. President İsmet İnönü followed a protective and cautious policy during the war. Having undertaken important duties during the War of Independence and witnessed the hard times of the Turkish Nation, İnönü predicted the possible consequences of putting Turkey into such a war. During the war, important decisions were taken and implemented in the Grand National Assembly of Turkey under the leadership of İnönü. The fact that most of the decisions were taken unanimously is important in terms of demonstrating the unity and solidarity of Turkey during the war years.

Keywords: World War II, Grand National Assembly of Turkey, Foreign Policy, İsmet İnönü.

Giriş.

1939'da Almanya'nın Polonya'yı işgal etmesi ile resmen başlamış olan II. Dünya Savaşı'nın sebebi elbette ki sadece bu işgalle sınırlandırılmaz.¹ 20. yüzyıl, sömürgeci güçlerin birbirleri ile rekabetine ve bu rekabet neticesinde milyonlarca kişinin ölmesi ile sonuçlanan I. Dünya Savaşı'na tanıklık etmiştir. Bu savaş neticesinde galip gelen itilaf güçleri, yenilen ittifak devletleri ile bir dizi antlaşma imzalamıştır. Bu antlaşmalar içerisinde Almanya ile 1919'da yapılan Versay antlaşması önem arz etmektedir. Zira sanayi gücü olan Almanya bu antlaşma ile pasivize edilmek istenilmiş ve Avrupa'nın bu güçlü devletinin elinden tüm zenginlikleri alınmak istenilmiştir. 440 maddeden oluşan Versay

¹ F. Rezzan Ünalp, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Savaş Dışı Kalma Politikaları ve Sonuçları", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı:45, Bahar/2020, s.204.; Ahmet Çelik, "İkinci Dünya Savaşı'nda Hükümet-Basın İlişkileri ve Gazeteci Mebuslar", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:28, Sayı:2, Temmuz/2018, s.317.

Antlaşması uyarınca Almanya toprak kayıplarına uğramış, kömür madenlerinin mülkiyeti ve işletme hakkı Fransa'ya geçmiş, ordusunun kapasitesi 100.000 kişi ile sınırlandırılmış ve savaş tazminatına mahkûm edilmiştir. Ancak Almanya daha sonraki süreçte, toprak kayıpları ve ekonomik bağımlılığı ihtiva eden Versay'ın intikamını almak için kararlı bir duruş sergilemiştir. Bu bağlamda I. Dünya Savaşının sonuçları, II. Dünya Savaşı'nın sebeplerini hazırlamıştır denilebilir.² İki savaş arasında sadece 21 yıllık bir sürenin varlığı, Almanya'nın hırsını ortaya koymaktadır.

Bu süreçte 1929 ekonomik buhranının da etkisiyle Almanya ve İtalya'da ırkçılık baş göstermiş, bu ülkelerde faşist hükümetler iktidar olmuştur. Bu bağlamda 1933'de iktidara gelen Adolf Hitler, dış politikada Versay Antlaşmasına karşı bir tutum geliştirmiş ve Almanya'nın yayılmacı politikasını desteklemiştir. Öte yandan İtalya, I. Dünya Savaşı neticesinde istediklerini elde edememiştir.³ Bu süreçte, 1922'de İtalya'da iktidara gelen Benito Mussolini aşırı milliyetçilik esasına dayalı bir yönetim kurmuştur. Mussolini yönetimi eski Roma İmparatorluğu'nu yeniden canlandırabilmek için yayılmacı bir politika takip etmiştir.⁴ Öte yandan İngiltere ve Fransa ile de iyi ilişkiler kurma isteğini de göz ardı etmemektedir.⁵ Asya'da, Japonya'nın yayılmacı politikasını daha da genişletmek istemesi de unutulmamalıdır. Japonya yayılmacı politikasının bir sonucu olarak, zengin Mançurya üzerinde ekonomik kontrolünü güçlendirmek adına bir dizi girişimde bulunmuş ve tüm bunların sonucunda da 1932'de Mançurya'yı işgal etmiştir. Japonya'nın Mançurya'yı işgali, Nazi Almanya'sının Versay'dan kurtulma çabalarının, İngiltere ve Fransa tarafından şiddetli bir tepkiyle karşılanmaması gibi durumlar Mussolini'yi harekete geçirmiştir. Bu

² Süleyman Seydi, "İkinci Dünya Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: Ek-1, 2016, 631-632.; Semih Tinas, *Uluslararası Sitemde Kamlama: I. ve II. Dünya Savaşı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018, s.113.; Fatma Acun; Yonca Anzerlioğlu vd., Editör: Fatma Acun, Atatürk ve Türk İnkılap Tarihi, Siyasal Kitapevi, Ankara, 2016, s.99.

³ Özgür Yıldız, "II. Dünya Savaşına Genel Bir Bakış", *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:6, Sayı:12, Yıl:2019, s.63.

⁴ Mustafa Yahya Metintaş, "İkinci Dünya Savaşı Başlarken Türkiye'nin Dış Politikası (1939)", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, Cilt:4, Sayı:7, 2020, s.57.

⁵ BCA. 30-10-0-0/239-611-35.

doğrultuda İtalya, 1936'da Habeşistan'ı işgal etmiştir. İtalya, yayılcı politikası gereği 1939'da Arnavutluk'u işgal edecektir. Dünyada bu gelişmeler yaşanırken, II. Dünya Savaşı'nı resmen başlatan gelişme Almanya tarafından gerçekleştirilmiştir. Hitler, 1 Eylül 1939'dan itibaren hazırda tuttuğu Alman ordusunu savaş ilan etmeksizin Polonya topraklarına sokmuştur. Bunun üzerine İngiltere ve Fransa 3 Eylül 1939'da Almanya'ya savaş ilan etmişler ve böylelikle II. Dünya Savaşı resmen başlamıştır.⁶

A. II. Dünya Savaşı'nın Başlangıcında Türkiye ve Dış Politikası

1- Türkiye'nin Savaş Dışı Kalma Politikası

İkinci Dünya Savaşı Avrupa kıtasında başlayarak kısa sürede diğer kıtalara yayılmış ve bir dünya savaşı halini almıştır. Şüphesiz ki böylesine bir savaşa girmekten imtina eden devletler arasında ise Harbi Umumiden yenilgiyle ayrılmış ve daha sonra itilaf güçlerine karşı kurtuluş mücadelesi vermiş Türkiye yer almaktadır. Türkiye Cumhuriyeti dış politikasını Atatürk'ün koymuş olduğu, "Yurtta Sulh Cihanda Sulh" prensibi üzerine şekillendirmiştir.⁷ Bu bağlamda, II. Dünya Savaşı döneminde görevini sürdüren İnönü hükümetinin temel dış politikası Türkiye'yi azami ölçüde savaş dışı bırakmak gayesi üzerine kurulmuştur. Bunu yaparken uyguladığı denge politikası ile savaş içerisinde yer alan kimi devletlerle bir dizi antlaşma imzalama yoluna da gitmiştir. Türkiye bir yandan savaş dışı kalma politikasını uygularken öte yandan da kendisini savaşa girmeye her an hazır bir pozisyonda tutmuştur. Bu durum Türkiye'nin güvenliği için elzemdir.⁸

⁶ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, İstanbul, 2020, s.180-184, 191, 196, 223, 232.; Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt:1, İstanbul, 2012, s.242-243.; Hüseyin Kalemlî; Ufuk Erdem, "II. Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'nin Yunanistan'a Kurtuluş ve Dumlupınar Vapurları ile Gönderdiği İnsani Yardımlar", *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:46, 2011, s.207.

⁷ Alev Gözcü, "İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde Ekonomik Durumun Sosyal Hayata Etkilerine Dair Bazı Tespitler", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:62, Bahar/2018, s.87.

⁸ BCA. 30-1-0-0/34-204-1; Erward Weisband, *İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye*, İstanbul, 2002, s.19.; Türkiye'nin savaş dışı kalmasını sağlayan İsmet İnönü ve hükümetine 8 Mayıs 1945 tarihinde, CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal tarafından CHP İl İdare Kurulu Başkanlarına gönderilen yazı ile teşekkür edilecektir. Bkz. BCA. 490-1-0-0/11-60-11.

Bu bağlamda, 8 Temmuz 1939 tarihli Meclis görüşmelerinde dış politika ile ilgili izahat veren Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun konuşmaları önem arz etmektedir. Saraçoğlu konuşmasına şu sözlerle başlamıştır: "*Yurtta sulh, cihanda sulh: İşte bizim harici politikamız, dün sulh taraftarı idik, bugün sulh taraftarıyız, yarın da sulh taraftarı olacağız.*"⁹ Saraçoğlu'nun bu konuşması TBMM'de alkışlarla desteklenmiştir. Buradan anlaşılmaktadır ki, 1939 TBMM'si Atatürk'ün bu prensibine sıkı sıkıya bağlı olmayı ülkenin âli yararı olarak görmektedir. Saraçoğlu'na göre Türkiye son yirmi yıldır yaşadığı ilerlemeyi, gütmüş olduğu barışçıl politikaya borçludur. Bu politikanın menfaatlerini sıralayan Saraçoğlu, uzun süren savaşların yorgunluğunun ve tahribatının barış zamanında tamir edildiğini, okullu çocuk sayısının ve okulların barışçı politika sayesinde önemli bir artış sağladığını dile getirmiştir. Bu sıralamaya ülke ekonomisindeki büyüme, demiryolu bağlantısındaki gelişim ve sanayi kuruluşlarındaki artışı da ekleyerek bunların hepsini sulh politikasına bağlamıştır. Saraçoğlu, "*Her sulh yılı Türk nüfusuna zayıfatı telafi ettikten sonra üç yüz elli bin Türk çocuğu hediye ediyor.*" diyerek, bu politikanın nüfusla olan organik bağına ortaya koymaya çalışmıştır.¹⁰

Saraçoğlu savaş karşıtı politikasını Meclis huzurunda şu sözlerle ifade etmiştir: "*Hiç bir medeniyet harbin çocuğu değildir. Bilakis her medeniyet uzun süren bir sulhun mahsulüdür. Harp esaret tevhit eder. Sulh hürriyet yaratır. Medeniyet de hür milletlerin eseridir.*"¹¹ Saraçoğlu'na göre dünyada birçok devletin silah ve cephane fabrikaları tam faaliyetle çalışmakta, diplomasi savaş havası içerisinde devam etmekte, gazete ve radyolar harp günlerini yaşamaktadır. Ona göre böylesine bulanık bir hava içerisinde barışı korumak mümkün görünmemektedir. Savaşın başlamasının ardından Türkiye, İngiltere ve Fransa ile yakın temas kurmaya başlamıştır. Saraçoğlu, Temmuz 1939'da İngiltere ile ileride yapılacak olan yardımlaşma antlaşması için görüşmelerinin devam ettiğini bildirmiştir. Ancak bunun yanında

⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:4, İçtima:F, On Sekizinci İnikat (08.07.1939), s.222; "Harici Siyasetimiz ve Dış Ticari Vaziyetimiz", *Akşam*, 9 Temmuz 1939.

¹⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:4, İçtima:F, On Sekizinci İnikat (08.07.1939), s.222-223.; "Harici Siyasetimiz ve Dış Ticari Vaziyetimiz", *Akşam*, 9 Temmuz 1939.

¹¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:4, İçtima F, On Sekizinci İnikat (08.07.1939), s.224.; "Harici Siyasetimiz ve Dış Ticari Vaziyetimiz", *Akşam*, 9 Temmuz 1939.

Almanya ve İtalya ile olan ilişkiler de normal seyrinde devam ettirilecektir.¹² Başbakan Refik Saydam hükümetinin en büyük endişesi uluslararası düzeyde bir savaşın ortaya çıkma ihtimalidir. Ancak bu endişe gerçekleşmiş ve etkisi tüm dünyayı saracak olan savaş Avrupa'da başlamıştır. Saydam, TBMM Genel Kurulunda yapmış olduğu konuşmasında bu konudan duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir. Savaşın başlangıcında Türk dış politikası hakkında Meclisi bilgilendiren Saydam'a göre, Türkiye ile Almanya arasında ihtilafli bir mesele yoktur. Polonya ve Sovyet Rusya ile olan ilişkileri de dostane bir şekilde ilerletmekte, İngiltere ve Fransa ile de "*menfaat iştiraki*" devam etmektedir. Genel çerçeveyi çizdikten sonra hükümet olarak en büyük çabalarının Türkiye'yi bu savaşın içine sokmamak olduğunu yinelemiştir.¹³

2- Türkiye'nin Güvenliğini Sağlama Çabaları

2.1. İngiltere ve Fransa ile İmzalanan Deklarasyonlar ve İnönü'nün Değerlendirmesi

Almanya ve İtalya'nın endişe verici yayılmacı politikaları ve Akdeniz'de güvenliğin günden güne sarsılmaya başlanması Türkiye'yi henüz savaşın başında bir takım önlemler almaya itmiştir. Bu bağlamda 12 Mayıs 1939'da Türkiye İngiltere ile arasında bir deklarasyon imzalanmıştır.¹⁴ Bu deklarasyonun en önemli maddesi şüphesiz ki 4. maddedir.¹⁵ Buna göre iki hükümet meydana gelecek bir saldırı

¹² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:4, İçtima:F, On Sekizinci İnikat (08.07.1939), s.224.; "Harici Siyasetimiz ve Dış Ticari Vaziyetimiz", *Akşam*, 9 Temmuz 1939.

¹³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:6, Cilt:5, İçtima:F, Otuz Dokuzuncu İnikat (11.09.1939), s.3.; "Hariciye Vekilimiz Moskova'ya Gidyor", *Halkın Sesi*, 12 Eylül 1939.

¹⁴ "Türkiye-İngiltere İtilafı", *Bursa*, 13 Mayıs 1939.; "Türkiye Bütün Kuvveti ile Sulh Cephesine İltihak Etti", *Akşam*, 19 Mayıs 1939.; Türk-İngiliz Deklarasyonu Almanya'yi telaşlandırmış ve buna engel olmak için Türkiye üzerinde tehditte bile bulunmuştur. Bkz. Armaoğlu, a.g.e., s.271. ; Koçak, a.g.e., s.250.; Mehtap Başarır; Arzu Boy, "İkinci Dünya Savaşı Esnasında İsmet İnönü'nün Meclis Konuşmalarının Basındaki Yankıları", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt:5, Sayı:2, 2019, s.315.

¹⁵ Madde IV.: "Gerek beyanat ve gerek derpiş edilen antlaşma hiç bir memleket aleyhine müteveccih değildir. Ancak lüzumu tahakkuk ettiği takdirde Türkiye'ye ve Büyük Britanya'ya karşılıklı yardım ve müzaheret teminine matuftur." Bkz. "Türkiye-İngiltere İtilafı", *Bursa*, 13 Mayıs 1939.; Bolu Milletvekili Fethi Okyar, 4. Madde ile ilgili TBMM'de yaptığı açıklamada şu cümleleri sarf etmiştir: "Türk ve İngiliz kuvvetlerinin herhangi bir tecavüz ihtimali karşısında müşterek hareketlerini tazammun ediyor. Bu teklifi bu suretle kabul ederek Akdeniz havzasında emniyet ve sulhun tesisine yardım ettiğinden

hareketinin Akdeniz bölgesinde bir savaşa sebep olması halinde birbirine her türlü yardımı yapmaktan çekinmeyecektir. Görüşmelerde İngiltere 4. madde hükümlerinin Akdeniz'in yanı sıra Balkanları da kapsamasını istemiş ancak Türkiye, Sovyet Rusya ve Bulgaristan sebebiyle bunu kabul etmemiştir.¹⁶ 12 Mayıs 1939 tarihli TBMM görüşmelerinde Başbakan Refik Saydam, bahse konu deklarasyon hakkında açıklamalarda bulunmuştur. İleride çıkması kuvvetle muhtemel bir savaş karşısında Türkiye'nin tutumu hakkında bilgi veren Saydam'a göre Avrupa'da ve bütün dünyada baş gösteren anlaşmazlıklar karşısında, barışçı siyasetin sonucu olan tarafsızlığını muhafaza etmek, Cumhuriyet hükümetinin siyasetinin temelini oluşturmaktadır. Ancak özellikle Balkan yarımadası ve Akdeniz'de kendisini gösteren güvensiz ortam karşısında Türkiye bitaraf¹⁷ bir vaziyette bulunmanın mümkün olmayacağı kanaatine varmıştır. Hiç bir hegemonya hevesine imkân vermeyen bir Akdeniz düzeni Türkiye'nin göz önünde tuttuğu milli bir emniyet meselesidir. Bu şartlar altında Türkiye Cumhuriyeti ile arasında kuvvetli dostluk bağları bulunan İngiltere, yan yana yürüyen iki devlet olmalıdır.¹⁸ Yapılan deklarasyon ile ilgili söz alan Balıkesir Milletvekili Kazım Özalp, Akdeniz'in niçin iki devlet için önemli olduğuna değinerek deklarasyonun sebebine değinmiştir. Buna göre, Akdeniz gerek Türkiye gerekse İngiltere için önem arz etmektedir. Burada yer alan önemli geçit noktaları bulunmaktadır.

dolayı Hükümetin kararını alkışlamak isterim. Çünkü efendiler bu hareket Akdeniz havzasına suret-i katiyede sulh ve emniyet getirmiştir. Türkiye'nin vaziyeti coğrafyası ve Türkiye'nin kahraman ordu ve donanması İngiliz bahriyesi, İngiliz kuvvetleriyle beraber herhangi bir tecavüze karşı hareket etmesi kararlaştırıldıktan sonra eminim ki Akdeniz havzasında sulh ebediyen teessüs etmiş olacaktır." Bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:2, İçtima:F, On Birinci İnikat (12.06.1939), s.70.

¹⁶ Armaoğlu, a.g.e., s.271.; Fahir Armaoğlu, *Türk Dış Politikası Tarihi*, İstanbul, 2020, s.111.

¹⁷ Başbakan Refik Saydam'ın Beyanâtı: "Avrupa'daki mühim hadiselerin cereyanı esnasında ve hassaten endişebahs olan vekayi Balkan yarımadasına intikal eder etmez Hükümetimizle İngiltere Hükümeti arasında samimi bir müşavere başlamış ve sulh ve emniyet gayesinde birleşen fikirlerimiz, iki memleketin mukadderatında daha esaslı ve daha devamlı bir el birliğinin lüzumuna müştereken kani olmakta gecikmemiştir." Bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:2, İçtima:F, On Birinci İnikat (12.05.1939), s.67-68.; Refik Saydam'ın TBMM'deki tarafsızlık beyanâtı basında da yankı bulmuştur. Bkz. Hamdi Nüzhet Çançar, "Türkiye Artık Bitaraf Değildir", *Anadolu*, 13 Mayıs 1939.

¹⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:2, İçtima:F, On Birinci İnikat (12.05.1939), s.67-68.; "Başvekil Refik Saydam'ın Mühim Beyanâtı", *İkdam*, 13 Mayıs 1939.

Bunlardan Cebelitarık Boğazı ve Süveyş Kanalı İngilizlerin, Çanakkale ve Karadeniz Boğazları da Türkiye'nin elinde bulunmaktadır. İngilizlerin doğuya açılan önemli deniz yolları ve üsleri, Türkiye'nin de sahilleri ve kıymetli limanları Akdeniz'de bulunmaktadır. Sonuç olarak Akdeniz'de iki devlet içinde önem arz eden ortak ve hayati çıkarlar söz konusudur. Bu bağlamda hazırlanan bu deklarasyon Akdeniz güvenliği için elzemdir. Türkiye ile İngiltere arasında imzalan antlaşma 353 oy ile kabul edilmiştir.¹⁹

Türkiye İngiltere ile anlaşmaya varırken Fransa'da bu sürece dâhil olmak istemiştir. Fakat bu sırada Türkiye ile Fransa arasında Hatay meselesinin henüz halledilmemiş olması bunu engellemiştir. Daha sonra Fransa'nın, Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını kabul etmesi ile taraflar arasında deklarasyon imzalanması kararlaştırılmıştır. Bu bağlamda Türkiye ve Fransa 23 Haziran 1939'da ortak bir deklarasyona imza atmıştır.²⁰ Deklarasyonun TBMM'deki yansıması son derece olumlu olmuştur. Konu ile ilgili Başbakan Refik Saydam 23 Haziran 1939 tarihli Meclis oturumunda beyanat vererek milletvekillerini bilgilendirmiştir. Buna göre Türkiye ile Fransa arasında imzalanan bu antlaşma, İngiltere ile imzalanmış olan antlaşma metninin aynısıdır. Menfaatleri birçok noktada birleşen Türkiye ve Fransa birbirine çok yakın ve birbirinin kuvvetinden güç alan iki devlet konumundadır. Taraflar arasında imzalanan bu antlaşma yalnızca Türkiye'nin emniyetini korumaya yöneliktir. Hiç bir devlet aleyhine bir anlam içermemektedir.²¹ Saydam'ın ardından söz alan Manisa Milletvekili Refik İnce, Fransa ile imzalanan antlaşmanın zaruretinden bahsetmiştir. Buna göre Avrupa'da doğan ve tüm dünyayı saran savaş havası karşısında Türkiye, geçmişte nasıl Balkan Paktı gibi antlaşmalara imza attıysa bu gün de İngiliz ve Fransızlarla benzer ittifak ve antlaşmalara imza atmaktadır. İnce, Türk-Fransız ittifakının sebebini şu sözlerle açıklamıştır: "*Tehlikeyi vaktinde görüp tedbir alanlar takdir olunur. Fakat bu tehlikeyi görüp de lazımı kadar tedbir almayanlar tarihin mukadder tecelliyatına kendilerini vermiş olurlar. İşte Türk milleti bu mukadderatı kendi lehine çevirmek ve*

¹⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:2, İçtima:F, On Birinci İnikat (12.05.1939), s.71-72.

²⁰ "Türk-Fransız Anlaşması Dün Ankara'da Mahsus Merasimle İmzalandı", *Aydın*, 24 Haziran 1939.; Armaoğlu, a.g.e., s. 271; Armaoğlu, *Türk Dış Politikası...*, s.112.

²¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:3, İçtima F, Otuzuncu İnikat (23.06.1939), s.317-318.; "Türk-Fransız Antlaşması Dün İmza Edildi", *Akşam*, 24 Haziran 1939.

onu dirayetle yürütmek bakımından cidden takdir ve tebciye layıktır."²² Buradan anlaşılmaktadır ki İnce, yapılan bu ittifakı Türkiye'nin olası tehditleri zamanında görüp önleyici tedbirler alması ile ilişkilendirmektedir. TBMM Genel Kurulu'nda Türk-Fransız ittifak antlaşmasının savunulması öyle bir dereceye gelmiştir ki, Mazhar Müfit Kansu bu antlaşmaya olumsuz bakanlarla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: *"Arkadaşlar müzakere hakikaten kâfi olacak dereceye gelmiştir. Çünkü arkadaşlarımız gayet fasih ve belîğ olarak her şeyi söylediler, ama bir şeyi unuttular. Müsaade ediniz ben de bir kelime ile bunu söyleyeyim. İngiliz ve Fransızlarla akdettiğimiz mukaveleden maksat, sulhun teminidir. Bu sulha yan bakanların, bunu anlamak istemeyenlerin, bunu bozmaya cüret edenlerin vay haline."* Bu hararetle söylemlerin ardından oylamaya geçilmiş ve yapılan oylamada Türkiye-Fransa müşterek beyannameyi 343 oy ile kabul edilmiştir.²³

İnönü 1 Kasım 1939 tarihinde TBMM'de yapmış olduğu konuşmasında, Hatay'ın ana vatana katılmasından duymuş olduğu memnuniyeti belirttiikten sonra dış politika ile ilgili düşüncelerini dile getirmiştir. Bu bağlamda Avrupa'da meydana gelen karışıklıklar barışı koruma gayretlerine rağmen savaşın patlak vermesi ile sonuçlanmıştır. İnönü, II. Dünya Savaşı'nın başlamasını bir "*emrivaki*" olarak yorumlamış ve bu durumdan duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir. İnönü'ye göre Türkiye Cumhuriyeti savaşın başladığı günden beri barış yanlısı bir politika izlemiştir. Türkiye'nin 12 Mayıs'ta İngiltere, 23 Haziran'da da Fransa ile imzalamış olduğu antlaşmalar bu politikanın bir ürünüdür.²⁴ 15 Mart 1939'da Çekoslovakya'nın Almanya tarafından ilhak edilmesi, İtalya'nın da Almanya safına katılarak Balkanlarda faaliyet içerisine girmesi Türkiye ile İngiltere ve Fransa'yı birbirine yakınlaştırmış, bahse konu ülkeler ile söz konusu antlaşmalar imzalanmıştır.²⁵ İnönü yapılan bu antlaşmaların amacının Avrupa'da patlak veren savaşın yayılmasına

²² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:3, İçtima:F, Otuzuncu İnikat (23.06.1939), s.319.

²³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:3, İçtima:F, Otuzuncu İnikat (23.06.1939), s.322-323.

²⁴ Koçak, a.g.e., s.256.

²⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:6, İçtima:1, Birinci İnikat (01.11.1939), s.3.; İlyas Kayış, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Genel Durumu ve Uyguladığı Dış Politika*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s.31; "Hatay'ın Anavatana İltihakı", *Akşam*, 2 Teşrinisani 1939.; Hatay'ın Anavatana İltihakı", *Son Posta*, İkinciteşrin 1939.; "Milli Şef İnönü Dün Mühim Bir Nutuk Buyurdular", *İkdam*, İkinciteşrin 1939.

engel olmak olduğunun altını çizmiştir. I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadeleyi görmüş ve bizzat içerisinde yer almış bir komutan olarak bu savaşın bir an önce sona ermesini ve gelecek nesillerin daha önceleri yaşanan olumsuzlukları yaşamamasını istemektedir. Bu bağlamda ülke ve millet olarak savaş döneminin Türkiye'ye yaşatmış olduğu nice acıları derinden hisseden ve bilen İnönü, Avrupa'da patlak vererek tüm dünyayı etkisi altına alacak olan bu savaşta tavrını net bir şekilde ortaya şu sözle koymuştur: *"Bu gün olduğu gibi, yarın da memleketimizi harp mıntıkası haricinde bırakmayı emniyet ve taahhütlerimizi ihlal etmemek şartıyla, milletimize karşı vazife icabı olarak cidden arzu ediyoruz."*²⁶ Savaş dışında kalmayı millete karşı bir vazife olarak gören İnönü, şartların Türkiye'yi farklı pozisyonlara sokması durumunda ise Cumhuriyet ordusu faktörünün ön plana çıkacağını vurgulamıştır. Bu düşüncesini şu cümlelerle Meclis huzurunda dile getirmiştir: *"Büyük Meclis, Büyük Türk Milleti emin olabilir ki, cumhuriyet orduları emir aldıkları zaman vazifelerini hakkıyla ifa edecek kıymettedirler. Yaptığımız ve yapacağımız fedakârlıklara cumhuriyet orduları layık olduklarını ispat etmeye her an hazırdırlar."*²⁷

2.2. Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifak Antlaşması

Türkiye bir yandan İngiltere diğer yandan da Fransa ile deklarasyonlar imzalarken Almanya, Türkiye'nin bu tutumundan rahatsızlık duymaktadır. Almanya bu oluşumu önlemek için Sovyetler vasıtasıyla Türkiye üzerine baskı uygulama yoluna gitmiştir. Boğazların Batılı devletlerin eline geçmesinden korkan Sovyet Rusya, Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nu Moskova'ya davet etmiştir. 24 Eylül 1939'da Rusya'ya hareket eden Türk heyet ile Rusya arasında 26 Eylül'de başlayan görüşmeler 16 Ekim'e son bulmuş ve nitekim görüşmeler neticesiz kalmıştır. Saraçoğlu, yapmış olduğu açıklamada görüşmelerin neticesiz kalmasının sebebi olarak İngiliz ve Fransızlarla imzalanan deklarasyonlarla aykırılık teşkil etmesi ve Türkiye'nin boğazlardaki

²⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:6, İçtima:1, Birinci İnikat (01.11.1939), s.3.; "Muahedenin Hedefi", *Akşam*, 2 Kasım 1939.; "Milli Şef İnönü Dün Mühim Bir Nutuk Buyurdular", *İkdam*, İkinciteşrin 1939.

²⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:6, İçtima:1, Birinci İnikat (01.11.1939), s.4.; "Cumhuriyet Ordusu", *Akşam*, 2 Teşrinisani 1939, s.10.; "Ordumuz", *Son Posta*, İkinciteşrin.; "Reisicumhur İnönü Dün Mühim Bir Nutuk İrat Buyurdular", *İkdam*, İkinciteşrin.

uluslararası taahhütlerine uygun olmamasını göstermiştir. Sovyet Rusya ile anlaşmanın mümkün olmaması nedeniyle Türkiye, 19 Ekim 1939'da İngiltere ve Fransa ile üçlü ittifak antlaşması imzalamıştır. Antlaşma daha önce imzalanan deklarasyonlardan farklı olarak İngiltere ve Fransa'nın herhangi bir Avrupa Devleti'nin saldırısına uğraması halinde Türkiye, "*hayırhah tarafsızlık*" izleyecektir. Ayrıca İngiltere ve Fransa, Yunanistan ve Romanya'ya vermiş olduğu garantiler nedeniyle savaşa girerse, Türkiye onların yanında savaşa katılacaktır.²⁸

Bu bağlamda Ekim 1939 Türkiye'nin dış güvenliğini sağlama alması açısından önemli bir gelişmeye sahne olmuştur. 19 Ekim 1939'da Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında imzalanan yardım antlaşması bu bağlamda önem arz etmektedir.²⁹ Bu gelişmeler ışığında hükümetin dış politikasından sorumlu olan Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Türkiye ile Fransa ve İngiltere arasında Ankara'da imzalanan yardım antlaşması gereğince 8 Kasım 1939'da TBMM'de milletvekillerine izahat vermiştir. Bu yardım antlaşması Türkiye açısından önem arz etmektedir. Zira anlaşmanın birinci maddesi uyarınca, Türkiye'nin herhangi bir Avrupa devleti tarafından saldırıya uğraması durumunda İngiltere ve Fransa Türkiye'ye istisnasız yardım edecektir. İkinci madde gereğince savaşın Akdeniz'e sirayet etmesi durumunda antlaşmada imzası bulunan devletler diğerlerine elinden gelen yardımı gösterecektir.³⁰ Saraçoğlu konuşmasına, antlaşmanın imzalanmasından duyduğu memnuniyeti dile getirerek başlamıştır. Ona göre taraflar arasında imzalanan bu antlaşmanın büyüklüğü antlaşmayı imzalayan sefirlerin büyüklüğü ile doğru orantılıdır. Saraçoğlu böylece İngiliz ve Fransız sefirlerinden övgü dolu sözlerle bahsetmiştir. Antlaşmanın imzalanma sürecinde hiç bir devlet diğeri ile "*pazarlık*" etme gibi bir yola girmemiş bunun yerine karşılıklı ve kıymetli yardımlaşma seçeneği tercih edilmiştir. Bu bağlamda antlaşma tamamen barışa hizmet etme yolunda atılmış bir

²⁸ Armaoğlu, *20. Yüzyıl...*, s. 272.; İlhan Tekeli; Selim İlkin, *İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi, İletişim Yayınları*, C.1, İstanbul 2018, s. 146.

²⁹ "Türk-İngiliz-Fransız Karşılıklı Yardım Muahedesi İmza Edildi", *Akşam*, 20 Teşrinievvel 1939.

³⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:6, İçtima:1, Üçüncü İnikat (08.11.1939), s.17-18; Abdussamed Geçer, *İkinci Dünya Savaşı'nın Dönüm Noktasında Türk Dış Politikası*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018, s.35.

adımdır.³¹ Saraçoğlu'ndan sonra söz alan CHP Konya Milletvekili Ali Muzaffer Göker de, Saraçoğlu ile aynı istikamette düşünce belirterek barışın sağlanması gerekliliği üzerinde durmuştur. Ona göre Avrupa kıtasındaki buhran gün geçtikçe daha da kötü bir hal almaktadır. II. Dünya Savaşı her geçen gün yeni bölgeleri ve menfaatleri tehdit etmeye başlamıştır. Bu genel vaziyet karşısında müşterek emniyet tedbirleri alınması zaruri olmuştur. İşte taraflar arasında imzalanan karşılıklı yardım antlaşması bu gerekliliğin bir sonucudur.³² CHP Bursa Milletvekili Baha Pars da, antlaşmanın yapılmasından duyduğu mutluluğu ifade ederek, Hükümeti almış olduğu bu karardan dolayı Meclis huzurunda tebrik etmiştir.³³ Genel olarak Meclisin ortak kanaati 1939 yılı savaşın başlangıcı olmasına rağmen bu savaşın etki alanının genişleyeceği yönündedir. Türkiye bir anda kendisini bu harbin içinde bulabilir. Bu nedenle yapılan antlaşma son derece önem ifa etmektedir. TBMM'de yapılan oylama neticesinde Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında yapılan antlaşma 354 milletvekilinden 354 evet oyu ile kabul görmüştür.³⁴

B. Türkiye'nin Savaşa Çekilmek İstenilmesi

Bu süreç içerisinde 1940'a gelindiğinde Türkiye kendisini hiç de istemediği bir yerde bulmuştur. 1939'da İngiltere ve Fransa ile imzalamış olduğu antlaşma gereğince Türkiye savaşa çekilmek istenilmiştir. 1940'da İtalya'nın Fransa'ya savaş ilan ederek Almanya yanında savaşa girmesi ile savaşın etki alanı Akdeniz'e sıçramıştır. 1939 Antlaşmasının ikinci maddesi³⁵ gereğince İngiltere ve Fransa, Türkiye'nin kendi yanlarında savaşa girmesini talep etmiştir. Ancak başından beri savaş dışı kalmayı kendisine politika haline getirmiş olan Türkiye, Sovyetlerle bir çatışmayı göze alamadığı için bu talebi üçlü ittifakın "*Sovyet Çekincesi*" olarak da bilinen 2 numaralı protokolünü gereğe

³¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:6, İçtima:1, Üçüncü İnikat (08.11.1939), s.17.; "Meclis Türk-İngiliz-Fransız Antlaşmasını Dün Tasdik Etti", *İkdam*, İkinciteşrin, 1939.; "Eserin Büyüklüğü", *Son Posta*, İkinciteşrin, 1939.

³² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:6, İçtima:1, Üçüncü İnikat (08.11.1939), s.20.

³³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:6, İçtima:1, Üçüncü İnikat (08.11.1939), s.20.

³⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:6, İçtima:1, Üçüncü İnikat (08.11.1939), s.22.

³⁵ Madde 2: "Herhangi bir tecavülden sonra harp Akdeniz'e sirayet edecek olursa akitler, yekdiğerine ellerindeki bütün kuvvetle yardım edecektir." Bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:6, İçtima:1, Üçüncü İnikat (08.11.1939), s.18.

göstererek reddetmiştir.³⁶ Türkiye'nin bu hareketi, Batı ile yapmış olduğu ittifak yükümlülüklerini ihlal eden bir ülke olarak değerlendirilmesine neden olmuştur.³⁷ Türkiye'nin, İngiltere ve Fransa'nın tüm çabalarına rağmen savaş dışı kalma politikası TBMM'ye de yansımıştır. 26 Haziran 1940 tarihli Meclis görüşmesinde CHP İstanbul Milletvekili Ali Rana Tarhan tarafından, Hükümetin harici siyaseti hakkında Başvekil Refik Saydam'a soru yöneltilmiştir. Saydam, Türkiye'nin son gelişmeler ışığında tarafsızlık ilkesini korumasını şu sözlerle ifade etmiştir: "*İtalya'nın harbe girmesi üzerine hadis olan vaziyeti Cumhuriyet hükümeti etrafı ile tatbik etmiş ve üçlü muahedenin cüzü mütemmimi olan iki numaralı protokol hükmünü tatbikata karar vererek icap eden tebligatı yapmıştır. Buna nazaran Türkiye hali hazırdaki gayri muhariplik vaziyetini muhafaza etmektedir.*" Türkiye'nin bu savaştaki tarafsızlığını vurgulayan Saydam öte yandan da ülkenin güvenlik ve savunması için hazırlıklara devam edildiğinin altını çizmiştir. Saydam, 1940 Türk dış politikasını Meclis huzurunda arz ederken; "*Her zamankinden fazla uyanık durmak mecburiyetindeyiz.*" ifadelerini kullanarak sürecin Türkiye açısından ne kadar önem arz ettiğini anlatmaya çalışmıştır.³⁸

Savaşın Avrupa'yı tesiri altına alması ve Türkiye'nin de bu savaşa dâhil edilmek istenmesi Türk Dış Politikasında hareketliliğe sebep

³⁶ Armaoğlu, a.g.e., s.118.; Türk Sovyet dostluğu Türkiye için bu süreçte önem arz etmektedir. Bu bağlamda CHP Sinop Milletvekili Cevdet Kerim İncedayı'nın 12 Temmuz 1940 tarihli Meclis konuşması bu önemi ifade etmektedir. İncedayı konuşmasında şu cümlelerle Türk-Sovyet dostluğunu özetlemiştir: "Bu günlerde dünya siyasetini, ahvalini bozucu bir takım haberler içinde iki komşu memleketin (Türk-Sovyet) dostluğunu bozmaya matuf bazı şeyler sezmemekteyiz. Arkadaşlar 1919-1920 senelerinden beri biz, dünya husumeti içinde tek başına kaldığımız günlerden beri inkılabına yeni başlamış olan Sovyet Rusya da cihan yüzünde aynı suretle tek başına kalmıştı. Bizim dostluğumuz o kötü günden şuurla başlamıştır. Ve bu güne kadar bu, iki memlekette de mütemadiyen iyilik, ilerilik temin etmiştir... Biz, iki milletin tarihi boyunca istikbaline hizmet edeceği mantikiyle her husumete karşı dost kalmışızdır. Keza bu güne kadar da Sovyet Rusya Türkiye'nin bu candan ve gönülden şuurulu dostluğuna mutlaka dostlukla mukabele etmiştir. Arkadaşlar bu iki memleketin bu büyük dostluğu en kötü günlerde, dünyanın en büyük iki lideri olan Atatürk ve Lenin tarafından kurulmuştur." Bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:6, Cilt:13, İçtima:1, Yetmiş Üçüncü İnikat (12.07.1940), s.62.

³⁷ Mücahit Özçelik, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sene:2010/2, Sayı: 29, s.257.

³⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:6, Cilt:12, İçtima:1, Yetmişinci İnikat (26.06.1940), s.163.

olmuştur. Bu bağlamda Başbakan Refik Saydam, 12 Temmuz 1940 tarihli Meclis Konuşmasını tamamen dış gelişmelere ayırmıştır. Avrupa'da patlak vererek dünyayı etkisine alan savaş karşısında Türkiye'nin tutumunu Meclis önünde ifade eden Saydam şu ifadelerde bulunmuştur: "*Türkiye, dostluklarına sadık, kendi istiklal ve hürriyetini müdafaaaya karar vermiş tek bir vücut halinde vukuata intizar etmektedir.*" Saydam'a göre Türkiye, hiç bir zaman ne tahrik ne de komşularına karşı bir saldırı planı içerisinde olmamıştır. Türkiye'nin en büyük amacı vatanın korunması ve milletin selametidir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti hükümeti, TBMM'den gücünü alarak çalışma yürütmekte ve günün gereklerine göre tedbirlerini almaktadır. Dünyada yaşanan kaos ortamı karşısında Türkiye'ye karşı herhangi bir tehlike söz konusu değildir. Böyle bir tehlikenin ortaya çıkması durumunda ise Türk Milletinin buna karşı vereceği cevap silaha sarılmak ve sonuna kadar vatani savunmak olacaktır.³⁹ Saydam'dan sonra söz alan Hariciye Encümeni Başkanı Konya Milletvekili Ali Muzaffer Göker konuşmasında Türkiye'nin bu savaş karşısındaki siyasetini özetlemiştir. Buna göre Türkiye'nin barış içerisinde, refahını ve milli gelişimini temin etmekten başka bir isteği yoktur ve Türkiye macera peşinde koşan bir ülke de değildir. Bu bakımdan vatani herhangi bir saldırıdan korumak için gerekli bütün tedbirleri almak ve Türkiye'yi elden geldiği kadar bu savaşın dışında bırakmaya çalışmak Türkiye Cumhuriyeti'nin gerçekleştirmek zorunda olduğu temel siyasi hedefidir.⁴⁰ Ankara Milletvekili Mümtaz Ökmen de, hükümetin politikasını şu sözlerle Meclis Genel Kurulu'nda dile getirmiştir: "*Türk Milleti'nin emeli ve ümidi; ne kimseye bir karış toprak vermek, ne kimseden bir karış yer istemek, sadece yurttan ve cihanda sulhun tesis ve temadisine çalışmaktır.*"⁴¹

C. İtalya'nın Yunanistan'a Saldırması ve Türk-Alman Antlaşması

Savaş tüm şiddetiyle Türkiye dışında cereyan ederken, 28 Ekim 1940'da İtalya'nın Yunanistan'a vermiş olduğu bir ultimatomla Yunanistan'dan Korfu ve Girit adaları ile Epir ve Pire limanlarını istemesi

³⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:6, Cilt:13, İçtima:1, Yetmiş Üçüncü İnikat (12.07.1940), s.59.; "Başvekilimiz Refik Saydam'ın Mühim Beyanati", *Ulus*, 13 Temmuz 1940.

⁴⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:6, Cilt:13, İçtima:1, Yetmiş Üçüncü İnikat (12.07.1940), s.60.

⁴¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:6, Cilt:13, İçtima:1, Yetmiş Üçüncü İnikat (12.07.1940), s.61.

Türkiye'nin de endişelenmesine sebep olmuştur. Yunanistan'ın, İtalya'nın bu isteklerini reddetmesiyle İtalya, Yunanistan'a karşı saldırıya geçmiştir. Ancak bu saldırı Yunanistan tarafından 2 Kasım'da durdurulmuştur.⁴² İtalyan ilerleyişinin durdurulduğu sıralarda Başbakan İsmet İnönü 1 Kasım 1940'da TBMM Genel Kurulunda Türkiye'nin savaş dışı kalmasının gerekliliğini yineleyen bir konuşma yapmıştır. Buna göre, dünyayı saran bu savaşa rağmen Türkiye'de yaşayan her vatandaş bütün hak ve hürriyetlere sahip ve bunlardan en geniş surette yararlanmaktadır. İnönü'ye göre Türkiye, dünyayı saran savaş ortamında düzenin hâkim olduğu ve vatandaşlarının huzurunu sağlayabilen sayılı devletler arasında yer almaktadır. Türkiye'nin dış siyaseti, savaşın başladığı 1939'dan beri aynı çizgide gitmektedir. Bu da bize Türkiye'nin savaş dışı kalma stratejisinin savaş dönemi temel politikalar arasında yerini koruduğunu göstermektedir. Ülkesinin, hiç bir ülkenin toprağında gözünün olmadığını vurgulayan İnönü, en başta gelen politikalarının tarafsızlık olduğunu vurgulamıştır. İnönü bu politikayı şu sözlerle örnelemiştir: "*Harp harici vaziyetimiz bizim topraklarımızın, deniz ve havalarımızın muharipler tarafından birbirine aleyhine kullanılmasına istisnasız olarak manidir. Ve biz muharebeye girmedikçe kati ve ciddi olarak da mani kalacaktır.*"⁴³

İtalya tarafından Yunanistan'a yapılan saldırıya değinen İnönü; "*Son zamanlarda harp hareketi bazı yeni vesilelerle dikkate şayan inkişaflar gösterdi. Sükûn ve selameti bizim için çok ehemmiyetli olan emniyet sahamızın içinde dostumuz ve komşumuz Yunanistan maalesef bu gün harbe sürüklenmiş bulunuyor.*"⁴⁴ şeklindeki ifadelerle Yunanistan'ın savaşa dahil olmasını Türkiye açısından dezavantaj olarak görmektedir. Zira Türkiye'nin yanı başındaki bir devletin yıkıcı bir savaşa içerisine girmiş olması Cumhurbaşkanının ifade ettiği "*Emniyet Sahası*"nı tehlikeye düşürmektedir. İnönü bu durumdan duydukları rahatsızlığı İngiltere ile

⁴² Armaoğlu, a.g.e., s. 283.; Ayrıca Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında imzalanan antlaşmanın üçüncü maddesi gereğince de Türkiye'nin savaşa girmesini gerektirmektedir. İngiltere de Türkiye'nin mümkün olan en kısa sürede savaşa girmesini istemektedir. Ancak bu sırada Almanya'nın Romanya ve Bulgaristan'a yerleşmeyi amaçlayan faaliyetleri, Türkiye'nin bu savaşa girmemeye karar vermesindeki etkenlerden olmuştur. Bkz. Armaoğlu, Türk Dış Politikası..., s.119.

⁴³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:14, İçtima:2, Birinci İnikat (01.11.1940), s.4.

⁴⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:14, İçtima:2, Birinci İnikat (01.11.1940), s.4.

paylaştıklarını da eklemiştir. Yunanistan'ın durumundan bahseden İnönü öte yandan Sovyet Rusya ile olan iyi ilişkileri de Meclis Genel Kurulu'nda dile getirmiştir. Sovyet Rusya ile ters giden bir ilişki istemeyen İnönü'ye göre Türkiye ve Sovyet Rusya arasında yirmi seneye yakın güven esaslı ilişki yürütülmektedir. Cumhurbaşkanı bundan duymuş olduğu memnuniyetin altını çizmiştir.⁴⁵

Bu süreç içerisinde 1941'e gelindiğinde Türkiye-Yunanistan meselesinde olduğu gibi yine endişe verici bir gelişme ile karşı karşıya kalınmıştır. Mihver güçleri Balkanlarda ilerleme kaydetmişler ve Alman kuvvetleri Bulgaristan sınırına yerleşmiştir. Bu durum Türkiye için Hitler'in doğuya yani Türkiye üzerine yürüebileceği endişesini doğurmuştur. Manisa Milletvekili Kazım Nuri Duru'nun 9 Mayıs 1941 tarihli Meclis oturumunda sarf ettiği; "*Bu gün zor bir vaziyetteyiz. Etrafımız, kâmilan düşmanla sarılmıştır.*"⁴⁶ şeklindeki ifadeleri bu durumu özetlemektedir. Bu sırada Almanya, Bulgaristan'a karşı yapılan hareketin Türkiye'ye yönelik olmadığı şeklinde bir açıklama yaparak tansiyonu düşürmüştür. Bu arada basında, Almanya'nın Türkiye'ye saldırmasının düşük bir ihtimal olduğu şeklinde haberler de kamuoyu ile paylaşılmaktadır.⁴⁷ Ancak Türkiye ne olursa olsun ihtiyatlı olmak zorunda olduğunu unutmamış ve tarafsız konumunu her şekilde dünyaya ilan etmiştir. Tarihler 18 Haziran 1941'i gösterdiğinde Türkiye'yi memnun edici bir gelişme yaşanmış ve Türkiye ile Almanya arasında Saldırmazlık Paktı imzalanmıştır.⁴⁸ Antlaşmanın imzalanmasından dört gün sonra 22 Haziran 1941'de Almanya, Sovyet Rusya'ya saldırmıştır.⁴⁹ Bu antlaşma ile Türkiye üzerindeki Alman tehdidi

⁴⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:14, İçtima:2, Birinci İnikat (01.11.1940), s.5.

⁴⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:18, İçtima:2, Ellinci İnikat (09.05.1941), s.39.

⁴⁷ "Orta Şark Harekatı", *Akşam*, 10 Mayıs 1941.

⁴⁸ "Türk-Alman Dostluk Antlaşması Dün Hariciye Vekaletinde İmza Edildi", *Ulus*, 19 Haziran 1941.; "Türkiye-Almanya Arasında 10 Sene Muteber Olacak Bir Dostluk Muahedesi İmzalandı", *Vakit*, 19 Haziran 1941.; Özçelik, a.g.m., s. 258-259.

⁴⁹ Almanya'nın Sovyet Rusya'ya saldırısındaki maksat *Vakit Gazetesi*'nde Asım Us, şu şekilde açıklanmıştır: "Almanya, en kısa zamanda Kızıldünyayı dağıtmak ondan sonra yüz yetmiş milyonluk nüfuslu büyük Sovyet memleketinin Almanya'ya yakın olan en münbit istihsal sahalarını ve sanayi mıntıklarını ele geçirmek, bu suretle harbi uzun süre idame edecek bir hale gelmek, Avrupa'da Bolşevizm rejimini yıkarak İngiltere ve Amerika'daki kapitalistlerde kendisi ile bir anlaşma meyli yaratmaya çalışmak, bu takdirde yine anlaşma çaresi bulunamazsa Sovyetler memleketinin kuvvet kaynaklarına dayanarak

sona ermiştir.⁵⁰ Türkiye, Almanya'nın Sovyet Rusya'ya saldırdığı gün çıkarılan kararname ile tarafsızlığını ilan etmiştir.⁵¹ Sovyet Rusya'ya karşı gayet ihtiyatlı davranan Türkiye bu süre zarfında, Sovyet Rusya aleyhinde yayın yapılmasına izin vermemiştir.⁵²

Taraflar arasında imzalanan bu pakt, TBMM Genel Kurulunda yankı bulmuştur.⁵³ Bu bağlamda 25 Haziran 1941 tarihli oturumda konuşan Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu yapılan bu antlaşmayı, "*güzel ve mesut bir sulh eseri*" olarak nitelemiştir. Taraflar arasında yapılan antlaşmaya giden süreç hakkında milletvekillerine bilgi veren Saraçoğlu'na göre, Alman Devlet Başkanı Hitler'in, 28 Şubat 1941'de İnönü'ye yazmış olduğu mektup önem arz etmektedir. Saraçoğlu mektubun ayrıntısına girmeden durumun Türk tarafınca olumlu karşılandığını ifade etmiştir. Hitler'in 4 Mayıs 1941 tarihli nutkuna değinen Saraçoğlu, bu nutukta Hitler'in Atatürk'ten övgü dolu sözlerle bahsettiğinin altını çizmiştir. Hitler'in bu yaklaşımını; "*Türk Milletinin ve Türk çocuğunun kalbini harekete geçirdi.*" şeklindeki ifadelerle dile getiren Saraçoğlu, "*İşte böylece ve sadece doğru yoldan yürüyerek bu gün huzurunuzda çıkan esere vasil olduk*" diyerek, Türk-Alman Antlaşmasının evveliyatını ve nihayetini özetlemiştir.⁵⁴

Saraçoğlu'nun ardından söz alan İstanbul Milletvekili Ali Rana Tarhan antlaşmayı tasvip ettiklerini çünkü bu antlaşmanın içeriğinin Türkiye Cumhuriyeti'nin dış siyasetinde takip etmekte olduğu emniyet ve iyi ilişki esaslarına uygun olduğunun altını çizmiştir.⁵⁵ Hariciye Encümeni Reisi Ali Muzaffer Göker ise antlaşmayı bir dostluk antlaşması olarak nitelemiştir. Göker'e göre bu antlaşma dünya savaşının başladığı günden beri bir takım anlaşmazlıklar yüzünden sarsıntılar geçirmiş olan Türk-Alman ilişkilerinde karşılıklı güveni tesis etmek amacından

sonuna kadar harbe devam edeceğini ilan etmek derdindedir." Bkz. Asım Us, "Almanya'nın Sovyetler Birliğine Taarruz Etmekten Maksud", *Vakit*, 26 Haziran 1941.

⁵⁰ Armaoğlu, *Türk Dış Politikası...*, s. 129.

⁵¹ BCA. 30-18-1-2/95-54-1.

⁵² BCA. 30-1-0-0/30-179-1.

⁵³ "Türk-Alman Anlaşması Tasdik Edildi", *Anadolu*, 26 Haziran 1941.

⁵⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:19, İçtima:2, Altmış Dokuzuncu İnikat (25.06.1941), s.165.; "Mecliste Hariciye Vekilimizin Beyanati", *Ulus*, 26 Haziran 1941.; "Hariciye Vekilimiz Beyanatta Bulundu", *İkdam*, 26 Haziran 1941.

⁵⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:19, İçtima:2, Altmış Dokuzuncu İnikat (25.06.1941), s.166.; "Ali Rana Tarhan'ın Sözleri", *Vakit*, 19 Haziran 1941.

doğmuştur. Ayrıca bu antlaşmanın, dünya savaşının başladığı günden beri Türkiye'nin yürütmüş olduğu dış politikaya da uygun olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir; "*Türk ve Alman milletleri arasında sağlam esaslara dayanan dostluk münasebetlerinin tesisini istihdaf eden bu muahede siyasetimize ve ananemize uygundur.*"⁵⁶ Bu uygunluğu somutlaştırmaya çalışan Göker antlaşmada yer alan tarafların karşılıklı olarak bağımsızlık ve masuniyetlerine saygı duyacaklarını belirten hükme ilgi tutarak şu açıklamayı yapmıştır: "*Milli siyasetimizin istinat ettiği siyasetlerden birisi Millet'in istiklalini ve yurdun bütünlüğünü kayıtsız ve şartsız mahfuz bulundurmak ve başka milletlerin istiklaline ve bütünlüğüne hürmet etmektir.*"⁵⁷ Konuşmasının son kısmını İnönü'ye ayıran Göker, Türk-Alman antlaşmasının Türkiye'nin barışçı ve dürüst politikasına uygun olduğunu ve bütün başarıların sırrının Türk Milletinin, Milli Şefin etrafında sarsılmaz bir iman ile birleşmiş olmasında yattığını dile getirmiştir.⁵⁸ Milletvekillerinin konuşmalarının ardından Türkiye Cumhuriyeti ile Almanya arasında imzalanan antlaşma yapılan oylama neticesinde kabul edilmiştir.

Türk-Alman Antlaşması 1 Kasım 1941 tarihli Meclis oturumunda Cumhurbaşkanı İnönü tarafından üzerinde durulan bir konu olmuştur. İhtiva ettiği kıymet açısından bu antlaşmayı önemseyen İnönü, Türk-Alman ilişkileri çerçevesinde önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. Alman lideri Hitler'in kendisine yazdığı mektuptan bahseden İnönü, Hitler'in bu mektup ile Türkiye'ye karşı dostluğunu gösterdiğini ve kendisinin de buna cevap verdiğini belirtmiştir. 18 Haziran Türk-Alman Antlaşmasına giden yolda karşılıklı mektuplaşmayı çok kıymetli gören İnönü; "*Mektuplaşmamız 18 Haziran 1941 tarihli Türk-Alman Muahedesini vücuda getiren karşılıklı itimat havasını yaratmıştır.*" ifadeleriyle, bundan duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir.⁵⁹

D. 1942-1945 Arası Dönem

⁵⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:19, İçtima:2, Altmış Dokuzuncu İnikat (25.06.1941), s.166.; "Muzaffer Göker'in Sözleri", *Vakit*, 26 Haziran 1941.

⁵⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:19, İçtima 2, Altmış Dokuzuncu İnikat (25.06.1941), s.166.; "Muzaffer Göker'in Sözleri", *Vakit*, 26 Haziran 1941.

⁵⁸ "Mebuslar", *İkdam*, 26 Haziran 1941.; Buna karşın İnönü'nün savaş süreci politikaları kimi yazarlar tarafından eleştirilmiştir. Bkz. Ahmet Kuyuş, *Tarihi Düşünmek*, İstanbul, 2016, s.144-145.; Şükrü Karatepe, *Tek Parti Dönemi*, Ankara, 2018, s. 74-78.

⁵⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:21, İçtima 3, Birinci İnikat (01.11.1941), s.3.

1. 1942-1945 Arası Gelişmeler Bağlamında Başbakan Şükrü Saraçoğlu ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Dış Politika Değerlendirmeleri

Türkiye bir yandan İngiltere ve Fransa, öte yandan da Almanya ile ittifak antlaşmaları imzalayarak, savaşta bitarafliğini muhafaza etmeye çalışmıştır. Bu süreç içerisinde sergilenen Türk dış politikası, TBMM Genel Kurulu'nda, Hükümet tarafından milletvekillerine aktarılmıştır. Bu bağlamda 1942'ye gelindiğinde o zamana kadar Türkiye'nin tatbik ettiği temel politika, Başbakan Şükrü Saraçoğlu tarafından 5 Ağustos'ta TBMM Genel Kurulu'nda milletvekillerine arz edilmiştir. Buna göre, dünyada gün geçtikçe daha da belirginleşen karamsar hava içerisinde Türkiye en az etkiyle ayakta durmaktadır. Bu başarının en büyük nedeni ise İsmet İnönü etrafında oluşturulmuş olan birliktir. Dünyayı derinden sarsan her türlü yıkıcı etki, İsmet İnönü'nün politikaları sayesinde Türkiye'de yer bulmamıştır. Görülüyor ki Saraçoğlu, konuşmasının ilk kısmını Türkiye'yi cihan harbinin dışında tutmayı başaran İnönü'ye ayırarak, bu başarının temel nedenini İnönü'nün politikalarına sıkı sıkıya bağlı olmakta yattığının altını çizmiştir. Saraçoğlu'na göre Türk topraklarını bu savaşın dışında tutmak için hükümet olarak olağanüstü bir gayret sarf edilmektedir. Ancak tüm bu çabalara rağmen Türkiye topraklarının herhangi bir saldırıya maruz kalması durumunda, yapılacak tek şey sonuna kadar düşmanla çarpışmak olacaktır. Bu ihtimali her zaman düşündüklerini ifade eden Saraçoğlu, bu olasılıktan dolayı ordunun her zaman savaşa hazır bir şekilde tutulduğunun altını çizmiştir.⁶⁰ 11 Kasım 1942 tarihli Meclis oturumunda konuşan Saraçoğlu, 5 Ağustos'taki iyimser konuşmasına nazaran durumun, tehlikenin boyutuna dikkat çekmeye çalışmıştır. Saraçoğlu'na göre Türkiye'nin etrafı muharip devletler tarafından çevrilmiş durumdadır.⁶¹ Savaşın içerisinde yer alan

⁶⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:27, İçtima:3, Yetmiş Yedinci İnikat (05.08.1942), s. 21.; "Harici Politikamız: Dostluğa Karşı Dostluk, Düşmanlığa Karşı Yıkılmaz Bir Azimle Mukabele", *Akşam*, 6 Ağustos 1942.

⁶¹ "Bulgaristan 1 Mart 1941'de Almanya, İtalya ve Japonya arasında 27 Eylül 1940'da imzalanmış olan Üçlü Pakt'a katıldı. Aynı gün Alman orduları Bulgaristan'a girdi. 1941 Nisan ayı içerisinde de Almanya, Yugoslavya, Yunanistan ve bütün Ege adalarını işgal etti. Tabiatıyla bu hal Türkiye için son derece tehlikeliydi." Bkz. Armaoğlu, a.g.e., s. 123.

devletlerde gittikçe artan kaosu bir kısmı ne yazık ki Türkiye sınırlarını aşarak ülkeye girmeyi başarmıştır.⁶²

1 Kasım 1942 tarihli TBMM oturumunda Cumhurbaşkanı İnönü, yapmış olduğu konuşma ile Türkiye'nin dünya savaşı karşısındaki mevcut durumu hakkında bilgi vermiş ve TBMM'nin dikkatini bu yöne çekmek istemiştir. Ona göre Türkiye, dünyayı etkisi altına alan savaşın çıktığı günden beri ilk defa harbe bu kadar yaklaşmıştır. İnönü'yü bu kanaate iten gelişmeler arasında 1942 itibarıyla Türkiye üzerinde artan müttefik devletler baskısı gösterilebilir. Bu baskı özellikle Türkiye'nin müttefikleri konumundaki İngiltere'den gelmektedir. Müttefikler Almanya'yı yenebilmek için askeri plan hazırlığı içerisine girmişlerdir. Türkiye ise stratejik konumu münasebetiyle bu plana dâhil edilmek istenilmektedir.⁶³ İnönü'ye göre Türkiye'nin gelişmeler karşısındaki sağlam duruşuna gölge düşüren bir "*manevi telaş*" ve "*ıstırap havası*" hâkim durumdadır. Bu gibi durumlar milletleri hastalıklı ve zayıf göstermektedir. Hastalıklı milletlerin bünyeleri ise dış tehlikeleri üzerine çekmektedir. Bu nedenle TBMM'nin savaş ihtimalini her zaman ciddi bir biçimde göz önünde tutarak ona göre pozisyon alması gerekmektedir.⁶⁴ Buradan anlaşılacaktır ki Cumhurbaşkanı, Türk milleti üzerinde savaşın olumsuz tesirlerini tespit etmiş ve bu durumu büyük bir tehlike olarak nitelemiştir. Türkiye'nin her durumda kendisine yönelen tehditlere karşı güçlü olmak zorunluluğunun altını çizen İnönü bu ifadeler ile TBMM'de büyük destek görmüştür.

Bu süreç içerisinde 1943'e gelindiğinde müttefik devletlerce Türkiye'nin savaşa dâhil edilmesi arzusu şiddetini artırmıştır. İngiltere Başbakanı Churchill savaşın bu safhasında Türkiye'yi önemli ülke konumunda görmektedir. Bu bağlamda 30 Ocak-1 Şubat 1943 tarihlerinde Adana'da İnönü-Churchill görüşmesi yapılmıştır. Bu görüşmelerde İngiltere'nin Türkiye'den isteği stratejik konumundan istifade etmeye yöneliktir. Churchill'e göre İtalya'nın yenilmesi, Almanya'nın Balkanlardaki konumunu zayıflatacaktır. Bu nedenle Rusya

⁶² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:28, İçtima:4, Birinci İnikat (11.12.1942), s.15.

⁶³ Armaoğlu, a.g.e., s. 136.

⁶⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:28, İçtima:4, Birinci İnikat (01.11.1942), s.4.; "Cumhurreisimiz İnönü Büyük Millet Meclisinin 6'ncı İhtihap Devresinin 4'üncü İçtima Yılıni Açtı", *Ulus*, 2 Kasım 1942.

kuzeyden, müttefikler ise Türkiye aracılığı ile güneyden Balkanlara karşı harekete geçmelidir. Gerek kara harekâtı gerekse hava harekâtı olsun bu noktada Türkiye'nin yardım etmesi elzemdir. İngiltere'ye göre 1943 yılının savaş şartlarında Türkiye'nin savaşa girmesi şarttır. Türk tarafı ise görüşmelerde iki ana konu üzerinde çekincesini belirtmiştir. Birincisi Almanya'nın yenilgisi neticesinde Sovyet Rusya'nın Avrupa'daki olası hâkimiyeti endişesi, ikincisi ise Türkiye'nin savaşa girmesi için ordunun malzeme noktasında geniş ölçüde desteklenmesi durumudur.⁶⁵ Türkiye'nin başta İngiltere olmak üzere müttefikler tarafından savaşa sokulmaya çalışılması karşısında Türkiye, ordusunu her daim savaşa hazır bir pozisyonda tutmayı görev bilmiştir. 17 Mart 1943 tarihli Meclis görüşmesinde konuşan Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun, "*Yapacağımız işlerin en başında Türk ordusunu daima hazır tutmak vazifesi vardır. Bunun için ordumuzdan hiç bir şey esirgenmiyor. Çünkü sırası gelince bu kahraman ordunun vazifesini yapacağına bütün milletçe eminiz.*"⁶⁶ ifadeleri bu endişeye yönelik alınan savunma tedbirlerine örnek olarak verilebilir. Türkiye bir yandan İngiltere ile görüşmeler gerçekleştirirken öte yandan Almanya ile de ters düşmek istemiyordu. Bu bağlamda Almanya Büyük Elçisi Von Papen vasıtasıyla Berlin'e, Akdeniz'de mevcut durumun Almanya aleyhine seyir izlemesi durumunda dahi, Türkiye'nin Almanya'ya zarar verecek herhangi bir harekette bulunmayacağı mesajını iletmiştir. Yani Türkiye, müttefiklere karşı göstermiş olduğu tavrı Almanya'ya karşı da göstermektedir. Çünkü Almanya 1943 şartlarında hala güçlü bir devlettir.⁶⁷ 4 Haziran 1943 tarihli Meclis oturumunda İçel Milletvekili Halil Menteşe'nin konuşmaları bu değerlendirmeyi destekler niteliktedir. Menteşe, "*Bir taftan Almanlar; diğer taraftan da Anglosaksonlar ile dostuz.*"⁶⁸ ifadeleri ile savaşa taraf her iki tarafında ihmal edilmemesi gerekliliğini savunmuştur.

Türkiye'nin bu tarafsızlık politikası Sovyetlerin tepkisine neden olmuştur. Sovyet Rusya'nın propaganda organı olan Harp ve İşçi Sınıfı, 2 Eylül 1943 tarihli sayısında Türkiye'nin tarafsız tutumunun Almanya'nın

⁶⁵ Armaoğlu, a.g.e., s. 138-139.

⁶⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VII, Cilt:1, İçtima:F, Üçüncü İnikat (17.03.1943), s.22.; "Türk Ordusunu Daima Hazır Tutmak", Vakıf, 18 Mart 1943.

⁶⁷ Gülay Sarıçoban, "İkinci Dünya Savaşı Döneminde (1939-1945) Türk Dış Politikası", Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:24, Sayı:4, s.1769.

⁶⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VII, Cilt:3, İçtima:F, Otuz Üçüncü İnikat (04.06.1943), s.20.

işine yaradığını yazmıştır. 19 Ekim 1943'de düzenlenen Moskova Konferansı'nın ilk oturumunda Sovyet Rusya Dışişleri Bakanı Molotov açıkça Türkiye'nin savaşa dâhil olması gerekliliğini belirtmiştir. Ona göre Türkiye'nin savaşa girmesinin istenilmesi bir "*telkin*" şeklinde değil bir "*emir*" şeklinde olmalıdır. Ancak Molotov'un bu teklifi diğer katılımcılar tarafından kabul görmemiştir. Rusya'nın, Türkiye'nin savaşa girmesini bu kadar çok istemesinin sebepleri arasında bu sayede oluşacak Balkan cephesinin 15 tümenlik bir Alman kuvvetine bir saptırma vererek böylece Rusya'nın yükünün hafifleyeceği düşüncesidir.⁶⁹ Moskova Konferansında alınan Türkiye kararını İngiltere Türkiye'ye iletmış ancak Türkiye savaşa katılmayacağını yinelemiştir.⁷⁰ Türkiye müttefiklerin tüm çabalarına rağmen uyguladığı denge politikası ile savaş dışında kalmayı tüm gücüyle sürdürmektedir. Türkiye'nin bu konudaki hassasiyeti İnönü'nün 1 Kasım 1943 tarihli konuşmasında açıkça şu şekilde ifade edilmiştir. "*Ülkümüz, milletlerin hürriyeti ve istiklali esasına dayanan bir medeniyetin temellerini sağlamlaştırmaktır. Faaliyetimiz, onu yıkmaya matuf bütün gayretlere karşı dikilmek olmuştur. Harbi önlemek için en cesur hareketlere tereddütsüz atılmış olan memleketimiz, milletlerin esir seviyesine düşmemesi için de tehlikeli zamanlarda metin bir durum almaktan çekinmedi. Türk milleti savaş haricinde kalmakla beraber dört seneden beri fedakârlıklar, ıstıraplar içinde dünya buhranının tepkilerini şiddetle hissetmiştir. Bu fedakârlıklara hatta bunların daha çok büyüklerine tereddütsüz devam edeceğiz.*"⁷¹

1 Kasım 1943 tarihli TBMM konuşmasında Türkiye'nin tarafsız konumunu koruyacağını açıkça dile getiren İnönü, Aralık ayına gelindiğinde bu düşüncesinden kısmen taviz vermek durumunda kalmıştır. Bu tavizin arkasında şüphesiz ki Sovyetlerin Türkiye üzerindeki yaklaşımı rol oynamıştır. 1943 Kasım ayında yapılan Tahran Konferansı'nda Sovyet Rusya ısrarla Türkiye'nin savaşa dâhil edilmesi üzerinde durmuştur. Stalin, "*gerekirse enselerinden yakalayarak*" gibi son derece sert ve yakışsız bir üslupla Türkiye'yi savaşa sokmak gerekliliğini savunmuştur. Amerika Birleşik Devletleri'nin de Türkiye'yi savaşa dâhil etme ekseninde bir politika izlemesinden mütevellit

⁶⁹ Armaoğlu, a.g.e., s.141-142.

⁷⁰ Armaoğlu, 20. Yüzyıl..., s. 315.

⁷¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VII, Cilt:6, İçtima:1, Birinci İnikat (01.11.1943), s. 5.; "Harici Siyasetimiz", *Akşam*, 2 Teşrinisani 1943.

Churchill, 4-6 Aralık 1943'de Kahire'de İnönü ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede net bir şekilde Türkiye'nin müttefiklerin yanında savaşa girmesi isteğini iletmiştir. Bu kararlı tutuma karşı İnönü, "*prensip olarak*" savaşa katılmayı kabul etmiştir. Ancak İnönü burada çok önemli bir konunun altını çizmiştir. Türkiye'ye ihtiyacı olan silah ve mühimmat tedariki yapılmadan Türkiye'nin savaşa dâhil olması mümkün değildir. Bu talep karşısında İngiliz ve Türk heyetler bir dizi görüşme gerçekleştirmiştir. Ancak İngilizlere göre, Türklere bu yardım sevkiyatı uzun bir süre alacağı için Türkiye bu süre zarfında zaten savaş dışı kalmış olacaktır. Bu nedenle taraflar arasındaki görüşmeler kesilmiştir Bu yaklaşım Türk tarafınca atılan zekice bir adım olarak değerlendirilebilir. Zira bu sayede Türkiye'nin savaştaki tarafsızlığı bir süre daha devam etmiştir.⁷²

2. Almanya ve Japonya ile İlişkilerin Kesilmesi

Bu süreç içerisinde 1944'e gelindiğinde savaşın seyri önemli değişiklikler olmuş ve Almanya'nın askeri gücü gözle görülür bir şekilde zayıflamaya başlamıştır. Bu bağlamda Türkiye müttefiklerle ilişkisini sağlam bir zeminde tutma gayesiyle 2 Ağustos 1944'te⁷³ Almanya ile olan diplomatik ilişkilerini kestiğini ilan etmiştir. Bu bağlamda Başbakan Şükrü Saraçoğlu 2 Ağustos'ta TBMM'de konu ile alakalı bir konuşma yapmıştır. Saraçoğlu konuşmasına, savaş sürecinde Türk-Alman ilişkilerine değinerek başlamıştır. Bu bağlamda Almanya'yı Türkiye için bir tehdit unsuru olarak gören Saraçoğlu'na göre, Alman orduları Nisan 1941'de Bulgaristan üzerinden Yunanistan'a ve Yugoslavya'ya taarruz etmiş ve bu ülkeleri yenilgiye uğratmıştır. Hemen ardından adalara uzanan Almanya bunların tamamını zapt etmiştir. Saraçoğlu bu süreçte Almanya'yı tasvir ederken, "*Bu suretle önüne geçen her kuvveti yenmiş ve bu neşe ile kükremiş olan Alman orduları ile bir gün yapayalnız karşı karşıya kaldık.*"⁷⁴ ifadelerini kullanarak, Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı Alman tehdidini anlatmaya çalışmıştır. Saraçoğlu'na göre Türkiye,

⁷² Armaoğlu, a.g.e., s.315.

⁷³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre VII, Cilt: 13, İçtima 1, Fevkalade İnikat (02.08.1944), s.11.; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre VII, Cilt: 13, İçtima 1, Seksen Yedinci İnikat (02.08.1944), s. 13.; "Almanya ile Olan Münasebetlerimiz Dün Gece Yarısından İtibaren Kesildi", *Ulus*, 3 Ağustos 1944.

⁷⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VII, Cilt:13, İçtima:1, Fevkalade İnikat (02.08.1944), s.5.; "Başvekilimiz Dedi ki", *Ulus*, 3 Ağustos 1944.

Alman tehdidine karşı Trakya'daki köprüleri havaya uçurarak kendisini savunmaya almıştır. Bu süreçte Almanya, Türkiye'ye kendileri ile savaş düşüncesinde olup olmadıklarını sormuştur. Saraçoğlu buna cevaplarını, "*kendilerine tarz-ı hareketimizi onların tavr-u hareketlerine göre tanzim etmek kararında olduğumuzu bildirdik.*"⁷⁵ şeklinde ifade etmiştir. Bunun üzerine Almanya, gerekmedikçe Türkiye ile savaş durumuna geçmeyeceklerini bildirmiş ve ardından 18 Haziran 1941'de Türkiye ile Almanya arasında Saldırmazlık Paktı imzalamıştır. Ancak bu antlaşmaya Türkiye şart koşmuştur ki o şart da, "*Türk-İngiliz ittifakının icabı olan taahhütlere her zaman ve her halde Türkiye'nin sadık kalacağı ve bunun Almanlarca böyle kabul edilmiş olmasıdır.*" Saraçoğlu'nun bu ayrıntıyı dile getirmesindeki asıl maksadını "*Türk-İngiliz ittifakının ne kadar sağlam ve metin kalmış olduğunu tebarüz ettirmektir.*" şeklinde ifade etmiştir. İngiltere ve ABD ile olan iyi ilişkileri temellendirmek isteyen Saraçoğlu, "*Huzurunuzda belirtmek isterim ki, İngiliz müttefiklerimiz en dar günlerinde bile bize imkânların müsaade ettiği kadar her türlü malzeme yardımından geri kalmamışlar ve onların yaptıkları yardımdan başka olarak Amerika da bize icar ve iareden yardımlarda bulunmuştur. Bunu huzurunuzda ifade etmeyi bir borç bilirim.*"⁷⁶ ifadeleri ile Almanya ile olan ilişkileri kesme kararının, müttefiklerle olan iyi ilişkileri kaybetmemek adına yerinde bir karar olduğunu açıklamaya çalışmıştır. Saraçoğlu'na göre Türkiye'nin müttefiki olan İngiltere, ittifak ilişkileri çerçevesinde Türkiye'den, Almanya ile olan ilişkilerini kesmesini istemiştir. ABD de, İngiltere'nin bu talebini desteklemiştir. Ancak Türkiye, müttefiklerin istekleri doğrultusunda alacağı bir kararın olası olumsuzluklarının kendisine asgari düzeyde yansımaları için müttefiklerden iktisadi ve mali yardım ile askeri malzeme istemiştir. İngiltere'nin bu teklifi kabul etmesi üzerine Türk hükümeti, Almanya ile ilişkilerin kesilmesi adına TBMM'ye teklif sunacağını kabul etmiştir.⁷⁷ Saraçoğlu'nun ardından konuşan milletvekilleri de Türk-İngiliz dostluğuna değinerek hükümet tarafından alınan bu teklifi yerinde

⁷⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VII, Cilt:13, İçtima:1, Fevkalade İnikat (02.08.1944), s.5; Tekeli; İkin, a.g.e., s. 338.

⁷⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VII, Cilt:13, İçtima:1, Fevkalade İnikat (02.08.1944), s.5.; "Başvekilimiz Dedi ki", Ulus, 3 Ağustos 1944, s.2.

⁷⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VII, Cilt:13, İçtima:1, Fevkalade İnikat (02.08.1944), s.5.

gördüklerini dile getirmişlerdir. Yapılan oylamada kullanılan 411 oyun tamamı ile teklif TBMM'de kabul edilmiştir.⁷⁸

Bu karar TBMM'nin 3 Ocak 1945 tarihli oturumunda Dışişleri Bakanı Hasan Saka tarafından da Genel Kurulda dile getirilmiştir. Saka, Türk-İngiliz ittifakından bahsederek; "*Bu ittifakla Cumhuriyet hükümeti, dünya sulhunu korumak için savaşan milletlerle amaç birliği yapmak hususundaki kararını tespit ve tevsik etmiş ve Yüksek Heyetinizce de bütün tafsilatı ile bilindiği üzere bu uğurda müttefiklere kıymetli yardımlarda bulunmuş ve yine bu ittifak icabı olarak Yüksek Meclisinizin almış olduğu 2 Ağustos'taki tarihi kararlar o zaman bütün avakıbını gözüne alarak Almanya ile siyasi ve askeri münasebetlerini kesmiştir.*"⁷⁹ ifadelerini kullanmıştır. Saka'ya göre, Türkiye'nin bu kararı almasının, müttefik devletler lehine ortaya çıkardığı sonuç "*tefsire*" ihtiyaç bırakmayacak şekilde açıktır. Yani Saka, TBMM Genel Kurulu'nda müttefikleri destekledikleri açık bir şekilde ortaya koymuştur. Türkiye bir yandan Almanya ile ilişkilerini keserken öte yandan da Sovyetlerle gerilen ilişkilerinden endişe duymaktadır. 1945'e girerken Türkiye'nin en büyük endişesi Sovyet tehlikesidir. Zira tüm orta Avrupa ve Balkanlar, Sovyet egemenliğine girmiş durumdadır.⁸⁰

Türkiye'nin 2 Ağustos 1944'te Almanya ile olan siyasi ve iktisadi ilişkilerini kesmesinde şüphesiz ki başta İngiltere olmak üzere müttefiklerin baskısının önemli bir payı vardır. 1945'e gelindiğinde müttefikler bu sefer de Türkiye'ye, Japonya ile olan ilişkilerini sonlandırması yönünde baskı uygulamaya başlamışlardır. 3 Ocak 1945 tarihli Meclis oturumunda Dışişleri Bakanı Hasan Saka, Japonya ile iktisadi ve siyasi ilişkilerin kesilmesine dair Mecliste açıklama yapmıştır.⁸¹ Buna göre, ABD 28 Aralık 1944'te Türkiye'den Japonya ile olan tüm ilişkilerini kesmesini talep etmiştir. Ardından aynı teklif İngiltere tarafından da Türkiye'ye iletilmiştir. Bu durum karşısında Türk tarafı ise, "*müttefiklik davasına hakikaten esaslı bir yardımda bulunmuş*

⁷⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VII, Cilt:13, İçtima:1, Fevkalade İnikat (02.08.1944), s.11

⁷⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VII, Cilt:15, İçtima:2, On Dokuzuncu İnikat (03.01.1945), s.8.; "Hariciye Vekilimizin Beyanâtı", *En Son Dakika*, 2'inci Kanun 1945.

⁸⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VII, Cilt:15, İçtima:2, On Dokuzuncu İnikat (03.01.1945), s.9. ; Armaoğlu, a.g.e., s.316.

⁸¹ "Japonya ile Siyasi ve İktisadi Münasebeti Kesiyoruz", *Aydın*, 3 Ocak 1945.; "Japonya ile Siyasi Münasebetimizi Kestik", *Gülek*, 4 Ocak 1945.

olacağına kani olarak" ABD ve İngiliz Dışişleri Bakanlarına Japonya ile ilişkileri sonlandırmayı TBMM'ye teklif edeceğini bildirmiştir. Hasan Saka, Japonya ile olan ilişkileri bitirmenin yerinde bir karar olacağını şu sözlerle ifade etmiştir: "*Bundan evvel Almanya ile münasebetimizi kesmek hususunda almış olduğumuz tarihi karar ile mantıken çevrelenen ve veçhesi tamamen malumunuz olan ana siyasetimize ve ittifakımıza uygun bulunan bu kararı almakla, her zamanki ve her mühim işimizdeki isabetli kararlarımızda olduğu gibi bir kere daha memleketimizin yüksek menfaatlerine uygun bir karar vermiş olacağına kani bulunuyoruz. Takdir heyetinizdir.*"⁸² Saka'nın ardından söz alan İstanbul milletvekili Ali Rana Tarhan, "*müttefikimiz*" İngiltere ve "*dostumuz*" ABD tarafından yapılan bu teklifi savaşın sonucuna fayda sağlaması açısından yerinde bulunduğunu söyleyerek Saka'ya destek vermiştir.⁸³ Konu ile alakalı son sözü Samsun Milletvekili Cemil Bilsel almıştır. Birsel de hükümetin bu kararına tam destek vererek bu kararı uygun gördüğünü ifade etmiştir. Bilsel, konuşmasının sonunu ABD'ye ayırarak, "*Ben Birleşik Amerika Devletler Hukuku Cemiyeti'nin bir üyesiyim. Bütün Amerika'daki meslektaşlarıma söylüyorum ki yürüdükleri yol hakkın, adaletin milletler arasında elde edilmesi yolu bizim de yolumuzdur ve buna varmak yolundadır ki, bu kararı duygularımıza uygun olarak alıyoruz.*" ifadelerinde bulunmuş ve Japonya ile ilişkilerin kesilmesin talep eden devletlerden birisi olan ABD'den övgü dolu sözlerle bahsetmiştir. Yapılan konuşmaların ardından oylamaya geçilmiş ve oylama neticesinde tasarı kabul edilmiştir.⁸⁴

3. Türkiye'nin Savaşa Dâhil Olması ve Bu Süreçteki Tavrı

1945'e gelindiğinde mihver güçlerinin, müttefikler karşısında hezimete uğrayacakları belli olmaya başlamıştır. Müttefiklere göre, Avrupa kıtasında oluşturulacak yeni düzenin esaslarını belirlemenin vakti gelmiştir. Bu bağlamda ABD, İngiltere ve Sovyet Rusya 4-11 Şubat 1945 tarihlerinde Kırım'da düzenlenen Yalta Konferansında bir araya

⁸² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VII, Cilt:15, İçtima:2, On Dokuzuncu İnikat (03.01.1945), s. 9.; "Hariciye Vekilimizin Beyanati", *En Son Dakika*, 2'inci Kanun 1945.

⁸³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VII, Cilt:15, İçtima:2, On Dokuzuncu İnikat (03.01.1945), s. 9.

⁸⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre VII, Cilt: 15, İçtima 2, On Dokuzuncu İnikat (03.01.1945), s. 10-11.

gelmişlerdir. Yalta Konferansı Türkiye açısından önem arz etmektedir. Zira bu konferansta Sovyet Rusya Montrö Boğazlar Sözleşmesinin durumunu ortaya atmıştır. Sovyet Rusya lideri Stalin'e göre bu sözleşme artık eskimiştir. Bu nedenle revizyon şarttır. Konferansta, Boğazlar meselesinin Dışişleri Bakanları tarafından ele alınmasına karar verilmiştir. Rusya'nın bu çıkışı Türkiye'nin canını sıkarken Yalta'da önemli bir karar daha alınmıştır. Buna göre Nisan 1945 sonuna kadar San Francisco'da toplanacak olan Birleşmiş Milletler Konferansı'na kurucu üye olarak katılacak olan devletler mutlaka Mihvere savaş ilan etmiş olması şart koşulmuştur. İşte bu karar nedeniyle Türkiye o zaman kadar uygulamış olduğu savaş dışı kalma politikasını sonlandırarak, 23 Şubat 1945'de Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmiştir.⁸⁵

23 Şubat 1945 tarihli TBMM oturumunda, Dışişleri Bakanı Hasan Saka, Almanya ile Japonya'ya savaş ilanı ve 1 Ocak 1942 tarihli Birleşmiş Milletler Beyannamesine Türkiye'nin katılmasına dair bir konuşma yapmıştır. Saka konuşmasında, Türkiye'nin savaşa girmesinin nedenlerini Genel Kurul'da izah etmiştir. Buna göre, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir Maurice Peterson, 20 Şubatta Türkiye'ye gelerek Saka ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede İngiltere hükümeti adına Türkiye'ye bir memorandum verilmiştir. Buna göre müttefik devletler tarafından Kırım'da düzenlenen konferans neticesinde alınan karar gereğince, 1 Mart 1945 tarihinden önce Mihver Devletlerine karşı savaş ilan eden devletler, 25 Nisan 1945'te San Francisco'da düzenlenecek olan ve "*müstakbel dünya nizamını*" müzakereleri için toplanılacak olan konferansa davet edilecektir. Bu devletler arasında Türkiye'de bulunmaktadır. Yani İngiltere Türkiye'den 1 Mart 1945'e kadar mihver devletlere savaş ilan etmesini beklemektedir.⁸⁶

Türkiye malum olan savaşın olası galip devletleri arasında yer alacak olan İngiltere'nin talebini yerine getirmek konusunda nasıl bir yol izleyecektir. O güne kadar savaş dışı kalmayı temel dış politikası haline getirmiş olan Türkiye için vereceği karar kendisini en az zararla etkilemedir. Bu bağlamda Saka, TBMM Genel Kurulunda Türkiye'nin tutumunu barış temelinde açıklamaya çalışmıştır. Buna göre Türkiye

⁸⁵ Armaoğlu, *Türk Dış Politikası...*, s.147-150.; Özçelik, a.g.m., s. 266.

⁸⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre VII, Cilt:15, İçtima 2, Olağanüstü İnikat (23.02.1945), s. 126.; "Hariciye Bakanı Dedi ki", *Tanin*, 24 Şubat 1945.

savaşın başından beri dünyada barış ve emniyeti korumak yolunda çalışmış olan barışsever bir devlet olmuştur. Bu yolda da bir takım ittifakları desteklemiştir. Saka Türkiye'nin bu politikasını, "*Altıncı yılına girmiş olan dünya harbinin başından beri her türlü tehlikeler ve buhranlar karşısında tuttuğu bu yol üstünde hiç bir tereddüde düşmeden yürüyerek, akdetmiş bulunduğu ittifakların icaplarına sebat ve ısrarla riayette devam etmiş olduğu da siyasetin icabı olarak Yüksek Meclisin 2 Ağustos 1944 ve 3 Ocak 1945'de vermiş olduğu iki karar ile müttefiklerle birlikte güdülen ulu dava uğrunda evvela Almanya ve sonra Japonya ile her türlü münasebetlerini kesmiş bulunmaktadır.*"⁸⁷ şeklinde ifade ederek, İngiltere tarafından mihver devletlerine karşı alınması istenilen tavrın gereğinin yapılması gerektiğinin sinyalini vermiştir. Bu girizgâhtan sonra İngiltere'nin kendi saflarında savaşa girmesi için Türkiye'yi son kez uyardığını belirten Saka, bu şartlar altında, "*şimdi memleket ve milletimize, müttefikler davasına kesin yeni bir yardımda bulunmak imkan ve fırsatı vermektedir. Bu telkini esaslı bir surette inceleyen hükümetimiz bunun kabulünü, gerek ittifakımıza gerek öteden beri göttüğümüz ve şimdiye kadar nice delil ve tezahürlerini gösterdiğimiz devamlı politikamızın mülhem olduğu yüksek menfaatlere tamamıyla uygun bulunduğu kanaat getirmiş ve Türkiye'nin Almanya ve Japonya'ya harp ilanını ve Birleşmiş Milletler Beyannamesine iltihakını Yüksek Meclisinizin tasvibine arz edeceğini müttefikimiz İngiltere'nin Büyük Elçisine bildirmiş bulunmaktadır.*"⁸⁸ diyerek, İngiltere'nin Türkiye'ye karşı yapmış olduğu bu uyarıya, onun yanında yer alarak karşılık verilmesi gerektiğini savunmuştur. Türk hükümetinin bu tavrı onu bir taraftan kuvvetle muhtemel galip devletlerin safında olmasını sağlarken öte yandan da Türkiye'nin yeni dünya düzeninde yalnız kalmasının önüne geçmiş olacaktır.

Saka'nın ardından söz alan Sivas Milletvekili Şemsettin Günaltay, hükümetin İngiltere'nin yanında yer alan politikasına katıldığını ifade ederek alınan bu kararın savaşın başlangıcından beri beslenen muayyen bir siyasetin ürünü olduğunun altını çizmiştir. Buradan Türkiye her ne kadar, savaşın başından beri, savaş dışı kalmak için politika

⁸⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre VII, Cilt:15, İçtima 2, Olağanüstü İnikat (23.02.1945), s. 127.

⁸⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VII, Cilt:15, İçtima:2, Olağanüstü İnikat (23.02.1945), s.127.

yürütüyor olsa da fikren tarafının müttefiklerden yana olduğu sonucu çıkarılabilir. Bu düşünce, Türkiye'nin zor durumda kalmasından mütevellit alınmış bir karar olmadığını kanıtlamak için söylenmiş bir söz olarak değerlendirilebilir de, Türkiye'nin artık savaş dışı kalmak değil, bu savaşa dâhil olmak ekseninde almış olduğu kararlı tutumun ürünüdür. Günaltay, "*Muzaffer Alman orduları önüne durulmaz bir çığ halinde Balkanlara inmeyi, Mussolini ordularının Arnavutluk'u çığneyerek eski Romalıların yolunu ve siyasetini takiben gözlerini ana yurdumuza diktığı zaman da bu yolumuzdan şaşmadık. Muzaffer ordulara karşı dimdik durduk.*"⁸⁹ şeklindeki ifadelerle, Türk siyasetinin öteden beridir müttefiklerden yana olduğunu örneklerle açıklamaya çalışmıştır. Ona göre, Türkiye'nin önce Almanya ardından Japonya ile olan ilişkilerini kesmesi bu politikanın bir ürünüdür.⁹⁰

Ankara milletvekili Mümtaz Ökmen de, Günaltay ile aynı doğrultuda bir konuşma gerçekleştirmiştir. İki konuşmanın ortak yanı, Mecliste görüşülen İngiltere safında savaşa dahil olma kararının şu an değil, savaşın başından beridir Türkiye'nin politikaları arasında yer aldığı gerçeğidir. Ökmen, "*Arkadaşlar; biz Türk-İngiliz ittifakını samimi olarak tarihin ve coğrafyanın zaruri kıldığı bir olay telakki ediyoruz. Biz inanıyoruz ki, kendi topraklarını muhafazadan başka hiçbir emeli olmayan bir Türkiye, hiç bir toprakta gözü olmayan bir Türkiye, İngiliz imparatorluğunun tabi müttefikidir, biz yine inanıyoruz ki, dünya emniyetini dış politikasının esası olarak ilan eden ve bunu ispat eden bir İngiltere de Türkiye'nin tabi bir müttefikidir. Bu inanışlardır ki biz dünya; bu badireye atıldığı ve ilk alametlerini gösterdiği zamandan itibaren bu siyasete sadık kaldık ve zamanın müsaadesi nispetinde ona daha faydalı olmayı göz önünde bulundurduk.*"⁹¹ ifadeleriyle Türk-İngiliz müttefikliğinin önemine vurgu yapmıştır. Zira dönem koşulları Ökmen'in de ifade ettiği gibi bu ittifakı Türkiye için zorunlu kılmıştır. TBMM'de konu ile alakalı söz alan diğer bir milletvekili, Zonguldak Milletvekili Mehmet Emin Erişirgil'dir. Erişirgil konuşmasının başında Türkiye'nin

⁸⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VII, Cilt:15, İçtima:2, Olağanüstü İnikat (23.02.1945), s.127.

⁹⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VII, Cilt:15, İçtima:2, Olağanüstü İnikat (23.02.1945), s.128.

⁹¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VII, Cilt:15, İçtima:2, Olağanüstü İnikat (23.02.1945), s.128.; "Elalemeyn ve Stalingrad Zaferleri", *Akşam*, 24 Şubat 1945.

Almanya ve Japonya'ya savaş ilan ederek başından beri uyguladığı savaş dışı kalma politikasından neden vazgeçtiğini açıklayarak, bu kararın altını doldurmak istemiştir. Buna göre, Türkiye Cumhuriyeti ilk zamanlarından beri "*daha mesut, daha iyi bir dünya*" meydana getirmek olan siyasi idealini gerçekleştirmek için, aynı ideali paylaşan müttefik devletlerle her alanda işbirliği yapmak durumundadır. TBMM'de görüşülen müttefiklerin yanında savaşa dâhil olma müzakereleri de bu işbirliğinin gereğini oluşturmaktadır. Erişirgil, 12 Mayıs 1939'da Türkiye ile İngiltere arasında imzalanan deklarasyonu kast ederek, "*Biz bu idealde çalışan milletlerle her ne pahasına olursa olsun yan yana bulunduğumuzu daha 1939 Mayısındaki beyannamemizle bunu bütün dünyaya ilan etmiş bulunuyorduk. Yani o beyannameyi imza ettiğimiz gün şunu demek istiyorduk: 1939 da başlayan harp yeni bir dünyaya doğru götürcektir. Bu dünyanın bizim idealimize ve hak temeline dayanması için biz ideali takiben müttefik tarafla yan yanayız. Bu deklarasyonun manası bu idi. O tarihten beri daima elimizden gelen bütün kuvvetle ve içimizin arzusu ve isteği ile bu ideale bağlı olduğumuzu gösterdik. Ve şimdi biz harp ilan etmekle bu birlik için aynı yolda çalışacağımızı bütün dünyaya ilan etmiş oluyoruz.*"⁹² ifadelerinde bulunmuştur. Yani Erişirgil de diğer milletvekilleri gibi, bu kararın yakın bir zamanda alınmadığının altını çizmiştir. Onun görüşü, savaşın başından beri Türkiye'nin temel dış politikasının savaş dışı kalmak üzerine kurulmuş olmasının yanında müttefikleri desteklediği yönündedir. Erişirgil'in konuşmalarından anlaşılmaktadır ki, daha güzel ve iyi bir dünya isteyen devletler mihver değil müttefiklerdir. Türkiye'de bu nedenle tarafını müttefiklerden yana seçmiştir.

Milletvekillerinin konuşmalarının ardından Almanya ile Japonya'ya savaş ilanına ve 1 Ocak 1942 tarihli Birleşik Milletler Beyannamesine Türkiye'nin katılmasına dair İstanbul Milletvekili Ali Rana Tarhan, Balıkesir Milletvekili Kazım Özalp, Tekirdağ Milletvekili Faik Öztrak ve Bilecik Milletvekili Mahmut Şevket Esenalın vermiş olduğu önerge⁹³

⁹² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VII, Cilt:15, İçtima:2, Olağanüstü İnikat (23.02.1945), s.130.

⁹³ "Başbakanın ve Hariciye Bakanının verdiği izahata teşekkür ederek, yerinde bulunduğu muve ve tasvip ettiğimiz Cumhuriyet Hükümetinin teklifi veçhile Almanya ve Japonya'ya harp ilanına ve aynı zamanda 1 Ocak 1942 tarihli Birleşmiş Milletler Beyannamesine

okunmuştur. Önergenin ardından oylamaya geçilmiş ve 401 milletvekilinin oy kullandığı oturumda oy birliği ile önerge kabul edilmiştir.⁹⁴

E. II. Dünya Savaşı'nın Sona Ermesi ve Türkiye

1945'e gelindiğinde Türkiye'nin en büyük endişesi Sovyet tehlikesidir. Zira Orta Avrupa'nın büyük bir kısmı ve Balkanlar Sovyet işgali altındadır. Bu süreç içerisinde 4-11 Şubat 1945 tarihleri arasında Yalta'da İngiltere Başbakanı Churchill, ABD Başkanı Roosevelt ve Sovyet Rusya lideri Stalin'in katılımı ile bir konferans düzenlenmiştir. Bu konferansın Türkiye'yi ilgilendiren kısmı ise Boğazlar meselesinin Sovyet Rusya tarafından gündeme getirilmesidir. Stalin, Montrö Boğazlar sözleşmesinin artık eskidiğini ve mutlaka değişmesi gerektiğini savunmuştur. Ancak ABD ve İngiltere bu isteğe pek sıcak bakmamıştır. Konferansın ardından Sovyet Rusya 19 Mart 1945'te, 1925'te imzalanan Türk-Sovyet tarafsızlık ve saldırmazlık paktını feshettiğini ilan etmiştir. Bunun üzerine Türkiye 4 Nisan 1945'te vermiş olduğu cevapta, "*dikkat ve hayırhahlıkla*" antlaşmanın yenilenmesi için yapılacak tekliflere açık olduğunu bildirmiştir.⁹⁵ Bu süreçte yani Sovyetlerin saldırmazlık paktını feshettiğini açıkladığı 19 Marttan 11 Mayıs'a kadar, TBMM Genel Kurulu'nda Sovyet Rusya'ya ile ilgili herhangi bir bahis ya da tepki söz konusu olmamıştır.

Türkiye Sovyet talepleri ile karşı karşıya olduğu sırada, Almanya 7 Mayıs 1945'te savaştan çekildiğini ilan ederek teslim olmuştur. 14 Ağustos'ta da Japonya savaştan çekildiğini ilan edecektir.⁹⁶ Böylece Avrupa'da savaş sona ermiştir. Bu gelişme TBMM'de yankısını bulmakta gecikmemiştir. 11 Mayıs 1945 tarihli oturumda Başbakan Şükrü

Türkiye'nin iltihak etmesine karar verilmesini Büyük Millet Meclisinden dileriz." Bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre VII, Cilt: 15, İctima 2, Olağanüstü İnikat (23.02.1945), s.131.

⁹⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre VII, Cilt: 15, İctima 2, Olağanüstü İnikat (23.02.1945), s. 132.; "Türkiye Almanya ve Japonya'ya Karşı Dün Harp İlan Etti", *Tanin*, 24 Şubat 1945.

⁹⁵ Armaoğlu, *20. Yüzyıl...*, s. 316.; Özçelik, a.g.m., s.265.

⁹⁶ Armaoğlu, *Türk Dış Politikası...*, s.151-152, Karatepe, a.g.e, s.94.; Japonya'nın savaştan çekilmesi Türkiye'de sevinçle karşılanmıştır. Konya Valisi'nin 15 Ağustos'ta Konya Müftülüğüne göndermiş olduğu yazı önem arz etmektedir. Zira yazıda II. Dünya Savaşı'nın bitmesi münasebetiyle 15-16 Ağustos tarihlerinde resmi ve özel binaların bayraklarla donatılarak aydınlatılmasının sağlanması istenmektedir. Bkz. BCA. 51-0-0-0/12-103-53.

Saraçoğlu son gelişmeler üzerine Genel Kurul'da konuşma yapmıştır. Saraçoğlu sözlerine, dünyanın en "mamur" ve en "mesut" köşesi olarak nitelendirdiği Avrupa kıtasında başlayan savaşın sona ermesinden duyduğu memnuniyeti ifade ederek başlamıştır. İngiltere'den övgü dolu sözlerle bahseden Saraçoğlu, *"Bu gün bulunduğumuz yerden arkamıza dönüp bakacak olursak, orada dostumuz ve müttefikimiz İngiltere'nin bir aralık dışlerine kadar silahlı Nazi saldırganlarına karşı yapayalnız kalmasına rağmen İngiliz milletinin hiç bir ölçüye sığmayan fedakârlık ve mahrumiyetlerine nasıl seve seve katlandığını ve İngiliz ordu ve donanmasının hesaplara sığmayan ne büyük kahramanlıklar gösterdiğini anlar ve böylece dünya tarihinde İngiltere'nin büyüklüğünü gösteren muhteşem bir abidenin muhterem ve kuvvetli dikildiğini görürüz. Hiç şüphe yok bu abidenin üstünde Churchill'in heykeli vardır. Ben bu heykeli derin manasıyla daha şimdiden görüyorum."*⁹⁷ ifadelerini kullanmıştır. Bu düşüncelerde şüphesiz ki mevcut dünya konjonktüründe yalnız kalmak istemeyen ve Sovyet tehlikesi ile karşı karşıya kalan Türkiye'nin politik duruşu yatmaktadır.

İngiltere'ye karşı dile getirdiği bu değerlendirmeleri ABD için de yapan Saraçoğlu, ABD'yi iki yönden ele almıştır. Ona göre ABD bir yandan tüm cephelede "kahramanca" savaşırken öte yandan da yapmış olduğu maddi yardımlarla "küçük devletleri" kendisine minnettar bırakmıştır. Saraçoğlu'nun konuşmasının en önemli kısmı ise şüphesi ki Stalin'den bahsettiği kısım olmuştur. Türkiye'nin, Türk-Sovyet saldırmazlık paktını fesheden Sovyet Rusya'ya karşı TBMM'deki ilk değerlendirmesi Başbakan Saraçoğlu tarafından dile getirilmiştir. Sovyet Rusya'yı dost ülke olarak gören Saraçoğlu; *"Arkamıza dönüp bakacak olursak orada dostumuz ve komşumuz Sovyetler Devletinin bir boydan bir boya Nazi barbarları tarafından merhametsizce yakıldığını, yıkıldığını ve birçok masumların öldürüldüğünü görürüz. Bu harbin ağır tahribatına Sovyetler maruz kalmış ve ağır yükünü yine Sovyetler taşımıştır. Bu korkunç manzara karşısında dahi cesaretleri kırılmayan halk çocukları yine bir halk çocuğu olan Stalin'in etrafında toplanarak onun dâhiyane sevk ve idaresiyle bütün intikamlarını birer birer almışlar ve düşmanlarını kendi, inlerine kadar sürerek onların barbar prensiplerini*

⁹⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem:VII, Cilt:17, Toplantı:2, Elli Üçüncü Birleşim (11.05.1945), s. 44-45.; "Başbakanın Millet Meclisindeki Nutku", *Akşam*, 12 Mayıs 1945.

*kendileriyle beraber bu inlerde boğmuşlardır. Bu cihan harbinin birçok parlak sayfalarını Sovyetler yazmıştır. Ve bu yazılan her sayfada daima Stalin'in diri yüzü görülmektedir.*⁹⁸ ifadeleri ile tansiyonun oldukça yüksek olduğu Türk-Sovyet ilişkilerini, yapıcı değerlendirmeleri ile yatıştırmaya çalışmıştır. Zira o dönem için Türkiye'nin, Sovyet Rusya'nın bu saldırgan tavrına tek başına verecek ne siyasi ne de askeri gücü bulunmaktadır. Dolayısıyla Saraçoğlu'nun izlediği üslup yerindedir. Ancak Türkiye'nin zoraki bu iyi niyetli politikasına karşı Sovyet Rusya aynı dilde karşılık vermemiştir. 7 Haziran 1945'te Türkiye'ye vermiş olduğu nota ile savaş sonrası ittifakın ve iyi ilişkilerin şartı olarak Kars ile Ardahan'ın Rusya'ya verilmesi ve Boğazlar'da Sovyet Rusya'ya üs verilmesini öne sürmüşlerdir. Sovyet Rusya Boğazlardan kendisine üs verilmesi konusunu 17 Temmuz-2 Ağustos 1945 tarihleri arasında İngiltere, ABD ve Sovyetlerin katıldığı Postdam Konferansında da yinelemiştir.⁹⁹ Türkiye kendisine karşı olan bu Sovyet tehdidine karşı reçeteyi ABD ile yakınlaşmakta bulmuştur. Bu bağlamda 12 Mart 1947 tarihli Truman Doktrini süreci ile Türk-ABD ilişkileri gelişme kaydetmiştir. Daha sonra ABD tarafından 4 Nisan 1949'da Sovyet tehdidini de içinde alan bir takım hassasiyetlerle NATO kurulmuştur. Sovyetlere karşı ABD ile ittifaklık kurmak isteyen Türkiye için NATO'ya üye olması önem arz etmektedir. Zira bu sayede hem ABD ile ittifaklık kurulmuş olacak hem de Sovyet tehdidi bertaraf edilmiş olacaktır. Bu süreç içerisinde Türkiye 18 Şubat 1952'de resmen NATO'ya üye olmuştur. Böylelikle Rus tehdidi ve tehlikesine karşı kendisine koruma kalkını çekmiştir. Öyle ki, Fahir Armaoğlu'na göre Türkiye için II. Dünya Savaşı 1952 başında sona ermiş bulunmaktaydı.¹⁰⁰

Sonuç

1918'de sona eren I. Dünya Savaşı milyonlarca kişinin hayatını kaybetmesi ile sonuçlanmıştır. Savaştan galip ayrılan İtilaf güçleri, mağlup olan ittifak devletleri ile bir dizi antlaşma yaparak onları pasivize etmeye ve kendileri için bir tehdit unsuru olmaktan çıkarmaya

⁹⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem:VII, Cilt:17, Toplantı:2, Elli Üçüncü Birleşim (11.05.1945), s. 45.; TBMM'de Sovyet Rusya ile ilgili 11 Mayıs'ta yapılan değerlendirme dışında savaşın sona erdiği 14 Ağustos 1945'e kadar malum talepler ile ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunulmamıştır.

⁹⁹ Armaoğlu, a.g.e., s. 317.

¹⁰⁰ Armaoğlu, *Türk Dış Politikası...*, s. 153.

çalışmışlardır. Bu bağlamda mağlup devletlerle çok ağır barış antlaşmaları imzalanmıştır. Osmanlı Devleti ile imzalanan Sevr, Avusturya ile yapılan Saint Germain, Bulgaristan ile imzalanan Neuilly, Almaya ile imzalanan Versay Antlaşmaları bunlara örnek olarak verilebilir. Osmanlı Devleti ile yapılan Sevr Antlaşması hükümleri, tam bağımsızlık düsturu ile hareket eden Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edilemez bulunmuş ve netice itibari ile Türk milleti, I. Dünya Savaşı sonucu imzalanan antlaşmaların boyunduruğundan çıkarak bağımsızlığını ilan eden ilk ülke olmuştur. Sevr gibi ağır hükümler ihtiva eden Versay Antlaşmasını imzalayan Almanya ve I. Dünya Savaşı'ndan aradığını bulamayan İtalya ve Japonya gibi ülkeler, bu savaşın intikamını almak ve ulaşmak istedikleri hedeflerini bir an önce elde edebilmek maksadıyla II. Dünya Savaşı'na giden yolda kendi politikalarını gütmeye başlayacaklardır.

Bu bağlamda, Alman güçlerinin Polonya'yı işgal etmesi ile resmen başlamış olan II. Dünya Savaşı, dünyayı yeni bir karmaşanın içerisine sokmuştur. Türkiye, gerek I. Dünya Savaşı gerekse İstiklal Harbi nedeniyle önemli ölçüde kayıplar vermiş ve zayıf yaşamış bir ülke olarak bu savaşa girmemesi gerektiğinin farkındadır. İsmet İnönü liderliğindeki Türkiye, uyguladığı denge politikaları ile her defasında bu savaşın bir parçası olmaktan imtina etmiştir. Bunu yaparken, gerektiği zaman İngiltere, Fransa ve Almanya ile antlaşma yapmaktan çekinmemiştir. 1945'e kadar bu politika ile ülkesini savaşa sokmayan İnönü, 1945'te gerek İngiltere ve Fransa'nın zorlayıcı tutumları gerekse miğfer güçlerinin savaştan yenik ayrılacağına inanılması üzerine, Almanya ve Japonya ile olan ilişkilerini keserek miğfer güçleri karşısında savaşa girdiğini ilan etmiştir.

Türkiye'nin savaşın başından sonuna kadar yürüttüğü süreç TBMM'de yankılanmıştır. Meclis çatısı altında hükümet politikaları ve milletvekillerinin görüşleri ortaya konmuş ve bu beyanlar basında da geniş yer bulmuştur. Türkiye Yurtta Sulh Cihanda Sulh prensibini her defasında Meclis çatısı altında dile getirmiştir. Uzun yıllar süren savaşlardaki yorgunluğunun farkında olan Türkiye için bu düsturun peşinden gitmek elzemdir. Bu bağlamda savaşın başında, 8 Temmuz 1939 tarihli Meclis görüşmelerinde dış politika ile ilgili izahat veren Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun konuşmaları önem arz etmektedir.

Saraçoğlu konuşmasına Yurtta sulh, cihanda sulh prensibine atıfta bulunarak başlamıştır. Ona göre Türkiye'nin dış politikası bu ilke üzerine temellenmiştir. Ona göre Türkiye bu gün barış taraftarıdır, yarın da barış taraftarı olacaktır. Saraçoğlu'nun bu konuşması TBMM'de alkışlarla desteklenmiştir. İlerleyen süreçte Türkiye'nin İngiltere ile antlaşma yapıyor olması şüphesiz ki dönem koşullarına göre atılması en uygun adımlardandır. Bu bağlamda 12 Mayıs 1939'da Türkiye İngiltere ile arasında bir deklarasyon imzalanmıştır. 12 Mayıs 1939 tarihli TBMM görüşmelerinde Başbakan Refik Saydam, bahse konu antlaşma hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Saydam'ın TBMM'deki açıklamaları çok mühimdir. Zira Saydam özellikle Balkan yarımadası ve Akdeniz'de kendisini gösteren güvensiz ortam karşısında Türkiye bitaraf bir durumda bulunmanın mümkün olmayacağını altını çizmiştir.

Türkiye her defasında savaşın tarafları tarafından bu savaşa dâhil edilmek istenmiş, buna karşılık Türkiye ise savaş dışı kalma girişimlerini Meclis çatısı altından tüm dünyaya ilan etmiştir. İnönü'nün 1 Kasım 1940 tarihli Meclis konuşması buna örnek olarak gösterilebilir. Türkiye'nin, hiç bir ülkenin toprağında gözünün olmadığını vurgulayan İnönü, en başta gelen politikalarının tarafsızlık olduğunu vurgulamıştır. 1942-1945 arası döneme gelindiğinde Türkiye'nin üzerindeki baskılar daha da artmıştır. Milletvekillerinin bu dönemde yaptıkları TBMM konuşmalarında İnönü'ye bağlılık öne çıkmaktadır. Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu 5 Ağustos 1942'de yapmış olduğu Meclis konuşmasında dünyayı etkisi altına alan bu savaş her yerde yıkıcı tesirini gösterirken, Türkiye, İsmet İnönü sayesinde bu etkinin dışında kalmayı başarmıştır. 1943'e gelindiğinde Türkiye'nin üzerindeki baskı gittikçe dozunu artırmış ve bu durum Meclis görüşmelerine de yansımıştır. 17 Mart 1943 tarihli konuşmasında Saraçoğlu, Türk ordusunun savaşa daima hazır olduğunu dile getirmiştir. Bu bağlamda Türkiye, artan baskılar neticesinde orduyu savaşa dâhil etmenin bir seçenek olduğunu daha yakından hissetmiştir. Ancak tüm bunlara rağmen savaşa girmeme temel prensibini elinden bırakmayan Türkiye'nin bu politikası, 4 Haziran 1943 tarihli Meclis oturumunda İçel Milletvekili Halil Menteşe'nin konuşmalarına yansımıştır. Menteşe konuşmasında, bir tarafta Almanlar diğer tarafta da Anglosaksonlar ile dost olduklarını ifade etmiştir. Yine İnönü, 1 Kasım 1943 tarihli TBMM konuşmasında Türkiye'nin tarafsız konumunu koruyacağını açık bir şekilde ifade etmiştir.

Bu süreç içerisinde 1944'e gelindiğinde savaşın seyrinde önemli değişiklikler olmuş ve Almanya'nın askeri gücü gittikçe zayıflamaya başlamıştır. Bu doğrultuda, Türkiye müttefik devletlerle ilişkisini sağlamlaştırma adına, 2 Ağustos 1944'te Almanya ile olan diplomatik ilişkilerini kestiğini ilan etmiştir. Öyle ki, Dışişleri Bakanı Saraçoğlu 2 Ağustos 1944'de yapmış olduğu Meclis konuşmasında Almanya'yı, Türkiye için bir tehdit unsuru olarak görmüştür. Bu bağlamda Türkiye TBMM'de yapılan oylama neticesinde 2 Ağustos 1944'te oy birliği ile Almanya ile olan ilişkilerini kesmiştir. Daha sonra da Japonya ile ilişkiler kesilecektir. 3 Ocak 1945 tarihli Meclis oturumunda alınan bu kararı değerlendiren Dışişleri Bakanı Hasan Saka bu durumu, Türkiye'nin yüksek menfaatlerine uygun bir karar olarak değerlendirmiştir. Tarihler 23 Şubat 1945'i gösterdiğinde ise Türkiye o zamana kadar uyguladığı savaş dışı kalma politikasını terk ederek Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmiştir. Bu durum TBMM'de müspet yönde karşılanmıştır. Tüm bunlar ışığında genel olarak II. Dünya Savaşı'nın TBMM'ye yansımaları ve alınan kararlara bakıldığında, herhangi bir muhalefetin söz konusu olmadığı ve alınan kararların genellikle oy birliği ile alındığı göze çarpmaktadır. Türkiye'nin milli çıkarları TBMM görüşmelerinde enine boyuna görüşülmüş ve ülkenin âli menfaatleri doğrultusunda kararlar alınmıştır. TBMM'deki bu birlik ruhu ise Türkiye'nin bu süreçte tek yürek halinde hareket etmesini sağlamıştır. Türkiye'nin savaş süresi içerisinde savaş dışı kalmasında TBMM'deki bu birlik ruhunun çok önemli bir etkisi vardır. 1945'te savaşa girilmesi ise hem Türk politikası hem de dönem koşullarından kaynaklı bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi 30-10-0-0/239-611-35.

BCA. 30-18-1-2/95-54-1.

BCA. 30-1-0-0/30-179-1.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:2, İçtima:F, On Birinci İnikat (12.05.1939).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:2, İçtima:F, On Birinci İnikat (12.06.1939).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:3, İçtima F, Otuzuncu İnikat (23.06.1939).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:4, İçtima:F, On Sekizinci İnikat (08.07.1939).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:6, Cilt:5, İçtima:F, Otuz Dokuzuncu İnikat (11.09.1939).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:6, İçtima:1, Birinci İnikat (01.11.1939).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:6, İçtima:1, Üçüncü İnikat (08.11.1939).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:6, Cilt:12, İçtima:1, Yetmişinci İnikat (26.06.1940).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:6, Cilt:13, İçtima:1, Yetmiş Üçüncü İnikat (12.07.1940).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:14, İçtima:2, Birinci İnikat (01.11.1940).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:18, İçtima:2, Ellinci İnikat (09.05.1941).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:19, İçtima:2, Altmış Dokuzuncu İnikat (25.06.1941).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:21, İçtima 3, Birinci İnikat (01.11.1941).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:27, İçtima:3, Yetmiş Yedinci İnikat (05.08.1942).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:28, İçtima:4, Birinci İnikat (01.11.1942).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VI, Cilt:28, İçtima:4, Birinci İnikat (11.12.1942).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VII, Cilt:1, İçtima:F, Üçüncü İnikat (17.03.1943).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VII, Cilt:3, İçtima:F, Otuz Üçüncü İnikat (04.06.1943).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VII, Cilt:6, İçtima:1, Birinci İnikat (01.11.1943).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre VII, Cilt: 13, İçtima 1, Fevkalade İnikat (02.08.1944).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:VII, Cilt:15, İçtima:2, On Dokuzuncu İnikat (03.01.1945).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre VII, Cilt:15, İçtima 2, Olağanüstü İnikat (23.02.1945).

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem:VII, Cilt:17, Toplantı:2, Elli Üçüncü Birleşim (11.05.1945).

Sürelî Yayınlar

Akşam

Anadolu

Aydın

Bursa

En Son Dakika

Gülek

Halkın Sesi
İkdam
Son Posta
Tanin
Ulus
Vakit

Kitap, Makale ve Tezler

Acun, Fatma; Anzerlioğlu, Yonca vd., Editör: Fatma Acun, *Atatürk ve Türk İnkılap Tarihi*, Ankara 2016.

Armaoğlu, Fahir, *Türk Dış Politikası Tarihi*, İstanbul 2020.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, İstanbul 2020.

Başarır, Mehtap; Boy, Arzu, "İkinci Dünya Savaşı Esnasında İsmet İnönü'nün Meclis Konuşmalarının Basındaki Yankıları", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt:5, Sayı:2, 2019, s.305-334.

Çelik, Ahmet, "İkinci Dünya Savaşı'nda Hükümet-Basın İlişkileri ve Gazeteci Mebuslar", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:28, Sayı:2, Temmuz/2018, s. 316-331.

Geçer, Abdussamed, *İkinci Dünya Savaşı'nın Dönüm Noktasında Türk Dış Politikası*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

Gözcü, Alev, "İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde Ekonomik Durumun Sosyal Hayata Etkilerine Dair Bazı Tespitler", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:62, Bahar/2018, s.85-108.

Kalemli, Hüseyin; Erdem, Ufuk, "II. Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'nin Yunanistan'a Kurtuluş ve Dumlupınar Vapurları ile Gönderdiği İnsani Yardımlar", *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:46, 2011, s.205-236.

Karatepe, Şükrü, *Tek Parti Dönemi*, Ankara 2018.

Kayış, İlyas, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Genel Durumu ve Uyguladığı Dış Politika*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

Koçak, Cemil, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt:1, İstanbul 2012.

Kuyaş, Ahmet, *Tarihi Düşünmek*, İstanbul 2016,

Metintaş, Mustafa Yahya, "İkinci Dünya Savaşı Başlarken Türkiye'nin Dış Politikası (1939)", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, Cilt:4, Sayı:7, 2020, s.54-82.

Özçelik, Mücahit, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sene:2010/2, Sayı: 29, s.253-269.

Sarıçoban, Gülay, "İkinci Dünya Savaşı Döneminde (1939-1945) Türk Dış Politikası", *Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:24, Sayı:4, s.1755-1777.

Seydi, Süleyman, "İkinci Dünya Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: Ek-1, 2016, s.631-634.

Tekeli, İlhan; İlkin, Selim, *İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi*, İletişim Yayınları, Cilt:1, İstanbul 2018.

Tinas, Semih, *Uluslararası Sitemde Kamlaşma: I. ve II. Dünya Savaşı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

Ünalp, F. Rezzan, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Savaş Dışı Kalma Politikaları ve Sonuçları", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı:45, Bahar/2020, s. 201-221.

Yıldız, Özgür, "II. Dünya Savaşına Genel Bir Bakış", *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:6, Sayı:12, Yıl:2019, s.62-75.

Weisband, Edward, *İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye*, İstanbul 2002.

Fetih Öncesi Müslüman Seyyahlara Göre İstanbul*

Remzi İğrek**

(ORCID: 0000-0003-0966-5749)

Makale Gönderim Tarihi

27.04.2021

Makale Kabul Tarihi

25.09.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: İğrek, R., “Fetih Öncesi Müslüman Seyyahlara Göre İstanbul”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2021): 627-660.

APA: İğrek, R. (2021). Fetih Öncesi Müslüman Seyyahlara Göre İstanbul. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (2) , 627-660.

Öz

Fetih öncesi Müslüman seyyahlar, az çalışılmış bir konudur. Tarihsel olarak Ortaçağ Bizans'ına denk gelen bu süreçte, bazı seyyahlar doğrudan İstanbul'u gezmiş ve izlenimlerini seyahatnamelerine aktarmış, bazıları da daha önce buraya elçilik, ticaret, esir değiş tokuşu gibi amaçlarla gelen kişilerin yazdıklarından yararlanmışlardır. Daha önce Türkçeye yapılan seyahatname çevirileri, çoğunlukla batılı diller üzerinden çevrilmiştir. Bu çalışmada Harun Bin Yahya, Mesudi, Herevi, İdrisi, İbni Battuta, El Verdi adlı altı seyyahın seyahatnamelerinin İstanbul ile ilgili kısımları Arapçadan Türkçeye çevrilmiştir. Tarihsel süreç içerisinde İslam uygarlığı, Bizans-İslam siyasi ilişkileri, Arap-İslam edebiyatında İstanbul konuları irdelenmiş, ayrıca, seyyahların neden gezdiği, seyahatlerinin sınırları, seyahatlerini nasıl finanse ettikleri, seyahat esnasında karşılaştıkları zorluklar gibi konulara da değinilmiştir. Seyyahların izlenimlerinin metni olan seyahatnamelerin öznel yorumlar içermesi doğaldır. Bu yüzden seyyahların tasvir ve değerlendirmelerinde yetiştikleri kültürün etkisi kaçınılmazdır. Bu bakımdan, Müslüman kültürde yetişmiş seyyahların fetih öncesi İstanbul'u kendi gözlerinden nasıl anlattıklarını araştırmak bu çalışmanın çıkış noktasıdır.

* Bu makale, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamlanan “Fetih Öncesi Müslüman Seyyahlara Göre İstanbul” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Araştırmacı, Türkiye, remziigrek@gmail.com.

Researcher, Turkey.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Müslüman Seyyahlar, İslam, Bizans İmparatorluğu, Fetih.

Istanbul by Pre-Conquest Muslim Travelers

Abstract

The subject of pre-conquest Muslim travelers is a less studied subject. Historically corresponding to the Byzantine period of the Middle Ages, some travelers traveled through Istanbul themselves, others benefit from the writings of persons who came here as ambassadors, for commerce or prisoner exchange. Previous travelbooks were mostly translated into Turkish through western languages. In this study, the chapters of travelbooks relating to Istanbul of Harun Bin Yahya, Mesudi, Herevi, Idrisi, Ibn Battuta and El Verdi were translated from Arabic to Turkish. Issues as Islamic civilization in its historical process, Byzantine-Islamic political relations, Istanbul in Arab-Islamic literature were also examined. The issues such as the aims of the travelers, the boundaries of their travels, how they funded their travels and the difficulties they encountered during the travel also mentioned in the study. It is natural that travelbooks, which are the text of the observations of the travelers, contain subjective interpretations. Therefore, the influence of their culture on their descriptions and evaluations is inevitable. In this regard, the impressions on Istanbul before the conquest of the travelers raised in a Muslim culture is the starting point of this study.

Keywords: Constantinople, Muslim Travellers, İslam, Byzantine Empire, Conquest.

Giriş

Bizans Devletinin başkenti olan İstanbul'u çeşitli dönemlerde seyyahlar gezmiştir. Onların şehirle ilgili izlenimlerinin notları olan seyahatnameler, araştırılmış ve ilgili akademik yayınlara eklenmiştir. Bu sayede, onların bakış açısıyla, gezdikleri dönem açısından şehir ile ilgili bilgiler edinebilmekteyiz. Ancak araştırılan bu seyyahların çoğu batılı seyyahlardır. Bizans dönemindeki İstanbul ile ilgili bilgiler veren Müslüman seyyahlar daha az araştırılmış bir konudur. Konunun akademik kaynaklarda yeterince araştırılmadığını ve daha özenli bir araştırmanın konusu olmayı hakettiğini düşündüğümüzden, ayrıntılı ele almaya karar verdik. Seyahatnameler, seyyahın öznel yorumlarını da içerdiği için seyyaha göre farklılıklar göstermesi doğaldır. Bu bakımdan

seyyahların izlenim ve değerlendirmelerinde yetiştikleri kültürün etkisi olması kaçınılmazdır. Müslüman seyyahların içinde yetiştikleri İslam Uygarlığının sağladığı Müslüman kimliğinin, şehri tasvir ve değerlendirmelerinde, nasıl bir etki yarattığını araştırmak ana amacımız olmakla birlikte, fetih öncesi tarihsel süreç içerisinde Bizans-Arap-İslam mücadelesinin doğurduğu zorunlu diplomatik ilişkilerin, bu seyahatlerin gerçekleşmesinde rolü olup olmadığına bakmak, dönemin gezi kültüründen de bahsederek, seyyahların neden gezdiklerine, gezilerini nasıl finanse ettiklerine, gezilerinin sınırlarına, yola çıkmadan önce yapılan hazırlıklara, gezi esnasında karşılaştıkları zorluklara değinmek diğer amaçlarımız olacaktır.

Konumuz itibariyle bizi ilgilendiren süreç fetihten önceki Müslümanları kapsadığı için Ortaçağ dönemindeki Müslüman Arapları kastediyor olacağız. Konumuzu ilgilendiren seyyahlar “Harun Bin Yahya, Mesudi, Herevi, İdrisi, İbni Battuta, El Verdi” adlı altı seyyahın seyahatnamelerinin İstanbul ile ilgili kısımlarının metinleridir. Çalışmamıza konu olan bu altı seyyahın seyahatnameleri orijinal dilinden yani Arapçadan tarafımda çevrilmiştir. Makalenin yazarı orijinal dilin kaynaklık ettiği çevirilerin daha doğru bilgiler verdiğine inanmaktadır.

İslam Uygarlığı

Tarihte çok az uygarlık İslam uygarlığı gibi hızlı bir şekilde, geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. İslam Peygamberinin ölümünden sonra Müslümanlar; İran, Suriye, Kudüs, Mısır, Mezopotamya, Kuzey Afrika ve İspanya'yı topraklarına dâhil etmiştir. Müslüman coğrafyasının sınırlarının bir ucu Çin'in batısına, diğer ucu Fransa'ya kadar uzanmıştır. Roma denizi bir Müslüman denizi olmuştur¹. İslam coğrafyasının ulaştığı sınırlara değindikten sonra, Ortaçağ dönemindeki İslam uygarlığının bilimsel ve kültürel ortamını kısaca açıklamak faydalı olacaktır.

Ortaçağın bilim dilinin Arapça olması tesadüf değildir. Müslümanların kutsal kitabının Kuran-ı Kerim'in bu dilde inmesi, diğer taraftan, Müslümanların Kuran'ın ilk emri olan “Oku!” emrine ve peygamberlerinin “Bilim Çin'de olsa dahi arayınız.” ve “Mezardan

¹ Suut Kemal Yetkin, *İslam Ülkelerinde Sanat*, Cem Yayınevi, 1983, s.7.

beşiğe kadar bilim isteyiniz.” hadislerine uymaları, onlara hemen her alanda bilim yapma motivasyonu sağlamıştır. Bilim yaparken de Arapçanın zengin edebi dil yapısı, üzerine yeni bilimsel kavramların kolayca inşa edilmesine olanak sağlamıştır. Bu kavramlar günümüzde hala bazı toplumlar tarafından kullanılmaktadır. Arapçanın dönemin kültür ve bilim dili olması, onu anadili olarak konuşan bilim adamlarının haricindeki milletlerin de Arapçayı bilim dili olarak kullanmasına neden olmuş, onu sadece Araplara özgü bir dil olmaktan çıkarmıştır. Bu yüzdendir ki İslam medeniyetinin zirve noktalarından biri olarak sayılabilecek Abbasiler döneminde, başkentleri olan Bağdat’ın nüfusu Hâranur Reşit devrinde iki buçuk milyona ulaşmıştır. Bağdat’a bütün İslam âleminden, bilim tahsil etmek için âlim adayları olan talebeler gelmiştir. Halife Mutaasım, Beytu’l Hikme akademisini bu ihtiyaçtan dolayı kurmuştur². Bağdat’taki antik dönem Yunan filozoflarının metinlerinden, matematik, astronomi v.b gibi alanlardan Arapça’ya çeviri çalışmaları, Avrupa Rönesans’ına dolaylı olarak katkıda bulunmuş, böylece kaybolmaya yüz tutmuş Yunanca metinlerin çevrilmesi sayesinde Avrupa Rönesans’ı bu metinlere ulaşmıştır³. Bağdattaki bu çeviri hareketi, tarihte ilk defa bilimsel ve felsefi düşüncenin belirli bir kültür veya dile sınırlanmamış bir niteliğe bürünüp, uluslararası bir kimlik taşımasını sağlamıştır⁴. Müslüman filozoflar sadece çeviri çalışmaları yapmayı kendileri de bu metinleri yorumlamışlardır. Örneğin Avrupalılar İslam filozofu İbn-i Rüşd’e “Averroes” yani şarih demektedirler. Kendisinin Aristoteles’e düştüğü serhler diğer bir deyişle yorumları meşhurdur⁵.

İslam medeniyetinin zirve noktalarından biri de İspanya olmuştur. Endülüs Emevilerinin buradaki varlığı yaklaşık yediyüz yıl sürmüştür. Kurdukları bu kültür ve bilim ortamında birçok bilim adamı, filozof ve sanatçı yetişmiştir. Burada yetişen âlimlerin de modern Avrupa medeniyetine katkıları olmuştur. İspanya’da yetişen bilim adamlarından dikkat çekici bir örnek vermek gerekirse, bu, “Ebu Kasım El Zehravi” adlı hekim olmalıdır. Tıp tarihinde cerrahinin babası olarak sayılmaktadır. Günümüzde halen kullanılan temel cerrahi aletlerin ilk

² Yetkin, a.e., s.7.

³ Rémi Brague, *Avrupa Roma Yolu*, Kabalıcı Kitapevi, 1995, s.88-94.

⁴ Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, Kitap Yayınevi, 2003 s.183

⁵ Engin Akyürek, *Ortaçağ’dan Yeniçağa Felsefe ve Sanat*, Kabalıcı Kitapevi, 1994, s.32.

örneklerini kendisi tasarlamış ve kullanmıştır. Cerrahi tekniklerini ve alet çizimlerini de anlattığı kitabı olan “*El Tasrif*”, 18. yüzyıla kadar Avrupa’da etkili olmuştur⁶.

Bizans Arap-İslam Siyasi ilişkileri

Dönemin Bizans-İslam siyasal ilişkilerine bakılacak olursa, Müslümanların siyasi olarak en büyük rakiplerinden biri Bizans Devleti’dir. İslam’ın doğduğu VII. Yüzyıldan, Bizans Devleti’nin başkenti olan İstanbul’un fethine kadar olan süreçte, Bizans Devleti ile Müslümanlar arasındaki çetin mücadeleler, bir takım diplomatik, siyasi ve kültürel ilişkiler doğurmuştur. Bilindiği üzere Bizans ismi tarihçiler tarafından 19. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Araplar ise Romalılar anlamında olan Rum kelimesini kullanmışlardır. Bizans ismi daha çok Batı Roma yıkıldıktan sonraki devri ifade etmek için kullanılır. Aslında Roma İmparatorluğu’nun ikiye bölünmesinden ve Batı Roma kısmının yıkılmasından önce, Araplarla Romalılar arasında ticari ve siyasi ilişkiler başlamıştı. İslamiyetten öncesine denk gelen bu süreçte kurulan Arap devletleri; Nabat, Tedmür, Gassani ve Hire devletleridir. Romalılarla siyasi ve ticari ilişkileri vardır. Bunlar, Romalıların hem varlıklarını destekledikleri hem de siyasi çıkarı bozulunca yıkmaya çalıştıkları devletler olmuşlardır. Roma tarafından varlıklarının desteklenmelerinin amacı, hicaz tarafından gelebilecek bedevi saldırılarını engellemek ve Sasani devleti ile olan savaşlarda müttefiklik sağlamaktır. Hicaz Arapları ile Bizans arasındaki ticari ilişkiler yine İslam öncesine kadar gitmektedir. Hz. Peygamberin dedesi Haşim, Rumlar ve Şam bölgesindeki Gassanilerle Mekke adına bir ticaret anlaşması yapmış, Kureyşli tüccarların Bizans topraklarında serbest bir şekilde ticaret yapmaları ve vergiden muaf olmaları amacıyla imparatorun izin istemiştir. Nitekim kendisi de bir ticaret yolculuğu sırasında Gazze’de vefat etmiştir. İslam kaynakları, Hz. Peygamberin oniki yaşında iken Şam bölgesinde bulunan Busra’ya gelip burada “Bahira” adında bir rahip ile görüştüğü, yirmibeş yaşlarına geldiğinde ise yine bir

⁶ Esin Kâhya, “Zehravi Maddesi”, *TDV İslam Anskilopedisi*, 2013, Cilt 44, s.188-191.

ticaret yolculuğu esnasında Busra'ya gelerek bu defa "Nastura" adında başka bir rahiple karşılaştığını anlatır⁷.

İslamiyetin ortaya çıkışından sonra Bizans ile olan ilk resmi ilişkiler⁸, Peygamber tarafından Bizans devletine yollanan İslam'a davet mektuplarıyla başlamıştır. Peygamberin yolladığı elçinin öldürülmesi üzerine, Peygamber, Zeyd b. Harise komutasındaki orduyu kuzeye sürmüş, İslam ordusu ile Bizans ordusu ilk defa Mute'de karşılaşmıştır. Bir yıl sonra İslam ordusu Medine-Şam hattında bulunan Tebük'e kadar ilerlemiş burada Bizans ordusu ve müttefikleri, Hıristiyan Arapların hücumunu yirmi gün kadar beklemiş olsalar da saldıran kimse olmamıştır. Bu, Bizans devletinin Arap yarımadasının kuzeyini Müslüman Araplara terk ettiğinin kanıtıdır. Dört halife dönemi ise İslam ordularının güçlendiği ve Bizans topraklarında hızla ilerlediği bir dönem olmuştur. Bizans orduları bu ilerleyişe mukavemet gösterememişlerdir. Bunun sonucunda Bizans; Suriye, Filistin Mısır, Kuzey Afrika'da hâkimiyetini yitirmiştir⁹.

Bu mücadelelerden en dikkat çekici olanlardan biri Halife Ebu Bekir döneminde gerçekleşmiştir. Halit Bin Velid'in komutan olduğu bu çetin mücadelenin adı Yermük savaşıdır. Bizans ordusu sayıca Müslüman ordularından üstündür. Ancak Halid Bin Velidin askeri dehası sayesinde savaşın galibi Müslümanlar olmuştur. Savaşın sonucunda Bilâd-ı Şam Bizanslılardan alınmış, İslam Devleti ile Bizans Devleti iyice komşu olmuştur.

İslam'ın ilk yıllarında Müslüman Araplar, İslam Peygamberinin Hadisinde¹⁰ hedeflediği İstanbul'un fethi için, bir kaç kuşatma gerçekleştirmiştir. Bunlardan ilki halife Muaviye döneminde olmuştur. İlkinde bir sonuç alınamamış, miladi 674-677 yıllarında yeni bir kuşatma gerçekleştirilmiş, ancak bu da başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu başarısızlığın en büyük nedeni Rumların elinde bulundurduğu Rum

⁷ Adem Apak, "Emeviler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, Cilt 18, Sayı 2, s. 97-98.

⁸ İmparator Herakleios (610-641) dönemine denk gelmektedir.

⁹ Apak, a.g.e., s.117.

¹⁰ Konstantiniye feth edilecektir onu feth eden komutan ne güzel komutandır. Onu feth eden ordu ne güzel ordudur (لتفتحن القسطنطينية فلنعم الأمير أميرها ولنعم الجيش ذلك (الجيش)).

ateşi adlı silahtır. Müslümanların yenilgisinde aktif rol oynamıştır. Akabinde Süleyman b. Abdulmelik döneminde Mesleme bin Abdulmelik komutasında yeni bir kuşatma (M.717) başlatmışlardır. Ancak bu kuşatmada da bir sonuç alınamamış Müslümanların donanması yine Rum ateşi denilen silahla yakılmıştır. Hişam Bin Abdulmelik'ten sonra Bizans-Müslüman mücadelesi, Emevilerin kendi iç sorunlarıyla ilgilenmek zorunda kaldıklarından, duraklama dönemine girmiştir. Emevi hanedanı yıkıldıktan sonra gelen Abbasi Hanedanı döneminde, Bizans-İslam mücadelesi Abbasilerin başkentlerini daha doğuya yani Bağdat'a taşınması sebebiyle şiddetini yitirmiştir. Selçuklu Türklerinin Anadoluyu fethine kadar olan bu süreç devam etmiştir¹¹.

Bizans tarihine bakıldığında Bizanslıların, anlamı "Müslümanlar" olan "Saracen" veya "Serakino" kelimesini kullandığı bilinmektedir. Sözcüğün etimolojisi ile ilgili olarak çoğunlukla Yunancada "doğu" anlamına gelen "sarakenoi" kelimesinden türediği, sonrasında Müslüman Arapları ifade etmek için kullanılan bir isme dönmüş olduğu görüşü hâkimdir.

Birbirleri için büyük düşman olsalar da Müslüman Araplar ile Bizanslılar arasındaki mücadele, zorunlu olarak bir takım diplomatik ilişkiler doğurmuştur. Daha önce de belirttiğimiz gibi bazı seyyahlar, bu tarz konuları konuşmak üzere İstanbul'a giden elçi veya temsilcilerin notlarından faydalanmışlardır. Hem zamanın diplomasi anlayışına değinmek, hem de İstanbul ile ilgili alınmış bazı notların hangi koşullarda yazıldığını, iki toplum arasındaki büyük mücadeleye rağmen kültürel etkileşimin nasıl gerçekleştiğini anlamak açısından, Bizanslı Tarihçi Skilitzes'in notlarından faydalanacağız. İki taraf arasındaki diplomatik ilişkilerin önemli konularından biri de Müslümanlarla Konstantinopolis sakinlerinin bir araya gelmesini sağlayan, savaş sonrası esir mübadelesi konusuydu. Elçiler bu esir değiş-tokuşu meselesini konuşmak için taraflar arasında mekik dokuyordu. Bu ilişkiler kültürel etkileşime de neden olmakta birlikte Skilitzesin aşağıda anlattığı gibi zaman zaman Bizanslılar'da, Müslüman hayranlığına neden olmuştur. Diğer taraftan bu da bir hayranlık sayılacaksa, Abbasi dönemdeki yöneticilerin Yunan ve Roma'nın bilimiyle ilgilendiğini ve eserlerinden çeviri yaptırdıklarını bilmekteyiz.

¹¹ Apak, a.g.e. s.117-119.

Esir değişimi pazarlığı çoğunlukla sınırlarda yapılıyordu. Ayrıca dönemin âdeti olarak elçiler temsil ettikleri hükümdarın elinin açıklığını göstermek için adeta yarışıyorlardı. Bu yüzden yanlarında en pahalı hediyeleri getirirler ve sunarlardı. Bu, hükümdarlar için bir onur ve prestij meselesiydi. Konuyu güzel bir Şekilde örneklendiren olayı Skilitzes, Madrid vakayinamesinde anlatır;

Ayasofya’da bir din adamı olan İoannes Grammatikos, Manüel’in geri yollanması meselesini görüşmek için Bağdat’a elçi olarak yollanmıştı. Bizans imparatorunun elçisi halifeye 135 kg. altın hediye etti. Bunlardan eşya formunda olanlar halife için, diğerleri ise elçi ve beraberindeki adamların güvenlik içerisinde dönmelerini sağlamak ve gönderici olan hükümdarın prestijini sağlamak içindi. Öyle ki eğer, altın kum tanesi gibi saılırsa göndericisi o oranda hayranlığı hakeder Şeklinde bir düşünce vardı. Bu cömertlik gösterisinden sonra halife de karşı bir cömertlik hamlesi yaptı. Ancak İoannes, Halifenin cömertliğini vp hediyeleri kabul etmedi. Ancak buna rağmen Halife, güzel elbiselerle giydirilmiş yüz esiri, Müslüman esirlerle değişimi yapılmak üzere geri verdi. Skilitzes, Halifenin, elçiye sarayını ve hazinesini gezdirecek kadar yakın bir arkadaşıymış gibi davrandığından ve buna rağmen esir değişimden sonra Bizans’a büyük bir askeri sefer düzenlediğinden bahseder. Bizans açısından bu ziyaretin bir faydası da İoannes’in Bağdat’taki halife sarayını görmesi ve ondan çizimler almış olmasıydı. Akabinde Teofilos’a Bağdat’taki gibi bir sarayın inşa edilmesini önermiştir. Theophanes Continuatus’ta anlatıldığına göre İmparator, “Patrikes” adlı bir şahsın yönetiminde, İstanbul’un Asya yakasında, Satyros Manastırı’na yakın bir tepede bu sarayı inşa ettiğini anlatır. Müslüman tarzı saray tanrının annesi Teotokos’a adanmıştı ve sarayda bir kilise yer alıyordu. Uzun bir süre boyunca bu sarayın Küçükyalı’da olduğu zannediliyordu. Ancak Alessandra Ricci’nin yöntemindeki kazılar, sarayın burada olmadığını anlaşılmasını sağladı.

Bu saraydan günümüze hiçbir iz gelmemiştir ancak, halifenin İslami tarzdaki sarayının bir benzerinin yapılmak istenmesi, dönemin Bizanslı yöneticilerin, Müslümanlar’a hayranlık duyduğunun ve onları taklit ettiğinin göstergesidir. Aslında Abbasi döneminin Müslüman Arapları, Yunan ve Roma kültürünün bilimiyle ilgilenmiş olup matematik, geometri, tıp, astronomi v.b. alanlarla ilgili çalışmalar yapmıştı.

Skiltzes, halife Me'mun'un bir matematikçi Rum gencin ilminden etkilenip onun hocasını Bağdat'a getirmek için çok uğraştığından bahseder. Böylece bu ezeli düşmanlık zorunlu olarak bir yakınlaşma da doğurmuştur. Bu nedenle Bizanslılar, Müslüman Arapları din kardeşleri Latinlerden daha yakın hissettiklerini itiraf etmişlerdir¹².

İki devlet arasındaki ilişkilerde, adetleşmiş bir kural olarak, Halifelik Bizanslı esirlere, Bizanslılar da Müslüman esirlere iyi davranırdı. Çok sayıda esir olup bunların değişim pazarlığı yapılırdı. Ancak her iki tarafta yer alan esirlerin geleceği kral veya halifenin kişisel kararına bağlıydı. Esirlere yapılan bu iyi muameleyi örneklendirecek olursak, yine Bizanslı vakanüvis Skilitsezin, vakayinamesinin Madrid yazmasında anlattığı olaya değinmemiz gerekir. Skilitsez, Müslüman bir esirin cesaretinden bahseder. Esir, atının üzerinde ayakta durarak düşmanını yere sermek için aynı anda iki mızrak atabiliyor ve bu etkili yeteneği yüzünden zafer yürüyüşü alayının en önünde yer alıyordu. Ününü duyan Kral Theofilos, ata binmesini ve bu cesaret gösterisini tüm şehre göstermesini emreder. Gösteriden herkes memnun kalır. İmparatorun maiyetindeki bir hadım hariç! İmparator, hadımın hoşnutsuzluğuna cevap olarak *"Hey sen! Kadın bozuntusu içdiş, bunun gibi bir yeteneğin var mı?"* diye sorar. Hadım, iki mızrakla değil de tek mızrakla dövüşebileceğini söyler. Mızrağı alır Müslüman esirle dövüşerek onu atından düşürür. Skilitsez, Müslüman esirin atından düşmesinden, sonraki utancından ve İmparatorun esirin tarafını tuttuğundan bahseder¹³.

Bizans İstanbul'unda sadece Arap esirler olmayıp din değiştirenlerin sayısı da az değildi. Örneğin, Sekizinci yüzyılda Bizans tarafına geçmiş ve III. Leon'un danışmanı olacak kadar sarayın güvenin kazanmış "Beser" adında bir Müslümandan bahsedilir. Bir İslam kaynağına göre Beser, imparatoru İslam dinine geçirmeye çalıştığından bahseder. Diğer bir kişi ise İranlı Nasr adında bir adamdı. Nasr, Babek'in yardımcısı halifeye karşı ayaklanmış, yakalanacağını anladığı anda Bizans tarafına geçmiştir. Dinini değiştirip tanrıdan korkan anlamına

¹² Annie Pralong, *Bizans, Yapılar Meydanlar, Yaşamlar*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 281-284.

¹³ Pralong, a.e, s.277-278.

gelen “Teofobos” isimini almış ve imparatoriçe Theodora’nın kızkardeşlerinden biriyle evlendirilmiştir¹⁴.

Arap-İslam Edebiyatında İstanbul

Tarihi süreçte İstanbul, Müslüman Araplar tarafından defalarca kuşatılmasına rağmen başarısızlıkla sonuçlandığı için İstanbul’un fethi, 1453’e kadar olan süreçte bir beklenti olarak, Müslümanların belleklerinde daima canlı kalmıştır. Ortaçağın önemli kentlerinden olması ve fetih için sürekli kuştama altında tutulması, İstanbul’un Arap edebiyatına yansımaya neden olmuştur. Arap edebiyatının kahramanlık figürlerinden olan Antere’nin, epik hikâyesinin İstanbul’da geçen kısmı şöyledir. Sevgilisi Able’ye kavuşmak için yaptığı kahramanlıkların şöhreti İstanbul’a kadar gider. Suriye yöneticiliği sırasında Bizans’a verdiği destekten ötürü İmparator kendisini İstanbul’a davet eder. Büyük bir törenle karşılanır ve iyi ağırlanır. Daha sonra İmparatorun oğlu Herakleios’la sefere çıkar ve Frank kiralığını Bizans’a bağlar. Sonrasında Avrupa ve kuzey Afrika’da büyük başarılar elde eder. Döndüğünde büyük bir törenle karşılanır ve atının üzerine binmiş şekilde heykeli dikilir.

Binbir gece masallarının Ömer En-Numan kısmında bir İstanbul seferi konu edilir. Hikâyeye göre, Bizans imparatoru Efridfun ile Kayseri Kralı Hardüb’un kurdukları bir komplo sonucu Bağdat’ın yöneticisi olan Ömer En-Numan, Rum asıllı Zatüdevahi tarafından zehirlenir. Bunun sonucunda Ömer En-Numan’ın oğulları Şarkan ve Dav’ülmekan, babalarının intikamı için İstanbul seferine çıkarlar. İstanbulu dört yıl boyunca kuştan Arap orduları, şehri alamasa da Bizans’a büyük kayıplar verir.

Diğer bir epik hikâye, Siretü'l-Emire Zatü'l Himme destanıdır. Çok uzun hikâyesi olan bu destan, Emeviler döneminden başlayarak Abbasi döneminde Halife Vasık-Billâh dönemine (842-847) kadar olan süreçte, Bizanslılarla Müslümanların savaşlarını içeren ve “Beni Kilab” ile “Beni Suleym” kabilesinin mücadelesi etrafında şekillenen bir destandır. Destanda Zatülhimme gibi hayali kahramanların yanı sıra tarihi gerçekliği olan Battal Gazi ve Mesleme bin Abdul Melik’e de yer verilmiştir. Destanda zaman zaman Müslüman Arap kuvvetlerinin

¹⁴ Pralong, a.e. , s.281.

İstanbul'a gelip ayaklanmaları bastırmak için İmparatora yardım ettiği görülür. Diğer taraftan İstanbul kuşatmasına çıkan Abbasi Halifesi Me'mun, (813-833) Frankların desteklediği Bizans tarafından esir alınır. Bunu duyan Beni Kilab kabilesi İstanbul'a kadar gelip Halifeyi kurtarır ve İmparatoru esir alır. Sonraki halife Mu'tasım, (833-842) orduların komutasını alır, İstanbul'a gelir İmparatoru esir alır. Battal'ın ricası üzerine, vergiye bağlamak karşılığında serbest bırakır ve Bağdat'a döner. Hikâyenin sonuna doğru Mu'tasım-Billâh döneminde, Bizanslıların kurduğu bir pusu sonucu Arap askerleri büyük kayıp vermiştir. Pusudan sadece Halife, Battal, Zatülhimme ve oğlu Abdülvehhab ile birkaç yüz asker kurtulmuştur. Daha sonra vefat eden halife Mu'tasım'ın yerine geçen Vâsık Billâh, intikam için İstanbul'a sefer düzenler. Mücadele sonrası Bizans İmparatoru esir alınarak öldürülür. Dikkat edilirse daha önceki hikâyelerde imparator öldürülmeyip vergiye bağlanıyordu. Bu Hikâyede neticede, İstanbul Müslümanların eline geçer¹⁵.

Seyahatlerin Amacı, Finansmanı, Seyyahların Karşılaştığı Zorluklar

Halifeler veya daha alt rütbedeki Müslüman yöneticiler gayrimüslim yöneticilerinin saraylarına elçi ve veya diplomat heyeti yollamış, bu heyetteki kişilerden bilim ve edebiyat meraklıları ziyaret ettikleri yerlerin gelenekleri, kültürü, ilişki kurdukları insanlar hakkında rapor tutmuşlardır. Bu raporlardan bir kısmı, bazı seyahatname yazarları tarafından kullanılmıştır. Bu, özellikle coğrafya bilgisinin İslam dışındaki sınırlar içinde arttığının göstergesidir¹⁶.

Fetih öncesi İstanbul ile ilgili bilgi veren coğrafyacı ve seyyahların bir kısmı şehri bizzat doğrudan görmüş ve gözlemlerini aktarmış, diğer bir kısmı ise, daha önceki yazarların verdiği bilgilerden ya da şehre farklı amaçlarla,(ticaret, askeri sefer veya barış görüşmeleri için) gelen kişilerin verdiği bilgileri kullanmışlardır. Örneğin İstanbul hakkında geniş bilgiler veren Ahmet Bin Rüste İstanbul'u doğrudan ziyaret etmemiş, buraya esir düşen Harun Bin Yahya'dan aktarmıştır. Diğer taraftan Mesudi adlı Coğrafyacı, İstanbul ile ilgili bilgilerini, buraya

¹⁵ Casim Avcı, "Müslüman Arap Kaynaklarında Bizans Başşehri İstanbul, (Konstantinopolis)", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Cilt 1, Sayı 47-48, 2011, s.91.

¹⁶ Yusuf Ziya Yörükkan, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, Ötüken Yayınları, 2013, s.28-29.

barış görüşmeleri için gelen elçilerden veya askeri sefer, ticaret gibi amaçlar için gelen farklı kişilerden aldığını söylemektedir¹⁷.

İstanbul'daki Müslümanların varlığı ve bu gezilerin amaçlarıyla ilgili olarak Makdisi, "Ahsenü't Tekasim" adlı eserinde, Müslümanların elçilik, gaza, ticaret gibi sebeplerle İstanbul ile ilgili bilgiye ihtiyaç duyduklarını söyler. Yine meslemenin talebi üzerine imparator, kendine ait sarayının karşısında *Daru'l Balat* adıyla Müslüman esirler için bir bina yaptırdığını belirtir¹⁸.

Örneğin, İstanbul'a 12. yüzyılda gelen seyyah Herevi, Mesleme ve arkadaşlarının yaptığı cami ve burçtan bahseder, ayrıca Ebu Eyyup El Ensari'nin buraya defin edildiğinden ve Müslüman orduları geri dönerken Rumlara, bu mezara zarar gelirse buna karşılık Müslüman topraklarında kiliselerin çanlarının susacağından bahseder.¹⁹ Mesudi ise yine İstanbul kuşatmasında yeralan Mesleme'den bahsederek onun burada kendi ismi ile anılan bir çeşmesi olduğunu söyler.²⁰

Mesleme'nin yaptırdığı Arap Cami'ye kanıt olarak Konstantinos Porfirogennetos'un "İmparatorluğun Yönetimi" adlı kitabı verilebilir. Konstantinos Porfirogennetos, Mesleme'nin isteği üzerine İstanbul'da yaptığı camiden bahseder²¹.

Seyyahların seyahat metinlerindeki isimlere bakılacak olursa, İstanbul ismi nadir kullanılmış olmakla beraber en çok kullanılan isim Konstantiniyye'dir. Seyyahların hemen hepsi Hipodrom için "Bedrun" veya "Bidrun" kelimesini kullanmışlardır. Bizans imparatorundan bahsettikleri zaman kral anlamına gelen melik (مَلِكٌ) ismini kullandıklarını görmekteyiz. İstisna olarak İbni Battuta Bizans imparatorundan bahsettiği zaman sultan ismini kullanmaktadır.²²

¹⁷ Avcı, a.g.e., s.73.

¹⁸ Casim Avcı "Arap İslam Kaynaklarında İstanbul", *Uluslararası Bizans Ve Osmanlı Sempozyumu*, İstanbul Üniversitesi, 30-31 Mayıs 2003, s.108-109.

¹⁹ El Herevi, *El-İşarat İla Marifet'z Ziyarat*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Beşir Ağa (EYÜP) Koleksiyonu, Arşiv No: 00110, vr. 1, vr. 2

²⁰ El Mesudi, "Muruc'z-Zeheb", Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Damat İbrahim Paşa Koleksiyonu, Arşiv no: 00921, vr. 2

²¹ Pralong, a.g.e., s.280-281.

²² İbn Battuta, *Muhtasaru Rihleti İbni Batuta*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Fatih Koleksiyonu, Arşiv no: 05459, vr. 22

Ortaçağ İslam dünyasına seyyahların gezmesinde, Peygamberin hadisinde işaret ettiği “taleb’ül ilim” kavramı, “ilim öğrenmek için yola düşmek” eylemini doğrudan etkilemiştir. Bu yüzden seyyahlar, bilgiye ulaşma aracı olarak seyahati seçmişlerdir. Bilgisine ulaşmaya çalıştıkları farklı alanlar söz konusudur. Çalışmamızı konu eden seyahatnamelerin İstanbul ayağı, gayrimüslim coğrafyasında geçiyor olsa da dönemin seyahat kültürünü yansıtmak açısından, farklı bilim alanları için, çoğunlukla İslam coğrafyasında gezmiş seyyahlara da değinmek gerekir.

Âlim-seyyah sıfatı ile nitelendirilebilecek bu gezginler, kendini bu yolda feda etmiş bilim adamlarıdır. Büyük bir kısmı hadis âlimlerinden oluşmaktadır. Başlangıçta Peygamberin hadislerini toplamak, sonrasında bu hadisleri doğrulamak için gezmek, bir sistematik haline gelmiştir. Hadislerin doğruluğu sorununu aşmak, seyahati onlar için zorunlu kılmıştır. Bu yüzden, hadisi aktaran kişiye ulaşmak, onunla görüşmek ve aktardığı hadisi teyid etmek için onunla konuşmak veya aktarıcıyla görüşenle konuşmak gerekmiştir. Söz gelimi, X hadisini Y kişisi gerçekten aktardı mı kaygısıyla ulaşılan Y kişisi, ben bu hadisi Z kişisinden duyup kitabıma yazdım şeklindeki ifadesi, bu sefer Z kişisine ulaşmayı zorunlu kıldığı için muhaddisler²³ arasında silsile yönteminin oluşmasını zorunlu kılmıştır. Bu yöntemde, hadis aktarıcısını ziyaret etme gereği duyulduğundan, dönemin kültüründe görme ve işitme duygusu üzerinde vurgu vardır²⁴.

Fetihten önceki İstanbul’u anlatan seyyahlarımızın bir kısmının coğrafyacı kimliği ağır basmaktadır. Bu coğrafyacıların ortaya çıkmasında ve bu coğrafi bilgilerin Ortaçağ İslam dünyasındaki artışında bir takım koşullar rol oynamıştır. Bu koşulların, özellikle İslam sonrası dönemde, coğrafya biliminin kurulması ve geliştirilmesi anlamında katkısı olmuştur. İslam öncesi Arapların çöl bölgesinde yaşıyor olması, geçimlerinin büyük bir kısmını ticaretten sağlamalarını zorunlu kılmıştır. Bu yüzden ticari seferleri sırasında vaha, kuyu, otlak gibi mekânları kullandıklarından, büyük ihtimalle bunlarla ilgili coğrafi bilgiye de sahiptiler. İslamiyetle beraber birincil ihtiyaçlara yönelik olan

²³ Hadis ilmiyle uğraşan hadis derleyip toplayan kişidir.

²⁴ Houari Touati, *Ortaçağda İslam ve Seyahat*, YKY Yayınları, 2015, s.7-15.

bu coğrafya bilgisi edinimi, yapılan askeri seferler, namaz, oruç ve özellikle hac gibi ibadetler nedeniyle, daha kapsamlı coğrafi bilgilerin edinilmesini mecbur kılmıştır. Fetihler sonrasında genişleyen ticaret hacmi, yeni kültürlerle temas kılma ve ticaret yapılan bölgeleri tanıma, namaz ibadetinin vakitleri için güneşin gün içindeki konumu ve Kâbe'ye yönelim için yön bilgisi, Ramazan ayının gününün doğru tespiti için ayın hareketlerinin takibi, uzun bir yolculuğu da içeren hac ibadetinin daha rahat geçmesi için farklı güzargahların kullanılması, coğrafya bilgisinin daha da artmasına neden olmuştur²⁵.

Muaviye bin Süfyanın halife olduğu Emeviler döneminde kurulan posta teşkilatının kurumsallaşması, Abbasiler dönemine denk gelmektedir. Genişleyen sınırların arasında hızlı bilgi akışı sağlamak, daha etkin bir yönetim için önemliydi. Abbasiler bunun önemini bildikleri için bu konuya daha çok eğildiler. Bu yüzden posta teşkilatlarında çalışan memurları özel olarak atadılar. Bunlar sadece posta memurluğu yapmayıp bir nevi istihbarat görevlisi gibi çalışıyorlardı. Halkın siyasi tutumu, şehirlerdeki problemler v.b. konularda rapor tutup idareye veriyorlardı. Bu memurlar, yolların durumu, mesafeler, fiziksel şartlar v.b konularda derinlemesine bilgi sahibi olmadan yola çıkmazlardı. Bu yüzden mevcut şartlarla ilgili notlar aldılar. Ulaşım coğrafyası olarak değerlendirilebilecek bu bilgilere, fiziki coğrafya bilgisinin de eklenmesi, coğrafya literatürünün iyice kökleşmesini sağladı. Bu nedenle Ortaçağ İslam dünyasında ilk coğrafyacılar, posta teşkilatında çalışanlardan oluşmaktaydı²⁶.

Ticaret bizzat Peygamber tarafından kutsandığından, İslam bayrağı altında büyüyen Abbasi Hanedanlığı, ticaret ehline epey önem vermiştir. Burada söz konusu olan sıradan bir ticaret değil, kervanlarla yapılan büyük hacimli bir ticaret faaliyetidir. Ticari seferler sırasında, tüccarın yanında öncelikle din alanında uzmanlaşmış âlimler (hadis, fıkıh, tefsir) bulunmaktaydı. Dönemin yazışma diline ve üslubuna hâkim, kâtipler de bu ticaret kervanlarına katılmıştır²⁷.

²⁵ Yörükan, a.g.e., s.25-34.

²⁶ Yörükan, a.e., s.28-29.

²⁷ André Miquel, *Arap Coğrafyacılarının gözünden 1000 yılında İslam Dünyası ve Yabancı Diyarlar*, Kitap Yayınevi, 2003, s.8.

Seyahat masraflı bir iştir. Yemeğin, giysinin, kâğıdın, kalınacak yerin, kara yolculuğunda kullanılacak merkebin, deniz ile sefer yapılıyorsa geminin, bir de beklenmedik giderlerin masrafları karşılanması gerekir. Seyyahlar genelde ergenlikten yetişkinliğe geçtikleri yaşlarda seyahat etmeye başladıklarından, başlangıçta ailelerine bağımlıdırlar. Onları bu seyahate hazırlayan aileleridir. Örneğin, düzenli olarak, ailesinin para gönderdiği Muhammed bin Kesir adlı âlim seyyahın, parası gecikince aç kalmamak için giysilerini satmak zorunda kalmıştır. Aynı şekilde meşhur tarihçi ve tefsir âlimi Taberi birçok ülke gezmiş, bir keresinde ailesinden gelen parası gecikince giysisinin kollarını kesip satmak zorunda kalmıştır. Diğer taraftan kendisine kalan mirası, toptan bu uğurda harcayan “Ebu İshak El Harbi” gibi âlimler de vardır. Kimi zaman bu gezginlerin babaları da âlim veya tüccar olunca oğullarını da yanlarına alıp seyahate çıktıkları olmuştur. Örneğin Muhaddis Sicistanlı Ebu Davut’un (ö.888) oğlu Ebubekir es-Sicistani (ö.928) muhaddistir. Babasıyla beraber seyahat etmişlerdir.

Seyahatlerde en çok para harcayan âlim sınıfı muhaddisler olmuştur. Onlar için seyahat hem ilmi bir çalışma, hem de maneviyatları için bir kazanımdır. Zaten ilgilendikleri hadis ilmi onları ahirette kurtuluşa erdirecek bilgi alanlarındandır. Bu uğurda kendini hâlihazırda feda etmiş bir âlim kitlesinin servetini harcaması kendileri için çok da önemli olmayacaktır²⁸.

Ortaçağın Müslüman seyyahları seyahati çok seviyorlardı. Seyahatlerini büyük bir şevkle yapmışlardı. Çünkü seyahat, onlara sıkıntılara katlanma tecrübesi yaşatıyordu. Çekilen sıkıntılar onları âlimlik seviyesine doğru yükseltiyordu. Bu nedenle dayanıklılık, erkeklik, perhiz, kendini feda etme gibi kavramları yüceltmişlerdi²⁹. Diğer taraftan seyahat edenlerin hepsi zengin varlıklı insanlar değildi. Aileleri, seyahatlerinin giderlerini karşılayacak halde değillerdi. Maddi şartların oluşmasını beklemeden seyahata çıkıyorlardı. Bu yüzden birçoğu, seyahatlerini yaya olarak gerçekleştirmişlerdir. Yaya olarak, çok genç yaşta seyahat etmeye başlayan Ebu Hatim er-Razi (ö.890) dikkate değer bir örnektir. Çektiği maddi sıkıntılardan ötürü şaşırtıcı bir öyküsü vardır:

²⁸ Touati, a.g.e., s.75-77.

²⁹ Touati, a.e., s.85.

“İlk çıktığım seyahat yedi yıl sürdü. 1000 fersahtan daha fazla yürüdüm, sonra saymayı bıraktım. Bahreyn’den çıkıp Mısır’a kadar yürüdüm, sonra yaya olarak Suriye’ye gittim: Ramallah’dan Şam’a, Şam’dan Antakya’ya, Antakya’dan Tarsus’a geçtim ve oradan Humus’a geri dönüp Rakka’ya gittim oradan Irak’a gitmek üzere gemiye bindim. Bütün bunları yaptığımda henüz yirmi yaşında bile değildim... 829’da sekiz ay Basra’da kaldım; karnımı doyurabilmek için teker teker giysilerimin, en sonuncusuna kadar satmak zorunda kaldım. Her şeye karşın bir yol arkadaşımınla beraber hocaları dolaşmaya devam ettim. Bir gün arkadaşım yanımdan ayrıldığında, açlığımı bastırmak için sudan başka hiçbir şeyim kalmamıştı. Ertesi gün beni almaya geldi ben daha da acıkmış bir halde derse gittim. Gün sonunda midem öyle kazanıyordu ki artık dayanamıyordum. Bu nedenle ertesi sabah her zamanki gibi beni almaya geldiğinde ona şu itirafı yapmaktan kendimi alıkoyamadım: Sana eşlik edecek gücüm kalmadı! Bunun nedenini sorduğunda ben de cevap verdim: Daha fazla gizleyemeyeceğim, İki gündür hiçbir şey yemedim! O zaman bana dedi ki: Üzerimde iki dinar kaldı, al biri senindir! Ondan bir dinarı aldım ve Basra’dan çıktık... Medine’den ayrıldığımız gün gemiye binmek için El-Car’a gittik. Ama zıt yönden esen rüzgâr denize açılmaya elverişli değildi. Orada üç ay beklemek zorunda kaldık. Sonunda sabrımız tükendi ve kara yolundan gitmeye karar verdik. Günlerce, yiyecek ve içeceğimiz tükenene kadar yürüdük. Bütün bir gün hiçbir şey yemeden ve içmeden yürüdük, ikinci ve üçüncü günlerde bunu sürdürdük. Üçüncü günün akşamı öylesine tükenmiştik ki, yere yığılıverdik. Ertesi gün yola büyük bir güçle çıkabildik. Üç kişiydik: ben, Horasanlı bir şeyh ve Mervli Ebu Züheyr. Yürümeye daha fazla dayanamayıp bitkinlikten yere ilk yığılan şeyh oldu. Onu kaldırırken, baygın olduğunu gördük. Onu düştüğü yerde bırakıp yolumuza devam ettik. Bir fersah ilerde bu kez ben yere yığıldım. Sonradan arkadaşımın öğrendiğime göre, o uzakta demir atmış bir gemi görünceye kadar tek başına yürümeye devam etmiş. Giysisini sallayarak gemidekilere işaret vermiş, onlar da yardımına gelip su vermişler. Kendisi yardımı aldıktan sonra onlara şöyle demiş: Gidip iki arkadaşına da yardım edin! Kendi payıma bir adamın yüzümü islattığını, sonra bana da içmem için su verdiğini hatırlıyorum. Tayfalar daha sonra da şeyhin yardımına koştu. Bize o kadar iyi davrandılar ki, gücümüzü toparlayıncaya kadar günlerce onların arkasında kaldık.”³⁰

³⁰ Touati, a.e., s.79-81.

Dönemin âlim seyyahlarının en çok karşılaştıkları sorun açlık ve görme duyusunun zarar görmesi veya kaybedilmesi ihtimalidir. Gündüz alınan notlar gece mum ışığında temize çekilmelidir. Her halukarda açlıkla imtihan olan beden cılız kalmıştır ve körlükle karşı karşıya kalmak kaçınılmazdır. Körlük, Ortaçağ âlimlerinin meslek hastalığıdır ve onların âlimlik kariyerlerini bitirebilir. Ancak bu risk, kendileri tarafından çokça umursanmaz. Çünkü onlara göre, en iyi âlim olma yolunda bu risk, göze alınmalıdır. Ayrıca, karşılaşılan bu sağlık sorunlarını çözmek için bir seyahat tıbbi da oluşmuştur. Ortaçağın en büyük muhaddislerinden biri olan Buhari, Horasan'da olduğu sıralarda, gece yoğun bir şekilde notları çalışırken gözleri rahatsızlanmıştır. Gözleri ciddi şekilde bozulmuştur. Tedavi reçetesini orada tanıştığı bir adam vermiştir ve gözleri iyileşmiştir. Tedavisi, saçları kazıtmak ve başa hatmi çiçeği merhemi sürmektir.

Dönemin idealize ettiği bir beden ölçüsü vardır. Şişmanlığın akıl, zekâ ve uyanıklık üzerinde kötü bir etkisi olduğu fikri bulunmaktadır. Şişman insan, akıllı olmaktan çok aptallığa, çevik olmaktan çok hantallığa yakın bir insan olarak değerlendirilir. Bu yüzden az yemek yeme ve perhiz üzerine sürekli vurgu yapılır. Öğrencilerine perhizi tavsiye eden Razi Abdu's Şafi'ye bir öğrencisi tarafından nedeni sorulunca, hocası, *"Tokluk vücudu ağırlaştırır, kalbi katılaştırır, akli köreltir, uykuyu getirir, dindarlığı zayıflatır!"* diye cevap verir³¹.

Yola çıkmadan önce yapılan hazırlıklara değinilecek olursa; seyyahların en büyük sınavlarından biri açlıkla olmuştur. Bu yüzden yola çıkmadan önce yanlarına hangi gıdaları alacaklarıyla ilgili bir birikime sahip olmuşlardı. Burada amaç, yolculuk esnasında sağlığı bozmayacak gıdaların taşınması ve çevresel koşullardan fazla etkilenmeyecek yiyecek ve içeceklerin seçilmesidir. Bunlar bitki suyu, şeker, kayısı, sirke, sarımsakla yoğrulmuş soğan, arpa yemeği, peksimet, erimiş tereyağı, saf zeytinyağı, tuz, hurma gibi yiyeceklerdir. Gıdalardan kurutulmuş et, reçel, tereyağından yapılmış şekerlemeler gibi ağır yiyecekler tercih edilmemiştir. Ayrıca beraberlerinde içme suyunun arındırılması için kil veya sirke şurubu bulundurmuşlardır. Buna ek olarak yapılan ikinci bir hazırlık dini ve ailevidir. Seyyahlar, yola çıkmadan önce dini kurallara uygun olarak istihare uykusuna yatıp,

³¹ Touati, a.e., s.86-90.

yola çıkış kararı alırlardı. Sonra günahları için tövbe ederlerdi. Hak yememeye dikkat edip, varsa borçlarını öderlerdi. Şahitlerle birlikte hazırlanmış bir vasiyet bırakıp, geride kalan ailelerinin ihtiyaçlarını karşılamak için de bir gelir sağlardı³².

Harun Bin Yahya

İstanbul'u en erken tarihte gezen seyyah Harun Bin Yahya'dır. Harun Bin Yahya'nın İstanbul ile ilgili seyahatinin gözlemleri Ahmet Bin Rüsteh adlı coğrafyacının "*Kitabu'l Â'laku'n Nefise*" adlı kitabında yer almaktadır. Aslen İran'ın İsfahan kentinden olan Ahmet Bin Rüste hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Arapça olarak yazdığı "*Kitabu'l Â'laku'n Nefise*" adlı eserin sadece yedinci cildi günümüze ulaşmıştır. Kitabın orijinal el yazmasını şarkiyatçı "*Charles Rieu*" British Museum'a getirerek, Arapça el yazmaları kataloğuna *Add. 23,378* numarasıyla 1852 yılında eklemiştir. Eserin tamamı ilk kez 1892 yılında "*Michael Jan De Goeje*" tarafından British Museum'daki orijinal yazmadan Arapça dilinde tıpkıbasımı³³ yapılarak, "*Bibliotheca geographorum Arabicorum*"un yedinci cildinde yer alacak şekilde yayımlanmıştır. Harun bin Yahya, İmparator Alexandros'un (912-913) kısa hükümdarlık zamanında İstanbul'u ziyaret eder. 913 yılının kış mevsiminde geldiği İstanbul'dan, 913 yılının baharında ayrılır³⁴.

Eser bahsettiği konular itibariyle tarih ve coğrafya ansiklopedisi niteliğindedir. Dünyanın kendi ekseninde döndüğünü söyleyerek Hintli ve Yunan Astronomlardan da bahseder. Kitabında anlattığı yerlere değinilecek olursa; Bağdat, Hicaz, Horasan, Tus, İsfahan, Herat, Kufe, gibi yerleri anlatırken yalnızca merkezleri değil aradaki yolları da tarif etmiştir. Bu merkezleri anlattıktan sonra denizleri anlatır. Akdenizde iken Yemen ve Mısır'ı anlatır, oradan Antalya'ya geçer sonra İstanbul'a varır. İstanbul'a vardıktan sonra İstanbul'u kendisi gezmemiştir.

³² Touati, a.e., s.215-216.

³³ Michael Jan De Goeje, "El-A'laku'n-Nefise", *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, Leiden, 1892.

³⁴ Erman Şan, "İbn Rüste'nin el A'laku'n Nefise'yi ne zaman yazdığına dair yeni tespitler", *TTK Belleten Dergisi*, Nisan 2019, Sayı: 296, s.53.

İstanbul'da esir düşmüş olan Harun Bin Yahya'nın kendisine anlattıklarından yararlanarak, İstanbul ile ilgili bölümü tamamlamıştır³⁵.

Harun Bin Yahya İstanbul'a gelmeden önce Bizanslılara esir düşmüş, Aşkelon limanından bindiği gemiyle Antalya'ya gelmiş, Antalya'dan İznik'e, İznik'ten Sankarah'a varmış oradan sahile kadar ilerleyip sahilden bindiği gemiyle İstanbul'a ulaşmıştır. İstanbul'la ilgili gözlemlerini geniş bir şekilde aktaran seyyah, büyük ihtimalle İstanbul'da serbest dolaşım hakkı kazanmıştır³⁶.

Harun bin Yahya'nın seyahatnamesinin can alıcı kısımlarına bakacak olursak; İstanbul'da Bizanslılar tarafından Müslüman esirlere verilen yemeklerde domuz etinin kullanılmadığını bir yemek töreninde gözlemlemiştir.³⁷ Müslüman kültürde yetişmiş birinin bu ayrıntıyı vermesi doğaldır ve beklenebilir bir şeydir. Dönemin Bizans'ında Müslüman esirlere iyi davranıldığını daha önce söylemiştik. Törenlerde Müslüman esirlerin ağırlanması ve onlara iyi davranılmasının simgesel bir anlamı vardı. Bizanslıların kendileri gibi Romalı doğmamış -ki şansızlık olarak addederlermiş- diğer milletlerin törenlerde ağırlanması ve onlara iyi davranılması İmparatorun gücünü simgeliyordu. Ayrıca dönemin Bizanslıları, Müslüman Araplar için "Hagaren" ismini kullanmaktaydı. Yani Hz. İbrahim'in eşi olan ve Arapların atası sayılan İsmail'in annesi Hacer soyundan gelenler anlamında bu ismi kullanmaktaydılar³⁸.

Harun Bin Yahya, seyahatname metninde genelde duygularını belli etmezken istisnai olarak garipsediği bir durumu seyahatname metninde ifade etmektedir. Bilindiği üzere sakal Müslüman kültürde Peygamberin sünneti olarak kabul edilir. İslami kültürde gelenekselleşmiş ve âlimlerin neredeyse hepsinin sakallı olduğu bir coğrafyadan gelen birinin Müslüman kimliğiyle, Rum erkeklerinin sakal bırakmayışını garipses. Ancak diğer taraftan aldığı cevap yine dinidir.

³⁵ Sayyid Maqbul Ahmad, "Ahmet Bin Rüste Maddesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 20, s.253-254.

³⁶ Semavi Eyice, "Bazı İslam Yazarlarına Göre Fetihden Önce İstanbul", *İstanbul Araştırmaları*, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul, 1997, s.11.

³⁷ De Goeje, a.g.e. vr. 123

³⁸ Pralong, a.g.e., s.280.

Rum Hıristiyanlarına göre, kim ki sakal tıraşı olmazsa saf bir Hıristiyan olamaz cevabını alır.³⁹

Seyyahların metinlerine bakıldığında sadece İslam tarihi hakkında değil aynı zamanda Bizans tarihi, Hıristiyanlık tarihi ve ritüelleri dönemin İstanbul'u hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Seyyahlarımız İstanbul'un coğrafi ve mimari özelliklerini anlatırken İslam dünyasında kullanılan ölçü birimlerini⁴⁰ kullanarak mesafe, alan, uzunluk ölçüleri verdiklerini görmekteyiz. Bunları en detaylı şekilde anlatan seyyah Harun Bin Yahya'dır. İstanbul'u anlattığı metinde kişisel üslubunu yanı sıra kapsamlı bilgiler vermiştir.

Bin Yahya'nın bu detaycı üslubunu çevre tasviri yaparken görebiliriz. Söz gelimi, Hipodrom'da veya Ayasofya'da gerçekleşen törenleri anlatırken rahiplerin giydikleri giysilerin malzemesinden giysilerin üzerini süsleyen değerli taşlara, tören esnasında üflenerek çalınan müzik aletinin detaylarına, törene katılanlardan, manastırlardaki rahiplerin sayısına, mekânlar arasındaki mesafelere, tören esnasında içilen şerbetin tarifine, gerçekleşen dini törenlerde rahiplerin ve kralların yaptığı hareketlere kadar her şeyi anlatır. Bin Yahya'nın bu detaycı üslubundan faydalanarak Ayasofya'da ve Hipodrom'da gerçekleşen dini törenler hakkında detaylı bilgiler de elde edebilmekteyiz. Bunlar Hıristiyanlık tarihi açısından da değerli bilgilerdir. Buna ek olarak Harun bin Yahya'nın verdiği ilginç tarihi bilgilerden biri de dönemin İstanbul'unun hipodromunda Türk ve Hazar muhafızların varlığı bilgisidir.⁴¹

Mesudi

İstanbulu anlatan diğer bir Müslüman seyyahımız Mesudi'dir. Tam adı "Ebu'l Hasan Ali Bin Al-Huseyn bin Ali Al-Mesudi"dir⁴² Bağdatlı olan bu seyyah 912 yılından ölüm tarihi olan 956 yılına kadar dünyada pek çok yer gezmiş bir coğrafyacıdır. Sahabi Abdullah bin Mesud'un soyundan geldiği için Mesudi diye tanınmıştır. Hüzeyl kabilesine

³⁹ De Goeje, a.g.e. vr. 129

⁴⁰ Seyahatname metinlerinde en çok ismi geçen ölçü birimleri, miskal (مئقال) ağırlık birimidir. Arşın Ziraa(ذراع) ve adım Hatve(خطوة) uzunluk birimidir. Mil (ميل) ise mesafe birimidir.

⁴¹ De Goeje, a.g.e. vr. 120, vr. 121

⁴² أبو الحسن علي بن الحسين بن علي المسعودي

mensup olduğu için bazen Hüzeyli ismiyle de anılır. Hayatı ile ilgili bilgilerin büyük kısmını yazdığı *Muruc Ez-Zeheb ve Maaden'u Cavhar ile et-Tenbih ve'l İshraf* adlı eserlerinde anlatmıştır. Bağdat'ta aldığı dersleri yeterli görmeyip ilim için Endülüs ve Magrip hariç, bütün İslam Coğrafyasında ve dışında uzun seyahatler yapmıştır. Seyahat ettiği yerlere bakılacak olursa; 912 yılında henüz Bağdat'ta olduğu bilinen mesud üç yıl son İstahr'a gitti ardından Hindistan'a geçti Umman üzerinden Bağdat'a döndü 918-928 arasındaki yılları Irak, Suriye, Hicaz'da geçirdi. 941 senesinde Hazar ve İrminiye bölgesini gezdi. Bir yıl sonra Mısır'a gitti. İstanbul'dan bahsettiği *Murucu'z Zeheb ve Maaden'u Cavhar* adlı eserini 943 yılında ziyaret ettiği Fustat'ta yazdı. Şam'ı ve Antakya'yı gezdi. İskenderiye ve yukarı Mısır'ı 947 yılında gezdikten sonra fustata döndü. Bundan sonra seyahat edip etmediği ile ilgili bilgi yoktur. Son zamanlarını Fustat'ta geçiren Mesudi Eylül 956 yılında burada vefat etti. İlim ve birçok alana duyduğu ilgi nedeniyle, Bağdat'ta aldığı dersleri yeterli görmeyip ilim için Endülüs ve Magrip hariç, bütün İslam Coğrafyası ve dışında seyahat etmiştir. Gezdiği yerleri ve konumuzu ilgilendiren İstanbul ile ilgili izlenimlerini, *Altın Çayırklar ve Özün Madenleri* anlamına gelen "*Muruc'z Zeheb ve Maaden'u Cavhar*" adlı eserinde aktarmıştır⁴³. Mesudi kitaplarını yazarken farklı kaynaklardan faydalanmıştır. Çok yönlü bir kişiliğe sahip olmasının ve birçok alana ilgi duymasının kanti, Muruc'z Zeheb'de Arsito, Eflatun ve Batlamyus'un Arapça çevirilerine yer vermesi ve döneminin Hıristiyan yazarlarıyla görüşüp eserleri hakkında değerlendirme yapmasıdır. Mesudi, özellikle İslam coğrafyası dışına ilgi duyar ve toplumlar ve coğrafyaları ile ilgili bilgileri yerinde edinmek gerektiğini ifade eder. Kara ve deniz yolculuklarında kendi gözlemlerinin dışında âlimler, seyyahlar, tüccarlar, memurlar, denizciler gibi farklı meslek mensuplarının yanı sıra, farklı din ve mezheplerin temsilcileri ile de görüşmüştür. Bu anlamda İslam tarihçisi ve aynı zamanda bir dünya tarihçisidir. *İbni Haldun, Mukaddime*'sinde tarihçilerin piri olduğunu ifade eder. *İbn Hurdazbih, Yakubi, İbn Rüste, İbnü'l Fakih* gibi Irak'ın Coğrafya okuluna mensup olan Mesudi'nin, coğrafya hakkında önemli sayılabilecek görüşü, herhangi bir bölgenin coğrafyasının o bölgedeki insan, hayvan ve bitki örtüsünü doğrudan

⁴³ مروج الذهب ومعادن الجوهر

etkilediğine dairdir. *Muruc'z Zeheb ve et-Tenbih ve'l İşraf* dışında ki eserleri günümüze gelmemiştir. Günümüze gelmeyen bu eserlerin atıflarını *Muruc'z Zeheb ve et-Tenbih ve'l işraf*'da belirtmiştir. Günümüze ulaşmayan eserleri kozmoloji, dinler tarihi, fıkıh kelam felsefe, ahlak gibi alanlarla ilgilidir. Muruc'z Zeheb'te kendisinden önceki tarihçiler ve kitapları hakkına kısaca bilgi verip kitapta, bilinmesi gereken bütün alanlarla ilgili konulara değindiğini ifade eder. İki bölümden oluşan kitabın birinci bölümünde ansiklopedik sayılabilecek çeşitli konulara değinir. İkinci bölümde Yunan, Roma, Bizans, Pers Sasani, Türk, İslam öncesi Arap tarihi gibi konulara değinir. Mesudi'nin seyahatnamesine bakıldığında İstanbul ile ilgili bazı bilgileri İstanbul'a diplomatik amaçlarla gelmiş olan Ebu Amr Adiyu Bin Ahmet Bin Abdubaki bin Ezdi'den ve onun gibi buraya askeri sefer için gelenlerden aldığını söyler. *Muruc'z Zeheb*'in birçok baskısı yapılmıştır. İslam dünyasında, *Abdurrahman Muhammed*, Kahire 1927; *Muhammed Muhyiddin Abdülhamit*, Kahire,1948.1958.1964; *Yusuf Esad Dagir*, Beyrut 1965. Avrupa'da, *Aloys Sprenger*, kitabın bir kısmını İngilizceye çevirmiş *el-Mas'udi's Historical Encyclopaedia: Meadows of Gold and Mines of Gems*, London 1841 adıyla yayınlamıştır. *Barbier de Meynard*, ilk üç cildini *Pavet de Courteille* ile birlikte, kitabın tümünü Fransızca çevirisiyle beraber *Les Prairies d'or* I-IX, Paris 1861-1877, 1913-1930 adıyla yayınlamıştır. *Charles Pellat*, *Meynard*'ın baskısını gözden geçirerek *Murucu'z-zeheb ve me'adinu'l-cavhar* Beyrut 1966-1974 adıyla yayınlamıştır⁴⁴.

Seyahatname metinlerinde bazı seyyahların kullandığı ifadelere bakılacak olursa Bizans Konstantinopolis'i, üstesinden gelinmesi gereken bir düşman, aynı zamanda varılması gereken bir hedef olarak algılandığını görebiliriz. Emevi kuşatmalarının başarısızlığından sonra gerçekleşen bu geziler, aslında bir türlü gerçekleşmeyen İstanbul'un Fethi ile ilgili olan büyük beklentiyi anlatır. İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethine kadar olan süreçte fetih beklentisi, Müslümanların hafızalarında daima canlı kalmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi İstanbul kuşatmalarından sonra, Müslüman Orduları'nın bıraktığı izler, üzeri vurgulanarak yinelenmektedir. Bununla ilgili olarak Mesud-i, seyahatnamesinde, İstanbul'u tasvir ederken daha önce İstanbul'u

⁴⁴ Casim Avcı, "Mesudi maddesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 29, s.353-355.

kuşatmış olan Emevi komutanı Mesleme Bin Abdu'l Melik'in çeşmesinden, denizdeki bir kulenin buradaki Müslüman gemilerinin geçişini engellemek amacıyla yapıldığından bahsetmiştir.⁴⁵

Herevi

1148 yılında Musul'da doğdu. Çok gezdiği için "saih" lakabı ile tanınır. Hadis ilimi ile de ilgilendiği bilinmektedir. Ayrıca simya ve tılsım gibi alanlarla da ilgili bilgisi vardı. Suriye, Irak, Mezopotamya, İran, Bizans, Yemen, Hicaz, Mısır ve Ege adalarındaki uzun yolculuğu sırasında İstanbul'a da uğrayıp bir müddet kalmıştır. İstanbul'a geldiği sıralarda Bizans tahtında Manuel Komnenos (1143-1180) yer almaktadır. İstanbul'u anlattığı adı El İşarat ile Maarifet'iz Ziyarat⁴⁶ olan seyahatnamesinde İstanbul'da gördüğü yer ve eserlere ait bilgilerin detaylarını Harikalar Kitabı adlı eserinde vereceğini söyler. Ancak bu kitap günümüze ulaşmamıştır⁴⁷.

El İşarat ile Maarifet'iz Ziyarat'ı arkadaşlarının tavsiyesi üzerine yazdığını yine aynı kitapta belirtmektedir. Kitabında, Suriye, Filistin, Yemen, Hicaz, Habeşistan, Horasan, Magrip, Hindistan, Anadolu, Akdeniz Adaları ve İstanbul'da gezmiş ve görmüş olduğu ülkelerin, tarihi ve eserleri hakkında bilgi vermektedir.1171 yılında Kudüste Halil'i ve Filistin'in diğer şehirlerini gezdikten sonra ertesi sene Askalan limanından İskendireye'ye ve Mısır'a geçmiştir. 1176 yılından sonra Kuzey Afrika'ya ve Sicilya'ya giden Herevi, 1192 yılında denk gelen dönüşünde Kıbrıs'a uğradı içinde bulunduğu kabileye saldıran haçlılar, kitaplarını elinden aldılar. Britanya Kralı arslan yürekli Richard, elçi gönderip kendisi ile görüşmek ve kitaplarını geri vermek istediğini bildirdiyse de Herevi, bunu kabul etmedi. Hutbelerini topladığı eserini dönemin Abbasi Halifesi Nasır Lidiniallah'a sunduktan sonra halife tarafından hisbe örgütünün başına atandı. Ömrünün son zamanlarında Halep Eyyubilerinin yöneticisi olan Selahaddin Eyyubinin oğlu Melik'u Zahir Gazi'nin himayesine girdi. Kendisi için inşa edilen Medresetu'l Hereviyye'de ders verdi. Kendisinin yaptırdığı Ribatın masrafları için vakıflar kurdu. Ocak 1215'te vefat eden Herevi, medresesinin

⁴⁵ El Mesudi, "Muruc'z-Zehab", Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Damat İbrahim Paşa Koleksiyonu, Arşiv no: 00921, vr. 2, vr. 3

⁴⁶ الإشارات إلى معرفة الزيارات

⁴⁷ Eyice, a.g.e., s.15.

yanındaki türbeye defnedildi. Kitabın baskılarına değinecek olursa; El iŷarat ile Maarifet'iz Ziyarat'ı *Janine Sourdel Thomine* inceleyerek tıpkıbasımını yayımlamıştır. (Dimaŷk 1953). Sonrasında, *Kitab al-Ziyarat: Guide des lieux de pèlerinage* ismiyle Fransızca'ya çevirmiştir. (Damas 1957)⁴⁸

Konumuzu oluŷturan seyyahların İstanbul'u tasvir ve değerdirmelerinde ortak ifadelere sahip bir tam bir üslup birliği olmasa da hemen hepsinin İstanbul'daki eserlerden etkilendiğini seyahatnamelerindeki ifadelerinden anlıyoruz. Seyyahların hipodromdaki eserleri değerdirmelerinde çoğunlukla harika veya harikalar⁴⁹ sıfatını kullanarak hayranlık ifadelerini gizleyemediklerini söyleyebiliriz.

Herevi, Hipodromdaki eserleri kast ederek "Bunlar gibi eserlerin çeyreği bile Müslüman ölkelerinde yoktur" diyerek aslında bu eserlere karŷı bir hayranlık duyduğunu gizleyemez.

Peygamberin dostlarından Ebu Eyüp el Ensari'nin mezarından bahsederek, buradaki tarihi bir andan bahseder. İslam orduları İstanbul'dan geri dönerken buraya defin ettikleri El Ensari için Rumları, "Bu peygamberimizin dostlarından biridir. Bu mezarı yağmalarsanız yemin olsun ki Arap topraklarında tek bir kilise çanı çalmayacaktır." diye uyarır. Ayrıca Mesleme ve arkadaşlarının inşa ettiği burç ve camiden bahseder. "Bu ŷehir kendi isminden büyüktür ve temenni ederim ki Allahın izniyle İslam topraklarına dâhil olsun!" diyerek bu özlemi vurgular. Ayrıca Herevi, Konstantin'in at üzerindeki ŷaha kalkmıŷ heykelini tasvir ederken bir eli Müslüman ölkelerini iŷaret etmektedir" diyerek Müslümanların da Bizans için düşman olduğunu anlatmak ister gibidir.⁵⁰

El İdrisi

Tam adı Muhammed bin Muhammed bin Adbdullah bin İdris El Husni El Talibi⁵¹ olan ŷerif El İdrisi diye bilinen coğrafyacı Fas'ın Sebte (Ceuta) kentinden yola çıkmıŷ birçok yer gezmiŷ ve gezdiği yerleri

⁴⁸ Cevat İzgi, "Herevi Maddesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.221-222.

⁴⁹ Arapçada harikalar anlamına gelen "acaib" diye telaffuz edilen sıfat (عجائب).

⁵⁰ *El Herevi*, a.g.e. vr. 1, vr. 2, vr. 3, vr. 5

⁵¹ محمد بن محمد بن عبد الله بن إدريس الحسني الطالبي-شريف الإدريسي

“Nüzhet’ül Müştak fi İhtirak’l Âfak” adlı seyahatnamesinde anlatmıştır. Kendisi Magrip’te yönetici olan idrisilerin soyundandır. Çağdaşı olan biyografi yazarları hayatından bahsetmezler. Bazı araştırmacılar bunun nedeninin zamanında çok da ilgi görmeyen botanik ve coğrafya bilimleri ile ilgilenmesi olduğunu söylemektedir. Hayatı ile ilgili çok da bilgi olmasa da 1100 yılında Ceuta’da doğduğu öğrenimini kurtuba’da tamamladığı ispanya ve Magrip’e yaptığı gezilerden sonra 1130’dan ölüm yılı olan 1154’e kadar Sicilya’nın başkenti Palermo’da, Norman kralı Ruggerio’nun yanında yaşamış ve burada kitabını bitirmiştir. İstanbul’u gezdiğine dair kesin bir bilgi olmasa da şehir ile ilgili bilgiler vermiştir. Bu bilgilerin kendi görüşleri mi olduğu veya başka yazarlardan mı aldığı ile ilgili bilgi yoktur⁵².

İdrisi, kitabını yedi iklime göre düzenlemiş ve her iklimi on kısma ayrılmış yedi iklimin her bölümünün başında oranın haritasını vermiştir. Kitabını hazırlarken İbn Havkal, İbn Hurdâzbih ve Ceyhânî gibi Müslüman coğrafyıcıların yanında Batlamyus’un Kitâbü’l-Coğrafya adlı eserinden faydalanmıştır. Batlamyus coğrafya okulunun takipçisi olup onun haritalarında değişiklik yapmıştır. Kitabında yerçekimi kavramından basederek, onu bir mıknaşın nesnelere çekmesine benzetir. Özellikle Batı Avrupa ülkeleri ile ilgili yaptığı haritalar günümüzün haritalarına çok yakındır. Nüzhet’ül Müştak’ın müstensihisi belli olmayan ve belli seçilmiş sayfalardan oluşan bir eksik bir nüshası, *Kitâbu Nüzheti’l-müştâk fi zikri’l-emsar ve’l-ağtar ve’l-buldan ve’l-cuzur ve’l-medayin ve’l-âfâk* (Roma1592) adıyla yayımlanmıştır. Bu yayın sonrasında *Gabriel Sionita* ve *Johannes Hesronita* tarafından Latinceye çevrilmiş ve *Geographia Nubiensis* (Paris 1619) ismi ile yayımlanmıştır. Kitabın tam metni, ilk defa *Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente* ve Napoli’deki *Istituto Universitario Orientale* isimli iki kuruluşun yardımlaşmasıyla aralarında, Enrico Cerulli, Giorgio Levi Della Vida, Francesco Gabrieli ve Laura Veccia Vaglieri gibi isimlerin de bulunduğu İtalyan şarkiyatçılar heyeti tarafından son cildi indeks olmak üzere dokuz fasikül olarak “*Opus Geographicum*”, (Leiden 1970-1984) adıyla yayımlanmıştır. Arkasından bu yayın temel alınarak iki cilt halinde yeniden basılmıştır. (Beyrut 1989)⁵³

⁵² Eyice, a.g.e., s.17.

⁵³ Ramazan Şeşen, “İdrisi, Şerif Maddesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 493-495.

Kitabın İstanbul ile ilgili kısmını çevirdiğimiz bir nüshası, *Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, Arşiv No: 03502*'de; bir diğer nüshası *Köprülü Yazma Eserler Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa koleksiyonu arşiv no:955*'te yer almaktadır.

Seyahatnamesine bakıldığında idrisi de tıpkı diğer coğrafyacı çağdaşları gibi istanbulu tasvir ve değerlendirmesinde üçgen daire gibi geometrik terimler ve mil gibi ölçü birimini kullanmıştır. Seyahatnamesinde “Hipodrom dünya harikalarından biridir. Burası bir etkinlik ve oyun alanıdır. İki tarafında tunç heykellerin olduğu bir sokak gibidir. Bu heykeller insan, at, aslan, v.b. heykellerdir. Bunlar o derece güzel örneklerdir ki en iyi sanatçıları bile güzellikleri karşısında aciz bırakır.” diyerek hayranlığını açıkça belirtir.⁵⁴

İbni Battuta

24 Şubat 1304'te Fas'ın Tanca şehrinde doğdu. Berberi Levate kabilesine mensup bir aileden gelmektedir. Kadılık benim ailemin mesleğidir diyerek bu mesleğe haiz bir aileden geldiği anlaşılmaktadır. Nitekim Arapça bilmesi, derviş gibi giyinmesi, birçok ülkede kadı görevine yükseltilmesine neden olmuştur. Tam adı “Muhammed bin Abdullah bin Muhammed bin İbrahim Elleveti Et'tancı Abu Abdullah İbn Battuta”dır⁵⁵. Seyahatnamesinin adı, “Rihletü'l İbn Battuta Tuhfetun Nuzzar Fi Garaibi'l Emsar ve Acaibi'l Esfar”dır⁵⁶. Farsça bilmesi Türkçe'yi anlaması yine kendisine gezdiği yerlerde, diplomatlık teklifleri getirmiştir. Halklar gözünde sevilmesinin ardında, klasik bir ilim eğitimi almasına rağmen sıradan bir derviş gibi davranmasıdır. Anlattığı zaman dünyanın önemli yerleri Moğol işgal altında olduğundan Moğol hükümdarlarını, ayrıca Türk ve Maldiv yöneticilerini de konu edinmiştir. Farklı alanlarda çalışan araştırmacılar, kendi alanları ile ilgili noktalarda seyahatnameden faydalanmış ve konularına göre değerlendirmişlerdir. Marko Polo'nun çağdaşı Battuta, 14. yüzyılda Umman'dan Bahreyn'e oradan Suriye'ye geçmiştir. Anadolu'yu da gezen Battuta Sinop limanından gemi ile Kırım'a

⁵⁴ El İdrisi, *Nüzhet'ül Müştak fi ihtiraki'l Âfak*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, Arşiv No: 03502, vr. 181, vr. 182

⁵⁵ محمد بن عبد الله بن محمد بن إبراهيم اللواتي الطنجي، أبو عبد الله، ابن بطوطة

⁵⁶ Anlamı; “İbn Battutanın gezisi, yabancı memleketlerde ve harika seferlerde gözlenenlerin bir şaheseri” şeklindedir.

gitmiştir. Bizans İmparatorunun kızı ve Özbek hanın üçüncü eşi olan Beyalun'un kafilesine katılarak bir ayda İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'a geldiğinde İmparator III. Andronikos Palaiologos ile görüşür. Bu yolculuğun 1334 yılının yaz mevsiminde yapıldığı tahmin edilmektedir⁵⁷.

Literatürde Rihletü İbni Battuta diye bilinen eser seyyahın 28 yıl boyunca yaptığı seyahatlerini içerir. Seyahatnamesine kâtiplik yapan İbn Cüzey el-Kelbi'dir. Bazen özetleyerek bazen küçük eklemeler yaparak Battuta'dan aktararak yazmıştır. Ancak seyahatname metninin içeriğini çok da değiştirmedigi, Kelbi'nin şu sözlerinden anlaşılmaktadır:

“Üstat İbn Battûta'nın sözlerini aktarırken onun maksadını anlatan sözcükleri kullandım ve çok defa da nasıl söylediyse 'köküne, dalına dokunmadan' öylece bıraktım; bahsettiği şeylerin aslı nedir diye araştırmadım. Çünkü üstadımız aktardıklarını değerlendirme sırasında en iyi yolu tutmuş, aslı astarı olmayan haberler için güvensizliğini bildiren sözler söylemiştir. Ben yer ve kişi adlarından problemlı olanları halletmek ve hareketleri belirtmek suretiyle kitabı daha verimli hale getirmeye çalıştım”.

Eserin önsözü yine Kelbi tarafından yazılmıştır. Seyahatnamesinin son kısmında verilen tarihlerden Kelbi'nin, seyahatname metnini Şubat 1356'da tamamladığı anlaşılmaktadır. Brockelmann tarafından yayınlanan nüshaları dışında (GAL, II, 353) bir nüsha İzmir Millî Kütüphanesi'nde 1753 arşiv numarasıyla, bir nüsha da Medine Arif Hikmet Kütüphanesinde 231 arşiv numarasıyla, yer almaktadır. Eserin ayrıca İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde 5081 arşiv numarasıyla, yazarı bilinmeyen bir Türkçe çevirisi bulunmaktadır. Eser Avrupada meşhur olduktan sonra İslam Dünyası'nda da baskıları yapılmaya başlanmıştır. Eserin muhtasarını Avrupa'nın Gotha ve Cambridge şehirlerine götüren Seetzen ve Burckhardt olmuştur. Seyahatnameyi Avrupa'da ilk defa değerlendiren iki oryantalist, Alman Kosegarten ve öğrencisi Apetz'dir. Kosegarten, İran Maldiv adaları ve Afrika bölgelerini içeren kısımlarını, (*Iter Persicum, Iter Maldivicum, Iter Africanum, Paris 1818*) öğrencisi Apetz, Malabar Sahili ile ilgili kısımları (*Descriptio terrae Malabar ex arabico Ebn Batutae Itinerario, Paris 1819*) analiz ederek yayınlamıştır. Arkasından Samuel Lee, Beyluni'nin

⁵⁷ Eyice, a.g.e., s.18.

muhtasarını İngilizce'ye çevirdi. (*The Travels of Ibn Battuta, London 1829*). Fas'ta 1797 yılında keşfedilen bir el yazmasına dayanan eksik bir nüsha olan metni, J. de Santo Antonio Moura Portekizce'ye çevirdi. (*Viagens extensas e dilatades do celebre Arabe Abu-Abdallah Ben-Batuta, Lizbon 1840-1855*). Cezayerin Fransızlar tarafından işgal edilmesiyle Kuzey Afrikadaki kütüphanler, işgal yönetiminin eline geçmişti. Seyahatnamenin beş nüshası Biblioth que Nationale'e götürüldü. Bu nüshalardan ikisi kâtip İbn Cüzey el-kelbi'nin yazdıklarıydı. Bu nüshalar üzerinde C. Defr mery ile B. R. Sanguinetti uzun bir süre çalışarak Arapça tam metnini Fransızca'ya çevirip dipnotlar ekleyerek dört cilt olarak *Voyages d'Ibn Batoutah* ismiyle yayınladılar. (Paris 1853-1858, 1893-1895, 1969, 1979, Frankfurt 1994). Bu tercüme çevrildiği tarihten günümüze kadar Battua ile ilgili çalışmalarda daima esas alınmıştır. Bu yayından sonra eser çok defa çeşitli açılardan tamamı veya bir bölümü incelenerek yayınlanmıştır. Örneğin bu  alışmlardan Ernest Meyer'inki Botanik ile ilgilidir. *Geschichte der Botanik Studien, Königsberg 1856, III, 309-325*) Yirminci yüzyılın ikinci yarısından Battuta'nın en zengin yorumlu çevirisini Gibb yapmıştır. (*The Travels of Ibn Battuta, I-III, Cambridge 1958-1971*) Ancak Gibb'in vefatı nedeniyle son cildi tamamlayamamış, eserine son Őekliini veren *Beckingham* olmuştur ve 1994 yılında Londra'da yayınlamıştır. Günümüzde en kaliteli yorumlu çevirisi bu çalışma olarak kabul edilir. Gibb'in eserinin başarılı kabul edilmesinin sebebi Battuta'nın çağdaşı sayılan İbn Dokmak ve İbn Hacer gibi biyografi ve tarih yazarlarından faydalanarak yer isimlerini incelemesinden ve Anadolu, Orta Asya ve Hindistan'da konuyla ilgili yerleri araştırmasından kaynaklanmaktadır. Yine 1950'lerden sonra *Ivan Hrbek* Batutanın Rihle'sinde anlatılan olayların tam olarak nerede gerçekleştiğini ve yerler arasındaki mesafelerin nasıl hesaplanması gerektiğini başka kaynaklarla karşılaştırarak zor bir çalışma yapmıştır. (*"The Chronology of Ibn Battuta Travels", Archiv Orientalni, 1962*). Ross E. Dunn'un *"The Adventures of Ibn Battuta London 1986; California 1989"* adlı eseri ise seyahatnamenin hangi bölümlerinde hangi kitaplara başvurmak gerektiği ile ilgili bir yayındır. Arap  leminde *Abd lh d  et-T z   alışması (I-V, Rabat 1997)* dışında yapılmış kapsamlı bir çalışma yoktur. Osmanlı döneminde Defr mery-Sanguinetti nüshasını dikkate alarak *Seyahatn me-i İbn Battûta* adıyla  c cilt

şeklinde yayınlarak çeviren *Mehmet Şerif Paşa* olmuştur. Ayrıca 1917 yılında maarif vekâletinin görevlendirdiği bir heyet, Defréremery-Sanguinetti nüshasından dördüncü cildi fihirst olmak üzere beş ciltlik bir tercüme yayınlamıştır. Mehmet Cevdet, ahilik konusunu işleyerek *Zeyl 'alâ faşli'l-aşhiyyeti'l-fityâni't-Türkiyye fî Kitâbi'r-Rihle li'bn Battûta* (İstanbul 1932) adıyla Arapça bir zeyl hazırlamış Araplardaki fityan kavramı ile karşılaştırmıştır.

Seyahatname metninin detaylarına girmeden, İstanbul ile ilgili kısmına baktığımızda Battuta, İstanbul'a yolculuğu esnasında yaşadıklarını, Müslüman kimliğinin neden olduğu dini hassasiyetinden kaynaklanan duygularını da katarak anlatır. Örneğin Beyalun Hatun'la İstanbul'a giriş yaptıktan sonra aldığı haberlerde, Beyalun Hatun'un İslami kurallara uymayarak domuz eti yediğini, şarap içtiğini, o ve adamlarının namazı terk ettiğini belirterek bundan hayıflanır.⁵⁸ Ortaçağın bu ünlü gezgini, Ayasofya'nın içini anlatması beklenirken anlatamaz. Bunun nedeni yine Müslüman kimliğinden kaynaklanmaktadır. Seyahatname metninde de anlattığı gibi Ayasofya'ya girmek ister ancak oradaki haça secde etmeden içeri giremeyeceğini öğrenir. Bir Müslüman olarak, bunun mümkün olamayacağını ifade eder ve Ayasofya'ya girmekten vazgeçer.⁵⁹

El-Verdi

Tam adı "Siraceddin Abu Hafs Ömer Bin Muzaffer Bin El Verdi⁶⁰" dir. Eseri, Harikaların İncisi Yabancıların Mücevheri anlamına gelen "Haridatü'l Acaib ve Feridetü'l Garaib⁶¹" dir. Kitabın seyyahın orijinal telifi olduğunu söyleyenlerin yanında İbni Şebib El Harrani'nin Câmî'u'l-fünun ve selvetü'l-maḥzun adlı eserinden alıntı olduğunu iddia edenler de vardır. Kâtip Çelebi'nin El Verdi'ye ağır eleştirileri olup kendisinin bir coğrafyacı bile olmadığını söylemektedir.1419 yılında tamamlandığı sanılan kitabın girişinde yuvarlak bir dünya haritası yer almaktadır. Eserin birinci bölümünde çeşitli bilimlerle ilgili bilgi verildikten sonra dağlar, nehirler, coğrafi bölgelerden bahsedilmekte; ikinci bölümünde

⁵⁸ İbn Battuta, Et Tanci Muhtasarı Rihleti İbni Battuta, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Fatih Koleksiyonu, Arşiv No: 05459 vr. 22a

⁵⁹ İbn Battuta, a.e. vr. 23

⁶⁰ سراج الدين ابو حفص عمر بن مظفر بن الوردی

⁶¹ خريدة العجائب و فريدة الغرائب

ise bitkiler, havyanlar, bazı madenlerin özellikleri ve faydaları gibi konulara değinmektedir. Kitabında ayrıca kıyamet alemetleri, gerçeklerle hayaller, tarihi olaylarla efsaneler bir arada anlatmaktadır. Dünyada esere büyük bir ilgi gösterilmesinin sebebi, kitabında diğer İslam coğrafyacılarının eserlerinde görülmeyen Avupa, Afrika, Arap ülkeleri ile ilgili enteresan bilgiler vermesidir. Şarkiyatçı Michele Amari Mesudi'den aldığı Rusya ve doğu Avrupa ile ilgili aldığı bilgilerin yanında İtalya'da Trapani bölgesini Sicilya'ya bağlayan köprünün varlığını ilk olarak bildirenin El Verdi olduğunu söylemektedir.

Farsça ve Türkçe'ye de çevrilen Haridatü'l Acaib'in dünyanın çeşitli kütüphanelerinde birçok baskısı bulunmaktadır. (*Kahire 1298, 1300, 1302, 1303, 1309,1316, 1324, Mahmud Fahuri, Beyrut 1991*).Avrupa'da da çeşitli tercümleri yapılmış eserle ilgili başlıca çalışmalar; Franz Taeschner'in, "*Der Bericht des arabischen Geographen Ibn al-Wardi über Konstantinopel: Beitrage zur historischen Geographie*", Leipzig&Wien, 1929. A. Hylander'in "*Operis cosmographici Ibn Vardi caput primum de regionibus*", Lundae, 1823; Carl Johann Tornberg'in "*Fragmentum libri Margarita mirabilium, auctore Ibn el-Verdi*" (I-II, Uppsala 1835, 1839)⁶²

İstanbul ile ilgili kısmını çevirdiğimiz nüsha, *Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa Koleksiyonu, Arşiv no: 00749*'da bulunmaktadır.

El Verdinin Seyahatnamesinin çok uzun olmayan İstanbul kısmına bakacak olursak aşağıdaki ifadeleri kullandığını görürüz;

"Meşhur Rum şehirlerinden biri olan İstanbul üçgen şeklindedir. İki yanında deniz olan bir kara parçasıdır. Karada altın kapı yer alır. Bu şehrin uzunluğu dokuz mildir. Şehirde sağlam bir sur vardır. Yüksekliği yirmi bir arşındır. Bu suru diğer bir sur çevreler. Grup surlar şeklinde isimlendirilir. Yüksekliği on arşındır. Şehirde yüz kapı vardır. En büyüğü sade yazısız, süslemesiz olan duvarın altın kapısıdır.

Şehrin sarayı dünya harikalarından biridir. Bunun yanında şehirde hipodrom vardır. Dehliz şeklinde saraya uzanır. Hipodrom iki sıra halinde yürünülen bir geçit şeklindedir. Burada içi boş olan bakırdan yapılmış heykeller vardır. Bunlar insan elinin yapacağı en harika eserler

⁶² Mustafa L. Bilge, "İbnü'l-Verdi Maddesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.238-239.

olup, insan, at, fil aslan v.b. eserlerdir. Sarayda bu harika eserlerden yoktur. Şehirde kurşun ve demirle güçlendirilmiş bir kule vardır. Rüzgâr estiğinde sağa sola öne arkaya doğru hareket eder. Böylece altına yerleştirilen seramik parçalarını öğütürük toz haline getirir. Şehrin ikinci kulesi ise bakırdan tek parça olarak dökülmüştür. Kapısı yoktur. Üçüncü bir kule ise hastaneye yakındır. Bütün kuleler altın gibi sarı bakırdan tabakalarla giydirilmiştir. Üzerlerinde kusursuz bir sanatla işlenmiş dantel şeklinde süslemeleri vardır.

İstanbul'da kurucusu olan Konstantin'in bir sarayı vardır. Mezarında at tasvirinin olduğu bakırdan kabartmalar vardır. Ayrıca bir kule üzerinde bir atın üzerine binen Konstantin heykeli vardır. Kule denizden bir gün uzaklıktaki mesafeden, karadan yarım günlük mesafeden görünür. Atın üzerindeki Konstantin'dir. At heykeli kurşunla desteklenmiştir. Heykeldeki Konstantin'in eli havada durmuş ve avucu açık şekilde Müslüman ülkeleri işaret etmektedir. Sol elinde bir küre vardır. Denilir ki Konstantin heykelinin elindeki kürenin tılsımı vardır. Tılsımı düşmanı engeller. Konstantin'in elinde tuttuğu kürenin üzerinde Rumca bir yazı vardır. Yazıda: "Bu küre gibi elimde kalıncaya kadar dünyaya sahip oldum!" yazar. İstebirin çarşısında beyaz mermerden yapılmış bir kule vardır. Kuleyi yukarıdan aşağıya kadar tek parça süslü bakır çevreler. Denilir ki üzerine çıkar ve şehri izlerseniz. Tılsımını öğrenirsiniz. Bu şehirde dünya harikalarından biri olan su kemerleri vardır. Bu su kemerlerinin ihtişamını tanımlamak mümkün değildir. Tanımlayanını tanımında yetersiz bırakıp yalan sınırına ulaştırır. Kimsenin anlatarak bitiremeyeceği süslemeleri vardır."⁶³

Sonuç

Ortaçağ boyunca, birbirleri için büyük düşman olsalar da Müslüman Araplar ile Bizanslılar arasındaki büyük mücadele, zorunlu olarak birtakım diplomatik ilişkiler doğurmuştur. Bu diplomatik ilişkilerin etkisiyle, iki devlet ve toplum arasında bazı etkileşimler gerçekleşmiştir.

Fetihten önce İstanbul'u gezen seyyahların bir kısmı doğrudan İstanbul'u gezmiş ve izlenimlerini seyahatnamelerine aktarmış, diğer bir kısmı ise daha önce buraya elçilik, ticaret, esir değiş tokuşu gibi amaçlarla gelen kişilerin yazdıklarından yararlanmışlardır. Seyahatnameler

⁶³ İbnü'l Verdi, Zeynüddin Ömer, *Haridatü'l Acaib ve Feridetü'l Garaib*, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa Koleksiyonu, Arşiv No: 00749 vr.1, vr. 2, vr. 3

seyyahın öznel yorumlarını da içerdiği için kişiye göre farklılıklar göstermesi doğaldır. Bu bakımdan, seyyahların izlenim ve değerlendirmelerinde yetiştikleri kültürün etkisi kaçınılmazdır.

İslami kültürde yetişen seyyahlarımızın, Müslüman kimliklerinden kaynaklanan bazı dini hassasiyetlerin etkilerini seyahatname metinlerinde gözlemledik. Örneğin İbn-i Battuta gibi önemli bir ortaçağ seyyahının kendisinden Ayasofya girmeden önce bir haça secde etmesi gerektiğini öğrenince Ayasofya'ya girmekten vazgeçmesi, Bin Yahya'nın Müslüman esirlere getirilen yemeklerde domuz eti olmadığını bilgisini vermesi, Battuta'nın beraberindeki heyetin İstanbul'a girdikten sonra namaz kılmayı terk etmesi, şarap içip domuz eti yemesi, Battuta'nın bu haberi aldıktan sonra durumdan hayıflanması, seyyahların Müslüman kimliklerinden kaynaklanan dini hassasiyetinin sonucudur.

Seyahatname metinlerinde Müslüman seyyahların kullandığı bazı ifadelere bakılacak olursa, Bizans Konstantinopolis'i, üstesinden gelinmesi gereken bir düşman, aynı zamanda varılması gereken bir hedef olarak algılandığını görebiliriz. Emevi kuşatmalarının başarısızlığından sonra gerçekleşen bu geziler, aslında bir türlü gerçekleşmeyen İstanbul'un fethinin büyük beklenti oluşturduğuna işaretler. Başka bir ifadeyle, İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethine kadar olan süreçte fetih, Müslüman hafızalarında daima canlı kalmıştır. Bu beklentinin sonucu olarak, daha önce İstanbul'u kuşatmış Müslüman ordularının bıraktığı izler seyyahlarımız tarafından tekrar üzeri vurgulanarak yinelenmektedir.

Seyyahların seyahatname metinlerinde verdiği bir takım coğrafi bilgilerden, mimari ve çevre anlatımlarından, dönemin İstanbul'unun şehir dokusu hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. Bu anlatımlarda seyyahların, İslam dünyasında kullanılan ölçü birimlerini kullanarak mesafe, alan, uzunluk gibi bilgiler vermesi zamanın ölçü birimleriyle ilgili fikir edinmemizi sağlamaktadır. Metinlerden sadece İslam Tarihi hakkında değil aynı zamanda Bizans Tarihi, Hristiyanlık Tarihi ve ritüelleri hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Örneğin Harun bin Yahya, bu dini ritüelleri, kapsamlı bir şekilde anlatmaktadır.⁶⁴ Bu bilgiler İstanbul'un tarihi ile ilgili ihtilafli bazı konulara kanıt olması

⁶⁴ De Goeje, a.g.e. vr. 124, vr. 125

bakımından önem arz etmektedir. Metinler sayesinde yer isimlerinin etimolojik çözümlemesi yapabilmekte ve bazı eserlerin ilk haliyle ilgili tarihsel bilgilere ulaşabilmekteyiz.

Seyyahların İstanbul'u tasvir ve değerlendirmelerinde ortak ifadelerle sahip bir tam bir üslup birliği olmasa da hemen hepsinin İstanbul'daki eserlerden etkilendiğini seyahatnamelerindeki ifadelerinden anlıyoruz. Seyyahların eserleri değerlendirmelerinde çoğunlukla harika veya harikalar sıfatını veya "tanımlayanını aciz bırakacak derecede güzel" gibi ifadeler kullanarak hayranlık ifadelerini gizleyemediklerini söyleyebiliriz.

İsmlere bakılacak olursa, İstanbul ismi de nadiren kullanılmış olsa da, en çok kullanılan isim Konstantiniyye'dir. Seyyahların hemen hepsi Hipodrom için "Bedrun" veya "Bidrun" kelimesini kullanmışlardır. Bizans imparatorundan bahsettikleri zaman ise kral anlamına gelen melik (مَلِكٌ) ismini kullandıklarını görmekteyiz.

Herbirinin ayrı bir profile sahip olmasına ve Ortaçağın farklı zamanlarında İstanbul'u gezmiş olmalarına karşın, kimi ortak özelliklere de sahip olan seyyahların, günümüze ulaşan seyahatnameleri sayesinde, en önemli ortak özellikleri olan Müslümanlık çerçevesinden, ortaçağın önemli kentlerinden olan İstanbul'u, nasıl ele aldıklarını, kendi bakış açılarıyla değerlendirdik. Çalışmamız gelecekte, Bizans kaynaklarının daha kapsamlı kullanılmasıyla geliştirilebilir.

Kaynakça

Ahmad Sayyid Maqbul, "Ahmet Bin Rüste Maddesi", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 20, s.253-254

Akyürek, Engin, *Ortaçağdan Yenicağ'a Felsefe ve Sanat*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1994.

Apak, Âdem, "Emeviler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/2, 2009. ,s. 95-122

Avcı, Casim , "Arap İslam Kaynaklarında İstanbul", *Uluslararası Bizans Ve Osmanlı Sempozyumu*, İstanbul Üniversitesi, 30-31 Mayıs 2003. ,s.98-122

Avcı, Casim , "Müslüman Arap Kaynaklarında Bizans Başşehri İstanbul, (Konstantinopolis)", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 1/47-48, 2011. ,s. 73-98

Bilge Mustafa "İbnü'l-Verdi Maddesi", TDV İslam Ansiklopedisi, s.238-239.

Brague, Rémi, *Avrupa: Roma Yolu*, Kabalıcı Yayınevi, 1995.

El İdrisi, *Nüzhət'ül Müştak fi ihtirakı'l Âfak*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, Arşiv No: 03502.

Eyice, Semavi, "Bazı İslam Yazarlarına Göre Fetihden Önce İstanbul" *İstanbul Araştırmaları*, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul, 1997. ,s7-10
Gutas, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.

Herevi, Ali b. Ebubekir, b.Ali El Mevsili, El-İşarat İla Marifet'z Ziyarat, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Beşir Ağa (EYÜP) Koleksiyonu, Arşiv No: 00110.

İbn Battuta, *Et Tanci Muhtasarı Rihleti İbni Batuta*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Fatih Koleksiyonu, Arşiv No: 05459.

İbnü'l Verdi, *Zeynüddin Ömer Haridatü'l Acaib ve Feridetü'l Garaib*, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa Koleksiyonu, Arşiv No: 00749.

İzgi Cevat, "Herevi Maddesi", TDV İslam Ansiklopedisi, s.221-222.

Kâhya Esin, "Zehravi Maddesi", TDV İslam Anskilopedisi, 2013, Cilt 44, s.188-191.

Mesudi, Muruc'z-Zeheb, Süleymaniye yazma Eserler Kütüphanesi, Damat İbrahim Paşa Koleksiyonu, Arşiv No: 00921.

Miquel, André, *Arap Coğrafyacıların Gözünden İslam Dünyası ve Yabancı Diyarlar*, Kitap Yayınevi, 2003.

Pralong, Annie, *Bizans, Yapılar Meydanlar, Yaşamlar*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.

Rüste, Ahmed bin, El-A'laku'n-Nefise, Michael Jan de Goeje Bibliotheca Geographorum Arabicorum, Leiden, 1892, <https://archive.org/details/bibliothecageogr07goej/page/n6>, 10 Ocak 2018.

Şan, Erman, "İbn Rüste'nin el A'laku'n Nefise'yi ne zaman yazdığına dair yeni tespitler", *TTK Belleten Dergisi*, Nisan 2019. ,s.47-70

ŞeşenRamazan, "İdrisi, Şerif Maddesi", TDV İslam Ansiklopedisi, s. 493-495.

Touati, Houari, *Ortaçağda İslam ve Seyahat*, YKY Yayınları, 2015.

Yetkin, Suud Kemal, *İslam Ülkelerinde Sanat*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1984.

Yörükan, Yusuf Ziya, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2013.

Bolşevik İhtilali'nin İran'daki Yansımaları

Kamuran Karabalık*

(ORCID: 0000-0003-4703-8412)

Makale Gönderim Tarihi

26.04.2021

Makale Kabul Tarihi

19.09.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Karabalık, K., "Bolşevik İhtilali'nin İran'daki Yansımaları", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2021): 661-688.

APA: Karabalık, K. (2021). Bolşevik İhtilali'nin İran'daki Yansımaları. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (2) , 661- 688.

Öz

Birinci Dünya Savaşı'nın sebep olduğu iktisadi yük, 1917'de Rusya'da iç karışıklılıkların artmasına sebep oldu. Başlangıçta halk hareketleri olarak başlayan olaylar, Bolşeviklerle Menşeviklerin birlikte hareket etmesiyle büyük bir ihtilale dönüştü. İhtilalin yankıları XIX. yüzyıldan beri Rus baskısı altında olan İran'da sevinçle karşılanırsa da yeni kurulan Geçici Hükümetin savaş taraftarı olmasıyla bu sevinç kısa sürdü.

Geçici Hükümet'in aksine savaş karşıtı olan Bolşevikler, Ekim 1917'de yeni bir darbeye iktidarı ele geçirdiler. Bolşeviklerin amacı, "ilhak veya tazminatların" olmadığı, "demokratik" bir barışı sağlamak için savaşı sona erdirmektir. Bolşeviklerin talebi üzerine İttifak devletleri ile Rusya arasında 22 Aralık 1917'de barış görüşmeleri başladı. Görüşmeler sırasındaki önemli meselelerden biri de İran'dı. Ruslar, bu görüşmeler sırasında XIX. yüzyıldan beri İran üzerinde kurdukları siyasi, askeri ve ticari ayrıcalıklarından vazgeçeceklerini ve askerlerini İran'dan çekeceklerini açıkladılar. Taraflar arasındaki görüşmeler 3 Mart 1918 imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile son buldu. Bu antlaşma ile Rusya'nın İran üzerindeki tahakkümü sona ererken, Rusya ve Osmanlı Devleti

* Arş. Gör., Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye, kamurankbalik@gmail.com.

Research Assistant, Bülent Ecevit University Faculty of Arts and Sciences Department of History, Turkey.

ordularını İran'dan geri çekeceklerdi. Fakat Rus askerlerinin çekilmesi üzerine İran'da ortaya çıkan otorite boşluğunu doldurmak isteyen İngilizler, Ermeniler ve Nasturiler hareket geçtiler. Bu durum bölgedeki karmaşayı daha da arttırdı.

Bu çalışmanın amacı, XIX. yüzyıldan beri başlayan ve Birinci Dünya Savaşı sırasında daha da artan İran üzerindeki Rus tahakkümünün Bolşevik İhtilali ile nasıl sona erdiğini kaynaklar ışığında incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Ruslar, İran, Birinci Dünya Savaşı, Bolşevik İhtilali, Brest-Litovsk Antlaşması

Reflections of the Bolshevik Revolution on Iran

Abstract

The economic burden arising from the First World War brought about a surge in internal disturbances in Russia in 1917. Starting as grassroots movements, the incidents transformed into a great revolution with the cooperation of the Bolsheviks and Mensheviks. Even though the repercussions of the revolution were welcomed by Iran, which had been under Russian dominance since the 19th century, the enthusiasm did not last long with the bellicist stance of the newly-established Provisional Government.

Being anti-war, unlike the Provisional Government, the Bolsheviks staged a coup in October 1917 to seize power. The purpose of the Bolsheviks was to end the war in order to establish a “*democratic*” peace without “*annexations or reparations*”. Upon the request of the Bolsheviks, the peace negotiations between the Central Powers and Russia were initiated on 22 December 1917. One of the significant matters discussed during these negotiations was Iran. The Russians stated during these negotiations that they would relinquish the political, military and commercial privileges they had established on Iran since the 19th century. The negotiations between the parties were concluded with the Treaty of Brest-Litovsk signed on 3 March 1918. The treaty ended Russian dominance over Iran while requiring Russia and the Ottoman Empire to withdraw their troops from Iran. However, desirous of filling the power gap in Iran resulting from the withdrawal of Russian troops; the British, the Armenians and the Nestorians took action. This complicated the turmoil in the region even further.

The purpose of the present study is to examine how the Russian dominance on Iran, starting from the 19th century and becoming even stronger during the First World War, ended with the Bolshevik Revolution based on historical sources.

Keywords: Russians, Iran, First World War, Bolshevik Revolution, Treaty of Brest-Litovsk

Giriş

Rusların, İran coğrafyasındaki faaliyetleri XIX. yüzyılda başladı. İran'ın Gürcistan üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışması, iki devleti karşı karşıya getirdi¹. Bu durum İran ile Rusya arasında bir dizi savaşa (1804-1812 ve 1826 savaşları) sebep oldu. İki devlet arasında başlayan bu savaşlar sonucunda imzalanan Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmalarıyla² İran, topraklarının önemli bir kısmını Rusya'ya kaptırdı. Bu durum Rusya'nın hem Kafkasya'nın güneyine inmesini kolaylaştırdı hem de İran üzerinde siyasi, askeri ve ticari faaliyetlerinin artmasının önünü açtı³. Rusya'nın İran'daki bu faaliyetleri, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren arttı. Bu durum İngiltere'yi tedirgin ediyordu. Çünkü İran, İngiltere'nin Hindistan sömürgesine giden yolu üzerindeydi. Dolayısıyla Rusya'nın bölgedeki faaliyetlerine set çekmek isteyen İngiltere, İran ile

¹Lokman Dehkan Neyyiri, "Yüzyılın İlk Yarısında İran ve Osmanlı Devletlerinin Zayıflatılması ve Avrupa'nın Bundaki Rolü". *Onuncu ve Yirminci Yüzyıllar Arasında İranlılar ve Türklerin Batıyla İlişkileri*, Çev., Sayyid Abu Talib Ruhani, Ziya Türkyılmaz, Omid Rambod, Uluslararası Kültürel İncelmeler Merkezi, Tahran 2005, s. 61.

² Rusya ile İran arasında 1804'de başlayan savaşlarda Rusya, Azerbaycan coğrafyasının büyük bir bölümünü işgal etmişti. Bu savaş sonucunda imzalanan Gülistan Antlaşmasına göre; Talış, Şirvan, Kuba, Bakü, Derbent, Gence, Karabağ ve Şeki Hanlıkları Rusya'nın hâkimiyetine bırakıldı. İran'ın Rusya'ya kaptırdığı topraklarını geri almak istemesi üzerine iki devlet arasında tekrar mücadele başlamış ve Rusya tekrar başarılı olmuştu. Bunun üzerine iki devlet arasında Türkmençay Antlaşması imzalanmıştı. Antlaşmaya göre; bu antlaşma ebedi barış, dostluk ve işbirliği antlaşması olarak kabul edilecekti. İran, 6 ay içerisinde Revan ve Nahçıvan Hanlıklarını Rusya'ya bırakacak, iki devlet arasındaki sınır tespit edilecek ve tespit edilen sınırların kuzeyinde kalan, Kafkas sıra dağları ve Hazar Denizi arasında bulunan bütün toprak ve adaların, bu topraklarda yaşayan halkların Rusya İmparatorluğu'na ait olduğu kabul edildi. Ayrıca Hazar Denizi'nde her iki devletin de ticaret gemileri yüzebilecek, fakat yalnızca Rusya'nın savaş gemileri bulunabilecekti. Ayrıntılı bilgi için bkz: Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 36, (2008), s. 189-190.

³ Cafer Mehdi Niya, *Heft Bar İşgal-i İran der 23 Karn. C. 4*, İntişarat-ı Panos, Tahran 1377. s. 81.

ilişkilerini artırdı⁴. Bu durum 1870'lerden itibaren İran'daki Rus-İngiliz rekabetini hızlandırdı⁵.

İran üzerindeki İngiliz-Rus rekabeti, XX. yüzyılın başlarında da devam etti. İngiltere ve Rusya arasında müzakere edilip imzalanan "1907 İngiliz-Rus Antlaşması"⁶ ile İran üç nüfuz bölgesine ayrıldı. Buna göre İran'ın orta kısmı tarafsız olmakla birlikte İran'ın kuzeyi Rusya'nın, güneyi ise İngiltere'nin kontrolü altına girdi. Ruslar, İran'ın kuzeyine yerleştikten sonra hem bölgede hem de burada meskûn olan Ermeniler, Nasturiler ve bazı Kürt aşiretleri (Simko İsmail Ağa, Abdurrezak v.b) arasındaki faaliyetlerini artırdılar. Rusların, bu halkları örgütleyerek Osmanlı-İran sınırında asayiş sorunlarına sebep olmaları üzerine Osmanlı Devleti ile Rusya karşı karşıya geldi⁷.

Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra da Rusya'nın İran'daki bu faaliyetleri devam etti. Rus askerleri 1911'den beri bölgede olduklarından savaş başlar başlamaz buldukları bölgeleri resmen işgal ettiler. Rusya'nın bölgeye yönelik amaçlarının başında, bölgeyi işgal ederek Basra Körfezi'ne inmek ve ayrıca İran'ın kuzeyindeki petroleri denetim altına almaktı⁸. Bu sebeplerden dolayı Ruslar, kendi askeri planlarının bir parçası olarak, bölgedeki farklı etnik ve dini gruplar

⁴Yılmaz Karadeniz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795- 1925)*. Bakış Yayınları, İstanbul, 2006, s. 219.

⁵Charles Issawi, "Iranian Trade, 1800-1914". *Iranian Studies*, C. 16, (1983), s. 234-235.

⁶İngiltere ve Rusya arasında İran Devleti'ni hiçe sayarak imzaladıkları bu antlaşmaya göre; İran'ın kuzeyi Rusya'nın, güneyi de İngiltere'nin kontrolünde olacaktı. Bunun dışında kalan bölgede de tarafsız bölge ilan edilerek İran'ın kontrolüne bırakıldı. Ayrıca iki devlet yalnızca kendilerine ayrılan bölgede imtiyaz aramayı; Belçikalı gümrük memurlarını yerlerinde bırakmayı, önceki borçların geri ödemeleri için gümrük gelirlerini kullanmayı kararlaştırdılar. İngiliz ve Rus kredilerinin ödenmesi için de İran'ın gümrük gelirleri üzerinde ortak denetim kararı alındı. Bu antlaşma iki devletin İran üzerindeki otoritelerini güçlendirdi. Chris Paine and Erica Schoenberger, "Iranian Nationalism and the Great Powers: 1872-1954". *MERIP Reports*, S. 37, (1975), s. 4; Bijan Cezani, *İran Meşrutiyet Devrimi (1906-1911)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004, s. 224-227.

⁷ Fatih Ünal, "Şikak Aşireti ve Reisi Simko Lakaplı İsmail Ağa'nın Faaliyetleri", *Tarih Dergisi*, C. 0/44, (2006), s. 77.

⁸ Kamuran Karabalık, *Birinci Dünya Savaşı'nda Güney Azerbaycan*, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bolu 2019, s. 3.

arasındaki husumetleri kışkırtmayı veya daha da kızıştırmayı amaçlayan politikalar izlediler.

Rusların hem İran'daki Müslüman halka baskı uygulamaları hem de Osmanlı-İran sınırında asayiş problemlerine sebep olmaları Osmanlı birliklerinin İran topraklarına girmesine sebep oldu. Osmanlı birliklerinin İran topraklarına girmesi bölgeyi savaş alanı haline getirdi. Bu sırada Ermeniler, Nasturiler ve bazı Kürt aşiretleri de Rusları destekleyerek Osmanlı Devleti'ne karşı savaştılar. İran hükümeti ise 1 Kasım 1914'de tarafsızlığını ilan etmesine rağmen siyasi ve askeri bir güçten yoksun olduğundan ülkedeki olaylara müdahale edemedi. İran topraklarındaki Osmanlı-Rus savaşı, 1917 yılına kadar devam etti. 1917 yılında Rusya'da patlak veren İhtilal, İran'daki faaliyetlerinin sona ermesine sebep oldu. Aynı yıl Ruslar, İran'da farklı planlar yapmaktaydılar. Rusların planı, 1917'nin başlarında Irak'ta Osmanlı Devleti'nin karşısında zor durumda kalan İngilizlere yardım ulaştırmaktı. Fakat İhtilal'den dolayı Rusların bu planı suya düştü. Rusya'da iktidara gelen ve savaş karşıtı bir politika izleyen Bolşevikler, askerlerini İran'dan çekmeyi ve İran'daki bütün ayrıcalıklarından vazgeçmeyi kabul ettiler.

Rusya'da İhtilalin Başlaması ve İran'daki İlk Yansımaları

Ruslar, Birinci Dünya Savaşı sırasında savaşmakta oldukları İran'da yeni planlar yaparken 1917'de ülkede ortaya çıkan bazı gelişmeler bu planın uygulanmasını olanaksız hale getirdi. Rus ekonomisinin bozulması, bu gelişmelerin önemli sebeplerinden biriydi⁹. Rus ekonomisinin bozulmasının en önemli sebeplerinden biri savaştı. Çünkü savaş, ülke için ek maliyet çıkarmaya başlamıştı. Seferberliğe alınan yaklaşık 18 milyon insanın ihtiyacını karşılamak Rusya'yı zor durumda bırakmaktaydı. Haliyle savaş maliyetlerini karşılayamayan ülkenin borcu arttı. Nitekim savaş başladığında ülkenin borcu 9,5 milyon ruble iken, 1917'ye gelindiğinde borç 40,8 milyon rubleye yükselmişti¹⁰. Rusya'nın içine düştüğü bu zafiyet ülkedeki sosyalist örgütleri aktif hale getirdi. Bu örgütler, savaş tüm sıcaklığı ile devam ederken 27 Şubat (12 Mart)

⁹ 1917 yılının ilk aylarında Rusya'da meydana gelen gelişmelerin ayrıntılı sebepleri için bkz: E. H. Car, *Sovyet Rusya Tarihi, Bolşevik Devrimi (1917-1923)*, çev., Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul 2004.

¹⁰ Ramin Sadigov, "Bolşeviklerin Geçici Hükümeti Devirme Girişimi: 1917 Temmuz Ayaklanması", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXXIV / 1, (2019), s. 231.

1917’de Petrograd’da mevcut yönetim aleyhine gösteriler düzenlediler. Bu gösterilere halk kitleleriyle beraber askeri birliklerin de destek vermesiyle hükümet kuvvetleri ile göstericiler arasında çatışmalara sebep oldu. Hükümet kuvvetlerinin göstericiler karşısında başarısız olması üzerine ihtilalde önemli bir rol üstelenen “İşçi ve Askerin Sovyeti” teşkilatı kuruldu. Bundan sonra, Sovyet yetkilileri ile Duma temsilcileri arasında müzakereler başladı¹¹. Müzakereler sırasında Çar’ın tahttan feragat etmesi ve geçici bir hükümetin kurulması kararlaştırıldı. Böylece Çarlık rejimi sona erdi¹². 14 Mart’ta iktidarın değiştiği ülkede, Rusya Devlet Duması’nda bulunan “İlerici Blok”, “Geçici Devlet Duması Komitesini” ihdas ederek iktidara geçti. Daha sonra liberal düşüncenin savunucu Prens Lvov’un başkanlığında geçici bir koalisyon hükümeti kuruldu¹³. Böylece 15 Mart’ta Lvov, 12 kişilik ekibiyle Geçici Hükümetin başına geçti. Her ne kadar hükümetin başkanı Lvov olmuşsa da asıl yetki Adalet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı sosyalist Kerenski’deydi¹⁴.

Rusya’daki Şubat ihtilali, bir asırdan beri Rus tahakkümü altında olan İran’da büyük bir heyecan yarattı. 15 Mart 1917’de İmparator Çar Nikola’nın tahtan feragat ettiğine ve geçici bir hükümetin kurulduğuna dair bir belge, Rusya Dışişleri Bakanı Melikof tarafından Tahrandaki Rus temsilcisine iletildi. Ayrıca bu belgede yeni rejimin dış politikasının şekillendiği ve Dışişleri Bakanlığının, Geçici Hükümetin politikalarını uygulamakla yükümlü olduğu ve dış politika ilkelerinden en önemlisinin müttefik devletlerle ilişkilerin geliştirilmesi olduğu vurgulandı. Devamında, Rusya’da yeni rejim ile kurulan ilişkilerin daha iyi olacağı ve ulusların demokratik prensiplerine saygı gösterileceği belirtilmekteydi. Bu belge, İran’a ulaştıktan sonra İranlılar büyük bir sevinç yaşadılar. Çünkü Çarlığın devrilmesi, uzun yıllar işgal altında kalan İranlılar için özgürlük anlamına gelmekteydi¹⁵. Geçici Hükümetin iyimser telgrafına karşılık 20 Mart 1917’de İran Başbakanı Vüsk’üd-Devle (d. 1868 - ö. 1950) Melikof’a cevap vererek Rusya’daki gelişmelerden memnun

¹¹ Serpil Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara 2001, s. 1.

¹² Abdülazim Rezai, *Tarihe Deh Hezar Sale İran*,. Tehran 1378, s. 205.

¹³ Oral Sander, *Siyasi Tarih (İlkçağlardan 1918’e)*, Ankara 2008, s. 390.

¹⁴ Cevad Şeyh’ü-l Selami, *Simaye Ahmed Şah Kaçar*, C. 1, Tehran, 1367, s. 97.

¹⁵ Neyyire Delir, “Berresi Tebyiki Monesabate Seyasi Dovlete Enkelabe Fevriye u Enkelabe Okteber Rusya Ba Dovlete İran”, *Biannual of Journal Historical Studies of Islamic World at Imam Khomeini Specialized University*, C. 3/5, (2015), s. 11.

olduklarını bildirdi. 2 Nisan 1917 tarihinde ise İranlı bir grup siyasetçi ve eski meclis üyesi 71 kişi Tahran'dan Petrograt'daki Duma Meclisine bir kutlama telgrafı gönderdiler¹⁶. Telgrafta; eski parlamento milletvekillerinin, Rus ulusunun zafere ulaşmak için verdikleri mücadeleden dolayı oldukça mutlu oldukları ifade edilmekteydi. Devamında ise Rusya'daki gelişmelerin övülmeye değer olduğu ve *"Doğu ile Batı arasında böylesine güçlü ellerin yaktığı meşalenin karanlık evrenin ışığını tamamladığını ve dolayısıyla aynı prensipler çerçevesinde hareket eden milletlerin birbirlerini anlayacak ve birbirlerine kardeşçe sevgi eli verebilecekler"*¹⁷ denilmekteydi.

Tahran ile Petrograt arasındaki yazışmalar bu şekilde karşılıklı olarak devam etti. Son olarak 30 Nisan 1917'de Rus Duması, Tahran'daki eski meclis üyelerine cevap yazdı: Eski meclis milletvekillerine diye başlayan telgrafta, parlamento üyelerinin Rusya'daki özgürlüğün zaferi vesilesiyle ifade ettikleri tebrik ve dileklerinden Duma'nın derinden etkilendiğini ve Duma adına içten minnettarlık ve mutluluk duyulduğu ifade edilmekteydi. Ayrıca iki devlet arasındaki ilişkilerin kaba kuvvetten ziyade samimi kardeşlik bağlarıyla birleştirilerek, dünyada barışçıl bir ortamın gecikmeyeceği vurgulanmaktaydı¹⁸.

İran'daki siyasi otoritenin yanı sıra halk da ihtilali gerçekleştirenlerin gerçek niyetlerinden habersiz olduğu için bu ihtilali kendi istibdat rejimlerinden bir kurtuluş olarak görmekteydi¹⁹. İhtilalin verdiği cesaretle henüz Rus işgali altında olan Tahran, Rest, Tebriz ve İran'ın diğer şehirlerinde işgal karşıtı ileri gelenler tarafından birçok toplantı yapıldı. Bu toplantılarda öne çıkan en önemli mesele, İhtilal sonrası takip edilecek siyasetti. Dolayısıyla toplantılarda İran'daki istibdattın sona ermesi ve demokratik bir cumhuriyet idaresinin kurulması üzerinde duruldu. Fakat bu toplantılar genellikle İran'da bulunan Rus uyruklu şahıslar tarafından yönlendirilmekte ve teşvik edilmekteydi. Hatta bu toplantıların bir kısmı, bu şahısların talepleri doğrultusunda Tahran'daki

¹⁶Mohammad Gholi Majd, *Persia in World War I and Its Conquest By Great Britain*, University Press of America, New York 1984, s. 142.

¹⁷Delir, a.g.m., s. 11.

¹⁸Majd, a.g.e., s. 142.

¹⁹Yılmaz Karadeniz, *Kaçar Hanedanı 1795-1925*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Malatya 2004, s. 342.

Rus Başkonsolosunun odalarında yapılmaktaydı²⁰. Aynı şekilde İran basını da Rusya'daki ihtilalin İran'daki Rus tahakkümünü sona erdireceği fikrindeydi. Nitekim Tebriz'de yayımlanan demokratların yayın organı "Tecedüd Gazetesi" 31 Mayıs 1917 tarihinde "İran ve Özgür Rusya" başlıklı yazıda:

*"Yüce Rus Milletinin en parlak dönemini oluşturan bu devrim, özgür Rusya ve İran halkı arasında iyi komşuluk ilişkilerini sağlamlaştırmak için çok güzel bir fırsat yaratmıştır. İleri görüşlü Rus halkının yaptığı bu büyük devrim, onları dünya hürriyetçilerinin odak noktası yapmıştır. Onlar buraya gelinceye kadar, yıllarca gaddar ve zalim Rus hükümetlerinin baskısı altında acı çektiler. Sömürgeci Rus Hükümetlerinin İran ve İran halklarına karşı izlediği politika sadece İran halkı değil, Rus halkının da onlardan nefret etmesine sebep olmuştu. İran halkı, Rus milletinin hiçbir zaman kendi mutluluğunu başka bir milletin mutsuzluğu pahasına elde etmek istemeyeceklerini iyi bilir. Özellikle tarihi komşuları olan İranlıların ilerlemesini içtenlikle istedikleri herkes tarafından bilinmektedir. Ne yazık ki, eski Rus hükümetinin İran ve İran halklarına karşı uyguladığı sömürgeci politikası, derin bir nefret duygusunun yaratılmasına neden olmuştu. Onların izlediği politika sonucu İran halkı, arzuladığı hedeflere ulaşamadı, milli serveti uzun yıllar sömürgeci devletler tarafından yağmalandı. Her zaman felaketlerden sonra ümit ve mutluluk geliyor. İran halkları yıllar yılı mahrumiyet ve baskı altında yaşadıkdan sonra Rusya'nın iyi niyetli, ileri görüşlü yüce milletine sevgi ve dostluk duyguları beslemektedir. İran halkı bağımsızlık ve gelişme için Rus milletinden anlayış ve yardım beklemektedir"*²¹ demektedir.

Rusya ile İran arasındaki samimi yazışmalar ve İran halkının umutları bir süre sonra Rus Geçici Hükümetinin gerçek niyetini ortaya koymasıyla yerini karamsarlığa bıraktı. Nitekim İranlılar, topraklarının Rus işgalinden kurtulacağı düşüncesinde olmalarına rağmen Geçici Hükümet, aslında ihtilali dış politikadan etkilenmemesi gereken bir tür iç mesele olarak değerlendirmekteydi. Daha önce de İngiliz Dışişleri Bakanının, 23 Mart 1917 tarihinde Rus ihtilali ile ilgili Avam Kamarasında verdiği beyanatta, ihtilalin barışı sağlamak için değil aksine savaşa daha büyük bir şiddetle devam etmek amacıyla tertip edildiğini ileri sürmüştü²². İngiliz Dışişleri Bakanının bu beyanati çok geçmeden Rusya Dışişleri Bakanı tarafından

²⁰Majd, a.g.e., s. 144.

²¹ Ali Azeri, *Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hıyabani 1918-1920*, Elila Elektronik İletişim Ajansı, Ankara 1995, s. 61-62.

²² Sevilya Aslanova, *20. Yüzyıl Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası*, Ankara 2011, s. 236.

da doğrulandı. Nitekim 18 Nisan 1917'de Rusya Dışişleri Bakanı Melikof, savaştaki Rus müttefiklerine bir muhtıradan şunları söylemekteydi: *"Bütün Rus milleti, nihai zafere ulaşana kadar savaşı sürdürmek istiyor."* Dolayısıyla Geçici Hükümetin savaş sırasındaki politikası, ihtilal ve ordu içindeki kayıplara rağmen savaşta Rusya'nın varlığını devam ettirmesiydi. Bu durum Mayıs'ta Rus ordusunun tekrar kuvvetlenmesi ihtimalini doğurdu. Ruslar, savaşa devam etmeye karar verdikten sonra amaçlarının diğer uluslara boyun eğdirmek ya da topraklarını ele geçirmek değil, fakat daha önce Çar tarafından imzalanan tüm antlaşmalar geçerli olacaktı. Nitekim Melikof, Tahran'daki Rusya büyükelçiliğine gönderdiği bir telgrafta; *"Şah hükümetine, Rusya'nın İran meselelerinde İngiltere ile işbirliği yapacağını ve Rusya'nın politikasında hiçbir değişiklik olmayacağını bildirmeliyiz"* diyordu. Aynı şekilde İran ile yapılan antlaşmaların da geçerli olacağı bildirildi. Geçici Hükümetin bu düşüncesi, İran halkının beklentilerinin aksine İngiltere ve Fransa'nın çıkarlarına uygundu. Çünkü Geçici Hükümet, müttefikleri İngiltere ve Fransa'nın beklentilerini daha fazla önemsemekteydi. Bu durum İranlı özgürlükçülerin umudunu yok ederken genel olarak İran'da yeni Rus hükümetinin politikasının, çarların politikasından pek farklı olmadığı düşüncesine sebep oldu²³.

Rusya'daki Geçici Hükümet, savaşa devam etme kararı aldıktan sonra bazı cephelerde Rus ordusunun tekrar güçlenmesini sağlasa da Bolşeviklerin baskısı altındaydı. Çünkü Bolşevikler, Geçici Hükümetin aksine savaş taraftarı değillerdi. Bunun üzerine 6-7 Kasım 1917 gecesi Lenin ve Trocki önderliğindeki Bolşevik Partisi, bir darbe ile Geçici Hükümeti devirerek iktidarı ele geçirdiler²⁴. Bolşeviklerin, Geçici Hükümet'ten farkı, *"ilhak veya tazminatların"* olmadığı, *"demokratik"* bir barış sağlamak için savaşı sona erdirmektir. Petrograd'daki Bolşeviklerin çoğu da aynı çizgideydi²⁵. Nitekim Bolşeviklerin Petersburg'da iktidarı ele geçirmelerinin ertesi günü, 8 Kasım 1917 (eski takvimle 26 Ekim'de) de yayımlanan barış bildirgesi tüm savaşı devletlere, *"hemen savaşa son vermeleri, bırakışma imzalamaları, hiçbir toprak parçası ilhak etmeksizin ve savaş tazminatı ödemeksizin, tam anlamıyla demokratik, adil bir*

²³ Delir, a.g.m., s. 11-13.

²⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi (1914-1918)*. C. 3/4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s. 92.

²⁵ Car, a.g.e., s. 14.

barışa varmaları” çağrısında bulundular. Bolşeviklerin bu çağrısına İtilaf devletlerinin tepkisi, kendi cephe durumlarını değerlendirmelerine ve ihtilalin kendi iç işlerine yansıtacağı endişelerine sebep oldu²⁶.

Rusya Dışişleri Komiseri Troçki de 21 Kasım 1917’de İtilaf devletlerinin elçilerine verdiği notalarda “İlhaksız ve tazminatsız” bütün cephelerde mütareke yapılmasını istedi²⁷. Bolşeviklerin politikası, kendi kaderini tayin hakkı ve demokratik özgürlük dilini kullanarak sadece kendi tahakkümleri altında ezilen halkların değil, işgal atındaki bütün halkları kapsamaktaydı. Çünkü siyasi durumları ne olursa olsun hepsi de emperyalist devletlerin müdahalesine ve tahakkümüne maruz kalmışlardı. Bu durumda İran da zaten yarı sömürge bir devletti ve Sovyet politikası, Çar’ın eski tebaalarına ve sözde bağımsız olan ve aslında aslen bağımlı olan halklara seslenmekteydi. Nitekim, 24 Kasım/ 7 Aralık 1917’de Sovyetler, “Rusya’daki ve Doğu’daki bütün Müslüman Emekçilere ” hitaben bir bildiri yayımladılar²⁸. Bildiride, Rusya Müslümanlarına inanç ve örflerinin, ulusal ve kültürel kurumlarının bundan böyle daha özgür ve koruma altında olacağı teminatı veriliyordu. Doğulu Müslümanlar arasında İranlılar, Türkler, Araplar ve Hindular özellikle zikredilirken bu ülkeleri, “soyguncularını ve köle tacirlerini” devirmeye teşvik ediyordu. Ayrıca İran’ın bölünmesine sebep olan 1907 Antlaşması’nın iptal edilecek ve askeri harekâtlar biter bitmez birlikler İran’dan çekilecekti²⁹.

Bolşeviklerin çağrıları bilhassa işgal altında tuttıkları topraklarda büyük yankı uyandırdı. Özellikle “Her millet kendi kaderini tayin etme özgürlüğüne kavuşmuştur” şeklindeki açıklama İranlıları da heyecanlandırdı. Bu durum İranlıların iyiden iyiye bağımsızlıktan söz etmelerine sebep oldu ve İranlı diplomatlar, Bolşeviklerle iletişime geçtiler. Bunun üzerine Moskova’daki İran büyükelçiliğinin üçüncü

²⁶ Selami Kılıç, “Türk-Alman Kaynakları Işığında Sovyet İhtilali Sonrası Kafkasya”. *Birinci Dünya Savaşında Karadeniz ve Kafkasya, Askeri, Siyasi ve Sosyal Gelişmeler*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2017, s. 174.

²⁷ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 132; Mustafa Çolak, *Enver Paşa, Osmanlı-Alman İttifakı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008, s. 140.

²⁸ Bildirinin tamamı için bkz: Şeyh’ü-l Selami, *a.g.e.* s. 98.

²⁹ Şeyh’ü-l Selami, *a.g.e.*, s. 98; Ebbas Brumende Elem u Azer Melek Ehmedof, “Monesebatte Hokomete Şurevi Ba Moselmanane Sakine Rusye der Deh Evvele Enkelabe Bolşeviki (1917-1927)”, *Moteleate Tarihe İslam*, C. 10/38, (1397), s. 72-73.

sekreteri Hassan Farzaneh, Bolşevik hükümetinin dışişleri komiseri Troçki ile bir araya geldi. Farzaneh'in amacı, uzun zamandır Rus işgali altında bulunan İran topraklarının ve bu süre zarfında Rusların İran'daki yıkıcı faaliyetlerine dikkat çekmekti. Nitekim Ferzaneh, İran'da çarların eylemleri ve trajedilerinin ayrıntılı bir tanımını yaptı ve Troçki'yi etkileyip İran lehinde düşünmesi için çabaladı. Bu görüşmenin ardından, 16 (5) Aralık 1917'de Sovyetler Birliği Ulusal Komiserleri Başkanı Lenin tarafından yeni açıklamalar yapıldı. Açıklamada; dış baskılarla ezilen Müslüman ulusları, fırsatı değerlendirmelerini ve işgalci güçleri ülkelerinden kovmanın zamanı geldiğini söylemekteydi. Bunun için de Rusya Müslümanları ile Doğulu Müslümanların bu yolda kendilerine yardımlarına ihtiyaçları olduğunu vurgulamaktaydı. Lenin'in bu açıklamaları İranlıları oldukça heyecanlandırmaktaydı. Çünkü İran'ı kendi aralarında bölen Rusya ve İngiltere'nin önceki antlaşmalarının iptal edileceğini ve savaş biter bitmez Rusların İran'ı tahliye edip kendi kaderlerini belirlemeyi kendilerine bırakacağını da vaat etmekteydi³⁰. Lenin'in İran hakkındaki düşünce ve vaatleri bir mektupla daha sonra Tahran'da görevlendirilen Sovyet diplomatı Karl Bravin aracılığıyla 18 Ocak 1918'de İran yönetimine iletildi. Mektupta, Çarlık Rusya'sının İran hakkındaki niyetleri tek tek sıralanmakta ve eleştirilmekteydi³¹.

İktidarı ele geçiren Bolşeviklerin ilk işi, gizli antlaşmaları dünya kamuoyuna açıklamak ve İttifak devletleriyle barış antlaşmalarını başlatmak oldu. Bolşevikler, müttefiklerine de barış çağrısında bulunmuş fakat onlardan olumlu bir cevap alamadılar. Bunun üzerine İttifak Devletleri ile barış görüşmelerine yalnız devam ettiler³². Bolşevikler, İttifak devletlerinin de barış antlaşmasına sıcak bakmasıyla Brest-Litovsk'ta görüşmeler 22 Aralık 1917'de başladı³³. Sovyet Rusya temsilcileri İttifak devletleri temsilcilerine genel olarak, "*toprak kaybına uğramadan, tazminat ödemedi ve milletlerin geleceklerini kendilerinin belirlemeleri*" ilkesine göre, bir barışın yapılmasını önerdiler. 26 Aralık 1917'de Bolşeviklerin bu istekleri kabul edildi. Aynı gün Alman ve Rus temsilcileri arasında yapılan görüşmelerde Almanlar, Osmanlı topraklarının (Doğu Anadolu) boşaltılmasını istemiş, kendilerinin de

³⁰ Neyyiri, a.g.m., s. 13.

³¹ Majd, a.g.e., s. 146.

³² Bayur, a.g.e., s. 118-119.

³³ Armaoğlu, a.g.e., s. 125.

Rusya'ya kalacak olan yerleri aynı zamanda boşaltacaklarını söylediler. Bu görüşmeler 29 Aralık'a kadar devam etti. Görüşmelerin sonunda Almanlar işgal etmiş oldukları toprakları boşaltmayı ve o bölgede referandum yapılmasını kabul ettiler. Sadece referandumun toprakları boşaltmadan önce mi yoksa sonra mı yapılmasına karar verilemedi. Ruslar ile İttifak Devletleri arasında yapılan ilk görüşmeye 31 Aralık 1917'de son verildi³⁴.

Barış görüşmeleri devam ederken İran'ın da bazı beklentileri vardı. Nitekim İran'ın Berlin Sefiri Hüseyin Kuli, Rus yetkililerin ümit verici açıklamalarından da cesaret alarak ülkesinin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünün sağlanması hususunda bazı şartlar öne sürmüştü. Bu şartlar arasında; Türkmençay Antlaşması (10 Şubat 1828) maddelerinin gözden geçirilmesi ve İran'ın Hazar Denizi'nde bir donanmaya sahip olmasını engelleyen kapitülasyonların iptal edilmesi³⁵, Rusların İran'da el koyma haklarının kaldırılması, İran hükümetine gümrük tarifelerini serbestçe oluşturma özgürlüğünün verilmesi, 1907 Rus-İngiliz Anlaşması'nın iptali, Rusya ve İngiltere'ye her türlü taviz verme hakkının gözden geçirilmesi, İran'ın yurtdışında kredi sözleşmesi yapma özgürlüğünün sağlanması, 1911 Rus ultimatoyuyla yabancı ülkelerden getirilen danışman ve memurlar için izin alınması şartının kaldırılması³⁶,

³⁴Akdes Nimet Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barış (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)", *Bellefen*, C. XXXI/123, (1967), s. 377.

³⁵ Türkmençay Antlaşması'na göre Hazar Denizi'nde her iki devletin de ticaret gemileri yüzebilecek, fakat yalnızca Rusya'nın savaş gemileri bulunabilecekti. Yeşilot, a.g.m., s. 189-190.

³⁶ 1907 Rus-İngiliz Antlaşması'ndan geri adım atmak istemeyen Ruslar, yeni hükümetin antlaşmayı tanımadığını açıklaması üzerine, 1911 Kasım ayında İran hükümetine bir nota verdi. Rusya'nın notasında; hükümetin anlaşmayı uygulamaması durumunda, İran'ın Rusya-İngiltere ortak işgaline uğrayacağı açıkça belirtiliyordu. Notada ayrıca, meclisin kapatılması ve Rusya ve İngiltere karşıtı kişilerin kabineden atılmasının yanı sıra Amerikalı Shuster'in ülkeden kovulması da isteniyordu. Ali Reza Mulai, "Baz Hovani Movzu Seyasi Moderres der Beraber Oltimatum 1911 Rusya be İran", *Jostarha-yi Seyasi Moesser, Pojoşgah-i Ulum-i Ensanî u Moteleat Ferhengi*, C. 1/6, (1394), s. 96; Erwand Abrahamian, "The Crowd in the Persian Revolution". *Iranian Studies*, S. 2/4, (1969), s. 188; Paine and Schoenberger, *a.g.e.*, s. 7. Bunun dışında yabancı memur çalıştırmak için Rusya ve İngiltere'den izin alınacaktı. Azeri, *a.g.e.*, s. 8. 24 Aralık 1911'de İran Parlamentosu, Rus ve İngiliz baskısı sonucu Meclisi lağvetme ve Şhuster'i görevden almak zorunda kaldı. Mulai, a.g.m., s. 97; Mohammad Reza Djalili ve Thierry Kellner,

İran'ın askeri bir güce sahip olma ve onu istenen kapsamda genişletme özgürlüğü, İran'ın kendi topraklarında Rus uyruklu göçmenlerin yerleşmesini engelleme özgürlüğü, diplomatik temsilcilere ve Rus vatandaşlarına, İran'da kira, mülk veya kırsal bölgelerde sahip oldukları bölgeleri yönetme hakkının iptali, İran silahlı kuvvetlerinin ve maliyesinin Rusya ve İngiltere'nin idaresi ve kontrolü altına alınmasını talep eden bir notanın iptali, İran'da silahlı müfreze bulundurma hakkının veya elçilikleri için konsolosluk muhafızları unvanının, başka herhangi bir kurumdaki çeşitli konsolosluklarının iptali³⁷. İran'ın içişlerine ve özellikle valilerin ve çalışanların atanmasında Rus müdahalesinin sona ermesini³⁸.

İran'ın Berlin sefiri bu şartları öne sürerken Brest-Litovsk'taki görüşmeler sırasında görüşülen önemli konulardan biri de İran meselesiydi ve Hüseyin Kuli'nin daha önce öne sürdüğü şartların neredeyse tamamı bu görüşmeler sırasında ele alınmaktaydı. İran ile ilgili en önemli mesele "*tarafsız İran Devleti'nin özgürlüğü, bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü ilkesi*" ile hem Rus hem de Türk birliklerinin İran'ı tahliye etmeleriydi. Bu ilke çerçevesinde bazı konular gündeme geldi: İran'ı üç nüfuz bölgesine ayıran 1907 tarihli Rus-İngiliz Antlaşması'nın iptali, İran'a, maliye askeriye ve jandarma teşkilatlarında yabancı memurlar istihdamı konusunda tam bir serbestlik verilmesi ve Rus müdahalesinin sona ermesi, Rusya'nın daha önce İran'a vermiş olduğu notaların iptali edilmesi, İran topraklarında yaşayan Rus tebaalarının İran kanunlarına göre yargılanmaları³⁹, savaşta İran harp ve ticaret

İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi, çev. Reşat Uzmen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s. 48.

³⁷ 1907 Rus-İngiliz Antlaşması ile İran'ın istihdam edeceği asker miktarı memleketin ihtiyacına göre düzenlenmiş ve dolayısıyla İran'ın kuvvetli bir orduya sahip olması engellenmişti. Sonraki dönemde ise 5 Ağustos 1916 tarihli notayla Şah'ın malumatına dahi gerek duyulmadan Rus zabitanların İran jandarma teşkilatında görev almaları ve maliyede memur bulundurmaları karara bağlanmıştı. (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti, Siyasî Kısım, 2340/69. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. HR. SYS.) olarak kısaltılmıştır.

³⁸ BOA. HR.SYS., 2340/84.

³⁹ Daha önce Rus tebaaları İran yasalarına göre yargılsalar da cezalarının tatbiki Rus konsoloslarının imtiyazına bırakılmıştı. Bu durumda gerek hukuk ve gerekse cezai muhakemede Rus konsolosu hak ve hukukta malik bulunuyordu. BOA. HR. SYS., 2340/69.

gemilerinin seyrü sefirlerinin ve gümrük tarifelerinin yeniden tatbiki ve ıslahının temin edilmesi⁴⁰, İran'ın mali durumuna darbe vuran İran ve Rus devletleri veya Rus tebaasıyla İran devleti ile aralarında akdedilen antlaşmaların ılgasaydı (BOA. HR. SYS. 2340/69).

Brest-Litovsk'ta İran'ın lehine önemli kararlar alınırken, Troçki de 14/27 Ocak 1918 tarihinde İran halkına yönelik bir bildiri yayımladı. Bildiride, Rusya ile İngiltere ya da başka devletler arasında İran'la ilgili olarak yapılmış anlaşmaları açıkça tanımadığını ilan ediyordu. İran'a yönelik alınan bu önemli kararlar, müttefikleri İngilizleri kaygılandırmaktaydı. Çünkü Bolşeviklerin İran'dan çekilmek istemeleri ve daha önce İngilizlere İran'ı bölen antlaşmalarını iptal edeceklerini duyurmaları İran'da İngilizleri zor durumda bırakabilirdi. Nitekim İngilizler, İran'da Rusların çekilecekleri bölgelerdeki boşluğu doldurmak amacıyla harekete geçtiler. Tahran'da yayımlanan Bamdad Ruşen Gazetesi'nin 3 Aralık 1917 tarihli haberinde İngilizlerin İran Meclisine seçilecek milletvekillerinin kendi taraftarları olması için İngiliz taraftarı bakanlar vasıtasıyla Ahmet Şah nezdinde teşebbüslerde bulunmaktaydılar. Fakat Ahmet Şah, bu duruma tepkiliydi. Çünkü Şah, şimdiye kadar İran aleyhinde faaliyette bulunan İngilizlerin şimdi de mebuslar vasıtasıyla İran'ın içişlerine karışmasına engel olmak istiyordu. Bunun dışında İngilizler, İran'daki polis ve askeri teşkilatı ele geçirerek bu kurumlarda söz sahibi olmak istiyorlardı. Sadece İran Şah'ı değil Rus İhtilali'nin verdiği cesaret sebebiyle İran gazeteleri de Ruslar ve İngilizler aleyhinde haberler yapmaya başlamışlardı. Halk da Rus ve İngilizler aleyhine dönmüştü. İngiliz ve Rus taraftarı olan şahısların ise cezalandırıldığı söylenmekteydi. İngilizlerin İran'daki faaliyetleri bir kesim arasında etkili olmuştu. Nitekim Demokratların bir kısmı İngiliz taraftarı bir siyaset izlemekteydiler⁴¹.

Brest-Litovsk'taki görüşmeler henüz devam ederken Viyana'da çıkmakta olan Abendblatt Gazetesi'nde 1 Şubat 1918 tarihinde Troçki tarafından bir nota yayımlandı. Troçki notasında 1907 yılında İngiltere ve Rusya arasında akdedilen ve İran'ı üç bölgeye ayıran antlaşma hakkında

⁴⁰Türkmençay Antlaşması ile İran'ın Hazar Denizi'nde harp ve ticaret gemisi bulundurmasının yasaklanmasının yanı sıra gümrük tarifelerinin uygulanmasında İran'ın menfaati göz ardı edilmişti. BOA. HR. SYS., 2340/63.

⁴¹BOA. HR. SYS., 2340/63.

bilgi vermekteydi. Troçki, İran halkının tereddütlerine sebep olan ve İran halkının hürriyet ve istiklalini tehdit ve ihlal eden antlaşmanın lağvedileceğini ve henüz İran topraklarından çekilmeyen Rus askerleri yüzünden İran halkının düçar olduğu ve askerlerinde çekileceğinden bahsetmekteydi⁴². Troçki, aynı kararını bir mektupla daha sonra İran'ın Petrograd'daki Büyükelçiliğine bildirdi⁴³. Mektupta, İngiliz-Rus anlaşmasının İran'ın bağımsızlığını ihlal ettiği için feshedildiğini ve aynı şekilde bundan önceki tahakküm edici anlaşmaların da kaldırıldığını bildirmekteydi⁴⁴. Bu arada barış görüşmeleri, 10 Şubat'ta Troçki'nin İttifak devletlerinin Ukrayna ile antlaşma imzalamaları⁴⁵ üzerine aniden kesildi. Ukrayna ile yapılan barışı şiddetle protesto eden Troçki, "*Sovyet Rusya'nın savaştan çekildiğini, ordularını tamamen terhis edeceğini, fakat toprak ilhakına dayanan böyle bir barış anlaşmasını imzalamayı reddettiklerini*"⁴⁶ açıkladı.

Barış görüşmelerinin kesilmesi üzerine Almanlar cephelerde Ruslara karşı tekrar harekete geçtiler. Bunun üzerine zor durumda kalan Rusya, barış anlaşmasının imzalanmasını kabul etti ve nihayet Brest-Litovsk Antlaşması; Rusya, Türkiye, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan arasında 3 Mart 1918'de imzalandı⁴⁷. Brest-Litovsk Antlaşması ile Rusya, görüşmeler sırasında söz verdiği gibi İran'dan tamamen çekilecekti. Tarafsız İran Devleti'nin hürriyet, istiklâl ve toprak bütünlüğü göz önünde bulundurularak, Osmanlı ve Rus başkumandanlıkları ordularını İran'dan çekeceklerdi⁴⁸. Ayrıca İran'da daha önce çarlık tarafından inşa edilen şose, banklar, mektepler ve savaş sırasında inşa edilen Culfa-Tebriz demir yolu ile daha önce aldıkları diğer imtiyazları İran'a devrettiler. Rus askerlerinin İran'dan çekilmesinin

⁴²Şeyh'ül-Selami, *a.g.e.*, s. 102.

⁴³BOA. HR. SYS., 2340/94.

⁴⁴ Seriyve Genceliyeva, "Ekim Devrimi'nin İran'a Etkileri", *100. Yılında Sovyet ihtilali ve Türk Dünyası*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2018, s. 911.

⁴⁵ Rusya, Ukrayna'nın İttifak devletleriyle ayrı barış yapmasını istemiyordu. Buna rağmen 9 Şubat 1918'de İttifak devletleriyle Ukrayna Halk Cumhuriyeti arasında I. Dünya Savaşı'nın ilk barışı imzalanmıştı. Kılıç, *a.g.m.*, s. 176.

⁴⁶ Kılıç, *a.g.m.*, s. 176.

⁴⁷ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti İstişare Odası (*HMŞ. İŞO.*), 68/42.

⁴⁸ Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri", s. 378.

kararlaştırılması üzerine de daha önce Rus zabitleri tarafından teşkil ve idare edilen İran Kazak kuvvetlerine ait askeri mallar İran'a verildi. Rusların bütün bu şartları kabul etmesinin altında yatan önemli sebeplerden biri İran halkını kendi lehlerine çevirmektir. Ayrıca İngilizlerin bölgedeki faaliyetlerine bu şekilde set çekmek⁴⁹. Rusların İran'dan çekilmeleri, bölgede Rusya ile fiili mücadele halinde olan Osmanlı ve Almanya devletleri için avantajlı bir durum ortaya çıkardı. Özellikle Osmanlı Devleti'nin doğu sınırları için önemli bir tehlike ortadan kalkmış oldu. Öteden beri Rus ve İngiliz tahakkümü altındaki İslâm coğrafyalarında yürütülmeye çalışılan İttihat-ı İslâm politikasına bağlı olarak İran üzerindeki Türk nüfuzunun artmasını sağladı⁵⁰.

Brest-Litovsk Antlaşması ile İran'ın tahliyesine dair alınan karar Şah'ı memnun etti. Osmanlı Padişah'ı tarafından 4 Mart 1918 tarihinde İstanbul'daki İran sefirine bir kutlama telgrafı gönderildi. Telgrafta akdedilen sulh sebebiyle Şah hazretlerine İran'ın istiklal ve hürriyetine kavuşmasından duyulan memnuniyet ve sevinç paylaşılmaktaydı⁵¹. Şah da karşılık olarak, "*Osmanlı Devleti'nin izhar eylediği hissiyat-ı dostaneden duyduğu memnuniyeti*"⁵² Osmanlı Dışişlerine bildirdi. Fakat Osmanlı Devleti'nin İran'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne dair söz konusu antlaşmada ortaya koyduğu tavır, İran kamuoyunda takdirle karşılanmasına ve iki ülke arasında iyi ilişkiler gelişmesine rağmen İran hükümetinin İran'ın kuzeyine dair çekinceleri devam etti Çünkü İran hükümeti, Osmanlı Ordusu'nun tekrar İran'ın kuzeyine gireceğinden korkuyordu Bu konuda savaşın başından itibaren Rus ve İngilizler 'in yaptığı propagandaya ilave olarak, yukarıda da ifade edildiği gibi, Alman faaliyetleri de Kuzey İran konusunda İran'ın hassasiyetini arttırmıştı.⁵³ Bu duruma Tahran ataşemiliteri Ömer Fevzi Bey de Harbiye Nezaretine gönderdiği 12 Mart 1918 tarihli telgrafında açıkça dikkat çekmektedir.

⁴⁹ Doktor Fahreddin Şevket, *İran*, haz. Derya Örs, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 96.

⁵⁰ Barış Metin, *Birinci Dünya Savaşı'nda İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri*, Gazi üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 162.

⁵¹ BOA. HR. SYS., 2296/2.

⁵² Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Bab-ı Ali Evrak Odası (BOA. BEO), 4528/339597.

⁵³ Karabalık, *a.g.t.*, s. 120.

Ömer Fevzi Bey'in bildirdiğine göre; İran'ın kuzeyine bir Osmanlı fırkasının girdiği hakkındaki çıkan bir şaya İranlılar arasında heyecana neden olmuştu. İran'ın en hassas noktasının Kuzey İran olduğunu belirten Ömer Fevzi, İranlıların bu konuda hassas olduklarını belirtiyordu. Hatta İran'ın kuzeyine Osmanlı birliklerinin girmesi değil, İran'ın kuzeyi sözünün geçmesinden bile endişelenmekteydiler. Dolayısıyla Ömer Fevzi, böylesi bir hassa konuda İran'a yapılacak her teşebbüste kendi görüşünün alınmasını veya bilgilendirilmesini istemiş ve bu gibi teşebbüslerin bir yanlış anlamaya neden olmaması için vaktiyle münasip bir şekilde İranlıların haberdar edilmesinin ve muvafakatlerinin alınmasının uygun olacağını bildirmekteydi⁵⁴.

Rus Askerlerinin İran'ı Tahliyesi

İhtilal patlak vermeden önce Rusya'nın cephelerdeki durumu henüz savaşın ikinci yılından itibaren bozulmaya başlamıştı. Bunun altında yatan sebep de yine Rusya'nın iktisadi vaziyetinin kötüleşmesiyle ilgiliydi. Nitekim ülkedeki fabrikaların çoğu kapanmış, kara borsacılık artmış ve nihayetinde ortaya çıkan hayat pahalılığı halkın günlük ihtiyacını karşılayamayacak duruma gelmesine sebep olmuştu. Buna rağmen savaş zenginleri lüks içinde yaşamakta, servet sahibi kimseler de çocuklarını askerlik muafiyetinden tutmak amacıyla iltimas ya da varlıklı kimselere rüşvet vermekteydiler. Bütün bunlar halkın gözünden kaçmadığı gibi Rus ordusu içerisinde de hoşnutsuzlukların artmasına sebep olmaktaydı⁵⁵. Yine 1917'de kış şartlarını zorluğu, sağlık hizmetlerin yetersizliği, harekât sahasında bulaşıcı hastalıkların kol gezmesi buna karşılık askerlere yeterli derecede aşı tatbik edilmemesi, doktor ve hastane yetersizliği, yiyecek ve giyecek eksikliği de kayıpların artmasına sebep oldu⁵⁶. Ayrıca savaş bıkkınlığı askerlerin cephelerden firar etmesine sebep oluyordu. Nitekim Rusların savaştıkları cephelerde 1917 yılına doğru kaçak asker sayısı bir buçuk milyona dayanmıştı⁵⁷. Bu durum İran'da bulunan Rus askerleri arasında da yaygındı.

⁵⁴ Metin, *a.g.t.*, s. 164-165.

⁵⁵ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 424.

⁵⁶ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, 1917 Yılı Hareketleri*, C. 4, Ankara: Genelkurmay Basımevi, Ankara 1964, s. 194-195.

⁵⁷ Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 424.

İhtilal başladığında İran'da özellikle de Kuzey İran'da çok sayıda Rus askeri üssü bulunuyordu. Bunlar çarlık adına Osmanlı Devleti ile savaşıyan Ermeni-Nasturi birliklerini örgütleyen ve İran'daki halka karşı her türlü şiddet olayına karışmış güçlerdi⁵⁸. Rusya'daki iktisadi kriz halkın tepkisi sonucunda gösterilerin başlamasına sebep olduğunda İran'da bulunan bu güçler, yeni planlar yapmaktaydılar. Bu plan, Irak'ta (Kutu'l-Amare) Osmanlı ordusu karşısında hezimet yaşayan İngilizlere yardım ulaştırmaktı. Rus Kafkas Ordusu'nun planı, Sivas ve Sinop hattına kadar olan İç ve Doğu Anadolu topraklarını işgal ettikten sonra Güneye doğru harekete devam ederek Musul yoluyla Irak'taki İngiliz birlikleri ile birleşmekti⁵⁹. İngilizler, Bağdat'ı Türklere karşı korumak amacıyla Rusların Musul'a doğru ilerlemelerini kabul etmişti. Bu plan, İngilizlerin Kilikya sahiline çıkarma yapmaları sureti ile Türk ordularının imhası maksadı ile sağlanacaktı⁶⁰. Şubat İhtilali'nin patlak vermesiyle bu plan sonuçsuz kaldı ve harp bıkkını askerler arasında ihtilal sevinçle karşılandı. Fakat Geçici Hükümet beklenenin aksine askerleri İran'dan çekmedi ve savaşıma devam etme karar aldı. Bunun üzerine İran'a 70.000 civarında yeni asker gönderildi⁶¹.

Geçici Hükümetin aksine Bolşevikler, iktidarı el geçirdikten sonra savaş karşıtı bir politika izlediklerinden Rusların savaştıkları diğer cephelerde olduğu gibi bu durum İran'da da etkisini gösterdi. Savaşın ilk iki yılında zaten muharebe etme isteğini kaybeden İran'daki Rus askerleri içinde ihtilal, hızlı bir şekilde yankı buldu. Buradaki Rus askerleri, Bolşeviklerin İttifak devletleri ile barış görüşmelerini sürdürdüğü sırada beyaz bayrak açarak "yakında sulh olacak" diye bağırmağa başladılar. Sulh imzalanacağını düşünen askerler, müzik çalarak, havalı fişek ve bomba atarak sevinçlerini gösteriyorlardı. Bazı Rus askerleri de buldukları cephelerin bazı kısımlarına kırmızı bayrak asarken, bazıları da ellerinde kırmızı bayrakla dolaşıyorlardı. Osmanlı

⁵⁸ Belen, a.g.e., s. 194.

⁵⁹ Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 176.

⁶⁰ Belen, a.g.e., s. 193.

⁶¹ Kaveh Farookh, *Iran at War (1500-1988)*, Osprey Publishing, Oxford 2011 s. 237.

askerlerinin icra edilen ateşlerine karşı da onlara beyaz bayrak göstererek karşılık vermekteydiler⁶².

Rus askerlerin çoğunluğunun beyaz bayrak açmaları artık savaşmak istemediklerinin bir göstergesiydi. Bu durum askerlerin disiplinden çıkmasına sebep oldu. 28 Nisan'da II. Kafkas Türk Kolordusunun karşısında 153. Rus Alayı erleri, ellerinde "yaşasın cumhuriyet" yazılı bayraklar ile konuşma isteğinde bulunduktan sonra siperlerine geri dönüyorlardı⁶³. Bilhassa Kuzey İran'da on binlerce askerin olduğu bölgelerde ciddi dipsizlikler baş gösterdi. 1916 yılına kadar bölgede görevli iyi bir birlik olan Rus Kazak birliği içindeki erler de görev yerlerini terk etmeye başladılar ve üstlerine itaat etmeyi bıraktılar. Bazı önemli Rus uyruklu şahıslar da askerler tarafından tutuklandılar⁶⁴. Birliklerinden bağımsız hareket etmeye başlayan bu erler, şarap ya da başka alkollü içecekler tedarik ederek bölgede sarhoş bir şekilde gezmeye başladılar⁶⁵. Düzeni ve birliği bozulan bu Rus askerleri iaşelerini temin edemediklerinden çevreyi yağmalamaya başladılar⁶⁶. İran'ın diğer vilayetlerinde bulunan Rus askerleri arasında da durum pek farklı değildi. İsfahan'da bulunan Kazak askerleri görevlerini ifa etmekten vazgeçmişler ve üstlerine selam vermeyi de bırakmışlardı. Bazı askerler ise eşkıyalığa başlamışlardı. Bu askerlerin bir kısmı da şarap ve rakı tedarik ederek içip sızıyorlardı. Devriye ve emniyet hizmetlerine de son verilmişti. İsfahan ve çevresi bu eşkiya çetelerinin kontrolü altına geçmişti⁶⁷. Askerler artık savaşmayı reddettiklerinden silahlarını bırakarak memleketlerine dönmek istiyorlardı. İran hükümetinin otorite kuracak jandarma ve polis gücünden yoksun olması sebebiyle bu kargaşa ortamı gittikçe genişledi. Fakat çevresine iyi davranan askerler de vardı. Savaşmak istemeyen Tebriz'deki Rus askerleri halka "arkadaş" veya "yoldaş" şeklinde hitap etmekteydiler⁶⁸.

⁶² BOA. HR. SYS., 2113/13.

⁶³ Belen a.g.e., s. 194-195.

⁶⁴ Majd, a.g.e., s. 143.

⁶⁵ Percy Sykes, *A History of Persia*, C. 2, London 1921, s. 486.

⁶⁶ M. Larcher, *Büyük Harpte Türk Harbi*, çev. Mehmet Nihat, C. 2, İstanbul 1927, s. 425.

⁶⁷ Sykes, a.g.e., s. 487.

⁶⁸ Karabalık, a.g.t., s. 114; Touraj Atabaki, "I. Dünya Savaşı, Büyük Devletler Arasındaki Çekişmeler ve İran'da Siyasal Toplumun Doğuşu". *İran ve Birinci Dünya Savaşı*, Ed. Touraj Atabaki, Çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s. 3-4.

İran hükümetinin içinde bulunduğu vaziyetten dolayı Rusların çekilmekte oldukları bölgeler büyük zarar görmekteydi. Rusya iç savaşa girerken, Bolşevikler, İran'da kalan tüm Rus subaylarının Rusya'ya dönmesini talep etmişlerdi⁶⁹. Ancak General Baratov ve Bicherakov kumandanlığındaki Rus birliklerinin bir kısmı ve İran Kazak Tugayı subayları Sovyet Komutanlığına itaat etmeyi ve geri dönmeyi reddettiler. Bunlar 800 asker ile 114 subaydan ibaretti. Rusya'nın ihtilalci yönetimine tabi olmak istemeyen bu asker ve subaylar, bölgede kalarak Ermeni ve Nasturilerden oluşan 20 bin kişilik bir orduyu eğitmeye başladılar⁷⁰ ve İngilizlerin askerlik hizmetlerine katıldılar. Bunlar dışında Rus yetkililerin çağrılarına uymayan diğer tüm çarlık diplomatları, Sovyet Rusya'nın diplomatik hizmetinden men edildiler⁷¹.

Rus İhtilali, İran'da birkaç istisna dışında, askerlerin cephelerinden düzensiz bir şekilde geri çekilmelerine yol açmıştı⁷². Bu birlikler Hazar sahillerine doğru çekilmeye başlayıp, silahlarını bıraktılar veya satıp, vatanlarına erken dönmekteydiler. Bu askerler çekilirken Urmiye kasabasında iki yüz dükkânı yağmaladılar. Aynı şekilde Tebriz'deki Pazar da bu askerlerden dolayı oldukça zarar gördü⁷³. Bu sırada bölgede bulunan Osmanlı birlikleri ise Salmas'ı zapt edip ileri hareketlerine devam etmekteydiler. Salmas'taki Ermeni ve Nasturiler de Ruslar birlikte geri çekilirken çevredeki Müslüman köylerine tecavüz ediyorlardı. Bu arada Müslüman köylerine tecavüz edenler Osmanlı askerleri tarafından yakalanıp cezalandırılıyorlardı. Rusların geri çekilmesi ile cephenin uzun vadesinde güneydeki Hanikin'den kuzeydeki Kafkasya'ya kadar ciddi bir boşluk açıldı⁷⁴.

⁶⁹ Farookh, *a.g.e.*, s. 237.

⁷⁰ Talas Avşarlı, "Birinci Dünya Savaşı'nda Güney Azerbaycan'da Asuri, Ermeni ve Kürt İsyanı". *Güney Azerbaycan Sosyal Kültürel ve Siyasal araştırmaları Dosyası*, S. 4, (2005), s. 79.

⁷¹M. Mamedova, "Russia ii. Iranian-Soviet Relations (1917-1991)," *Encyclopædia Iranica*, <https://iranicaonline.org/articles/russia-ii-iranian-soviet-relations-1917-1991> (Erişim tarihi:20.01.2021).

⁷² Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye, 2. Şube, (BOA. DH. EUM. 2. ŞB): 84/6. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. DH. EUM. ŞB.) olarak kısaltılmıştır.

⁷³ Ahmed Kesrevi, *Tarih-i Hicdeh Sale-i Azerbaycan*, İntişarat-ı Emir Kebir, Tehran 1350, s. 706.

⁷⁴ BOA. DH. EUM. 2. ŞB. 3/66.

Rusların bölgeden çekilmesi, Hazar boyunca Orta Asya'da Osmanlı-Alman gücünün oluşmasını belirgin hale getirdi. İngilizler, bu Türk-Alman gücü karşısında kaygılanmaya başladılar⁷⁵. Ayrıca Rusların askerlerini İran'dan çekmeye karar vermeleri üzerine İngilizler, bölgede yalnız kaldılar. Bu boşluğu doldurmak isteyen İngilizler, bölgede siyaset değişikliğine gittiler. Rus askerlerinin İran'dan çekilmesini önlemek amacıyla Rusların daha önce askerlerine ödedikleri aylık 100 bin tümeni kendileri vermeye teşebbüs ettiler. Bir diğer teşebbüsleri de Kazvin yakınlarında bulunan merkez ordugâhlarını Bağdat-Kazvin-Reşt arasına nakletmek oldu. İngilizlerin buradaki amaçları hem yeni Rus yönetiminin aleyhine çalışmak ve hem de İran'ın kuzey batısındaki Osmanlı ilerleyişini önlemektir. Bir diğer önlemden General Dunsterville komutasındaki orduyu Bağdat-Hemedan-Reşt üzerinden Bakü'ye göndermekti. Fakat İngilizlerin bu planı o sırada Gilan'ı elinde bulunduran ve yabancılara karşı isyan etmiş olan Mirza Küçük Han'ın direnişi ile karşılaştı⁷⁶.

Brest-Litovsk Antlaşması sonucu Osmanlı birliklerinin de İran'ı terk etmesi gerekiyordu. Fakat İngiliz, Ermeni ve Nasturilerin Ruslardan boşalan yerlere yerleşmeleri bunu olanaksız hale getirdi. Savaş boyunca tarafsızlığını ilan eden İran Hükümeti de bu meselenin çözülmesini istiyordu. İran'ın tarafsızlığına saygı duyulmasını isteyen İran hükümeti, Osmanlı Devleti'nin İran topraklarını boşaltmadığını üstelik bölgedeki aşiretleri tahrik edip İran topraklarına yeni birlikler gönderdiklerinden şikâyet ediyordu. Üstelik İran topraklarının tahliyesinin Rus ve İngilizlerden de talep edildiğini Osmanlı askerlerinin de aynı şekilde İran'ın tarafsızlığına saygı duyup boşaltmasını istemektedir⁷⁷. İran hükümetinin bu taleplerine Osmanlı Devleti, İran'ın istiklal ve tarafsızlığına riayet edilmesi gerektiğinden tahliye için gerekli emrin verildiğini bildirdi⁷⁸.

Rusların bölgeden ayrılması sonucu ortaya çıkan otorite boşluğu yeni sorunları ortaya çıkardı. İran'ın şehir, kasaba ve köylerinde otorite

⁷⁵ George Lenczowski, "Foreign Powers" Inversion in Iran During World War I", *Qajar Iran (1800-1925)*, Ed: Edmund Bosworth and Carole Hillenbrand, Edinburgh University Press, Edinburgh 1983, s. 87.

⁷⁶ Karadeniz, *Kaçar Hanedanı*, s. 342.

⁷⁷ BOA. HR. SYS. 2340/43.

⁷⁸ BOA. HR. SYS. 2340/50.

boşluğunun ortaya çıkması ve İran hükümetinin güçlü bir ordu gücünden yoksun olması büyük bir kargaşa ortamının oluşmasına sebep oldu. Ruslar, bölgeden çekildikten sonra kendilerinden geriye kalan cephaneden en çok faydalanan Ermeni ve Nasturiler oldu. Ermeni ve Nasturileri eğitmek üzere Tiflis'ten çok sayıda İngiliz ve Fransız subay İran'a geldi⁷⁹. Bu sırada İran'daki Ermeni ve Nasturilere savaş sırasında aileleriyle beraber Osmanlı topraklarından göç eden 12.000 Celov (Osmanlı Nasturileri) katılmıştı. Ayrıca Erivan, Nahcivan ve Van'dan gelen Ermeni sayısı da 5000'den fazla idi. Salmas, Urmiye ve Salduz şehirlerindeki bu kuvvetlerin toplamı 20.000 kişi olmuştu. Bu birliklere 800 Rus ve 72 Fransız komutan önderlik ediyordu. Fransız ve Ruslar dışında Amerikan Konsolosları ile Urmiye'de yaşayan Amerikan Hıristiyan Misyonu ve Fransız hastanesi müdürünün de yardımıyla⁸⁰ İran'da bilhassa Urmiye ve Salmas havalisinde toplanan Ermeni ve Nasturiler ihdas ettikleri askeri teşkilatlar sayesinde bölgede üstünlük kurmuşlardı⁸¹. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte kendilerine bir "Ermenistan Devleti" kurma karşılığında Rusların yanında savaşan ve Anadolu'dan göç eden Ermenilerce de takviye edilen bölge Ermenileri, Rus askerlerinden geriye kalan silah, cephane ve iaşe ambarlarını ele geçirerek Osmanlı Devleti'nin daha önce Ruslar tarafından işgal edilmiş olan topraklarında bir Ermenistan vücuda getirmek istiyorlardı. Bunlar yavaş yavaş büyüyerek, taburlar, alaylar teşkil etmeye başladılar⁸².

Nasturilerin de Ermenilere benzer arzuları vardı: Urmiye ve Salmas havalisinde bağımsız bir devlet kurma hayali olan Nasturiler, Bolşevik İhtilali sonrasında Osmanlı kuvvetlerinin Tebriz'e yapacağı olası bir askerî harekât karşısında İngilizlerin güdümünde tampon vazifesi göreceklerdi. Nasturiler de Ermeniler gibi Ruslardan geriye kalan silah ve diğer askeri teçhizatları ele geçirdiler ve bazı gönüllü Rus subaylarınca

⁷⁹ Avşarlı, a.g.m., s. 80.

⁸⁰ Yılmaz Güneyle, "I. Dünya Savaşı'nda Güney Azerbaycan'da Osmanlı-Rus Rekabeti", *Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası*, Güney Azerbaycan Tanıtım Cemiyeti, (2005), s. 31-32.

⁸¹ E. Aysan, *Büyük Harpte İran Cephesi*, C. 3, İstanbul Askerî Matbaası, İstanbul 1938, s. 1.

⁸² Martin Van Bruinessen, "20. Yüzyılın Başında Türk-İran Sınırında Bir Kürt Müttegallibe", *İran ve Birinci Dünya Savaşı*, Ed. Touraj Atabaki, Çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 90.

desteklenmeye devam edildiler. İngilizler de Bakü petrolünün Alman ve Osmanlı tehlikesi altında olduğunu düşündüklerinden Nasturileri desteklemeye başladılar. Bu amaçla 1917 yılının Aralık ayında İngiliz subay Yüzbaşı Gracey Van'dan Urmiye'ye geçti. Burada Nasturileri örgütleyerek, Osmanlı birliklerine karşı savaştırmak için gizli toplantılar tertip etti. İngiliz subay dışında bu toplantıya Amerikalı misyon müdürü Mr. Shedd, Rusya konsolos vekili Mr. Nikitin, Urmiye'deki Fransız Piskoposu Monsignor ve Nasturi Patriği gibi Nasturi temsilcileri de katıldı. Toplantı da genel olarak Nasturilerin savaşması üzerinde duruldu ve karşılık olarak kendilerine askeri ve mali destek verileceğini ayrıca Nasturilerin hayalini kurdukları bağımsızlık isteklerinin düşünüleceği sözü verildi. Bunun üzerine harekete geçen Nasturiler, bölgedeki Müslümanlara zarar vermeye başladılar. Bunun dışında bir Fransız misyonu da Nasturilere kendilerini Türklere karşı korumaları için silah dağıtıyordu. Bu arada İngilizler Urmiye'deki Nasturilerle irtibat kurma ve Nasturi başıbozuklarını Tebriz'e yönelik bir Türk akınına karşı savaş gücüne dönüştürme girişiminde bulundu⁸³. Bu sırada 29 Mart 334 (29 Mart 1918) tarihinde alınan bir telgrafa göre Savuçbulak ve Salduz'a gelen Ermeni ve Nasturilerin de içerisinde bulunduğu 400 Rus Kazak askeri Savuçbulak ve Salduz arasındaki karayı tahrip ettikten sonra ele geçirdikleri erzakla Savuçbulak'a geri çekilmişlerdi. Ruslar Salmas ve civarına yerleştirdikleri Van Ermenileri ile Nasturiler yardımıyla Kafkasya'daki ordularının iaşelerini temin için erzak gasp etmeye gasp ediyorlardı. Ruslar, Ermeni ve Nasturiler aracılığıyla buradan topladıkları zahireyi gemilerle gönderdikten sonra Savuçbulak'tan Tebriz'e geçmişlerdi⁸⁴.

Ermenilerin ve Nasturilerin bölgedeki yıkıcı faaliyetlerinden yerel Müslüman halk (Kürtler ve Azeriler) memnun değildi. Dahası İran hükümeti de rahatsızdı. Rusların bölgeden ayrılması ile başlayan karşılıklı intikam arayışları Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında acımasız bir şiddetin artmasına sebep oldu. Hıristiyanlar daha iyi silahlanmış olduklarından en fazla zararı Azerbaycan Türkleri ile herhangi bir aşirete mensubiyeti olmayan Kürtler gördü. 1918 yılında Urmiye'de Kürtler ile Ermeniler ve Nasturiler arasında başlayan çatışmalarda Nasturiler galip

⁸³ Karabalık, *a.g.t.*, s. 113; Bruinessen, *a.g.m.*, s. 72-73.

⁸⁴ BOA. DH. EUM. 2. ŞB., 15/9.

geldi ve kente hâkim oldular⁸⁵. Bu olaylar sırasında Ermenilere Ağa Petros, Nasturilere, Marşimon kumandanlık etmekteydi. İhtilal sonrası ülkelerine dönmeyi reddeden bazı Rus askerleri de 1918 yılında Ermenilere destek vererek Hoy, Salmas ve Urmiye’de Türklere ve Kürtlere büyük kıyımlar yaptılar. Günümüzde Urmiye trajedisi olarak kayıtlara geçen bu olaylar sırasında Müslüman erkeklerin çoğu katledilmiş, kadınların ise ya ırzına geçilmiş ya da tutsak edilmişlerdir. Bu olayların yaşandığı bir gece 1500 Azerbaycanlı öldürüldü⁸⁶.

İran hükümeti, İran’ın kuzeyinde meydana gelen karışıklıklardan Osmanlı Ordusunun ilerleyişinin sebep olduğunu iddia ediyordu. Bu iddiaya karşılık Osmanlı Devleti, gerekli tahkikatı yaptıktan sonra İran hükümetine olayların sebebi hakkında cevap verdi. Yapılan tahkikata göre Ermenilerin Osmanlı askerleri tarafından katledildiğinin aslının olmadığı, Tebriz ve Meraga dolaylarında yaşayan Ermenilerin huzur içinde yaşadıkları ve yalnızca Hoy, Dilman ve Urmiye civarında meskûn olan Ermenilerin, Nasturiler ile birlikte bir hükümet teşkiline niyetlenmeleri üzerine üzerlerine usulen hareket edildiği bildirildi⁸⁷.

Sonuç

Rusya’nın bir asırdan fazla süren İran üzerindeki tahakkümü nihayet Bolşevik İhtilali ile sona erdi. Ruslar, XIX. yüzyıldan itibaren İran karşısında elde ettikleri bütün ayrıcalıklarından vazgeçtiler. Bu durum İran’da özgürlük yanlısı grupların ilk defa demokrasiden söz etmelerine sebep oldu. Cumhuriyet ve Demokrasi fikirlerinin tartışılmasının yolunu açtı.

Savaş öncesinde Rusya’nın İran’a askeri yığınak yapması ve Ermeniler, Nasturiler ve bazı Kürt aşiretleri arasındaki faaliyetleri bölgeyi etnik çatışmaların alanı haline getirdi. Ermeniler, Nasturiler ve Kürtlere verilen devlet kurma vaatleri, onları Rusya ve müttefikleri yanında savaşa sürüklese de ilk hayal kırıklıklarını Rusya’nın Bolşevik İhtilali ile savaştan çekilmeleri sonucu yaşadılar. Çünkü İhtilal sonucu ellerinde hiçbir şey kalmadı ve üstelik bölgede zor durumda kaldılar. Bundan

⁸⁵ Bruinessen, a.g.m., s. 90.

⁸⁶ Anar İskenderli, *Realities of Azerbaijan (1917-1920)*, Xlibris Corporation, 2001 s. 132-133.

⁸⁷ Karabalık, a.g.t., s. 117.

dolayı bölgede etnik çatışmalar daha da arttı ve binlerce insan bu çatışmalarda hayatını kaybetti. Nasturiler, bu çatışmalardan kurtulmak için yerlerini terk ederek Musul'a göç etmek zorunda kaldılar. Aynı şekilde bölgede tutunamayan bazı Kürt aşiretleri de Osmanlı topraklarına göç ettiler. Bu da beraberinde yeni sınır sorunlarını gündeme getirdi. Bu durum Osmanlı Devleti ile İran arasında uzun süre çözilemeyen sorunlara sebep oldu.

Bolşevik İhtilali ile Ruslar bölgeden çekildikten sonra bölgede bu sefer İngiliz, Ermeni ve Nasturi tehlikesi daha da arttı. Bolşevik İhtilali ile her ne kadar Rus ordusu bölgeyi terk etse de tahliye sırasında geçtikleri bölgeleri yağmaladılar ve evleri ateşe verdiler. Ayrıca Rusların yağma faaliyetlerine karşı duran Kürt aşiretlerinin Rus askerlerine saldırması küçük çatışmaların yaşanmasına sebep oldu. Rusların çekilmesi ile kendilerinden geriye kalan teçhizatları ele geçiren Ermeni ve Nasturiler bölgede büyük katliamlar yaptılar. İngiltere ise bölgedeki boşluğu hem Hindistan'ı tehlikeye sokacağı gerekçesiyle hem de Bakü petrolerini Osmanlı ve Almanlara kaptırmamak için bölgeye asker sevk etti. Bu da bölgedeki karmaşanın daha da artmasına sebep oldu. Bu sırada İran'dan Kafkasya'ya göç eden fabrikalarda ve petrol sahalarında çalışan işçiler, Bolşevik ihtilalinden sonra eve döndüklerinde işsizler ordusuna katıldılar

Bolşevik İhtilali sonucu Rus askerlerinin bölgeden çekilmesi İran hükümetinin içinde bulunduğu durumu değiştirmede. İran nüfusu arttığı gibi fakirleşti, ekonomi çöktü, neredeyse iflas etti. İran hükümeti, Ermeni, Nasturi ve Kürtler gibi yerel güçler tarafından kuşatıldı. Bölgesel protesto hareketleri mevcut duruma meydan okumaya başladı. Hükümetin, bütün önlemleri yetersiz kaldı. Bölgede tek otorite olarak asker kaçakları ile birlikte milliyetçi motivasyonlu kişilerden oluşan ve yüzlerce Osmanlı askeriyle de tahkim edilen Simko İsmail Ağa kaldı. Dolayısıyla bölge uzun bir süre daha kaos içerisinde kaldı.

Kaynakça

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)⁸⁸

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Belgeleri (HR. SYS.)

⁸⁸ Arşiv belgelerinin numaraları metin içerisinde verilmiştir.

BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)

BOA, Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî (DH. ŞFR)

BOA, Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye, İkinci Şube Belgeleri

BOA. Hariciye Nezareti İstişare Odası (HMŞ. İŞO.)

Kaynak Eserler, Araştırma ve İncelemeler

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

Aslanova, Sevilya, *20. Yüzyıl Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası*, Ankara 2011.

Atabaki, Touraj, "1. Dünya Savaşı, Büyük Devletler Arasındaki Çekişmeler ve İran'da Siyasal Toplumun Doğuşu". *İran ve Birinci Dünya Savaşı*, Ed. Touraj Atabaki, Çev: Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, ss. 1-9.

Avşarlı, Talas, "Birinci Dünya Savaşı'nda Güney Azerbaycan'da Asuri, Ermeni ve Kürt İsyanı", *Güney Azerbaycan Sosyal Kültürel ve Siyasal araştırmaları Dosyası*, S. 4 (2005), ss. 75-83.

Aysan, E, *Büyük Harpte İran Cephesi*, C. 3, İstanbul Askerî Matbaası, İstanbul 1938.

Azeri, Ali, *Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hıyabani 1918-1920*, Elila Elektronik İletişim Ajansı, Ankara 1995.

Bayur, Yusuf Hikmet *Türk İnkılâbı Tarihi (1914-1918)*, C. 3/4, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.

Belen, Fahri, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, 1917 Yılı Hareketleri*, C. 4, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1964.

Bruinessen, Martin Van, "20. Yüzyılın Başında Türk-İran Sınırında Bir Kürt Müttegallibe". *İran ve Birinci Dünya Savaşı*, Ed. Touraj Atabaki, Çev: Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.

Car, E. H, *Sovyet Rusya Tarihi, Bolşevik Devrimi (1917-1923)*, Çev: Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul 2004.

Cezani, Bijan, *İran Meşrutiyet Devrimi (1906-1911)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004.

Çolak, Mustafa, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

Çolak, Mustafa, *Enver Paşa, Osmanlı-Alman İttifakı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008.

Delir, Neyyire, "Berresi Tebyiki Monesabate Seyasi Dovlete Enkelabe Fevriye u Enkelabe Okteber Rusya Ba Dovlete İran", *Biannual of Journal Historical Studies of Islamic World at Imam Khomeini Specialized University*, C. 3/5, (2015), pp. 7-36.

Elem, Ebbas Brumende u Ehedof, Azer Melek, "Monesebatte Hokomete Şurevi Ba Moselmanane Sakine Rusye der Deh Evvele Enkelabe Bolşeviki (1917-1927)", *Moteleate Tarihe İslam*, C. 10/38, (1397).

Erwand, Abrahamian, "The Crowd in the Persian Revolution". *Iranian Studies*, S. 2/4, (1969), pp. 128-150.

Farrokh, Kaveh, *Iran at War (1500-1988)*, Osprey Publishing, Oxford 2011.

Genceliyeva, Seriyve, "Ekim Devrimi'nin İran'a Etkileri", *100. Yılında Sovyet ihtilali ve Türk Dünyası*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara (2018), ss. 911-919.

Güneyli, Yılmaz, "I. Dünya Savaşı'nda Güney Azerbaycan'da Osmanlı-Rus Rekabeti", *Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası*, Güney Azerbaycan Tanıtım Cemiyeti, Ankara 2005, ss. 21-39.

Issawi, Charles, "Iranian Trade, 1800-1914". *Iranian Studies*, S. 16, (1983), pp. 229-241.

İskenderli, Anar, *Realities of Azerbaijan (1917-1920)*, Xlibris Corporation, 2001.

Karabalık, Kamuran, *Birinci Dünya Savaşı'nda Güney Azerbaycan*, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bolu 2019.

Karadeniz, Yılmaz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795- 1925)*, Bakış Yayınları, İstanbul 2006.

Karadeniz, Yılmaz, *Kaçar Hanedanı 1795-1925*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Malatya 2004.

Kesrevi, Ahmed, *Tarih-i Hicdeh Sale-i Azerbaycan*, İntişarat-ı Emir Kebir, Tehran 1350.

Kılıç, Selami, "Türk-Alman Kaynakları Işığında Sovyet İhtilali Sonrası Kafkasya", *Birinci Dünya Savaşında Karadeniz ve Kafkasya, Askeri, Siyasi ve Sosyal Gelişmeler*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2017, ss. 173-229.

Kurat, Akdes Nimet, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barış (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)", *Bellekten*, C. XXXI/123, (1967), ss. 375-413;

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.

Larcher, M., *Büyük Harpte Türk Harbi*, C. 2, Çev. Mehmet Nihat, İstanbul 1927.

Lenczowski, George, "Foreign Powers" Invention in Iran During Word War I", *Qajar Iran (1800-1925)*, Ed. Edmund Bosworth and Carole Hillenbrand, Edinburgh University Press, Edinburgh 1983, pp. 76-93.

Majd, Mohammad Gholi. *Persia in World War I and Its Conquest By Great Britain*, University Press of America: New York, 1984.

Mamedova, M., "Russia ii. Iranian-Soviet Relations (1917-1991)," *Encyclopædia Iranica*, <https://iranicaonline.org/articles/russia-ii-iranian-soviet-relations-1917-1991> (Erişim tarihi:20.01.2021).

Metin, Barış, *Birinci Dünya Savaşı'nda İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.

Mulâi, Ali Reza, "Baz Hovani movzu Seyasi Moderres der Beraber Oltimatum 1911 Rusya be İran", *Jostarha-yi Seyasi Moesser, Pojoşgah-i Ulum-i Ensani u Moteleat Ferhengi*, 1/6, (1394), ss. 115-95.

Neyyiri, Lokman Dehkan, "Yüzyılın İlk Yarısında İran ve Osmanlı Devletlerinin Zayıflatılması ve Avrupa'nın Bundaki Rolü", *Onuncu ve Yirminci Yüzyıllar Arasında İranlılar ve Türklerin Batıyla İlişkileri*, Çev. Sayyid Abu Talib Ruhani, Ziya Türkyılmaz, Omid Rambod, Uluslararası Kültürel İncelemeler Merkezi, Tahran 2005.

Niyâ, Cafer Mehdi, *Heft Bar İşgal-i İran der 23 Karn*, C. 4, İntişarat-ı Panos, Tehran 1377.

Paine, Chris; Schoenberger, Erica, "Iranian Nationalism and the Great Powers: 1872-1954". *MERIP Reports*, S. 37 (1975), pp. 3-28,

Rezai, Abdülazim, *Tarihe Deh Hezar Sale İran*, Tehran 1378.

Sadıgov, Ramin, "Bolşeviklerin Geçici Hükümeti Devirme Girişimi: 1917 Temmuz Ayaklanması", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXXIV / 1, (2019), ss. 229-268.

Sander, Oral, *Siyasi Tarih (İlkçağlardan 1918'e)*, Ankara 2008.

Sürmeli, Serpil, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara 2001.

Sykes, Percy, *A History of Persia*, C. 2, London 1921.

Şevket, Doktor Fahreddin, *İran*, haz: Derya Örs, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.

Şeyh'ü-l Selami, Cevad, *Simaye Ahmed Şah Kaçar*, C. 1, Tahran 1367.

Ünal, Fatih, "Şikak Aşireti ve Reisi Simko Lakaplı İsmail Ağa'nın Faaliyetleri", *Tarih Dergisi*, C. 0/44, (2006), ss. 169-198.

Yeşilot, Okan, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 36, (2008), ss. 187-199.

Adapazarı'nda Yaşanan Asayiş Sorunları (1876-1908)*

Cengiz Keskin*

(ORCID: 0000-0002-1919-1981)

Makale Gönderim Tarihi

08.07.2021

Makale Kabul Tarihi

25.09.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Keskin, C., “Adapazarı'nda Yaşanan Asayiş Sorunları (1876-1908)”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2021): 689-725.

APA: Keskin, C. (2021). Adapazarı'nda Yaşanan Asayiş Sorunları (1876-1908). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (2) , 689-725.

Öz

Farklı etnik kökenden birçok milletin yaşadığı Adapazarı, bölgeye gelen muhacirlerle birlikte daha da karışık bir hale gelmiştir. Bir sorun yumağını andıran bu bölgede, öne çıkan ana asayiş sorunu hırsızlıktır. Özellikle muhacirlerin Adapazarı'nda yaşayan zengin halkın mallarını gasp ettikleri görülmektedir. Direnip karşı koymaya çalışanlar ise darp edilmiş, hatta öldürülmüşlerdir. Muhacirlerin perişan durumlarının bu suçlara zemin hazırladığı açıktır. Uzak coğrafyalardan tüm mal varlıklarını bırakarak Adapazarı'na gelen bu insanlar, bu tür suçlara karışmışlardır.

Bu kaotik durum Adapazarı ve çevresinde mevcut olan huzursuzluğu daha da arttırmıştır. Her an bir eşkiya veya çete grubuyla karşılaşılma tehlikesi, bölge halkını tedirgin etmiştir. İngiltere ve Amerika gibi devletlerin Ermeniler üzerinde yaptıkları çalışmalar da bölgedeki asayiş bozmuştur. Bu misyonerlik faaliyetlerinden Adapazarı'nda yaşayan Ermenilerin fazlasıyla etkilendiği görülmektedir. Bağımsızlık hayali ile eylemlerde bulunan Ermeniler, bölgede

* Bu çalışma Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında Doç. Dr. Turgut Subaşı danışmanlığında yürütülen “I. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi (1876-1908)” isimli doktora tezinden üretilmiştir.

* Dr., Kırklareli Üniversitesi, Türkiye, cengizkeskin@klu.edu.tr.
PhD., Kırklareli University, Turkey.

bazı problemlerin yaşanmasına neden olmuşlardır. Adapazarı'nda yaşanan asayiş sorunlarından biri de iskâna uygun olmayan bataklıkların kurutulmasıyla ortaya çıkmıştır. Kurutulan araziler üzerindeki hak iddiaları yüzünden çeşitli asayiş sorunları baş göstermiştir. Osmanlı Devleti'nin aldığı önlemler ise sorunları bir dereceye kadar azaltmış, ancak sona erdirmemiştir. Adam kaçırma, tehdit, darp, gasp, yaralama ve cinayet hâdiseleri bölgede sıklıkla karşılaşılan ve neredeyse sıradanlaşan asayiş sorunlarındandır.

Anahtar Kelimeler: Adapazarı, Asayiş, 1876-1908, Muhacirler, Ermeniler.

Public Order Problems in Adapazarı (1876-1908)

Abstract

Adapazarı, where many nations from different ethnic origins live, has become even more confused with the immigrants coming to the region. In this region, which resembles a ball of problems, the main security problem that stands out is theft. It is seen that especially immigrants usurped the wealth of the rich people living in Adapazarı. Those who resisted and tried to resist were battered, even killed. It is clear that the miserable situation of the refugees laid the groundwork for these crimes. These people, who came to Adapazarı leaving all their assets from distant geographies, have been involved in such crimes.

This chaotic situation has further increased the unrest in Adapazarı and its surroundings. The danger of encountering a bandit or gang group at any moment has worried the people of the region. The studies conducted by states such as England and America on Armenians also disturbed the public order in the region. It is seen that Armenians living in Adapazarı were greatly influenced by these missionary activities. Armenians, who took action with the dream of independence, caused some problems in the region. One of the public order problems in Adapazarı emerged with the drying of the marshes that were not suitable for housing. Various public order problems have arisen due to the claims on the dried lands. The measures taken by the Ottoman Empire alleviated the problems to a certain extent, but could not end. Kidnapping, threats, assault, extortion, injury and murder are among the most common and almost ordinary public order problems in the region.

Keywords: Adapazarı, Public Order, 1876-1908, Immigrants, Armenians.

Giriş

Güvenlik ihtiyacı insanın en eski ve temel ihtiyaçlarından biridir. İnsanlar, her zaman kendilerini güvende hissetmek ve olası tehlikelere karşı korumak istemişlerdir. Bu durum, toplumların huzur içinde yaşamaları için asayişin sağlanmasını zorunlu kılmaktadır. Tanzimat döneminden itibaren Osmanlı resmi belgelerinde her yerde karşımıza çıkan "asayiş" kelimesi, kamu düzeni kavramını en doğrudan karşılayan terimdir.¹ Bir yerde korku ve kaygı verici hiçbir şeyin bulunmayışı anlamına gelen Farsça kökenli bu kelime, huzur ve güvenlik içinde olma manasına da gelmektedir.² İncelenen 1876-1908 yılları arasında Adapazarı'nda asayişin sağlanması pek de mümkün olamamıştır. Bu dönemde Adapazarı bölgesinde asayiş sorunlarının fazlasıyla yaşandığı görülmektedir. Demografik olarak oldukça karmaşık bir bölge olan Adapazarı'nda, Müslümanlar ile gayrimüslimlerin nüfus oranı birbirine yakındır. Bu durum, Adapazarı'nda etnik kökenli asayiş sorunlarının yaşanmasına zemin hazırlamıştır. XIX. yüzyılın sonlarında bölgedeki en yoğun gayrimüslim nüfusa Ermeniler sahip iken, Rumlar ise ikinci sırada yer almışlardır.³

Adapazarı'nda görülen asayiş problemlerini monografik olarak ele almadan önce, Adapazarı'nın idari yapılanmasına kısaca değinmek bölgedeki sorunların daha iyi anlaşılmasında faydalı olacaktır. Adapazarı'nın incelenen 1876-1908 yılları arasında müstakil İzmit Mutasarrıflığı'na bağlı bir kaza statüsünde olduğu görülmektedir. İstanbul'un hemen yanı başında yer alan ve başkentini Anadolu'ya

¹ Noemi Levy Aksu, *Osmanlı İstanbulu'nda Asayiş (1879-1909)*, Çev: Serra Akyüz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 59.

² *Türkçe Sözlük*, Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009, s. 128.

³ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Çev: Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 270. Miliyetçilik hareketlerinin ön plana çıkmasından sonra nüfus yoğunluğunun stratejik olarak önemli bir konu haline geldiği tartışmasızdır. Osmanlı Devleti'nde yapılan ilk modern nüfus sayımında (1881/1882-1893) Adapazarı'nda 40.318 Müslüman, 10.702 Ermeni, 2.517 Rum yaşamaktadır. Karpat, bu istatistiki bilgilerden de anlaşılacağı üzere Adapazarı'nın genel nüfusunun 53.924 olduğunu belirtmiştir. Görüldüğü gibi, Müslümanlardan sonra bölgedeki en yoğun nüfusa Ermeniler sahip idi. Nüfus yoğunluğunun bir güç teşkil etme bakımından ne kadar önemli düşünüldüğünde, Ermenilerin Adapazarı'ndaki durumu daha net ortaya çıkmaktadır.

açılan kapısı konumunda bulunan İzmit Mutasarrıflığı; Adapazarı, Geyve, Karamürsel ve Kandıra kazalarından müteşekkildir. 1901 yılında idari statüde yapılan bir değişiklik ile Yalova da İzmit Mutasarrıflığı'na bağlanmıştır.⁴ İzmit Mutasarrıflığı 1903 yılında 270.000 kişilik nüfusu ile Osmanlı Devleti'nin önemli bir bölgesidir.⁵ 1906-1907 yıllarındaki demografik veriler ise bahsedilen mutasarrıflığın nüfusunun 289.921'e ulaştığını göstermektedir. Bu bilgiler, bölgenin devamlı bir şekilde göç almaya ve nüfusun hızla artmaya devam ettiğini açıklamaktadır. Adapazarı da özellikle 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı ile demografik olarak bir hayli büyümüş, XX. yüzyılın başlarında İzmit Mutasarrıflığı'nın en büyük kazası durumuna gelmiştir. Nitekim 1906-1907 yılları itibarıyla İzmit'in 65.194, Geyve'nin 46.063, Kandıra'nın 40.523, Karamürsel ve Yalova'nın 40.901 nüfusu var iken, Adapazarı'nın nüfusu 97.240'tır.⁶ Tabi ki bu hızlı nüfus artışı, aşağıda izah etmeye çalıştığımız birçok asayiş problemini de beraberinde getirmiştir.

1853-1856 Kırım Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra Adapazarı'ndaki nüfus oranı Müslümanlar lehine değişmeye başlamıştır.⁷ Kaybedilen topraklardan Adapazarı ve çevresine göç etmek zorunda kalan muhacirlerin, bölgeye olumlu ve olumsuz etkilerinin olduğu söylenebilir. Bölgenin nüfusunun artmasıyla Adapazarı'nın büyük bir kent görünümüne ulaştığı, sosyo-ekonomik hayatının canlandığı açıktır. Yaşanan hızlı nüfus artışının asayiş problemlerine zemin hazırlaması ise göçlerin olumsuz etkisidir. Genellikle eşkıyalık yaparak yaşamlarını devam ettirmeye çalışan bazı muhacir grupları, çeşitli asayiş problemlerine neden olmuşlardır.⁸ Muhacirlerin denetim altına alınamaması, yetkili makamların başa çıkması gereken en ciddi sorunlardan biridir.⁹

⁴ Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1319 (1901), s. 752-755.

⁵ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1321 (1903), s. 715.

⁶ Karpat, *a.g.e.*, s. 348-350.

⁷ Resül Narin, *XIX. Yüzyılda Adapazarı*, Sakarya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Sakarya, 2011, s. 33-34.

⁸ Cengiz Keskin, *I. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi (1876-1908)*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya 2020, s. 227.

⁹ Aksu, *a.g.e.*, s. 109.

Bölgedeki yoğun gayrimüslim nüfusu, özellikle İngiliz ve Amerikan misyonerlerin dikkatinden kaçmamıştır. Ermenileri Protestanlık mezhebine çekmeye çalışan bu misyonerler, Ermenileri Osmanlı toplumuna yabancılaştırmaya çalışmışlardır. Ermenileri bağımsızlık konusunda da teşvik eden misyonerlerin, Ermeni komitecilerle yakın temas halinde oldukları görülmektedir.¹⁰ Ermeni bağımsızlık hareketinin öncüsü ve yönlendiricisi olan bu misyonerler, İzmit ve Adapazarı gibi İstanbul'a yakın bölgelerde açılan gayrimüslim okullarında önemli görevler de üstlenmişlerdir.¹¹ Adapazarı'nda ikâmet eden Ermeni milletin'in ise kendi aralarında bir ihtilaf yaşadığı görülmektedir. Bağımsızlık hareketlerini destekleyen binlerce Ermeni'nin yanında, Osmanlı Devleti'ne bağlı ve mevcut statükoda devam etmek isteyen Ermeniler de mevcuttur.¹²

Adapazarı'nda ortaya çıkan asayiş sorunları, farklı başlıklar altında ele alınabilir. Müslümanlar arasında yaşanan sorunlar, Müslümanların gayrimüslimlerle olan problemleri, misyonerlerin kışkırtmalarıyla gündeme gelen Ermeni meselesi ve bataklıkların kurutulmasıyla ortaya çıkan yeni meseleler bölgedeki asayişsizliğin nedenleri arasındadır. Asayiş sorunlarına karşı yerel idareciler ise etkili önlemler almaya çalışmış, bölgede barış ve huzuru tesis etmeye gayret etmişlerdir. Adapazarı Kaymakamlığı ve İzmit Mutasarrıflığı'nın bu minvalde sık sık denetim yaptıkları, bölgedeki asayiş sorunlarının ivedilikle İstanbul'a bildirildiği görülmektedir.

Çalışmanın tarih aralığı olan 1876-1908 yılları, malum olduğu üzere I. Meşrutiyet ile II. Meşrutiyet arasındaki dönemi kapsamaktadır. Çalışmamızda bu dönemin tercih edilmesinin temel sebebi, bu yıllarda tüm Osmanlı coğrafyasında büyük değişimlerin yaşanmasıdır. Adapazarı'nı diğer bölgelerden farklı kılan gelişme ise aldığı göçlerdir. Özellikle 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı ile Adapazarı'nın nüfusu

¹⁰ Turgut Subaşı, *Anglo-Ottoman Relations and The Reform Question in The Early Period 1839-1852: With Special Reference to Reforms Concerning Ottoman Non-Mumlims*, Basılmamış Doktora Tezi, Birmingham 1995, s. 288-298; Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul, 2005, s. 286-297.

¹¹ Cemal Yetkiner, "İstanbul'da Bir Cemaatin Doğuşu: William Goodell ve Amerikan Protestan Misyonu", *Akademik Orta Doğu Dergisi*, 3/1 (2008), s. 154.

¹² BOA. DH. TMİK. M. 24/82 (15 Aralık 1896/10 Receb 1314).

kontROLSÜZ bir şekilde artmıştır. Önlenemez ve plansız nüfus artışı, farklı mahiyetteki asayiş sorunlarına zemin hazırlamıştır. Daha önceki yıllarda görülmeyen veya nadir karşılaşılan asayiş sorunları, farklı etnik kökenden gelen muhacirlerle birlikte yaşanmaya başlamıştır. Muhacirlerle yerli halk arasındaki kültürel farklılıklar, muhacirlerin yerli halk tarafından istenmemesi ve muhacirlerin bölgeye adaptasyon süreci bazı asayiş sorunlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1876-1908 yılları arasında Adapazarı'ndaki gayrimüslimler üzerinde İngiltere, Fransa, Amerika gibi devletlerin yaptıkları misyonerlik çalışmaları da bölgedeki asayiş bozmuştur. Özellikle Ermenilerin bağımsızlıkları için yaptıkları eylemler birçok asayiş probleminin ortaya çıkmasına ve sonu ölümle neticelenen olayların yaşanmasına neden olmuştur.

1876-1908 yılları arasında Adapazarı'ndaki asayiş sorunları üzerinde büyük bir akademik boşluk mevcuttur. Bu yıllarda Adapazarı'nda yaşanan asayiş problemleri, bu çalışmayla incelenmiştir. Özellikle arşiv kaynakları ekseninde Adapazarı'nda yaşanan sorunlara odaklanılmış, bölgede yaşanan asayiş problemleri irdelenmiştir. Göçün bölgeye getirdiği asayiş sorunları, gayrimüslimler üzerinde yapılan misyonerlik çalışmalarının ortaya çıkardığı problemler, yeni iskân sahaları üzerinde yaşanan asayiş sorunları belgeler ışığında etraflıca değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular titizlikle incelenmiş, bilgiler karşılaştırılarak analiz edilmiştir. Çalışmamızın bu alandaki boşluğu doldurduğu düşünülmektedir.

1. Adapazarı'nda İkâmet Eden Ahâli Arasındaki Asayiş Sorunları

1. 1. Müslümanlar Arasındaki Sorunlar

1. 1. 1. Adapazarı'nda Görülen Eşkivalık Faaliyetleri

Müslümanlar arasında XIX. yüzyılın ortalarına kadar çok nadir görülen asayiş sorunları, Adapazarı'na yapılan göçlerle birlikte bir hayli artmıştır. Müslümanlar arasındaki asayiş olaylarında, özellikle eşkıyalık faaliyetleri ön plana çıkmaktadır. Nitekim incelenen bir arşiv belgesinden, Adapazarı ahâlisinden Mehmed isimli şahsın Çerkez çetesi tarafından kaçırılarak darp edildiği anlaşılmaktadır. Mehmed,

Çerkezlerin hırsızlıklarından şikâyetçi olması nedeniyle bu muameleye maruz kalmış ve çeşitli hakaretlere uğramıştır.¹³ Memurin-i Mahsusa Teşkilatı memurları tarafından sunulan bir rapordan ise Adapazarı ve çevresindeki çetelerin yakından izlendiği anlaşılmaktadır. İstihbarat memurlarının verdikleri bilgiler henüz bir çete mensubu ele geçirilemediğini, ancak izlerinin sürüldüğünü göstermektedir.¹⁴

Adapazarı'ndaki Abaza çetelerinin de tıpkı Çerkez çeteleri gibi artarak devam eden kanunsuzlukları söz konusudur. Bölgede gizli görev için bulunan Yüzbaşı Mehmed Ali Bey ve Kaymakam Mehmed Bey, 8 Ocak 1896 tarihli raporlarında Adapazarı'ndaki Abaza çetelerin tehlikeli olduklarından bahsetmişlerdir. Rapora göre, Üsküdar'dan Adapazarı'na Abaza kabilesinden şüpheli bir şahıs gelmiştir.¹⁵ Anlaşılan o ki, İzmit Mutasarrıfı Musa Kazım Paşa tarafından da Adapazarı ve civarındaki Abaza çeteleri yakından takip edilmiştir. Musa Kazım Paşa, sayıları 600'e varan Abazaların Adapazarı'nda bir eylem hazırlığında olduklarını tespit etmiş, durumu ivedilikle İstanbul'a bildirmiştir. Bununla yetinmeyen Musa Kazım Paşa, Adapazarı'na 150 kişilik bir müfreze de göndermiştir. Alınan tedbirler sayesinde Adapazarı kaza merkezinde toplanan 600 kişilik grup dağıtılmış, bölgede bir asayiş sorunu yaşanmamıştır.¹⁶

Adapazarı halkının çeteler nedeniyle devamlı panik halinde olduğu, bu huzursuzluğun da özellikle Çerkez Mehmed Bey'in etrafındaki silahlı şahıslardan kaynaklandığı incelenen bir arşiv belgesinden anlaşılmaktadır. Adapazarı yerel yönetimi ile Dâhiliye Nezareti arasındaki yazışmalarda bu çete üyelerinin çok tehlikeli oldukları, bunlara karşı mutlaka bir önlem alınmasının gerektiği ifade edilmiştir.¹⁷ Çete lideri konumunda bulunan Çerkez Mehmed Bey'in nüfuz sahibi biri olduğu ve çevresindeki Çerkezleri etkilediği açıktır. Çerkez Mehmed Bey ve adamlarının ellerindeki silahlarla rahat rahat

¹³ BOA. HR. TO. 257/5 lef: 1 (7 Eylül 1879/20 Ramazan 1296).

¹⁴ BOA. Y. PRK. MYD. 17/22 (28 Ekim 1895/9 Cemaziyelevvel 1313).

¹⁵ BOA. Y. PRK. ASK. 109/51 (8 Ocak 1896/22 Receb 1313).

¹⁶ BOA. A. MKT. MHM. 655/24 lef: 3 (31 Ağustos 1896/22 Rebiülevvel 1314); BOA, DH. TMİK. M. 13/44, lef: 4 (2 Eylül 1896/24 Rebiülevvel 1314).

¹⁷ BOA. DH. MKT. 2180/53 (13 Mart 1899/1 Zilkade 1316).

dolaşmaları ve başlarına buyruk bir şekilde hareket etmeleri bu durumu açıkça göstermektedir.

Adapazarı'nın Hendek nahiyesinde ise gasp olaylarının fazlalığı dikkat çekmektedir. Genellikle Hendek'e yeni iskân edilen muhacirlerin yaptıkları bu eylemler, bölge halkının temel sorunu haline gelmiştir. Üstelik bu fiili gerçekleştirdiği tespit edilen muhacirlerle ilgili herhangi bir işlem de yapılmamıştır. Malları gasp edilen bölge halkı tarafından İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen 18 Mart 1891 tarihli yazıda, bu durumdan duyulan memnuyetsizlik dile getirilmiştir.¹⁸ Bahsedilen yazıdan anlaşıldığına göre, gasp olaylarına karışan muhacirler hiçbir şey olmamış gibi hayatlarına devam etmektedir. Hırsızlık ve gasp olaylarının boyutları o derece artmış olacak ki, bölge halkı çift sürececek hayvanlarının dahi kalmamasından endişe etmeye başlamıştır. Devamlı olarak bu suçların işlenmesi sebebiyle mağdur olduklarını belirten bölge halkı, muhacirlerin Adapazarı bölgesine iskânıyla birlikte asayişsizliğin daha da arttığını ifade etmişlerdir.¹⁹

Adapazarı'nın muhtelif bölgelerine yerleştirilen muhacirler, zamanla çeteleşerek iskân edildikleri köylerde gasp olaylarına karışmışlardır. İzmit Mutasarrıflığı ile Dâhiliye Nezareti arasındaki yazışmalardan bu bölgelerde yoğun asayiş sorunlarının yaşandığı anlaşılmaktadır. Adapazarı'ndaki gasp olaylarını önlemeye yönelik birtakım çalışmalar yapılmış, ancak asayiş sorunları artarak devam etmiştir.²⁰ Hendek halkı tarafından İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen arzuhaller, son dönemlerdeki asayişsizliğin boyutlarını daha açık bir şekilde göstermektedir. Şikâyetler genellikle Hendek'te iskân edilen bazı muhacirlerin gasp ve hırsızlık eylemini gerçekleştirmeye devam etmeleriyle ilgilidir. Anlaşıldığına göre bölgede hayvan hırsızlıkları devam etmekte ve alınan önlemler bir sonuç vermemektedir.²¹

¹⁸ BOA. *DH. MKT.* 1819/93 (18 Mart 1891/7 Şaban 1308).

¹⁹ BOA. *DH. MKT.* 1870/70 (22 Eylül 1891/17 Safer 1309); BOA. *İ. HUS.* 44/137 (13 Ocak 1896/27 Receb 1313).

²⁰ BOA. *DH. MKT.* 122/44 lef: 2 (4 Kasım 1893/24 Rebiulahir 1311).

²¹ BOA. *DH. MKT.* 216/59 lef: 5 (17 Mart 1894/10 Ramazan 1311).

Adapazarı ve çevresinde yaşayan yerli halk, gasp ve hırsızlık olaylarının baş sorumlusu olarak muhacirleri görmüşlerdir.²² Bununla beraber, durumundan memnun olmayanlar sadece bölgedeki yerli halk değildir. Bazı muhacirlerin de hallerinden pek memnun olmadığı açıktır. Nitekim Adapazarı'nın Sofular köyüne iskân edilen muhacirlerin ellerindeki tarlaların bazı yerli halk tarafından cebren ve tehditle ele geçirildiği,²³ Trabzon muhacirlerinden Ayvaz oğlu Salih ve Mumcu oğlu Mahmud isimli şahısların da yerli halk tarafından darp edildikleri anlaşılmaktadır. Salih ve Mumcu oğlu Mahmud tarafından kaleme alınan 2 Mart 1907 tarihli arzuhalden anlaşıldığına göre, bu kişiler Huhakdüzü'ndeki evlerinde yerli halkın saldırısına maruz kalmışlardır. Bununla yetinmeyen saldırganlar, Salih ve Mumcu oğlu Salih'in mallarını da gasp etmişlerdir.²⁴

1. 1. 2. Adapazarı'nda Karşılaşılan Cinayet Hâdiseleri

Adapazarı'nda görülen asayiş sorunlarından biri de cinayet vakalarıdır. Nitekim 14 Haziran 1890 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Karakaryeli Lüleci Mahmud isimli biri Adapazarı Dernek camiinde cinayet işlemiştir. Namaz kılınırken cemaatten birini katleden Mahmud, kaçarken iki jandarmayı da yaralamıştır. İzini kaybettirmeyi başararak bölgeden uzaklaşan Mahmud, bir müddet sonra Karahisar-ı Şarki Sancağı'nın Hamidiye kazasında yakalanarak tutuklanmıştır.²⁵ İncelenen belgelerde ise bu cinayetin nedeni hakkında bir bulguya rastlanılmamıştır. Bununla beraber, Karakaryeli Lüleci Mahmud'un öldürdüğü şahısla arasında geçmişten kaynaklanan bir sorun olduğu düşünülmektedir.

Dikkat çeken bir diğer cinayet vakası ise Hendek'e bağlı Muradiye köyünde yaşanmıştır. Bu cinayete, Muradiye'de yaşayan Paçacıoğlu Tahir Bey'in kızını kaçırmak isteyen Arslan Bey ve arkadaşları sebep olmuşlardır. Cinayeti işleyen Arslan Bey ve arkadaşlarının Muradiye'nin komşu köyü Güldibi'nden oldukları 1 Nisan 1891 tarihli belgeden anlaşılmaktadır. Bahsedilen belgeden, Güldibi ve Muradiye köylerinin

²² BOA. *DH. MKT.* 270/80 (13 Ağustos 1894/10 Safer 1312).

²³ BOA. *DH. MKT.* 327/15 (2 Ocak 1895/5 Receb 1312).

²⁴ BOA. *DH. MKT.* 1150/40 lef: 1-2 (2 Mart 1907/17 Muharrem 1325).

²⁵ BOA. *Y. PRK. UM.* 17/38 lef: 1 (14 Haziran 1890/25 Şevval 1307).

Gürcü muhacirlerin iskân edildikleri köyler olduğu da tespit edilmektedir. Esasen Arslan Bey ve yanındaki arkadaşlarının cinayet maksadıyla değil, Tahir Bey'in kızını kaçırmak için onun evine girdikleri açıktır. Ancak, gelişen olaylar ve çıkan arbede neticesinde olaylar cinayete kadar varmıştır. Tahir Bey'in bir kızı atılan kurşunlarla ölmüş, eşi ve diğer kızı da yaralanmıştır. Tahir Bey'i de yaralayan bu şahıslar, yaşanan olayların etkisiyle korkuya kapılarak cinayet mahalinden kaçmışlardır. Bu şahısların başta Güldibi köyü olmak üzere civar köylerde arandıkları, haklarında tahkikat başlatıldığı ifade edilmiştir.²⁶ Elimizde bu şahısların yakalandıklarına dair bir bilgi yoktur. Ancak, hemen olmasa da ilerleyen süreçte suçluların yakalanmaları kuvvetle muhtemeldir.

Adapazarı'nda işlenen cinayetlere zemin hazırlayan nedenlerden biri de bölgedeki kaçakçılık faaliyetleridir. Bu konuda Adapazarı'nda öne çıkan ana madde ise tütündür. Bölgedeki halkın önemli bir geçim kaynağı olan tütün, kaçakçılar tarafından daha yüksek bedellerle farklı alıcılara pazarlanmak istenmektedir. Bu durum, tütün denetiminden sorumlu Reji İdaresi kolcuları ile kaçakçılar arasında istenmeyen olayların yaşanmasına neden olmuştur. Nitekim Sapanca'nın Kurtköy bölgesindeki tütün kaçakçılarının, kendilerini engellemeye çalışan kolcu Şahin Bey'i katlettikleri anlaşılmaktadır. Bahsedilen kaçakçılar, kolcubaşı Sabit Ağa'yı ise fena halde yaralamışlardır. 28 kişi oldukları anlaşılan bu tütün kaçakçılarının, Gürcü ve Abaza muhacirlerden oldukları tespit edilmiştir. Ancak, yapılan arama tarama çalışmalarında bu şahıslardan sadece ikisi ele geçirilebilmiştir. Adapazarı seyyar Jandarma Binbaşılığı'ndan çekilen 14 Mayıs 1898 tarihli telgrafta, diğer zanlıların aranmasına da devam edildiği bildirilmiştir.²⁷

İncelenen bu belgeden, Adapazarı ve çevresinde yapılan tütün kaçakçılığının organize bir şekilde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu anlamda tütün kaçakçılığının kişisel bir şekilde değil, organize bir şekilde çeteler tarafından yapıldığı söylenebilir. Çete olarak adlandırılan bu grup, aslında tütün üreticisi olan çiftçilerdir. Devletin aldığı önlemlere karşı tek başlarına bir sonuç alamayacaklarına inanan

²⁶ BOA. DH. MKT. 1823/112 (1 Nisan 1891/21 Şaban 1308).

²⁷ BOA. DH. MKT. 2089/40 (14 Mayıs 1898/22 Zilhicce 1315).

tütün üreticilerinin, birlikte hareket ederek bir güç oluşturmak istemeleri kuvvetle muhtemeldir. Ürettikleri tütünü devletin belirlediği düşük bir meblağa satmak istemeyen çiftçiler, tütünü daha yüksek bir bedelle satmak için kaçakçılık yapmaya başlamışlardır. Reji İdaresi kolcuları ile tek tek mücadele etmeye güçleri yetmeyen çiftçiler, çıkarları için beraber hareket etmişlerdir. Ancak, bu gelişmeler bölgede kaotik bir duruma da zemin hazırlamıştır. Kendi halinde yaşayan ve çiftçilik yaparak geçinen insanlar bile çıkarları için çeteleşmeye başlamışlardır. Biraz daha fazla para kazanmak için devletin kanunlarını hiçe sayan bu kişiler, devletin bölgedeki otoritesini sarsarak diğer vatandaşlara da kötü örnek olmuşlardır.

Adapazarı'nda yaşayan Müslümanlar arasında cinayet, gasp, tehdit ve darp gibi farklı türde birçok asayiş sorunu yaşanmıştır. Bu asayiş sorunlarının bazı gerekçeleri olsa da, bölgeye kontrolsüzce gelen binlerce muhacirin en temel neden olduğu açıktır. Arazi işgalleri ve sınır ihlalleri gibi küçük meseleler bile bazen büyük asayiş sorunlarına zemin hazırlamıştır. Muhacirlerin Adapazarı ve çevresine yoğun olarak göç etmeye devam etmesi, bu tür anlaşmazlıkların sayısını daha da arttırmıştır. Mal varlıklarını memleketlerinde bırakmak zorunda kalan ve geçimlerini sağlayacak bir sermayeleri olmayan muhacirlerin, genellikle eşkıyalık faaliyetlerine katıldıkları görülmektedir. Adapazarı ve çevresindeki sosyal hayatı da olumsuz etkileyen bu çeteler, eylemleri nedeniyle güvenlik zaafiyetine yol açmışlardır. Bu durum Adapazarı'ndaki asayişin bozulmasına neden olmuş, halk arasındaki hoşnutsuzluğu da arttırmıştır.

Göçlerin ani ve düzensiz gerçekleşmesinin Adapazarı'ndaki asayiş sorunlarını daha da büyüttüğü açıktır. Gerekli hazırlıklar yapılmadan büyük göç kabilelerini karşılamak ve muhacirlerin ihtiyaçlarını gidermek devlet için bir hayli zor olmuştur. İskâna açılan bölgelerin muhacirlerin yaşam standartlarını karşılamaması, yerel halkla muhacirler arasındaki kültürel farklılıklar, yerel halkın muhacirlerin bölgeye gelmesinden duyduğu hoşnutsuzluk gibi faktörlerin bölgedeki sorunlar üzerindeki etkisi büyüktür. İncelenen arşiv belgeleri ışığında şu kanaate varılmıştır ki, Müslümanlar arasında görülen arazi problemlerinin birçoğu sınırların ihlal edilmesinden kaynaklanmaktadır. Yeni kurulan köylerin hudutları tam olarak belli olmadığından, bu sınırlar muhacirler

tarafından aşılmış ve yerli halkın arazileri işgale açık hale gelmiştir. Bu durum aslında yerel yöneticilerin de görevlerini layığıyla yapamadıklarını göstermektedir. Bölgedeki iskân sürecinin uygun ve planlı bir şekilde yönetilememesi, yerel idarecilerin bilerek veya bilmeyerek yaptıkları hatalar söz konusudur. Görevi kötüye kullanan ve bulunduğu makamı suistimal eden yöneticilerin olduğu da incelenen arşiv belgelerinden tespit edilmektedir.²⁸

İskân sürecinin iyi yönetilememesi Adapazarı'na göç eden binlerce muhacirin düzensiz ve kayıtsız bir şekilde yerleşmesine neden olmuştur. Bu nedenle Adapazarı'na gelen muhacirlerin hangi etnik kökenden oldukları, sayıları, nerelere ve hangi tarihlerde iskân edildiklerine dair net bir çıkarımda bulunmak zordur. Bununla beraber, bazı muhacirlerin hangi bölge veya köylere yerleştirildiklerine dair bilgilere arşiv kaynaklarından ulaşılabilir. Örneğin Boşnaklar, Adapazarı'nın Çukur Ahmediye, Cami-i Cedid, Bahşiler, Pabuççular, Aziziye, Çaykılla mahallelerine iskân edilmişlerdir. Gürcülerin ise Sapanca'nın Mahmudiye, Hendek'in Güldibi ve Muradiye köylerine, Çerkezlerin Sapanca'nın Şadiye ve Adapazarı'nın Lütüfiye, Salihîye, Çaybaşı, Kabalar, Kumbaşı, Akçay, Yanıkköy ve Mümtaze köylerine iskân edildikleri tespit edilmiştir. Abazaların ise Adapazarı'nın Karaboğaz, Bedil, Samiye gibi köylere yerleştikleri anlaşılmaktadır.

1876-1908 yılları arasında Adapazarı'na binlerce muhacirin göç ettiği tartışmasızdır. Ancak, bunların tam olarak hangi bölgelere ve hangi tarihler arasında geldikleri konusunda net bir bilgi yoktur. Ancak, elimizdeki belgelerle makul bir çıkarımda bulunmak mümkündür. 1879 yılına ait bir belgede, Adapazarı'nda 45.000 civarında muhacirin ikâmet

²⁸ 1876-1908 yılları arasında Adapazarı'nın baş yöneticisi konumunda olan bazı kaymakamlar hakkında birçok kez şikâyet arzuhali kaleme alınmıştır. Şikâyete konu olan kaymakamlar ise Mecdi Bey (1889-1892), Mehmed Nüzhet Bey (1892-1899) ve Refet Bey (1899-1908)'dir. Bahsedilen bu kaymakamlar hakkında yerel halkın bir kısmı üzerinde bir hoşnutsuzluk ve memnuniyetsizlik söz konusudur. Mezkûr idareciler, evrakta sahtecilik, halktan zorla para toplama, rüşvet, iltimas ve zimmetine para geçirme gibi ağır suçlarla itham edilmişlerdir. BOA. BEO. 667/50011 (12 Ağustos 1895/20 Safer 1313); BOA, İ. DH. 1209/94670 (5 Ocak 1891/24 Cemaziyelevvel 1308); BOA. DH. MKT. 942/16 lef: 3-4 (28 Mart 1905/21 Muharrem 1323).

ettiği belirtilmektedir.²⁹ 1881 yılına kadar olan süreçte ise Adapazarı'na 10.000'e yakın muhacir kafilesinin daha geldiği belirtilmektedir.³⁰ 1889 yılına ait bir başka arşiv belgesinde ise Adapazarı'ndaki muhacirlerin, yerel halkın nüfusunun iki katına ulaştığı ifade edilmiştir.³¹ Adapazarı nüfusunun XX. yüzyılın başlarında 100.000 civarında olduğu bilindiğine göre, bu durumda bölgedeki muhacirlerin nüfusunun 65.000-70.000'e ulaştığını söylemek yanlış olmayacaktır.

1. 2. Müslümanlar İle Gayrimüslimler Arasındaki Asayiş Sorunları

Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik fikri, tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de etkili olmaya başlamıştır. Yüzyıllardır Osmanlı Devleti'nin egemenliğinde yaşayan gayrimüslim milletlerin, XIX. yüzyılda Rusya, İngiltere ve Fransa gibi devletlerin desteğiyle bağımsız oldukları bilinmektedir. Gayrimüslim milletlerin birbiri ardına bağımsız olmaları, Müslümanların gözünde gayrimüslimleri farklı bir statüye sokmuştur. Müslümanlar ile gayrimüslimlerin arasındaki ilişkiler yozlaşmış, bu gruplar birbirlerine güvenmemeye ve yabancılaşmaya başlamıştır. Adapazarı'ndaki gayrimüslimlerin de bu ayrılıkçı hareketlerden payını düşeni aldığı tartışmasızdır. Özellikle Ermenilerin, İngiliz ve Amerikan misyonerlerce açıkça desteklendiği görülmektedir.³² Osmanlı Devleti'nin kaybettiği topraklardan Adapazarı'na hicret eden Müslüman muhacirlerle birlikte, bu gruplar arasındaki problemlerin daha da derinleştiği söylenebilir.

Adapazarı'nda yaşayan gayrimüslimlerin sorunlarıyla İngiltere'nin yakından ilgilendiği görülmektedir. Nitekim İstanbul Büyükelçisi Austen Henry Layard'ın İngiltere Dışişleri Makamı'na sunduğu raporda, Adapazarı'ndaki gayrimüslimlerle Çerkezlerin yaşadıkları sorunlar vurgulanmıştır. Bölgedeki gayrimüslimlerin kendisini ziyarete gelerek şikâyetlerini aktardıklarını bildiren Layard, asayiş sağlamaya yönelik alınan önlemlerin yetersiz olduğu kanısındadır. Güvensiz ortam sebebiyle bölgede birçok asayiş sorununun olduğunu vurgulayan

²⁹ BOA. ŞD. 690/39 (29 Ekim 1879/13 Zilkade 1296).

³⁰ BOA. Y. PRK. KOM. 3/22 (13 Kasım 1881/20 Zilhicce 1298).

³¹ BOA. İ. DH. 1131/88302 lef: 1 (13 Nisan 1889/12 Şaban 1306).

³² Ramazan Tosun, "Ermeni Meselenin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 14 (2003), s. 146-147, 151.

Layard, Adapazarı'ndaki gayrimüslim halkın akıbeti hususunda büyük bir endişe duyduğunu belirtmiştir. Layard'a göre Osmanlı Hükümeti bu konuda caydırıcı tedbirler almamakta, asayiş sorunlarını bertaraf edememektedir.³³

1. 2. 1. Bölgede Görülen Gasp Hâdiseleri

Gasp suçlarının genellikle Adapazarı'nın kadim ahâlisi ve en zenginleri konumunda olan Ermenilere karşı işlendiği göze çarpmaktadır. Özellikle bölgeye yeni yerleştirilen Çerkezlerin bu konuda ön plana çıktığı, bazı Ermenilerin mallarını gasp ettikleri görülmektedir. Nazartıyan isimli bir Ermeni'nin 540 lirasını gasp eden Çerkezler, Stefan isimli başka bir Ermeni'ye karşı da eylem hazırlığı içine girmişlerdir. Çerkezlerin, bahsi geçen Stefan'ı öldüreceklerine dair civar köylerden istihbarat alınmıştır.³⁴ Adapazarı'ndaki bazı çete mensubu Çerkezlerin ise Ferizli'de ticarethane işleten varlıklı bir Ermeni'nin dükkanına girdikleri anlaşılmaktadır. Mağazada bulunanları bağlayan Çerkezler, mısır, arpa, buğday ve darı gibi ürünleri gasp etmişlerdir. Bahsedilen bu çetenin 40 kişi kadar oldukları, son derece tehlikeli ve silahlı oldukları da vurgulanmıştır.³⁵ Çerkez çetesinin gasp ettikleri ürünlere bakıldığında, bu ürünlerin temel yaşam malzemeleri oldukları hemen dikkat çekmektedir. Bu durum esasen şaşılacak bir durum da değildir. Kanunsuz yollarla hayatlarını devam ettiren ve dağlarda yaşayan bu çetelerin, karınlarını doyurabilmek bu ürünlere çok ihtiyaç duydukları açıktır.

Ancak, Osmanlı Hükümeti'nin bölgedeki asayiş sorunlarına karşı kayıtsız kalmadığı, bölgede birtakım istihbarat çalışmalarının yapıldığı anlaşılmaktadır. Asayiş sorunlarını yerinde incelemek ve sorunları ivedilikle halletmek isteyen Osmanlı Hükümeti, Adapazarı'na İstanbul'dan Muhlis Bey isimli bir memuru ajan olarak sevk etmiştir. Adapazarı ve çevresindeki çeteleri takip eden ve tebdil-i kıyafetle dolaşan Muhlis Bey, kanunsuz işlere katılan Çerkezlerin de içine girerek

³³ Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri Emigrations Turques Des Balkans Turkish Emigrations From The Balkans Belgeler-Documents*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1970, C. 2, s. 33, 38.

³⁴ BOA. HR. TO., 257/5 lef: 1 (7 Eylül 1879/20 Ramazan 1296).

³⁵ BOA. HR. TO. 258/73 lef: 1 (4 Temmuz 1880/26 Receb 1297).

onlardan bilgi toplamıştır. Adapazarı'nda bulunduğu zaman zarfında neredeyse Adapazarı'ndaki bütün Çerkez köylerini dolaşan Muhlis'in Bey'in hazırladığı rapor, bölgedeki asayişsizliği tüm ayrıntılarıyla gözler önüne sermektedir. Muhlis Bey, Çerkezlerin ellerinde birçok kaçak silah olduğunu ve organize bir şekilde hareket ettiklerini ifade etmiştir.³⁶

Esasen bölgede asayişsizliğe zemin hazırlayan en büyük neden, hızla artan muhacir nüfusudur. Nitekim 1879-1880 yılı itibariyle Adapazarı'ndaki toplam muhacir nüfusu 45.000'i geçerek 50.000 sınırına yaklaşmıştır. Buna rağmen her geçen yıl Adapazarı'ndaki muhacir nüfusu artmaya devam etmiştir. Adapazarı İdare Meclisi Reisi İbrahim Bey tarafından kaleme alınarak Şûrâ-yı Devlet Makamı'na gönderilen yazıda, bölgenin asayişinin 24 süvari, 90 zaptiye ve 27 piyadeyle sağlanmaya çalışıldığı, bu kadar az kuvvetin ise son yıllarda nüfusu bir hayli artan Adapazarı'na yetmeyeceği açıkça vurgulanmıştır.³⁷ Bu nedenle ilerleyen yıllarda Adapazarı'nda ilave zabıta kuvvetlerine ihtiyaç duyulmuş, 60 kişilik ilave bir kuvvet oluşturulmuştur.³⁸

Adapazarı ve civarında Bulgar çetelerin de olduğu, bu çetelerin bölgede gasp olaylarına karıştıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Hacıbey isimli bir Çerkez muhacire ait mallar, Bulgar çeteler tarafından gasp edilmiştir. Adapazarı'nın Süleymaniye köyünde ikâmet eden Hacıbey,

³⁶ BOA. Y. PRK. KOM. 4/68 lef: 1 (6 Temmuz 1885/23 Ramazan 1302). Muhlis Bey'in kanaatine göre, Çerkezlerin genelinde bir tüfek, bir kama ve bunların haricinde martini tarzında bir tüfekleri bulunmaktadır. Bu silahlar, devlet tarafından ellerinden alınır şüphesiyle gizli tutulmaktadır. Bununla beraber, fişek mevcutları çok değildir. Bu mühimmatların Rus Harbi'nden sonra Ruslardan kaldığı, bir kısmının da buraya gelen ilk muhacir gruplarından ele geçirildiği anlaşılmaktadır. Adapazarı ve çevresindeki Çerkez köylerini karış karış dolaştığını bildiren Muhlis Bey, Çerkez muhacirlerin hükümet aleyhine bir faaliyette bulduklarına ise şahit olmadığını beyan etmiştir. Muhlis Bey'in raporundan da anlaşıldığı gibi, Çerkezler ellerinde bulunan silah ve mühimmatı devlete karşı bir suç işlemek için değil, hırsızlık ve gasp faaliyetlerini daha rahat gerçekleştirmek için bulundurmaktadır. Elleri bulunan bu silahlarla bölgedeki halk üzerinde korku salan Çerkezler, Adapazarı ahâlisinin elindeki birçok değerli mal ve eşyayı gasp etmişlerdir.

³⁷ BOA. ŞD. 690/39 (29 Ekim 1879/13 Zilkade 1296).

³⁸ BOA. Y. PRK. ASK. 56/27 lef: 3 (13 Temmuz 1889/15 Zilkade 1306).

İstanbul'a doğru giderken mallarının bir Bulgar çetesince zorla elinden alındığını, Fatma isimli kızının da kaçırıldığını belirtmiştir. Kızının 5 yaşında olduğunu ifade eden Hacıbey, kızının ivedilikle bulunabilmesi için ona ait bilgileri de güvenlik güçlerine ayrıntılı bir şekilde vermiştir.³⁹ İncelenen belgelerden, gasp ve kaçırma olayına karışan bu Bulgar çetesinin yakalanıp yakalanmadığına dair bir bulguya ulaşılamamıştır.

Eşkiya zümresinden olup Adapazarı'nda yaşayan Abaza Yusuf ve arkadaşları ise bazı Ermenilerin mallarını gasp ederek onları yaralamışlardır. İzmit Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıdan, bu şahısların 1896 yılının Temmuz ayı içinde Armeşe'de 8 Ermeni'yi gasp ettiği, 2 Ermeni'yi de yaradıkları vurgulanmıştır. Abaza Yusuf çetesinin toplam 4 kişiden oluştuğu, bu olaydan bir hafta sonra Adapazarı'nda da 3 Kıbtî'yi darp ve gasp ettikleri bildirilmiştir. Bu olay üzerine yapılan arama tarama faaliyetleri neticesinde, çete üyeleri üzerlerinde 2 martini tüfeği ve 4 revolver olduğu halde ele geçirilmiştir.⁴⁰

1. 2. 2. Müslümanlar ve Gayrimüslimler Arasındaki Cinayet Hâdiseleri

Bahsedilen gruplar arasında görülen en ağır asayiş sorunu hiç şüphesiz ki cinayet vakalarıdır. Genellikle gasp, hırsızlık gibi olayların büyümesiyle işlenen bu cinayetler, bölgedeki halkın can ve mal güvenliğini tehdit etmiştir. Adapazarı'nda Hacıbey oğlu Zekeriya isimli bir şahsın, Çavuşoğlu İstefan'ın oğlu Ohannes'i öldürmesi de böyle bir cinayete örnektir. Ohannes'in binek hayvanını ve değerli eşyalarını gasp eden Zekeriya, Ohannes'i ağır bir şekilde yaraladıktan sonra kaçmıştır. Ohannes'in bu yaralanma olayından kısa bir müddet sonra öldüğü, Zekeriya'nın ise yakalanarak tutuklandığı anlaşılmaktadır.⁴¹ İncelenen belge ışığında, gasp olayının neden bir cinayete dönüştüğüne dair ise kesin bir çıkarımda bulunmak zordur. Ancak bu

³⁹ BOA. A. MTZ. RŞ. 12/5 lef: 1-2-3 (21 Nisan 1895/25 Şevval 1312). Fatma isimli kız çocuğunun babasının verdiği bilgilerden, kaçırılan çocuğun orta kilolu, sarı saçlı ve ela gözlü olduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁰ BOA. DH. TMİK. M. 9/75 (10 Temmuz 1896/29 Muharrem 1314).

⁴¹ BOA. BEO. 30/2201 lef: 2 (11 Temmuz 1892/15 Zilhicce 1309).

konudaki en makul çıkarım, Ohannes'in gasp olayına direnmiş olabileceğidir. Ohannes'in eşyalarını vermemek için Zekeriya isimli şahısa karşı koyması kuvvetle muhtemeldir. Ohannes'in, Zekeriya isimli haydut tarafından bu nedenle öldürüldüğü düşünülmektedir.

Adapazarı'nda İstavridi isimli bir gayrimüslim de bölgedeki eşkiya tarafından öldürülmüştür. İstavridi'nin eşi ise bu kötü olay yüzünden çocuklarının yetim kaldığını, kendi başlarına da benzer olayların gelebileceği endişesiyle korku içinde yaşadıklarını belirtmiştir. Bu nedenle, yetkili makamlardan suçluların ivedilikle yakalanmasını istirham etmiştir. Osmanlı Hükümeti de bu olaya kayıtsız kalmamış, kapsamlı incelemeler neticesinde bu olaya karışan 4 kişi yakalanmıştır.⁴² Ancak, mesele sadece bundan ibaret değildir. İstavridi'nin öldüğü kesin olsa da cesedinin nerede olduğu bir muammadır. Bu durumdan şikâyetçi olan İstavridi'nin oğlu Vasil, tepkisini 29 Temmuz 1895 tarihli bir arzuhalle dile getirmiş ve babasının cesedinin bulunmasını istemiştir. Vasil'in talebi Osmanlı Hükümeti tarafından anlayışla karşılanmış, bahsedilen cesede ulaşmak için birtakım çalışmalar yapılmıştır.⁴³ Ancak, incelenen kaynaklar ışığında İstavridi'nin cesedine ulaşıldığına dair bir bulguya rastlanılmamıştır.

Akıl sağlığı yerinde olmayan bir şahsın iki Ermeni'yi öldürmesi ise bölgede büyük bir infiale neden olmuştur. Cinayetleri işleyen İbrahim isimli şahsın yakalanmasıyla bölgede bir nebze olsun huzurun sağlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim İzmit Kumandan vekili Mehmed Kazım Bey tarafından gönderilen yazıda, halkta oluşan endişenin artık

⁴² BOA. BEO. 656/49134 lef: 2-3 (16 Temmuz 1895/23 Muharrem 1313). Adapazarı Kaymakamlığı'nın talimatıyla Serdivan bölgesinde görülen çekirgeleri itlaf etmeye giden İstavridi ve yanındakiler, yol güzergâhında haydutların saldırısına maruz kalmışlardır. İstavridi'nin zevcesinin beyanına göre bu haydutlar İstavridi'yi feci şekilde darp ederek öldürmüşlerdir. Benzer ifadeleri, cinayet esnasında olay mahalinde bulunan diğer görgü tanıkları da vermiştir. İstavridi'nin yanında olan üç arkadaşı, haydutların İstavridi'yi öldürdükten sonra kendilerinden de haraç aldıklarını ifade etmişlerdir.

⁴³ BOA. BEO. 661/49521 lef: 1 (29 Temmuz 1895/6 Safer 1313).

giderildiği ve asayişin sağlandığı vurgulanmıştır.⁴⁴ İncelenen belgelerde, bahsedilen cinayetlerin nedeni konusunda bir açıklamaya rastlanılmamıştır. Bununla beraber, akıl sağlığı yerinde olmadığı anlaşılan İbrahim isimli şahısın nedensiz yere bu cinayetleri işlemesi kuvvetle muhtemeldir.

Adapazarı'nda yaşayan 17 yaşındaki bir Ermeni kız ise fail-i meçhul bir cinayete kurban gitmiştir. Ermeni kızdan bir süre haber alınamaması üzerine civar bölgelerde arama tarama çalışmaları yapılmış, Adapazarı kaza merkezine 10 km. uzaklıktaki bir kuyuda mezkûr kızın cesedi bulunmuştur. Yapılan fenni muayene Ermeni kızın iğfal edildikten sonra katledildiğini göstermektedir. Ancak, bu fiili yapan şahıs veya şahısların kimliklerine dair bir bulguya ulaşılamamıştır.⁴⁵

Ermenilerin zengin ve varlıklı olmalarının, bölgedeki soyguncuların Ermenilerin evlerine musallat olmalarına zemin hazırladığı açıktır. Ermenilerin para ve değerli ziynet eşyalarını evlerinde sakladıklarını düşünen hırsızlar, bunları elde etmek amacıyla Ermenilerin evlerine gece saatlerinde gizlice girmeye çalışmışlardır. Ancak bu basit hırsızlık girişimleri bazen cinayetlere kadar varan büyük asayiş problemlerine neden olmuştur. Nitekim Şeyhler nahiyesinden bir soyguncu hırsızlık yapmak için Karabet isimli bir Ermeni'nin evine girmiş, Karabet'in zevcesi uyanarak hırsız farkedince hırsız tarafından öldürülmüştür.⁴⁶

⁴⁴ BOA. *DH. TMİK. M.* 51/42 lef: 2 (14 Nisan 1898/22 Zilkade 1315); BOA. *DH. MKT.* 2088/103 lef: 1-2 (9 Nisan 1898/17 Zilkade 1315); BOA. *BEO.* 1105/82806 lef: 2 (8 Nisan 1898/16 Zilkade 1315).

⁴⁵ BOA. *Y. PRK. UM.* 46/61 lef: 1 (8 Haziran 1899/28 Muharrem 1317); BOA. *Y. A. HUS.* 397/14 lef: 2 (12 Haziran 1899/2 Safer 1317); BOA. *A. MKT. MHM.* 655/34 (11 Haziran 1899/1 Safer 1317). Ermeniler ile muhacirler arasındaki sorunlardan olsa gerek, tahkikatı yürüten görevliler bu kötü eylemin bazı muhacirler tarafından yapabileceğinden şüphe etmişlerdir. Bununla beraber, yetkililerce yapılan iyi niyetli çalışmalar kesin verilerle desteklenememiştir. Bu elim olayın failinin veya faillerinin yakalanamaması, bölgede bazı suçların aydınlatılmasında Osmanlı Hükümeti'nin yetersiz kaldığını da göstermektedir.

⁴⁶ BOA. *İ. AZN.* 47/7 lef: 3 (4 Ağustos 1902/28 Rebiülahir 1320). Bu olay basit bir hırsızlık vakasının cinayete dönüştüğü örneklerden biridir. Karabet isimli şahısın Ferizli'deki evine aslında soygun amacıyla giren Rençber Deli Recep bin Hasan isimli hırsız, Karabet'in zevcesi Meryem'in kendisini farketmesiyle panikleyerek bu kadını

Sonuç olarak, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki sorunların genellikle etnik ve dinsel farklılıklardan dolayı değil, ekonomik nedenlerle ortaya çıktığı söylenebilir. Eşkivalık faaliyetleri nedeniyle gayrimüslimlerin mallarının gasp edildiği, bu eylemlerin de çoğunlukla bölgeye iskân edilen muhacirlerce yapıldığı bilinmektedir. Ekonomik olarak iyi durumda olan gayrimüslimler, geçimlerini karşılamakta zorlanan muhacirlerce gasp edilmiş, yaralanmış ve hatta öldürülmüşlerdir.

Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki sorunların ise ilerleyen yıllarda farklı bir boyuta taşındığı söylenebilir. İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletlerin yönlendirmesiyle Osmanlı toplumuna yabancılaşan bazı Ermeniler, bağımsız bir devlet kurmanın hayalini kurmaya başlamışlardır. Misyonerlerin desteğiyle örgütlenen komiteci Ermeniler, bölgede birçok asayiş sorununa neden olmuşlardır. Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki sorunlara esasen bu olayların zemin hazırladığı açıktır.

2. Yabancı Ülke Vatandaşlarının Karşılaştıkları Asayiş Sorunları

Adapazarı'nda ikâmet eden Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin yanında, az da olsa yabancı ülke vatandaşları da bulunmaktadır. Karpat'a göre XIX. yüzyılın sonlarında Adapazarı'nın bağlı bulunduğu İzmit Mutasarrıflığı dâhilinde 86 yabancı ülke vatandaşı ikâmet etmektedir.⁴⁷ Bunların bir kısmının ise önemli bir ticaret merkezi olan Adapazarı'nda yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bu yabancılar bazı asayiş problemleriyle yüzyüze gelmiş, gasp, darp, yaralama, tehdit ve cinayet gibi olaylarla karşılaşmışlardır. Nitekim Adapazarı'nda tren istasyonunda görevli bir Avusturya vatandaşı öldürülmüş, aynı yerde çalışan İtalyan görevli de ağır bir şekilde yaralanmıştır. İzmit Mutasarrıflığı'ndan Hariciye Nezareti'ne gönderilen 16 Mart 1890 tarihli yazıda, bahsi geçen yaralama ve cinayet olayı ile ilgili detaylı

öldürmüştür. Yapılan tahkikat neticesinde yakalanan ve suçunu itiraf eden Deli Recep, maksadının cinayet işlemek olmadığını, korkuya kapılarak işlediği bu suçtan dolayı da çok pişman olduğunu ifade etmiştir. Bununla beraber, Deli Recep'in bu pişmanlığının kendisine bir faydası olmamış ve idam cezası ile yargılanmıştır.

⁴⁷ Karpat, *a.g.e.*, s. 333.

bilgiler verilmiştir. Öldürülen kişinin adının Madbeç olduğu, yaralanan görevlinin adının ise Giovanni olduğu bildirilmiştir.

Cinayet ve yaralama olayı ile ilgili yapılan tahkikat neticesinde iki şüpheli yakalanmış, bu şüpheliler sorguya çekilmişlerdir.⁴⁸ Çerkez muhacirlerden olduğu anlaşılan bu şüphelilerin, suçlarını kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Geçimlerini eşkıyalık yaparak temin eden bu Çerkezlerin, bölgede karıştıkları son olay da budur.⁴⁹ İlerleyen süreçte olaya karışan bir suçlu daha yakalanmıştır. İzmit Mutasarrıfı Selim Sırrı Paşa tarafından İstanbul'a gönderilen 31 Mart 1890 tarihli yazıda, yakalanan Halid Çavuş isimli şahıs hakkında da gerekli sorgulamanın devam ettiğini ifade edilmiştir.⁵⁰ Görüldüğü gibi, yetkili makamlarca cinayet ve yaralama olayına karışan şahıslarla ilgili hızlı bir inceleme başlatılmıştır. Yapılan çalışmaların sonuç verdiği, olaya karışan suçluların yakalanarak adalete teslim edildikleri görülmektedir.

Bu olaydan yaklaşık bir sene sonra, iki Avusturya vatandaşının daha Adapazarı'nda öldürüldüğü görülmektedir. Eşkiya tarafından öldüren Avusturya vatandaşlarının, Adapazarı-Ankara demiryolu hattında hizmetli olarak çalıştıkları anlaşılmaktadır. Avusturya Sefareti tarafından Osmanlı Hükümeti'ne gönderilen 18 Ocak 1891 tarihli yazıda, Jan ve İvan isimli hizmetlilerin öldürülmesinden duyulan üzüntü dile getirilmiştir. Bahsedilen görevlilerin geride kalan ailelerinin zor duruma düştükleri vurgulanmış, bunun için Osmanlı Hükümeti'nden 500 liralık bir tazminat talep edilmiştir. Osmanlı Hükümeti'nin gerekli önlemleri alamadığı ve bu konuda kusurlu olduğu tartışmasızdır. Bu nedenle olsa gerek, öldürülen kişilerin ailelerine verilecek destek için işlemlerin başlatıldığı Avusturya Sefareti'ne bildirilmiştir.⁵¹

Görüldüğü gibi, Adapazarı'nda ikâmet eden bazı yabancı ülke vatandaşları İstanbul-Ankara tren hattı inşasında çalışmak için bölgeye gelmişlerdir. Mühendis, teknisyen veya işçi olarak tren güzergâhında çalışan bu görevlilerin bölgedeki çeteler tarafından rahatsız edildikleri açıktır. İstanbul-Ankara hattının 1890 yılında Adapazarı'na kadar

⁴⁸ BOA. *DH. MKT.* 1708/70 (16 Mart 1890/24 Receb 1307).

⁴⁹ BOA. *HR. TH.* 384/22 (18 Mart 1890/26 Receb 1307).

⁵⁰ BOA. *DH. MKT.* 1712/107 (31 Mart 1890/9 Şaban 1307).

⁵¹ BOA. *Y. A. HUS.* 243/17 (18 Ocak 1891/7 Cemaziyelahir 1308).

ulaşması,⁵² bölgeye bu yabancı işçilerin yerleşmesine zemin hazırlamıştır. Çalışmaları boyunca Adapazarı'nda kendilerine tahsis edilen yerlerde ikâmet eden bu işçilerin pek de huzur içinde olmadıkları görülmektedir. Bölgedeki eşkıyanın saldırısına uğrayan bu görevlilerin bir kısmı yaralanmış, hatta hayatını kaybedenler dahi olmuştur.

Yabancı ülke vatandaşlarının karşılaştığı asayiş problemlerinden biri de gasp olaylarıdır. İngiltere tebaasından Hintli Hacı Mehmed'in Hendek'te karşılaştığı gasp olayı da bunlardan biridir. 5 kişinin saldırısına maruz kalan Hacı Mehmed, yaklaşık 1.000 kuruş değerindeki eşyasının bu saldırganlarca gasp edildiğini beyan etmiştir.⁵³ Bu şikâyet üzerine yetkili mercilerce bu olaya karışan şahısları bulmaya yönelik kapsamlı bir tahkikat yapılmıştır. Şüpheli bazı şahıslar yakalanmış, ancak bu kişilerin suçsuz oldukları anlaşıldığından serbest bırakılmışlardır. Bununla beraber, gasp olayına karışanların halen izinin sürüldüğü İngiltere Sefareti'ne tebliğ edilmiştir.⁵⁴ İngiltere Sefareti ise bu açıklamadan tatmin olmamış görünmektedir. Bir an önce bu işe cüret edenlerin yakalanmasını isteyen İngiltere Sefareti, bu mümkün olamazsa, zararın Osmanlı Hükümeti tarafından ödenmesinin gerektiğini bildirmiştir.⁵⁵

Anlaşılabileceği üzere, Adapazarı'nda ticaret yapmak için gelen ve turist olarak nitelendirilebilecek yabancılar da yaşamaktadır. Ancak, bölgedeki asayiş sorunları ve güvensiz ortam bu turistleri de etkilemiştir. Malları gasp edilen ve eşkıyanın elinden canlarını zor kurtaran bu yabancılar için Adapazarı'nın korkutucu bir hal aldığı açıktır. Bu durum Adapazarı'nın ekonomisini bozmuş, bölgede güven bunalımı ve istikrarsızlığa yol açmıştır.

3. Ermeni Bağımsızlık Meselesi Nedeniyle Yaşanan Asayiş Sorunları

⁵² BOA. İ. DH. 1180/92273 (1 Haziran 1890/12 Şevval 1307).

⁵³ BOA. DH. MKT. 1750/70 (13 Ağustos 1890/26 Zilhicce 1307).

⁵⁴ BOA. DH. MKT. 1762/82 (19 Eylül 1890/4 Safer 1308).

⁵⁵ BOA. DH. MKT. 1800/16 (15 Ocak 1891/4 Cemaziyelahir 1308).

Gayrimüslimler devletin siyasi, sosyal ve ekonomik hayatıyla ne kadar bütünleşmiş olurlarsa olsunlar, yetkililer tarafından her zaman özel bir dikkatle takip edilmişlerdir. XIX. yüzyılda milliyetçi hareketlerin başlamasının bir sonucu olarak, gayrimüslim tebaa üzerindeki denetimlerin daha da arttığı söylenebilir.⁵⁶ Osmanlı Devleti bünyesinde Müslümanlarla yüzyıllarca beraber yaşayan Ermenilerin de diğer gayrimüslim milletler gibi, XIX. yüzyıla birlikte durumları değişmeye başlamıştır. Özellikle XIX. yüzyılın ortalarından sonra Ermeniler üzerinde yapılan misyonerlik faaliyetlerinin etkisi büyüktür. Protestanlık mezhebine bağlı İngiliz ve Amerikan misyonerlerin, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Gregoryen Ermenileri yönlendirdiği görülmektedir.⁵⁷ Bu yönlendirmeler neticesinde Protestanlığa geçen Gregoryen Ermenilerin, Osmanlı toplumuna aidiyet duyguları azalmıştır. Ermenilerin dini liderleri konumunda olan Ermeni Patrikliği'nin de bu çalışmalardan bir hayli etkilendiği görülmektedir. Özellikle 1869 yılında İstanbul Ermeni Patriği seçilen Hırımıyan⁵⁸ ile birlikte, patriklerin ayrılıkçı bir siyaset izlemeye başladıkları söylenebilir.⁵⁹ Görünüşte Osmanlı Devleti'ne bağlı bir dini lider olan Ermeni Patriği'nin, İngiltere, Amerika ve Rusya gibi büyük devletlerin himayesinde bir yapıya büründüğü açıktır. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın akabinde imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları da Ermenilerin bağımsızlık konusundaki ümitlerini iyiden iyiye arttırmıştır.⁶⁰ Sırtlarını özellikle İngiltere ve Rusya gibi devrin iki süper

⁵⁶ Aksu, *a.g.e.*, 205.

⁵⁷ Şenol Kantarcı, *Tarih ve Uluslararası Boyutuyla Ermeni Dosyası*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2011, s. 29.

⁵⁸ Bahsi geçen İstanbul Patriği incelenen bazı belgelerde "Hırımıyan" olarak anılırken, bazılarında ise "Kırımıyan" olarak anılmaktadır. Ancak, bu çalışmamızda birlik sağlanabilmesi amacıyla sadece "Hırımıyan" olarak kullanılmıştır.

⁵⁹ Fikretin Yavuz, "Ermeni Kimliği'nin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Kırımıyan", *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Akademik İncelemeler Dergisi*, 2/1 (2007), s. 267-268.

⁶⁰ Yahya Bahçeci, "Sultan II. Abdülhamid'e Ermeniler Tarafından Düzenlenen Bombalı Suikast", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, Haz.: Mehmet Metin Hülagü vd. C. 5, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s. 279.

gücüne dayayan Ermeniler, örgütlenmelerini hızlandırarak ülkenin farklı bölgelerinde isyan başlatmışlardır.⁶¹

Osmanlı toplumundaki Ermenilerin, İngiliz ve Amerikan misyonerlerin yönlendirmeleri neticesinde ikiye bölündükleri söylenebilir. Misyonerlik çalışmalarıyla mezhep değiştirerek Protestanlaşan Ermenilerin yanında, yüzyıllardır bağlı oldukları Gergoryen mezhebinde kalmak isteyen Ermeniler de mevcuttur. Ancak, İngiltere ve Amerika gibi büyük devletlerin himayesine girerek bağımsızlıklarını kazanacaklarına inanan bazı Ermeniler, Protestanlık mezhebinin bu yolda müthiş bir fırsat sunduğu görüşündedir. İngiliz ve Amerikan misyonerlerle birlikte çalışan bu komiteci Ermeniler, Gregoryen mezhebine ve Osmanlı Devleti'ne bağlı olarak yaşamak isteyen Ermenileri de kendi taraflarına çekmeye başlamışlardır.⁶²

Adapazarı'nın yoğun Ermeni nüfusu barındırması, misyonerlerin bölgeyle yakından ilgilenmesine zemin hazırlamıştır. XIX. yüzyılın sonlarında Adapazarı kaza merkezinde 10.256 Ermeni ikâmet ederken, Adapazarı'na bağlı Hendek, Akyazı ve Sapanca'da da hatırı sayılır miktarda Ermeni bulunmaktadır. Adapazarı'na bağlı nahiyelerde yaşayan 5.000 civarındaki Ermenilerle birlikte, Adapazarı'nda 15.000 civarında Ermeni'nin olduğu görülmektedir.⁶³ Nitekim Adapazarı ve çevresinde incelemelerde bulunan Fransız coğrafyacı Vital Cuinet de bölgede yoğun Ermeni nüfusun yaşadığını ifade etmektedir.⁶⁴

Ermenilere ihtilalci bir ruh aşlamak isteyen ayrılıkçı Ermeniler, bağımsızlığın ancak silahla sağlanabileceği konusunda hemfikirdir.⁶⁵ Bu

⁶¹ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s. 177-181, 426; Fikretin Yavuz- Zeynep İskefiyeli, "İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Berlin Kongresi'ne Gönderdiği Heyetin Avrupa'daki Faaliyetleri", *Belleten*, 84/299 (2020), s. 391-392.

⁶² Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 70-72; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006, s. 26-27.

⁶³ Enver Konukçu, "Ermenilere Adapazarı'ndan Bakış", *Türk-Ermeni Külliyyatı Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C. 6, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara, 2015, s. 78.

⁶⁴ Vital Cuinet, *İzmit Mutasarrıflığı*, Çev. Pelin Koç, Demkar Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 48; Resül Narin, "XIX. Yüzyılda Adapazarı'nda Ermeniler", *Türk-Ermeni Külliyyatı Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C. 6, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara, 2015, s. 53.

⁶⁵ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Rüstem Yayınevi, 2001, s. 168.

çerçeve de 1887 yılında Taşnak, 1890 yılında da Hınçak adlı terör örgütleri kurulmuştur.⁶⁶ Amaca ulaşabilmenin tek yolu terör olarak benimsenince, sonraki gelişmeler de buna paralel olarak yürütülmüştür. Dolayısıyla 1890 yılından sonra Anadolu'nun farklı bölgelerinde terör ve isyan girişimlerine rastlanılmaktadır. Başkent İstanbul'da da zaman zaman görülen bu eylemlerin ilki, 28 Temmuz 1890 tarihinde Kumkapı Ermeni Patrikhanesi'nin basılması olayıdır.⁶⁷ Adapazarı İstanbul'a çok yakın bir mesafede olduğundan, Adapazarı'ndaki Ermenilerin de başkentteki gelişmelerden olumsuz etkilendiği açıktır. Nitekim Anastas isimli bir Ermeni, Ermeni davasına ihanet ettiği gerekçesiyle Adapazarı'ndaki komiteci Ermeniler tarafından 1890 yılının Eylül ayında infaz edilmiştir. Kumkapı Ermeni Patrikhanesi olayından hemen sonra Adapazarı'nda gerçekleştirilen bu cinayet, İstanbul'daki komitecilerle Adapazarı'ndaki ayrılıkçı Ermenilerin yakın irtibatlı olduklarını göstermektedir. Görüldüğü gibi, barışçıl bir politika izleyen Ermenilere hain gözüyle bakan komite üyeleri, kendilerini engellemeye çalışan Osmanlı yanlısı Ermenileri ortadan kaldırmışlardır. Adapazarı'ndaki Ermeni olaylarında güvenlik güçleri tarafından öldürülen bir Ermeni'nin üzerinden çıkan not, daha önce komitecilerce öldürülen Anastas'ın katledilme nedenini de gün yüzüne çıkarmıştır.⁶⁸ 1890 yılında Adapazarı'nda meydana gelen Ermeni ayaklanmasında 14 Ermeni'nin öldürülmesi, yabancı kamuoyuna farklı bir şekilde sunulmuştur. Bölgedeki misyonerler ve komiteci Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin mazlum Ermenileri bilinçli bir

⁶⁶ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1986, s.100.

⁶⁷ Vahdettin Engin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 44-46. Ermeni komiteciler Patrikhane kilisesindeki ayin sırasında bir bildiri okumayı, diğer taraftan da Patrik Aşıkyan'ı kaçırmak üzere Padişah'a isteklerini sunmak üzere saraya götürmeyi hedeflemişlerdir. Ancak, işler Ermeni komitecilerin istediği gibi gitmemiştir. Olayın haber alınmasıyla Patrik Aşıkyan'ın zorla bindirildiği araba güvenlik güçleri tarafından kuşatılmıştır. Ermenilerin teslim olmamaları ve silahla karşılık vermeleri üzerine iki Ermeni eylemci hayatını kaybetmiş, yedisi ağır olmak üzere on yedi asker de yaralanmıştır. Bu olaylar sonucunda birçok Ermeni komiteci de ele geçirilmiştir. Anlaşılabileceği üzere bu eylem Ermeni komiteciler için başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ancak, eylemin yerli ve yabancı kamuoyunun dikkatini çektiği tartışmasızdır.

⁶⁸ BOA. Y. PRK. EŞA. 12/6 (29 Eylül 1890/14 Safer 1308). Bahsi geçen notta, Anastas'ın Osmanlı yanlısı bir polita izlemesi nedeniyle infaz edildiği yazılıdır.

şekilde ortadan kaldırdığı gibi bir algı yaratmışlardır.⁶⁹ Oysa bölgedeki asayişsizliğin temel nedeni, komiteci Ermeniler ve onları yönlendiren misyonerlerdir. Neyse ki Osmanlı Devleti ve yerel idarenin aldığı tedbirlerle bu ayaklanma ve isyan hareketi çok büyümeden önlenebilmiştir.⁷⁰

Adapazarı'nda en büyük zararı, Osmanlı Devleti'ne bağlı olarak yaşamaya çalışan Ermenilerin gördüğü kesindir. Eskiden olduğu gibi huzur içinde yaşamak isteyen Adapazarı Ermenileri, bu nedenle 4 Eylül 1890 tarihli bir arzuhal kaleme almışlardır. Rahip Ohannes'in öncülüğünde bazı ileri gelen Ermeniler tarafından gönderilen bu yazıda, Ermeniler özetle mevcut durumlarından memnun olduklarını ifade etmişlerdir.⁷¹ Hatta Adapazarı'ndaki bazı Ermeniler, vatansever bir şekilde askeriye için toplanan yardım kampanyasına da katılmışlardır. Osmanlı Hükümeti Adapazarı'ndaki Ermenilerin bu fedakârlığını büyük bir sevinçle karşılamış, duyulan memnuniyet dile getirilmiştir.⁷² Anlaşılan o ki, Ermeni ayrılıkçı hareketlerinin iyice çoğaldığı bu dönemde, Adapazarı'nda Osmanlı Devleti'ne bağlı Ermeniler halen yaşamaktadır.

Bununla beraber, komiteci Ermenilerin bölgedeki çalışmalarını hızlandırdığı görülmektedir. Ayrılıkçı Ermenilerin bölgedeki Ermenilerden cebren ve korkutarak para topladıkları, toplanan bu paraların hatırı sayılır bir miktara ulaştığı yetkililerce tespit edilmiştir. Ermenilerin kilise ve okul masraflarını karşılama adı altında topladıkları bu paraları, farklı amaçlarla kullanabilecekleri üzerinde durulmuştur. Bu nedenle Ermenilerin hareketleri gizlice takip edilmiş, İzmit Redif Kumandanı Saadeddin Paşa tarafından komiteci Ermenilerin durumu İstanbul'a bildirmiştir.⁷³

Adapazarı'nda Ermeni halktan toplanan paraların, genellikle zararlı yayınlar ve silahlar için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Adapazarı'nda Antranik isimli bir Ermeni komitecinin üzerinden çıkan silah ve zararlı

⁶⁹ BOA. *DH. MKT.* 1777/8 (1 Kasım 1890/18 Rebiülevvel 1308).

⁷⁰ BOA. *MV.* 60/52 (12 Aralık 1890/9 Cemaziyevvel 1308).

⁷¹ BOA. *Y. PRK. AZN.* 4/52 (4 Eylül 1890/19 Muharrem 1308).

⁷² BOA. *DH. TMİK. M.* 24/6 (6 Aralık 1896/1 Receb 1314).

⁷³ BOA. *Y. PRK. ASK.* 78/31 lef: 3 (23 Aralık 1891/21 Cemaziyevvel 1309).

yayınlar, bu durumu ortaya koymaktadır.⁷⁴ Ermeni komiteciler dışında, Ermenilerin eğitim aldığı okullardaki öğretmenlerin de asayiş bozdukları görülmektedir. Amerikan ve İngiliz misyonerlerle de yakın temas halinde olan bazı Ermeni öğretmenler, bölgedeki Ermenileri olumsuz yönde etkilemişlerdir. Ermenileri yönlendirenlerden biri de Adapazarı Amerikan Mektebi öğretmenlerinden Doktor Kovalciyan'dır. Üstelik Doktor Kovalciyan sıradan bir öğretmen değil, bahsi geçen Adapazarı Amerikan Mektebi'nin müdürüdür. Asıl mesleği öğretmenlik olan Kovalciyan'ın İngiliz ve Amerikan misyonerlerle de açık bir bağı bulunmaktadır.⁷⁵

Osmanlı Hükümeti'nin misyoner okullarını sıkı bir şekilde denetim altına almaya çalıştığı, ancak misyonerlerin taabiyeti altında buldukları ülkelerin Osmanlı Devleti'ne karşı takınacakları tavırdan çekinildiği anlaşılmaktadır. Gerek Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik sorunlar ve gerekse siyasi konjektür, gayrimüslim okullarına fazla müdahaleye olanak tanımamıştır. Bu nedenle gayrimüslim okullarının denetimleri gereği gibi yapılamamış, bu durum misyonerlerin cesaretlerini bir hayli arttırmıştır.⁷⁶

Adapazarı'nda misyonerler, komiteciler ve ayrılıkçı öğretmenlerin kışkacında kalan Ermeniler, üzerlerinde oynanan oyunlardan fazlasıyla etkilenmişlerdir. Osmanlı toplumuna yabancılaşan Ermenilerin, Müslümanlarla yaşadıkları asayiş sorunlarının temel nedeni esasen bu yozlaşmadır. Nitekim Geyve'nin Akhisar nahiyesinde meydana gelen ve 30-35 Ermeni'nin öldürülmesiyle sonuçlanan olaylar, bu gruplar arasındaki kutuplaşmanın bir yansımasıdır. Yabancı basın tarafından da takip edilen bu olayların gelişim süreci, Geyve Kaymakamlığı'ndan İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen 23 Ekim 1895 tarihli yazıdan daha iyi anlaşılmaktadır. Bahsedilen yazıda, Akhisar'da kurulan pazar yerinde iki

⁷⁴ BOA. A. MKT. MHM. 655/2 (3 Ekim 1895/13 Rebiülahir 1313).

⁷⁵ BOA. A. MKT. MHM. 655/16 lef: 2-3-14 (4 Kasım 1895/16 Cemaziyelevvel 1313).

⁷⁶ Gülbadi Alan, "Sultan II. Abdülhamid'in Hristiyan Misyonerleri ve Kurumlarına Karşı Takip Ettiği Politikalar", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, Haz.: Mehmet Metin Hülalü vd. C. 2, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s. 229-230.

Ermeni'nin Müslüman bir gruba silah çekmesiyle olayların bu boyutlara ulaştığı vurgulanmıştır.⁷⁷

İzmit Ermeni murahhasası Esteban Efendi de Ermenileri örgütleyenlerden biridir. Esteban Efendi'nin bölgede yaptığı olumsuz çalışmalar, Osmanlı idarecileri tarafından yakından takip edilmiştir. Nitekim İzmit Mutasarrıfı Musa Kazım Paşa ve Adapazarı Kaymakamı Mehmed Nüzhet Bey tarafından bu gelişmelere karşı bazı önlemler alınmıştır. Hatta bölgede yapılan çalışmalar, Musa Kazım Paşa tarafından bir raporla İstanbul'a sunulmuştur.⁷⁸ Ancak, bölgedeki komiteci Ermenilerin faaliyetleri artarak devam etmiştir. Serasker Rıza Bey tarafından kaleme alınan 18 Eylül 1897 tarihli yazıda, Adapazarı'ndaki ayrılıkçı Ermenilerin bölgedeki asayiş bozdukları vurgulanmıştır.⁷⁹ Bağımsızlık yanlısı Ermenilerden biri de David oğlu Salamon'dur. Sofya'da yaşayan Salamon'un kardeşleri ile Adapazarı'ndaki Ermeni komitecilerin de irtibatlı oldukları anlaşılmaktadır. Bu muhaberat ise Salamon tarafından sağlanılmıştır.⁸⁰

Komiteci Ermenilerin faaliyetleri, bölge için tehlikeli bir hal almaya başlamıştır. 1901 yılının Ağustos ayında Adapazarı ve Geyve'deki bazı Ermenilerin evlerinde 500 civarında silah bulunması, bu durumun açık bir göstergesidir.⁸¹ Kaçak yollarla bölgeye sokulan bu silahlar, Ermenilerin evleri dışında farklı yerlerde de saklanılmıştır. Özellikle kilise ve manastır gibi dini merkezlerde gizlenen bu silahlar, uygun zamanlarda Ermeni komitecilere dağıtılmaktadır. Adapazarı kaza merkezine çok yakın bir mesafede bulunan Armeşe Manastırı da kaçak silahların depolandığı önemli merkezlerden biridir.⁸² Adapazarı ve

⁷⁷ "The Situation in Turkey", *The Times*, 23 Ekim 1895, s. 5; "The Situation in Turkey", *The Times*, 24 Ekim 1895, s. 3; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1998, C. 1, s. 96-97.

⁷⁸ BOA. DH. TMİK. M. 10/34 (15 Temmuz 1896/4 Safer 1314).

⁷⁹ BOA. Y. MTV. 167/108; BOA. Y. PRK. ASK. 132/48 (18 Eylül 1897/20 Rebiülahir 1315).

⁸⁰ BOA. Y. PRK. ASK. 133/44 (6 Ekim 1897/9 Cemaziyelevvel 1315).

⁸¹ BOA. Y. MTV. 219/83 (9 Ağustos 1901/23 Rebiülahir 1319).

⁸² BOA. Y. PRK. SRN. 4/47 lef: 1-2 (2 Haziran 1894/28 Zilkade 1311); BOA. A. MKT. MHM. 729/5 (29 Mayıs 1894/24 Zilkade 1311). Viyana'dan geldiği tespit edilen bu silahların yanı sıra, güvenlik güçlerince Armeşe Manastırı'nda yapılan aramalarda eski Ermenistan sınırlarını gösteren harita ve Ermeni Tarihi kitabı gibi zararlı belgeler de çıkmıştır.

çevresine Avrupa'dan kaçak yollarla patlayıcı maddelerin getirildiği de anlaşılmaktadır. Nitekim Yunanistan'ın Pire limanından kalkarak İzmit limanına yanaşan bir Avusturya vapurunda 18 torba barut, fişek ve dinamit ele geçirilmiştir. Bu mühimmatın İzmit ve Adapazarı içlerine kadar sokularak asayişin ihlal edilmek istendiği açıktır. Bu malzemeler ile terör eylemi düzenleyerek masum insanları öldürmeyi planlayan kaçakçılar, güvenlik güçlerinin dikkati sayesinde yakalanmışlardır.⁸³

Ermeniler üzerinde ciddi çalışmalar yapan İstanbul İngiltere Sefareti temsilcileri de Adapazarı'na sık sık ziyarete gelmişlerdir. Görev yeri İstanbul olan Macor Lefton Orlo ve Şili isimli görevliler, bölgeye gelerek olumsuz propaganda yapmışlardır. Adapazarı'nda yaşayan Ermenileri menfi yönde etkileyen bu şahısların, Ermeni fesat hareketlerinde önemli paylarının olduğu söylenebilir.

Ermenilerin sorunlarıyla ilgilenme bahanesiyle Adapazarı'na gelen Lefton Orlo'nun asıl amacı bölgedeki sorunları daha da derinleştirmektir. Lefton Orlo tarafından 1880 yılında kaleme alınan raporda, Ermenilerin can ve mal emniyeti konusundaki sorunlarına değinilmektedir.⁸⁴ Oysa ki bu sorunları sadece bölgedeki Ermeniler değil, bütün ahâli fazlasıyla hissetmektedir. Bölgede büyük bir asayiş sorunu olduğu konusunda herhangi bir tereddüt yoktur. Ancak, en az Ermeniler kadar Müslümanlar da bu sorunlardan muzdariptir. Lefton Orlo'nun bu sorunları aslında bir kalkan olarak kullandığı, gerçek amacının Ermeniler ile Müslümanları birbirlerine karşı kıskırtmak olduğu açıktır.

Ermenileri kullanan İngiltere Sefareti temsilcilerinden biri de Şili'dir. İstanbul'dan İzmit Kumandanlığı'na gönderilen 29 Aralık 1895 tarihli yazıda, İngiltere Sefareti tercümanlarından Şili'nin Adapazarı ve çevresindeki olumsuz çalışmalarından bahsedilmektedir. Şili'nin bölgede bir olay çıkarmaya çalıştığı, bu nedenle bahsi geçen tercümanın Ermenilerle yaptığı görüşmelerin takip edilmesi emredilmiştir.⁸⁵

⁸³ BOA. İ. HUS. 110/138 (20 Ekim 1903/28 Receb 1321).

⁸⁴ BOA, İ. HR. 335/21565 (14 Temmuz 1880/6 Şaban 1297); BOA. HR. TH. 35/75 lef: 1-3 (11 Temmuz 1880/3 Şaban 1297).

⁸⁵ BOA. Y. PRK. ASK. 109/53 lef: 1-4-5-8 (9 Ocak 1896/23 Receb 1313).

Görüldüğü gibi, Adapazarı'ndaki asayiş bozan sorunlardan biri de Ermeni bağımsızlık hareketleridir. Ermenileri yönlendirme hususunda özellikle Protestan misyonerlerin yoğun çalışma içinde oldukları görülmektedir. Bu çalışmalara Ermeni komiteciler, papazlar ve öğretmenler de destek olmuşlardır. Adapazarı halkının huzurunu bozan bu faaliyetler, gasp, darp, yaralama, tehdit ve cinayet gibi asayiş sorunlarına zemin hazırlamıştır. Bu olayların ulaştığı boyutlar ülke sınırlarını aşmış, yaşanan olaylar dünya kamuoyunda da ses getirmiştir. Ermenilerin de zaten temel amacı budur. Olaylara uluslararası bir boyut kazandırarak Avrupa'nın müdahalesini sağlamaya çalışan Ermeni komiteciler, bu uğurda II. Abdülhamid'e 21 Temmuz 1905 tarihinde bir suikast düzenlemeye dahi cüret etmişlerdir.⁸⁶ Bu suikast girişiminin, Osmanlı Devleti bünyesindeki ayrılıkçı Ermenileri daha da cesaretlendirdiği açıktır. Bu gelişmelerden, İstanbul'un arka bahçesi olarak tanımlanabilecek kadar yakın bir mesafe bulunan Adapazarı'ndaki Ermenilerin de etkilendiği söylenebilir.

Ermenilerin hızlı bir şekilde örgütlendikleri, aralarında topladıkları paralarla silah, mühimmat ve doküman gibi ihtiyaçlarını karşıladıkları anlaşılmaktadır. Ermeni halktan toplanan paralar ise genellikle gizli bir şekilde toplanılmıştır. Bazen de bu paralar dikkat çekmemek için Ermeni halkın kilise ve okul masrafları adı altında toplanılmıştır. Bu şekilde kendilerini izleyen Osmanlı istihbarat unsurlarına yakalanmamayı amaçlayan Ermeni komite üyeleri, çoğu zaman bu konuda başarılı olmuşlardır.

Toplanan paralarla binlerce kaçak silah ve zararlı neşriyat temin edilmiş, bu malzemeler uygun ortam sağlanıncaya kadar manastır ve kilise gibi yerlerde saklanmıştır. Ancak, Osmanlı idari makamlarından kaçmak her zaman mümkün olmamıştır. Yapılan istihbarat çalışmalarıyla Ermeni halktan toplanan paraların fesat hareketlerinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Adapazarı ve bağlı nahiyelerdeki Ermeni hanelerinde yapılan aramalarda, birçok silah ve zararlı yayın ele geçirilmiştir.

⁸⁶ Bahçeci, *a.g.m.*, s. 280-281, 286.

İstanbul'da görev yapan Macor Lefton Orlo ve Şili isimli İngiltere Sefareti temsilcileri de bölgede etkin bir rol oynamışlardır. Adapazarı'ndaki Ermeni köylerini zaman zaman dolaşan bu görevliler, Ermeni halkın Osmanlı toplumundan ayrışması konusunda yoğun gayret sarf etmişlerdir. Ermeni halkı gizli olarak komitecilere katılmaya davet eden Lefton Orlo ve Şili, Ermeniler ve Müslümanlar arasındaki sorunları daha da derinleştirmişlerdir.

4. Adapazarı'ndaki Bataklıkların Kurutulmasıyla Ortaya Çıkan Asayiş Sorunları

Adapazarı'nda yaşanan bazı asayiş sorunları da bataklıkların kurutulmasıyla ortaya çıkmıştır. Adapazarı'na göç eden muhacirlerle birlikte yeni iskân sahaları bulmakta zorlanan Osmanlı Hükümeti, binlerce dönüme varan bataklıkları kurutarak yeni gelen muhacirleri buralara yerleştirme yoluna gitmiştir. Bazı girişimcilere bölgedeki bataklıkların kurutulması imtiyazını veren Osmanlı Hükümeti, bu şekilde iskân problemlerinin önüne geçmeyi tasarlamıştır. Fransa tebaasından Emil Bodvin isimli bir yatırımcıya 1894 yılında verilen imtiyaz da bunlardan biridir.⁸⁷ Binlerce dönümlük geniş bir alana yayılan Gökçeören bataklığının kurutulması işi, dönem itibarıyla önemli ve büyük bir projedir. Ancak, bu çalışmalarla iskâna hazır hale gelen araziler üzerinde farklı sorunlar gündeme gelmiştir. Emil Bodvin'in kuruttuğu araziler bölgedeki muhacirler tarafından işgal edilmiş, bahsedilen araziler üzerinde birçok asayiş sorunu ortaya çıkmıştır.⁸⁸

Bodvin'in 40.000 dönüme yakın bir bölgeyi kurutma imtiyazı aldığı, kurutulan arazilerin muhacirlerin işgalinden korunması için de Gökçeören'de bekçilerin görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Ancak, silahlı bir şekilde Gökçeören'de görev yapan bekçilerin dahi bu saldırıları önleyemediği görülmektedir. Araziler muhacirlerce işgal edilmiş, bekçiler de fena halde darp edilmişlerdir. Hatta muhacirler kendilerini engellemeye çalışan bekçilerin silahlarını da gasp etmişlerdir. Emil Bodvin'in idari işlerini vekâleten yürüten bir Fransız da muhacirlerce tehdit edilmiştir. Bölgedeki arazilerin kullanım hakkının Emil Bodvin'de

⁸⁷ BOA. Y. A. RES. 108/87 lef: 1-2 (22 Eylül 1900/27 Cemaziyevvel 1318).

⁸⁸ Mustafa Sarı, "Adapazarı'nda Muhaceret (1877-1908)", *History Studies*, 7/5 (2015) s. 101.

olduğunu söyleyerek muhacirleri araziden çıkarmak isteyen Bodvin'in vekili, bu nedenle ölüm tehditleri almıştır. Bu durum Fransa Sefareti'ne intikal etmiş, Fransa Sefareti bölgede ivedilikle caydırıcı önlemlerin alınmasını istemiştir.⁸⁹

Yetkili merciler tarafından alınan önlemler olumlu sonuç vermek bir yana, sorunları daha da arttırmıştır. Bodvin'e bağlı olarak çalışan işçilerin kaldığı barakalar muhacirler tarafından basılmış, işçilere gözdağı verilmiş ve ölümle tehdit edilmişlerdir.⁹⁰ Bu gelişmelerin üzerine olaya karışanların kimliğini belirlemeye çalışan Osmanlı Hükümeti, bu saldırının bölgeye yeni hicret eden Boşnaklar tarafından yapıldığının anlaşıldığını belirtmiştir. Fransa Sefareti'ne konuyla ilgili soruşturmanın devam ettiğini 5 Ağustos 1896 tarihli yazıyla bildiren Osmanlı Hükümeti,⁹¹ meselelerin etraflı bir şekilde araştırılacağına dair güvence de vermiştir.⁹²

Bununla beraber, yapılan çalışmalar Emil Bodvin'in de çok masum olmadığını göstermektedir. Emil Bodvin'in yetki sınırlarını aştığı, kuruttuğu bazı arazilerin Gökçeören'deki imtiyaz sınırlarının dışında olduğu anlaşılmıştır.⁹³ İşçi barakalarına saldırı olayında ise bir güvenlik zaafiyeti olduğunu kabul eden Osmanlı Hükümeti, bu konudan duyulan üzüntüyü açık bir şekilde dile getirmiştir. Bölgedeki bütün muhacirleri bu eylem yüzünden suçlamanın ise yanlış olacağını bildiren Osmanlı Hükümeti, bu saldırıyı yapanların ivedilikle yakalandığını hatırlatmıştır.

Bodvin'in yetkisi olmayan bölgeleri kuruttuğunun anlaşılması, bu konunun daha ayrıntılı bir şekilde incelenmesini zorunlu hale getirmiştir. Bölgeye müfettiş sıfatıyla İstanbul'dan iki görevli gönderilmiş ve çalışmalarına başlamışlardır. Bu müfettişler, Erkân-ı Harbiye Dairesi 4. Kolağası şubesinden Ali Hilmi Efendi ile Nafia Nezareti'nden Aziz Bey'dir. Bahsedilen müfettişlerin Gökçeören bölgesindeki çalışmaları neticesinde, Bodvin'in muhacirlere ait 4.000

⁸⁹ BOA. BEO. 681/51069 lef: 1-2 (14 Eylül 1895/24 Rebiülevvel 1313).

⁹⁰ BOA. BEO. 793/59437 (12 Haziran 1896/1 Muharrem 1314).

⁹¹ BOA. BEO. 821/61553 lef: 5 (5 Ağustos 1896/25 Safer 1314).

⁹² BOA. MV. 93/4 (10 Ağustos 1897/11 Rebiülevvel 1315).

⁹³ BOA. BEO. 995/74595 lef: 4-6 (20 Ağustos 1897/21 Rebiülevvel 1315).

hanelik araziyi haksız bir şekilde kurduğu anlaşılmıştır.⁹⁴ Fransa Sefareti ise Boşnakların işçi barakalarına saldırısını bahane ederek Osmanlı Hükümeti'ni suçlamaya devam etmiştir. Bölgedeki asayiş problemlerinin halen çözülemediğini belirten Fransa Sefareti⁹⁵, Bodvin tarafından yapılan hukuksuzlukları ise görmezlikten gelmektedir.

Gökçeören bölgesinde Emil Bodvin gibi, muhacirlerin de bariz hataları söz konusudur. Yapılan araştırmalar neticesinde yüzlerce muhacirin bölgedeki arazileri gasp ederek kendi mallarıymış gibi kullandıkları anlaşılmıştır.⁹⁶ Gökçeören bölgesindeki arazileri işgal eden muhacirlerin sayısı 347 kişiye, işgal edilen arazilerin toplamı ise 4.620 dönüme ulaşmıştır. Görüldüğü gibi, Gökçeören'deki arazileri aslında iki taraf da işgal etmişlerdir. Emil Bodvin yetki sınırlarını aşarak alanını genişletirken, muhacirler de kendilerine ait olmayan arazilere izinsiz yerleşmişlerdir. Muhacirleri Gökçeören'den çıkararak yeni problemlerle karşılaşmak istemeyen Osmanlı Hükümeti ise bu sorunu farklı bir yolla çözmeyi planlamıştır. Bu plana göre Emil Bodvin'in imtiyaz alanında olup da muhacirlerce işgal edilen toprakların parası, bizzat Osmanlı Devleti tarafından Emil Bodvin'e ödenecektir.⁹⁷

İşgal edilen arazilerin değerini tespit etmek için yapılan çalışmalar doğrultusunda, bölgedeki arazilerin toplam değeri 27.000 lira olarak belirlenmiştir. Bu nedenle Bodvin'e bu meblağ teklif edilmiş,⁹⁸ bu tazminatın da peyderpey yapılacağı ifade edilmiştir.⁹⁹ Bodvin'in 27.000 liralık bu teklife razı olduğu ve bahsedilen araziler üzerindeki hakkından vazgeçtiği anlaşılmaktadır. İleride benzer sorunlarla

⁹⁴ BOA. Y. MTV. 166/206 (12 Eylül 1897/14 Rebiülahir 1315).

⁹⁵ BOA. BEO. 1138/85335 lef: 3-4 (9 Haziran 1898/19 Muharrem 1316); Mustafa Sarı-Bahadır Ünal, "Adapazarı'nda Gökçeören Bataklığını Kurutma Çalışmaları ve Muhacirlerle Yaşanan Sorunlar (1890-1908)", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 9/2 (2014), s. 150.

⁹⁶ BOA. MV. 97/33 (5 Nisan 1899/24 Zilkade 1316); BOA. BEO. 1303/97679 lef: 3 (3 Mayıs 1899/22 Zilhicce 1316).

⁹⁷ BOA. BEO. 1335/100091 (6 Temmuz 1899/26 Safer 1317).

⁹⁸ BOA. Y. A. RES. 108/87 lef: 1-2 (22 Eylül 1900/27 Cemaziyelevvel 1318); BOA. Y. PRK. BŞK. 63/54 (28 Kasım 1900/5 Şaban 1318); BOA. Y. A. RES. 110/14 lef: 1-2 (28 Kasım 1900/5 Şaban 1318); BOA. İ. DH. 1387/9 (15 Ağustos 1901/8 Cemaziyelevvel 1319).

⁹⁹ BOA. BEO. 1729/129605 lef: 1 (6 Ekim 1901/22 Cemaziyelahir 1319); BOA. MV. 103/17 (30 Ekim 1901/17 Receb 1319).

karşılaşmak istemeyen Osmanlı Hükümeti ise Emil Bovin'den bir feragatname almıştır. Yapılan anlaşmaya göre, Bodvin'e 27.000 liralık tazminat haricinde başka bir ödeme yapılmayacaktır.¹⁰⁰

Görüldüğü gibi, Gökçeören bataklığının kurutulmasıyla bölgede bazı asayiş sorunları ortaya çıkmıştır. İmtiyaz sahibi Emil Bodvin ile muhacirlerin bu geniş arazi üzerindeki çıkar çatışması, kavga, darp, yaralama, tehdit gibi istenmeyen olaylara zemin hazırlamıştır. Fransa Sefareti'nin bu soruna müdahale ettiği ve Osmanlı Devleti'ni baskı altına almaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Ancak Emil Bodvin'in, Fransa Sefareti'nin iddia ettiği gibi masum olmadığı açıktır. Bodvin'in imtiyaz sahibi olduğu araziler dışında, yetki sınırlarında olmayan arazileri de kuruttuğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin ise bu krizi sulh ile çözmek için yoğun mesai harcadığı ve süreci iyi yönettiği söylenebilir.

Sonuç

Adapazarı ve çevresinde yaşanan asayiş sorunlarının belli gruplar arasında değil, farklı gruplar arasında yaşandığı anlaşılmaktadır. Müslümanlar arasındaki asayiş sorunlarının yanında, gayrimüslimlerle Müslümanlar arasında da birtakım anlaşmazlıklarının olduğu görülmektedir. Bununla beraber, az da olsa bölgede ikâmet eden yabancı ülke vatandaşlarının yaşadıkları asayiş sorunlarına rastlanılmaktadır. Özellikle muhacirlerin bölgeye yoğun bir şekilde iskân edilmesiyle asayiş sorunlarının daha da arttığı söylenebilir. Gasp, tehdit, adam kaçıрма, yaralama ve cinayet gibi asayiş sorunlarının Adapazarı ve çevresinde fazlasıyla görüldüğü, bu meselelerden dolayı bölge halkının çok tedirgin olduğu açıktır.

Adapazarı ve çevresindeki en büyük asayiş sorunları ise genellikle eşkıyalık ve çetecilikten kaynaklanmıştır. Bölgeye gelen muhacirlerle birlikte bu olaylar hızlanmış, tahammül edilemeyecek boyutlara ulaşmıştır. Adapazarı ve çevresine gelen perişan durumdaki muhacirler, yaşamlarını idame ettirebilmek için çeşitli suçlara karışmışlardır. Bölge halkının canları ve mallarıyla korkutulduğu, güçlünün güçsüzü ezdiği kaotik bir durum söz konusudur. Özellikle

¹⁰⁰ BOA. BEO. 1742/130580 lef: 2 (4 Kasım 1901/22 Receb 1319).

Adapazarı ve civarındaki Çerkez ve Abazaların yoğun çetecilik faaliyetlerinde bulunduğu dikkat çekmektedir. Adapazarı ve çevresindeki çetelerin faaliyetleri o derece artmış olacak ki, Osmanlı Hükümeti bu bölgede çeşitli istihbarat çalışmaları dahi yaptırmıştır. Yapılan kapsamlı takip ve araştırmalar, bölgedeki çetelerin ne kadar etkili olduklarını gözler önüne sermektedir.

Bölgede dikkat çeken asayiş sorunlarından biri de bataklıkların kurutulmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu araziler üzerindeki hak iddiaları anlaşmazlıklara yol açmış, bahsedilen araziler yüzünden büyük asayiş sorunları yaşanmıştır. Komiteci Ermeniler tarafından yapılan ayrılıkçı çalışmalar ise Ermenilerle Müslümanlar arasında sorunlara neden olmuştur. Aslında bu sorun sadece Ermenilerle Müslümanlar arasında değil, Ermenilerin kendi aralarında da görülmektedir. Bütün Ermenilerin aynı fikre sahip olmadıkları ve aralarında bir birlik sağlayamadıkları söylenebilir. Bu nedenle bağımsızlık isteyen Ermenilerle diğer Ermeniler arasındaki ilişkiler kutuplaşmaya doğru gitmiş, hatta bu gruplar birbirlerini hainlikle suçlamışlardır.

Adapazarı'ndaki asayiş problemlerinin, ülkenin herhangi bir bölgesinde yaşanan sorunlarla benzer yanlarının olduğu söylenebilir. Müslümanlar veya gayrimüslimler arasında yaşanan sorunlar, sadece Adapazarı'nda değil, Osmanlı coğrafyasının hemen her bölgesinde görülebilmektedir. Özellikle 1890 yılından sonra ortaya çıkan Ermeni bağımsızlık hareketleri ve isyanlar, İstanbul da dâhil ülkenin dört bir yanında ortaya çıkmıştır. Ancak, Adapazarı'nda yaşanan asayiş sorunlarının bölge coğrafyasına özgü farklılıkları da mevcuttur. Zaten bu çalışmanın esas amacı, "Adapazarı'ndaki asayiş sorunlarını özel kılan nedir" sorusuna bir cevap aramaktır.

Özellikle, İstanbul'da görev yapan İngiliz ve Amerikan misyonerlerin Adapazarı'na sık sık gelip gittikleri anlaşılmaktadır. Hatta İstanbul İngiltere Sefareti'nde görevli memurlar da bölgeye farklı tarihlerde ziyaretler gerçekleştirmişlerdir. Bu durum, sadece Adapazarı'nın İstanbul'a çok yakın bir mesafede olması ile açıklanabilecek kadar basit bir konu değildir. Adapazarı'nın stratejik konumunun, geçiş güzergâhında olmasının ve başkente yakınlığının tabii ki bir etkisi bulunmaktadır. Bununla beraber, İngiltere ve Amerika gibi devletlerin Adapazarı'na ayrı bir önem verdiği açıktır.

Adapazarı'ndaki asayiş sorunlarını farklı kılan nedenlerden biri de binlerce dönümlük bataklık arazilerin kurutulmasıdır. Bölgeye yeni gelen muhacirlere arazi tahsis etmek, yani iskân sorunun çözmek için yapılan bu girişimler yeni asayiş sorunlarına zemin hazırlamıştır. Asayiş konusunda epey problemlili olan bu bölge, yeni kurutulan iskân sahalarındaki hak iddiaları nedeniyle daha da karmaşık bir hale gelmiştir. Eşkıyalık ve terör olaylarının yoğun olarak görüldüğü Adapazarı'nda, nüfuz sahibi bazı şahısların kendilerine ait olmayan ve yeni kurutulan arazileri işgal etmeye başladıkları görülmektedir. Bölgede görülen asayiş sorunlarının bir kısmı da bu haksız arazi işgallerinden kaynaklanmıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri:

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO) 30/2201, 656/49134, 661/49521, 667/50011, 681/51069, 793/59437, 821/61553, 995/74595, 1105/82806, 1138/85335, 1303/97679, 1335/100009, 1729/129605, 1742/130580.

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT) 122/44, 216/59, 270/80, 327/15, 942/16, 1150/40, 1708/70, 1712/107, 1750/70, 1762/82, 1777/8, 1800/16, 1819/93, 1823/112, 1870/70, 2088/103, 2089/40, 2180/53.

Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH. TMİK. M) 9/75, 10/34, 13/44, 24/6, 24/82, 51/42.

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR. TH) 35/75, 348/22.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR. TO) 257/5, 258/73.

İrade Adliye ve Mezahib (İ. AZN) 47/7.

İrade Dâhiliye (İ. DH) 1131/88302, 1180/92273, 1209/94670, 1387/9.

İrade Hariciye (İ. HR) 335/21565.

İrade Hususi (İ. HUS) 44/137, 110/138.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV) 60/52, 93/4, 97/33, 103/17.

Sadaret Eyalet-i Mümtaze Rumeli-i Şarki Evrakı (A. MTZ. RŞ) 12/5.

Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı (A. MKT. MHM) 655/2, 655/16, 655/24, 655/34, 729/5.

Şûrâ-yı Devlet Evrakı (ŞD) 690/39.

Yıldız Arşivi Mütenevvi Maruzat (Y. MTV) 166/206, 167/108, 219/83.

Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı (Y. PRK. AZN) 4/52.

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK) 56/27, 78/31, 109/51, 109/53, 132/48, 133/44.

Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik Maruzatı (Y. PRK. EŞA) 12/6.

Yıldız Perakende Evrakı Evrak-ı Yâverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi (Y. PRK. MYD) 17/22.

Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı (Y. PRK. KOM) 3/22, 4/68.

Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y. PRK. BŞK) 63/54.

Yıldız Perakende Evrakı Serkurenalık (Y. PRK. SRN) 4/47.

Yıldız Perakende Evrakı Umûm Vilayetler Tahriratı (Y. PRK. UM) 17/38, 46/61.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS) 243/17, 397/14.

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y. A. RES) 108/87, 110/14.

Kitap ve Makaleler

Aksu, Noemi Levy, *Osmanlı İstanbulu'nda Asayiş (1879-1909)*, Çev: Serra Akyüz, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

Alan, Gülbadi, "Sultan II. Abdülhamid'in Hristiyan Misyonerleri ve Kurumlarına Karşı Takip Ettiği Politikalar", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, Haz.: Mehmet Metin Hülagü vd. C. 2, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011.

Bahçeci, Yahya, "Sultan II. Abdülhamid'e Ermeniler Tarafından Düzenlenen Bombalı Suikast", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, Haz.: Mehmet Metin Hülagü vd. C. 5, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011.

Cuinet, Vital, *İzmit Mutasarrıflığı*, Çev: Pelin Koç, Demkar Yayınevi, İstanbul 2012.

Engin, Vahdettin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Rüstem Yayınevi, 2001.

Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeni Tehciri*, Babialı Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2006.

Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, C. 1, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1998.

Kantarci, Şenol, *Tarih ve Uluslararası Boyutuyla Ermeni Dosyası*, Babialı Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2011.

Karpat, Kemal H, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Çev: Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Keskin, Cengiz, *I. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi (1876-1908)*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya 2020.

Konukçu, Enver, "Ermenilere Adapazarı'ndan Bakış", *Türk-Ermeni Külliyyatı Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C. 6, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

Küçük, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1986.

Mutlu, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005.

Narin, Resül, *XIX. Yüzyılda Adapazarı*, Sakarya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Sakarya 2011.

Narin, Resül, "XIX. Yüzyılda Adapazarı'nda Ermeniler", *Türk-Ermeni Külliyyatı Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C. 6, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

Öke, Mim Kemal, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1319 (1901).

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1321 (1903).

Sarı, Mustafa, "Adapazarı'nda Muhaceret (1877-1908)", *History Studies*, 7/4 (2015), s. 87-112.

Sarı, Mustafa, Bahadır Ünal, "Adapazarı'nda Gökçeören Bataklığını Kurutma Çalışmaları ve Muhacirlerle Yaşanan Sorunlar (1890-1908)", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 9/2 (2014), s. 137-158.

Subaşı, Turgut, *Anglo-Ottoman Relations and The Reform Question in The Early Period 1839-1852: With Special Reference to Reforms Concerning Ottoman Non-Mumlims*, Basılmamış Doktora Tezi, Birmingham 1995.

Şimşir, Bilal N, *Rumeli'den Türk Göçleri Emigrations Turques Des Balkans Turkish Emigrations From The Balkans Belgeler-Documents*, 2 Cilt, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1970.

"The Situation in Turkey", *The Times*. 23 Ekim 1895.

"The Situation in Turkey", *The Times*. 24 Ekim 1895.

Tosun, Ramazan, "Ermeni Meselenin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 14 (2003), s. 143-163.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987.

Yavuz, Fikretin, "Ermeni Kimliği'nin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Kırımyan", *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Akademik İncelemeler Dergisi*, 2/1 (2007), s. 257-289.

Yavuz, Fikretin- Zeynep İskefiyeli, "İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Berlin Kongresi'ne Gönderdiği Heyetin Avrupa'daki Faaliyetleri", *Belleten*, 84/299 (2020), s. 357-398.

Yetkiner, Cemal, "İstanbul'da Bir Cemaatin Doğuşu: William Goodell ve Amerikan Protestan Misyonu", *Akademik Orta Doğu Dergisi*, 3/1 (2008), s. 133-164.

1956 Süveyş Krizi ve Ortadoğu'ya Etkisi

Mehmet Erkan Killoğlu*

(ORCID: 0000-0002-3146-2609)

Makale Gönderim Tarihi

22.05.2021

Makale Kabul Tarihi

25.09.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Killoğlu, M. E., "1956 Süveyş Krizi ve Ortadoğu'ya Etkisi", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2021): 726-757.

APA: Killoğlu, M. E. (2021). 1956 Süveyş Krizi ve Ortadoğu'ya Etkisi. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (2) , 726-757.

Öz

İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki dönemde 19. yüzyılın büyük sömürge imparatorlukları ve onların kurmuş oldukları düzen dağılmış ve bir tarafta SSCB diğer taraf da ise ABD'nin önderliğini yaptığı iki kutuplu bir uluslararası siyasi yapı ortaya çıkmıştır. Bu yeni yapının ortaya çıkması eski düzenin tasfiyesini de beraberinde getirmiştir. Bu tasfiye sürecinde İngiltere kendi iktisadi, siyasi ve askeri yapısına büyük yük bindiren sömürgelerini tahliye ve tasfiye etme yoluna gitmiştir. Ancak bunu yaparken stratejik açıdan önemli noktaları, en azından Süveyş Kanalı'nın batısında kalan bölgeler gibi stratejik açıdan önemli noktaları, elinde tutmaya çalışmıştır. Mısır topraklarında kalan Süveyş Kanalı bölgesi bu kilit önemdeki noktalardan biridir. Eski sömürge geçmişi sebebiyle Batı ile ilişkileri zaman zaman kötüleşen Mısır yine böyle sorunlu olaylardan birinin sonrasında Süveyş Kanalı devletleştirdiğini açıklamıştır. Bu karardan Batı Dünyası'nın lideri konumundaki ABD memnun olmamış ancak SSCB'nin Ortadoğu'ya müdahil olmasına ve etkisini attırmasına sebep olmaması için gerginliği

* Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Türkiye, mehmeterkan@comu.edu.tr.
PhD., Çanakkale Onsekiz Mart University, Turkey.

büyütmemeye çalışmıştır. Ancak Kanal'ın idaresini ellerinde tutan İngiltere ve Fransa bu durumdan rahatsız olmuş, hem Kanalı geri almak hem de kendilerine Ortadoğu bölgesinde düşmanlık yapan Mısır lideri Cemal Abdünnasır'ı devirmek için harekete geçmeye karar vermişlerdir. Bunun sonucunda da 1956 Süveyş Krizi yaşanmıştır. İngiltere ve Fransa askeri mücadeleyi kazanmıştır ancak siyasi mücadeleyi kaybetmiştir. Bunun sonucunda Ortadoğu bölgesinde ve dünya sisteminde dengeler değişmiştir. Süveyş Krizi de bu değişimin başlangıç noktası olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Süveyş Krizi, Cemal Abdünnasır, Anthony Eden, Eisenhower, John Foster Dulles, Silahşör (Muskeeter) Operasyonu.

Suez Crisis 1956 and Consequences to the Middle East

Abstract

In the period after the Second World War, the great colonial empires of the 19th century and their colonial order fade away and a new bipolar international political system led by the USA and USSR, emerged. The emergence of this new international political system forced the disintegration of the old order. During this disintegration process, Britain tried to evacuate and liquidate her former colonies, which put a huge burden on its economic, political and military system, but in doing so tried to keep the strategically important points, at least the ones left in the west of the Suez Canal. The Suez Canal region, which remained in Egyptian territory, was one of those strategic assets. Egypt, whose relations with the West occasionally deteriorated due to its former colonial past history, announced that it had nationalized the Suez Canal after one of such problematic events. Although the USA, the presumed leader of the Western World, was not satisfied with that decision, but tried to decrease the tension in order to cease the USSR intervention to the Middle East and increase its influence. However, Britain and France, who are in charge of the Suez Canal and Canal Company, were not satisfied with Egypt's decision that nationalized the Suez Company. They took decisive action both to take the Canal back and to overthrow the Egyptian leader Gamal Abdünnasır, who was hostile to them in the Middle East region. As a result, the Suez Crisis of 1956 occurred. Britain and France

won the military struggle but lost in the political process. Balances in the Middle East region and the world system have changed dramatically and the Suez Crisis was the starting point of this change.

Keywords: Suez Crisis, Gamal Abdunnasir, Athony Eden, Eisenhower, John Foster Dulles, Opearation Muskeeter.

Giriş

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan iki kutuplu dünya düzeni ve Soğuk Savaş dünyayı bu yeni döneme göre şekillendirmiştir. Bu durumun ve değişimin elbette Ortadoğu'ya da yansımaları olmuştur. 1948 yılında İsrail'in bu coğrafyada bir uluslararası aktör olarak ortaya çıkması Soğuk Savaş'ın Ortadoğu'ya taşınmasını da beraberinde getirmiştir. Batı dünyası ile rekabet halinde olan Sovyetler Birliği Ortadoğu'da etkin olmasını sağlayacak fırsatlar aramış, bu kapsamda da ilk başlarda İsrail'le yakınlaşmayı denemiştir. Ancak daha sonra bölgede azınlık bir grup olan Yahudiler yerine onlarla ve bu bölgede 19. yüzyıldan itibaren sömürge yönetimleri kurması nedeniyle Batı Dünyası ile istikrarlı bir ilişkisi olmayan Arap Dünyası ile yakınlaşmayı daha uygun bulmuştur. Bu kapsamda Sovyetler Birliği, Arap ülkeleri arasında adı ön plana çıkan Mısır ve Suriye gibi devletlerle iyi ilişkiler kurulmasına özel önem vermeye başlamıştır.

Yeni kurulan uluslararası sistem sebebiyle 19. yüzyıldan beri Ortadoğu'da etkili olan İngiliz ve Fransız sömürge imparatorluklarının gücü eskiye nazaran belirgin bir şekilde azalmaya başlamıştır. Özellikle İngiltere, Soğuk Savaş adı verilen bu yeni döneme ve onun şartlarına uymak için kendi idari, askeri ve ekonomik yapısı üzerinde ciddi bir mali külfet haline gelen sömürgelerinden çekilmeyi en uygun çözüm olarak görmüştür. Ancak sömürge yönetimini tasfiye ederken dünya üzerindeki kilit önemdeki noktaları da terk etmeyi planlamamıştır. İngiltere'nin kontrolü altında kalmasını planladığı bu stratejik noktalardan biri de Süveyş Kanalı bölgesi olmuştur. İngiltere, Süveyş Kanalı'nı elinde tutarak Akdeniz'deki gücünü korumak ve etkisini

devam ettirmek istemiştir. Ancak Mısır, yabancı güçlerin idaresinde kaldığı dönemi hatırlattığı için bu duruma şiddetle karşı çıkmıştır.¹

İngiliz stratejisi açısından bakılacak olursa Süveyş Kanalı, Kıbrıs, Malta ve Cebelitarık şeklinde uzanan ve Akdeniz'i ve önemli deniz ticaret yollarından birini kontrol eden stratejik zincirin ilk halkası ve başlangıç noktasıdır. Süveyş Kanalı hariç, İngiltere'nin bu sayılan noktalarda halen mevcudiyetini devam ettirdiğini de unutmamak gerekir. İngiltere'nin Süveyş'teki kontrolünü devam ettirme isteği bağımsızlığını ispat etmek için görünür semboller arayan Mısır'ın kendi toprakları üzerindeki hâkimiyet ve egemenlik iddiası ile çatışınca 1956 yılında Süveyş Krizi olarak tarihe geçecek olan olaylar dizisinin de temeli atılmıştır.

İşte bu çalışmada Süveyş Krizi'nin ortaya çıkışı, sebepleri, gelişimi ve Ortadoğu ve Türkiye açısından sonuçlarına incelenecektir. ABD'nin ve Sovyetlerin bu duruma nasıl yaklaştıkları ve onları harekete geçmeye mecbur bırakan sebeplere de değinilecektir. Konunun Türkiye ile ilgili kısmına gelince; Türkiye'nin bu krize olan tepkisi veya Bağdat Paktı'na üye olması sebebiyle Pakt'ın üyelerinden olup Mısır'a karşı askeri harekâta girişen İngiltere'ye karşı olan kısmi tepkisizliği, bu tutumuna İsrail'le olan ilişkisi de eklenince bu durumunun Arap Dünyasında nasıl anlaşıldığı da tartışılacaktır. Bu sorulara ek olarak ortaya çıkan bir gerçek ise Arap Dünyası'nın Türkiye'nin İsrail'i tanınması ve bu krizde Sovyet tehdidini İngiltere ile dengeleme isteği yüzünden tarafsız kalma çabasını yanlış anladığı veya anlamak istediğidir. Bu duruma karşılık vermek için Arap ülkeleri Kıbrıs konusunda kasıtlı olarak Türkiye'nin karşısında yer almıştır. Buna Bağdat Paktı'nda müttefiklik ilişkisi tesis ettiği Irak da dâhildir. Bu tutumlar taraflar arasında bir güvenlik ikilemini tetiklemiştir. Türkiye bu sarmalı kırmak ve Arap Dünyası'na yakınlaşmak için 1960'lı yıllarda bir dizi girişimde bulunmuş ama bu girişimlerden beklediği karşılığı görmemiştir. Bu sayılan konulara değinilecek olan çalışma 5 kısımda kurgulanmıştır.

Süveyş Krizi'ne siyasi tarih-uluslararası ilişkiler perspektifinden yaklaşarak açıklamayı ve bu konudaki bilgi kaynağını genişletmeyi

¹ Sabit Duman, Ortadoğu Krizleri ve Türkiye, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı: 35-36, (2005), s. 314.

amaçlayan çalışmada literatür taraması kapsamında İngilizce ve Türkçe birincil ve ikincil kaynaklar; bu konuda kaleme alınmış olan kitap ve makaleler taranmış, dönemi yaşayan resmi görevlilerin anıları ve hatıratları incelenmiştir. Konu ile ilgili ortaya çıkan yeni kaynakların kullanılarak Süveyş Krizi konusunda daha kapsamlı analiz yapmak ve bu bilgilerin yardımıyla Ortadoğu ile ilgili yapılacak olan çalışmalara perspektif ve yaklaşım desteği sağlamak çalışmadan beklenen faydalar arasındadır. Devletlerin hafızaları, olaylara karşı tutum ve tavırlarının kaynağı geçmişte yaşadıkları olaylardır. Bu yüzden bunları hatırlamak ve analiz etmek mevcut şartlarda nasıl hareket edeceklerini tahmin etmede bize perspektif sağlayacaktır.

1. Krizi'nin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra, Soğuk Savaş sonucu ortaya çıkan kutuplaşmaya Ortadoğu ülkelerinin de dâhil olması üzerine, Ortadoğu bölgesi de gerginliklerin odağı olmaya başlamıştır. Bölgede gerginliklerin tırmanmasında pek çok faktörün etkisi vardır ama bunlar içinde en önemli olanı Araplar ile İsrail arasındaki çatışmadır. 1950'de ABD, Fransa ve İngiltere İsrail'le Arap komşularını ayıran 1947 tarihli ateşkes hattının ihlal edilmemesini öngören Üçlü Deklarasyon'u (*Tripartite Declaration*) yayınlamıştır. Bu deklarasyonun bölgedeki gerginliklerin azalmasına bir faydası olmamış ve işlevsiz kalmıştır. Buna rağmen Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) Ortadoğu politikasının önemli bileşenlerinden birisi olmuştur.

Ortadoğu bölgesinde gerginliklerin sürdüğü bu siyasi ortamda, 1955 yılı sonbaharında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB), Mısır'dan gelen talep üzerine, bu ülkeye silah satışı yapılmasını öngören bir anlaşmaya onay vermiştir.² Bu anlaşma ile Mısır 1955 yılının sonlarında (Eylül ayında) Sovyetler Birliği'nden yeni silahlar almıştır. Bu silah satışı sayesinde Sovyetler Ortadoğu'da etkililerini arttırabilmeleri için aradıkları fırsatı ele geçirmiştir.³ Bunun üzerine

² Peter L. Hahn, *The Suez Crisis, A Crisis That Changed the Balance of Power in the Middle East, Significant Events in U. S. Foreign Relations, 1900-2001*, Foreign Policy Agenda, ejournalusa, U. S. Department of State/Bureau of International Informations Programs, Cilt: 11, Sayı: 1,(Nisan 2006) Washington, s. 27.

³ Larry Hart, "Failures in American Diplomacy: The Suez Crisis, 1956", *History Studies*, Cilt: 3, ABD ve Büyük Ortadoğu İlişkileri Özel Sayısı 2011, s. 158.

İsrail, Cemal Abdünnasır'ın siyasi kariyerini zora sokacak ve Sovyet silahları ile güçlü bir ordu kurmadan önce askeri gücünü yok edecek baskın bir saldırı yapılması konusunda İngiltere ve Fransa'ya baskı yapmaya başlamıştır.⁴ Mısır, silah tedariki için SSCB başvurmuştur çünkü o dönemde ABD Mısır'a silah satışını şarta bağlamıştır. ABD yönetimi satılacak olan silahların sadece Amerikalı askeri danışmanlar tarafından kullanılmasını şart koşturmuştur. ABD, ancak bu şartın kabulü halinde silah satışına onay vereceğini Mısır'a bildirmiştir. Bu şartlı kullanım taahhüdü ile Eisenhower, Amerikan silahlarının olası bir krizde İsrail'e karşı kullanımını önlemeyi amaçladığı açıktır.⁵ Mısır, ABD'nin öne sürdüğü bu şartı kabul etmemiştir. ABD yönetimi de silah satışına onay vermemiştir. Dönemin ABD Dışişleri Bakanı John Foster Dulles'in, Nasır'a karşı olan olumsuz bakış açısının da silah satış anlaşmasının sonuçsuz kalmasında etkisi olmuştur.⁶ Ancak daha sonra Dulles, Nasır'a istediği silahların verilmemesinin büyük bir hata olduğunu ifade edecektir.⁷ Bundan sonra da Mısır'ın ABD ve Batı ile olan ilişkileri hızla kötüleşmeye başlamıştır.

Göreve geldiği ilk yıllardan itibaren ekonomik açıdan Mısır'ı kalkındırılmaya çalışan Nasır, bu amaçla Nil ırmağı üzerinde bir baraj inşa edilmesini için çalışmaya başlamıştır. Asvan Barajı adı verilen ve elektrik üretim ve tarım alanlarının sulanmasında kullanılması planlanan bu barajın yapılabilmesi için ekonomik yardıma ihtiyaç olmuştur. Çünkü oldukça büyük ve kapsamlı bir imalat işi gerektiren bu projenin hayata geçirilmesinde Mısır'ın kendi iç kaynakları yeterli değildir. Bu yüzden büyük miktarda kredi ve yabancı sermayeye ihtiyaç duyulmuştur.⁸ Bozulan ilişkileri düzeltmek için ABD yönetimi

⁴ Hahn, a.g.m. , s. 27.

⁵ R. W. Rathburn, *Operation Musketeer: A Military Success Ends in Political Failure*, Marine Corps Command and Staff College, Marine Corps Development and Education Command, War Since 1945 Seminar, Quantico Virginia: 2 Nisan 1984, <http://www.globalsecurity.org/military/library/report/1984/RRW.htm> , (Erişim tarihi: 07.09.2018) Ayrıca bkz. Fahir Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları 1948-1988*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1991, s. 128.

⁶ Hisham Sharabi, *Governments and Politics of the Middle East Twentieth Century*, Princeton-New Jersey: D. Van Nostrand Company Inc. 1962, s. 215.

⁷ Hart, a.g.m., s. 159.

⁸ Şevket Süreyya Aydemir, Asvan Barajı Problemi, *Ortadoğu*, Cilt: 1, Sayı: 4, (1961), s. 9-12.

elinden geleni yapmış, Eisenhower ve Dulles, Mısır'ı tekrar Batı yörüngesine sokmak için çok çaba sarf etmiştir. Bu kapsamda ABD Dışişleri Bakanı J.F. Dulles Nasır'ın güvenini kazanmaya çalışmıştır. Bu girişimlerin sonucunda, aynı yılın sonunda ABD, İngiltere ve Dünya Bankası ile birlikte, Mısır'a Asvan Barajı'nın inşaatında kullanılmak üzere kredi vermeyi teklif etmiştir.⁹

Gerek ABD gerekse İngiltere, Asvan Barajı'nın yapımına finansman desteği sağlayarak Mısır'la olan ilişkilerini düzeltebileceklerini düşünmüşlerdir. Ancak baraja finansman temini için Nasır sadece Batı Dünyasına bağlı kalmayı istememiştir.¹⁰ Barajın finansmanı için Sovyetler Birliği ile de görüşmelerde bulunmuş ve Sovyetler Birliği'nden daha iyi bir öneri gelebilir umuduyla Batılı ülkeleri oyalamaya çalışmıştır. Nasır'ın bu baraj inşaatını finanse etmek için aynı zamanda Sovyetler Birliği ile görüştüğü haberi Batılı ülkelere ulaşmış ve bu durum Batı'da rahatsızlık yaratmıştır.¹¹ Bu arada 1956 Mayıs'ında, Nasır'ın Tayvan'daki Çan-Kay-Şek rejimini tanımaktan vazgeçerek onun yerine Komünist Çin'i, Çin'in resmi varisi olarak tanınması Washington'da Nasır'a olan kızgınlığı arttırmıştır.¹² Nasır'ın Komünist Çin'i tanınmasının ardında yatan sebep, Batı Dünyasını kızdırmaktan ziyade, Sovyetler Birliği'ne karşı duyduğu güvensizliktir. Mısır, Sovyetler Birliği'nin de Mısır'a uygulanan silah ambargosuna katılma ihtimalini göz önünde tutarak Komünist Çin'i tanıma yoluna gitmiştir. Nasır, silah tedariki hususunda Sovyetler Birliği'nin de bir seçenek olmaktan çıkması halinde elinde bir alternatif olmasını istemiştir.¹³ Ancak kendisini ve rejimini güvence altına almak için yaptığı bu girişimler kendisine karşı duyulan güvensizliği arttırmaktan başka bir işe yaramamıştır. Yine ABD, Mısır ve Nasır'la ilgili duyduğu tüm memnuniyetsizliğe rağmen Haziran 1956'da, Asvan Barajı'nın

⁹ Hart, a.g.m., s. 159.

¹⁰ "Silah temini konusunda olduğu gibi, kredi finansmanı konusunda da Nasır, öncelikle Batılı kaynaklara başvurmayı tercih etmiştir." Hart, a.g.m., s. 159.

¹¹ Mehmet Gönlübol vd., *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1996, s. 279.

¹² Robert C. Grogan, *Natural Enemies, The United States and the Soviet Union in the Cold War 1917-1991*, Lenham-Maryland: Lexington Books, 2001, s. 192.

¹³ Peter Calvocoressi, *World Politics since 1945*, Londra: Longman Group UK Limited, 1987, s. 213.

yapımı için gereksinim duyulan krediyi Mısır'a sağlayacağını resmen bildirmiştir. Ancak o dönemde Cemal Abdünnasır ve onun prestij sembolü olan barajı, ABD Kongresi'nde pek popüler değildir. Bunun sebebi de ABD'li pamuk üreticileridir. Mısır'ın elektrik üretiminin artmasına büyük katkı sağlayacak olan Asvan Barajı ayrıca sulanabilen alanların da artmasına imkân sağlayacaktı. Bunun sonucunda ülkenin pamuk üretimi de artacaktır. Ancak Mısır'da ortaya çıkacak olan bu üretim artışı uluslararası piyasalarda pamuk bolluğuna yol açacak, bunun sonucunda da pamuk fiyatları düşecektir. Tüm bunların nihai sonucu ise önemli bir gelir kaybı olacaktır. Bu yüzden ABD'li Güneyli pamuk üreticileri Mısır'ın baraj inşaatına finansman teminine karşı çıkmıştır.¹⁴ ABD Kongresi'ndeki pek çok temsilci de bu görüşü paylaşmıştır.¹⁵ Bu yüzden Amerikan Senatosu kendi izni olmadan Asvan Barajı için herhangi bir kredi açılmaması kararını almış ve yardımı durdurmuştur.¹⁶ Bunun üzerine ABD yönetimi de 19 Temmuz 1956'da kredi önerisi geri çekmiştir.¹⁷ Bunu İngiltere ve Fransa'nın Mısır'a olan tüm mali desteklerini ve yardım önerilerini geri çekmesi takip etmiştir. Çünkü 1956 yılı başlarında Amerikalılar ve İngilizler her geçen gün SSCB ile ilişkilerini geliştiren ve Sovyetler'e Ortadoğu'da etkin rol oynama fırsatı veren Mısır lideri Nasır'ı bir dizi siyasi ve iktisadi önlemlerle önce izole etmek ve terbiye etmek, bu durumdan gereken dersi çıkaramazsa da devirmek için anlaşmıştır. Nasır'ı devirmeyi öngören bu plana "*Omega Operasyonu*" adı verilmiştir.¹⁸ Sırasıyla ABD, İngiltere ve Fransa'nın aldığı bu kararlardan bir hafta sonra, 26 Temmuz'da Nasır,

¹⁴ Lewis Gaddis, *We Now Know: Rethinking Coldwar History*, New York: Oxford University Press, 1997, s. 171.

"ABD Kongresi içinde Mısır'ın Asvan Barajı'nın finansmanına olumsuz tutum takınılmasındaki sebeplerin en önemlileri arasında ABD'li pamuk üreticilerinin temsilcilerinin bu duruma muhalif tutumları gelmekteydi. ABD'li üreticiler, Mısır'da sulama imkânlarının artması halinde, dış pazarlarda Mısır pamuğunun Amerikan pamuğuyla rekabet etmeye başlayacağını düşünüyorlardı ve bu durumu istemiyorlardı." Calvocoressi, a.g.e., s. 223.

¹⁵ Hart, a.g.m. , s. 159.

¹⁶ Fahir Armaoğlu, *20 Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1983, s. 498.

¹⁷ "19 Temmuz'da Dulles, Mısır Dışişleri Bakanı'nı arayarak ABD'nin Asvan Barajı'nın inşaatına finansman sağlamayacağını bilgisini vermiştir." Hart, a.g.m. , s. 159.

¹⁸ Hahn, a.g.m. , s. 27.

Süveyş Kanalı'nı millileştirdiğini ilan etmiştir.¹⁹ Bundan sonra da Süveyş Krizi patlak vermiştir.²⁰ Krizin sebebi temelde Temmuz 1956'da Nasır'ın istediği ekonomik yardımın İngiltere ve ABD tarafından reddedilmesidir. Nasır, bu ret cevabına karşılık olarak Süveyş Kanal Şirketi'ni devletleştirme yoluna gitmiştir.²¹ 1956 yılındaki Süveyş Kanalı'nın devletleştirilmesi aslında tamamıyla Nasır'ın Ulusçuluk söyleminin ikinci adımının hayata geçirilmesinden ibarettir.²²

Bu tasarrufu ile Nasır, Avrupalı sömürgeci devletlerden korkmadığını göstermeyi ve özellikle Üçüncü Dünya'da olan desteğini ve popülerliğini arttırmayı amaçlamıştır.²³ Batılı devletlerden bağımsız hareket edebileceğini göstermek ve onların prestijlerini kırmak için de Kanal'a ve Kanalı yöneten İngiliz-Fransız ortak şirketine elkoyma yoluna gitmiştir. Bundaki amacı şirketin gelirlerine elkoymak, buradan gelen gelirle Asvan Barajı inşaatını finanse etmek ve kredi isteğini reddeden İngiliz ve Amerikalılardan intikam almaktır. Bu girişimi sonucunda 4 ay kadar sürecek bir uluslararası kriz ortaya çıkmıştır.²⁴ Mısır'ın bu kararı alması ve uygulanması sırasında tavizsiz tutumunu sürdürebilmesinin

¹⁹ Ellen Gray, "Blind Loyalty? The Menzies Mission to Cairo During the 1956 Suez Canal Crisis", *Diplomacy&Statecraft*, Cilt: 32, Sayı: 4, (2021), s. 86.

"ABD, İngiltere, Fransa ve IMF'nin kredi vermeme kararı Nasır'ı çok kızdırmıştır. Kararın Nasır'a iletilmesinden bir hafta sonra, 26 Temmuz'da, baraj inşaatı için gereken mali kaynak temini için Mısır'ın Süveyş Kanalı'nın millileştirildiği ilan edilmiştir." Hart, a.g.m., s. 160; Gray, a.g.m., s. 99.

²⁰ "İsrail'in 1948 yılında kuruluşunu ilan etmesinden sonra, 20. yüzyılda Arap dünyasının karşılaştığı en büyük sorunlardan biri de Süveyş Kanalı ve Kanal Şirketi'nin millileştirilmesi olmuştur." Duman, a.g.m., s. 320.

²¹ Hahn, a.g.m., s. 27.

²² Bürkan Serbest, "Süveyş Kanalı'nın Ulusallaştırılması Sorunu ve Süveyş Bunalımı", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 4, (2017), s. 690.

"Nasır'ın altı ilkesi şu şekildedir:

- 1) Emperyalizmin sona erdirilmesi,
- 2) Feodalizmin ortadan kaldırılması,
- 3) Tekellerin ve sermayenin politik egemenliğinin kırılması,
- 4) Sosyal adaletin sağlanması,
- 5) Güçlü ulusal ordunun kurulması,
- 6) Gerçek demokratik bir sistemin kurulması."

Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Leonard Binder, *The Ideological Revolution in the Middle East*, New York: Wiley&Sons Inc., 1964, s. 210.

²³ Hahn, a.g.m., s. 27; Bürkan, a.g.m., s. 690; Duman, a.g.m., s. 320.

²⁴ Hahn, a.g.m., s. 27.

sebepleri arasında tutumunun hukuki olarak sağlam bir zemine dayanması da vardır. Uluslararası Hukuk normlarına ek olarak Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu'nun 1952 tarihli "*Doğal Kaynakların ve Zenginliklerin Serbestçe İşletilmesi Hakkı*" başlıklı kararı da Mısır'ın aldığı kararının arkasında durmasını sağlayan kanuni dayanaklardan biridir.²⁵ Kanalın en önemli ortakları ve kullanıcıları olan İngiltere ve Fransa, Mısır'ın bu tek taraflı kararını kabul edilemez olarak nitelendirmiş²⁶ ve bölgeye askeri yığınak yapma yoluna gitmiştir. Buna karşılık Nasır iki ülkeyi bölgedeki eski durumu güç kullanarak yeniden tesis etmeye çalışmamaları konusunda uyarmıştır.²⁷ ABD de sorunun çatışma olmadan çözülmesinden yana olduğunu duyurmuştur.²⁸

Mısır'ın Süveyş Kanalı'nı millileştirme kararını almasından itibaren uyguladığı tavizsiz tutumunu sürdürebilmesinin bir diğer nedeni ise Soğuk Savaş döneminin iki süper gücü olan ABD ve SSCB'nin konuya ilişkin tutumudur. ABD, sömürge geçmişi olan Batılı ülkelerden ayrılmak ve Arap Dünyası'nın husumetini üzerine çekip onları SSCB tarafına itmemek için Süveyş krizini daha başından itibaren gayet açık ve net bir şekilde diplomasi ile çözmek için girişimlerde bulunmuş ve bölgedeki gerginliğe rağmen, bu durumun bir savaş sebebi olmaması gerektiği konusunda tarafları uyarmıştır. ABD'nin bu bunalımı, uluslararası hukuk sorunu olarak görmemesi Mısır'a kendi haklılığını direktmesi konusunda önemli fırsat sağlamıştır. Mısır'ın ısrarcı tutumunun sebeplerinden bir diğeri de 27 Temmuz 1954'te İngiltere ile imzaladığı ve Büyük Britanya'nın Süveyş Kanalı'ndan çekilmesini öngören mutabakat anlaşmasıdır. Yapılan bu anlaşmayla İngiltere'nin Süveyş Kanalı bölgesini terk etmesi karara ve bir takvime bağlanmıştır.

²⁵ Bürkan, a.g.m. , s. 690.

²⁶ Bkz. *The Suez Crisis, 1956*, Washington: The Office of the Historian, Foreign Relations of the United States, U. S. State Department, 1990 (*FRUS*), s. 723. Ayrıca bkz. Diane B. Kunz, *The Economic Diplomacy of the Suez Crisis*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1991, s. 71-72 ve Hugh Thomas, *Suez*, New York: Harper and Row, 1967, s. 39 45-46.

"Süveyş Krizi karmaşık kökleri ve sebepleri olan ve Ortadoğu'nun siyasi tarihinde önemli değişikliklere sebep olan karmaşık bir olaydır. Krizin kökleri 1940'lı yıllarda Ortadoğu'da ortaya çıkan Arap-İsrail anlaşmazlığı ve bölgedeki sömürge karşıtlığı faaliyetlerine dayandırılabilir." Bkz. Hahn, a.g.m. , s. 26.

²⁷ Hahn, a.g.m. , s. 27.

²⁸ Hart, a.g.m. , s. 161, Gray, a.g.m. , s. 100.

Buna karşın İngiltere, Mısır veya Arap Birliği devletlerine üçüncü bir ülke, bu ülke o dönemde tartışmasız bir şekilde SSCB oluyordu, tarafından yapılacak saldırı durumunda kanal bölgesine müdahale etme hakkını saklı tutmuştur. Anlaşma görüşmelerinin son aşamasında Türkiye de antlaşmanın bir hükmüne dâhil edilmiştir. Bu hükme göre sadece Arap ülkelerine değil, Türkiye'ye de bir saldırı olması halinde İngiltere, Süveyş Kanalı'na geri dönebilecektir.²⁹ Süveyş Kanalı'nın devri hususundaki Mısır-İngiltere Antlaşması'nın ardından beklenenin aksine Mısır'ın Batı dünyası ile olan ilişkileri düzelmemiştir. Ayrıca Mısır, bu dönemde Türkiye ve İngiltere'nin öncülüğünde Ortadoğu'da Sovyet yayılmasına karşı bir engel olarak kurulan Bağdat Paktı'na karşı da olumsuz bir tutum içine girmiştir. Bağdat Paktı'na karşı Mısır'ın izlediği olumsuz tutum daha sonra Türkiye-Mısır ve Türkiye-İrak ilişkilerinin bozulmasına sebep olmuştur.³⁰ Mısır, bunun dışında, Sovyetler Birliği'nin Détente'den dolayı öne sürdüğu Barış İçinde Bir Arada Yaşama Politikası'ndan azami şekilde yararlanmaya çalışmıştır. Bu politikasını hayata geçirmesinde SSCB'nin Mısır'a verdiği destek ise daha sonra SSCB'nin Ortadoğu'ya girişini kolaylaştırmıştır.³¹

Nasır'ın kendilerine karşı pervasız ve meydan okuyan bu tavrı yüzünden İngiltere ve Fransa Nasır'ı devirmeye karar vermiştir.³² O dönemde Süveyş Kanalı 75 yıldan fazla bir süredir İngiltere ve Fransa kontrolündeki bir şirket tarafından yönetilmektedir. 1956 Temmuz'unda Mısır Devlet Başkanı Cemal Abdünnasır Süveyş Kanalı'nı millileştirince bölgedeki tüm dengeler altüst olmuştur. 1955'te Kuzey ülkeleri bandıralı tankerler Avrupa kıtası ve İngiltere'ye 66,9 milyon ton

²⁹ "Taraflar arasında 27 Temmuz 1954 tarihinde imzalanan anlaşma, hukuken *'The Heads of Agreement'* niteliğinde idi. Ön metinde daha sonra imzalanacak asıl antlaşmanın temel konuları özetlenmişti. Antlaşma genel olarak hukuki bağlayıcılığı olmayan bir mutabakat belgesi idi. Ancak bununla birlikte antlaşma yönündeki ilk adımdı. Tarafların temsilcilerin parafe ettiği bu belgeye atıfta bulunan asıl antlaşma ise 19 Ekim 1954 tarihinde "Süveyş Kanalı Üssüne İlişkin Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı ve Mısır Hükümeti Arasındaki Antlaşma" adıyla Kahire'de imzalandı. İki ülke arasındaki kararlı dostluk ve karşılıklı anlayış temelinde bir ilişkinin gerçekteşmesi arzusuyla yapıldığını ifade eden bir giriş kısmı olan antlaşma 13 madde ve eklerinden oluşmaktaydı." Bürkan, a.g.m. , s. 693.

³⁰ Bürkan, a.g.m. , s. 693.

³¹ Bürkan, a.g.m. , s. 690.

³² Hahn, a.g.m. , s. 27.

petrol ve petrol ürünleri taşımıştır ve bu taşınan petrolün 20,5 milyon tonu Süveyş Kanalı'ndan geçerek İngiltere'ye gitmiştir. İngiltere'de petrol tüketimi arttıkça İngiliz ekonomisinin Süveyş Kanalı'na olan bağımlılığı da artmıştır. Bahsi geçen yıllarda İngiltere'nin dünyanın geri kalan kısmı ile yaptığı ticaretin %25'i Süveyş Kanalı'ndan geçerek hedeflerine ulaşmaktadır.³³ Keza Süveyş Kanalı askeri ve stratejik açıdan da önemlidir çünkü Basra Körfezi'ndeki petrol sahalarına giden en önemli ve kestirme yoldur.³⁴ Bu yolun kesilmesi Batı Dünyası'nın enerji kaynaklarına erişimini sekteye uğratabilecek ve ekonomik açıdan büyük zarara yol açacaktır.

Öncelikle İngiltere, tali olarak da Fransa, Ortadoğu'daki petrol sahalarına erişim için Süveyş Kanalı'na ihtiyaç duymuştur. Bu yüzden Nasır'ın tek taraflı tasarrufu ile ortaya çıkan fiili durum İngiliz Başbakanı Anthony Eden ve Fransız meslektaşu Guy Mollet'ye göre kabul edilemezdir. Her ikisi de Nasır'dan hiç haz etmemekte idi ve ondan kurtulmak istemişlerdir. İngilizlere göre Nasır ve onun faaliyetleri Ortadoğu'daki İngiliz etkisine karşı doğrudan bir tehdittir. Fransızlara göreyse Nasır Cezayir'deki tüm kargaşanın en önemli sebeplerinden ve destekçilerinden biridir.³⁵ Çünkü Fransa 1954 yılında başlayan Cezayir'deki bağımsızlık savaşının Kahire'de başlatıldığına inanmıştır.³⁶ Bu yüzden İngiltere ve Fransa Nasır'ın Akdeniz'de kendi emperyal çıkarlarını tehdit etmeye çalışmasının önüne geçmeyi istemektedir. İngiltere'nin yönetici eliti Nasır'ın İngiltere'yi Mısır'dan çıkarmaya ve prestijini kırmaya çalıştığını ve Ürdün, Irak ve Suriye'de

³³ Kennett Love, *Suez, The Twice Fought War*, New York: McGraw-Hill Book Company, 1968, s. 366.

"Süveyş Krizi'nden önce, Avrupa petrol gereksiminin %75'ini Ortadoğu'dan karşılamaktaydı ve bu petrolün % 50'si de Süveyş Kanalı'ndan geçerek Avrupa limanlarına ulaşmaktaydı. İngiltere ise petrol gereksiminin % 85'ini Süveyş Kanalı yolu ile sağlamaktaydı... Süveyş Kanalı'nın Mısır tarafından devletleştirilmesi üzerine ortaya çıkan kriz esnasında Batılı ülkeler bunalımı aşmak için Batı yarımkürenin petrolüne yönelmişlerdi. Bu da o dönemde petrol fiyatlarının yükselmesine neden olmuştu." Seyfi Taşhan, "Petrol İhtiyaçlar, Buhranlar ve Politikalar", *Dış Politika-Foreign Policy*, Cilt: 3, Sayı: 2, (1973), s. 14.

³⁴ Duman, a.g.m., s. 322.

³⁵ Rathburn, a.g.m.

³⁶ Peter Mansfield, *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*, çev. Nuran Ülken, İstanbul: Sander Yayınları, 1975, s. 149. Ayrıca bkz. Grogin, a.g.e. , s. 192.

kendi anlayışına yakın grup ve oluşumları başa getirmek için çalıştığını bilmekte ve bundan rahatsız olmaktadır.³⁷ Fransızları rahatsız eden en önemli sebep ise, yukarıda ifade edildiği üzere, Nasır'ın Cezayirli direnişçilere destek vermesidir.³⁸ Cezayir'de durum giderek daha da nazikleşmeye başladıkça öfkesini bir yere yansıtmak isteyen Fransa tüm olanlardan Nasır'ı sorumlu tutmaya başlamıştır.³⁹ Nasır'ı iktidardan düşürmek ve Kanal'ı geri almak için Süveyş Kanalı'nın millileştirilmesinden birkaç gün sonra İngiltere-Fransa ikilisi, Mısır'a karşı askeri güç kullanmaya karar vermiştir.⁴⁰ İki ülkenin askeri stratejistleri de ivedilikle bir hareket planı üzerinde çalışmaya başlamıştır. Fakat operasyonun planlama aşamasında oyuna yeni bir oyuncu daha dâhil olmuştur; İsrail. İsrail Mısır'ın Sovyetlerden aldığı yeni silahlara intibak etmeden ve kendine karşı kullanmadan önce yok etmek için saldırmayı istediğini uygun olan her platformda ifade etmektedir.⁴¹

Askeri harekâtın hazırlık aşamasında harekâttan beklenen fayda ve sonuçlar açık bir şekilde tarif edilmiştir. Ancak harekâtle elde edilmesi beklenen siyasi amaçlar için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Ulaşılması beklenen siyasi amaçlar açıklıkla tarif edilmemiş ve ortaya konulmamıştır. Bu nokta harekât planının her zaman en zayıf noktasını oluşturmuştur. İngiltere, Fransa ikilisinin Süveyş Kanalı'na müdahale ve işgal hareketinden beklentisi Mısır'da olası bir rejim değişikliği midir yoksa sadece Süveyş Kanalı bölgesinin geri alınması mıdır, açık değildir. R. W. Rathburn'a göre İngilizlerin harekâtle ulaşmak istediği amaçlar şunlardır:

³⁷ Hahn, a.g.m. , s. 27.

"Yine bu dönemde İngiliz İmparatorluğu'nun çoğu dağılmıştı ve geri kalan kısmı da bağımsızlık taleplerini sürekli gündeme getiriyordu." Bkz. Rathburn, a.g.m.

³⁸ "Fransa'nın sorunu ise Cezayir İsyanı idi ve Nasır'ın bunu desteklediğine inanıyorlardı." Bkz. Rathburn, a.g.m. Ayrıca bkz. Hahn, a.g.m. , s. 27; William M. Wright, Michael C. Shupe, Niall M. Fraser ve Keith W. Hipel, "A Conflict Analysis of the Suez Canal Invasion of 1956", *Conflict Management and Peace Science*, Cilt: 5, Sayı: 1, 1980, s. 28.

³⁹ Thomas, a.g.e. , s. 152

⁴⁰ "Süveyş Kanalı'nın Mısır tarafından devletleştirilmesinden yalnızca bir gün sonra, Büyük Britanya hükümeti askeri bir operasyon yapılması konusunda gizli bir planın hazırlıklarına başladı." Grogin, a.g.e. , s. 193.

⁴¹ Rathburn, a.g.m.

1. Nasır'ın devrilmesi,
2. Savaşan tarafların birbirinden ayrılması,
3. Süveyş Kanalı'nın bu bahane ile işgali,

Fransızların harekâtla ulaşmak istediği amaçlar şunlardır:

1. Petrol kaynakları ve ithal rotasının güvenceye alınması,
2. İsrail'in güvenliğinin sağlanması,
3. Cezayir İsyanı'na olan dış desteğin kesilmesi.⁴²

İngiltere'nin II. Dünya Savaşı sonrası dönemde savunma politikası iki tür savaşı öngörmüştür:

- a. NATO çerçevesinde SSCB ile topyekûn savaş,
- b. Sömürgelerinde ortaya çıkan küçük çaplı ayaklanmalar.⁴³

1956 yılı yazında İngiliz kara ordusunun büyük kısmı Sovyet tehdidi yüzünden Almanya'da bulunmaktadır. Kraliyet Deniz Piyadeleri ve Paraşütçüleri (*İngiltere'nin ana acil müdahale gücü*) Kıbrıs'taki karışıklıklarla uğraşmaktadır. Ek olarak İngiliz paraşütçülerin amfibi hareket ve paraşüt atlama eğitimleri eksiktir. Silahlı kuvvetlerin geri kalan kısmı olan kara birlikleri ile İngiliz Hava Kuvvetleri de Malaya'daki olağanüstü hali sürdürmek için çalışmaktadır. Fransızlar ise Vietnam'daki hezimetten sonra Cezayir'deki bağımsızlık savaşıyla meşguldür. Tüm bu olumsuzluklara rağmen Fransız-İngiliz strateji uzmanları yeteri kadar hava ve deniz gücüne sahiptiler. Saldırı planı çerçevesinde askeri birlikler harekât için yeniden konuşlandırılmış ve eğitilmiştir. Yine bu kapsamda yedek askerler göreve çağrılmıştır.⁴⁴

İngiltere, böyle bir harekâta ABD'nin en azından tarafsız kalacağını çünkü ABD'nin 1956 yılı Başkanlık seçimlerine odaklandığını düşünmüştür. Bu dönemde ABD-İngiltere ikili ilişkileri İngiliz Başbakanı

⁴² Rathburn, a.g.m.

⁴³ Anthony Nutting, *No Ends of a Lesson, The Story of Suez*, New York: Clarkson N. Potter, 1967, s. 55.

⁴⁴ Robert Murphy, *Diplomat Among Warriors*, New York: Doubleday, 1964, s. 378; Keith Kyle, *Suez*, New York: St. Martin's, 1991, s. 167-169; Eric Groove, *Vanguard to Trident: British Naval Policy Since World War II*, Londra: Bodley Head, 1987, s. 186.

Anthony Eden ve ABD Dışışleri Bakanı John Foster Dulles arasındaki düşmanlık ve husumet yüzünden bozuktur.⁴⁵

Mısır'ın Süveyş Kanalı'nı millileştirme kararından birkaç hafta sonra İngiliz, Fransız ve ABD hükümet temsilcileri arasında üst düzey görüşmeler yapılmıştır. ABD Başkanı Eisenhower, taraflar arasındaki gerginliği azaltması ve tansiyonu düşürmesi için Dışışleri Bakanı John Foster Dulles'ı Londra'ya göndermiştir.⁴⁶ Eisenhower, Süveyş Krizi'ne üç temel ve birbirine bağlantılı noktadan bakmaktadır. Öncelikle Fransa ve İngiltere'nin birden bire ellerinden alınan Kanal Şirketi'ni geri alma isteğini makul görmektedir ama bunun yanında Mısır'ın gerekli bedeli ödeyerek şirketi alma hakkının olduğunu da kabul etmektedir. Eisenhower, ayrıca krizin çatışmaya dönmesinin önlenmesi ve sorunun görüşmelerle çözülmesine taraftardır. Böyle yaparak Sovyetlerin bu sorunu suiistimal etmesini ve sürece katılmasını önlemeyi istemiştir. Bu amaçla krizi idare etmesi ve yönetmesi için Dışışleri Bakanı John Foster Dulles'ı görevlendirmiştir. Ama ABD'nin tüm çaba ve girişimleri sonuçsuz kalmış ve İngiltere-Fransa ikilisinin savaş hazırlıkları devam etmiştir. İkinci olarak Eisenhower, krizi sona erdirmek için Arap devlet adamlarını da sürece dâhil etmeye çalışmıştır. Bu yüzden İngiliz-Fransız ortak askeri harekâtına, hele buna bir de İsrail'in katılmasına, kesinlikle karşı çıkmıştır.⁴⁷ Çünkü İsrail'in krize katılımı onu tamamen içinden çıkılmaz bir hale getirecek ve bölgedeki Batı karşıtlığı ve Sovyet etkisini arttıracaktır. Ayrıca krizin büyümesi halinde Arap dünyasında oldukça popüler olan Nasır'ın kahraman haline geleceği ve popülaritesinin çok daha fazla artacağı da bilinmektedir.⁴⁸ Üçüncü olarak ABD, İsrail'i Süveyş krizinden uzak tutmaya çalışmıştır. Çünkü ABD, Mısır-İsrail ve Mısır-Fransa-İngiltere çatışmalarının tüm Ortadoğu'yu içine alacak bir istikrarsızlığa sebep olmasından çekinmiştir.⁴⁹ Bu yüzden Birleşmiş

⁴⁵ Rathburn, a.g.m.

⁴⁶ Rathburn, a.g.m.

⁴⁷ "İddialara göre Eisenhower'ın Fransa, İngiltere ve İsrail'e baskı yapmasının ardında yatan sebeplerden biri de Arap ülkelerinin, ama özellikle de Mısır'ın sempatisini kazanmaktır." Hart, a.g.m., s. 158.

⁴⁸ Benzer görüş için bkz. Bürkan, a.g.m. , s. 701.

⁴⁹ Hahn, a.g.m. , s. 27.

"ABD, gerek Başkanlık seçimlerinin arifesinde olmasından gerekse de Sovyetler Birliği'nin de çatışmanın içine girme olasılığından çekinmesi nedeniyle böyle bir harekâtın yapılmasını kesinlikle istemiyordu."

Milletler (BM) devreye sokulmuştur. Diplomatik süreç yavaş ilerlese de Ekim ayında Mısır ve BM delegasyonları görüşmelerde belli bir ilerleme elde etmiştir. Görünürde İngiliz-Fransız oldu bittisine zemin hazırlayacak olan ana sebep (*casus belli*) ortadan kalkmıştır. Planın en önemli parçalarından birisi olan İsrail yine bu dönemlerde artan Fedain saldırıları yüzünden sıkıntılı bir dönem geçirmektedir.⁵⁰ Ancak yine de İngiltere-Fransa-İsrail üçlüsü müdahale planı üzerinde çalışmaya devam etmiştir.

22 Ekim'de Paris'in banliyölerinin birinde gizlice bir araya gelen İsraili, İngiliz ve Fransız yetkililer düzenlenen toplantıda ay sonunda İsrail'in Sina'ya girmesi ve Kanal bölgesini işgal etmesi konusunda anlaşmıştır. İngiltere, Ortadoğu'daki iktisadi çıkarlarını korumak için Fransa ve İsrail'in Mısır'a saldırmayı öngören komplosuna destek vermeye devam etmiştir.⁵¹ Plan gereğince İsrail, Fedain saldırıları ve

Sermet Gökdeniz, "1956 Süveyş Kanalı Buhranı ve Port Sait Harekâtı", *Donanma Dergisi*, Cilt: 71, Sayı: 426, (1959), s. 10.

⁵⁰ Bkz. Nutting, a.g.e. , s. 77-78; Thomas, a.g.e. , s. 64, 83 ve 86-87; Groove, a.g.e. , s. 187.

⁵¹ Rathburn, a.g.m.

"Ekim ayında kriz ABD'nin hiç beklemediği bir istikamete gitmeye başladı. Amerikalılardan habersiz şekilde İngilizler ve Fransızlar İsrail'le Mısır'a koordineli bir saldırı yapılması konusunda görüşüp, anlaşmaya varmışlardı. Anlaşma sonrasında yapılan plana göre İsrail Sina Yarımadası'nı işgal edecek, İngiltere ve Fransa ikilisi de yaşanan çatışmanın kendi iktisadi çıkarlarını tehdit ettiği bahanesi ile taraflara çatışmayı hemen sonlandırmalarını ve Süveyş Kanalı'ndan güvenli geçiş sağlanabilmesinin temini bu bölgeden çekilmelerini öngören bir nota vereceklerdi. Mısır'ın saldırıya uğramanın ve Avrupa ile ilgili hissiyatı sebebiyle kabul etmeyeceğini bildikleri için, bu isteği reddinden 48 saat sonra da Avrupalılar Mısır havaalanlarını bombalayacaktı. Daha sonra Kanal'ı işgal edecek ve Nasır'ı devireceklerdi." Bkz. Hahn, a.g.m. , s. 28.

"23 Ekim 1956'da Fransa, Sevres'te taraflar arasında gizli bir toplantı yapıldı. Bu toplantıya Başbakanlar, Dışişleri ve Savunma Bakanları katıldı. 3 gün süren toplantıda bir karara varıldı. Bu karara göre; ilk olarak İsrail Sina'da Mısır birliklerine saldıracak; Mitla Geçidi yakınlarına İsraili paraşütçüler indirilecekti. Bu hareket ve ona karşı Mısır'ın gösterdiği direniş İngiltere ve Fransa tarafından Kanal'ın güvenliğine tehdit olarak ilan edilecekti. Bundan sonra İsrail'den saldırısını durdurması ve Kanal bölgesinden 10 mil kadar geriye çekilmesi istenecekti. Aynı istekler eşzamanlı olarak Mısır'dan da istenecekti ama Mısır'dan ek olarak Süveyş, Port Said ve İsmailiye'den de çıkması istenecekti. Sina'daki toprakları işgal edilmiş olan Mısır'ın bu isteğe karşı çıkacağı ise açıktı. Taraflara isteklerinin yerine getirilmesi için 12 saat verecek olan Avrupalı güçler bu süre sonunda ise ikazda bulunmadan saldıracaklardı. İngiltere

Mısır'ın bu saldırılara desteği ve kendisine karşı hasmane tutumunu öne sürerek Sina yarımadasında Mısır'a saldıracaktır. Saldırı ve İsrail ilerlemesinden sonra İngiltere ve Fransa devreye girecek, bu önemli ticaret yolunda vuku bulan çatışmanın hayati çıkarlarını tehdit ettiği ve maddi kayba uğradıklarını iddia ederek çatışmanın bir an önce sonlandırılmasını talep edeceklerdir. Ek olarak çatışan tarafların ateşkes ilan edilip, birbirlerinden ayrılmaları ve güvenli bir mesafeye çekilmeleri, bu sayede Süveyş Kanalı'nda tekrar sulhun tesisini isteyeceklerdi. Çatışan tarafların birbirinden ayrılması için istenecek çözüm her iki gücün de Süveyş Kanalı kıyısından 10 mil kadar geri çekilmesi olarak planlamıştır. Eğer Mısır bu teklifi kabul etmezse, kabul etmeyeceği de açıklı, İngiliz-Fransız ortak askeri harekâtı başlayacaktır. Fakat harekât saldırgan tarafı değil de savunmadaki Mısır'ı hedef alacaktır. Müttefik saldırısında öncelik hava indirme ve çıkartma harekâtlarını zora sokabilecek olan Mısır Hava Kuvvetlerinin yok edilmesi olacaktır. İngiltere kendi kurduğu ve eğittiği Mısır Hava Kuvvetlerini ve iç yapısını iyi bildiği için bunu yapabilecek güce ve bilgiye sahipti. Ama bunu çabuk yapmak zorunda idi yoksa zorda kalacak olanlar sadece İngiliz-Fransız ortak gücü askerleri değil Sina Çölü'nde ilerleyen İsrail askerleri de olacaktır.⁵²

Harekâttan önce, Ekim ayı içerisinde, İngiltere-Amerika arasındaki istihbarat akışı tek taraflı olarak oldukça azalmıştır. Bu anormal bir durumdu ve özellikle Amerikalıların dikkatini çekmesi imkânsızdır. Öyle de olmuş, ABD İngiltere'nin bir şeylere hazırlandığını fark etmiştir. Buna ek olarak Fransa-İngiltere arasında aynı dönemde artan istihbarat ve enformasyon trafiği de Amerikalıların dikkatini çekmiştir. Yine bu dönemde İsrail'in de büyük ölçekli bir seferberlik ilan ettiği haberi gelmiştir. Ama tüm bu olanlar Washington'da dar bir çerçevede takip edilmiş ve dışarıya sızdırılmamaya çalışılmıştır. Bu gelişmelerin öncesinde 27 Eylül'de Doğu Akdeniz'de uçan U-2 Casus uçaklarının çektiği hava fotoğrafları sonucunda İsrail'de Fransız Hava Kuvvetleri'ne ait uçakların olduğu da ortaya çıkmıştır. Yine uçaklar ve uydulardan alınan yüksek çözünürlükte hava fotoğrafları Fransız ve İngiliz savaş

Başbakanı Eden bu planı kabul etmişti ama bir şartı vardı; plan asla kamuoyuna sızdırılmayacaktı." Daha fazla bilgi için bkz. Love, a.g.e. , s. 463-466.

⁵² *The Suez Crisis, 1956, ... (FRUS)*, s. 776. , Ayrıca bkz. Keith Kyle, *Suez: The Twice Fought War*, New York: McGraw-Hill, 1969, s. 461-463.

gemilerinin Toulon, Malta ve Kıbrıs'taki limanlarda cephane ve malzeme ikmalı yaptığını da göstermiştir. Tüm bunların savaş hazırlığı olduğu açıktır.⁵³

Fransız ve İngiliz ortak donanmasındaki gemilerinin toplamı 100'den fazladır. Plan gereği İngiliz-Fransız ortak donanması kara birliklerini Süveyş Kanalı kıyısına taşıyacak ve kıyı savunmasını çıkartmadan önce deniz topçusu ile yumuşatacaktı. Ardından da çekirdeğini İngiliz deniz komandoları ile paraşütçülerinin oluşturduğu saldırı gücü karaya çıkacaktır. Bu dönemde İngilizlerin Akdeniz'de iyi bir askeri üsler ağı vardır ama Libya ve Ürdün'de antlaşmalar çerçevesinde kurulmuş olan üslerin kullanılması ihtimali yoktur. Kıbrıs'ın liman ve havaalanlarının kapasitesi ise bu büyüklükte bir kuvveti desteklemeye yeterli değildir. Kıbrıs'tan kalkacak uçakların menzillileri sınırlı olduğu için hedef bölgede havada kalma süreleri oldukça az olmuştur. Malta ise çok uzaktır, bu yüzden de uçak gemileri planın gerçekleştirilmesinde hayati önemde olmuşlardır.⁵⁴ Bu sırada Kraliyet Donanması uçak gemilerinde modernizasyona gitmiştir,⁵⁵ bu yüzden de personelin eğitim eksikliği bulunmaktadır.

1956'da Akdeniz'in güneydoğusunda bu iki donanmaya ek olarak üç diğer donanma grubu daha vardı: Mısır donanması, İsrail donanması ve ABD Altıncı Filosu. Mısır donanması gemilerinin hepsi İkinci Dünya Savaşı'ndan kalmadır ve İngiltere'den tedarik edilmiştir. Ancak 1955'ten sonra Nasır Sovyetlerden modern gemiler de almıştır. İsrail Donanması Mısır'inkine göre daha küçüktür. Amerikan Altıncı Filosu ise 50 kadar gemiden oluşmaktadır. Filoda 200 uçak⁵⁶ ve 25.000 kadar asker de bulunmaktadır. İngiliz ve ABD donanmaları arasında normalde

⁵³ "Dönemin CIA Direktörü Richard Bissel de tüm bu hazırlıkların boş yere yapılmadığını ifade etmişti." Michael R. Beschloss, *Mayday: Eisenhower, Khrushchev and the U-2 Affair*, New York: Harper and Row, 1986, s. 137-138; Leonard Mosley, *Dulles: A Biography of Eleanor, Allen and John Foster Dulles and Their Family Network*, New York: Hodder and Stoughton 1978, s. 442.

⁵⁴ Bkz. Thomas, a.g.e. , s. 72; Donald Neff, *Warriors at Suez*, New York: Simon and Schuster, 1981, s. 289. Ayrıca bkz. Norman Freidman, *British Carrier Aviation: The Evolution of the Ships and Their Aircraft*, Annapolis: Naval Institute Press, 1989.

⁵⁵ Üç yıl önce Kore Savaşı'nda İkinci Dünya Savaşı'nın bakiyesi düz güverteli uçak gemileri ve pervaneli uçaklar kullanan İngiliz Donanması bu dönemde eğimli güvertesi olan uçak gemilerine geçmişti. (M.E.K.)

⁵⁶ ABD Donanmasına bağlı uçaklar nükleer silah taşıma kapasitesine de sahipti. (M.E.K.)

üst düzeyde işbirliği vardır ama bu ilişki Ekim ortalarında sekteye uğramıştır. O dönemde Amerikalılar hiçbir şeyden haberdar olmadıklarını iddia etmişlerdir ama İngiliz-Fransız donanmasının limanlarından hareket etmesinden sonra bölgedeki Amerikan vatandaşları tahliye edilmeye başlanmıştır. Ayrıca Altıncı Filo'nun Komutanı Amiral Charles R. Brown'ı Donanma Kurmay Başkanı Amiral Arleigh Burke durumun oldukça gergin olduğu ve her türlü duruma hazırlıklı olunması gerektiği konusunda uyarmıştır.

O dönemde İngiliz-Fransız-İsrail güçlerine önemli bir tehdit olan Mısır Hava Kuvvetleri 110 kadar Mig-15 süpersonik savaş uçağı, 48 il-28 bombardıman uçağı ve bir dizi eski savaş uçağından oluşmaktadır. Mısır Hava Kuvvetleri 7 hava üssüne dağılmıştır. Ama Mig'ler Mısırlılara yeni teslim edildiği için Mısırlı pilotların bu uçaklara intibakı henüz tamamlanmamıştır. Fakat tüm bunlara rağmen Mısırlılar İsraililerin tahmininden daha fazla direnç göstermiştir.⁵⁷

2. Süveyş Kanalı'nın İşgali

Temmuz ayı sonunda İngiliz Genelkurmayı taslak bir saldırı planı hazırlamıştır. Bu planın kod adı "Silahşör (Musketeer)"dür.⁵⁸ Ağustos'ta Harekât Kurmay Başkanlığı İngiliz ve Fransız subaylardan oluşturulmuştur ancak ana komuta İngilizlerde kalmıştır. Planın hazırlanmasına rağmen harekât birkaç defa ertelenmiştir. Fakat tüm gecikmelere rağmen 19 Eylül'de ana saldırı planı kabul edilmiştir. Plana göre çıkartma Port Said'e yapılacaktır ama günü hala tam olarak kararlaştırılmamıştır. Beklemeler yüzünden denizin askeri ekipmana verdiği zarar (*korozyon*) sebebi yüzünden bazı gecikmeler ortaya çıkmıştır. Tüm bunlara rağmen 27 Ekim'de İngiliz Donanması Malta'dan denize açılmıştır. Ertesi gün de Fransız Donanması Kuzey Afrika'daki üslerinden yola çıkmış ve İngiliz Donanmasına katılmıştır. 29

⁵⁷ Brian Cull, David Nicolle ve Shlomo Aloni, *Wings Over Suez: Air Operations During the Sinai and Suez Wars of 1956*, Londra: Grub Street, 1996, s. 123 ve 169. Ayrıca bkz. *The Suez Crisis, 1956, ... (FRUS)*, s. 939.

⁵⁸ "Silahşör Operasyonu-Operation Musketeer 1956 yılında Fransa ve İngiltere'nin Süveyş Kanalı'nı işgal girişiminin adıdır." Bkz. Rathburn, a.g.m.

"5 Kasım 1956'da İngiltere ve Fransa Süveyş Kanal bölgesini işgale başladılar. "Operation Musketeer" adı verilen bu askeri harekât kara savaşı kısmı 42 saatten kısa sürdü." Bkz. Rathburn, a.g.m.

Ekim'de ise İsraililer Sina yarımadasında saldırıya geçmiştir. Tüm deniz güçleri 30 Ekim'de savaş hattında toplanmaya çalışmıştır ve hareketleri ABD'nin casus uçakları U-2'ler tarafından yakından izlenmiştir.⁵⁹

Taraflar arasındaki ilk temas 29 Ekim günü öğleden sonra saat 17:00 sularında gerçekleşmiştir.⁶⁰ 395 kişilik İsraili paraşütçü birliği Sina Yarımadası içerisinde yer alan Mitla Geçidi'nin doğusuna inmiş ve harekâtı başlatmıştır.⁶¹ Bu hareket İngilizler ve Fransızlara Süveyş Kanalı'nın tehdit altında olduğu iddiasını gündeme getirme fırsatı vermiştir. İsrail, paraşütçülerini desteklemek için zırhlı birliklerini de Sina'ya gönderince çatışma daha da büyümüş ve bu iddiayı savunmak daha kolay hale gelmiştir.⁶² İsrail Ordusu hedeflerini hızlı bir şekilde ele geçirmiş İngiliz ve Fransız güçleri hazırlıklarını tamamlayamadan Kanal'ı tehdit etmeye başlamıştır.⁶³ 30 Ekim'de taraflar arasında daha önce kararlaştırılmış olan ultimatoma İsrail ve Mısır'a verilmiştir. Mısır topraklarında ilerlemiş olan İsrail bu ultimatomu hemen ve itirazsız olarak kabul ederken Mısır bunu kabul etmemiş, bunun sonucunda ise Fransa-İngiltere ikilisinin saldırısına uğramıştır.⁶⁴

Londra ve Paris'teki müttefiklerinin saldırısından ve sorumsuz tavrından dolayı oldukça kızan ABD Başkanı Eisenhower bu girişimin Arap ülkelerini Sovyetlerin yanına itebileceğinden korkmuştur. Bu yüzden savaşı durdurmaya çalışmış, bu amaçla çatışan taraflara yaptırım uygulanmasını teklif etmiştir. ABD, BM Genel Kurulu'ndan bir ateşkes kararı çıkartmış ve çatışan tarafları ayırmak için alelacele bir BM Gücü (*United Nations Emergency Force-UNEF*) kurulmuştur. Ama UNEF birlikleri bölgeye konuşlanmadan önce İngilizler ve Fransız paraşütçüler 5 Kasım'da Kanal bölgesine inmiştir. Bu hareket, krizi daha da derinleştirmiş ve daha tehlikeli bir hale getirmiştir.

⁵⁹ Beschloss, a.g.e. , s. 137.

⁶⁰ "Savaş 29 Ekim'de İsrail'in Sina yarımadasındaki Mısır güçlerine saldırısı ile başladı." Bkz. Hahn, a.g.m. , s. 28.

"İsrail, Ekim ayı sonlarında Mısır'a saldırdı." Bkz. Rathburn, . a.g.m.

⁶¹ Michael H. Coles, "Suez, 1956-A Successful Naval Operation Compromised by Inept Political Leadership", *Naval War College Review*, Cilt: 59, Sayı: 4, (2006), s. 108.

⁶² Moshe Dayan, *Diary of Sinai Campaign*, New York: Schocken Books, 1967, s. 79.

⁶³ Rathburn, a.g.m.

⁶⁴ Thomas, a.g.e. , s. 130. Ayrıca bkz. André Beaufre, *The Suez Expedition 1956*, Londra: Faber and Faber 1969, s. 82.

Macaristan'daki müdahalesinden dikkatleri başka yöne çekmek isteyen SSCB, ABD ve Avrupa'yı Süveyş'teki çatışmaya müdahil olmakla, İngiltere-Fransa ikisinin de başkentleri olan Londra ve Paris'i nükleer silahlarla vurmakla tehdit etmiştir. ABD istihbarat raporları da SSCB güçlerinin çatışmaya müdahale için Suriye'de toplanmaya başladığını belgelemiştir.⁶⁵

31 Ekim gecesi İngiliz-Fransız ortak donanması ile Mısır donanmasına bağlı gemiler karşı karşıya gelmiştir. Bu karşılaşma sonrasında vuku bulan çatışmada Mısır donanmasına ait olan Dimyat destroyeri batmış; gemi mürettebatından sadece 69 kişi kurtulabilmiştir. Yine aynı akşam Mısır firkateyni İbrahim el Evvel İsrail kıyısına 5 mil kalana kadar yaklaşmış ve kıyıya ateş açmıştır. (İsraililer onu Amerikan gemisi sanmıştır.) Bu sırada Hayfa limanında ikmal yapan Fransız gemileri Mısır gemisine karşılık vermiş ve onu kıyıda uzaklaşmak zorunda bırakmıştır. Takip eden İsrail gemi ve uçaklarının ateşi üzerine Mısır gemisi teslim olmak zorunda kalmıştır. Ele geçirilen gemi limana çekilip, tamir edilmiş "Hayfa" ismi ile yeniden denize açılmıştır.

Çıkarma gücünün ise 6 Kasım'da Mısır açıklarına varacağı tahmin ediliyordu. Bu süre zarfında Müttefikler, Mısır askeri hedeflerine hava saldırıları düzenleyerek Mısırlıları meşgul etmeyi ve hedefleri çıkarma öncesinde yumuşatmayı planlamıştır. Bu kapsamda düşünülen hava saldırısının ilk safhası 31 Ekim'de başlamış ve Mısır Hava Kuvvetleri'nin baskılanması amaçlanmıştır. Saldırıya Kıbrıs'tan kalkan İngiliz bombardıman uçakları da katılmış ve Mısır havaalanlarını hedef almışlardır. Fakat saldırının yükünü donanma uçakları çekmiştir. Çünkü Kıbrıs'tan kalkan uçaklar, daha önce de ifade edildiği üzere fazla cephaneye taşıyamamış ve bu halde iken bile hedef üstünde en fazla 15 dakika kalabilmiştir. Mısır da bombardıman filosunu yok olmaktan kurtarmak için güneydeki havaalanlarına çekmiştir.⁶⁶ Tüm bu saldırılardan sonra, 2 Kasım itibarıyla Mısır Hava Kuvvetleri'nin büyük kısmı nötrale edilmiştir.

⁶⁵ Hahn, a.g.m. , s. 28.

⁶⁶ Kyle, *Suez*, s. 409-410.

Kraliçe'nin kuzeni, Hindistan'ın son Kral Naibi ve o tarihlerde İngiliz donanmasının komutanı olan Louis Mountbatten harekâtın etik ve strateji açısından yanlış ve sakıncalı olduğunu dönemin Başbakanı olan Anthony Eden'e ifade etme ihtiyacı duymuştur. Ona göre harekât aslında İngiltere'yi tam bir açmazda sokacaktır. Eğer harekât başarılı olursa yeni kurmaya çalıştığı düzen içinde Süveyş'in doğusundaki tüm kolonilerinde askeri kontrolü terk etmeyi planlayan İngiltere, Süveyş'i işgal etmek zorunda kalacaktır. Bu da Ortadoğu ve dünya genelinde tasfiye etmeye çalıştığı askeri ve ekonomik yükümlülüklerini sil baştan geri üzerine almasına sebep olacaktır. Bunun dünya genelinde doğuracağı tepki de cabasıdır. Kaybederse de İngiltere dünya genelinde çok ciddi bir prestij kaybına uğrayacaktır. Yenilginin yol açacağı moral, siyasi ve iktisadi bedel ise çok ağır olacaktır. Bu yüzden Mountbatten, gerek siyasi gerekse de askeri kanat içinde yer alan muhaliflerin sesini duyurmak ve harekâtın sorumluluğunu paylaşmamak için istifa etmek istemiştir ama bu isteği Eden tarafından kabul edilmemiştir. Bunun üzerine son bir kez şansını denemek isteyen Mountbatten, Eden'i telefonla aramış ve saldırıyı durdurmasını istemiştir ama bu isteği kabul görmemiştir.⁶⁷

3-5 Kasım tarihleri arasında cereyan eden hava saldırılarının ikinci safhasında ise Mısır'ın havaalanları dışındaki askeri tesisler hedef alınmıştır. Özellikle Port Said'e ulaşan kara ve demiryolu öncelikli hedef olmuştur. Buradaki temel hedef ise Cemil Köprüsü'dür. Bu köprü Port Said'i Mısır'ın geri kalan kısmına bağladığı için hayati önemdedir. Ama istihbarat eksikliği olan İngilizler bu köprüyü ancak 27 sortide tahrip edebilmiştir. Mısırlılar da Süveyş Kanalı'na İngiliz ve Fransız gemilerinin girmesini engellemek için 50'ye yakın gemiyi kanalda batırmış ve kanalı bloke etmiştir. Bu sırada Suriye Ordusu da Irak Petrol Şirketi'nin petrol pompalarını tahrip etmiştir.

Artan çatışmalar yüzünden Amerikan Altıncı Filosu'na bölgedeki Amerikan vatandaşlarını tahliye etme emri verilmiştir. ABD uçak gemisi Coral Sea, 4 Kasım'da İngiliz savaş grubunun ortasından geçmiştir. İngiliz Filo Komutanı Amerikalılardan bölgeyi terk etmelerini istemiştir. ABD gemisi bu isteği kabul etmemiştir ama ne yapacağını da üslerine

⁶⁷ William Godfrey Fothergill Jackson ve Dwin Bramall, *The Chiefs: The Story of the United Kingdom Chiefs of Staff*, Londra: Brassey's, 1992, s. 298.

danışmıştır. Bölgede kalması emrini alınca da aynı minval üzere devam etmiştir. Bu da dost ateşi ile vurulma ihtimalini, her iki taraf için de arttırmıştır. Krizin daha fazla büyümesini istemeyen ABD savaş gemilerini hemen her fırsatta çatışan tarafların arasına sokmuştur. Bu sayede Amerika İngiliz-Fransız saldırısını durdurmaya veya en azından yavaşlatmaya çalışmıştır. Çünkü çatışmanın derinleşmesi halinde Mısır'ın SSCB'ye iyice yaklaşması veya Sovyetlerin bu çatışmayı kullanma ihtimalleri vardır. Her iki durumda da Ortadoğu'da Sovyet etkisinin artacağı açıktır ve ABD bunu hiç istememektedir.

Mısır'a İsrail, İngiltere ve Fransa ortak saldırısı dünya genelinde büyük bir tepkiye sebep olmuştur. Öyle ki, Avustralya ve Yeni Zelanda hariç, İngiliz Uluslar Topluluğuna dâhil devletler dahi saldırıyı kınamıştır. Dış dünyadan gelen tepkiler nedeniyle İngiliz kamuoyu da bölünmüştür. Avam Kamarası'nda yaşanan sert tartışmalar yüzünden 20 yıl aradan sonra ilk kez oturum ertelenmek zorunda kalmıştır. Anthony Eden harekât hakkında muhalefeti tam olarak bilgilendirmemiştir ve Parlamento'da yaşanan tartışmalarla bunun diyetini ödemiştir. İngilizlerden farklı olarak Fransa ve İsrail de ise ülke içinde harekâtla ilgili hiç muhalefet yoktur.

ABD Başkan Eisenhower, İngiltere, Fransa ve İsrail üçlüsünün düşünmeden yaptığı bu hareketin SSCB'nin işine yaracağı için oldukça kızgındır. Eisenhower'ın kızgınlığı ABD'nin BM Güvenlik Konseyi'ne sunduğu ateşkes çağrısı İngiltere ve Fransa tarafından veto edilince daha da artmıştır. Bunun üzerine ABD, aynı öneriyi iki gün sonra BM Genel Kurulu gündemine taşımış ve öneri Genel Kurul'da oy çokluğu ile kabul edilmiştir.⁶⁸ Sovyetler Birliği ise ayağına gelen bu fırsatı kaçırmamış ve işgali Ortadoğu'da zemin kazanmak ve ilgiyi Macaristan'ı işgallerinden başka tarafa çekmek için uygun bir fırsat olarak değerlendirmiş ve başarıyla kullanmıştır. İngiltere cephesinde Eden gerek içeriden gerekse dışarıdan gelen yoğun baskı üzerine geri adım atmak zorunda kalmıştır.⁶⁹

⁶⁸ "Kabul edilen bu öneride Kanal bölgesine B.M. Barış Gücü gönderilmesi de öngörülüyordu." Bkz. *The Suez Crisis, 1956, ... (FRUS)*, s. 867-873. ve Neff, a.g.e. , s. 377-397. Ayrıca bkz. Anthony Gorst ve Lewis Johnman, *The Suez Crisis*, New York: Routledge, 1997, s. 106 ve 115.

⁶⁹ Bkz. Nutting, a.g.e. , s. 165; Neff, a.g.e. , s. 400; Groove, a.g.e. , s. 193.

Tüm bu gelişmeler yaşanırken, denize açılan saldırı gücünün 6 Kasım'da Port Said'te olması planlanmıştır. Ancak diplomatik açıdan sıkışan Fransızlar ve İsraililerin çıkartmanın bir an önce başlamasını istemiştir. Fransızlar, Kanal bölgesine hava indirmesi yapılması için Eden'i sıkıştırmıştır. Bunun üzerine Eden tepkilere kulaklarını tekrar tıkamış ve hava indirme harekâtına onay vermiştir. Bu sayede tüm harekâtın dört gün içerisinde sona ereceği planlanmıştır.⁷⁰ Plan gereğince 5 Kasım sabahı 1.100 kişilik karma paraşütçü birliği⁷¹ Port Said'in 7 km. batısına inmiştir. Saat 04:00'da kısa bir süre sonra Silahşör/Musketeer Operasyonu'nun ikinci safhası başlamıştır. Planın bu safhası Port Said'e ve Port Fuad'a paraşütçü indirmesini öngörmektedir. (Bu operasyonun adı Operation Omelette idi.)⁷² Operasyon bir kere başladığında her şey plana uygun gitmiştir. 5 Kasım'da İngiliz ve Fransız paraşütçüleri Port Said yakınlarındaki önemli noktalara inmiş ve hedeflerini hızla ele geçirmiştir. Öğleden sonra takviye kuvvetler de bölgeye indirilmiştir. Ertesi gün ise kara birlikleri kıyıya çıkmaya başlamıştır. Saldırının bu safhasında ilk kez gemiden karaya helikopterle asker taşınmıştır. ABD'deki pek çok kişi bu harekâtı tipik bir sömürgeci devlet refleksi olarak gördüklerini ifade etmiştir.⁷³ İngilizlerin ilerleyişi kıyıdaki direniş sebebiyle yavaşlarken sivil kayıplarını umursamayan Fransızlar yollarına devam etmiştir. Bu arada donanma uçakları da hava desteği ile paraşütçülerin yollarını açmaya çalışmıştır çünkü İngiliz Hava Kuvvetleri'nin paraşütçülere destek verecek sahra toplarını taşımaya uygun nakliye uçakları yoktu. Bu yüzden paraşütçüler komutanların istediğinden daha küçük birlikler halinde tertiplenmişti.⁷⁴

Ana çıkarma grubu ve saldırı gücü 6 Kasım'da Port Said'e ulaşmış ve kıyıya 5 mil mesafede demir atmış ve kıyıyı bombalamaya başlamıştır. Downing Street 10 numara (İngiliz Başbakanlık Konutu) sivil kayıpların

⁷⁰ Keith Wheelock, *Nasser's New Egypt*, New York: Frederic A. Praeger Publishers, 1960, s. 247.

⁷¹ Birliğin 600 İngiliz, 500'ü ise Fransız paraşütçülerden oluşuyordu. (M.E.K.)

⁷² Love, a.g.m. , s. 576.

⁷³ Rathburn, a.g.m.

⁷⁴ H. P. Willmott, *"The Suez Fiasco"*, Robert Thompson (Der.), *War in Peace: Conventional and Guerilla Warfare Since 1945*, Londra: Orbis, 1981 içinde s. 94. Ayrıca bkz. R. W. Rathburn, a.g.m.

artmaması için bombardımanın durdurulması emrini vermesine rağmen Donanma Grup Komutanı yapılanın bombardıman değil destek atışı olduğunu ifade etmiş ve saldırıyı devam ettirmiştir. Topçu ateşinin bitmesinden sonra donanmaya bağlı uçakların saldırısı başlamış ve çıkarma gemilerinin kıyıya kapak atmasından birkaç dakika öncesine kadar da aralıksız sürmüştür. Sabah 06:15'te ilk birlikler karaya çıkmıştır. 09:30'da ise Port Said'in güneyindeki ilk hedeflere ulaşılmıştır. Öğle üzeri de çıkartma birlikleri ile paraşütçüler birleşmiştir. Bu sırada takviyeler helikopterle gemilerden Port Said'e taşınmıştır. (415 asker ve 7 ton askeri malzeme) Ertesi gün, 7 Kasım'da çıkan fırtına ise denizden ikmalî imkânsız kıldığı için ikmal yapılamamış ve ilerleyiş durmuştur.

3. Süveyş Kanal Bölgesi'nin İşgalinin Sonuçları

Silahşör/Musketeer Operasyonu sırasında uçak gemilerinden toplam 1.616 sorti yapılmıştır. (Harekatın yükünü çeken Sea Venom ve Sea Hawk uçakları günde ortalama 2,8 sorti ile en çok çıkış yapan uçaklar olmuştur.) İngilizler iki Sea Hawk, iki Wyvern ve bir Corsair uğağını dışman ateşi yüzünden kaybetmiştir. Bir Corsair pilotu da güvertede meydana gelen kazada ölmüştür. Müttefiklerin toplam kaybı 26 ölü ve 129 yaralıdır.⁷⁵

İngiliz ve Fransız kara birlikleri ateşkes ilan edilmeden önce mümkün olduğunca ilerleme emri aldıkları için ellerinden gelen her şeyi yapmıştır. Ama bu dönemde İngiliz ekonomisi savaştan çıktığı için oldukça güçsüzdür ve sıkıntılı günler geçirmektedir. Bu sıkıntısını atlatmak için ise IMF'den destek almaktadır. Fakat zaman zaman ihtiyaç duyduğu kredilerin serbest bırakılması için ABD'nin de onayı gerekmektedir. İngiltere'nin zayıf noktasını bulmuş olan Eisenhower bu türden bir onay vermeleri için İngiliz-Fransız ortak gücünün Mısır'ı boşaltması gerektiğini, bu şartları geręekleřmeden kredi onayının verilmeyeceğini açıkça ifade etmiştir. Bu beyanat İngiltere'yi ve İngiliz kamuoyunu çok etmiş, İngilizler hazırlıksız yakalanmıştır. Fransa ise İngilizlere göre daha rahatır: ABD'ye hiç güvenmedikleri için ihtiyaçları olan krediyi saldırıdan üç hafta önce almıştır. Bu hamle ile Eisenhower İngilizlerden rövanşı almıştır. Eden müzakereler yoluyla ABD'den taviz

⁷⁵ Love, a.g.e. , s. 635.

koparmaya ve Süveyş Kanalı ile ilgili planı tamamlamalarını sağlayacak zamanı kazanmaya çalışsa da başarılı olamamıştır. Özellikle İngiliz ekonomisinin çökmesi ihtimali onu her türlü şartı tartışmasız kabul etmeye mecbur bırakmıştır.⁷⁶ Süveyş Krizi yüzünden Eden istifa etmek zorunda kalmış ve yerine Harold Macmillan geçmiştir. Macmillan ilk iş olarak ABD ile bozulmuş olan özel ilişkiyi tamir etmek için girişimlerde bulunmaya başlamıştır. Bu kararı ikili ilişkilerde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu tarihten sonra İngiltere önemli dış politika girişimleri ve hamlelerinde Amerika ile istişare etmeden, onunla fikir alış verişi yapmadan adım atmamaya çalışmıştır. İngiltere açısından bu seferden çıkarılan dersler diğerlerinininkine göre daha karmaşık ve komplekstir. Tüm operasyonlar tamamıyla eski ve demode olmuş ekipmanla yapılmıştır. İngiliz askeri başarısı, siyasi başarısızlık, iktisadi zayıflık ve istihbarat konusundaki öngörüsüzlük nedeniyle ciddi şekilde sınırlanmıştır.⁷⁷ 20. yüzyılda yaşanan iki savaşta kademe kademe gerileyen İngiliz İmparatorluğu'nun dağılmasının başladığı olay Süveyş krizi olmuştur.⁷⁸

Fransa açısından da krizin etkileri daha yıkıcıdır: Dördüncü Cumhuriyet sona ermiş ve ortaya çıkan siyasi kargaşa ancak Beşinci Cumhuriyet'in ilanı ve De Gaulle'ün başa geçmesi ile durulmuştur. Fransa bu olaydan sonra Avrupa'ya yakınlaşmayı seçmiş ve gerek Uzakdoğu gerekse de Süveyş krizi tecrübeleri nedeniyle bir daha asla Amerika'ya güvenmemiştir.⁷⁹

ABD de Süveyş krizinden kendi adına dersler çıkarmıştır. Bunun sonucunda ABD yönetimi tecrübelerini Eisenhower Doktrini adı altında somutlaştırma yoluna gitmiş ve yazılı hale getirmiştir. 1957 Ocak ayında hazırlanan ve Mart ayında Kongre'nin onayından geçtikten

⁷⁶ Thomas, a.g.e. , s. 149; Kunz, a.g.e. , s. 131-145; Chester L. Cooper, *The Lion's Last Roar: Suez, 1956*, Londra: Bodley Head, 1987, s. 192.

⁷⁷ Rathburn, a.g.m.

⁷⁸ "İngiltere'nin yenilgisi siyasi ve diplomatik alanda idi." Rathburn, a.g.m.

⁷⁹ Beaufire, a.g.e. , s. 14; Harold Macmillan, *Riding the Storm, 1956-1958*, New York: Harper and Row, 1971, s. 259; Niall Ferguson, *Empire: The Rise and Demise of the British World Order and the Lessons for Global Power*, New York: Basic Books, 2003, s. 347; Tony Judt, *Postwar: A History of Europe Since 1945*, New York: Penguin, 2005, s. 298-299; Alistair Horne, *La Belle France: A Short History*, New York: Knopf, 2005, s. 387-388, 393-396 ve 397-404; Cooper, a.g.e. , s. 269 ve 275.

sonra yürürlüğe giren bu strateji ABD'nin Ortadoğu'yla olan ilişkilerini düzene sokmuş ve bölgeye askeri ve iktisadi yardım yapmanın şartlarını belirlemeye çalışmıştır. Ayrıca ABD, gerekli gördüğü hallerde bölgede ilerleme ve yayılma eğilimine giren Komünizm'i çevrelemek ve sınırlandırmak için askeri güç kullanma iradesini bir kez daha dile getirmiştir.⁸⁰ Bir diğer önemli çıkarım da Süveyş Kanalı'nın durumunun nezaketi ve bu yüzden Ortadoğu petrollerine bağımlı olmak gerektiği olmuştur. Bu yüzden Amerika kendi rezervlerini kullanarak "Stratejik Petrol Rezervi"ni oluşturmuş ve enerji kaynağı tedarikçilerini çeşitlendirmeye çalışmıştır. Ayrıca ABD Basra Körfezi ve Ümit Burnu rotalarının güvenliği için Hint Okyanusu'nda daimi deniz gücü bulundurmasının gerekliliğine de ikna olmuştur. (ABD Beşinci Filosu bu sayede oluşturulmuştur.)⁸¹

Süveyş Krizi sonucunda genelde Ortadoğu'da özelde ise Mısırda, Arap Milliyetçiliği ve Sömürgecilik-Batı karşıtlığı iyice güçlenmiştir. Süveyş Krizi, İngiltere ve Fransa'nın Arap ülkeleri nezdindeki prestijini ciddi şekilde sarsmıştır.⁸² Mısır, krizin askeri çatışmaya dönüştüğü kısmında iyi bir performans sergileyememiştir. Gerek kriz sırasında gerekse de kriz sonrasında Mısır'da ordu içinden kendine muhalif bir grup çıkmaması ve bir darbe ile devrilmemek için Nasır, ordunun eksikleri ve yetersizlikleri telafi etmekle ilgilenmemiş ve bunları telafi etmek için gereken ilgiyi göstermemiştir. Bunun sonucunda aynı durum daha sonra 1967 Altı Gün Savaşı'nda bir kez daha ama bu sefer daha büyük ölçekte tekrarlanmıştır.⁸³ Fakat tüm bunlara rağmen Kanal'ın egemenliği ise Mısırda kalmaya devam etmiştir.

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki dönemde 19. Yüzyıl'ın büyük sömürge imparatorlukları ve onların kurmuş oldukları düzen dağılmış ve bir tarafta SSCB diğer taraf da ise ABD'nin önderliğini yaptığı iki kutuplu bir uluslararası siyasi yapı ortaya çıkmıştır. Bu yeni yapının ortaya çıkması eski düzenin tasfiyesini de beraberinde getirmiştir. Bu

⁸⁰ Hahn, a.g.m. , s. 29.

⁸¹ James D. Ladd, *The Royal Marines, 1919-1980*, Londra: Jane's Publishing Company Limited, 1980, s. 293-294.

⁸² Hahn, a.g.m. , s. 29.

⁸³ Rathburn, a.g.m.

tasfiye sürecinde İngiltere kendi iktisadi, siyasi ve askeri yapısına ciddi bir yük olan sömürgelerini tahliye ve tasfiye etme yoluna gitmiştir. Ancak bu tasfiye esnasında tamamen eski sömürge bölgelerinden çekilmek yerine stratejik açıdan önemli noktaları, en azından Süveyş Kanalı'nın batısında kalanlarını elinde tutmayı gerekli görmüştür. Bilindiği üzere, bu çalışmanın da konusu olan Süveyş Kanalı bölgesi bu kilit önemdeki noktalardan biridir. 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başındaki dönemde İngiliz İdaresi altında kalan ve bu yönetim dönemi ile ilgili ulusal onurunu rencide eden her şeyi unutmak isteyen Mısır, sömürge idaresi dönemini sürekli kendisine hatırlatan Süveyş Kanalı idaresini sonlandırmayı öncelikli amaç olarak seçmiştir. Bunda İngiltere ile yapılan ve Kanal bölgesinin tahliyesini öngören anlaşmanın da etkisi olmuştur. Mısır bu sayede rüştünü de ispat etmek ve Kanal'dan elde edilen gelirin desteği ile ülke refahını attıracak kalkınma projelerine girişmek amacıyla olmuştur. Ekonomik açıdan güçlenecek olan bir Mısır, Arap dünyasında da daha fazla söz sahibi olabilecektir. Bu yüzden Devlet Başkanı Cemal Abdünnasır'ın ortaya koyduğu ve sınırını çizdiği politikaları uygulamaya başlamıştır. Bu politikalar kapsamında öncelikle Arap dünyasının liderliği konusunda o dönemde yarıştığı Irak'ı Bağdat Paketi üyeliği üzerinden eleştirmiş ve itibarsızlaştırmaya çalışmıştır. Bu hamlesini Komünist grubun lideri SSCB ile ilişkilerini geliştirerek desteklemiştir. Ancak SSCB ile gelişen ilişkileri Batı tarafından pek de hoş karşılanmamıştır. SSCB konusunda yaptığı bu hamleye karşılık olarak Mısır, kendisine sağlanan maddi kaynaklardan mahrum bırakılarak terbiye edilmeye çalışılmıştır. Mısır'ın bu duruma tepkisi ise ülkenin sınırları içerisinde, sömürge döneminin canlı bir hatırası olarak duran Süveyş Kanalı'nı ve Kanalı işleten İngiliz-Fransız ortak şirketini millileştirmek yönünde olmuştur. Bu yaptığı ile Mısır, Batılı eski idarecilerine artık eşit olduklarını, Arap dünyası ve Üçüncü Dünya ülkelerine ise aradıkları cesur ve örnek lider ülkenin kendisi olduğu mesajını vermeye çalışmıştır. Bu karardan Batı dünyasının lideri konumundaki ABD memnun olmamıştır. Ancak olası bir tepkisinin Mısır'ı Doğu Bloku'na yaklaştırmaması ve SSCB'nin Ortadoğu'ya müdahil olmasına ve etkisini attırmasına fırsat vermemesi için gerginliği büyütmemeye çalışmıştır. Bu kapsamda İngiltere-Fransa ikilisini de frenlemeye çalışmıştır. Ancak tüm girişimlere rağmen İngiltere-Fransa ikilisi Süveyş kanalını yeniden ele geçirme ve Nasır'ı

devirme planına devam etmiştir. Bunun sonucunda da Süveyş Kanalı'ndaki durum önce krize, sonra da sıcak çatışmaya dönüşmüştür. Nasır ve Mısır çatışmanın topyekûn bir savaşa dönüşmemesi için sert bir direniş göstermemiştir. İngiltere-Fransa ikilisi askeri harekâtı kazanmış ama siyasi mücadeleyi kaybetmiştir. İngiltere bu olaydan kendi adına ciddi dersler çıkarmış ama Fransa olanlardan aynı derecede ders almamıştır. Benzer hataları ve aşırı şiddet içeren tutumunu Cezayir Bağımsızlık Savaşı sırasında da sergilemiştir. Fransa, Cezayir'de de askeri olarak kazanmış ama siyasi açıdan bir kez daha yenilmiştir. Bu kriz, Batı dünyasının lideri olarak yerini sağlamaştırmaya çalışan ABD ile SSCB'yi ortak bir noktada buluşturmuştur. İki yeni süper güç eski dönemin büyük devletlerinin yerini almak için bu krizi oldukça iyi değerlendirmiştir.

Süveyş Krizi daha sonraki yıllarda hemen her fırsatta yeniden canlanacak olan Türkiye ile Arap dünyası arasındaki güvensizlik ortamının da ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Arap dünyası, popülizmi seçmiş ve ABD'den gelen baskı ve Sovyetlerin toprak talebi sebebiyle oluşan gergin ortamda, Türkiye'nin İsrail'i tanımak zorunda kalmasını kendisine karşı takınılan düşmanca bir tutum olarak kabul etmeyi tercih etmiştir. Türkiye'nin SSCB'den gelen tehdit yüzünden Bağdat Pakti'na katılması ise emperyalistlerle Araplara karşı komplo kurmak için işbirliğine gitmek şeklinde basitleştirilmiştir. Yine Süveyş Krizi esnasında Türkiye'nin Bağdat Pakti'nda çatlak oluşmaması için ittifak üyesi İngiltere hakkında açıklama yapmaması da olumsuz algıyı güçlendirmiştir. Bu duruma misilleme olarak ilk kez o dönemde uluslararası gündeme taşınan Kıbrıs konusunda Türkiye yalnız kalmıştır. Araplar Yunanistan'ı desteklemekte beis görmemiştir. Hatta 1957 yılında BM konu ile ilgili yapılan görüşmelerde Bağdat Pakti üyesi Irak dahi Türkiye aleyhine oy kullanmıştır. Bu da Türk kamuoyu ve yönetici eliti arasında Araplara güvenilemeyeceği algısını kuvvetlendirmiştir. Bozulan ilişkileri iyileştirmek isteyen Türkiye, 1960'lı yıllardan itibaren Arap dünyası ile yakınlaşmaya çalışmış ancak bu girişimlerinde beklenen karşılığı görmemiştir. Arap dünyasının olumsuz tavrı ön yargıları güçlendirmiş ve Türkiye içinde belli bir kesimde kırgınlığa yol açmıştır. İşte bu süreci başlatan olaylardan birisi de 1956 Süveyş Krizi olmuştur.

Kaynaklar

Armaoğlu, Fahir, *20 Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1983.

Armaoğlu, Fahir, *Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları 1948-1988*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1991.

Aydemir, Şevket Süreyya, Asvan Barajı Problemi, *Ortadoğu*, Cilt: 1, Sayı: 4, (1961), s. 9-12.

Beaufre, André, *The Suez Expedition 1956*, Londra: Faber and Faber 1969.

Beschloss, Michael R., *Mayday: Eisenhower, Khrushchev and the U-2 Affair*, New York: Harper and Row, 1986.

Binder, Leonard, *The Ideological Revolution in the Middle East*, New York: Wiley&Sons Inc., 1964.

Calvocoressi, Peter, *World Politics since 1945*, Londra: Longman Group UK Limited, 1987.

Coles, Michael H., "Suez, 1956-A Successful Naval Operation Compromised by Inept Political Leadership", *Naval War College Review*, Cilt: 59, Sayı: 4, (2006), s. 100-118.

Cooper, Chester L., *The Lion's Last Roar: Suez, 1956*, Londra: Bodley Head, 1987.

Cull, Brian, Nicolle, David ve Aloni, Shlomo, *Wings Over Suez: Air Operations During the Sinai and Suez Wars of 1956*, Londra: Grub Street, 1996.

Dayan, Moshe, *Diary of Sinai Campaign*, New York: Schocken Books, 1967.

Duman, Sabit, Ortadoğu Krizleri ve Türkiye, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 35-36, (2005), s. 313-332.

Ferguson, Niall, *Empire: The Rise and Demise of the British World Order and the Lessons for Global Power*, New York: Basic Books, 2003.

Freidman, Norman, *British Carrier Aviation: The Evolution of the Ships and Their Aircraft*, Annapolis: Naval Institute Press, 1989.

Gaddis, Lewis, *We Now Know: Rethinking Coldwar History*, New York: Oxford University Press, 1997.

Gökdeniz, Sermet, "1956 Süveyş Kanalı Buhranı ve Port Sait Harekâtı", *Donanma Dergisi*, Cilt: 71, Sayı: 426, (1959), s. 1-35.

Gorst, Anthony ve Johnman, Lewis, *The Suez Crisis*, New York: Routledge, 1997.

Gönlübol, Mehmet vd., *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1996.

Gray, Ellen, "Blind Loyalty? The Menzies Mission to Cairo During the 1956 Suez Canal Crisis", *Diplomacy&Statecraft*, Cilt: 32, Sayı: 4, (2021), s. 86-113.

Grogin, Robert C., *Natural Enemies, The United States and the Soviet Union in the Cold War 1917-1991*, Lenham-Maryland: Lexington Books, 2001.

Groove, Eric, *Vanguard to Trident: British Naval Policy Since World War II*, Londra: Bodley Head, 1987.

Hahn, Peter L., The Suez Crisis, A Crisis That Changed the Balance of Power in the Middle East, *Significant Events in U. S. Foreign Relations, 1900-2001*, Foreign Policy Agenda, ejournalusa, U. S. Department of State/Bureau of International Informations Programs, Cilt: 11, Sayı: 1,(Nisan 2006) Washington, s. 26-29.

Hart, Larry, "Failures in American Diplomacy: The Suez Crisis, 1956", *History Studies*, Cilt: 3, ABD ve Büyük Ortadoğu İlişkileri Özel Sayısı 2011, s. 157-168.

Horne, Alistair, *La Belle France: A Short History*, New York: Knopf, 2005.

Jackson, William Godfrey Fothergill, ve Bramall, Dwin, *The Chiefs: The Story of the United Kingdom Chiefs of Staff*, Londra: Brassey's, 1992.

Judt, Tony, *Postwar: A History of Europe Since 1945*, New York: Penguin, 2005.

Kyle, Keith, *Suez: The Twice Fought War*, New York: McGraw-Hill, 1969.

Kyle, Keith, *Suez*, New York: St. Martin's, 1991.

Kunz, Diane B., *The Economic Diplomacy of the Suez Crisis*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1991.

Ladd, James D., *The Royal Marines, 1919-1980*, Londra: Jane's Publishing Company Limited, 1980.

Love, Kennett, *Suez, The Twice Fought War*, New York: McGraw-Hill Book Company, 1968.

Macmillan, Harold, *Riding the Storm, 1956-1958*, New York: Harper and Row, 1971.

Mansfield, Peter, *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*, Çev. Nuran Ülken, İstanbul: Sander Yayınları, 1975.

Mosley, Leonard, *Dulles: A Biography of Eleanor, Allen and John Foster Dulles and Their Family Network*, New York: Hodder and Stoughton 1978.

Murphy, Robert, *Diplomat Among Warriors*, New York: Doubleday, 1964.

Neff, Donald, *Warriors at Suez*, New York: Simon and Schuster, 1981.

Nutting, Anthony, *No Ends of a Lesson, The Story of Suez*, New York: Clarkson N. Potter, 1967.

Rathburn, R. W., *Operation Musketeer: A Military Success Ends in Political Failure*, Marine Corps Command and Staff College, Marine Corps Development and Education Command, War Since 1945 Seminar, Quantico

Virginia: 2 Nisan 1984,
<http://www.globalsecurity.org/military/library/report/1984/RRW.htm>,
(Erişim tarihi: 07.09.2018)

Serbest, Bürkan, "Süveyş Kanalı'nın Ulusallaştırılması Sorunu ve Süveyş Bunalımı", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 4, (2017), s. 689-711.

Sharabi, Hisham, *Governments and Politics of the Middle East Twentieth Century*, Princeton-New Jersey: D. Van Nostrand Company Inc. 1962.

Taşhan, Seyfi, "Petrol İhtiyaçlar, Buhranlar ve Politikalar", *Dış Politika-Foreign Policy*, Cilt: 3, Sayı: 2, (1973), s. 11-31.

The Suez Crisis, 1956, Washington: The Office of the Historian, Foreign Relations of the United States, U. S. State Department, 1990 (FRUS).

Thomas, Hugh, *Suez*, New York: Harper and Row, 1967.

Wheelock, Keith, *Nasser's New Egypt*, New York: Frederic A. Praeger Publishers, 1960.

Willmott, H.P., "The Suez Fiasco", Robert Thompson (Der.), *War in Peace: Conventional and Guerilla Warfare Since 1945*, Londra: Orbis, 1981.

Wright, William M., Shupe, Michael C., Fraser, Niall M. ve Hipel, Keith W., "A Conflict Analysis of the Suez Canal Invasion of 1956", *Conflict Management and Peace Science*, Cilt: 5, Sayı: 1, 1980, s. 27-40.

Kırım Savaşı'nda Osmanlı Stratejisi: Rus Ordusuna Karşı Tuna'yı Savunmak*

İbrahim Köremezli*

(ORCID: 0000-0003-4130-8186)

Makale Gönderim Tarihi

26.04.2021

Makale Kabul Tarihi

27.09.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Köremezli, İ., "Kırım Savaşı'nda Osmanlı Stratejisi: Rus Ordusuna Karşı Tuna'yı Savunmak", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2021): 758-785.

APA: Köremezli, İ. (2021). Kırım Savaşı'nda Osmanlı Stratejisi: Rus Ordusuna Karşı Tuna'yı Savunmak. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (2) , 758- 785.

Öz

Kırım Savaşı klasik bir Osmanlı-Rus savaşı olarak başlamış ve zaman içinde Avrupa'nın büyük güçleri arasındaki bir mücadeleye dönüşmüştür. Savaşın ilk yılı 19. yüzyıldaki diğer Osmanlı-Rus savaşları gibi Tuna ve Kafkasya cephelerinde cereyan etmiştir. 1853-54 Tuna Seferi'ndeki askeri faaliyetler genel olarak Osmanlı harp stratejisi ile uyumludur. Bununla birlikte birtakım farklılıklar da mevcuttur. Bu cephede Osmanlı savunması bölgenin topoğrafyasına uygun olarak şekillenmiş ve Tuna Nehri ile Balkan Dağları gibi tabii engellerden istifade etmek hedeflenmiştir. Osmanlı birliklerinin temel amacı müdafaa olmakla birlikte uluslararası konjonktürün Osmanlı Devleti

* Bu makalenin yazımında 2013 yılında Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunulan "Ottoman War on the Danube: State, Subject, and Soldier (1853-1856)" başlıklı doktora tezinin "At the Front: War on the Danube" bölümünden istifade edilmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye, ikoremezli@ogu.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi University Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Relations, Turkey.

lehine olması sınırlı bir hücum performansını mümkün kılmıştır. Osmanlı ordusu bir dereceye kadar Rusların kararsız ve yavaş hareketini kendi lehine kullanmayı becermiş ve Ruslara karşı hemen her mücadelede daha üstün gözükmiştir. Uluslararası konjonktürün avantajıyla önceki savaflara nispetle daha fazla inisiyatif alan Osmanlı ordusu yine de kararlı bir muharebeden ve risk almaktan kaçınmış ve stratejisini savunma üzerine bina etmekten vazgeçmemiştir.

Bu çalışma, 1854 yılındaki Tuna Cephesi'nde Osmanlı-Rus mücadelesini ele alacak; Olteniçe, Çatana ve Yergöğü muharebeleri ile Silistre Kuşatmasını değerlendirecek ve genel olarak Osmanlı askeri stratejisini ve performansını tartışacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tuna Cephesi, Osmanlı ordusu, Rusya ordusu, Silistre Kuşatması, Kırım Savaşı

Ottoman Strategy of War during the Crimean War: Defending the Danube against the Russian Army

Abstract

The Crimean War was initiated as a classical Ottoman-Russian encounter and gradually turned into a struggle between great powers. The first year of the war took place on two fronts as other Ottoman-Russian wars of the 19th century until it turned into a European war. Military activities on the Danubian Front in 1853-54 were mostly in line with the Ottoman war strategy, albeit some differences. The defense of the Ottoman army was shaped by the topography of the region. The Ottomans aimed to take the advantage of natural obstacles to the invading army, such as the Danube River and the Balkan Mountains. Although the main objective of the Ottoman troops was to defend their positions, they still showed some limited offensive performance. The Ottoman army, to some extent, managed to use the indecisiveness and slowness of the Russian troops to their advantage, and seemed superior in almost every fight against the Russians. It can be argued that the Ottoman army took more initiative than previous encounters with the advantage of the international conjuncture. Nevertheless, the Ottoman Empire did not give up a defensive strategy while avoiding a decisive battle and taking risks.

This study discusses the Ottoman-Russian encounter on the Danubian front in 1854, evaluates the siege of Silistre together with the battles of Olteniçe, Çatana, and Yergöğü, and analyzes the Ottoman military strategy and performance.

Keywords: Danubian Front, Ottoman army, Russian army, Siege of Silistre, Crimean War

Giriş

On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti Rusya'ya karşı bir beka mücadelesi vermekteydi. Osmanlı Devleti'nin savaş stratejisi, Balkan yarımadasındaki tabii engelleri tamamladığını düşündüğü güçlü kalelere dayanıyordu. Bununla birlikte Osmanlı birliklerinin inisiyatif almaktan kaçınan ve pasif bir şekilde düşmanı bekleyen müdafaa hatları er ya da geç direncini kaybediyordu. Düşmanın hata ve eksiklerini avantaja çeviren ve gerektiğinde hücumu da içeren bir askeri planlamaya sahip olmaması Osmanlı Devleti'nin bu yüzyılda Ruslara karşı savaşları kaybetmesinin başlıca sebeplerinden biriydi.

Kırım Savaşı klasik bir Osmanlı-Rus Harbi olarak başlamasına karşın zaman içinde büyük güçler arası bir mücadeleye dönüştü. Osmanlı hükümeti kendisi için olumlu uluslararası atmosferden istifade ederken, siyasi atmosferin gittikçe aleyhine döndüğünü gören Rusya ise savaş boyunca ihtiyat ve tereddüt ile hareket etti. Savaşın başında Rumeli Ordusu Müşiri iken başarılarından dolayı Serdar-ı Ekremliğe terfi eden Ömer Lütfi Paşa, sınırlı hedefi olan muharebelerle Rusların moral ve motivasyonunu bozmak istemişti. Tuna'daki Osmanlı ordusu, başkentin güvenliğini ve devletin bekasını tehdit edecek bir risk almak istemediğinden, amaç hâlâ bir savunma savaşı yapmak ve sadece Rusları durdurmaktan ibaretti. Dolayısıyla, Osmanlılar Rusları Memleketeyn'den atmak gibi iddialı hedeflerden uzaktı. Güçlü mevziler arkasında savaşıma devam eden Osmanlı birlikleri geri çekilen düşmanı takip de etmedi. Bununla birlikte, Tuna Cephesi'ndeki Osmanlı ordusu sadece kalelere güvenerek pasif bir savunma yapmadı. Tuna Nehri üzerinde Olteniçe, Çatana ve Yergöğü'nde, Kırım Yarımadası'nda Gözleve'de yapılan muharebelerde, Osmanlı güçleri Ruslara üstünlük sağladı. Fakat hem Silistre hem de Kars kalelerine gereken düzeyde yardım edilememesi stratejide önemli bir zafiyeti göstermekteydi. Ruslar kale düşmeden Silistre'den çekilmişti; fakat Kars önündeki ısrarlı bekleyişleri bu kalenin bir kez daha Rusların eline geçmesiyle sonuçlandı. Kısacası Osmanlı savaş stratejisi kuşatılmış kale ve istihkamları kendi kaderlerine terk etmeye devam etti.

Osmanlı Savaş Stratejisi

İngiliz bir yazar, dönemin coşkusuna uygun bir şekilde, Tuna Cephesi'ndeki muharebeleri şu şekilde tasvir etmiştir: "1853-4 Tuna

Nehri Seferi, Türkler için her daim onurlu bir hatıra olarak kalacaktır. Çaba da, strateji de, tehlike de, başarı da onlarındır; övgü de onların olmalıdır.”¹ Bu ifade abartılı olmakla birlikte, Osmanlı Devleti'nin güçlü komşusuna karşı uzun süredir ilk kez bu kadar başarılı olduğu da açıktır. Osmanlı ordusunun iyi kötü bir planı varken, Rus ordusu neyi hedeflediğini bilmiyordu. Uluslararası ortam Osmanlı ordusuna güven aşılarken, Rusları korku ve endişe içinde bırakmıştı. Osmanlı ordusu, güçlü bir savunma hattı kurarak ve Rus kuvvetlerinin moralini bozacak sınırlı saldırılar gerçekleştirerek büyük oranda hedefine ulaştı. Diğer taraftan, Rus ordusu ileri hareketinde çok geç kaldı. Saldırgan ve yayılmacı ülke imajı Avrupalı devletleri, hatta en yakın dostu Avusturya'yı bile, karşısına almasına sebep oldu.

Osmanlılar açık alanda muharebe yapmak gibi bir plana sahip olmadığı için ordusunu belli bölgelerde yoğunlaştırmak istemedi. Savunma, önceki savaşlarda olduğu gibi Şumnu, Varna, Rusçuk ve Silistre'den oluşan Kıla-i Erbaa'ya dayanıyordu. Temmuz 1853'te Ömer Lütfi Paşa, Osmanlı kuvvetlerinin yarısını Tuna Nehri kıyısındaki ve gerisindeki tahkimat ve kalelere tahsis edeceğini, diğer yarısını ise Şumnu'da konuşlanmış hareketli bir ordu halinde kullanacağını ifade etmişti.² Bu stratejiye göre, Rusya Vidin'e ya da başka bir Osmanlı kalesine saldırırsa, Şumnu'daki kuvvetler yardıma yetişecekti. Bu plana uygun olarak, savaşın başlangıcında Şumnu karargahında 40.000-45.000 kişilik bir ordu varken, kuvvetlerin geri kalanı Balkan geçitlerine ve Tuna üzerindeki muhtelif kalelere dağıtılmıştı. Bazı birlikler de yedek kuvvet olarak Edirne ve Sofya'da bırakılmıştı. Böylelikle Osmanlı ordusu önceki savaşlardaki gibi dağınık bir şekilde konuşlanmıştı. Başkomutan, gerektiğinde bu dağınık birlikleri bir araya getirilebileceğini iddia etmekteydi. Fakat birbirinden uzak bu birliklerin ihtiyaç halinde nasıl birleştirileceği belli değildi.

Aslına bakılırsa, orduyu küçük birlikler halinde geniş bir alana dağıtmak, Osmanlı savaş stratejisinin pek de hayra alamet olmayan bir

¹ George Dodd, *Pictorial History of the Russian War 1854-5-6*, Edinburgh ve Londra, 1856, s. 30.

² Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi, Ankara, Kırım Savaşı Koleksiyonu (Bundan sonra ATASE), k. 8, d. 3, f. 3/1, 27 Ramazan 1269 [4 Temmuz 1853].

özelliğiydi.³ Büyük ihtimalle Osmanlı Devleti birlikleri dağıtarak riski de azalttığını düşünüyordu. Bu şekilde bir kalenin düşmesi ya da birliğin yenilmesi savaşın gidişatı üzerinde daha az etkiye sahip olacaktı. Devletin en büyük korkusu yaşanılacak bir bozgun sonrası ordunun dağılmasıydı. Bu yüzden Osmanlı stratejisi yenmek değil yenilmemek üzerine kurgulanmıştı. Daha önceki savaş tecrübesi Osmanlı ordusunun müstahkem mevkiilerde güçlü olmakla birlikte taarruz kabiliyetinden yoksun olduğu düşüncesini hakim kılıyordu. Belki de tarihi hafıza Osmanlı kumandanlarının savaşın gidişatına daha uygun olabilecek tercihler yapmasına mani oluyordu. Küçük birlikleri kontrol etmenin kolaylığı ve yerel isyanlara karşı küçük birlikler halinde hareket eden Osmanlı ordusunun bu düzene alışık olması birliklerin dağılık konuşlanmasının diğer sebepleri meyanındadır.⁴ Kırım Savaşı'nın Rus gözlemcileri, Osmanlıların dağılık birliklerle kararlı bir Rus saldırısına karşı durmasının mümkün olmadığını ifade ediyordu.⁵ Ancak Osmanlı Devleti pek çok dezavantajına rağmen daha ihtiyatlı bulunduğu bu stratejiden hiç vazgeçmedi.

Ömer Lütfi Paşa, Kıla-i Erbaa ile birlikte en sol kanattaki Vidin Kalesi'nin savunmasına ihtimam göstermekteydi. Vidin, nehrin sol yakasındaki Kalafat tahkimatı ile birlikte Balkanlardaki Osmanlı savunmasının en önemli ayaklarından birini oluşturmaktaydı. Rusların bu bölge üzerinden Sırplar ile irtibat kurması Balkanların güvenliği açısından tehlikeli görülüyordu. Açıkçası Osmanlı Devleti sadece Rus ordusunun harp kapasitesinden değil, bölgede isyan çıkarma kabiliyetinden de çekiniyordu.

1853 yazında, Silistre sadece 6.000 kişilik mütevazı bir birliğe ev sahipliği yaparken, ertesi yıl bir Rus kuşatması ufukta görününce, kale garnizonu 18.000 kişiye çıkarılacaktı. Sefer süresince Varna'ya yaklaşık 10.000-15.000 civarında asker tahsis edildi. Rusçuk ise yaklaşık 20.000 kişilik bir birliği ve Tuna filosunu ağırladı. Dobruca'daki küçük kaleler

³ James J. Reid, *Crisis of the Ottoman Empire: Prelude to Collapse 1839-1878*, Stuttgart, 2000, s. 257.

⁴ Gültekin Yıldız, "Kara Kuvvetleri", *Osmanlı Askeri Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918* içinde, Gültekin Yıldız (haz.), İstanbul, 2013, s. 41.

⁵ *Sobraniye soçinenii Egora Petroviça Kovalevskogo. Voyna s Turtsiyey i razriv c zapadnimi derjavami v 1853 i 1854 godah*, cilt II, St. Petersburg, 1871, s. 73.

(Tulça, Maçın, Babadağ, Hırsova) ikincil önemdeydi. Osmanlılar Rus ordularının buradan ilerlemesine mani olma konusunda daha isteksizdi. Aslına bakılırsa, bölgenin çoraklığı ve sağlıksız iklimi tabii bir savunma gibiydi. Bu bölgede yine de Rusların ilerlemesini yavaşlatmak amacıyla yaklaşık 20.000 kişilik bir kuvvet bulunmaktaydı.

Tuna kalelerindeki komuta kademesi ve birlik mevcutları tehdidin boyut ve hedefine göre değişiyordu. Seferin başlangıcında Ferik Alyanak Mustafa Tefvik Paşa Tutrakan'da görevlendirilmişti.⁶ 1854 yılında ise savunmanın sağına atanarak Kel Hasan Hakkı Paşa'nın yerine Dobruca'da görev yapmıştı.⁷ Savaşın ilk aylarında Dobruca, Ferik Abdulhalim Paşa'nın komutası altındaydı. Tuna Nehri üzerindeki güçlü bir kale olan Rusçuk, Ferik Halid Paşa'ya emanet edilmişti.⁸ Vidin Kalesi'ndeki savaş hazırlıkları Ferik Çerkes İsmail Paşa gözetiminde yapılmıştı. Çatışmalar başlamadan önce Ferik Nazır Ahmed Paşa ve Ferik Mustafa Tefvik Paşa da bu bölgeye gönderilmişti. Vidin ve civarında yüksek rütbeli üç subayın bulunması, Ömer Lütfi Paşa'nın bu kanada verdiği önemin izhariydi. Savaşın Silistre etrafında şekillendiği 1854 baharında, Kalafat'taki kuvvetlerin komutası Abdülhalim Paşa'ya tevdi edildi. Üst komuta kademesinin bu denli sık yer değiştirmesinin ne ölçüde harp planlaması ve ne ölçüde şahsi ilişkiler ile ilgisinin olduğu açık değildir.

Ömer Lütfi Paşa, Osmanlı ordusunu riske atmadan birliklerinin moralini yüksek tutmayı amaçladığı sınırlı bir taarruz stratejisi uyguladı. Bundan dolayı, önceki Osmanlı-Rus muharebelerinin aksine, Ruslardan ziyade Osmanlı birlikleri hareketliydi. Dolayısıyla, 1853 sonbaharında, Osmanlılar sadece bazı Tuna adalarını güçlendirmekle kalmadı, aynı zamanda dubalardan köprüler inşa etmeye yönelik hazırlıklarını da tamamladı.⁹ Yine de, bu cephedeki muharebeler, Osmanlı saldırılarının büyük bir askeri stratejinin parçası olmadığını gösterecekti.

⁶ İsmet Sarıbal, "Menemenli Tefvik Mustafa Paşa'nın Kırım Harbi Tuna Cephesi Harp Hatıraları", *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4/2 (2019), s. 682; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul (Bundan sonra BOA), A. VKN. 1/19.

⁷ ATASE, k. 5, d. 15, f. 9, 18 Rebiülahir 1270 [18 Ocak 1854]; Sarıbal, a.g.m., s. 686.

⁸ Archibald A. Paton, *The Bulgarian, the Turk and the German*, Londra, 1855, s. 73; ATASE, k. 4, d. 10, f. 24.

⁹ ATASE, k. 4, d. 11, f. 11, 5 Muharrem 1270 [8 Ekim 1853].

Rus Çarı II. Nikolay'ın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yapılacak bir sefer için birkaç alternatif planı vardı. Fakat, Rus Çarı planlarını uygulamaya geçirme fırsatı bulamadı. Ruslar diplomasi masasında ellerini güçlendirmek amacıyla 1853 yılında Memleketeyn'i işgal ettiler. Bu nedenle, öncelikli hedefleri Eflak ve Boğdan'ı muhtemel bir Osmanlı saldırısına karşı korumaktı. 1854 baharında, Ruslar taarruza karar verdiğinde, başarılı bir sefer için artık çok geç kalmışlardı. Müttefik ordular Rus ilerlemesine karşı koymaya neredeyse hazırды ve uluslararası konjonktür tamamen Rusya aleyhineydi. Böylelikle, enteresan bir şekilde, Tuna üzerindeki iki hasım devlet savunmayı önceleyen savaş stratejileri benimsemiş oldular.

Büyük Eflak ve Boğdan topraklarını işgal eden Ruslar, muhtemel saldırılara karşı ordunun güvenliğini sağlamakta zorlandı. 1853 sonbaharında, Memleketeyn'deki Rus kuvvetleri, Bulgaristan'daki Osmanlı ordusuyla kıyaslandığında sayı olarak oldukça mütevazıydı. 5. Ordunun bir kısım birlikleri ile 4. Ordu'dan müteşekkil Rus işgal kuvvetleri toplamda yaklaşık 80.000 kişiydi.¹⁰ Bu sayı, Bulgaristan'a yönelik herhangi bir hareket bir tarafa, Memleketeyn'in işgal ve savunması için bile yeterli gözüküyordu. Aslına bakılırsa başlangıçtaki amaç Tuna'nın güneyine inmek değildi. Rusya sadece diplomasi masasını zorlamak için Bâbiâli üzerinde baskı kurmaya çalışıyordu. St. Petersburg diplomatik bir çözüm konusunda iyimser olduğu için, Rus ordusu 1853'ün sonuna kadar Tuna Nehri'ni geçmek için gerekli hazırlıkları bile yapmadı.¹¹

Rus ordusu için en büyük mesele sarıh bir hedef ve planın olmamasıydı. Ani bir baskınla İstanbul'u ele geçirmekten, imajı kurtarmak için basit bir diplomatik çözüme kadar pek çok fikir masada yer alıyordu. Bu stratejilerden bazıları I. Nikolay, bazıları ise Prens Paskeviç ve diğer üst düzey askeri yetkililer tarafından kaleme alınmıştı. Ruslar, Balkanlar'da bir halk ayaklanması için de bazı senaryoları tartışmış; fakat Avusturya ile ilişkileri bozmamak için bu düşünceleri

¹⁰ A. N. Petrov, *Voyna Rossii s Turtsiyey. Dunayskaya kampaniya 1853 i 1854 gg.*, St. Petersburg, 1890, cilt I, ss. 185-188.

¹¹ "Zapiski Gorçakova M. D. o Krimskoy voyne, 1857 g.", Gosudarstvenniy Arhiv Rossiyskoy Federatsii [Rusya Federasyonu Devlet Arşivi], Moskova (Bundan sonra GARF), f. 728, op. 1 kısım 2, d. 2518 (Bundan sonra "Zapiski Gorçakova"), I. 69.

uygulamaya geçirmemişti. Bu yüzden, Ruslar bu cephedeki başarısızlıklarını tartışırken Avusturya dostluğunun kendilerine pahalıya mal olduğunu söyleyeceklerdi.¹² Sonuç itibarıyla, savaş sırasındaki Çar'ın emirleri ve ordunun hareketi ancak tereddüt kelimesi ile ifade edilebilirdi.¹³ Bir Rus komutan, Rus askeri hareketini şöyle eleştiriyordu: "1853 kışı ve 1854 yazında askeri hareketimizdeki yavaşlık, askeri kuvvetlerdeki eksiklikten değil, sadece Rus kararsızlığından kaynaklanıyordu. Osmanlılar kendilerini kalelere hapsedtikleri ve artık 10 binden fazla adamımıza karşı kendilerini gösteremeyecekleri sırada Rusların Memleketeyn'de ve Besarabya'nın güneyinde harekete geçmeye hazır yaklaşık 80.000 askeri ve 300 civarında topu vardı."¹⁴

Savaş ilanından sonra hem Osmanlılar hem de Ruslar her hareketlerinde ihtiyatlı davrandılar; çünkü sıklıkla rakiplerini gerçekte olduğundan daha saldırgan algıladılar. Osmanlı kuvvetlerinin Vidin'de toplanmasının ve Kalafat'ın işgalinin amacı savunmayı güçlendirmektir. Fakat Ruslar bölgedeki Osmanlı hazırlıklarını Küçük Eflak'a ve hatta Bükreş'e yönelik bir taarruz düşüncesinin ürünü olarak görüyorlardı. Bu nedenle Ruslar Küçük Eflak'taki birliklerinin sayısını artırmıştı. Bu sefer de, Osmanlı tarafı Rusların Sırbistan ve Karadağ ile temas kurmak için Vidin civarında hazırlık yaptığını düşünmeye başlamıştı. Bu nedenle, her iki tarafın da aslında ihtiyatlı ve savunmaya dönük hamleleri, rakip ordular tarafından saldırı için bir adım olarak değerlendirildi.

1854 yılında Ruslar Tuna Nehri'ni geçmeye karar verdiklerinde, Üçüncü Ordu ile birlikte Beşinci Ordu ve Hassa Ordusu'nun bazı birlikleri savaş alanına nakledildi. Böylece Memleketeyn'deki ve Tuna Nehri'nin sağ kıyısındaki Rus ordusu 150.000 kişiyi aştı. Ruslar yavaş yavaş bir saldırı planını hayata geçirirken, savaş çoktan bir Avrupa savaşına dönüşmüştü. Bu gerçeğin Rus ordusunu kararlı ve hızlı hareket etmeye zorlaması beklenebilirdi, fakat enteresan bir şekilde Rus komutanlığı yavaş ve mütereddit hareketini sürdürdü. Osmanlı ordusu ise Fransız ve

¹² Petrov, a.g.e., cilt II, s. 21; "Zapiski Gorçakova", I. 41.

¹³ "Zapiski Gorçakova", I. 108.

¹⁴ N. İ. Uşakov, "Zapiski oçevıdtsa o voyne Rossii protivu Turtsii i zapadnih derjav (1853-55)" *Devyatnadsatıy vek: İstoriçeskiy sbornik* içinde, cilt II, P. I. Bartenev (haz.), Moskova, 1872, s. 68.

İngilizlerin savaşa dahil olmasının ardından savaşta yalnızca ikincil bir rol oynayacaktı.

İlk Çatışmalar

3 Temmuz 1853'te Prut Nehri'ni geçen yaklaşık 70 bin kişilik Rus kuvveti, Memleketeyn'in işgalini üç hafta içinde tamamladı.¹⁵ İşgal ordusunun komutanı Mihail Gorçakov, I. Nikolay'a, "Majestelerinin birlikleri Bükreş'te kurtarıcı gibi karşılandılar" diye yazmıştı.¹⁶ Rusya'nın Eflak ve Boğdan'ı işgali Bâbîâli ve Avrupalı güçler tarafından bir *casus belli* olarak algılanmadı. Memleketeyn'in farklı bir statüsünün olması Tuna Nehri'ni bir sınır olarak ön plana çıkarmıştı. Dolayısıyla, Rusya'nın Tuna Nehri'nin sağ kıyısına geçişi veya Kafkasya sınırlarını aşması, savaşın başlaması anlamına gelecekti. Bu nedenle, her iki taraf da Tuna Nehri'nde seyreden tekelere veya Tuna Nehri üzerindeki karakollara ateş etmekte yetindi. Ne Osmanlılar ne de Ruslar, çatışmaları resmi olarak başlatma sorumluluğunu üzerlerine almak istemedi. Tuna Nehri üzerinde gözcülük yapan Rus askerleri nehri neden geçemediklerini anlayamadılar.¹⁷

İlk çatışma 22 Ekim'i 23'üne bağlayan gece, küçük bir Osmanlı müfrezesinin Tutrakan üzerinden Tuna'yı geçerek Olteniçe'de bir Kazak'ı öldürmesi hadisesi idi.¹⁸ Bazı Mısırlı askerler de bir Kazak karakoluna saldırmak için Boğazköy'ünden Tuna Nehri'nin sol yakasına indi ve birkaç Kazak askerini öldürdü.¹⁹ İlk ciddi karşılaşma ise 23 Ekim'de İsakçı önündeki adaya yerleştirilen bir Osmanlı bataryası ile İsmail'den Kalas'a giden iki vapur (Prut ve Ordinarets) ve sekiz gambottan oluşan Rus hafif filosu arasında meydana geldi. Sabah saat 8'de vapurların İsakçı'ya yaklaşması üzerine Osmanlı bataryası ateş etmeye başladı. Rus kaynaklarına göre Rusların kayıpları önemsizdi. Filo

¹⁵ M. İ. Bogdanoviç, *Vostoçnaya voyna 1853-56 gg.*, 4 cilt, St. Petersburg, 1876, cilt I, s. 99-100.

¹⁶ A. M. Zayonçkovskiy, *Vostoçnaya voyna 1853-1856*, 2 cilt ve 2 ek, St. Petersburg, 1908-1913, cilt II, bölüm 1, s. 93

¹⁷ Petrov, a.g.e., cilt I, s. 131.

¹⁸ A.g.e., s. 129, 131; *Sobraniye Donesenii*, "İzvestiya iz pridunayskih knyajestv", 22 Ekim 1853 [3 Kasım 1853], s. 22. *ATASE*, Mustafa Paşa'dan Ömer Paşa'ya, k. 4, d. 11, f. 26, 19 Muharrem 1270 [22 Ekim 1853]; Sarıbal, s. 683.

¹⁹ *ATASE*, k. 4, d. 11, f. 29.

komutanı Varpahovskiy de dahil olmak üzere toplam 14 asker hayatını kaybetmiş, 60'ı da yaralanmıştı.²⁰ Savaş artık resmen başlamıştı.

Bâbiâli, Rusya'nın Sırbistan ve Karadağ ile temasından ve buradaki Hıristiyan halkı kıskırtmasından korkuyordu. Bu nedenle Ömer Lütfi Paşa, sadece Vidin Kalesi'ne güvenmek istemedi ve askerlerine kalenin önündeki adayı tahkim etmelerini ve nehrin sol yakasındaki Kalafat kasabasını ele geçirmelerini emretti. Savaşın yaklaştığı 15 Ekim'de, Osmanlı birlikleri Vidin önündeki adanın takviyesine başladı. Ertesi gün adaya yerleşen yaklaşık 2.000 asker vardı. Bu arada, Vidin kalesinde Tuna Nehri'nin sol tarafına geçmek için yoğun hazırlıklar yapıldı. 27 Ekim'de Çerkes İsmail Paşa adaya gelerek Osmanlı kuvvetlerini Kalafat'a saldırı için hazırladı. Ertesi gün sabah erkenden İsmail Paşa komutasındaki 10.000 Osmanlı askeri kasabayı ele geçirdi ve tahkim etti. Komşu köylere Osmanlı süvarileri sevk edildi ve Kalafat ile ada arasına bir köprü kuruldu.²¹ Ele geçirilmesinden sadece birkaç hafta sonra Kalafat'ı ziyaret eden İngiliz gazeteci Archibald Paton'a göre, kasaba "modern zamanların en dikkat çekici müstahkem kamplarından biri" haline gelmişti.²² Böylece hem Sırbistan yolunun güvenliği sağlanmış, hem de Küçük Eflak'ın zirai kaynakları düşmana bırakılmamıştı. Zamanla Küçük Eflak'taki Rus kuvvetleri önemli ölçüde artacak ve 1854'ün ilk günlerinde bölgede iki ordu arasında mühim bir muharebe gerçekleşecektir.

Olteniçe Muharebesi, 4 Kasım 1853

Eflak'taki Osmanlı istihbaratı Rusların yakında Kalafat'a saldıracağı bilgisini ulaştırmıştı. Kalafat'a yardım edemeyecek kadar uzakta olduğunu düşünen Ömer Lütfi Paşa, Rus karargahını yanlış yönlendirmek için Olteniçe'ye bir saldırı planı yaptı.²³ Böylece Kalafat'ı tahkim etmek için zaman kazanmış olacaktı. 31 Ekim günü bir tabur asker, yaklaşık iki yüz tüfekli birlik ve dört top küçük teknelerle Tutrakan'ın karşısındaki adaya sevk edildi. Sis nedeniyle düşmandan

²⁰ Rossiyskii Gosudarstvennii Voenno-İstoriçeskiy Arhiv [Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi], Moskova (bundan sonra *RGVIA*), f. 846, op. 16, d. 5461; Petrov, cilt I, ss. 128-130.

²¹ Petrov, a.g.e., cilt I, s. 132; Hüseyin Hüsnü, *Saika-i Zafer*, İstanbul, ss. 95-97.

²² Paton, a.g.e., s. 33.

²³ *ATASE*, k. 4, d. 11, f. 55/1; Hüseyin Hüsnü, a.g.e., s. 120.

gizlenen bir birlik de Ömer Lütfi Paşa komutasında Tutrakan'da toplandı. Osmanlı kuvvetleri operasyonu Ruslara ifşa etmeme konusunda son derece dikkatliydi. Olteniçe'deki Rus karantina binası, iyi inşa edilmiş taş bir yapıydı. 2 Kasım tarihinde nehrin sağ kıyısından açılan topçu ateşinin de desteğini alan Kütahyalı Hüseyin Bey, iki piyade taburu, üç adet top ve 100 atlı zaptiye ile Rus karantinasını ele geçirdi. Karantina binası güçlendirildi ve buraya yaklaşık 8.000 asker yerleştirildi.²⁴

Mihail Gorçakov, Rusçuk ile Tutrakan arasındaki Osmanlı kuvvetlerinin 40.000 kişiyi bulduğunu düşünüyordu. Rus orduları kumandanı Osmanlı birliklerinin Bükreş'in yakınlarına ulaşmasıyla paniklemiş, Dördüncü Ordu kumandanı General Dannenberg'den Osmanlıları geri püskürtmesini istemişti.²⁵ Bu amaçla Tümgeneral Pavlov komutasındaki Rus kuvvetleri, 4 Kasım 1853 Cuma günü Olteniçe'ye saldırdı. Gün doğumunda başlayan muharebe dört saat sürdü. Nehrin sağ yakasından ve adadan güçlü Osmanlı topçu ateşine rağmen Ruslar üç kez hücum ettiler; fakat sonunda pes ederek geri çekildiler.

Bu muharebe ile ilgili Osmanlı ve Rus raporları birbirinden farklı bilgiler ihtiva etmektedir. Ömer Lütfi Paşa'ya göre, Rus kayıpları bin ölü ve 2 bin yaralı iken, Osmanlı kayıpları sadece 106 kişiden ibaretti.²⁶ Aslına bakılırsa Rus kayıpları 5'i subay olmak üzere 236 ölü ve 39'u subay olmak üzere 734 yaralıdan oluşuyordu.²⁷ Ömer Lütfi Paşa, Osmanlı topçu ateşini Rusların ölü ve yaralılarını taşımasına izin vermek için durdurduğunu belirtmişti. Rus kaynakları ise Osmanlı cephanesinin tükenmesi ile topçu ateşinin kesildiğini söylüyordu. Ruslar neredeyse

²⁴ Ömer Lütfi Paşa'nın Olteniçe'nin ele geçirilmesi hakkındaki raporu dönemin pek çok kitabında İngilizce olarak yer almıştır. Dodd, a.g.e., ss. 37-38; Colonel Chesney, *The Russo-Turkish Campaign of 1828 and 1829 with a View of the Present State of Affairs in the East*, New York, 1854, ss. 254-256; *The Annual Register or a View of the History and Politics of the Year 1853*, Londra, 1854, s. 299; Tutrakan'da savaşan birliklere hitaben yazdığı metinde Ömer Lütfi Paşa Rus kayıplarını 1500 ölü ve 3000 yaralı olarak vermektedir. Sarıbal, a.g.e., s. 685.

²⁵ "Zapiski Gorchakova", I. 60.

²⁶ Petrov, a.g.e., cilt I, s. 145; Dodd, s. 38; ATASE, k. 4, d. 11, f. 51/1, 16 Safer 1270 [18 Kasım 1853]; Hüseyin Hüsnü Rus kayıplarını 4800 olarak vermektedir. *Saika-i Zafer*, a.g.e., ss. 120-134.

²⁷ Bogdanoviç, a.g.e., cilt I, s. 136.

Osmanlı siperlerine kadar ilerlemelerine rağmen General Dannenberg, Rus kuvvetlerine geri çekilme emrini vermişti. Rus komutan, saldırı başarılı olsa bile, Osmanlı'nın güçlü topçu ateşi altında bu pozisyonun elde tutulamayacağını iddia etmişti. Rus tarihçi Petrov'a göre, geri çekilme emri Rus kuvvetlerinin tam düşmanı yeneceği zaman gelmişti.²⁸ Savaşa katılan Osmanlı subayları kısa süre içinde terfi ettiler. Elinden yaralanan ve sonradan Parmaksız lakabıyla anılacak Kütahyalı Hüseyin Bey miralay rütbesini almıştı.

Olteniçe Muharebesi sonrası Osmanlı birliklerinin Bükreş'e saldırabileceği ihtimaline binaen Gorçakov, İbrail ve Besarabya'daki Rus kuvvetlerini Büyük Eflak'a getirmişti.²⁹ Ancak Ömer Lütfi Paşa, hedefin çoktan başarıldığını düşünerek, 12 Kasım'da Osmanlı birliklerini nehrin sol yakasına çekti. Osmanlılar Olteniçe karantinasını ve Argeş Nehri üzerindeki köprüyü ateşe verdi. Tutrakan önündeki ada da 16 Kasım'da boşaltıldı ve ertesi gün Ömer Lütfi Paşa Şumnu'ya dönmek üzere bölgeden ayrıldı.³⁰ Ömer Lütfi Paşa'ya göre Kalafat güçlendirilmişti ve Olteniçe'deki kuvvetler güçlü bir Rus saldırısına karşı savunma yapacak durumda değildi. Paton'un Olteniçe Muharebesi hakkındaki yorumları muhtemelen Ömer Lütfi Paşa ile yaptığı bir sohbetle dayanmaktaydı: "... bu hareket ile Ömer Paşa'nın planı, Kalafat'taki İsmail Paşa'ya yardım etmekti: gerçek hücumun yapılacağı nokta konusunda Rusların dikkatini dağıtmak ve kafalarını karıştırmak, aynı zamanda kendi birliklerine güven aşılacak istemişti. Hepsinde de tam anlamıyla başarılı oldu."³¹

Gorçakov, Olteniçe Muharebesi'nin Rusların Kalafat'tan uzaklaşması için gerçekleştirilen taktik bir girişim olduğuna inanmıyordu. Gorçakov'a göre Ömer Lütfi Paşa sadece kendi reklamını yapıyor, yakınındaki yabancı gazeteciler de bu amaca hizmet ediyordu. Ruslar, Osmanlı birliklerinin geri çekilmesini, 4 Kasım'daki Rus saldırısının başarısı ile irtibatlandırmışlardı. Ruslara göre Osmanlılar Bükreş'e yönelik bir taarruzun zorluğunu anlamıştı. Dolayısıyla Osmanlı birliklerinin Olteniçe'den ayrılması, Büyük Eflak'taki Rus askeri gücünün tanınması

²⁸ Petrov, a.g.e., cilt I, s. 144.

²⁹ A.g.e., s. 147.

³⁰ Captain G[odfrey] Rhodes, *A Personal Narrative of a Tour of Military Inspection in Various Parts of European Turkey*, Londra, 1854, s. 113.

³¹ Paton, a.g.e., s. 82.

anlamına gelmekteydi.³² “Bu geri çekilme, 23 Ekim [4 Kasım] muharebesinin onlar [Osmanlılar] üzerindeki etkisinin bir işaretiydi”.³³

Olteniçe Muharebesi’nden sonra Osmanlı kuvvetlerinin Bükreş’e doğru ilerlemesine ilişkin haberler Avrupa şehirlerinde dolaşmaya başladı. Pek çok kişi Osmanlı ordusunun asıl hedefinin Eflak başkenti olduğunu düşünmekteydi. Örneğin, Kırım Harbi üzerine ilk kitaplardan birinin yazarı Dodd, Osmanlı ordusunun Rusları Olteniçe’den Bükreş’e kadar takip etmesini sadece şiddetli yağmurların engellediğini iddia etmişti.³⁴ Açıkçası, aynı muharebe savaşın tarafları ve muhtelif gözlemciler tarafından farklı şekillerde ele alınmıştı. Savaş sırasında cepheden gelen raporların tek amacı hükümeti ve halkı bilgilendirmek değildi. Komutanlar kendi hatalarının üstünü örtüyor ve başarılarını abartılı bir şekilde tasvir ediyorlardı.

Kasım ve Aralık aylarında Tuna’da birkaç küçük çatışma daha meydana geldi. Bunların bazıları Yergöğü ve Rusçuk önündeki adalar çevresinde, bazıları Küçük Eflak’ta ve diğerleri Aşağı Tuna’da, özellikle Bindo Adası ve çevresindeydi. Bir sonraki önemli muharebe 6 Ocak 1854 tarihinde Küçük Eflak’ta Kalafat’a çok da uzak olmayan Çatana isimli bir köyde gerçekleşecekti.

Vidin ve Kalafat’taki güçlü Osmanlı varlığı, Küçük Eflak üzerinden bir saldırı ihtimali anlamına geldiği için Rusları rahatsız etmekteydi.³⁵ Ömer Lütfi Paşa bir raporunda kasabanın savunma kapasitesini ayrıntılı bir biçimde ele almıştı. Rapora göre, burada 5.600 kişilik tüfekli birlik, yedi süvari bölüğü, yaklaşık 400 atlı zaptiye, 500 başıbozuk ile 28 top bulunuyordu. Gerekirse nehri geçmek için Vidin’de hazır bekleyen altı tabur piyade, üç batarya top ve bir süvari alayı vardı. Ayrıca, yakın zamanda yaklaşık 1000 başıbozuk askeri daha Kalafat’a gönderilecekti. Kalafat’ın ancak 50.000 kişilik bir kuvvet tarafından ele geçirilebileceğini

³² “Zapiski Gorçakova”, I. 61-62; Petrov, a.g.e., cilt I, s. 149.

³³ *Sbornik izvestiyi*, a.g.e., s. 27.

³⁴ Dodd, a.g.e., s. 38.

³⁵ A.g.e., ss. 153-154.

iddia eden Ömer Lütfi Paşa, böyle bir Rus saldırısının gerçekleşmesini istediğini ifade etmişti.³⁶

Çatana Muharebesi, 6 Ocak 1854

Yeni yılın ilk günlerinde Osmanlı istihbaratı Rusların Kalafat'a saldıracaklarını bildirmişti. Bu istihbarata göre Bükreş'ten gelen 25.000 asker, Karayova'da 10.000 kişilik bir kuvvetle birleşmiş ve Kalafat'ın komşu köylerine girmişti.³⁷ Bölgeye Liprandi komutasındaki 12. tümenin gelmesiyle Rus askeri artmakla birlikte, yeni ulaşan kuvvetler Osmanlıların düşündüğünden daha azdı. Küçük Eflak'taki komuta da el değiştirmiş ve bölge Graf Anrep-Elmpt'e emanet edilmişti. Ahmed Paşa'ya göre, Küçük Eflak'taki güçlü bir Rus varlığı, Osmanlı birliklerine saldırmasa bile onları yerel halktan tecrit edebilirdi. Rus kayıtları ise bölge hakkında farklı bir resim çizmekteydi. Rusların hedefi, Osmanlıları Kalafat'tan sürmek değil isyana meyilli yerel nüfusa karşı önlem almaktı.³⁸ Aralık ayında, Salçıya ve Kuşmir gibi birkaç köyde, Rus askeri yönetimine karşı ayaklanma çıktı. Rus ordusu bölgeye ek kuvvetler göndererek yerel halkı kontrol altına almak istemişti. Gorçakov hatıralarında Kalafat'ı ele geçirme niyetinin olmadığını, sadece Küçük Eflak'taki Osmanlı faaliyetlerini engellemek istediğini yazmaktadır. Gorçakov'a göre Kalafat'ı ele geçirmek zordu, onu elde tutmak ise daha zordu.³⁹

31 Aralık'ta Osmanlı kuvvetleri, Çatana'daki Rus mevzilerine saldırmış; fakat kısa süre içinde geri çekilmişti. Bu saldırı muhtemelen düşmanın gücünü test etme girişimiydi. Gerçek saldırı, 6 Ocak 1854'te Rus Noel'inde gerçekleştirilecekti. Plan, üç grup halinde birkaç köye koordineli bir saldırı idi. Ancak keşif faaliyetleri, Rusların öngörülenden daha güçlü olduğunu gösterince Osmanlı birlikleri sadece Çatana'yı hedef almıştı.⁴⁰

³⁶ "... doğrusu Rusyalunun bu gelişini bayağı arzu ederiz." ATASE, k. 4, d. 12, f. 13, 11 Rebiulevvel 1270 [12 Aralık 1853]; Bakınız, ATASE, Ahmed Paşa'dan Ömer Lütfi Paşa'ya, k. 46, d. 1, f. 1/2, 14 Rebiulevvel 1270 [15 Aralık 1853].

³⁷ ATASE, k. 5, d. 14, f. 12

³⁸ Petrov, a.g.e., cilt I, ss. 157-159.

³⁹ "Zapiski Gorçakova", I. 66.

⁴⁰ ATASE, k. 5, d. 14, f. 13, 8 Rebiulahir 1270 [8 Ocak 1854]

Ruslar hazırlıksız yakalanmıştı; çünkü kışın sert koşullarında böylesine bir Osmanlı saldırısı nadirdi.⁴¹ Taarruz eden Osmanlı ordusu on üç tabur piyade, üç süvari alayı, 300 atlı zaptiye ve 28 toptan müteşekkildi. Osmanlılar, Maglavit ve Gunya'daki bazı güçlerini yedek olarak ayırmış ve 6 Ocak 1854'te Çatana'ya ulaşmıştı. Petrov'un iddia ettiği gibi, Rus kuvvetleri Osmanlılardan on kat küçük değildi; fakat Çatana'daki sayısal üstünlüğün Osmanlılardaydı.⁴² Çerkes İsmail Paşa altı piyade taburu, yedi tüfek bölüğü, iki süvari alayı, 300 atlı zaptiye ve on iki topla Aleksandr Baumgarten komutasındaki üç tabur asker tarafından korunan Rus mevziine saldırdı. Ahmed Paşa, gelebilecek bir yardımı engellemek için beş tabur piyade, bir süvari alayı ve on top ile köyün dışında bekledi. İsmail Paşa'nın yaralanmasının ardından komutayı Mustafa Tevfik Paşa üstlendi. Altı saatlik muharebeden sonra, Tümgeneral Belgard ve Tümgeneral Jigmont olay yerine dokuz tabur piyade, bir tabur tüfekli birlik, iki süvari alayı ve on altı topla ulaştı. Ahmed Paşa, bu Rus kuvvetinin köye girmesini engelledi ve bir buçuk saatlik bir muharebenin ardından onları geri çekilmeye zorladı. Petrov'a göre, bu yeni kuvvetler yalnızca Baumgarten'in birliklerini kurtarmayı amaçlıyordu ve geri çekildiklerinde hedeflerine zaten ulaşmışlardı. Çatana Muharebesi'nden sonra Osmanlı birlikleri Kalafat'a döndü.

Cepheden gelen Osmanlı raporları Rus kayıplarını binlerle ifade etmekteydi. Operasyonun komutanı Ahmed Paşa, 2.500'den fazla Rus askerinin öldürüldüğünü, yaralıların sayısının bunun yaklaşık iki katı olması gerektiğini iddia ediyordu.⁴³ Birkaç gün sonra, rakamlardan daha emin bir şekilde, 4.000 Rus askerinin öldürüldüğünü ve yaklaşık bu kadarının da yaralandığını ifade etmekteydi. Çatana'daki Rus komutan Baumgarten'in ağır yaralandığı ve sonradan hayatını kaybettiği de yine Ahmed Paşa'nın raporunda yer almaktaydı.⁴⁴ Gerçekte ise Baumgarten sadece hafif yaralanmıştı. Rus kaynaklarına göre, 22'si subay olmak üzere 835 asker hayatını kaybetmiş ve 32'si subay olmak üzere 1.190 asker yaralanmıştı. Ruslar Osmanlı kayıplarını ise yaklaşık 3.000 kişi olarak tahmin ediyordu.⁴⁵ Rakip orduların düşman zayıflarına ilişkin

⁴¹ Petrov, a.g.e., cilt I, s. 162.

⁴² A.g.e., s. 176.

⁴³ ATASE, k. 5, d. 14, f. 13, 8 Rebiulahir 1270 [8 Ocak 1854].

⁴⁴ ATASE, k. 5, d. 14, f. 20, 13 Rebiulahir 1270 [13 Ocak 1854].

⁴⁵ Petrov, cilt I, a.g.e., s. 175.

tahminleri abartılı olma eğilimindeydi. Bu elbette komutanların başarılarını ön plana çıkarma ya da başarısızlıklarını gizleme çabalarının bir parçasıydı. Resmi rakamlar çelişkili ve güvenilmez olsa da, Çatana Muharebesi şüphesiz Kırım Savaşı'nın en kanlı karşılaşmalarından biriydi. Daha önemlisi Osmanlı askerinin Rus birliklerine karşı başarılı şekilde hücum ettiği ve açık alan muharebesi verdiği nadir örneklerden birisini teşkil ediyordu. Diğer taraftan bu muharebe dahi savunma amacı taşımaktaydı. Sonuçta, Osmanlı ordusunun Rusları kovalamak ya da geniş alanları tutmak gibi hedeflere sahip olmadığı görülmektedir.

Silistre Müdafaası, Mayıs-Haziran 1854

Savaşın ilk aşamasında bir diplomatik çözüm için bekleyen Memleketeyn'deki Rus ordusu savunma stratejisi benimsemişti. Rus güçlerinin Tuna'yı geçmesi, sadece Osmanlı İmparatorluğu ile değil, İngiltere ve Fransa ile de bir savaşa sebep olabilirdi. Dolayısıyla, daha agresif bir harekât planı için Rusların en azından Avusturya ve Prusya'nın desteğine ihtiyacı vardı. Ancak Sinop Muharebesi ardından, Rusya'ya karşı bir Avrupa harekâtı artık kesinleştiğinde, Osmanlı ve Rusya arasındaki krizin diplomasi masasında çözülme ihtimali de ortadan kalktı. Bu noktada Rus Çarı I. Nikolay, Alman güçlerinin desteğini alamamasına rağmen ordusuna İngiliz ve Fransız kuvvetleri savaş sahnesine ulaşmadan mümkün olduğunca ilerleme emrini verdi. Rus ilerleyişinin gelecekteki barış görüşmelerinde kendisini daha güçlü kılacağını düşünen I. Nikolay komutanlarına göre başarıya daha fazla inanıyordu. Diğer taraftan, Çar'ın bütün emir ve teşviklerine rağmen, Rus birlikleri Tuna Cephesi'nde yavaş hareket etmeye devam etti.

Savaşın yakında bitmeyeceğinin anlaşılmasıyla Balkanlara takviye Rus birlikleri gönderildi. Rusların bölgedeki askeri gücü 500'den fazla top ile birlikte 150.000 kişiye ulaştı. Harekat planına göre, Rus kuvvetleri Silistre'nin karşı kıyısında toplanacaktı. Buna göre, ana gövde Tuna'yı Kalaraş'tan geçerek Dobruca üzerinden gelen birliklerle Silistre önlerinde birleşecekti. 1854'te Rusların ilk hedefi, daha önce 1810 ve 1829'da ele geçirdikleri Silistre kalesiydi. Ancak, stratejinin geri kalanı belirsizdi ve savaşın seyrine göre şekillenecekti. Kuşkusuz, Silistre kalesini elde tutmak, Rus ordusunun Bulgaristan'da faaliyet göstermesi için bir zorunluluktur. Silistre, ileri operasyonlar için bir üs ve geri bağlantı

noktası olarak görev yapacaktı. Böyle bir dayanak olmadan, nehrin sağ yakasında ilerlemek mümkün değildi.

Rus Çarı, 5 Mart 1854 tarihinde çok güvendiği Knyaz İvan Paskeviç'i Tuna'daki ordunun başkomutanı olarak atadı. Etkileyici bir askeri kariyere sahip olmasına rağmen, Rus ilerleyişi konusunda oldukça kötümser olan Paskeviç işgal ordusu kumandanı olarak iyi bir seçim değildi. Rus kumandan hareket hattının çok geniş olduğu kanısındaydı. Rus ordusunun arkasını ve sağını tehdit eden iki tehlikenin altını çiziyordu: Karpatlardaki Avusturya kuvvetleri ve Kalafat'taki Osmanlı birlikleri. Osmanlı topraklarına yaklaşan İngiliz ve Fransız orduları, Osmanlı Balkanlarında başarılı bir seferi engelleyen bir başka sorunu teşkil ediyordu. Rus ordusuna yönelik bu tehditler, Rus kumandanı tam bir kararsızlık içinde bırakıyordu. Çar, mektuplarında Paskeviç'i nazik bir şekilde hızlı hareket etmesi için teşvik etmeye çalışıyor, Silistre'nin ele geçirilmesi konusunda hiçbir şüphesi olmadığını ifade ediyordu. Ancak kısa zaman içinde isteksiz ve evhamlı Paskeviç önce yaralandığını bahane ederek cepheyi terk edecek, sonrasında ise Çar'ı kuşatmayı kaldırmaya ikna edecekti.

Ruslar, 23 Mart 1854'te Tuna Nehri'ni üç kol halinde geçtiler; fakat Silistre kalesinin kuşatılması Mayıs ayının ortasını buldu. 1854'ün ilk aylarında Rus kuvvetleri nehrin sağ kıyısına geçiş planlarını uygulamaya koydu. Geçiş, daha önceki savaşlarda olduğu gibi Dobruca üzerinden gerçekleştirildi. General Lüders öncelikle Bindo adasını işgal etti. Tuna Nehri'ni geçen Rus birlikleri kısa zaman içinde Osmanlı birliklerini Dobruca bölgesindeki müstahkem mevzilerinden sürdüler. Mustafa Paşa Varna'ya doğru çekildi. Ruslar yavaş hareket etmekle birlikte, büyük bir orduyu nehrin sağ kıyısına başarıyla geçirdiler. Silistre'nin bu orduya karşı uzun süre dayanması mümkün değildi. Bu nedenle, bütün gözlemciler Silistre'nin düşüşünün kaçınılmaz olduğunu ifade ediyorlardı; tartışmanın konusu kalenin ne kadar süre direnebileceğiydi.

Silistre Kalesi, Meclis-i Tophane-i Amire reisi Musa Hulusi Paşa'nın uhdesindeydi.⁴⁶ Tuna Nehri üzerindeki savunma çalışmalarının büyük oranda onun gözetiminde 1853 yazında başladı.⁴⁷ Prusyalı Friedrich

⁴⁶ ATASE, k. 6, d. 18, f. 8, 27 Ramazan 1269 [23 Haziran 1853]; Paton, a.g.e., s. 85.

⁴⁷ ATASE, k. 6, d. 18, f. 32, 13 Şevval 1269 [20 Temmuz 1853].

Grach Paşa, Musa Hulusi Paşa'nın sağ koluydu. Bu nedenle Silistre kuşatması, iki Alman mühendis arasındaki bir mücadele olarak da tasvir edilebilir: Grach Pasha ve kuşatma faaliyetlerinden sorumlu Rus komutan General Karl A. Schilder. Schilder, kalenin düşüşü konusunda epey iyimserdi. Rus subayı Menkov hatıralarında, “[General Schilder] herkese kalenin yakında düşeceğine söz vermişti” demektedir.⁴⁸

Silistre önlerindeki Rus ordusu 77 tabur, 68 süvari bölüğü, 2700 Kazak ve 266 toptan müteşekkildi. Kuşatmanın sonlarında, bu kuvvet 90.000 kişiye ulaşmıştı. General Schilder'e göre Silistre'deki düzenli birlikler 7-8 bin askerden ibaretti.⁴⁹ Rus tarihçi Petrov da önemli bir kısmı başıbozuk olan Osmanlı kuvvetlerinin 12.000'den fazla olmadığını yazmaktadır.⁵⁰ Silistre Kalesi hakkında Rus gözlemleri genel itibariyle doğruydu. Memlekeyn'in işgalinin başlangıcında, Silistre'de sadece altı piyade taburu vardı. Musa Hulusi Paşa bu askeri yeterli bulmuş, sadece bir miktar süvari ve topçu istemişti.⁵¹ Silistre'deki Osmanlı kuvvetleri zamanla arttı. Ömer Lütfi Paşa, Osmanlı kuvvetlerini on tabur piyade, bir istihkam alayı, iki tüfek bölüğü, üç yüz atlı zaptiye ve dört süvari bölüğünden oluştuğunu ifade ederken, kaledeki taburların eksiklerini tamamlamak için iki tabur asker ve 800 başıbozuk süvari daha gönderildiğini söylemişti. Ayrıca, kale önünde keşif faaliyetlerinde bulunmak ve düşmanı rahatsız etmek için Giridizâde Mehmed Paşa komutasındaki yaklaşık 10.000 başıbozuk askeri ile Mehmed Sadık Paşa (Michal Czajkowski) idaresindeki Osmanlı Kazakları da buraya gönderildi. Başka bir raporunda Ömer Lütfi Paşa, kalede yeterli miktarda erzak ile birlikte 15.000 piyade ve 3.000 süvari olduğunu ifade ediyordu. Serdar-ı Ekrem'e göre kaleyi savunmak için yeterli kuvvet vardı.⁵² Ömer Lütfi Paşa, 19 Mayıs 1854'te müttefiklerini Osmanlı ordusunun durumu hakkında bilgilendirirken şu sayıları vermişti: Silistre'de 18 bin, Şumnu'da 45 bin, Varna'da 26 bin, Tuna'daki diğer garnizonlarda 15 bin olmak üzere toplam 104 bin asker.⁵³

⁴⁸ *Zapiski Menkova*, a.g.e., cilt I, s. 215.

⁴⁹ Petrov, a.g.e., cilt II, s. 134.

⁵⁰ A.g.e., s. 139.

⁵¹ *ATASE*, k. 8, d. 3, f. 13/1,

⁵² *BOA İ.DH.*, 299/18911.

⁵³ Bogdanoviç, a.g.e., cilt II, *Prilojeniya*, s. 65-66, dipnot 32.

Ruslar öncelikle kalenin önündeki adaları, Çıplak Ada ve Hopa'yı, kontrol altına alarak buraya bataryalar yerleştirdiler. Aynı gün, Osmanlı ve Rus kuvvetleri arasında ilk çatışmalar meydana geldi. Ertesi gün kuşatma için hazırlık çalışmaları yapıldı. Ruslar keşif faaliyetleri yürütürken, Osmanlı birlikleri Arap Tabya'dan Rus hatlarına hücum etti. Kuşatma sırasında düşmanın hendek ve lağım faaliyetlerine engel olmak için bu tür saldırılar düzenli olarak tekrarlandı (20 ve 25 Mayıs; 3, 10, 14 ve 15 Haziran).

Ruslar Silistre kalesini düşürmeye hazırlanırken, müttefik kuvvetler birliklerini Gelibolu ve İstanbul'da yoğunlaştırmıştı. Böyle bir noktada, I. Nikolay, askerlerinin mümkün olduğu kadar hızlı ilerlemesini ve Avrupalı güçleri kendisi adına onurlu bir barışa zorlamasını istiyordu. Ancak Rus güçleri yavaş hareket etmeye devam ettiler. Yavaşlığın nedenini anlayamayan Rus Çarı daha hızlı hareket etmesi için Mareşal Paskeviç'e mektup yollamaya devam etti. Bütün Rus komutanlar Paskeviç kadar karamsar değildi. Nisan 1854'te Lüders, Rusya Savaş Bakanı'na Rus ordusunun Silistre'ye ilerlemesiyle birlikte korkan Osmanlı birliklerinin kaleyi teslim edeceğini yazmıştı.⁵⁴ Zaten savaş öncesinde, Eylül 1853'te General Lüders, Silistre'nin 14 günde ele geçirilebileceğini iddia etmişti.⁵⁵

Silistre Kalesi 1829'da General Diebitsch tarafından ele geçirildiğinde kuşatma çalışmalarında yer alan Schilder, 17 Mayıs 1854 yılında bu sefer kuşatma operasyonlarının başındaki kişiydi. Schilder kalenin güçlü ve zayıf noktalarının farkındaydı. Silistre küçük bir kale olmasına rağmen, dış tabyalar onu öylesine geniş bir alana yerleştirmişti ki, kuşatma operasyonları ancak büyük bir ordu ile gerçekleştirilebilirdi. Ne var ki, 1854 yılındaki kuşatma tam bir ablukaya dönüşmedi ve kale kuşatma boyunca dışarıdan yardım alabildi. 2 Haziran tarihinde kaleye mühimmat ve erzak ulaştırılmıştı. 12 Haziran'da ise Behram Paşa (General Cannon) destek kuvvet ile Silistre'ye ulaşmayı başarmıştı.⁵⁶ Behram Paşa'nın kuvveti, 4 tabur piyade, 1 avcı taburu, 400 Arap süvari ve 6 sahra topundan oluşuyordu.⁵⁷

⁵⁴ *RGVIA*, f. 846, op. 16, d. 5443, l. 61.

⁵⁵ *RGVIA*, f. 846, op. 16, d. 5447, l. 1-2.

⁵⁶ *Cassell's Illustrated History of England 1820-1861*, Londra, 1864, cilt IV, s. 173.

⁵⁷ *Silistre Muharasası*, a.g.e., s. 87; Petrov, a.g.e., cilt II, ss. 160, 168-169.

Savunma, öncelikle kaleyi çevreleyen çeşitli tabyalara dayanıyordu. 1853 yazında kendini savunacak durumda olmayan Silistre Kalesi kuşatmanın başlamasına kadar geçen zamanda hazırlıklarını tamamlamıştı.⁵⁸ 1829'da güneyden Rus saldırısı sonucu düşen kale, bu yönde Mecidiye, Arap ve Yılanlı tabyaları ile güçlendirilmişti. Kuşatmanın başlangıcında ilk savunma hattı olan Arap Tabyası'nda Miralay Mustafa Bey komutasında 3 Mısır taburu ve 6 top bulunuyordu. Zamanla Arnavut ve Anadolu başıbozukları ile birlikte yaklaşık 3.000 kişiye ulaşan bu kuvvet yukarıda bahsedilen "Olteniçe kahramanı" Mirliya Kütahyalı Hüseyin Paşa tarafından komuta edilecekti.⁵⁹

Kuşatma öncesinde Musa Hulusi Paşa, dış tahkimatları göz önünde bulundurarak kendinden emin bir şekilde "Ruslar istedikleri zaman gelebilir, Prusya bilimi sayesinde onlar için hazırız" demişti.⁶⁰ Ancak kuşatma sırasında, tüm mektuplarında, kalenin uzun süre dayanamayacağını ve dışarıdan yardımın gerekliliğinin altını çizdi. 21 Mayıs'ta Rusların 60.000 kişiye ulaştığını ve sayılarının sürekli arttığını söylüyordu. Silistre, Şumnu'daki ordudan yardım almadan böylesine büyük bir güce karşı direnemezdi. Bu kuşatmanın önceki kuşatmalardan daha endişe verici olduğunun altını çizen Musa Hulusi Paşa, Rus kuşatma operasyonlarını engellemek için yaklaşık 25.000 - 30.000 kişilik bir kuvvet istedi. Ertesi gün yardımın gerekliliğini tekrarladı. Ömer Lütfi Paşa ise cevabında müttefik güçlerin yardımına ihtiyacı olduğunu belirterek, Giridizâde Mehmed Paşa komutasındaki kuvvetlerin düşmanı rahatsız etmeye yeterli olduğunu söyledi. 28 Mayıs'ta Ömer Lütfi Paşa, Rusların istihkam işlerini engellemek için kaleden süvarilerin gönderilmesini tavsiye etti ve kalenin müttefik ordular gelene kadar dayanması gerektiğini ifade etti. Ömer Lütfi Paşa'ya göre Fransız ve İngiliz kuvvetleri 20 gün içinde Osmanlı savunmasına yardım etmek için hazır olacaktı.⁶¹

General Schilder, savunmanın en zayıf tarafının kalenin doğu tarafı olduğunu düşünüyordu. Menkov, General Schilder'in kuşatma

⁵⁸ ATASE, k. 6, d. 18, f. 7/7; ATASE, k. 6, d. 18, f. 7/3, 21 Ramazan 1269 [28 Haziran 1853].

⁵⁹ Namık Kemal, *Silistre Muhasarası: Kalede Bulunan Gazilerden Yüzbaşı Ahmed Nafiz'in Hatıraları*, hazırlayan ve transkribe eden Hakkı Tarık Us, İstanbul, 1946, s. 32.

⁶⁰ Aktaran Paton, a.g.e., s. 85.

⁶¹ BOA İ.MMS., 1/30, 20 Şaban - 2 Ramazan 1270 [18 - 29 Mayıs 1854].

çalışmalarını sert bir şekilde eleştirmektedir. Menkov'a göre kuşatma çalışmalarının hiçbir mantığı yoktur.⁶² Ömer Lütfi Paşa'nın Silistre'ye yardım için geleceğini düşünen Paskeviç, ordusunun büyük bir bölümünü müstahkem bir kampta tutarak kale kuşatmasına dahil etmedi. Ayrıca Schilder'in tavsiyesine uymak yerine Arap Tabya'ya saldırmaya karar verdi. Muharebeler öncelikle Arap Tabya ve Yılanlı Tabya çevresinde meydana geldi.

Rusların ağır bombardımanı 16 Mayıs'ta başladı. Zaman zaman keşif birlikleriyle çatışmalar da meydana geliyordu. Kuşatma ordusunun ilk taarruzu 29 Mayıs tarihinde gerçekleşti. Ruslar Arap Tabya'yı ele geçirmeye çalışmıştı. Bu kanlı karşılaşmada hücumu kumanda eden Korgeneral Selvan da dahil olmak üzere Ruslar yaklaşık 1000 askerini kaybetti. 3 Haziran'da Rus birlikleri Mecidiye Tabyası ile Aflotar ve Kalopetri köyleri arasındaki bölgeye hareket etti. Arap Tabya savunması 3 Haziran ve 9 Haziran'da tekrar zorlandı, fakat tüm çabalar nafileydi. Bir İngiliz tarihçinin çok haklı bir şekilde belirttiği üzere "Silistre kuşatması Arap Tabya kuşatmasıydı."⁶³

Ömer Lütfi Paşa, Silistre'nin yakında düşmeyeceğini iddia ederek hem Musa Paşa'yı hem de Osmanlı hükümetini sakinleştirmeye çalışıyordu. Diğer taraftan, müttefik kumandanlara daha kötümser bir tablo çiziyordu. Silistre'nin uzun süre dayanamayacağını söyleyerek İngiltere ve Fransa'nın yardımını hızlandırmaya gayret ediyordu. Bu arada Silistre bombardımanı gündelik bir işe dönüşmüştü.⁶⁴ Musa Hulusi Paşa, 2 Haziran'da Rusların ağır topçu ateşi neticesinde hayatını kaybetmiş, yerine Mehmed Rifat Paşa gelmişti. Diğer taraftan General Schilder de 13 Haziran'da lağımları kontrol ederken hayatını kaybetti. Bu sırada General Paskeviç de yaralandığını bahane ederek kuşatma bölgesinden ayrıldı.

⁶² *Zapiski Menkova*, a.g.e, cilt I, s. 164.

⁶³ Edward Henry Nolan, *The Illustrated History of the Present War against Russia*, Londra, 1857, s. 221.

⁶⁴ Silistre Kuşatması hakkında İngiliz Yüzbaşı J. A. Butler'ın günlüğüne müracaat edilebilir. Günlüğün İngilizce orijinali için bakınız, N. A. Woods, *The Past Campaign: The Sketch of the War in the East*, cilt I, Londra, 1855, ss. 90-135. Butler'ın günlüğü Türkçe'ye de çevrilmiştir. Ferik Ahmed Muhtar Paşa, *Kırım Harbi'nde Silistre Müdafaası: 1853-54 Seferi*, Gültekin Yıldız ve Fatih Tetik (haz.), İstanbul, 2014, ss. 102-130.

18 Haziran günü Knyaz Bebutov'un Kalipetri'de konuşlanmasıyla kale ile Şumnu arasındaki bağlantı kopmuştu. General Gorçakov'un komutasındaki kuşatma, Paskeviç'in geri çekilme emrini verdiği 20 Haziran 1854'e kadar devam etti.⁶⁵ Avusturya birliklerinin Rus ordusunun sağ kanadında yarattığı tehlike ve Osmanlı-İngiliz ve Fransız birliklerinin yardıma gelme ihtimali sebebiyle, Rus Çarı 13 Haziran'da Paskeviç'in istekleri doğrultusunda kuşatmanın kaldırılması emrini verdi. Bu emre paralel olarak, Paskeviç, 18 Haziran'da, kuşatmanın kaldırılmasını isteyen mektubunu Yaş'dan Gorçakov'a gönderdi. Paskeviç niyetini açık etmekte bir beis görmemişti: mektubunda "dileğimiz gerçekleşti" demektedir.⁶⁶ Aslına bakılırsa Rus Çarı kesin bir dille kuşatmanın kaldırılmasını emretmemiş, "Bu mektup geldiğinde kale henüz düşmemişse veya ne zaman düşebileceği belli değilse kuşatmayı kaldırın" demişti.

Rus tarihçilere göre, başarılı bir saldırı gerçekleştirilebildiği anda hatalı bir şekilde kuşatmayı kaldırmaktan sorumlu olan kişi Paskeviç'ten başkası değildi.⁶⁷ Çünkü aynı gün, 20-21 Haziran'da, kısmen Rus mayınları tarafından tahrip edilen Arap Tabya'ya umut verici bir saldırı planlanmıştı. Şiddetli yağmur nedeniyle taarruz bir gün ertelenmişti. 22 Haziran tarihinde Ruslar, tüm bataryalardan ateş açtı. Haziran ayının 23'ünde güneş doğduğunda Osmanlı birlikleri şaşkınlık içerisindeydi. Düşman ordusunun büyük kısmı çoktan Tuna'nın diğer yakasına geçmiş ve Kalaraş civarında kamp kurmuştu. İki gün içinde Rus kuvvetleri tamamen nehrin sol yakasındaydı. 26 Haziran'da duba köprüleri tamamen kaldırıldı.⁶⁸ Silistre savunmasının başarısı ve Rus ordusunun geri çekilmesi Avrupalı gözlemcileri hayrete düşürmüştü.

Kuşatma sona ermiş ve Rus ordusu için artık geri çekilme vakti gelmişti. Rus kaynaklarına göre, kuşatmanın maliyeti yaklaşık 400 ölü ile 1.800 yaralıydı.⁶⁹ Ömer Lütfi Paşa, Fransız komutan Saint-Arnoud'a,

⁶⁵ N. K. Schilder, *O soçineniy A. N. Petrova. Voyna Rossii s Turtsiyey. Dunayskaya kampaniya 1853-54 gg.*, St. Petersburg, 1894, s. 16-17.

⁶⁶ Mektuplar Menkov'un hatıralarına dipnot olarak eklenmiştir. Bakınız, *Zapiski Menkova*, a.g.e., cilt I, ss. 169-170.

⁶⁷ Zayonçkovskiy, *Vostochnaya voyna 1853-1856 gg.*, cilt II, bölüm II, s. 1006.

⁶⁸ *Zapiski Menkova*, a.g.e., cilt I, s. 174.

⁶⁹ Petrov, a.g.e., cilt II, s. 181.

Silistre kayıplarının 1.500 ölü ve yaralıdan ibaret olduğunu söylemişti.⁷⁰ Rus ordusu Silistre'nin dış tabyalarında sadece askerlerini değil, prestijini de kaybetmişti. Napolyon'u yenilgiye uğratarak Paris'e giren, Macar ve Polonya isyanlarını bastıran ve Avrupa'nın jandarması rolünü oynayan Rusya'nın askeri ve lojistik açıdan pek çok eksiğinin olduğu hem Tuna Cephesi'nde hem de Kırım'daki mücadelede sarih bir şekilde görülecekti.

1854'te Rus ordusu 1828'deki hatasını tekrarlamıştı ve Silistre'nin Şumnu garnizonu ile bağlantısını kesmemişti. Kuşatmanın etkisizliği nedeniyle kaleye takviye gönderilebilmesine rağmen, Osmanlı ordusu da kuşatmanın kaldırılması için hiçbir şey yapmadı. Kuşatmanın devamı halinde, diğer birçok örnekte olduğu gibi, kale muhtemelen Rusların eline düşecekti. Silistre'nin kaderinin Kars'tan farkı, Avrupalı devletlerin tutumu nedeniyle kendini güvende hissetmeyen kuşatma ordusunun geri çekilmesiydi.

Böylelikle Rus kuvvetlerinin sadece Bulgaristan'daki ilerleyişi durdurulmamıştı, artık Rus ordusu Memleketeyn'den de çekilmeye başlamıştı. Artık muhtemel bir Osmanlı taarruzu tartışılmaya başlanmıştı.

Yergöğü Muharebesi, 7 Temmuz 1854

Tuna Cephesi'nin bu son muharebesi Rusçuk ve Yergöğü arasındaki Kama ve Mokanoğlu (Makan) adalarında gerçekleşmiştir. 1854 Haziranı'nın sonlarında Yergöğü'ndeki birliklerin komutanı General Soymonov, Rusçuk'taki Osmanlı birliklerinde artış olduğunu gözlemlemişti. Lom Nehri ağzındaki Osmanlı gemilerinin artması Yergöğü'ne bir Osmanlı saldırısı ihtimaline işaret ediyordu. 4 Temmuz günü Gorçakov, muhtemel bir saldırıya karşı bataryaları organize etmek için Hrulyov'u Yergöğü'ne gönderdi. Ancak Yergöğü ve çevresindeki kuvvetlerden sorumlu General Dannenberg, Hrulyov'un aynı gün Yergöğü'ne geçmesine izin vermedi. Ertesi gün ise artık topçuları yerleştirmek için çok geç kalınmıştı; çünkü Osmanlı birlikleri Mokanoğlu Adası'na çıkmışlar ve burayı tahkim etmişlerdi.⁷¹

⁷⁰Zayonçkovskiy, *Vostochnaya voyna 1853-1856 gg.*, cilt II, bölüm II, s. 1007.

⁷¹ *Zapiski Menkova*, a.g.e., cilt I, s. 177

Ruslar, Ömer Lütfi Paşa'nın bir saldırı için Rusçuk'ta 30.000'den fazla askeri bir araya getirdiğini iddia ediyorlardı.⁷² Aslında saldırıyı planlayan Osmanlı Serdar-ı Ekremi değildi. Saldırı, Hasan Hakkı Paşa'nın emir ve inisiyatifıyla gerçekleşmişti. Bu sırada Rusçuk'da taarruzu destekleyen birçok İngiliz askeri de bulunuyordu: istihkam erleri Anderson ve Swann, teğmenler Meynell, Hinde, Arnold, Burke ve Ballard; Yüzbaşı Bent; Albay Ogilvy; General Cannon (Behram Paşa).⁷³ Dobruca kumandanı iken İsmail Kalesi'ne saldırı planları yapan Hasan Hakkı Paşa'yı Ömer Lütfi Paşa engellemişti.⁷⁴ Rusçuk'ta ise görünen o ki Ömer Lütfi Paşa'ya danışmamış, kendi inisiyatifıyla Mokanoğlu adasındaki Rus birliklerine saldırmıştı.

7 Temmuz 1854'te Mokanoğlu adasında Osmanlı ve Rus birlikleri arasında saatler süren bir çatışma oldu. Sonrasında Ruslar Yergöğü'ne çekildi. Osmanlılar da Ruslardan kalan silah ve cephaneyi alarak Rusçuk'a döndüler. Rusların kayıpları 342 ölü ile birlikte 600'den fazla yaralıydı.⁷⁵ Ruslara göre, düşman güçleri girişimlerinde başarısız olduğu gibi, bu taarruz Osmanlılara ölü ve yaralı toplamda altı bin kişiye mal olmuştu. Osmanlı raporları düşmanın zayıflığı hakkında altı-yedi bini bulan rakamlar telaffuz etmekteydi.⁷⁶

Netice itibariyle Mokanoğlu Adası'ndaki muharebeyi bir başarı olarak gören Osmanlılar Rus birliklerinin geri çekilmesi sonrası Yergöğü'nü işgal ettiler.⁷⁷ Sonucu belirsiz olan Yergöğü Muharebesi Osmanlı ordusu için mühim bir kazanç sağlamamıştı.⁷⁸ Sadece geri çekilmekte olan Rusları bir süreliğine rahatsız etmişti. Yergöğü, bu cephedeki son önemli karşılaşmaydı. Sonucu ne olursa olsun Osmanlı ordusu Ruslara karşı taarruz etme cesaretini göstermiş; fakat geri çekilen düşmanı takip ederek yıpratmayı ise başaramamıştı.

Sonuç

⁷² Petrov, a.g.e., cilt II, s. 210.

⁷³ James Henry Skene, *With Lord Stratford in the Crimean War*, Londra, 1883, ss. 88-89.

⁷⁴ Sarıbal, a.g.e., s. 686.

⁷⁵ Bogdanoviç, a.g.e., cilt II, s. 112.

⁷⁶ ATASE, k. 4, d. 10, f. 24 ve 24a; ATASE, k. 46, d. 1, f. 32 ve 32/1

⁷⁷ ATASE, k. 46, d. 1, f. 32 ve 32-1, 16 Şevval 1270 [12 Temmuz 1854].

⁷⁸ Pyotr Alabin, *Çetire voyını. Pohodniye zapiski v 1849, 1853, 1854-56 i 1877-78 godah*, bölüm II *Vostochnaya voyna 1853-1854 gg.*, Moskova, 1892, s. 85.

Rus tarihçiliği Rus ordusunun Tuna'daki başarısızlığını iki nedene bağlar. Bunlardan en önemlisi Avusturya'nın Rusya aleyhinde hareket etmesidir. Diğer ise Rus komutanların evham ve kararsızlığıdır. Açıkçası Rus anlatısında Osmanlı başarısının yeri yoktur. Yukarıdaki bahsi geçen Olteniçe Muharebesi ve Silistre Kuşatması'ndaki başarısızlıklarda Rus kumandanların seçim ve kararları eleştirilir. Ruslar tam başarılı bir hücum gerçekleştirecekken bunun kötü bir kararla gerçekleşmediği vurgulanır.

1853 yılında Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı artışı ve eksisiyle bir harp planı vardı. Bu plan büyük oranda daha önceki Osmanlı-Rus harpleriyle benzerlik arz etmekteydi. Askerler muhtelif kalelere dağıtılarak Tuna Nehri ve Balkan geçitleri korunmaya, Rus ordularının Sırbistan ile irtibatı engellenmeye çalışılmıştı. Böylece Rus ordusunun Balkanlardaki hızlı ilerleyişinin ve muhtemel bir isyanın önüne geçilmek istenmişti. Diğer taraftan Osmanlı Devleti savaş öncesi lojistik faaliyetlerin, taarruz ve ricatın nasıl yapılacağını ayrıntılarıyla tartışan bir harp stratejisi ortaya koymamıştı. Sanki ayrıntıların tespiti savaşın doğal akışına bırakılmış gibidir. Orduların ihtiyaç halinde birleşeceği ifade edilmekle birlikte bunun nasıl gerçekleştirileceği belirsizdir. Orduyu küçük parçalara ayırarak müstahkem mevkiileri savunmak 19. yüzyılın modern savaşlarına uygun bir strateji değildi. Artık açık alanda hızlı hareket eden, inisiyatif alan, kalabalık fakat hantal olmayan ordular vardı. Ruslar, Yedi Yıl Savaşları ve Napolyon Savaşları'nda askeri strateji ve taktik anlamında kendilerini geliştirme fırsatı bulmuştu. Osmanlı ordusu reform tartışmaları içerisinde modern savaşın becerilerini öğrenmede geç kalmıştı.

Osmanlı ordusu savaşı kendi topraklarında kabul ediyordu fakat coğrafyayı kendi avantajına kullanacak derecede topoğrafyayı bildiği de söylenemezdi. Harp hatıra ve gözlemlerinin kayda geçirilip paylaşılmaması savaş tecrübesinin yeni nesillere yeterince aktarılamadığını göstermektedir. En önemlisi ordunun yedeğinin olmaması dolayısıyla başarısızlığın telafisi olmayacağı düşüncesi Osmanlı kumandanlarını cesur kararlar almaktan alıkoymaktaydı. 1853-54 Tuna Seferi'nde de Osmanlı ordusunun Bükreş'e yürümek ve Memleketeyn'i Ruslardan kurtarmak gibi büyük hedefleri yoktu. Serasker Paşa, savaşın başında Ömer Lütfi Paşa'yı her hareketinde

dikkatli olması konusunda uyarmış ve Ömer Lütfi Paşa'ya İstanbul'u koruyacak başka ordunun olmadığı hatırlatılmıştı.⁷⁹ İstanbul'un güvenliği öncelikliydi; bu nedenle, başkentten savunmasına zarar verebilecek herhangi bir stratejiden uzak durulmalıydı. Dolayısıyla, Osmanlı ordusunun bütün hareketi savunma amacı taşımaktaydı. Kalafat'ın ele geçirilmesi, Sırp ve Rus ordusu arasında muhtemel bir bağın önüne geçmeyi amaçlamıştı. Olteniçe'nin ele geçirilmesi ile Kalafat'taki hazırlıkların sonuçlandırılması için Rus ordusunu yanlış tarafa yönlendirmek istenmişti. Bu nedenle, Osmanlı askeri operasyonları, Rusya'nın Memleketeyn'den çekilmesini teşvik etmeyi amaçlayan aktif bir savunma olarak anlaşılmalıdır. Silistre kuşatması sırasında dahi Ömer Lütfi Paşa büyük bir meydan muharebesi riskini almadı ve müttefik orduların gelişini bekledi.

Kırım Savaşı'nda zafer, Sivastopol'ün ele geçirilmesi ile geldiği için Tuna Cephesi'ndeki gelişmeler kısa süre sonra önemini kaybetti. Bununla birlikte, savaş 1853 sonbaharı ve 1854 baharında henüz bir Osmanlı-Rus savaşı iken, Balkanlar'daki Osmanlı kuvvetleri dikkat çekici bir performans göstermişti. Osmanlı ordusunun düşmanı durdurmak için sadece kale savunmasına bel bağlamaması dikkat çekiciydi. Ömer Lütfi Paşa, Rus-Osmanlı karşılaşmalarında nadir görülen enerjik bir savaş taktiği uygulamıştı. Osmanlı ordusu Batılı güçlerin muhtemel desteğine güvendiği için daha rahat hareket etmişti. Rusların taarruz etme konusundaki tereddütleri de Ömer Lütfi Paşa'ya lojistik hazırlık için yeterli zamanı tanımıştı. Daha kararlı bir Rus gücüne karşı Osmanlı ordusunun performansının ne olacağı açık olmamakla birlikte Osmanlı Tuna ordusu, Rusları durdurma potansiyeline sahip olduğunu göstermişti.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi, Ankara, Kırım Savaşı Koleksiyonu (ATASE).

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul (BOA), İ.MMS, İ.DH., A. VKN. 1/19.

⁷⁹ ATASE, k. 4, d. 11, f. 29/1; ATASE, k. 46, d. 1, f. 16, 21 Recep 1270 [19 Nisan 1854].

Gosudarstvenniy Arhiv Rossiyskoy Federatsii [Rusya Federasyonu Devlet Arşivi], Moskova (GARF), fond 728.

Rossiyskiy Gosudarstvenniy Voenno-Istoriçeskiy Arhiv [Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi], Moskova (RGVIA), fond 846.

Kitap ve Makaleler

Alabin, P., *Çetire voynı. Pohodniye zapiski v 1849, 1853, 1854-56 i 1877-78 godah*, bölüm II *Vostoçnaya voyna 1853-1854 gg.*, Moskova, 1892.

Bogdanoviç, M. İ., *Vostoçnaya voyna 1853-56 gg.*, 4 cilt, St. Petersburg, 1876.

Cassell's Illustrated History of England 1820-1861, Londra, 1864, cilt IV.

Colonel Chesney, *The Russo-Turkish Campaign of 1828 and 1829 with a view of the Present State of Affairs in the East*, New York, 1854.

Dodd, George, *Pictorial History of the Russian War 1854-5-6*, Edinburgh ve Londra, 1856.

Ferik Ahmed Muhtar Paşa, *Kırım Harbi'nde Silistre Müdafaası: 1853-54 Seferi*, Gültekin Yıldız ve Fatih Tetik (haz.), İstanbul, 2014

Hüseyin Hüsnü, *Saika-i Zafer*, İstanbul.

Namık Kemal, *Silistre Muharasası: Kalede Bulunan Gazilerden Yüzbaşı Ahmed Nafiz'in Hatıraları*, hazırlayan ve transkribe eden Hakkı Tarık Us, İstanbul, 1946.

Nolan, Edward Henry, *The Illustrated History of the Present War against Russia*, Londra, 1857.

Paton, Archibald A., *The Bulgarian, the Turk and the German*, Londra, 1855.

Petrov, A. N., *Voyna Rossii s Turtsiyey. Dunayskaya kampaniya 1853 i 1854 gg.*, 2 cilt, St. Petersburg, 1890.

Reid, James J., *Crisis of the Ottoman Empire: Prelude to Collapse 1839-1878*, Stuttgart, 2000.

Rhodes, Captain G[odfrey], *A Personal Narrative of a Tour of Military Inspection in Various Parts of European Turkey*, Londra, 1854.

Sarıbal, İsmet, "Menemenli Tefrik Mustafa Paşa'nın Kırım Harbi Tuna Cephesi Harp Hatıraları", *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4/2 (2019), ss. 676-699.

Sbornik izvestiy, otnosyaşçihnya do nastoyaşçey voynı, haz. Nikolay Putilov, 33 cilt, St. Petersburg, 1855-1859.

Schilder, N. K., *O soçineniy A. N. Petrova. Voyna Rossii s Turtsiyey. Dunayskaya kampaniya 1853-54 gg.*, St Petersburg, 1894.

Skene, James Henry, *With Lord Stratford in the Crimean War*, Londra, 1883.

Sobraniye donesenii o voennih deystviyah i diplomaticheskikh bumag i aktov, otnosyaşçihsiya do voynı 1853, 1854, 1855 i 1856 godov, St. Petersburg, 1858.

Sobraniye soçinenii Egora Petroviça Kovalevskogo. Voyna s Turtsiyey i razriv c zapadnimi derjavami v 1853 i 1854 godah, cilt II, St. Petersburg, 1871.

The Annual Register or a View of the History and Politics of the Year 1853, Londra, 1854.

Uşakov, N. İ., “Zapiski oçevidtsa o voyne Rossii protivu Turtsii i zapadnih derjav (1853-55)”, *Devyatnadsatıy vek: İstoriçeskiy sbornik* içinde, cilt II, haz. P. İ. Bartenev, Moskova, 1872.

Woods, N. A., *The Past Campaign: The Sketch of the War in the East*, cilt I, Londra, 1855.

Yıldız, Gültekin, “Kara Kuvvetleri”, *Osmanlı Askeri Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918* içinde, haz. Gültekin Yıldız, İstanbul, 2013.

Zayonçkovskiy, A. M., *Vostoçnaya voyna 1853-1856*, 2 cilt ve 2 ek, St. Petersburg, 1908-1913.

Tarihsel Düşüncede Avrupamerkezci Söylemin “Hegemonya” İdeografisi

Rameş Rzayev*

(ORCID ID: 0000-0001-9699-8116)

Makale Gönderim Tarihi

04.05.2021

Makale Kabul Tarihi

25.09.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Rzayev, R., “Tarihsel Düşüncede Avrupamerkezci Söylemin “Hegemonya” İdeografisi”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2021): 786-816.

APA: Rzayev, R. (2021). Tarihsel Düşüncede Avrupamerkezci Söylemin “Hegemonya” İdeografisi. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (2), 786-816.

Öz

Doğu ile Batı kutuplaşmasının doğasına dair varsayımların temelinde yatan ideolojik tefrikler basit bir çatışmanın yansıması değildir. “Avrupamerkezcilik” ibaresi temelinde kurgulanan Doğu ile Batı arasındaki ayrımcılığı Antonio Gramsci’nin “hegemonya” kategorisi ve Michel Foucault’nun “bilgi-güç” denklemi etrafında sorgulamak, bilmediğimiz birçok algı biçimini ortaya çıkarmaktadır. Bir görüş ve temsil makamı doğrultusunda şekillenen “Avrupamerkezcilik” kavramı genelde ötekinin varlığı ile çatışarak kendisini tanımlamaktadır. Bu çalışmada, Avrupamerkezçiliğin tarihsel boyutu ele alınarak hem kendi söylemi hem de “öteki”ni inşa etme noktasındaki prosedürel karakteri tahlil edilmektedir. Aydınlanma süreci ile yeni bir ivme kazanan “Avrupamerkezcilik” söylemi, Batı-dışı toplumların sosyal-kültürel ve siyasi-ekonomik hayatlarını modernleşme temelinde “yeniden üretmek” stratejiler oluşturması, tarihsel düşünceyi bizatihi formüle edebilme özelliği ile

* Dr. Öğretim Üyesi. Bakü Avrasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Bölümü, Azerbaycan, ramesza@gmail.com.

Assist. Prof. Dr., Eurasian University of Baku Department of Social Sciences, Azerbaijan.

ilgilidir. Genel itibariyle Batı-dışı toplumların siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatlarını "tek tipli" şekilde düzene sokma açısından fenomenal nitelik taşıdığı çözülmesi gereken bir sorundur. Söz konusu toplumların yaşam biçimi algısında özden uzaklaşma kaygısı tarihsel gerçeklik itibariyle salt hegemonya alanı içinde tatmin noktasına indirgenildiğini doğru saptamalarla ayırt etmek mümkün olabilir.

Anahtar Kelimeler: Avrupamerkezcilik, Aydınlanma, Doğu-Batı, Oryantalizm, Hegemonya

Historical Thought-Oriented Eurocentrism Is In Discourse "Hegemony" Ideography

Abstract

The ideological distinctions that underlie the assumptions about the nature of the East and West polarization are not simply a reflection of the conflict. Questioning the discrimination between East and West based on the phrase "Eurocentrism" around Antonio Gramsci's "hegemony" category and Michel Foucault's "knowledge-power" equation reveals many forms of perception that we do not know. The concept of "Eurocentrism" shaped in the direction of an opinion and representation authority generally defines itself in conflict with the existence of the other. In this study, by considering the historical dimension of Eurocentrism, both its own discourse and its procedural character at the point of constructing the "other" are analyzed. The discourse of "Eurocentrism", which gained a new momentum with the Enlightenment process, is related to the social-cultural and political-economic life of non-Western societies by "reproducing" strategies on the basis of modernization, and the ability to formulate historical thought itself. It should be stated that, in general, non-Western societies have a phenomenal nature in order to organize their political, economic, social and cultural lives in a "uniform" way. It can be said that the anxiety of detachment from the essence in the perception of life style of the aforementioned societies is distinguished by correct determinations that, in terms of historical reality, it has been reduced to satisfaction within the realm of hegemony.

Keywords: Eurocentrism, Enlightenment, East-West, Orientalism, Hegemony

Giriş

Tarihi düşüncede "Avrupamerkezcilik" kavramı, egemen bir kültürün basit teorik ifadesi değil, karmaşık entelektüel faaliyetlerin

hareket noktasıdır. Batı'nın dünya üzerindeki tesiri bu olgu dizisinden biridir. Sorunu bu bağlamda ortaya koymak ciddi bir bölünmeyi görmek anlamına gelmektedir. Bu sorun içerisinde Batı'nın “*farklı olmak hakkı ve eşitsiz gelişme savı*”¹ iki ana kutbun ayırt edilmesiyle belirginleşmektedir. Bir tarafta “Batı” öz varlığını belirli bir ayrıma istinaden “*güç-bilgi*”² nosyonuna göndermede bulunarak formüle etmekte ve kendisini akademik bir disiplin içinde somutlaştırmaktadır. “Doğu” ise modernleşme sürecinden itibaren kendisine yabancılaşan varoluşunu anlamlandıramamanın kaygısı içine itilmektedir. Böylesine derin tefrikin herhangi bir toplumsal çevre, kültürel yapı ve siyasal örgütlenme biçimleri üzerindeki tesirleri “*oryantalizm ve sömürgecilik söylemi*”³ araştırmalarında kendisini açık göstermektedir. Bu ikili karşıtlığın kültürel ve entelektüel problemlere dair temel metodolojik yaklaşımının “*Batı ölçeğine göre kavramsallaştırılması*”⁴ sorgulanması gereken önemli bir husustur. Doğu'nun genel olarak en özgün yanları ve Batı'dan farklı tarihi çizgide değişimler geçirmesi İbni Haldun'un kitabında şöyle şerh edilmiştir:

*“Bu bölgenin halkları yapılarında, huylarında, yaşamlarında ve tüm doğal durumlarında geçim, konut, sanat, bilim ve devlet gibi meseleler uygarlığa elverişli ölçülerde tesis edilmiştir. Bu halkalarda peygamberlik, mülk, devlet, şeriat hükümleri, bilimler, kentler, yapılar, bağlar-bahçeler ve üstün sanatlar başka halkalardan daha uygar durumdadır.”*⁵

Batı dünyasının paradigmatik yapısında Doğu'ya dair ortaya koyduğu temel sorunların nasıl varlık kazandığını? İlerlemeci tarih çizgisinde belirlenen hareket noktasının bu ayırım içindeki izahı nedir? Sorularına yanıt, Avrupamerkezciliğin başlangıç döneminden itibaren benimsedikleri tutum ve zihni yapılarında düğümlediklerini söylemek pek zor değildir. Tarihsel geçmişi geleceğe bağlamada önem taşıyan Avrupamerkezci kavramların bu varsayım üzerinde nasıl bina edildiği

¹ Samir Amin, *Avrupamerkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi*, çev. Mehmet Sert, İstanbul, 2007, s. 20.

² Jose Guilherme Merquior, *Foucault*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul, 1986, s. 132.

³ Bryan S. Turner, *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul, 2003, s. 17.

⁴ Jack Goody, *Tarih Hırsızlığı*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, 2012, s. 2.

⁵ İbni Haldun, *Mukaddime*, C. 1, çev. Turan Dursun, Ankara, 1977, s. 221.

bir kopuş noktasına işaret etmektedir. Tarihi çerçevede Batı kendi medeniyetinin köklerini “Yahudi-Hristiyan, Grek-Roma veya Klasik gelenekler dâhil olmakla üzere iki kaynağa”⁶ dayandırdığı gerçeği bu bağlantıda saklıdır. Dördüncü yüzyılın başlarından itibaren ise Germen kavimlerinin Roma İmparatorluğu’nun sınırlarını aşan akınları Batı’nın tüm eylem istikâmetini daha da karmaşık hale getirmiştir. Dünya tarihini etkileyen süreç Batı’da kendine özgü dinamikleri siyasi, askeri ve ekonomik çıkarlara uygun “hegemonya”^{*} alanlarına sessizce kaydırmıştır. Grek kültürü, Roma hukuku ve Hristiyan dini geleneklerine dayandırılan bu dünya görüşü 7. yüzyıldan itibaren İslam’ın yayılmasıyla “...Hristiyan Avrupa’yla Müslüman Asya arasındaki karşıtlığa dönüşmüş ve önceden kalma ‘demokratik’ ve ‘despotik’ yaftaları tevarüs ettirmiştir.”⁷ Söz konusu geleneğin dayandığı birikimden hareketle Ortaçağ Hristiyanlığının Protestan formülasyonu içinde gerçekleştirilen Batılı (ahlak, sanat, özgürlük ve mülkiyet) kavramları Rönesans döneminin entelektüel çerçevesini çizmektedir. Batı’da toplumsal değişmeyi köklü bir biçimde etkilemiş Rönesans dönemi 16. ve 17. yüzyılların Reformasyon, Aydınlanma Çağı ve Sanayi Devrimi’ni üç aşamada (politik örgütlenme, ekonomik sistem ve kültürel yapı) belirgin hale getirmiştir. Bu dönüşümün toplumsal ve ekonomik güçleri, siyasal ve zihinsel araçları Batı’nın geri kalanını da değiştirmeye yetecek “teknolojinin, bilimin veya bireyci, laik, ilerlemeye inanan ussalcı ideoloji”⁸ ile özdeşleştiren modernleşme sürecini başlattığını söylemek mümkündür.

Modernleşme ile birlikte dünyaya biçim verecek olan köklü

⁶ Alev Alatlı, *Batı’ya Yön Veren Metinler Kökleri/Orta Çağlar (∞ -1350)*, C. 1, İstanbul, 2010, s. 3.

^{*} “Hegemonya” kavramı - (etimoloji olarak Yunanca “hegemon” sözünden türemiş, önder, rehber, yönetici anlamına gelmektedir) – siyasal, ekonomik, kültürel, ideolojik, ahlaki ve entelektüel üstünlüğü esas alan rızaya dayalı bir ilişki türüdür. Diğer bir deyişle “sivil toplum” ile “siyasal toplum”, “rıza” ile “güç” arasındaki temas noktasıdır. Gramsci çözümlerinde “hegemonya” kavramı, bir sınıf ya da grubun diğer sınıflar üzerinde, bu unsurların aktif rızası ile kazandığı liderlik durumunu kategorize eden sınıflar arası bir ilişki biçimidir - Joseph A. Buttigieg (ed.), *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*, C. 4, çev. Barış Baysal, İstanbul, 2014, s. 77.

⁷ Jack Goody, *Tarih Hırsızlığı*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, 2012, s. 72.

⁸ Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı: Avrupa 1789-1848*, çev. Bahadır Sina Şener, Ankara, 2003, s. 11.

dönüşüm üç parametrede (kapitalizm, endüstriyalizm ve ulus-devlet) Avrupamerkezci teamülleri gerçekleştirmektedir. Bu noktada oluşturulması gereken siyasi-tarihsel kriterler diğer toplumlarda yeni örgütlenme biçimini ortaya çıkarmaktadır. “Avrupamerkezci” ideolojinin evrensellik boyutunu kapsayan bu parametreler “*ilerlemeci dünya tarihinin aktif öznesi*”⁹ olarak tam bir paradigma oluşturmaktadır. İdeolojilerin çatıştığı asıl nokta ise burasıdır. Evrenselci bir paradigmanın anahtar kavramı halinde sunulan “Avrupamerkezci” kurguda Batı-dışı toplumların tarihi ve toplumsal gerçeklikleriyle bağdaşmayan tarafları vardır. Avrupa emperyalizminin diğer toplumların hayatında yol açtığı tahribatın ve karşı karşıya bıraktığı açmazın tam olarak bilincine varmak, değişiklik arayışının temel koşuludur.¹⁰ Çünkü modern dünyanın temsilcisi olarak Batı’nın dünyayı yeniden inşa etme çabası “hegemonyanın” ayırt edici unsurlarının kalıbı içinde olduğu yadsınamaz. Avrupamerkezciliğin karakterini ortaya koyan tarihsel ve entelektüel gerçeklikleri akademik anlamda “*Oryantalizmin tarihi otoritesini*”¹¹ Batı’ya yarar bir biçimde ortaya çıkarmaktadır. Sorun rasyonel-entelektüel şemanın içinde bulunduğu “hegemonik” kavramlar ışığında çözüme tabi tutulmaya çalışılmaktadır. Avrupamerkezci anlayış, paradigmatik ilişkiler temelinde çözümlenmediği sürece baskın pratik-eleştirel karakteri kendi krizini yaratacaktır. Bunun en belirgin göstergelerinden biri terminoloji meselesidir. Kapsadıkları olası anlamları en basit şekilde açıklayacak tabirlerin kasten müphem bırakılması sorunları çözme açısından yeterli derecede tercih edilir değildir.

Avrupamerkezci Paradigmanın Genel Hatları

Avrupamerkezcilik tarihinin bütünü içinde meydana gelen paradigmatik bükülmenin en önemli niteliği Aydınlanma’nın evrensel tasarısıyla düzen kimliğine bürünmüş olmasıdır. 18. yüzyıldan itibaren Batılı model çerçevesini şekillendiren Kartezyen felsefe bir dizi yeni tartışmaları gündeme getirmiştir. Toplumsal değişme üzerinde ilk etkisi eleştirel-ussal temelde seküler niteliği ortaya çıkarmıştır. Tarihi

⁹ John M. Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, çev. Esra Ermert, İstanbul, 2015, s. 26.

¹⁰ Amin, *Avrupamerkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi*, s. 180.

¹¹ Edward Said, *Oryantalizm*. çev. Nezh Uzel. İstanbul, 1998, s. 36.

“ilerleme çizgisi”¹² üzerinden kavrayan dönem düşünürleri Aydınlanma’yı yüceltmek için aşırı bir eğilim sergilemekten kaçınmamışlardır.¹³ Aydınlanma hareketinin gerçek taşıyıcılarının üç kuşaktan oluştuğu ve belirli bir disiplin içinde temel sorunları teşrih etmek yoluyla tartışmaya açtıkları bir gösterge olarak kabul edilmektedir. Birinci kuşağın temsilcileri Montesquieu ve Voltaire’in öncelikle yer aldığı, Newton ve Locke’un düşüncelerinin etkisiyle amaca dayalı faaliyetlere yönelen ikinci kuşak, Hume, Rousseau, Diderot ve d’Alembert’in düşünceleriyle Aydınlanma’ya belli bir perspektif kazandırmışlardır. Üçüncü kuşağın temsilcileri Kant, Turgot ve d’Holbach tarafından Aydınlanma’nın temel problematiğini teşkil eden felsefi, epistemolojik, bilimsel ve siyasal sorunları yenedünya düzeninin disiplini şeklinde kavramsallaştırmışlardır.¹⁴ Bu nedenle, yeni çalışma yöntemleri için zaruri olan yeni alışkanlıkların kazanılması gerçekleşecektir. Üçüncü kuşağın entelektüel atılımı modern toplum tahayyülünü rasyonalite teorisiyle desteklemektedir. Böyle bir perspektif içinde disiplinli, kontrollü ve tek tipli toplum kurma hedefi hegemonya sorununa belirli bir kesinlik kazandırmaktadır.

Aydınlanma portresi içerisinde Immanuel Kant’ın 1784 yılında kaleme aldığı “Aydınlanma Nedir?” adlı makalesi başlıca yapıt olarak görülmektedir. Makalede insan etkinliğine asıl anlamını kazandıran sorunların “insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu ‘ergin olmama’ durumundan kurtulması”¹⁵ ölçüt olarak hareket için bir koşul oluşturacaktır. Dünya tarihinin “özgürlük bilincine doğru ilerleme ve bilimsel, tarihsel, felsefi düşünceye yönelme”¹⁶ tanımı aslında Kant’a ait olsa da Hegel’in siyasal kuramında kurucu güç olarak “akıl ideası”¹⁷ gelenekle modernlik arasındaki karşıtlığa yön verecektir. Aydınlanmanın buradaki bilgi iddiası, akli bir güç aracına yani otoriteye dönüştürmesidir. Bu düşüncenin Batı siyasetine sirayet eden teorik

¹² Anthony Giddens, *Sosyoloji*, çev. Zeynep Mercan, İstanbul, 2012, s. 152.

¹³ Frederick Copleston, *Felsefe Tarihi*, C. 7, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul, 2004, s. 209.

¹⁴ Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, İstanbul, 1993, s. 17.

¹⁵ Mehmet Ali Ağaoğulları (ed.), *Sokrates’ten Jakobenlere: Batı’da Siyasal Düşünceler*, İstanbul, 2015, s. 519.

¹⁶ Robin G. Gollingwood, *Tarih Tasarımı*, çev. Kurtuluş Dinçer, İstanbul, 1990, s. 123.

¹⁷ Ahmet Çiğdem, *Bir İmkân Olarak Modernite: Weber ve Habermas*, İstanbul, 1997, s. 57.

yönü daha sonra dünya çapında gerçek bir girişim ve inisiyatif pratiğine dönüşecektir.

18. yüzyılın entelektüel yaşantısı önceki herhangi çağdan daha karışıktı. Almanya'nın Kant'la başlayan entelektüel üstünlüğü Alman tarihini büyük ölçüde etkilemiştir. Güçlü ulus anlayışı entelektüel öğretilerle desteklenmiştir. Örneğin, Johann Gottfried Herder, materyalist bir tarih düşüncesinin yetersiz olduğunun altını çizmiştir. Onun milliyetçilik, tarihselcilik ve milli ruh gibi kavramlarla alakalı düşünceleri yönlendirici bir unsur olarak yer almaktadır. Yeni "...klasisizm, rasyonalizm ve bilimsel metodun her şeye muktedir olduğu inancına"¹⁸ karşı romantik başkaldırısı ile seçilmiştir. Aydınlanma'nın karşıtı olarak Herder, rasyonalizme, bilimsel metoda ve anlaşılabilir kanunların evrensel otoritesine karşı tutumu bariz olsa da milliyetçiliğin ve edebi, dini ve politik irrasyonalizmin gelişmesi için çabalamıştır.

İdealizmi felsefe tarihinde materyalizmin karşısında bir kavrayış tarzı olarak kullana Alman düşünürleri Johann Gottlieb Fichte ve Friedrich Schelling Kant'ın getirdiği birleştirici ve idealist çözüm yolunu seçmişlerdir. Alman İdealist Felsefesinde, değişmez töz düşüncesini reddederek ve onun yerine evrensel yaşamı, bilinçsizlikten bilince doğru gelişen ve nihai amacı, insandaki kendi kendisinin bilincine varan akılı canlı, yaratıcı ve amaçlı bir evrim ilkesi göre yorumlamaktadırlar. Schelling, Fichte'den aldığı "zihinsel görü" (intellektuale Anschauung) ve Spinoza'dan aldığı "yaratıcı doğa" (natura naturans) kavramlarıyla doğayı kendi kendini durmaksızın açan, yaratan, üreten organik bir bütün varlık olarak kavramaktadır. Alman idealistlerinde gördüğümüz felsefeyi bir bilim seviyesine yükseltme çabası idealizmin temel sorunlarından birisidir. Doğayı bir sanat eseri olarak gören Schelling, Fichte'nin diyalektik düşüncesini doğaya uygulamaktadır.

Georg Wilhelm Friedrich Hegel "Tarih Felsefesi" adlı kitabında, Avrupamerkezci çizgideki ilerleme ve uygarlık kavramını diyalektik safhalara bölünerek şerh etmiştir. Dünya tarihinin farklı evrelerinin

¹⁸ Herder, J. G. *Another Philosophy of History and Selected Political Writings* (I. D. Evrigenis ve D. Pellerin, Çev.). Indianapolis: Hackett, 2004, s. 118-122

uygarlık yenilenmeleri ile izahı soyut ve akademik olmanın ötesinde nesnel anlam taşımaktadır. Bu çalışmalar ahlaki ve kültürel hegemonyanın ayrımlarını anlatmak konusunda yeni metodolojik yaklaşımları ortaya çıkarmaktadır. Örneğin, Doğu uygarlığının ilerleme tarihi sürecinde çocukluk evresi olarak verilmesi. İslam dünyasını ise daha doğrusu Hegel’in ifadesiyle "Muhammedcilik" toplumunun alt bölümde konumlandırılması. Dünya tarihinin ilerleme istikametinde kurgulanan formasyonların “ilk Despotizm, ikincisi Demokrasi, üçüncüsü ise Monarşi”¹⁹ biçiminde sıralanması Batı hegemonyasıyla yakından bağlıdır. Yani kültürel-siyasal idare anlamında Doğu despotizmin temsilcisi olarak belirtilmektedir. Söz konusu formasyonlarda evrensel istikâmet ve onun gelişim yolu dört uygarlık safhasında ortaya çıkartılır: “Doğu, Grek, Roma ve Germen uygarlığının biçimlendiği evre.”²⁰ Burada Hegel tüm uygarlıkların gelişiminde Germen ulusuna en yüksek rolü atfetmektedir. Hegel’in Alman yurtseverliğinin Prusya hayranlığıyla özdeş tutulması Alman tarihçileri (Mommsen, Treitschke) tarafından daha ileri noktalara taşınmıştır. Bununla birlikte, Alman ırkının Prusya egemenliği altında toplanması süreci diyalektik bir tecessüm olarak görülmüştür.²¹ Dünya tarihinde uygarlığa dayalı sistemlerin inşası Hegel’e göre “ulusal deha”nın²² katkılarıyla sağlanmaktadır. Ayrıntıya girmeden, “ulus” (volkgeist) kavramı Hegel’de tarihin itici gücü demektir. Karl Marx için sınıf mücadelesinin tarihi gelişmelerde oynadığı rolü Hegel’in konseptinde uluslar oynamaktadır.

Hegel ve Marx’ın “ilerlemeci tarihi evrim” çizgisi arasındaki benzerlik dizisi evreler şeklinde birbirinden ayrılmaktadır. Batı’nın ilerlemeci problemine ilişkin Marx’ın tarihsel materyalizm diyalektiği “Alman İdeolojisi” adlı kitabında feodalizm, kapitalizm ve sosyalizm formasyonu şeklinde aktarmaktadır.²³ Hegelci yaklaşımla

¹⁹ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Tarih Felsefesi*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul, 2006, s. 83.

²⁰ Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi: Modern Çağ-Yeni Çağ*, çev. Muammer Sencer, Ankara, 1972, s. 372.

²¹ Joseph A. Buttigieg (ed.), *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*, C. 4, çev. Ekrem Ekici, İstanbul, 2011, s. 220

²² Russel, *Batı Felsefesi Tarihi: Modern Çağ-Yeni Çağ*, s. 376.

²³ Karl Marx – Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, çev. Olcay Geridönmez – Tonguç Ok,

ilerlemeci/doğrusal bir varsayımı “kendi içinde bir varlık” olarak görmüştür. Marx’ın tarih düşüncesinde Hegel etkisi “ilerlemeci Batı ve durağan Doğu” denklemi ile çözümlenmeye çalışılmıştır. Özetle “Batı tarihsel gelişimin muzaffer taşıyıcısı, Doğu ise onun pasif alıcısı”²⁴ konumunda ifade edilmektedir. Böyle bir süreçte Doğu ise “doğuş ve çöküş”²⁵ biçimini almaktadır. Marx’ın düşüncelerini temellendirdiği en önemli kavramlardan biri olan “yabancılaşma” kavramı tarihsel ilerleme teleolojisinin kaynağında Hegel’in “insanın kurtuluşu” sorununu evrimsel bir açılım biçiminde değerlendirmektedir. Marx, yabancılaşmanın başka bir görünümde yer alan fetişizmi kapitalist üretim tarzının hâkim olduğu düzende ortaya çıktığını söyler.²⁶ Felsefe tarihi içerisinde “yabancılaşma” kavramını ilk kullanan isim Marx olmasa da “yabancılaşma” kavramının iktisadi bir olgu olarak ele alınıp, kapitalist üretim tarzı ile birlikte somutlaştırması derin tartışmalara yol açmıştır. Yakın dönemlerde Marshall G. S. Hodgson’un “Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek”, Edward Said’in “Oryantalizm” ve Samir Amin’in “Avrupamerkezcilik” adlı kitaplarında “yabancılaşma” kavramı, Batı’nın dışındaki toplumların tahakküme alınması kısmının tarih ve medeniyet ile olan ilişkisi üstü kapalı bir biçimde “öteki”ni vurgulamaktadır. Tarihi görünürde olduğundan daha derin gösteren bu yaklaşımda “*Batı’nın eşsiz olduğu ve Doğu’da bulunmayan bir gelişimsel ilerleme kullandığı*”²⁷ fikri dışlamacı tek taraflılık anlamında kullanılmaktadır.

Batı’nın her türlü teorik ve entelektüel oluşumunu 19. yüzyıldan beri rasyonellik ve modernite üzerinde temellendiren sosyolojik düşünce başlatıcıları kuramsal çerçeveyi kapitalist üretim biçimiyle geliştirmişlerdir. Bunun yanında modernitenin en büyük savunucuları ekonomik bakımdan en ilerici sınıflar, tüccar çevreleri, toprak lordları, bankerler, toplumsal yaşamda idari konumda bulunan yöneticiler, eğitilmiş orta sınıf, imalatçılar ve girişimciler çıkara dayalı bir şevkle Aydınlanma ideolojisinin propagandasının yapıldığı Farmason

İstanbul, 2018, s. 28.

²⁴ Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, s. 29.

²⁵ Bryan S. Turner, *Marks ve Oryantalizmin Sonu*, çev. Çağatay Keskinok, Ankara, 1984, s. 19.

²⁶ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul, 2005, s. 1133.

²⁷ Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, s. 29.

localardaki örtük faaliyetleri ile seçilirlerdir.²⁸ Aydınlanma'nın 1789 Fransız Devrimi'ne etkisi toplumsal hayatın tüm geleneksel yapısını sarsan “güç-bilgi” görünümü bir olgu olarak sanayi ve ticaret burjuvazisinde açığa çıkmıştır. Kapitalizm formasyonun işlevselliğinde belirleyici olan yeniden üretim, ekonomik verimlilik ve kâr olgusu, merkez-çevre kutuplaşmasını ve sınıf mücadelesini bir sonuç olarak burjuvazi egemenliğinde biçimlenmiştir. Bu durumun hem Batı'da hem de Batı-dışında yarattığı insani tahribat yeni dağıtım ve tüketim rasyonalizasyonunu ortaya çıkarmıştır. Çünkü sistemin ekonomik ve askeri alanda yarattığı gerilimler daha sonra aşamalı şekilde kültürel ve zihinsel alanlarda tezahür etmiştir. En yaygın hata, tarihi kültürel etkileşim altında yatan farkları ve benzerlikleri açık şekilde kavrayamamaktır.

Aydınlanmanın “devrimci ideolojisi”²⁹ Avrupa'da hâkim olan eski düzenin (anciens rejime) ortadan kaldırılmasını stratejik bakış açısı belirleyerek aşmaya çalıştığı açıktır. İdeolojilerin belirleyici olduğu asıl Avrupamerkezci nokta burasıdır. Bu durumda Marx'ın Aydınlanmadan hareketle toplumsal dinamik sorununu Avrupa'ya özgü “akılla” özdeş sayması farklı yorumlara konu olmuştur. Marx'ın Doğu toplumları hakkındaki değerlendirmeleri bu bakımdan çok şaşırtıcı değildir. Marx'ın “Asya Tipi Üretim Tarzı” kavramı temelinde “ekonomik yapılar ve süreçler Doğu despotizmin politik nosyonu”³⁰ ilgili müsvedde halinde bıraktığı metinlerde tarihsel özelliklerin tam olarak bilimsel izahını bulmadığı açıktır. Kendi kendine yeterli üzerine bina edilen “durağan” Doğu yaşamında şehir, özel mülkiyet ve sınıf çatışması kavramının olmayışı iddiasının bilimsel içeriği tartışılabilir.

Batı'ya özgü rasyonellik ve analitik yöntemlerin Doğu'da olmadığı konusunda ısrarlı olan Alman sosyolog Max Weber, politika ve ekonomik arasındaki ilişkiye dayanarak, Marx'ın toplum çözümlerinde ekonominin tayin edici rolünü eleştirmiştir. Bunu

²⁸ Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı: Avrupa 1789-1848*, çev. Bahadır Sina Şener, Ankara, 2003, s. 29-30.

²⁹ Hobsbawm, *Devrim Çağı: Avrupa 1789-1848*, s. 31.

³⁰ Bryan S. Turner, *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul, 2003, s. 54.

ortaya koyan örneklerden biri “şeref ve güç”³¹ yani “statü”³² kavramının toplumsal katmanlaşmada ekonomik koşullara indirgenmeyen özelliğidir. Batı hem liberal hem de büyümeye açık bir takım rasyonel yasayla kendini gerçekleştirdiği fikri kamusal ve özel mülkiyet ayrımı, özgür ve bağımsız şehirler, rasyonel yasalar, rasyonel bilim, Protestan ahlakı ve akılcı bireyin doğuşu meseleleri etrafında Avrupamerkezci bütünü ortaya çıkarmaktadır. Doğu toplumları ise durağan özellikleriyle meselelerin pek çoğundan habersiz değişikliklerin sarsıntısını içinde düşmüş olduğu “geri kalmışlıktan” kurtulma arayışı içindedir. Doğu’daki yokluklarla karşılaştıran Batı’nın toplumsal güç dengesinde “politika ve iktidar (güç)”³³ denklemi “irrasyonel ve rasyonel” yasalara göre belirlenmektedir. Bu denklemde yer alan Batı toplumlarının doğası ve Batılı yaşam biçimlerinin dünya üzerinde yayılma sebepleri Marx’ın varsayımlarının terstir. Doğu’yu geriletken etkenlerin başına din olgusunu koyan Avrupamerkezci görüşlerde, kadercilik ve konformizm tek yanlı bir perspektif olarak karşıya çıkmaktadır. Kapitalizm ekonomik işleyişlerin altını destekleyen temel unsurlar “bilim ve bürokrasi”³⁴ olgusu, Weber, düşüncesinin önyargılarını yansıtan varyasyonlarından sadece biridir.

Tarihsel ilerlemenin (gelişimin) koruma ve yenileme diyalektiğinden türediği yöntem Benedetto Croce’nin estetik teorisinde edebi ve sanatsal klasisizmi oluşturur. Croce’nin tarihselliğinde “koruma-yenileme” üzerine çalışmaları nitelik bakımından “ulusal kültürü” bütün Avrupa kültürüyle canlandırılması meselesi durur. Yeni siyasi yapıların korunması ve savunulması çok kapsamlı bir boyutta hegemonya sorunlarını devletin bütünlüğü içinde ele alır. Croce için temel noktalardan biri Hegel’de olduğu gibi mantığı değil, tamamen bireysel ve duyuşsal olan sezgiselliği öne çıkarır. Ona göre tarih, Hegel’de olduğu gibi bir “mutlak tin”e doğru ilerleyen süreç olarak anlaşılmaz. Tarihte insanın kendi faaliyetlerinden kaynaklanan tinden başka bir tin yoktur. Yani “*tinin kendisi bizzat tarihtir.*”³⁵ Croce’nin “tarihsel-sezgisel” kavramı, tarih yazımının özünü ve sınırlarını bilme

³¹ Turner, *Marks ve Oryantalizmin Sonu*, s. 73.

³² Bryan S. Turner, *Statü*, çev. Kemal İnal, Ankara, 2000, s. 65.

³³ Anthony Giddens, *Sosyoloji*, çev. Zeynep Mercan, İstanbul, 2012, s. 150.

³⁴ Giddens, , *Sosyoloji*, s. 151.

³⁵ Özlem, *Tarih Felsefesi*, s. 150.

zorunluluğu olarak kabul edilir. Bu demek oluyor ki, bütün bilgi etkinliğinin kavramsal temelinde uygulanan bütün ilişki biçimlerini “tarihsel-sezgisel kavrayış” hüviyetiyle irdelemektedir. “Tarihsel-sezgisel bilme” kavramı bu bilgi etkinliğini bünyesinde barındırmaktadır. Croce’ye göre “mantık düşünce bilimidir, tarih ve sanatın sınırlarını tam anlamıyla çizen doğruluk ve yanlışlık arasındaki ayrımı ancak düşünce yapabilmektedir.”³⁶ Croce, eleştirisinde dile getirilebilecek işe yarar konsept ise teorinin tarih ile tarihsel olgularla uyum içinde olması gerektiği şeklindedir. Bu anlamda Groce, tarihi ilerleme düşüncesi çalışmalarına katkıda bulunmaktadır. Aslında Groce’nin genel görüşünde yer alan “hırs” kavramı, girilen insani eylemden ziyade yapısal problemler açısından kurumlar ve sezgisel itibarıyla karşılıklı bağıllığı zorunlu kılan tayin edici niteliklidir. Tarihsel hareketin itici gücünü teşkil ettiği dinamikler hem ahlaki hem de yapısal mahiyette tarihi ilerlemeye ilişkin etkiye sahiptir. Siyasi parti, ulusal ordu gibi oluşumların eylem dürtüsünü ortaya çıkaran inisiyatifler bu “hırsla”³⁷ ilintilidir.

Avrupamerkezci Meydan Okuma Karşısında Antitez Tartışmaları

Batı’yı insanlığın geri kalanı üzerinde imtiyazlı konuma yerleştiren “entelektüel” ve “ahlaki” anlayış, Aydınlanma çağının itici gücüyle geçerliliğini korumaktadır. Toplumsal, ekonomik ve teknolojik koşullara bağlı olarak insanın sınırsızca yetkinleşebileceği fikri bu olgunun yapı taşıdır. Daha sonra modernleşmenin biçimlendirici etkisini ön plana çıkaran 19. yüzyıl tarihi yeni kavramsal şemaları Batı’yı yücelten bilinçlilikle genişlenmektedir. Modernleşmenin doğuşunda hegemonya katkısının belirgin biçimde göze çarpması tespit bakımından önemlidir. Öne çıkan eleştirel görüşlerde Aydınlanma rasyonalitesinin arkasındaki gizli tahakküm ve baskı mantığının saklanmış olması sorunu zaman-mekân düzleminde çözümlenmek bugün de önemini korumaktadır. Aydınlanma eski eşitsizliğin adaletsizliğini toprak beyliğinin dolaysız tahakkümünü sona erdirse de kendi tahakkümünü evrensel dolayım aracılığıyla ebedileştirmek iddiasını gütmeye üstesinden gelinecek kolay sorun

³⁶ Goolingwood, *Tarih Tasarımı*, s. 190.

³⁷ Buttigieg (ed.), *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*, C. 4, s. 174.

değildir.³⁸ Avrupamerkezci anlayışın meydana getirdiği algının bilimsel ve akademik dille çözümlenmesi çağdaş felsefi ve tarihi yaklaşımlar istikâmetinde yeni tartışmaların temelini oluşturmaktadır.

Geleneksel toplumdaki egemen otoriteler, hukuksal, kültürel, ritüel ve gündelik hayata dayattığı tek tipli düzenlemeler ve denetim olgusu sistemin asıl sağlıklı olmayan biçimini ifade etmektedir. Otoritenin meşruluğunu temin etmek ve kültürel süreklilik için zorunlu olarak belirlenen bu hatlar önemli bir kıstas olarak eleştirilerin odağında yer almaktadır. Fakat temel çelişki modern toplumların hayatında da iş bölümü, mekanik dayanışma, iş saatleri endüstriyel teknolojinin egemenliği ile ilişkilendirdiğimizde denetim ve düzen tahakkümü üzerine temellendirilen bir paralelliği içermektedir. Toplumsal değişimin umut ve sorunlarına yönelik modernleşmenin ortaya koyduğu varyasyonlarda bir dizi etkiler yeni sistemin karakteristiği olarak gözetim ve denetim mekanizmalarını formaca farklı tesisi etmektedir.

Kültürel, hukuksal, politik ve ekonomik ayrıcalıkları içinde yer alan 19. yüzyılın rekabetçi koşulları özlü bir biçimde formüle etmektedir. Bir bakıma yargıların ve eleştirilerin odağını toplum biçimi kavramı kapsamaktadır. Hegemonya psikolojinin temelindeki düşünce *“modernitenin geçmişi olduğu gibi geleceği de tekeli altına aldığı”*³⁹ iddiasıyla hareket etmektedir. Bu yaklaşıma dair ilk eleştirel duruş, bilhassa Friedrich Nietzsche felsefesinde açık ifade edilmektedir. Nietzscheci perspektiften Hristiyanlığın kölelik ahlaki kahramanlık erdemlerinin zıddı olarak görülme, kişisel yaratıcılığı yok eden ahlaki sistem içinde kategorize edilmektedir. Hristiyan ve İslam dininin erdemleri hakkında Nietzsche'nin 1888 yılında yayınlanan *“Deccal”* adlı kitabındaki yorumu Avrupamerkezcilik için ciddi eleştiriler doğurmaktadır. Bu açıdan Nietzsche, *“Hristiyanlığı, nasibi kıtlara, zavıflara duyulan acımadan doğan eylem”*⁴⁰ diye yazmaktadır. Bununla birlikte Nietzsche *“Şen Bilim”* adlı kitabında *“kontrollü dünya”* fikrinin

³⁸ Theodor W. Adorno. – Max Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, çev. Nihat Ülner – Elif Öztarhan

Karadoğan, İstanbul, 2014, s. 30.

³⁹ Çiğdem, *Bir İmkân Olarak Modernite: Weber ve Habermas*, s. 67.

⁴⁰ Friedrich Nietzsche, *Deccal*, çev. Oruç Aruoba, İstanbul, 2000, s. 2-3.

Aydınlanma “semptomundan” kaynaklandığını açık dile getirmektedir. Aydınlanmanın “manevi sömürü” (kör inanç) formülünün bir “ahlak çöküntüsü”⁴¹ olduğu ve modern kurumların kültürel temelini teşkil ettiği fikrini özenle savunmaktadır. Deneyime dayanan Aydınlanma eleştirmenleri, Nietzsche’ye gerçekten yakın olan görüşlerini “hegemonya” noktasında bu bağlam içine yerleştirmektedirler. Sahip oldukları farklı tarihsel ilerleme çizgisi anlayışında entelektüellerin ahlak vurgusu tarihsel-kültürel sorunlarla kategorize edilmektedir. “Nietzscheci” görüş savunucularının ortak özelliği meselelere karşı epistemolojik tavır alışlarıdır. Entelektüellerin yeni durum sayesinde ortaya çıması yeni bir ideolojinin tipik göstergesidir. Çünkü aklın ve gerçekliğin hakikat olmadığını öğreten Nietzsche’dir. İnsan yaşamı kavramını “bilgi ve güç” birliği anlamında izah eden Nietzsche, tarih düşüncesini Foucault’nun çözümlerinden farklı olarak “öfke” kaynağına dönüştürmektedir. Foucault’ya göre ise:

“Her bilgi ve hatta bilim iktidar arzusunun bir aracıdır. (...) Bilgi dallarının hepsi egemen olma stratejilerine uyar; aslında bu dallar insanın ve yeryüzünün daha iyi denetlenmesini sağlayacak biçimde kendi nesnelere türetirler. Akıl bir iktidar teknolojisi, bilim ve egemenlik aracıdır.”⁴²

Burada söz konusu olan yönelim Aydınlanma ile egemenlik arasındaki ikircikli ilişkidir. Çünkü Nietzsche, Aydınlanma’yı “...hem egemen aklın evrensel hareketi hem de yaşama düşman ‘nihilist’ bir erk”⁴³ olarak görmektedir. Batı’nın “ilerleme” kavramının eleştirisine ilişkin kendinden emin şekilde alternatif bir tanımlama getirerek şöyle yazmaktadır:

“İlerleme, modern bir düşüncedir yalnızca, yani, yanlış bir düşünce. Bugünün Avrupalısı, değerlilik bakımından, Rönesans Avrupalısının fersah fersah altında kalır; ileriye doğru gelişme, herhangi bir zorunlulukla yükselme, yücelme, güçlenme değildir.”⁴⁴

Aydınlanma ile tahakküm arasındaki ilintide kavramsal ve felsefi ayrımlar Avrupamerkezci hegemonyanın değişen karakterinde

⁴¹ Friedrich Nietzsche, *Şen Bilim*, çev. Ahmet İnam, İstanbul, 2011, s. 44.

⁴² Merquior, *Foucault*, s. 194.

⁴³ Adorno – Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s. 69.

⁴⁴ Nietzsche, *Deccal*, s. 2.

belirginleşmektedir. Batı tipi modernleşmede de anti-sömürgecilik olgusu bir dizi çekirdek konuyu kilit terimlerin etimolojisinde açığa çıkarmaktadır. “Avrupamerkezcilik” kavramına dair ne kastettiğimizin temel örneklerinden biri Gramsci’nin dile getirdiği “*egemenliğin uygulandığı zeminde ‘baskı ve rıza’nın bütünleyici ilişkilerinin hegemonya alanında tespit edilebilmesi sorunudur.*”⁴⁵ Hegemonya fikri, hegemonya uygulanacak kesim ve alanların çıkar ve eğilimlerini dikkate alma noktasında belirli bir uzlaşma dengesi kullanılmaktadır. Çünkü toplumsal değişim sürecine ilişkin egemenlik ve entelektüel-ahlaki yönlendirme daha çok sorunların çözümüne bağlıdır.⁴⁶ Tüm bunları yüze çıkaracak sorunlar Gramsci’nin “hegemonya” kavramıyla doğrudan doğruya bağlantılıdır.

Sınırları bir sömürge yönetimince belirlenmiş olduğu koşullarda toplumsal oluşumun birliğine simgesel anlamlar yüklemek için nihai çözümlemede Avrupamerkezcî temanın başat bir rol üstlendiği söylenebilir. Gramsci’ye göre Batı’daki toplumsal değişimlerde belirleyici olan çatışma ve krizin etkileri şu şekilde farklılaşmalarla sıralanmaktadır:

*“Tarihsel süreçte temel bir Batı birliği var olmuştur, Ortaçağ Hristiyan-Katolik; temel bir bölünme ya da kriz, Reformasyon ve din savaşları. Reformasyon’un ardından, din savaşlarından neredeyse iki yüzyıl sonra Batı’da ikinci birliğe, tüm Avrupa’da yaşamın içine nüfuz eden ve on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılda doruk noktasına ulaşan, farklı türde ikinci bir birliğe ulaşılmıştır. Bu birlik üç sütun üzerine oturur: eleştiri ruhu, bilimsel ruh, kapitalist ruhu.”*⁴⁷

Gramsci, “Hapishane Defterleri” adlı kitabında Avrupamerkezcî temaları ortaya çıkaran konjonktürü hegemonik kavramlar çerçevesinde çözümlenmektedir. Özellikle, temel egemenlik kavramlarını kapsayan *hegemonya, rıza-baskı, sivil toplum, iktidar, Doğu-Batı* gibi tanımlamaları Avrupamerkezcî düşüncenin tesir metotlarını teşkil etmektedir. Gramsci’nin görüşüne göre düşünceler

⁴⁵ Stuart Hall ve dğr., *Siyaset ve İdeoloji: Gramsci*, çev. Sadun Emrealp, Ankara, 1985, s. 61.

⁴⁶ Perry Anderson, *Gramsci Hegemonya: Doğu/Batı Sorunu ve Strateji*, çev. Tarık Günersel, İstanbul, 1985, s. 40.

⁴⁷ Buttigieg (ed.), *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*, C. 1, s. 221.

toplumsal ve tarihi içerikleri dışında işlev ve kökenlerinden ayrı anlaşılabilirler. Bu doğrultuda “...yeni bir türdeki tarihsel aşamanın başlangıcı ‘politik – bilgi kurumsal’ tez olarak epistemolojik sorun biçimde formüle edilmektedir.”⁴⁸ Batı’nın toplum felsefesindeki başlıca kuramsal sorunlar siyasi-ideoloji temelde “devrimci fikirlerin ve eylemlerin” örgütlenme biçimine bağlanmaktadır. Buna ilave olarak Doğu’nun özellikle de İslam dünyasının rasyonel ve hesaplanabilir biçimde Batı’daki eğilimlerin kenarında kalmasını zihinsel bir durum değil, dinsel durum olarak belirlenmesi Gramsci tarafında şöyle açıklamaktadır:

“Aslında İslam’ın en trajik sorunu, yüzyıllar boyunca izolasyon ve yozlaşmış feodal rejimler vasıtasıyla uyuşturulmuş olan bir toplumun, halihazırda çözülme aşamasına girmiş olan çılgın bir uygarlık ile aniden teması geçirilmiş olmasıdır.”⁴⁹

Batı toplumların tarihinde muhalefet (direniş) kültürünün oluşması toplumsal düzenlemelerde radikal ve topyekûn değişiklikleri kaçınılmaz kılmaktadır. Bu durum klasik Yunan ve Hristiyanlığın doğal süreç geleneğiyle tam bir tezat oluştursa da modernleşmenin kendi epistemolojik ve kuramsal alanı içinde muğlak sorunlardan biridir. Toplumsal hegemonyanın tesisinde ve yeniden üretilmesinde politik gücün rıza’ya dayanan işlevi eğitim görmüş kesimin tutumlarıyla belirlenmektedir. Batı siyasi yaşamının, teknolojisinin ve toplumunun modernleşmesinde en önemli husus entelektüellerin işlevini bu görüş içinde aydınlığa kavuşturmak mümkündür.⁵⁰ Gramsci’nin açık biçimde gösterdiği gibi yeni bir tarihsel duruma geçişte “entelijansiya”nın yeni durum sayesinde ortaya çıkması hususi bir paradigma meselesidir. Yeni hayatın idamesi için entelektüeller güç arayışı mücadelesini ideolojik üstyapının temsilcisi olarak hegemonya kazanımlarında aramaları rasyonel bir iradenin oluşmasından kaynaklanmaktadır. En önemli işlevlerden biri geniş nüfus kitlesini belli bir kültürel ve ahlaki seviyeye - yani yönetici sınıfın çıkarlarına ilişkin - ulaştırmada devlete önemli

⁴⁸ Peter D. Thomas, *Gramsci Çağı: Felsefe – Hegemonya – Marksizm*, çev. İlker Akçay – Ekrem Ekici, Ankara, 2010, s. 184.

⁴⁹ Buttigieg (ed.), *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*, C. 1, s. 390.

⁵⁰ Antonio Gramsci, *Hapishane Defterleri: Seçmeler*, çev. Kenan Somer, İstanbul, 1986, s. 75.

programlar sunmaya çalışmaktan ibarettir. Sayısız girişim ve mesleki faaliyetlerle (eğitim, okul, mahkeme, basın-yayın) “...yönetici sınıfın siyasal ve kültürel hegemonya aygıtı oluşturulmaktadır.”⁵¹ Gramsci, umutsuzca, Tatiana Schucht’a yazdığı mektupta bu konudaki genel kanaatlerini şöyle izah etmektedir:

“Bu araştırma özsel sınırlarına kadar geri çekildiğinde dahi oldukça çetin ve geniş çaplı bir araştırmadır. Roma İmparatorluğu’na ve ürettiği ilk ‘kozmpolit’ (emperyal) aydın grubunun ortaya çıktığı döneme kadar geri gitmek gerekir. Daha sonra, emperyal aydın kozmopolitizminin mirasını bir Avrupa kastına dönüştüren Hristiyan-Papalık rahip örgütlenmesini vb. incelemek gerekir. 18. yüzyıl öncesinde, din-devlet arasındaki ilk yetki mücadelelerinin öncesinde, bir ‘ulusal’ ...aydın grubunun varlığından söz etmenin olanaksızlığı yalnızca bu şekilde açıklanabilir.”⁵²

Hegemonya konseptinin tam olarak ne anlam ifade ettiğini anlamak için “nesnel olarak gerçek” olma niteliğini kaybetmeyen “Doğu” ve “Batı” konseptleri örneğinde entelektüellerin mesleki faaliyetlerine bakmak yeterlidir. Tarihsel modernizasyon sürecinde iktidarın işlevselliğini meşrulaştıran “bürokratikleşme” olgusunun toplumsal bütünlüğün bütün hayat alanlarına açtığı çıkışla belirlenebilmektedir. Devletin genel nosyonu altındaki esas unsurlar bu çerçeveye dâhil edilebilir ki “devlet = siyasal toplum + sivil toplum anlamında, denetim zırhıyla korunan hegemonya, düzenlenmiş toplumun unsurlarının gelişimini gözetecek bir baskı organizasyonu olarak”⁵³ geçiş evresini gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Modern bilincin yaygınlaşması ve hayat tarzlarının rasyonelleşmesi evrensel-tarihsel perspektif içinde yeniden kurumsallaştırılması kolektif bir varlığın ürünü değildir. Sınıf veya tabaka kavramının dışında eğitilmiş grup ve bireyin “akıl tasarısı” (hegemonya) tarafından onaylayacağı toplumsal ve siyasal işlevleri bilim, sanat ve kültür değerlerini üretimine yöneliktir. Bir tarafta toplumsal sorunların pratik-teknik çözümlerine katkıda bulunmaları, diğer tarafta geleneğin ahlaki-estetik içeriğini boşaltarak rasyonel prosedüre itaati tesis etmeleri hegemonyanın dolaysız bir sonucudur. Gramsci’nin altını çizdiği gibi “hegemonya evresi ve devlet iktidarı

⁵¹ Buttigieg (ed.), *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*, C. 4, s. 202.

⁵² Buttigieg (ed.), *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*, C. 1, s. 57.

⁵³ Buttigieg (ed.), *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*, C. 3, s. 218.

*evresi rastgele uydurulmayacak belirgin entelektüel faaliyetleri içermektedir.*⁵⁴ Kısaca özetlersek, Batı'nın Avrupamerkezci söylemi, Doğu ile Batı arasındaki kesin çizgiyi entelektüel ayrımcı rejim yoluyla ayırmaktadır. Gözlemler göstermiştir ki, Batı emperyalizmin Doğu toplumlari üzerindeki kültürel etkisi ekonomik etkisinden daha büyüktür.

Tarihi sürece yüklenen anlamı merkezi bir kavramın perspektifi dışında okumak, “rasyonallitenin tahakkümünden”⁵⁵ kurtuluş olarak değerlendirmek mümkündür. Bu konuya ilişkin Foucault'nun tarihi süreç hakkındaki şerhleri, ahlaki ve ideolojik oportünizme saplanmadan kavramsallaştırmış ve dogmatik ya da deneysel yollarla çözüme kavuşturulmamış problemlerden bir arşiv inşa etmiştir. Tarihsel metodolojiye yeni bir felsefi bakış getirerek, değişiklikleri “bilgi ve güç” arasındaki örtülü geçişlerle çözümlenmiştir. Bunlar birçok düşünceyi tetikleyen ana bileşendir. Yeni perspektiften bakıldığında, toplum üzerine hegemonik bir kültür modelinin inşası bütünleşme ilişkileri üzerinedir. Yani toplumsal ve siyasal formların pratiğine yeni bir bakış açısı kazandırmakla evrensel hale gelen öznenin nesnelleşmesi sürecidir. “İktidar ve bilgi” ilişkileri Foucault'nun yapıtları üzerinde manyetik etki yaratmaktadır. Keskin fikir tarafından çizilen problematik şemada gerçekliği iktidarın boyunduruğundan kurtarma sorunu değil, gerçeklik iktidarının içinde hareket ettirilen toplumsal, ekonomik ve kültürel hegemonya biçimlerindeki ayrımlardır. Burada geçen Gramsci'nin “hegemonya” kavramının bu diyalektikle uygunluk teşkil etmesi ilgi çekicidir. Çünkü Gramsci'nin “hegemonya” teorisinin özü “sırf sınıf iktidarı yoluyla kültürün belirlenmesi değil, toplumsal denetim uğruna yönetici sınıf kültürünü kendine mal etmesidir.”⁵⁶

Foucault insanlığın ilerlemesinin ya da ilerlememesinin kanıtlarını eski siyasal rejimlerin yıkıntılarında, en köklü devletleri dahi ortadan kaldıran büyük felaketlerde, kökü sağlam olmayan devletleri yıkıp onların yerine yenilerini biçimlendirmesiyle bağlantılıdır.⁵⁷

⁵⁴ Buttigieg (ed.), *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*, C. 2, s. 216.

⁵⁵ Çiğdem, *Bir İmkân Olarak Modernite: Weber ve Habermas*, s. 196.

⁵⁶ Merquior, *Foucault*, s. 195.

⁵⁷ Michel Foucault, *Özne ve İktidar*, çev. Işık Ergüden-Osman Akınhay, İstanbul, 2014, s. 168.

Foucault'nun mantık çözümlemesine göre:

“Aydınlanma, hem Avrupa modernliği başlatan apayrı nitelikteki bir olay olarak hem de aklın tarihinde, rasyonalite ve teknoloji biçimlerinin, bilginin özerkliği ve otoritesinin gelişmesi ve yerleşmesinde kendini göstermiş kalıcı bir süreç olarak, bizim için salt düşünce tarihinin bir epizodundan ibaret değildir. Aydınlanma, 18. yüzyıldan beri düşüncelerimize nüfuz etmiş bir felsefi sorundur. ...Hem tarihte bir olay, bir kopuş, bir altüst oluş olarak, bir başarısızlık hem de bir değer olarak, tarihte ve insanlığın ilerlemesinde etkili olan devrimdir.”⁵⁸

Foucault'nun siyasi modernliğin eşiği olarak adlandırdığı 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başına tekabül eden bu dönem, aynı zamanda kapitalizmin ihtiyaç duyduğu emek gücünün kaynağı olan insan bedeninin doğrudan doğruya ekonomik ve siyasi müdahalelerin nesnesi haline geldiği dönemdir.⁵⁹ Avrupa'da ortaya çıkan, Foucault'nun “disiplinci iktidar”⁶⁰ adını verdiği yepyeni bir iktidar türü yeni istatikselsel kaydetme, işaretleme, betimleme, sınıflandırma ve yeni öğretim gibi bilginin koşulları bu görüngünün belirleyici özellikleridir. Gelgelelim bu kategoriler bütünü gidışı açısından bilgi akışını sağlama, başka teorik alanlara nüfuz etme ve başka kurumlarla ilişki biçimlerini tesis etme ile yeniden tanımlamaktadır.⁶¹

“Panopticon”* kavramı, bireyleri kullanma biçimlerine bakıldığında uyum sağlama aygıtı rolünü üstlenmektedir. Modern dünyanın felsefi ve hukuki inşası kararlı biçimde “toplumları disiplin altına alan”⁶² bakış açısından türetilmektedir. Foucault, “Panopticon” kavramını “bir

⁵⁸ Foucault, *Özne ve İktidar*, s. 171.

⁵⁹ Michel Foucault, *Büyük Kapatılma*, çev. Işık Ergüden-Ferda Keskin, İstanbul, 2011, s. 14.

⁶⁰ Foucault, *Büyük Kapatılma*, s. 218.

⁶¹ Michel Foucault, *Bilginin Arkeolojisi*, çev. Veli Urhan, İstanbul, 2016, s. 73.

* Panopticon tasarımı - “Denetim evi” anlamına gelen tasarım, J. Bentham tarafından 1785 yılında tasarlanan bir hapisane modelidir. Tasarımın temelinde yatan ilke gözetleme ve kontrol üzerine inşa edilmektedir. Şöyle ki; bütünü (pan-) gözlemlenmek (-opticon) anlamına gelen bu tasarım birkaç katlık tek odalı hücrelerden oluşan bir halka üzerine kurulmaktadır. Dış cephedeki duvarın penceresinden gelen dış ışığın kuledeki nöbetçilere mahpusun her hareketinin iyi aydınlatılmış bir silüetini izleme olanağını sağlamaktadır.

⁶² Foucault, *Büyük Kapatılma*, s. 18.

toplum ve bir iktidar türünün ütopyası⁶³ olarak Aydınlanma içeriklerinin bir parçası şeklinde görmektedir. Foucault’ya göre 19. yüzyılın başında hiç kuşkusuz sanayi toplumunun işleyiş koşullarını belirleyen ve kapitalist ekonomisinin altyapısına hizmet eden siyasi iktidar biçimi Jeremy Bentham’ın “Panopticon” modeline uygun tertip edilmektedir.⁶⁴

Batı’ya özgü belirginleşen modern ideoloji Rönesans’tan Aydınlanma sürecine uzanan üç yüzyıllık zaman kesiminde Avrupamerkezli iddialar egemen kültür boyutunu 19. yüzyılda “Ezeli Batı”⁶⁵ kurmacasıyla bir araya getirilecektir. Bir güç olarak kendini gösteren önyargıların insanı özneye dönüştürdüğü sorununu üç ayrı nesneleştirme kipinde öne çıktığını Foucault şöyle sıralamaktadır: “Kendilerine bilim statüsü veren konuşan özne, emek üreten özne ve biyolojik anlamda yaşayan özne.”⁶⁶ Böylece insanlar öznesi haline geldikleri deneyimlerin çerçevesinde bilimsel, ahlaki, hukuki, siyasi normlara göre hareket etmekte ve kendilerini sınırlamaktadır. 19. yüzyıldan itibaren ise dünya tarihini bu üç modelden hareketle yeniden yazıldığı söylenebilir: “Ölçüt, kural ve sistem insanı mekâna kapatmak problematikasını”⁶⁷ tarihi görüşle bütünleştirecektir. Bunun üzerine, egemen kültürücü bakışta Doğu, Batı’nın sömürgeci bilgisine sunulmuş, ama hep sınır olarak kaldığından erişilmez bırakılmıştır. Doğu, içinde Batı’nın olduğu, ama bir bölme çizgisi ile ayrıldığı ideolojik ihtiyaçları beslemektedir. Bu üç ana unsuru sırasıyla izlediğimizde “...Batı’nın bütün oluşumu boyunca büyük bölmenin tarihini yaptığını onu kendi sürekliliği ve alışverişleri içinde izlediğini, aynı zamanda kendi trajedi kutsallığı içinde ortaya çıktığını”⁶⁸ görebiliriz. Çünkü yaşamın, emeğin ve dilin ampirik pozitiflikleri insanın varoluş tarzını karakterize eden tarihin bütünlük kavrayışını 19. yüzyılın başında seçkin tabaka ile halk kitlesi arasındaki ayırmadan, coğrafi mekâna (Doğu-Batı) kaydırmıştır. Mekânın parçalanmasıyla ortaya çıkan insan bir bakıma

⁶³ Foucault, *Büyük Kapatılma*, s. 224.

⁶⁴ Foucault, *Büyük Kapatılma*, s. 126.

⁶⁵ Amin, *Avrupamerkezlik: Bir İdeolojinin Eleştirisi*, s. 112.

⁶⁶ Foucault, *Büyük Kapatılma*, s. 15.

⁶⁷ Michel Foucault, *Kelimeler ve Şeyler*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul, 2001, s. 503.

⁶⁸ Foucault, *Büyük Kapatılma*, s. 24.

“tarihsizleştirilmiş”tir.⁶⁹ Foucault’ya göre tarihin bütünlük kavrayışı Batı’nın episteme’sinin büyük altüst oluşu içinde kırılmış ve kendine özgü bir tarihsellik keşif etmiştir: Üretimin gelişim tarzları, sermayenin birikim tarzları ve fiyatların değişim yasaları ne doğal yasalarla birleştirmek, ne de insanın genel yol alışına indirgemek mümkündür.⁷⁰ Fakat bu değişikliklerin tümü Batı’nın ilerleme düşüncesi içinde gerçekleşmektedir.

Avrupamerkezcilikte Tarihselcilik* Kurgusu

Dünya tarihinin bütünlük kavrayışının Batı ölçeğine göre kavramsallaştırılıp sunulması, temel kaynaklara istinat eden çok sayıda tarihi tarafından bilimsel olarak tartışmaya açılmaktadır. Batı merkezli dünya tarihinin yazımı sosyal bilimlerin nesnelliğine dair tarafsız bir izahat oluşturmadığı sebebiyle tarihi kayıtların dengesi ciddi bir şekilde tahrip olunmuş durumdadır. Tarih yazımının kronolojik kapsamı *“Paleolitik çağdan postmodern döneme dek mümkün olabildiğince geniş tutulsa da Antik dönemi merkeze alan”*⁷¹ Batı modernleşme sürecine ilişkin konular dördüncü yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla uzanan dönemde coğrafi kalıp içine alınarak işlenmektedir. Zaman ve mekân kavramına dayanan önceliklerin Avrupamerkezli tarih fikrinin ana karakterinde genellikle çarpıtılarak anlatılması tarihsellik probleminin açık bir belirtisidir.

Batı düşüncesinde Antikçağ’ın ortaya koyduğu felsefe-tarih karşıtlığında “geçmiş-şimdi-gelecek” üçlemesi döngüsel bir düzen içinde geçmekteydi. Helenizmin çöküşüyle Batı Hristiyanlığının doğuşu arasındaki *“Avrupa’nın Karanlık Çağı”*⁷² belirli bir öğretinin arkasından sona erdirildi. Yahudilik ve Hristiyanlık öğretisi, insani-toplumsal yaşama ilişkin olarak Antikçağ’ın tanımadığı yeni ve özel bir zaman anlayışı getirdi. Daha sonraki dönemlerde bu zaman anlayışı ne ölçüde laikleşmiş olursa olsun, Batı düşüncesinin ürettiği hemen tüm tarih

⁶⁹ Foucault, *Kelimeler ve Şeyler*, s. 513.

⁷⁰ Foucault, *Kelimeler ve Şeyler*, s. 512.

* Tarihselcilik – tarihin evrensel yasalara dayandırılarak belli bir ereğe, bir sona doğru aktığı görüşüdür. Tarihselcilik, totalitarizmi, determinizmi ve bir ölçüde fatalizm örtük olarak içeren evrenselci/teleolojist tarih görüşlerin müsterek adıdır (Özlem 1999: 67).

⁷¹ Jack Goody, *Tarih Hırsızlığı*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, 2012, s. 11.

⁷² Robin Gollingwood, *Tarih Tasarımı*, çev. Kurtuluş Dinçer, İstanbul, 1990, s. 166.

felsefede belirleyiciliğini korudu. Görüldüğü gibi yukarıda sözünü ettiğimiz tarih anlayışını temellendiren kişi, Aurelius Augustinus (354-430) idi. Onun Hristiyan teolojisi ışığında geliştirdiği tarih anlayışı tüm Ortaçağ boyunca Hristiyan Kilisesi’nin resmi anlayışı oldu. Augustinus’la birlikte, “döngüsel” tarih anlayışının yerine “çizgisel” tarih anlayışı getirildi.⁷³ Tarihsel düşüncenin epistemolojik statüsü ve kültürel işlevi zaman ve mekân açısından değerlendirildiğinde yaslandığı ideolojik konum Batı’ya özgü söylem biçiminde kurgulandı. Sunulan bakış açısı tam şekilde kavramlara dökülmemişti. Bu çizgisel tarih anlayışı bütüncül bir yaşam felsefesini ihtiva etmekteydi. Tarihi sürecin bir hedefe doğru ilerlediğini varsayan teleolojik görüş “teodise”^{*74} haline getirildi.

Bütün tarihsel olay ve olgular için tek kronoloji çerçevesinin benimsenmesi Ortaçağ döneminde belirginleşti. Ortaçağın kapanışıyla Antikçağ’a duyulan yeni ilgiye karşın Rönesans insan anlayışını kendi felsefesinin merkezine aldı. Yeni akımın temsilcileri çoğu İtalyan kökenli kimseler kendi kökleri hakkındaki bilgisizliklerini gizleyen efsaneleri yıkmaya girişerek, Ortaçağ hatalarından kendilerini kurtardılar. Rönesans temsilcileri Yunan-Roma tarih anlayışındaki birçok öğeyi yeniden canlandırırken, tarihin değerinin siyaset sanatında ve insanları eğitebilen değer olduğu tasarımında yeniden canlandırdılar.⁷⁵ Rönesans’ın Batı tarihinin küresel bağlamda kendine mahsus açılım şeklinde bir anlayış ifade etmesi zaman ve mekân örneğinde kurgulanmaktadır. Tartışmanın çerçevesini oluşturan “zamanın tekelleşmesi”⁷⁶ kavramı Batı’ya aittir. Tarihin dayandığı takvim İsa’nın doğumundan (Milat) önce ve sonra olarak kullanılmaktadır. Antikçağ’da ölçüm, güneş, cıva ve su saati biçiminde var olmuştur. Daha sonraki dönemlerde zamanın bölümlenmesi genel yönüyle Güneş döngüsüne göre ayarlanmıştır. Hristiyan takvimine göre çizgisel tarzda yapılan hesaplanmalar kesintisiz biçimde doğumdan ölüme doğru hareket eden yaşamın ayrılmaz parçasıdır. Pazar gününün tatil günü olduğu yedi günlük haftanın yanı sıra Noel, Paskalya, Cadılar

⁷³ Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi*, İstanbul, 2012, s. 23.

* Teodise - Tanrı savunusu veya kanıtlanması.

⁷⁴ Edward Hallett Carr, *Tarih Nedir?*, çev. Misket Gizem Gürtürk, İstanbul, 2002, s. 125.

⁷⁵ Gollingwood, *Tarih Tasarımı*, s. 76.

⁷⁶ Goody, *Tarih Hırsızlığı*, s. 17.

Bayramı gibi yıllık bayramların referans noktası Hristiyanlıkla ilgilidir. Tarih yazımında dinin süregele etkinliği Avrupamerkezci tarihin dönemlere ayrılmasında ve çağların şekillenmesinde etkili olan temel özelliktir. J. Goody'nin ortaya koyduğu tanımda Batılı zaman algısının çizgisel, Doğu'nun ise döngüsel niteliğini şu şekilde karşılaştırılmıştır:

“Kültürlerini ve potansiyellerini mutlak, kategorik, hatta özcü tarzda hatalı bir şekilde karşılaştıran bu genelleştirme tarihi gerçeği değiştirmez. Çin’de dönemlerin süreli hesaplanmalarından farklı, aynı ismin düzenli olarak tekrarlanacağı biçimde yılların kısa süreli döngüsel bir hesaplama olduğu gerçektir. Batı takviminde ise kendilerini tekrarlayan aylar ve bu ayların Çin yıllarına benzer karakterolojik eğilimi vardır. ...Döngüsel yerine çizgisel tarzda yapılan zaman hesaplamasına yönelik her düşünce, ileri, geleceğe dönük Batı ile durağan geriye bakan Doğu’ya dair hatalı algımızı yansıtan bir düşüncedir.”⁷⁷

“Annales” tarihçileri, tarihin tek boyutlu bir zaman olarak kurgusunu zamanın göreceli ve çok katmanlı olduğunun altını çizerek bu kavrayışı kökünden değiştirdiler ve yepyeni bir tarihsel kavram başlattılar. Lucien Febvre’in “II. Philippe ve Franche-Comte ile 16. Yüzyılda İnançsızlık Sorunu”, Marc Bloch’un “Feodal Toplumu”, Fernand Braudel’in “Akdeniz” adlı kitapları başta olmakla “Annales” tarihçilerinin araştırmaları çağlar boyunca değişim sürecinin çizgisel bir yöne doğru giden tarih fikrini büyük ölçüde terk ettiler. Tek bir tarihsel zaman yerine farklı uygarlık arasında değil, “her bir uygarlığın kendi içinde bir arada var olan çoğul zamanlar görüşünü paylaştılar.”⁷⁸ Çizgisel zaman kavramının terk edilmesiyle ilerlemeye olan güven ve onunla birlikte Batı kültürünün üstünlüğüne duyulan inançta yıkıldı.

Hayden White tarihyazımının kurgudan farklı olmayıp, onun biçimi olduğu görüşü “Metatarih: Ondokuzuncu Yüzyıl Avrupası’da Tarihsel İmgelem” adlı eserinde tarihsel anlatılarda hiçbir gerçek ölçütü olmadığını göstermeye çalışmıştır. Tarihsel bir anlatımın kurulmasına yönelik temel adımı belirleyecek olan bilimsel değil, estetik ya da ahlaki kaygılardır. Anlatıların biçimini ve belirli bir dereceye kadar içeriğini de

⁷⁷ Goody, *Tarih Hırsızlığı*, s. 22.

⁷⁸ Georg G. Iggers, *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı*, çev. Gül Çağalı

Güven, İstanbul, 2011, s. 57.

belirleyen sınırlı sayıda retorik olanaklar vardır. Bu nedenle tarihsel anlatılar, içerikleri bulunmuş oldukları kadar icat edilmiş olan biçimleri bilimlerdeki benzerlerinden çok, edebiyattaki benzerleriyle ortak özellikler taşıyan sözel kurgulardır. White’a göre:

“Bu poetik edim, tarihsel alanı tikel türde bir bölge olarak yorumlanmaya hazır kılan dilsel edimden ayırt edilemez. Başka bir deyişle belli bir mekân yorumlanmadan önce ilkin belirli betilerin yer aldığı bir zemin olarak kavranmalıdır.”⁷⁹

Batı’nın kendi ayrıcalığı üstüne geliştirdiği “zaman” kavramına paralel olarak “mekân” kavramı tarihsel kavrayışa dair yeni paradigma ortaya koymaktadır. Akademik varsayımları eleştirisiz bir şekilde kavrayan Batı merkezli dünya algısında dünyanın mekânsal bölünmesi hegemonyanın mantığı gereğidir. Öncelikle haritalar üzerinde kurgulanan Batı algısı tarihsel manevralarla gerçekleştirilmektedir. Çünkü haritalarda güdülerin yansıtılmasının yolları bulunmaktadır. “Mercator” projeksiyonuna dayalı üretilen dünya haritasında Batılı dünya algısı iddia edildiği gibi denizcilik için değil de karşılaştırılmalı şekilde kullanılacak alanlar açısından önem taşımaktadır. Dünya kıtalara bölünerek, Avrupa, Asya ve Afrika’nın boyutları tahrif edilmektedir. Mercator haritasında Kuzey’in kıta büyüklüğü haritanın üçte ikisini Güney’in kara büyüklüğü ise üçte birlik bölümünü kapsamaktadır. Haritada Gröland Çin’den nerdeyse iki kat büyük görünüyor ki, aslında Çin Gröland’ın dört katı büyüklüğündedir. Hodgson bu projeksiyonu şu şekilde şerh etmektedir:

“Elbette mesele yalnızca Avrupa’yı büyük göstermek veya merkeze yerleştirmek değildir. Önemli olan harita projeksiyonu ile kavrayışlarımızın çok özel biçimde çarpıtılmış olmasıdır. Kırkıncı Kuzey enlemi dünya algımız için can alıcı öneme sahiptir. Tarihsel bakımdan Avrupa hariç tüm büyük medeniyetler kırkıncı paralelin güneyinde yer almıştır.”⁸⁰

⁷⁹ Hayden White, *Metatarih: Ondokuzuncu Yüzyıl Avrupası’da Tarihsel İmgelem*, çev. Mehmet Küçük, Ankara, 2008, s. 47.

⁸⁰ Marshall G.S. Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, çev. Ahmet Kanlıdere - Ahmet Aydoğan, İstanbul, 2017, s. 60.

Avrupamerkezci hegemonyaya meşru kaynak olarak hizmete sunulan ırk özellikleri Batı'yı Doğu'dan ayırmak için kullanılan kategorik reaksiyonlardan biridir. Aydınlanma çağı öncesinde de var olan bu ayırım Aydınlanma'dan sonra rasyonelliğin gelişmesiyle "*bilimsel girişim ve insan yaratıcılığının*"⁸¹ bir sonucu olarak öncekinden farklı bir duruma yönelmektedir. Antik Yunan'dan beri Rönesans düşüncesiyle temelleri atılan ve Aydınlanma ile şekillenen kategorik ayrımlar John M. Hobson'un "Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri" adlı kitabında Avrupamerkezci bir okuma olarak kabul edilmektedir. Aydınlanma çağında ortaya çıkan bilgilere istinaden Doğu'nun "Peter Pan" teorisi ile tanımlanması rasyonelite ile emperyalizm arasındaki karşılıklı bağlarla güçlendirilmektedir. Teoride Doğu duygusal bir kimliğe büründürülerek romantik çocuk imajıyla örtülmektedir. Batı'nın büyük bir fetih, nüfuz etme, kontrol ve mükâfat elde etme yolunda ilerlemesini, Ruyard Kipling'in "Beyaz Adam'ın Yükü" adlı şiirinde olduğu gibi Doğu'yu iyileştirme görevi "ahlaki" mesele şeklinde gösterilmektedir. Kipling'in ahlaki bakış açısı bir tarihsel gerçeklikle yakından ilişkili olduğundan emperyalist retoriği üzerinden yorumlanabilir.⁸² Edebi metinlere bağlanmış coğrafya, antropoloji ve biyoloji alanları 1840'lardan sonra "bilimsel" ırkçılığın doğuşunu bir dizi teori ve sınıflandırma ile geliştirilmiştir. Bilim alanlarının içeriğine nüfuz eden Charles Darwin'in "Türlerin Kökeni" adlı kitabının etkisi, Herbert Spencer'in çalışmasında "en uygun olanın hayatta kalması"⁸³ varsayımıyla sosyal boyuta geçmiştir. Batılı beyaz ırkın üstünlüğünü empoze eden bu görüşün yansımaları, ırksal ayrımcılık etrafında örgütlenen toplumların tarihsel olarak sömürgecilik eğilime sahip olduğu şeklinde görülebilir.

Dünya tarihinde ilk kez toplumların gelişiminin genetik özelliklere bağlanması, Avrupamerkezci eğilimin özel kısmını oluşturmaktadır. ırkçı görüş ve politikalar tarafından benimsenmiş kriterlerde planlı değişmeyi içeren bir toplum modeli pozitivist yasalarla desteklenmektedir. Georges Cuvier'in "Regene animal" (Hayvanların Saltanatı), Comte de Gobineau'nun "Essai sur les inegalite des races"

⁸¹ Goody, *Tarih Hırsızlığı*, s. 28.

⁸² Buttigieg (ed.), *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*, C. 2, s. 134.

⁸³ Alan Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, çev. Osman Akınhay, İstanbul, 1998, s. 74.

(İrkların Eşitsizliği Üzerine Deneme), Robert Knox'un "The dark races of man" (İnsanoğlunun Karanlık Irkları) adlı kitaplarında sömürgeciliğe bilimsel gerekçeler üreten tezleri, insanları beyaz, sarı, siyah renge göre sınıflandırarak, toplumsal ırk ayırımına meşruluk örtüsü kazandırmaktadır. Hodgson'a göre *“Modern Batı’daki ırk merkeziliğin en ilginç özelliklerinden biri, dünyanın diğer bütün ırk merkeziliklerini etkilemiş olmasıdır.”*⁸⁴ Irkçı söylemin tarihsel düşünce yapısı içerisinde hegemonyaya hizmet etme kaygısı çağdan çağa çeşitlik göstermektedir. Böyle bir “bilim” anlayışı içerisinde oluşan tarihsel sürecin karakteristik özelliği Doğu-Batı çatışması diye adlandırabileceğimiz sömürgeciliğin dünya ölçeğinde yayılmasını keskinleştirmekten başka bir şey değildir.

“Tarihsel bütünlük” (historical complex) kavramını dünya tarihi sistemi üzerinde inşa eden Marshall Hodgson, “İslam’ın Serüveni” adlı yapıtında Batı merkezli terminolojiyi değiştirerek, dünya tarihi anlayışını değişik kültürlerin kesişmesi noktasında düzenlendiğini varsaymaktadır. Doğu’nun özellikle İslam’ın önemini ortaya çıkararak, dünya tarihi hakkındaki algıları düzeltmeye yönelik araştırmalarında kavramsal ve metodolojik önermeler sunmaktadır. Burada dünya tarihinin *“ana damarı”*⁸⁵ kavramı anahtar rolünü üstlenmekle birlikte, daraltılmış sınırları aynı derecede genişletmektedir. Kitapta göze çarpan önemli özellik İslam medeniyetinin dünya-tarihsel bağlamda düşünmenin tavizsiz ısrardır. Üç ciltten ibaret kitabın önde gelen konuları birbirinden farklı iki ana hat üzerinden değerlendirmek mümkündür: Birincisi, Kuran’ın mesajının, ideallerinin karşılık olarak içinde yaşadıkları çağın çıkmazlarını karşılamak üzere insanlara yol gösterme niteliğidir. Bu temelde İslam’ın tefekkür dünyasına ilişkin ahlak önderlerinin biyografisi yeni bir bakış açısıyla ele alınmaktadır. İkincisi ise Batı’nın “Büyük Dönüşümü” incelemesini şekillendirmeye katkıda bulunan *“Tarım çağı ve Modern çağ arasındaki ikili ayrımıdır.”*⁸⁶

Hodgson, dünya tarihinde modernlik görüşünü kültürler arası etkileşimden yola çıkarak, bütünleştirici eylem çizgisi gösterecek

⁸⁴ Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, s. 64.

⁸⁵ Hodgson, a.g.e., s. 62.

⁸⁶ Hodgson, a.g.e., s. 530.

şekilde öngörmektedir. Batı tarihine indirgemeyen modernlik değerlendirmesini tarihsel zamanda Batı uygarlığının süreklilikleri değil, kesintileri olduğu hususunda kanaati dikkat çekmektedir. Hatta tarihi düşüncede Avrupa'nın Asya kıtasının önemli bir parçası olduğunu, Rönesans'ın Avrupa'yı büyük medeniyetlerinin kültürel seviyesine taşıdığını iddia etmektedir. Hodgson'a göre:

“Modernlik ateşli silahların 16. yüzyılda ortaya çıkışından başlayarak bütün şehirleşmiş toplumlar boyunca teknik uzmanlaşmanın artan ölçüde yayılmasının sonucudur.”⁸⁷

Batı bölgesindeki kültürel dönüşüm alanlarının iki hadiseyle zirveye ulaştığının altını özellikle çizmektedir: Uzmanlaşmış teknik gelişmeye bağlı olan Sanayi Devrimi ve Fransız Devrimi. Söz konusu hadiselerin doğurduğu eğilimin Doğu ve Müslüman toplumları üzerinde yarattığı yıpratıcı etki Sanayi Devrimi ve Fransız Devrimi'nden sonra üçüncü kuşağın faaliyetinin ana yöntemleriyle sağlandığı açıktır. 1800'lerde Avrupa'nın dünyanın geri kalan bölgeleri üzerinde yarattığı tahakküm üçüncü kuşağın doğrudan doğruya hegemonyasının karakteristik özelliğidir.⁸⁸ Bu çizgide olup bitenler hakkında Hodgson'un tespiti şu şekildedir:

“18. Yüzyıldan itibaren Garp'taki dönüşümün İslam dünyasında göstermekte olabileceği bütün olumlu etkiler olumsuz etkilerce gölgede bırakıldı. Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı, Safevi ve Hint-Timur topraklarında bozulma açıkça kendini gösterdi; olumlu bir durumun yaşandığı yerlerde ise bu yenedünya güçlerinin birer eseri oldu. ...Yüzyılın sonuna gelindiğinde İslam dünyasının toplumsal yapısında birikmiş olan gerilimler, Batı'nın dünya egemenliğini kurmasını takip eden yeni radikal düzenlemelerin yapılmasını zorunlu hale getirdi.”⁸⁹

Sonuç

Batı merkezli uygarlığın oluşturduğu simgesel davranışlar, imgeler ve söylemler geniş ölçekte tarihsel değişim hızını siyasi, ekonomik ve kültürel olarak dünyayı etkileyebilecek şekilde kurgulandığı açıktır. Bir

⁸⁷ Hodgson, a.g.e., s. 153.

⁸⁸ Hodgson, a.g.e., s. 121.

⁸⁹ Marshall G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni: Barut İmparatorlukları ve Modern Zamanlar*, C. 3, çev. Berkay Ersöz, Ankara, 2017, s. 169.

bakıma Avrupamerkezcilik, geçmiş tarihin ve günümüzün yeni tarih yaratma aktivitelerinin somut olarak çalışması ile oluşmaktadır. Tarihin coğrafi bölgelere ve tarihi dönemlere bölünmesi bilimsel olgu sorunu değildir. Aydınlatıcı olduğu ölçüde yanıltıcı olabilecek tarafla da yoruma açık bir varsayım ya da düşünce aracıdır. Tarihte bu sorun bir ölçüde “hegemonya” uygulamalarında ortaya çıkan girişimlerin “ilerici” ve “gerici” karşılaştırmalı kavramların çözümlemesinden ibarettir.

Tarihi uygarlıkların doğuş, yükseliş ve çöküş denklemi içinde geçen hayat döngüsünün var olması her türlü ilerlemenin “zaman-mekân” dâhilinde kesinlikle sürekli olmadığı varsayımı tartışmaya açık bir sorundur. “İlerleme” soyut bir kavram olarak Batı aklının gücüyle toplum özgürlüğünü ve refahını kategorize etmek için kullanılmaktadır. Çizgisel tarih fikriyle özdeşleştirilen “ilerleme” kavramı, Batı üstünlüğünü doğrulamak için bilim ve teknolojiyi belirli bir amaca doğru yöneltmektedir. Bilimle teknolojinin tarihi sürece kazandırdığı “hegemonya” olgusu tutarlı bir şekilde dünya tarihi bağlamına yerleştirilmeye çalışılmaktadır. Çünkü Batı’ya özgü olan “ilerleme” sürecinin diğer toplumlarda yaşanmamasının nedenleri ve eşzamanlı olarak Batı-dışı toplumlarda yaşanan “çöküşün” yarattığı karmaşık bir görüntünün sonuçlarıyla izah etmek sosyal bilimsellik açısından önemlidir.

Batı hegemonyasının Avrupalı kimliğini yeniden tanımlaması için aleni şekilde sömürgeciliğe yönelen özellikleri rasyonel idarecilik yetileriyle değerlendirilmelidir. Ortaçağ’dan başlayan Doğu’ya karşı olumsuz eğilimlerle Avrupa’nın kurgulamaya çalıştığı kimlik oluşturma projesi arasındaki diyalektik görüldüğü kadar yüzeysel değildir. Bu noktada Aydınlanma’nın “güç” olma ayrıcalığını nesnellik açısından görmek ilginçtir. Sürece geniş açıdan bakarsak gerçeklik bilgisine ulaşmak mümkündür. Bir başka deyişle, Doğu ve başta İslam toplumlarına ait kaynakların asimle edilmesi ya da yeniden kurgulanması Batı dünyasının gelişiminde belirleyici olduğu açıktır. Doğu kaynaklarının (düşünce, kurumlar ve teknoloji) 500 – 1800 yılları arasında geri kalmış Batı’ya doğru taşınması İslami köprü üzerinden gerçekleştirilmektedir. Bu tez “dünya tarihi bütünlük” konseptinin temel problematikası olarak Batı hamlelerinden ne anlaşıldığını görmek açısından önemlidir.

Modernitenin doğumuna sebebiyet vermiş büyük kırılmada şartlar ve entelektüel teşebbüsler yeni bir felsefi formasyon üzerinde yükselmektedir. Teknoloji yeniliğin getirdiği “düzenlilik, denetimlilik ve tektiplilik” yasaları “modernitenin” temsil ettiği hegemonya birikimidir. “Avrupamerkezci” görüşte Batı’nın yükselişini simgeleyen modernite olgusu iç dinamiklerin “akılcı yaratıcılığına” bağlanmaktadır. Ancak dünya tarihine bakıldığında modernitenin 19. yüzyıldan itibaren hegemonyaya dayanan emperyal-teritoryal merkezli dünya algısı eşzamanlı bir şekilde “bilgi ve güç”ten kaynaklanan bir faaliyetin göstergesidir. İki yüzyıllık tarihi süre içinde dünyada yaşanan Batı merkezli yıkımlar (Doğu’ya yönelik sömürü hareketleri, I. Dünya Savaşı ve II. Dünya Savaşı) Avrupamerkezciliğin küre çapındaki rolünün kavranabilmesi açısından önemli ipuçları vermektedir.

Bu zemin üzerinde somutlaşan kavram ise “ulus-devlet” modelidir. 19. yüzyılda modern devletin tarih sahnesine çıkışı ile Avrupamerkezciliğe özgü “ulus-devlet” tanımı yeni tarihsel gerçekliğin temelini oluşturmaktadır. Uluslar, etnikler, ailesel yapılar, dilsel ve dinsel farklılıkları bu model içinde yeniden kurgulanmaktadır. Görünüşteki bu çeşitliliğin altında yatan temel eksen iç dinamikler ile dış dinamikler arasındaki diyalektik ilişkilerin modernleşme açısından somutluk kazanmasıdır. Bu ilişkilerden doğan siyasal-ideolojik üstyapı (ulus-devlet olgusu) Aydınlanma felsefesinin zihinsel ürünüdür. Diğer ekseninde ise ekonomik formasyonun temelini oluşturan üretim ilişkileri ile üretici (kapitalizm sistemi) güçleri arasındaki diyalektik açığa çıkmaktadır.

Kaynaklar

Adorno, Theodor W. – Horkheimer, Max, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Çev. Nihat Ülner – Elif Öztarhan Karadoğan. İstanbul, 2014, Kabcacı Yay.

Ağaoğulları, Mehmet Ali (ed.), *Sokrates’ten Jakobenlere: Batı’da Siyasal Düşünceler*, İstanbul, 2015, İletişim Yay.

Alatlı, Alev, *Batı’ya Yön Veren Metinler Kökleri/Orta Çağlar (∞ -1350)*, C. 1. İstanbul, 2010, Melisa Matbaacılık.

Amin, Samir, *Avrupamerkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi*, Çev. Mehmet Sert. İstanbul, 2007, Chiviyazılar Yay.

Anderson, Perry, *Gramsci Hegemonya: Doğu/Batı Sorunu ve Strateji*, Çev.

Tarık Günersel. İstanbul, 1988, Alan Yay.

Buttigieg, Joseph A. (Ed.), *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*, C. 1. Çev. Ekrem Ekici. İstanbul, 2011, Kalkedon Yay.

Buttigieg, Joseph A. (Ed.), *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*, C. 2. Çev. Barış Baysal. İstanbul, 2012, Kalkedon Yay.

Buttigieg, Joseph A. (Ed.), *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*, C. 3. Çev. Barış Baysal. İstanbul, 2012, Kalkedon Yay

Buttigieg, Joseph A. (Ed.), *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*, C. 4. Çev. Barış Baysal. İstanbul, 2014, Kalkedon Yay.

Carr, Edward Hallett, *Tarih Nedir?*, Çev. Misket Gizem Gürtürk. İstanbul, 2002, İletişim Yay.

Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul, 2005, Paradigma Yay.

Copleston, Frederick, *Felsefe Tarihi*, C. 7. Çev. Aziz Yardımlı. İstanbul, 2004, İdea Yay.

Çiğdem, Ahmet, *Aydınlanma Düşüncesi*, İstanbul, 1993, Ağaç Yay.

Çiğdem, Ahmet, *Bir İmkân Olarak Modernite: Weber ve Habermas*, İstanbul, 1997, İletişim Yay.

Foucault, Michel, *Kelimeler ve Şeyler*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul, 2001, İmge Kitabevi.

Foucault, Michel, *Büyük Kapatılma*, Çev. Işık Ergüden-Ferda Keskin. İstanbul, 2011, Ayrıntı Yay.

Foucault, Michel, *Özne ve İktidar*, Çev. Işık Ergüden-Osman Akınhay. İstanbul, 2014, Ayrıntı Yay.

Foucault, Michel, *Bilginin Arkeolojisi*, Çev. Veli Urhan. İstanbul, 2016, Birey Yay.

Giddens, Anthony, *Sosyoloji*, Çev. Zeynep Mercan. İstanbul, 2012, Kırmızı Yay.

Goody, Jack, *Tarih Hırsızlığı*, Çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul, 2012, Türkiye İş Bankası Kültür Yay.

Gollingwood, Robin G., *Tarih Tasarımı*, Çev. Kurtuluş Dinçer. İstanbul, 1990, Ara Yay.

Gramsci, Antonio, *Hapishane Defterleri: Seçmeler*, Çev. Kenan Somer. İstanbul, 1986, Onur Yay.

Hall, Stuart - Lumley, Bob - McLennan, Gregor, *Siyaset ve İdeoloji: Gramsci*, Çev. Sadun Emrealp. Ankara, 1985, Birey ve Toplum Yay.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Tarih Felsefesi*, Çev. Aziz Yardımlı. İstanbul, 2006, İdea Yayınevi.

Herder, J. G. *Another Philosophy of History and Selected Political Writings* (I. D. Evrigenis ve D. Pellerin, Çev.). Indianapolis: Hackett, 2004.

Hobsbawm, Eric, *Devrim Çağı: Avrupa 1789-1848*, Çev. Bahadır Sina Şener. Ankara, 2003, Dost Kitabevi Yay.

Hobson, John M., *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, Çev. Esra Ermert. İstanbul, 2015, Yapı Kredi Yay.

Hodgson, G.S. Marshall, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, Çev. Ahmet Kanlıdere-Ahmet Aydoğan. İstanbul, 2017, Vadi Yay.

Hodgson, G.S. Marshall, *İslam'ın Serüveni: Barut İmparatorlukları ve Modern Zamanlar*, C. 3. Çev. Berkay Ersöz. Ankara, 2017, Phoenix Yay.

İbni Haldun, *Mukaddime*, C. 1, çev. Turan Dursun. Ankara, 1977, Onur Yay.

İggers, Georg G., *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı*, Çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul, 2011, Tarih Vakfı Yurt Yay.

Marx, Karl – Engels, Friedrich, *Alman İdeolojisi*, çev. Olcay Geridönmez – Tonguç Ok, İstanbul, 2018,

Merquior, Jose Guilherme, *Foucault*, Çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul, 1986, Afa Yay.

Nietzsche, Friedrich, *Şen Bilim*, Çev. Ahmet İnam. İstanbul, 2011, Say Yay.

Nietzsche, Friedrich, *Deccal*, Çev. Oruç Aruoba. İstanbul, 2000, Hil Yay.

Özlem, Doğan, *Siyaset, Bilim ve Tarih Bilinci*, İstanbul, 1999, İnkılap Yay.

Özlem, Doğan, *Tarih Felsefesi*, İstanbul, 2012, Notos Kitap Yay.

Russell, Bertrand, *Batı Felsefesi Tarihi: Modern Çağ-Yeni Çağ*, C. 3. Çev. Muammer Sencer. Ankara, 1972, Bilgi Basımevi.

Said, Edward. *Oryantalizm*, Çev. Nezih Uzel. İstanbul, 1998, İrfan Yay.

Swingewood, Alan, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, Çev. Osman Akınhay. İstanbul, 1998, Bilim ve Sanat Yay.

Thomas, D. Peter, *Gramsci Çağı: Felsefe – Hegemonya – Marksizm*, Çev. İlker Akçay – Ekrem Ekici. Ankara, 2010, Dipnot Yay.

Turner, S. Bryan, *Statü*, Çev. Kemal İnal. Ankara, 2000, Doruk Yay.

Turner, S. Bryan, *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, Çev. İbrahim Kapaklıkaya. İstanbul, 2003, Anka Yay.

Turner, S. Bryan, *Marks ve Oryantalizmin Sonu*, Çev. Çağatay Keskinok. Ankara, 1984, Kaynak Yay.

White, Hayden, *Metatarih: Ondokuzuncu Yüzyıl Avrupası'da Tarihsel İmgelem*, Çev. Mehmet Küçük. Ankara, 2008, Dost Kitabevi Yay.

Similarities of the Gryz of the Caucasian Peoples with the Turkish Peoples in the Ethnographic Traditions of Azerbaijan

Nəzirə Şal buzova*

(ORCID: 0000-0003-0454-2977)

Makale Gönderim Tarihi

24.07.2021

Makale Kabul Tarihi

25.09.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Şal buzova, N., "Similarities of the Gryz of the Caucasian peoples with the Turkish peoples in the ethnographic traditions of Azerbaijan", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2021): 817-838.

APA: Şal buzova, N. (2021). Similarities of the Gryz of the Caucasian peoples with the Turkish peoples in the ethnographic traditions of Azerbaijan. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (2) , 817-838.

Abstract

The article provides brief information about the territories, ethnic history and language of the Gryz, the heirs of the Albanian tribes, considered to be the main creators of medieval culture of Azerbaijan, as well as the Caucasus. Later, common traditions with the Turkish peoples were followed in the worldview, mythical imaginations, names and cultures of the Gryz. Thus, both the Turkish peoples and the Caucasian peoples have created a new synthesis in the course of history by combining the system of ancient beliefs with the Islamic way of thinking, and thus have kept their religious worldviews alive to this day in a unique way.

Keywords: Gryz, Turkish, generations, astral and cosmogonic beliefs, customs and traditions.

* Researcher and dissertator of the Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of Archeology and Ethnography, Azerbaijan, nezreshal buzova@gmail.com.

Araştırmacı ve Doktora Öğrencisi, Azerbaycan Ulusal Akademisi Tarih ve Etnografya Enstitüsü, Azerbaycan.

Azərbaycan'daki Kafkasdilli Halklardan Olan Krızların Etnografik Geleneklerinde Türk Halklarıyla Benzerlikleri

Öz

Makale, Azərbaycan'ın, elavə olaraq Kafkazyanın antik və ortaçağ kultürünün ana yaratıcılarından olaraq kabul edilən alban kabilelərinin mirasçılarından olan qızların yaşadıkları alanlar, etnik tarihi və dili hakkında kısa bilgiler vermektedir. Daha sonra qızların dünya görüşü, mitsel tasavvurları, isimleri və kultürlerinde türk halklarıyla ortak gelenekler takip edilmişdir. Böylece hem Türk halkları hem de Kafkas halkları, kadim inanç sistemi ile İslami düşüncəyi birləşdirərək tarihin akışında yeni bir sentez oluşturmuşlar və böylece dini dünya görüşlerini günümüze kadar canlı tutmuşlardır.

Anahtar Kelimələr: Krız, Türk, nesiller, astral və kozmogonik inançlar, gelenek və görenekler.

Introduction

Caucasian, Turkish-speaking, Iranian-speaking tribes living within the borders of Azerbaijan, as part of the Azerbaijani people, have established good working relations and are generally friendly neighbors. They share a long historical period together with little conflict. Like the various peoples living within the borders of Azerbaijan, the Gryz and our relatives, the Czechs, the Aliks, the Haputs, the Yerguks, lived side by side with the Azerbaijani Turkish for centuries and took an active part in the cultural and social life of Azerbaijan. Due to the fact that they live in the heart of Shahdag, the Gryz, Khinaligs and Buduks, grouped in the historical and ethnographic literature as "Shahdag ethnic groups" or "Shahdag peoples", live compactly only in Azerbaijan. The peoples living along the Shahdag plateau of the Greater Caucasus are distinguished as representatives of the Shahdag ethnic group or the Shahdag peoples. Shahdag is located in the territory of Gusar region of Azerbaijan along the Greater Caucasus. Due to its high, lofty, lofty origin, it is called Shah Dag, ie "the king of the mountains", "the highest".

These minority peoples are compactly settled in Guba region, one of the ancient and purest corners of Azerbaijan, in historical villages such as Gryz, Khinalig, Budug, Hapit, located between high mountain

ranges such as Shahdag, Tufandag, Baba mountain, Qibla mountain. Registered in the territory of Azerbaijan. The ancient beliefs, worldviews and traditions of the peoples belonging to the Shahdag ethnic group have been studied and it has been concluded that they share many common features. The cosmological beliefs, cults, symbols, ongons preserved in the names of generations, and similar traditions, give us reason to say that the ties of these peoples go back deep into history. Ongon - a sacred animal and its symbolized figure. Totem. An animal, object or being that is considered sacred and is considered to be descended from its off generation.

About the geographical area inhabited by Gryz: There are many ethnic groups in the Republic of Azerbaijan, regardless of their minority or majority, and there is a common interest among them. Mutual and comparative analysis of these ethnos in the context of all-Azerbaijani culture has a positive effect on the enrichment of national shades, the emergence of ethno cultural ties. Such ethnographic diversity has added a unique color to the spiritual culture of Azerbaijan and formed a common rich culture in the area. A number of ethnos registered in Azerbaijan are considered to be rare. Some of these peoples are registered on the ethno-map of the world only in the territory of Azerbaijan and are compactly settled here. (It should be noted that because of their settlement in the Guba region of Azerbaijan, in the bosom of Shahdag, in the historical and ethnographic literature, the Gryz, Hapits, Czechs, Aliks, Yergujs are known as "Shahdag ethnic groups" or "Shahdag peoples"). The first written information about the Gryz and other Shahdag peoples was given by a Russian officer of German origin, Gerber¹.

Gryz ethnic group: In Azerbaijan, the Gryz live mainly in the Guba-Khachmaz region, which is ethnically and linguistically diverse. Apart from Khinalig village, the majority of Shahdag villagers started to move to Khachmaz, Shabran, Ismayilli, Gabala, Shamakhi, Zardab districts in 1830-1840. XIX century sources show that 39 villages were separated

¹ Gerber, I.G. Description of the countries and peoples along the western shore of the Caspian Sea. 1728 - Moskva, 1958, p.80-82

from Gryz village at different times. In 1870, the migration of the Gryz to the plain area - Mushkur (now Khachmaz) region was accelerated and 58 Gryz villages were formed in the Mushkur region².

The name of the topoformant "oba" formed on the basis of migration is also expressed in the Gryz language as "uba" and means "village", "country". V.V.Radlov also explains the word "village" as a country, family, migration³. Mirali Seyidov notes that "Oba" has a protective spirit, cult, ongon [Seyidov, 1989, p. 267]. In the epos of Kitabi-Dada Gorgud, the heroic epos of the Turkic peoples, "village" is reflected in the form of unity of country, homeland, people⁴. So "village" is a word of Turkmen origin.

About the ethnic history of the Gryz: Gryz, Budug and Khinalig villages located in the hills of Babadag, Tufandagh, Shahdag in Guba region and these ethnic groups living there have passed a long and historical way as a part of the Azerbaijani people as a result of many ethnic processes. As a result of a number of historical events and displacements, some ethnic names have been replaced by current ethnic names. Although they were known by the names of their villages, it was possible to investigate their ethnic identities by the names given to them by themselves and other neighboring peoples. So, we must pay attention to the description of the components in the names of the Gryz peoples. The ethnic self-name of the Gryz is in the form of "qerez" and "qerezler". Another source states that "qqaraz" called themselves "qqarazar" (Gryz), and that the Khinalis called them "hoddad" (hoddud). It is noted that this ethnonym, the meaning of which is unknown to the Khinaligs themselves, means "place of hodd". The Budug people call the Gryz "gerad / gerez", which means "the place of gerez/hers"⁵. According to another source, the Gryz call the buds budugar, the jacks cheger, and the hapits habudar. The haputs

² Mahabbat Pashayeva, Traditions and beliefs of Azerbaijanis, dissertation submitted for the degree of Doctor of History - Baku, 2013. p. 52

³ Radlov, V.V. Experience of Turkish dialects. Volume 1, part 2. St. Petersburg: - 1893. p. 1157

⁴ Hamid Arasli. "Kitabi-Dada Gorgud", Baku: 1978. p. 179

⁵Qamarshah Cavadov, "Minority ethnic groups of Azerbaijan in Astana of the XXI century", Azerbaijan, 18 June 1998. p. 5

refer to the Gryz as harad, the buds as harad, and the aliks as harad ⁶. In the abstract of S.Sadiyev's dissertation "Experience of research of Gryz language" it is noted that with small phonetic changes it is known among Alik and Jack inhabitants, aliks call them horud, Czechs call them herud, and the suffix "ud" is one of the suffixes of Gryz language⁷.

The Gryz language: As noted, the languages of the Haputs and Gryz are linguistically close and form a genetic unit.

Q.V. Topuria also notes that Gerez oykonimi should be considered as the ethnic name of Gryz ⁸. It should be noted that the Gryz call their language "qerez mez or kryisa mez", and their villages "kereze kum or kryisa kum". The key to the explanation of the ethnic origin of the Gryz is related to the fact that the Haputs, the inhabitants of Haput, say "everything" in their names⁹. However, some studies also note that the Gryz are the heirs of the Jigb tribes. Academician Ziya Bunyadov also noted that the Gryz called themselves "jigb" ¹⁰. Jigb is from the Turkish word cegit, which means "brave". Other neighboring nations and Gryz call themselves "brave Gryz". It can be thought that the jigb used here is not a tribe, but a nickname.

General information about Gryz language: According to the genealogical classification of Caucasian languages, Avar, Lezgi, Dargin, Lak Tabasaran, Sahur, Rutul, Budug, and Gryz, grouped under the Dagestan group of Caucasian languages, are related languages and have the same root. The Gryz language and its dialects, included in the Lezgi subgroup of the Dagestan group of the Iberian-Caucasian language family and known as the Shahdag group, played an important role in the history and culture of Azerbaijan. Even from our research in Turkish sources, the two ethnolinguistic languages spoken

⁶Giyasaddin Geybullayev, To the ethnogenesis of Azerbaijanis (historical-ethnographic research, Baku, 1991, p.92.

⁷ Saadiev Shamsaddin. Experience of research of the Gryz language, Baku, 1972, p. 16.

⁸ Giyasaddin Geybullayev, K The origin of crises, DAN Azerbaijan. SSR: 1985, № 3. p.84

⁹ Geybullayev, a.g.m. p.85

¹⁰ History of Azerbaijan, (from ancient times to the XX century): Baku, 2014, p. 23

in Azerbaijan, such as Khinalig, Budug, Gryz and Udi, are included in the Lezgi subgroup ¹¹.

The dialects of Gryz and language analysis: As it is known, Jack, Alik, Yerguc and Haput are considered to be dialects of Gryz and they are related peoples. In addition, only Budug, Khinalig and Gryz from the Shahdag peoples were recorded in the “North-East Caucasus” section of the map of the Caucasus compiled on the basis of 1995-2009 sources, as well as in each of the maps compiled in previous years. Since the main proof of the existence of an ethnic group is language, we would also like to show this similarity by the similarity of words in their vocabulary: **cheese** - nis ^ i (nici) in Gryz, nisi (nisi) in Lezgi, nisu (nisu) in Budug, nusi in Dargin (nusi), nissi in the Sahur language, nisa in the Jamalin language, Jesus in the Udi language; **dog** - khoar (hvar) in Gryz, xu (hu) in Tabasaran, chorus (chorus) in Budug, khoay (xvaj) in Jamalin, xvaa (hvee) in Sahur, xya (xja) in Dargin; pıkra (pykra) in the Udi language and in the Khinalig language; **horn** is in the form of kech / kach in Gryz, karch in budug, karch in lezgi, kkaç / gach in saxur, q'a'ns' in udi, **apple** (jeç) in Gryz, ich (ich) in Lezgi, yeç (jeç) in Budug, e'ss' in Udi language, miç (miç) in Khinalık language, mizç (mizç) in Samalin language, eç (ech) in Sahur language, ghinç / q'inç (glinch) in Dargin language, dilindəivç in Lak language, gech in Avar language, gech, in Tabasaran language viç; **flame** - cha (cha) in Khinalig, mtsa in Abkhaz, - tsa in Gryz, tse in Chechen, tsa in Avar, tsay in Lezgi; **moon** - in the Lezgi language - varz, in the Dargin language - baz, in the Kabardino language - maze, in the Abkhaz language (e) mze, in the Georgian language sermon, **corn** - in the Kabardino language h'e, in the Adyghe language h'e, Chechen / Ingush k'ı / muq , lak- h'a, dargin - muhi, in the Lezgi language - muh ', in the Gryz language - nail, in the Budug language - mux, in the Udi language -mu and so on. The number of such samples can be further increased. The kinship of languages indicates that they have the same root. Historically, as a result of certain social and economic reasons, related dialects, which were separated from one root, gradually developed and led to the

¹¹ Ogurlu Y. Peoples and languages of Dagestan / New idea magazine, p. 2 ISBN: 11308-9412

formation of independent languages that are related to each other ¹². Ikhilov shows that Lezgi, Tabasaran, Rutul, Sahur, Aghuls are peoples with relationship with Khinalig, Udin and Gryz, and at the same time they are the oldest inhabitants of Azerbaijan ¹³.

Similar features of the Gryz in the ethnographic traditions with the Turkish peoples: To some extent, the ancient history, living conditions, life experiences, and beliefs of people who have lived in ceremonies and traditions for thousands of years can be observed. These ceremonies are unique, reflecting the past, spiritual culture and worldview of each nation. In general, there are more similarities than differences between ethnic groups.

The Gryz themselves are consist of different clans and generations. However, there are some tribes whose names reveal interesting facts, especially the antiquity of these peoples and traces of Albanian culture, pre-Islamic beliefs, and show common beliefs and historical ties with the Turkish world. Here, people's cosmogonic, animistic beliefs, totemistic ideas about different animals have shown their impact on people's lives and thoughts. The ancient Azerbaijani tribes in the early Bronze Age associated their creation with animals and plants, including oxen, deer, goats, wolves and trees, and worshiped them as a totem¹⁴.

According to Y.M.Lotman, "whoever can name his ancestors, that nation exists politically"¹⁵. The Kechiyar, Chjabani and Gamay tribes, which are of the Gryz lineage, are one of such tribes. As well as the symbols of sun worship, there were a number of totems. In ancient times, the goat was considered the totem of the sun god on earth. Over time, he became one of the leading participants in mythology and ceremonial games as a real image ¹⁶. Jews, Turkish peoples,

¹² Mammadov N, Akhundov, A.A Introduction to linguistics, Baku, 1966. p. 45

¹³ Ikhilov Mixail. M. On the question of the origin of the peoples of the Lezgin group. Makhachkala,-1969, p. 105

¹⁴ Avsharova İrada. "The symbol of the tree of life in the material and cultural samples of the Bronze Age of Azerbaijan" // Archeology and Ethnography. History and its problems, 2014. № 4, p.288

¹⁵ Lotman Yu.M. The meaning of concepts on modeling end and beginning in artistic texts. Tapry 1966, p. 69-74

¹⁶ Rahimli İlham, History of Azerbaijan theater, Baku, 2005. p. 10

Indians, and Greeks have various beliefs, customs, and rituals related to the image of the goat in the mythical meetings of many ancient peoples.

Symbolism, traditions, and their meaning: As it is said among the Turkish peoples, the goat is a sign of the sun and its heat. In the peoples of the ancient world, the goat was associated with the underworld, the sun and was considered sacred¹⁷. Also, in order to prevent damage to crops during prolonged rains, small wooden dolls with human figures (mostly women) were made to stop the rain, and children sang door-to-door songs despite the rain. This doll is also called "godu" in Gryz, which means the sun god, the sun itself. The godu was wrapped in a red cloth and described as a symbol of the sun.

Al-Albasti, who is associated with shamanic beliefs that the goat is closely related to the sun (fire), is also depicted as a blonde girl, sometimes a goat, who roams alone in a number of Turkish-speaking nations. Its yellow, blonde color probably indicates the connection of "al" with fire and the sun.

It is known that in some ancient peoples, as well as in the chain of Turkish-speaking tribal associations, yellow (red, ocher) color was considered the color of the sun and its earthly attribute wood¹⁸.

(In general, the belief of Al-Albas (ti) -Al wife in the Turkish peoples was imagined in three directions - with water, in the form of an animal (goat, cow, bull) (zoomorphic), an anthromorphic image in human skin.)

We will see other means of qam-shaman so the trace of its name in other Gryz tribes. In general, in the Turkish mythological system, the family is considered to be a part of the heavens, a fire symbol that protects the family hearth and gives life to children, and the fire, which is considered to be a part of the heavens, has the power to protect

¹⁷ Seyidov Mirali. "Summer holiday", Baku, 1990, p. 33

¹⁸ Seyidov Mirali, Thinking about the ancestral roots of the Azerbaijani people, Baku, 1989. p.74

against all kinds of troubles. The cult of fire, which exists in connection with the sun, is also found in the Sumerians¹⁹.

The goat is also a symbol of fertility and spring. Due to the harsh climate in the geographical area where the village of Gryz is located, there is stagnation in the winter, in the spring the villagers return from the winter and begin to farm with the revival of nature. Therefore, on the holiday of Novruz, which has a very ancient history, the kosa represents winter and the goat represents spring, and spring encourages people to work. "Spring Holiday" - Novruz is a holiday celebrated by many peoples, including Lezgins, called "Yaran Suvar". Until recently, the goat-playing ceremony was widespread on this holiday, which lasted from March 21 to April 4. During the spring holiday, goats were decorated and played in the streets so that he could share his courage with everyone²⁰.

Also, on the eve of the spring holiday, the Lezgins would turn to the gods and use the power of words, magic and sorcery to ensure that their efforts were not in vain and to avoid natural disasters.

Among these gods is the war god Tseh, who accompanies national heroes and warriors and protects them from evil forces [internet resource]. In the Gryz language, the goat is also called "tseh" (s'eh), so the totem in the "Goat" lineage is a symbol of the sun, which we consider sacred, the abundance of writing, as well as war. So, one of the heirs of the Albanian tribes living in Azerbaijan, one of the Gryz tribes, the Kechiyer (Goats) tribe, has left traces of the Albanian worldview in its name. These examples also show that the relations between peoples and cultures are committed to the common traditions of all-Azerbaijani culture; the overlap of traditions shows their Albanian roots and the fact that these peoples are the inheritors of a single spiritual culture.

¹⁹ F.Bayat. From the spirit. Folklore and ethnography, 2004, № 3. p. 22

²⁰ Pashayeva, Sahiba,. Common ceremonies in Lezgi and Azerbaijan "Azerbaijani multiculturalism: prospects for the development of religion and language policy". Materials of the international conference: Baku: September 8-9, 2016. p. 168-170

It is a fact that the sun symbols on the villages of Shahdag, as well as the Abu Muslim Mosque, and the names of the tribes represent the sun symbols, is proof that the historical roots of these villages date back to antiquity. A number of rich and ancient traditions of Albanian culture can be clearly seen in the material culture of the Shahdag peoples. It is known that Albanian ethnic groups worship the forces of nature, the sky, the moon and the sun, and there are astral beliefs, certain symbolic signs about the forces of nature, the remains of the Abu Muslim Mosque in Gryz and the walls of the mosque in Khinalig, as well as tombs in Shahdag. The syncretism of belief systems can be seen in the image on the headstone found in the village of Khinalig: The tombstone contains a crescent symbol, Arabic inscriptions, as well as floral and zoomorphic images typical of Albanian headstones. This headstone depicts two birds protecting the tree of life, a bowl of water at the top of the stone, and a tree of life rising above the side of the stone, in addition to the crescent symbol. As can be seen, this plot, which bears traces of traditions and mythical worldviews with very ancient roots related to the tree of life, continued to live in the structure of classical ideologies²¹.

Such beliefs have preserved their influence in the beliefs and traditions of the Shahdag people in various forms. Also, beliefs about the crescent and sun cult found in tombstones as a result of archeological excavations in different regions of Azerbaijan, certain symbolic signs about natural forces, floral and zoomorphic images indicate that the traditions of ethnic groups coincide with the traditions of Azerbaijani Turks and are heirs of a common spiritual culture. gives.

One of the ancient traditions of the Caucasian Albanians is the presence of unnamed tombstones, which we find in the ancient cemeteries in the villages of Khinalig and Gryz. According to the information given in Gryz village, 7 graves are located here. This is one of the arguments showing the antiquity of the village. Also, floral and zoomorphic images were observed in the tombstones of Gryz, as well as other Shahdag villages. As we know, long before the spread of

²¹ Pashayeva Mahabbat, Traces of ancient Albanian tribes in Azerbaijan, Multiculturalism 1 / 2016. p. 86

Christianity and Islam in Azerbaijan, there were sun temples and various monuments of the religion of fire worship. Fire-worship is one of the manifestations of the worship of the Sun, that is, one of its manifestations, which has gained the status of an official religion, with its own rules and rituals²². Although Christianity spread in Caucasian Albania at a very early age, according to the Albanian historian Musa Kalankatli, in the 7th century there were still people among the local population who worshiped ancient gods (Albanian History, I, 14). It is known from the grave monuments which located in different regions of our country, as well as in the territory of Shahdag peoples, that the ancient Albanian ethnoses worshiped the sun, moon and sky, and the heirs of these ethnic groups have preserved a number of rich and ancient cultural traditions. Also, the discovery of crescent and solar-shaped to grave covers from archeological monuments in different regions of our country - Dashkasan, Shamkir, Nakhchivan, Sheki and a

number of other regions - led to the belief in the cult of the Moon and the Sun. Shows that it existed in the third millennium. We are witnessing the traces of the ancient Albanian beliefs of the cult of the Moon and the Sun in the population of the north-western region of Azerbaijan, especially in the Christian traditions of the Udi people. The Udis call Sunday "Sun Day" and watch the sunrise as a family on that day²³. In the middle of summer, the Udi celebrates the Vartivar holiday, which is decorated with cross-shaped ornaments symbolizing the sun from wild flowers, and bears the traces of the ancient Albanian holiday in honor of the Sun²⁴. The ancient Greek scholar Strabo noted at the time that the Albanians worshiped the gods Helios (sun god), Zeus (god of the sky) and Selena (goddess of the moon), a temple near Iberia²⁵. Translated by Musa Yashar Saglam, Dümezil Georges states that the cult of the moon is valid in the beliefs of all Caucasian

²² Yagubgizi Matanat, *Tolerance and multiculturalism in the folklore of Azerbaijan (on the basis of folklore samples of the peoples and ethnic groups living in the Sheki-Zagatala region)*, Baku, 2016. p. 33

²³ Bezhanov M. *Brief information about the village of Vartashen and its inhabitants*, Tiflis, 1892, p. 249

²⁴ Pashayeva, a.g.e., p. 86

²⁵ *Sources on the history of Azerbaijan*, ed. SS Aliyarli – Baku, 1989, p. 18

peoples, and that the name of the moon goddess in the South Caucasus I noticed that it bears a resemblance to the name of the folklore hero Titus²⁶.

However, in fact, the symbols of the cult of the Moon can be found in the mythology and beliefs of many peoples. We see that the remnants of such beliefs are preserved in the culture of the Shahdag peoples, as well as in the names of their descendants.

Like the Kechiyer clan, we see in the description of the Cjabeni tribe that the traces of the Albanian worldview live on in all its vitality. Chjabu, which means purely in Gryz, means yellow (yellowish gray), and heni means bull, ie "yellow bulls". For the cattle-breeding Gryz, of course, the bull was a productive, strong, invincible animal species. In

ancient Azerbaijan, there was a special, native attitude to the bull and deer, which were symbols of spring, goodness and prosperity, and a large number of works of fine art were dedicated to them. It is no coincidence that some games and performances feature the image of a bull.

In the ancient game of kos-kosa, the ideas of abundance, blessing, and hard work for spring were propagated by folk "actors" who acted in the image of a bull and its face mask.

Especially when cattle moved to the plateau, they used goats and oxen in the transportation of goods on difficult mountain roads. The bull was considered to be the main means of transportation among the peoples of the Shahdag group of the Guba district (Khinaligs, Gryzs, Budugs)²⁷. From ancient times, such animals have been considered sacred among the livestock-raising tribes. Both the peoples of the Caucasus and the Turkish tribes, the Huns and the Mongols have always worshiped the bull totem. These facts are proved by the bull paintings on the slopes of Gamigaya, one of the highest peaks of

²⁶ Musa Yashar Sağlam, Georges Dümezil. Mythology of Caucasian peoples. Translator Musa Yaşar Healthy. Ankara, 2000. p. 6

²⁷ Mustafayev A.N. History of material culture of Azerbaijan (typological research on the basis of ethnographic materials), Baku: Baku University, - 2009, p.206

the Lesser Caucasus Mountains and in the rock carvings in Gobustan, which play an important role in the study of the ancient history of the Azerbaijani people. The sanctification and totemization of some animals by many peoples as their ancestors is an event that is still preserved in certain names and beliefs. VI Avdiev writes that bull worship is more widespread in the Caucasus and the East. The reason for this is that it plays an important role in the economy and in the life of the peasant people²⁸.

We see that in the early days, some Turkish tribes worshiped some water, some animals, some celestial bodies, and sometimes all of them.

It is thought that the first part of the Qamaylar (Qamayar) clan, one of the other Gryz clans, is associated with the word gam "shaman". In Musa Kalankatli's "History of Albania", the name of a person in Albanians is mentioned as Gama or Shama. In Azerbaijan, first Christianity and then the spread of Islam weakened the belief in the religion of grief-shaman, and the word grief was able to preserve itself in the names of individuals, tribes or places with some small differences. Although shamanistic views have been forgotten with the adoption of Islam, the preservation of the word gam in the name of one of the Gryz tribes (gamayar, ie gamaylar), as well as the existence of traces of some views on shamanism, rightly suggests that the tribe is associated with grief. Thus, in the article "qam" in the Gryz language" described in separate examples, "qamayı", "qamayu", "qemeyu" "qemeyi"²⁹. It is also clear from the translations such as "lost its prestige", "lost everything", "rusted", "useless".

The word "qam" is still in the name of Gaumata, who rebelled against the Persian rule in Media in the 6th century BC. Gaumata is actually the ancient Persian spelling of the name Gam-ata (shaman

²⁸ Avdiev V.I. The Caucasus and the Ancient East Moscow: Bulletin of the Moscow University 1948. № 4, p. 5

²⁹ Süleymanov Shikhbala, On the word "qam" in the Gryz language, Shafag. - 27 June, 1998,. p.3- 4

father). Gaumati is mentioned in the inscription on Bisutun rock in 521 BC as the head of mags (shamans)³⁰.

In our opinion, the suffix "-ay, -ey", which is the second part of the word "Qamayer", is a suffix added to the words related to the Gryz language. For example: bey-father, dey-mother, milay-uncle, shitay-uncle, kheley-aunt, mey-aunt and so on. As we know, lineages are also an indicator of a patronymic based on the principles of relationship and generation. The suffix -ar, -er at the end is one of the plural suffixes in Gryz. However, the article "About the theonyms of Azerbaijan" shows that Butay, whose root is associated with but, buta, Buddha, whose root is associated with ho // go or qut, Khuday, whose

root is associated with gam (Gambay is actually from here and influenced by folk etymology). It is incorrect to explain this by dividing it into blood and the components "bay") are anthroponyms formed from mythonyms³¹.

It is known that Turkish-speaking peoples call the shaman as qam. Like ancient peoples, the first myths view of Turkish peoples and later stepped side by side and mingled with it, in the center of qam and sham's meeting – stands The Sun, the Moon, and the Stars, in short, the cosmic objects, the World Tree and the zoomorphic ongons. Therefore, the sons of Oguz Kagan were called Sun, Moon, Star, Sea and so on they represented the universe³². Thus, although the ideology of gam-shaman belonged to the Turks, it also spread to the Gryz on the basis of coexistence. Representatives of this tribe live in Gryz village, Gryzdahna, Siberian village of Khachmaz region, Niyazabad, Palchigoba and a number of villages.

Branches - (Budagar) - The meaning of this lineage is purely in Gryz. The element "bu" means "great" in Gryz, for example, words such as "bubey" (great father, - grandfather), budey (great mother, - grandmother), and "dag" is also expressed in Azerbaijani means mountain. The belief in the mountain cult of the Shahdagli, who lived

³⁰ Geybullayev Giyasaddin, *Ancient Turks and Armenia*, Baku, 1992, p. 62

³¹ Adilov M.N. *About Azerbaijani theonyms*, *Science and Life*, - 1987. № 8, -p. 27

³² Seyidov Mirali, *General view of gam-shaman and its sources*, Baku, 1994, p. 32

around Tufan Dag, Qibla Dag and Baba Dag, was a tradition rooted in the ancient beliefs of the Albanian tribes.

In mountain Turkish peoples, arutos-udug is a sacred beginning, a protector, evokes evil and the mountain spirit gives a person good qualities - courage, bravery, shamanism, childish spirit³³.

Through the study of traditions, weddings and mourning ceremonies, various beliefs, to reveal local, specific features, to analyze the traditions and views of other peoples living in the native land along with the Azerbaijani Turks, and on the basis of the analysis

of all-Azerbaijani traditional culture, historical heritage we will try to confirm the existence of deep roots. These similarities in the material and spiritual culture have created conditions for all peoples living in Azerbaijan to become closer to each other.

In the past, the Gryz preferred to be related to each other in the family, which was due to the tribal structure of their origin. However, as mixed marriages are on the rise, it is common for Azerbaijani Turks, as well as other ethnic groups, to marry. Endogamy - that is, in the Shahdag ethnic groups, which prefer to marry relatives from their own tribe, the ortakuzen (between aunt's daughter and aunt's son or cousin and cousin's daughter) and kroskuzen (cousin and aunt's son or cousin's daughter and aunt's daughter) lasted until the periods. According to A.B. Gubatov, this habit is due to the fact that in the past they led a somewhat closed lifestyle³⁴. One of the characteristic features of the wedding ceremony of the Shahdag peoples was the "Bey ceremony" and the custom of "Make a Shah" during this ceremony. The groom is called "bey" in Gryz and the bride is called "sis". In the Guba-Khachmaz region, fresh fruits, mainly apples and pears, were hung on the branches of the Shah, which were decorated in different forms in different regions of Azerbaijan. A fried rooster was hung on the middle vertical branch of Shah.

After the groom's praise, the groom's uncle gave a special reception to the groom. In the "definition of the groom (praise)",

³³ Seyidov Mirali, a.g.e. p.204

³⁴ Gubatov Alakbar, In the family of brotherhood with the people of Azerbaijan. Baku, 1991. p. 29

which is a special stage of the wedding , one of the close relatives placed in front of the groom, handed khoncha with painted eggs, various sweets, as well as a decorated red-rooster hanging from the top. It is clear that the horn is a symbol of greenery, the growth of the rooster, the reproduction. Also, the custom of the Shahdag people to hang a rooster from a branch decorated at weddings is a remnant of the Sun cult. In general, the rooster has a special place in the wedding ceremonies of the minority peoples of the Sheki-Zagatala region as a symbol of the sun and fertility, as it announces the birth of the sun. For example, the Udis sent a fried rooster and 3 eggs to the bride's house, the Avars brought the bride to the groom's house with a live rooster, and so on³⁵ .

After the "groom's definition", the rooster was cut and fried, and the groom was entertained with the participation of the right and left. As can be seen, the traces of the cult of the Sun are also reflected in the ancient household traditions.

This branch is called "dar", which means tree in Kyrgyz. According to ancient beliefs, branch decoration is also a symbol of the tree of life. Therefore, branches that did not bear fruit were not decorated. Although the concept of the tree of life associated with the religious ideas of the Early Bronze Age tribes has lost its original essence, it is still preserved as an attribute in wedding ceremonies. According to LY Sternberg, the Turkic peoples living in Siberia consider the tree as the main factor of their life, and among the religious attributes of shamanism, the beliefs about the tree and the tree occupy a leading place³⁶. Stones or water were thrown at the bride. The custom of throwing water after a walker still lives in Azerbaijan, as well as in other Turkic countries. It is believed that throwing water behind a passenger helps the road to be successful³⁷. Traces of this custom and belief can also be found in the Bilgamish saga.

³⁵ Pashayeva Mahabbat, The ancient land of Azerbaijan is Khinalig . Baku, 2006, p. 19.

³⁶ Sternberg Lev Yakovlevich, Primitive religion in the world of ethnography, Moscow-Leningrad: - 1936, p. 212

³⁷ Shahverdiyev Bakhtiar, Traces of ancient mythical ideas, folklore and some customs of Azerbaijani Turks in the epos "Bilgamis". Folklore Institute of Azerbaijan National Academy of Sciences. p. 32

In Shahdag villages, it is customary to bring the groom to the wedding, especially after the wedding day. Pirs play an important role in various beliefs and traditions in Shahdag villages. The village of Gryz is located in an area rich in pirs, but there is a pir here, and we owe it

to ourselves to provide information about it. Thus, the grave of a Turkish soldier is located in the so-called "Red Pir". According to the villagers, the Turkish soldiers arrived in the time of Gryza Suleyman bey (the only Gryzli bey with the title of bey). Suleyman Bey slaughtered bulls and gave a reception on the occasion of their arrival. A Turkish soldier who took part in the battle died in the area, so the local soldier buried him there. From that day on, the people accepted it as a shrine. During the holidays, like other shrines, the Red Pir is visited and prayers are said for the soul of the soldier.

There is also a horse grave in the village of Gryz, which Kyrgyz people first visit during the holidays. After the horse died after returning to Mecca seven times, the owner of the horse wrapped him in a shroud and buried him in a plain called Surumey in the village. The horse brought its owner three times and then the villagers to Mecca. It should be noted that such a horse grave also exists in Budug village. This horse also took its owner to Mecca, and since it was the only horse that survived, the villagers shrouded the horse and buried it a short distance from its owner's grave. In general, the burial of horses is very common in the Shahdag people. It is also seen that Turkic-speaking peoples built tombs or tombs for famous horses. There are many facts about the custom of burying horses of Altai tribes living in Altai, Kazakhstan and Central Asia. This custom existed in the Scythians, Saks, Massakets, Sarmatians, and later in the Huns and Oghuzs³⁸.

Life cycle practices: There are differences and similarities in mourning customs in Shahdag ethnic groups, as well as wedding customs. This is mainly due

³⁸ Geybullayev G.A From the history of formation of Azerbaijani Turks, Baku,- 1994. p.19

to the fact that they belong to Islam and follow its laws. Mourning traditions are especially noteworthy because they reflect the ancient

beliefs, worldview and spiritual culture of the people. As with the entire Muslim population, in accordance with Islamic tradition, the Qur'an is recited at the funeral and the relatives of the dead are greeted.

Here, as in other regions, it is customary to hold 3, 7, 40, after the funeral. However, in the village of Gryz, as well as in the village of Jack and Alik, no alms were given on the first day, and for three nights the villagers would gather in the huzr house for comfort and bring cooked food. The custom of bringing cooked food to the mourning house is also present in Turkish customs. In Gryz, mourning is called "lohun". Also, after the first Friday, he would slaughter an animal at the place of mourning from the relatives of the mourner and give it to him on Thursday. Everyone who could not attend the mourning would be given a share of the charity and sent home. The relatives and neighbors of the mourner also prepared food in advance at home, took guests from far away places to their homes, gave them ehsan (in Gryz, ehsan is called "novla"), and created conditions for them to stay. For forty days the mullah would come in the morning and evening, pray and recite the yasin. On the fortieth day, the owner of the huzr would bring a pimp and shave the faces and hair of those who kept the pimp, and he would pay for the pimp's labor.

The 52nd day of the deceased is also celebrated in Guba-Khachmaz region. On the 52nd day, as in the 40th ceremony, the Quran was recited, halva was cooked, and alms were given. In addition, on the 52nd day, to appease the spirit of the deceased, the owner of the huzr called a mullah and two or three elders to cut a rooster and cook it. It had to be a rooster for at least a year. A mourning ceremony was held on the 52nd day of the deceased in Gazakh, Sheki-Zagatala region of Azerbaijan. This custom is practiced in many regions of Turkey, even Anatolia³⁹.

Along with the archaic elements of the mythical worldview in funerals, beliefs about death and the hereafter, we see that under the

³⁹ Pashayeva, a.g.e., p. 19

influence of Islam, more and more similarities are formed with the Azerbaijani Turks. In this regard, the role of *pir* and *pir* in the beliefs and worldview of the village community, which exist in the village of Gryz in our past traditions, such as *chillachikharama*, *nazrutma*, and the rituals held in connection with the *pir* are especially noteworthy. The word *çile* in Turkish means suffering. In general, to fall into the trap means to suffer a certain hardship, to gain weight⁴⁰. Forty days passed after the wedding and the birth, and spells were performed to free the bride or child from falling into the chill. A person who has no children, who has no children, who comes from a mourning party (as well as the bride going to the funeral for 40 days) could unknowingly fall into a trance. Based on the information we received during our visit to Shahdag villages, we learned a number of methods of extracting *chilli*. When the baby was forty, they would pour forty spoons of water, recite Surat al-Ikhlâs, and soak the baby in that water. If the child falls forty, the next Wednesday the sick child is dug underground and taken out of another excavated place. Instead, they break eggs by putting eggs, a piece of bread, charcoal and a piece of iron. It is believed that evil spirits avoid bread and metal. In some places, a piece of bread and a metal object (usually scissors in the open position) were always placed under the baby's head⁴¹. Or when a child was forty, they would take soil from the cemetery, add it to the water and soak it in the water, bring a rope from seven houses, wrap it around the child's feet, cut it in the middle and take it out. Although these ideas about primitive religious beliefs have been around for a long time, they are still being fulfilled in a sense. When the child was forty, candles were lit on the edge of the cradle. This custom is called "whistling" in Gryz. It is clear from the proverb about the belief in the number 40, "Man is a guest with forty rooms," that people have a special belief in the magical power of the number 40⁴².

Conclusion - All these similar points allow us to conclude that they have always originated in the same land, in the same tradition and in

⁴⁰ Bunyadova SH.T. Medieval Azerbaijani family, Baku, 2012, p. 141

⁴¹ Geybullayev G.A Family and marriage in Azerbaijanis. (XIX century and early XX century. Part II), Baku,- 1994.p.277

⁴² Kalafat Y., Turkish Folk Beliefs from the Balkans to Greater Turkestan. II. Ankara. 2007, p. 114.

the same worldview. It should be noted that the religious worldviews, beliefs and mythological thoughts of the Turkic peoples, as well as the Shahdag peoples, are not spontaneous, but thoughtful, interconnected, and it is clear from these examples that the Turkic peoples living in Azerbaijan, as well as other ethnic peoples Common traditions with the peoples of the world tell of their ancient historical and ethnogenetic ties. As a result of our research, we are witnessing that, despite the passage of time, many of the beliefs preserved among the peoples have been preserved to this day and are still alive today. Thus, the study of the ancient religious and mythical worldviews of the Shahdag peoples, who are an integral part of the Azerbaijani people, confirmed the existence of deep roots of Azerbaijani spiritual culture, historical heritage, as well as the unbreakable ties between Sumerian-Turkish-Azerbaijani culture.

References

Books

- Araslı H.H. "Kitabi-Dada Gorgud", Baku 1978.
- Bünyadova SH.T. Medieval Azerbaijani family, Baku 2012.
- Georges Dümezil. Mythology of Caucasian peoples. Translator Musa Yaşar Healthy, Ankara 2000.
- Gerber I.G. Description of the countries and peoples along the western shore of the Caspian Sea. 1728 y, Moskva 1958.
- Geybullaev G.A To the ethnogenesis of Azerbaijanis (historical-ethnographic research) , Baku 1991.
- Geybullayev G.A. Ancient Turks and Armenia , Baku 1992.
- Geybullayev G.A Family and marriage in Azerbaijanis. (XIX century and early XX century. Part II), Baku 1994.
- Geybullayev G.A From the history of formation of Azerbaijani Turks, Baku 1994.
- Gubatov A.B. In the family of brotherhood with the people of Azerbaijan, Baku 1991.
- History of Azerbaijan (from ancient times to the XX century), Baku 2014.
- Mammadov N., Akhundov A. A. Introduction to linguistics, Baku-1966.
- Mustafayev A.N. History of material culture of Azerbaijan (typological research on the basis of ethnographic materials), Baku 2009.
- Pashayeva M.T. The ancient land of Azerbaijan is Khinalig, Baku 2006.
- Pashayeva M.T. Traditions and beliefs of Azerbaijanis, Baku 2013.

Radlov V.V. Experience of Turkish dialects, Volume 1, part 2. St. Petersburg 1893.

Rahimli I.A. History of Azerbaijan theater . Baku 2005.

Saadiev Sh.M. Experience of research of the Gryz language, Baku 1972.

Seyidov M.M. "Summer holiday" . Baku 1990.

Seyidov M.M. General view of gam-shaman and its sources , Baku 1994.

Seyidov M.M. Thinking about the ancestral roots of the Azerbaijani people, Baku: 1989.

Sources on the history of Azerbaijan, Baku: BDU, 1989.

Sternberg L.L. Primitive religion in the world of ethnography, Moscow-Leningrad: - 1936.

Yagubgizi M.Y. Tolerance and multiculturalism in the folklore of Azerbaijan (on the basis of folklore samples of the peoples and ethnic groups living in the Sheki-Zagatala region), Baku 2016.

Efendiev O. A. Azerbaijan Safavid state in the XIV century, Baku 1981.

Articles

Adilov M.N. About Azerbaijani theonyms, - Science and Life, - 1987. № 8.

Avdiev V.I. The Caucasus and the Ancient East Moscow: Bulletin of the Moscow University - 1948. № 4.

Avşarova İ.N. "The symbol of the tree of life in the material and cultural samples of the Bronze Age of Azerbaijan" Archeology and Ethnography. History and its problems, - 2014. № 4 .

Bezhanov M. Brief information about the village of Vartashen and its inhabitants. SMOMPK. Tiflis: - 1892. issue. XIV.

F.Bayat. From the spirit. Folklore and ethnography. 2004, № 3.

Pashayeva M.T. Ethnic history and ethnography of Gryzs .Baku: Azerbaijan archeology and ethnography, - 2016, № 1.

Pashayeva M.T. Traces of ancient Albanian tribes in Azerbaijan. Multiculturalism 1 / 2016.

Geybullaev G.A. K The origin of crises . DAN Azerbaijan. SSR: - 1985, № 3.

Ikhilov M.M. On the question of the origin of the peoples of the Lezgin group. - UZ Doug. elephant. AN USSR, general series. наук, кн. 2..Makhachkala: -1969.

Kalafat Y. Turkish Folk Beliefs from the Balkans to Greater Turkestan. II. Ankara. 2007.

Lotman Yu.M. The meaning of concepts on modeling end and beginning in artistic texts. Theses of doc. In the second article on the typology of culture, Summer School on the second modeling system August 16-26. Issue. 1., Tartu, - 1966.

Ogurlu Y. Peoples and languages of Dagestan. New idea magazine, p. 2
ISBN: 11308-9412

Pashaeva M.T. To the ethnic history of "Shahdag peoples". Moscow: Albania Caucasia I. Answer. Ed. AK Alikberov, MS Gadzhiev. IV RAS, - 2015.

Pashayeva S.S. Common ceremonies in Lezgi and Azerbaijan. "Azerbaijani multiculturalism: prospects for the development of religion and language policy". Materials of the international conference: Baku: September 8-9, 2016.

Newspapers:

Cavadov Q.C. Minority ethnic groups of Azerbaijan in Astana of the XXI century . Azerbaijan. - 1998. 18 June.

Süleymanov Ş.Ş. On the word "gam" in the Gryz language. Shafag. - 1998, 27 June.

Internet resource

Yaran suvar- Spring holiday [Electronic resource]. Folklore3 (286) 2015.
URL: samurpress.net/story.php?sid=1464

Kayseri Zincidere Hilâl-i Ahmer Nekahethanesi/Şifa Yurdu'nun Faaliyetleri (1916-1918)

Mustafa Sarı* – Furkan Taşçı**

(ORCID: 0000-0003-0883-1995/ 0000-0002-5493-2036)

Makale Gönderim Tarihi

07.07.2021

Makale Kabul Tarihi

25.09.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Sarı, M., Taşçı, F., “Kayseri Zincidere Hilâl-i Ahmer Nekahethanesi/Şifa Yurdu'nun Faaliyetleri (1916-1918)”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2021): 839-868.

APA: Sarı, M., Taşçı, F. (2021). Kayseri Zincidere Hilâl-i Ahmer Nekahethanesi/Şifa Yurdu'nun Faaliyetleri (1916-1918). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (2) , 839-868.

Öz

I. Dünya Savaşı yıllarında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından yaralı ve hasta askerlere yardım amacıyla hastane, nekahethane şifa yurdu gibi kurumlar açılmıştır. Bu amaçla açılan kurumlardan birisi de, Kafkas Cephesi'ne yakın olan Kayseri'nin Zincidere mahallinde kurulan Zincidere Hilâl-i Ahmer Nekahethanesi/Şifa Yurdu'dur. İlk önce Erzurum'da açılan bu kurum, savaş sırasındaki geri çekilme nedeniyle sırasıyla Erzincan, Kemah ve Kayseri'ye nakledilmiştir. 2.000 yataklı kapasitesiyle bölgenin en büyük sıhî kurumlarından birisi olan Zincidere Nekahethanesi/Şifa Yurdu, askerlerin dışında savaş sırasında memleketlerini terk etmek zorunda kalan mültecilere,

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye, msari@sakarya.edu.tr.

Assoc. Prof. Dr. Sakarya University Faculty of Arts and Sciences Department of History, Turkey.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD T. C. Tarihi Bilim Dalı, furkan.tasci@ogr.sakarya.edu.tr.

MA Student, Sakarya University Institute of Social Sciences Main Discipline of History Discipline of the History of the Republic of Turkey, Turkey.

kimsesiz çocuklara ve bölge insanına hem sıhhî hem de insanî önemli yardımlarda bulunmuştur

Bu çalışmada başta Kızılay Arşivi olmak üzere Osmanlı Arşivi, raporlar ve ikinci el kaynaklar incelenerek bu Zincidere Hilâl-i Ahmer Nekahethanesi/Şifa Yurdu'nun cephe gerisinde sıhhî ve diğer alanlardaki faaliyetleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Kayseri, Zincidere Nekahethanesi/Şifa Yurdu, Kafkas Cephesi

The Activities of Kayseri Zincidere Hilal-i Ahmer (Red Crescent) Convalescence/ Healing Dormitory (1916-1918)

Abstract

During the First World War, institutions like hospitals, convalescence and healing houses were established by the Red Crescent Society to help the wounded and sick soldiers. One of the institutions founded for this purpose was the Zincidere Hilal-i Ahmer Convalescence/Healing House, established in Zincidere, Kayseri, which is close to the Caucasian Front. This institution, first set up in Erzurum, was transferred to Erzincan, Kemah and Kayseri, respectively, due to the withdrawal during the war. Zincidere Hilal-i Ahmer Convalescence/Healing House, one of the largest sanitary institutions in the region with its 2,000-bed capacity, has served not only the soldiers, but also the refugees and orphans who had to leave their homeland during the war and the people of the region, not only in the sanitary field, but also in the humanitarian field.

The aim of this study is to discuss the activities of Zincidere Convalescence/Healing House behind the front by means of the documents from especially the Red Crescent Archive, the Ottoman Archive, reports and related literature.

Keywords: The Ottoman Red Crescent Society, Kayseri, Zincidere Convalescence/Healing House, the Caucasian Front

Giriş

Jean Henry Dunant'ın fikirleriyle ortaya çıkan Salîb-i Ahmer (Kızıllaç), İslam Dünyası'nda Hilâl-i Ahmer olarak adlandırılmıştır. Dunant'ın fikri, savaşta yaralanan ve hastalanan insanların can ve

hukuksal haklarını tarafsız bir yapıyla koruma altına almaktı.¹ Bu fikri hayata geçirmek isteyen Dunant ve arkadaşları, 9 Şubat 1863 tarihinde Cenevre'de toplanan “*Beşler Komitesi*” adıyla bir yapı oluşturmuştu. İlerleyen dönemde “*Uluslararası Yaralılara Yardım Komitesi*” adını alan bu yapı, ilk toplantısını 17 Şubat 1863 yılında yine Cenevre'de gerçekleştirmiştir².

26-29 Ekim 1863 tarihleri arasında Cenevre'de Avrupa'dan 16 ülkenin katılım sağladığı bir konferansla ilk uluslararası adım atılmış oldu.³ 8 Ağustos 1864'de yine 16 devletin katıldığı yeni bir konferansla, ilkyardım teşkilatı, hastaneler ve gönüllü sağlık çalışanları ile sivil halk ve yaralılara yapılacak yardımları içeren 22 Ağustos 1864 tarihli Cenevre Sözleşmesi imzalandı⁴. Böylece Kızılhaç Teşkilatı, resmi olarak kurulmuş oldu ve sözleşmeyi imzalamak için devletlere bir yıl süre tanındı⁵.

Osmanlı Devleti, 5 Temmuz 1865 tarihinde Cenevre Sözleşmesi'ni imzalamıştır⁶. Mekteb-i Tıbbiye Muallimi Dr. Abdullah Bey, Kızılhaç benzeri müessesenin Osmanlı topraklarında da kurulması gerekliliğini görerek girişimlere başlamıştır. Dr. Abdullah Bey, Marko ve Ömer Paşaların da desteği ile 11 Haziran 1868'de “*Asakir-i Berriye ve Bahriye Mecruhine Muavenet Cemiyeti*” adı altında bir teşkilat kurmuştur⁷. Bu cemiyet, Hilâl-i Ahmer'in ilk hali sayılmaktadır.

II. Abdulhamid, yayınladığı bir irade ile cemiyeti kendi himayesine almış ve cemiyetin adının “*Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti*” olduğunu ilan etmiştir. 14 Nisan 1877'de yapılan bir toplantı ile cemiyet resmen

¹ Mesut Çapa, *Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti*, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara 2009, s. 9.

² Hüsnü Ada, *Osmanlı Devletinin Hizmetinde İlk Modern Osmanlı Sivil Toplum Örgütü: Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti (1868-1911)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2011, s. 3.

³ *Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumisi Tarafından 1339 Senesi Hilâl-i Ahmer Meclis-i Umumisine Takdim Edilen (1335- 1338) Dört Senelik Devreye Ait Rapor*, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsi, İstanbul, 1339, s. 282.

⁴ Çapa, *Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti*, s. 10.

⁵ *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi (1329-1331)*, Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekâsi, İstanbul, (t.y), s. 5.

⁶ *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Mecmuası*, 15 Eylül 1337/1921, Sayı: 1, s. 17-18.

⁷ Ada, *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti (1868-1911)*, s. 11-15.

kurulmuştur⁸. Cemiyet, Rusya ile yapılan 1877-1878 savaşlarında faydalı işlerde bulunsa da II. Abdulhamid dönemi boyunca genelde atıl bir vaziyette kalmıştır⁹.

II. Meşrutiyet'in ilanı ve Sadrazam Hakkı İbrahim Paşa'nın çabalarıyla Hilâl-i Ahmer Cemiyeti 20 Nisan 1911 tarihinde düzenlenmiş ve görevine devam etmiştir¹⁰. Cemiyet, bu tarihten itibaren Osmanlı topraklarının hemen hemen her köşesinde şubelerini açmaya başlamıştır. Özellikle I. Dünya Savaşı'nda cemiyetin teşkilatlanma süreci hızlanmıştır.

I. Dünya Savaşı'na kadar Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından Trabzon, İzmir, İzmit gibi önemli vilayetlerde şubeler teşekkül edilmişti. Kayseri'de bulunduğu konum nedeniyle teşekkül edilen önemli şubelerden birisiydi. 1915 Nisan-Mayıs aylarında Belediye Reisi Rifat Bey'in öncülüğünde kurulan bu şubenin yönetim heyetini Tüccar İbrahim Efendi, Meclis-i Umumi Kâtibi Nurullah Efendi, Tüccar Yedekçizade Hüseyin Bey, Tüccar Hafız Ağazade Hayrullah Efendi, Tüccar Katibzade Nuh Efendi ve Tüccar Şişlizade Lütfü Efendi oluşturmaktaydı¹¹. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Kayseri Şubesi böylece faaliyete geçmişti.

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Kayseri ve civarındaki faaliyetleri asıl olarak Erzurum'da bulunan Hilâl-i Ahmer Nekahethanesi'nin Kayseri yakınlarındaki Zincidere'ye taşınması ile başlayacaktır. Nekahet kelime anlamı olarak "hastalıktan sonraki zayıflık", nekahethane ise prevantoryum yani "verem mikrobunu kapmış ama henüz hastalığa yakalanmamış zayıf vücutlu kimselerin vereme yakalanmasını önlemek için bakıldıkları sağlık kurumu" anlamına gelmektedir¹². Buradan anlayacağımız üzere kurumun öncelikli amaçları hasta ve yaralı askerlerin tedavisi ile bölgedeki ve askeriyedeki salgın hastalıklarla

⁸ Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi, s. 27-29.

⁹ Çapa, Kızılay (Hilâl-i Ahmer Cemiyeti), s. 12.

¹⁰ Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi, s. 34-36; Besim Ömer, Hanımefendilere Hilâl-i Ahmer'e Dair Konferans, Ahmet İhsan ve Şürekâsi Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul 1330, s. 20-21.

¹¹ KA, 28/123, lef:1.

¹² Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi, 2013, 960.

mücadele etmektedir. I. Dünya Savaşı sonuna kadar kurumun öncelikli amaçları bunlar olmuştur.

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Mart 1917 yılı içerisinde kurumun ismi “Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdu” olarak değişmiştir. Ancak bu tarihten önce de bazı belgelerde “Şifa Yurdu” ifadesine rastlamak mümkündür. Bunun dışında yine bazı belgelerde “Zincidere Hilâl-i Ahmer Hastanesi” ifadesini görmekteyiz. Bu nedenle bu çalışmada bu kurum için hastane, nekahethane ve şifa yurdu tabirleri kullanılmıştır.

1. Zincidere Hilâl-i Ahmer Nekahethanesi'nin Kurulması ve İlk Faaliyetleri

I. Dünya Savaşı sırasında Kafkas Cephesi'nin de açılması ile birlikte bu cephede bir sıhhî heyetin görevlendirilmesi lüzumu ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, bölgeye bir sıhhî heyeti göndermiş ve bu heyet de Erzurum'da 500 yataklı bir nekahethane açmıştı¹³. Ancak Sarıkamış hareketinin başarısız olması ve Rusların karşı taarruzları durdurulamadığından sıhhî heyet, 100 yataklık ekipman ile birlikte bir sağlık ekibini Erzurum'da bırakarak Erzincan'a çekilmek zorunda kalmıştır¹⁴. Erzincan'da hastane için müsait bir bina olmadığı için süvari kışlasında 3 ay kadar faaliyet göstermiştir¹⁵. Bu arada Rusların Erzurum'u işgali üzerine heyet nekahethaneyi Kemah'a nakletmişti¹⁶. Kemah'ta faaliyete başlayan hastane, kısa bir süre sonra ordu tarafından görülen lüzum üzerine Mayıs 1916 ortalarında Kayseri'ye nakledilme emrini almıştı.

Hastane Sertabibi Burhaneddin Bey, emri alır almaz nakil hazırlıklarına başlamıştı. Mayıs 1916 başlarında hastanenin hasta mevcudu 1.200 civarındaydı. Bunlardan 49'u vefat etmiş, 210 asker taburcu olmuş 49 asker hava değişikliği nedeniyle başka yerlere sevk edilmişti. Nakil sırasındaki zorluklardan dolayı 520 hasta Harput Hastanelerine¹⁷, eşya ve erzakın bir kısmı ise Erzincan Hilâl-i Ahmer

¹³ *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Mecmuası*, (15 Teşrin-i Sani 1337/1921), Sayı:3, s. 61.

¹⁴ Çapa, Kızılay (*Hilâl-i Ahmer Cemiyeti*), s. 82.

¹⁵ Murat Uluğtekin, M. Gül Uluğtekin, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilâl-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1928*, Türk Kızılayı Yayınları, Ankara, 2013, s. 13.

¹⁶ Çapa, Kızılay (*Hilâl-i Ahmer Cemiyeti*), s. 82.

¹⁷ KA, 633/21.

Hastanesi'ne devredilmişti¹⁸. Böylece nakil daha az hasta ve malzeme ile gerçekleşecekti.

Hazırlıkların tamamlanmasıyla beraber Hilâl-i Ahmer Hastanesi, Sertabip Burhaneddin Bey'in başkanlığında memurlar ve hasta askerlerle birlikte 26 Mayıs 1916'da Kemah'tan hareket etmiştir¹⁹. Yol güzergâhı Kemah-Divriği-Sivas-Kayseri olarak belirlenmişti. Divriği'ne ulaşan heyet burada belli bir müddet dinlendikten sonra Sivas'a doğru harekete geçmiştir. Sivas'a ulaşan heyet, buraya gelene kadar ki masrafı olan 7.100 kuruşu kendi kasasından ödemiştir²⁰. Sivas'tan Kayseri'ye heyet, hayvanlarla nakliyyeyi gerçekleştirecekti. Hayvanlar için 514 kuruş harcanması hesaplanmıştı²¹.

Hilâl-i Ahmer Heyeti, toplamda 19-20 günlük bir yolculuğun ardından nihayet 15 Haziran 1916'da Kayseri'ye ulaşmıştır. Burada Hilâl-i Ahmer Hastanesi'nin faaliyet göstermesi için belirlenen Talas-Zincidere köyündeki Amerikan Eytamhanesi, Sertabib Burhaneddin Bey tarafından devralınmıştır²². Kayseri'ye 15 km uzaklıkta olan ve yaklaşık 500 yatak kapasitesine sahip bu eytamhanenin hastane olarak hizmet vermesi Hilâl-i Ahmer Heyeti'nin ciddi bir hazırlık yapması gerekiyordu. Çünkü uzun zamandır boş bir halde bulunan binanın öncelikle tamirata ve daha sonra eşyalarının tamamlanmasına ihtiyaç vardır. Binanın tamirat ve boya işleri hastane görevlileri tarafından yapıldığı için tadilata çok fazla para sarf edilmemiştir. Binanın tadilatı sona erdikten sonra çamaşırhane ve mutfak inşaatı ile meşgul olunmuştur. Daha sonra da eşya tedariki ile ilgilenilmiştir. Ancak Amerikan Mektebi'nden kalan çoğu eşya, heyet buraya gelmeden önce Talas Şifa Yurdu'na verildiğinden, binada sıra haricinde bir şey bulunmamaktaydı. Bu nedenle iş yine hastane görevlilerine düşmüştü. İlk etapta 500 karyola 500 yatak yüzü hazırlanması gerekiyordu.

Burhaneddin Bey, Zincidere'de bulunan Rum metropoliti ile de görüşerek mektepte bulunan 100 karyola ile tabak, kaşık ve kazan gibi eşyaların alınmasını sağlamıştı. Ayrıca kurum marangozları mektepte

¹⁸ KA, 315/18.

¹⁹ KA, 633/24.

²⁰ KA, 402/67.

²¹ KA, 402/61 lef:1.

²² KA, 315/18.

bulunan sıralardan 208 karyola yapmıştı. Bunların dışında, 150 hasta gömleği ve 300 çift çorap tedariki sağlanmıştır. Hastane görevlileri için de 20 takımı kurumca yapılmak üzere 80 takım elbise, 500 çift hasta terliği ve 100 çift yemeni tedarik edilmiştir. Erzak ihtiyacını karşılamak üzere Kayseri'den 6 kuruş 25 paraya et, 60 paraya ekmek ve 31 kuruşa yağ tedariki konusunda anlaşılmıştır. Ayrıca Kayseri'de ve Zincidere bölgesinde bulunması mümkün olmayan odun için Sivas vilayetinde bulunan Aziziye kaymakamlığına müracaat edilmiştir. Yine Sivas'tan 500 bin kıyye odun siparişi kurum tarafından verilmiştir. Bu hummalı hazırlıklardan sonra Sertabip Burhaneddin Bey, 6 Temmuz'da 150 hasta ile faaliyete geçilebileceğini tasarlamağta²³. Hilâl-i Ahmer Zincidere Nekahethanesi'nin hazırlıklarının tamamlanmasında Kayseri Hilâl-i Ahmer Şubesi'nin de yardımları olmuştu. Nekahethanenin eksiklileri farklı kişiler tarafından tamamlanmıştı²⁴.

Hilâl-i Ahmer Zincidere Nekahethanesi, bina hazırlıklarını ve diğer eşya ile malzeme eksikliklerini tamamlarken, diğer taraftan personel eksiklikleri ile de uğraşmaktaydı. Nekahethane İdare Memurluğuna tayin edilen Kenan Bey, 9 Temmuz günü Kayseri'ye gelmişti. Sertabip Burhaneddin Bey, Kenan Bey'e vazifesini devir-teslim ettikten sonra Doktor Mustafa Bey'e sertabip vekâleti görevini vererek, vazifeden ayrılmayı düşünmekteydi. Nitekim Burhaneddin Bey, 9 Temmuz 1916 tarihinde Hilâl-i Ahmer Merkez-i Umumisi'ne gönderdiği bir yazıda, nekahethanenin idari işlerinin düzenlendiğini, yataklarının hazırlandığını ve hasta dâhi kabul edildiğini belirtmişti. Burhaneddin Bey ayrıca nekahethanenin bu noktaya gelmesinde çok büyük gayretleri olan ve bütün işlere vakıf olan Mustafa Bey'in sertababete ve vekilharç muavini olan Kadir Fehmi Efendinin de vekilharçlığa tayinlerini talep etmişti²⁵.

Burhaneddin Bey'in sertabiblik görevinden ayrılmasının üzerine, Zincidere Şifa Yurdu'nun bağlı olduğu III. Ordu Sıhhîye Reisi Tevfik Salim Bey, Hilâl-i Ahmer Merkezi'ne 13 Temmuz 1916 tarihinde bir telgraf göndererek şifa yurdunun tesisin tamamlanması için yeni bir

²³ KA, 315/ 28.

²⁴ BOA, DH.İ.UM.EK. 16/ 78, lef: 2.

²⁵ KA, 315/ 34.

sertabibin sūratle tayin edilerek gönderilmesini istemişti²⁶. Tevfik Bey ayrıca Şifa Yurdu sertabibinin gelene kadar da yurda ambar memurlarından Salih Beyin vekâleten idare etmesini uygun görmüştü²⁷.

Zincidere Şifa Yurdu personelinin en önemli sorunlarından birisi de maaşlarıydı. İdare Memuru Kenan Bey de Seferberlik bidayetinden beri aldığı maaşın kendisine yetmediğini ileri sürerek ve Hilâl-i Ahmer bünyesinde çalışan diğer kişileri örnek göstererek 12 lira olan maaşının 15 liraya çıkarılmasını istemiştir²⁸. Kenan Bey ayrıca Zincidere Nekahathanesi'nin tesisini tamamlamak için 1.000 lira havale istemiştir²⁹.

Bu arada III. Ordu Sihhîye Reisi Tevfik Salim Bey, Zinciderede Hilâl-i Ahmer Nekahethanesinin kapasitesinin 1.000 yatağa çıkarttırılarak, yeni eklenen 500 yatağın sıtmalılar ve frengililere tahsisini uygun görmekteydi. Salim Bey, 22 Ağustos 1916 tarihinde Hilâl-i Ahmer Riyaseti'nden Nekahethane sertabibine bu yönde emir verilmesini istemiştir³⁰. Ancak Eylül ortalarına gelindiğinde hala ek 500 yatağın Zincidere Nekahethanesine gönderilmediği ortaya çıkmıştı. Tevfik Salim Bey, Hilâl-i Ahmer Riyaseti'ne bu kez 17 Eylül'de yeni yazı göndererek bu yatakların acilen gönderilmesini istemiştir³¹.

Eylül 1916 ayı ortalarına doğru Burhaneddin Bey'in yerine nekahethane sertabibi olarak İsmail Hakkı Bey'in atandığı görülmektedir. İsmail Hakkı Bey, Kayseri'ye gelir gelmez Zincidere Nekahethanesinin çok ciddi bir personel sorunu olduğunu görmüştü. İsmail Hakkı Bey'in vazifeye başladığı sıralarda Kayseri Nekahethanesi'nde maaş alan memur ve doktorlar şu şekildeydi:

İsim	Görevi	Maaş – (Kuruş)
Mustafa Efendi	Doktor	1500
İsmail Efendi	İnzibat Zabiti	300

²⁶ KA, 714/ 94.

²⁷ KA, 714/ 88.

²⁸ KA, 315/ 51.

²⁹ KA, 315/ 46.

³⁰ KA, 714/ 87.

³¹ KA, 714/ 80.

Hasibe Hanım	Ser Hasta Bakıcı	300
İbrahim Efendi	Hasta Bakıcı	100
Sait Efendi	Hasta Bakıcı	100
Kadir Efendi	Vekilharç Muavini	100
Osman Efendi	Anbar Memuru	100 ³²

Bu kadar az kişi ile Zincidere Şifa Yurdu'nun hakkıyla vazifesini yapamayacağını gören İsmail Hakkı Bey, yurt için yeni kadro ve maaş taleplerini içeren bir liste hazırlamış ve tasdiki için 21 Eylül 1916 tarihinde Merkez-i Umumi'ye göndermiştir. Bu liste şu şekildedir³³:

İsim	Görevi	Maaş – (Kuruş)
İsmail Hakkı Bey	Sertabib	4.000
Kenan Bey	İdare Memuru	Merkezden alıyor
Mustafa Bey	Doktor	1.500
Ziya Efendi	Eczacı	Merkezden alıyor
Hafız Kadri Efendi	Kâtip	600
Sadık Efendi	Anbar Memuru	600
Kadir Efendi	Vekilharç Muavini	100
Sait Efendi	Kilerci Muavini	300
İsmail Efendi	İnzibat Zabiti	300
Hasibe Hanım	Ser Hastabakıcı	300
İbrahim Efendi	Hastabakıcı	100
Sait Efendi	Hastabakıcı	100
Osman Efendi	Anbar Memuru	100
Yani Efendi	Nezafet Memuru	100

İsmail Hakkı Bey bu listeyi hazırlayıp Hilâl-i Ahmer Riyaseti'ne gönderdikten sonra özellikle doktor ihtiyacı için aynı gün yeni bir yazı daha göndermişti. Bu yazıya göre Zincidere Nekahethanesi, aralarında beş dakika mesafe olan ve 500 kişilik iki binada hizmet görmektedir. Yani Nekahethanenin 1.000 hasta ve nekahet mevcudu bulunmaktadır. İsmail Hakkı Bey'e göre bu iki binadan birisinin sıtma ve frengililere, diğerinin de cilt hastalıkları ve efrenciye mütehasıs olmak üzere en

³² KA, 315/ 58, lef:2

³³ KA, 315/ 58 lef: 2.

az altı doktora ihtiyaç olduğu halde burada Mustafa Efendiden başka bir doktor bulunmamaktadır. Bu nedenle İsmail Hakkı Bey, bir doktorun yeterli olamayacağından her bina için hiç olmazsa ikişer doktor olmak ve birinin cilt hastalıkları ve efrenciye mütehasıs ve bakteriyolog ve bir diğeri de mümkünse dış hastalıklara mütehasısı olmak üzere en az üç doktorun daha tayin edilerek gönderilmesini istemiştir³⁴.

İsmail Hakkı Bey, bu talebinin merkez tarafından karşılanmayacağını ön görmüş olsa gerek, bu yazısından yaklaşık bir hafta sonra Hilâl-i Ahmer Riyaseti'ne bir yazı daha göndererek, bu kez Talas Şifa Yurdu'nun da doktor ihtiyacına değinerek, her iki hastanede de görev yapmak üzere Kayseri'ye 2 doktor gönderilmesi talebinde bulunulmuştur³⁵. Ancak bu talep de hemen karşılanamamıştır.

Bunun üzerine III. Ordu Sıhîye Reisi Tevfik Salim Bey, Zincidere Nekahethanesi'nin mevcudunun eskiden olduğu gibi 500 yataklık bir nekahethane haline koyulmasını ve 250 yatağın yaralıları 250 yatağın da cerrahiye tahsisini uygun görmüştü. Tevfik Salim Bey, ayrıca nekahethanede biri bakteriyolog diğeri operatör olmak üzere iyi doktorlardan olan Osman ve Hayri Beyleri vazifelendirebilecekti. Ayrıca bu iki doktor, Zincidere'deki vazifelerinin dışında Talas Şifa Yurdu'ndaki hastalara da bakabilecekti³⁶. III. Ordunun da araya girmesi ile Kasım ayı başlarında Yüzbaşı Osman Bey ve Operatör Hayri Bey, 1.000 kuruş maaşla görev yapmak üzere Kayseri'ye tayin edilmişlerdir³⁷. Bunun dışında III. Ordu Riyaseti Nekahethanede bir ameliyathanenin kurulmasını da istemiştir. İsmail Hakkı Bey de Hilâl-i Ahmer Merkez-i Umumisinden ameliyathane için gerekli malzemeleri talep etmişti³⁸.

Zincidere Hilâl-i Ahmer Nekahethanesi, kuruluşunu tamamlamaya çalışırken bir taraftan da faaliyetlerini yürütmekteydi. Savaş dolayısıyla o bölgede bulunan muhacirlerin arasında çok sayıda asker şehit aileleri ve öksüzleriyle kimsesiz kadınlar bulunmaktaydı. Kayseri Mutasarrıfı Zekai Bey, Kayseri ve civarında bulunan bu gibi kişilerin Zincidere

³⁴ KA, 315/ 55.

³⁵ KA, 315/ 62.

³⁶ KA, 714/ 78.

³⁷ KA, 315/ 87.

³⁸ KA, 315/ 112.

Nekahethanesinde himaye altına alınarak işlerinin ve elbise ihtiyaçlarının giderilmesi ile tedavilerinin yapılmasını 12 Eylül 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir yazıda talep etmişti³⁹. Dâhiliye Nezareti ise bu talebi uygun görmüş ve gereğinin yapılmasını Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkezinden istemiştir⁴⁰.

Görüldüğü üzere 1916 yılı Mayıs ayında Zincidere'ye taşınan Hilâl-i Ahmer Nekahethanesi kuruluşunu tam olarak ancak 1916 yılı sonlarında tamamlayabilmiştir. Ancak kurum bu süreçte faaliyetlerini de yürütmeye çalışmıştır.

2. Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdunun 1917 ve yılındaki Faaliyetleri

1917 yılı başlarında Hilâl-i Ahmer Kayseri Zincidere Nekahethanesi, dört binada faaliyet göstermeye başlamış ve kapasitesini ise 2.000 yatağa çıkarmıştır. Bu durumun nedeni Kayseri'nin bulunduğu konum ve Kafkasya Cephesi'ne olan yakınlığıydı. Ancak bu kadar hastaya ancak 3 doktor bakmaktaydı. Bunun dışında idare heyeti ise neredeyse yok idi. İdare memuru Kenan Bey, yaptığı işlerinin dışında, muhasiplik, kâtiplik, mubayaa işleri ve hatta karantina işlerine de bakmaktaydı. Ancak Kenan Bey, yatak mevcudu 2.000'e çıkınca artık bu işlere yetişemez olmuştu. Kayseri civarındaki bazı kaza, nahiye ve köylerde nekahethanenin ambarları bulunmaktadır. Oralardan tedarik edilen zahireler, çok ciddi zorluklarla merkeze nakledilmekte ve nekahethane kendi imkânlarıyla değirmenlerde kendisi öğütmektedir. Ekmeği kendi fırınlarında kendileri pişirmektedir. Nekahethane idaresi, bu işler için çeşitli adamlar kullanmaktaydı. Bu alt düzey memurlara yüzer kuruş gibi küçük maaşlar verilerek bu işler yaptırılmaktaydı. Büyük işlerin emanet edildiği bu kişilere pek de güvenilememektedir. Bu nedenle sertabip de merkezdeki işlerini bırakarak zaman zaman köylere bu işleri takip etmek için gitmektedir.

Sertabip İsmail Hakkı Bey, 22 Ocak 1917 tarihinde Hilâl-i Ahmer Riyaseti'ne bir yazı göndererek, nekahethanenin yukarıda zikredilen durumunu ifade ettikten sonra sıhhî işleri için 8 doktora ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. İsmail Hakkı Bey, bunun dışında idari işler için en

³⁹ BOA, DH.İ.UM.EK. 20/ 18, lef: 2.

⁴⁰ BOA, DH.İ.UM.EK. 20/ 18, lef: 1.

azından biri başkâtip olmak üzere hesap ve yazı işlerine vakıf iki kâtip; köylerde mubayaa işleriyle ilgilenecek iki mubayaa memuru; yazı işlerine vakıf bir karantina memuru talep etmiş ve nekahethanede müstahdem olarak kullanılmak üzere 50-60 kişinin vazifelendirilmesini istemiştir⁴¹.

İsmail Hakkı Bey, Zincidere Nekahethanesi çalışanlarına diğer yerlerdeki doktor ve memurlara verildiği gibi erzak verilememekte olduğunu tespit etmişti. Bu durum, çalışanların şevk ve gayretlerini azaltmaktaydı. İsmail Hakkı Bey, 24 Ocak 1917 tarihinde Hilâl-i Ahmer Katib-i Umûmiliği'ne bir yazı göndererek Zincidere Nekahethanesinde kendisinden başka üç tabip olduğunu ve bunlara diğer yerlerdeki muadillerine verildiği gibi erzak verilmesini istemiştir⁴².

Hilâl-i Ahmer Kayseri Zincidere Nekahethanesi, zaman zaman paraya ihtiyaç duymaktaydı. Nitekim İsmail Hakkı Bey, 20 Şubat 1917 tarihinde merkezden acilen 2.000 liralık havale verilmesini istemiştir⁴³. Hilâl-i Ahmer müesseselerinin bir diğer gelir kaynağı ise müzeyyenat (süs) eşyalarının satışlarından elde edilen gelirlerdi. Zincidere Nekahethanesi de bu satışları yapmaktaydı. Bu nedenle Nehakhane Müdürü Kanan Bey, 23 Şubat tarihinde Hilâl-i Ahmer Riyaseti'ne bir telgraf göndererek⁴⁴, farklı renklerde iğne, billur kâğıt baskı, üç hükümdar levhası, köşeli baskı, kalın zincirli bilezik, cüzdan, yüzük sigara tabakası, sigara ağızlığı gibi yaklaşık 500 parça eşya ile birlikte 500 mektup defteri ve 2000 kartpostal talep etmiştir⁴⁵. Bu kadar müzeyyenat eşyasının satışından ciddi miktarda gelirler elde edileceği düşünülmüştü.

Bu arada Zincidere Hilâl-i Ahmer Nekahethanesi adına önemli bir gelişme yaşanmıştı. Sertabip İsmail Hakkı Bey'in 15 Mart 1917 tarihinde Hilâl-i Ahmer Sivas Hastahanesi Sertababeti'ne gönderdiği bir yazıda nekahethanenin isminin Hilâl-i Ahmer Merkezi tarafından "Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdu" olarak değiştirildiği anlaşılmaktadır. Yine bu belgeye göre Zincidere Nekahethanesinin

⁴¹ KA, 315/ 134.

⁴² KA, 315/ 138.

⁴³ KA, 315/ 149.

⁴⁴ KA, 315/ 151.

⁴⁵ KA, 315/ 151, lef: 1.

kapasitesinin 2.000 yatağa kadar çıkarıldığından bahsedilmişti. Bu yatakların yüz tanesi normal hastalıklara, iki yüz ellisi sıtma, iki yüz ellisi cerrahi, bin yatağı ise nekha taburu olarak askeriyeeye ayrılmıştır⁴⁶.

Artan bu kontenjan, personel ihtiyacını da artırmıştır. Bu amaçla göç döneminde Kayseri'ye gelmiş ve kimsesiz kalmış 40 kadar Ermeni kadın, gerekli eğitimleri aldıktan sonra personel ihtiyacını karşılamak için hasta bakıcı olarak vazifelendirilmişlerdir⁴⁷.

Kayseri Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdu'nun Sertabibi İsmail Hakkı Bey'in yerine 19 Haziran 1917 tarihinde Cerrahpaşa Hastahanesi etıbbasından Mehmed Emin Bey tayin olmuştur⁴⁸. Böylece İsmail Hakkı Bey'in yaklaşık 9 ay kadar yürüttüğü vazife sona ermişti.

Kayseri Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdu'nun personel sorunu Mehmet Emin Bey'in sertababetlik döneminde de devam etmişti. Bu dönemde Şifa Yurdunda 20 hastabakıcı hemşire mevcut olup bunlar vaktiyle hükümet marifetiyle alınmış olduklarından maaşsız olarak vazifelerini yerine getirmekteydiler. Ancak ordu hastanelerine maaşı yüksek kadın hasta bakıcı alınması, Şifa Yurdundaki hemşirelerin de peyderpey oraya kaymalarına neden oldu. Bu durumun yurdun sıhhî işlerini felç edeceğini gören Mehmet Emin Bey, Hilâl-i Ahmer Riyaseti'nden Ağustos ayında itibaren her birine aylık bir lira maaş tahsis edilmesini istemiştir⁴⁹.

Personel ihtiyacı sorunlarıyla uğraşan Zincidere Nekahethanesi, bölge halkının sıhhî ihtiyaçlarının yanında Eylül 1917 ayı içerisinde bir Darülaceze'nin açarak burada ihtiyaç sahiplerine günlük olarak yemek dağıtılmasını sağlamıştır⁵⁰. Müessese bunun dışında halkın bireysel ihtiyaçları ile de yakından ilgilenmiştir. Şifa Yurdu tarafından bakımları sağlanmakta olan Bosnalı bir muhacir ailenin sağ ayağı kangren

⁴⁶ KA, 325/ 328.

⁴⁷ Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Yeni Belgeler Işığında Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a*, Türk Kızılayı Derneği Yayınları, Ankara 2020, s. 306.

⁴⁸ KA, 588/ 8.

⁴⁹ KA, 315/ 156.

⁵⁰ KA, 315/ 159.

sebebiyle kesilen kızları için bir protez bacak istenmiştir⁵¹. Bu suretle bir Hilâl-i Ahmer müessesesi şefkat yüzünü göstermekteydi.

Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdu için gerekli ekmeçlik unun devletin belirlediği fiyat ile askeriyeden alınması kararlaştırılmıştı. Ayrıca hastanenin iaşesinde kullanılmak üzere bölgede bir bağ tedarik edilmişti⁵². Bu gibi tedbirlerin dışında Zincidere Şifa Yurdu kışlık ihtiyacı için Kasım 1917 ayı içerisinde Kırşehir'den eşya satın alınması kararlaştırılmıştı⁵³.

Kayseri Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdu'nun diğere bir faaliyeti ise savaş ortamlarında sayıları bir hayli artan kimsesiz çocuklar üzerindeydi. Özellikle Türk ordusu geri çekilirken Ruslar tarafından işgal edilen topraklarda çok sayıda insan evsiz kalmış durumdaydı. Bu insanlar arasında azımsanamayacak sayıda yetim kimsesiz çocuk da bulunmaktaydı. Bölgedeki sağlık kuruluşları da kimsesiz çocuklara sahip çıkmaktaydı. Ordunun emri üzerine Zincidere Şifa Yurdu da yaklaşık 500 yetim çocuk kabul etmiş ve bunları muhafazası altına almıştır. Bu çocuklar son derece bakımsız ve çıplak denecek bir vaziyette hastaneye kabul olmuşlardır. Hilâl-i Ahmer tarafından kimsesiz çocukların her birine üç kat çamaşır, çorap ve fanila tedarik edilmiştir⁵⁴.

Şifa Yurdu'na gelen bu kimsesiz 500 çocuğun bakımı, kurumun personel ihtiyacını daha belirgin bir hale getirmiştir. Şifa Yurdu Sertabibi Mehmet Emin Bey, 500 çocuğa nezaret etmek üzere 13 Kasım 1917 tarihinden itibaren aylık 200 kuruş maaşla bir hemşire vazifelendirmiştir⁵⁵. Bu arada Şifa Yurdu görevlileri, bu çocukların tüm ihtiyaçlarıyla ilgilenmenin yanı sıra bu çocuklara yaşlarına göre çeşitli görevler vererek onların bir zanaat kazanmasını sağlamaya çalışmışlardır⁵⁶.

Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdunun 1917 yılı Mart-Nisan ayından itibaren faaliyetlerin çok fazla olmadığı görülmektedir. Bunun en

⁵¹ KA, 315/ 161.

⁵² KA, 714/ 52.

⁵³ KA, 315/ 158.

⁵⁴ Murat Uluğtekin Gül Uluğtekin, *İcraat Raporları*, s. 14.

⁵⁵ KA, 315/ 160.

⁵⁶ Çapa, Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti, s. 82.

önemli nedeni Mart 1917 tarihinde Rusya'da ihtilalin olması ve Rusya ile Osmanlı Devleti arasında gayr-i resmi bir mütareke durumunun ortaya çıkmasıydı. Bu durum, Mart 1917'den Şubat 1918 tarihine kadar devam edecektir.

3. Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdunun 1918 Yılındaki Faaliyetleri

Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdu'nun 1918 yılı faaliyetlerine geçmeden yurdun personel durumu ile alakalı bilgiler vermek yerinde olacaktır. Nitekim Kızılay Arşivi'nden edinilen bir belgeden Şubat 1918 ayına ait Şifa Yurdunun personel mevcudu ile alakalı detaylı bilgilere ulaşmaktayız. Buna göre Şifa Yurdunun yönetici kadrosu şu şekildedir:

Kayseri Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdu (Görevliler)	
Görev	Adeti
Sertabib Mükellef	1
Tabib Mükellef Yüzbaşı	1
Eczacı Mükellef Mülazım	1
İnzibat Zabiti Mülazımı Sani	1
Mübayaa ve Nakliyat Memuru	1
Anbar Memuru Mükellef	1
Karantina Memuru Nefer	2

Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdu'nun yönetici olarak nitelendirebileceğimiz bu kadrosunda 8 personel görev yapmaktadır. Şifa Yurdu'nun diğer personelleri ise şu şekildedir:

Kayseri Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdu (Diğer Görevliler)	
Görev	Adeti
Çamaşırıcı Kadın	10
Berber(Ücretsiz)	2
Nezafet Memuru	1
Terzi Kadın	5
Ser Hastabakıcı Kadın	2
Aşçı	5
Çamaşırıcı	2
Bahçıvan	2

Marangoz	4
Camcı	2
Şehadetnamesiz Sıhîye Efradı	10
Şubata Mütehassis Yanında Nefer	1
Şehadetnameli Hastabakıcı Efrad	4
Gayri Müsellah Efrad	67
Hırdabil	1
Etöv Memuru	1

Bu görevlilerin yanı sıra Şifa Yurdunda küçük zabıt olarak nitelendirilen 10 başçavuş, 5 onbaşı ve 3 narhçı nefer görev yapmaktadır. Bunun dışında Şifa Yurdu'na ait vesait ve hayvanların listesi şu şekildedir:

Kayseri Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdu (Nakliye Vesaiti ve Hayvanat)	
Görev	Adeti
Yaylı Araba	1
Forgut	9
Kağrı	9
Koşum Hayvanatı	8
Ester(Katır)	1
Öküz	16
Merkep	13
Sütsüz İnek	79
Sütsüz Koyun	50
Sütsüz Keçi	38 ⁵⁷

Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurduna ait yukarıdaki bilgileri edindiğimiz Kızılay Arşivi Belgesine göre 8 yönetici kadrosunda 137 diğer görevlerde olmak üzere 145 personel çalışmaktadır. Bunun dışında 19 nakliye aracı ve 197 hayvan mevcudu bulunmaktadır.

Şubat 1918'de Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdunda 595 hasta ve 59 yaralı toplamda 654 asker bulunmaktaydı. Şubat ayı içinde salgın hastalık sonucu 2 asker vefat etmiştir. 84 asker ise salgına karşı

⁵⁷ KA, 867/ 78.

tedavileri tamamlanarak iyileşmiştir⁵⁸. Yine 20 Şubat 1918 verilerine göre Şifa Yurdu'nda 576 hasta ve 59 yaralı bulunmaktaydı⁵⁹.

Zincidere Şifa Yurdu'nda Mart 1918'de toplam 511 hasta ve 52 yaralı toplam 563 asker bulunmaktadır. Mart sonu itibarıyla hasta sayısı 526 ve yaralı sayısı 35 olup toplam tedavi gören asker sayısı 561 olmuştur. Mart ayı itibarıyla 3 asker salgın sebebiyle vefat etmiştir⁶⁰. Ayrıca tedavi gören bir asker ve bir memur sarı hastalığının etkisiyle "sillirrie (akciğer veremi)" hastalığına yakalanmıştır. Bunun dışında bir asker ve bir memur da yine sarı hastalığı etkisiyle "zatürreye" hastalığına yakalanmıştır⁶¹.

Mayıs 1918'de ise Zincidere Şifa Yurdu'nda toplamda 411 hasta ve 51 yaralı bulunmaktaydı⁶². Yine bu ay içerisinde yurttan tedavi edilen askerlerde, 1 iskorbüt hastalığı, 15 donma, 5 sarı veremi, 1 frengi, 6 fitık, 2 kemik kırılması, 34 yaralı ve 49 sarı hastalığı görülmüştür. Sarı hastalığına yakalanan 49 kişiden ikisi yurttan bakılan kimsesiz çocuklardandır⁶³.

Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdu, 1918 yılı içerisinde de kimsesiz çocukların bakımını sağlamaya devam etmekteydi. Şifa Yurdu'nda bulunan kimsesiz çocukların Şubat 1918 tarihinde durumu şu şekildedir:

Hastane	Geçmiş Aydan Kalan	Du hul	Taburcu	Hastaneye Nakil	Vefat	Mevcut
Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdu Eytam Etfal-i Metruke	387	145	24	32	-	476

⁵⁸ KA, 867/ 84.

⁵⁹ KA, 867/ 81.

⁶⁰ KA, 867/ 86.

⁶¹ KA, 867/ 113.

⁶² KA, 315/ 191, lef:1.

⁶³ KA, 315/ 191, lef:2.

Mevcudu						
Etfali Metrukeden Hasta Mevcudu	9	32	5	-	5	31
Yekûn						507

Bu belgeye göre Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdu bünyesinde Ocak 1918'de 387 yetim çocuğun bulunduğu görülmektedir. Şubat ayında ise 145 çocuk daha şifa yurdunda himaye altına alınmış ve iyileşerek taburcu edilen 24 çocuk, anneleri tarafından alınmıştır⁶⁴. Buna göre şifa yurdu bünyesinde Şubat ayı sonu itibariyle 507 kimsesiz çocuk Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdu bünyesinde barındırılmaktadır.

Sayı olarak Şubat ayında 507'ye kadar ulaşan bu çocukların sayısı sadece birkaç ayda ciddi bir oranda azalma göstermiştir. Mart ayında bu sayı 478⁶⁵, Nisan ayında 296 ve Mayıs ayında 270'e kadar düşecektir⁶⁶. Bu şekilde Şifa Yurdu'nda bulunan çocukların sayıları sadece birkaç ay içinde yarı yarıya düşmüştür.

Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdu, çoğunlukla 2.000 yatağa kadar çıkan kapasitesinin tamamını kullanmaktaydı. Mevcudun bu kadar çok olması yiyecek ihtiyaçlarının karşılamasında sorunlar yaşamasına neden olmuştur. Şifa Yurdu idarecileri bu sorunları aşmak için özellikle cemiyet merkezine farklı zamanlarda hem nakdi hem de erzak talebinde bulunmuştur. Bu amaçla Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdu tarafından 1918 yılı içerisinde 14 Ocak'ta 5.000 lira⁶⁷, 6 Nisan'da 5.000 lira⁶⁸, 24 Mayıs'ta 5.000 lira⁶⁹, 21 Haziran'da 5.000 lira⁷⁰, 22 Ağustos'ta 5.000 lira talebinde bulunulmuştur⁷¹.

⁶⁴ KA, 867/ 80.

⁶⁵ KA, 867/ 113, lef:2.

⁶⁶ KA, 315/ 195.

⁶⁷ KA, 315/ 166.

⁶⁸ KA, 315/ 184.

⁶⁹ KA, 315/ 196.

Zincidere Şifa Yurdu İdaresi, yurttan kalan hastaların günlük kalori ihtiyacını titizlikle karşılamaya çalışmaktaydı. Bu durum Kızılay Arşivi'nden elde edilen bir belgeye de yansımıştır. Bu belgeye göre Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdu'ndaki hastalara günlük olarak verilen yemek ve kalori miktarı şu şekildedir⁷²:

Erzakin Cinsi	Günlük olarak verilen miktar (gram)	Ortaya Çıkan Kalori (adedi)	Muhtevi Olduğu Elyevm Miktarı(gram)
Buğday Unu (ekmek)	300	1071	30,63
Çavdar Unu (ekmek)	300	1056	34,71
Et	300	303	61,87
Yağ	15	118	11
Çorbalık Un	10	35	1
Bulgur	30	105	2,5
Kuru Sebze	125	358	23
Yekûn	-	3.043	153,82

Buna tabloya göre Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdu'nda tedavi görenler için günlük olarak çorba, et, bulgur ve sırasıyla fasulye, mercimek ve patates gibi yiyecekler verilmektedir. Ayrıca yapılan hesap içinde kalori miktarlarının da kayıtlara geçirilmesi kurumda her işin hesaplı bir şekilde yapıldığını gösterir niteliktedir.

Günlük olarak bu ihtiyacı karşılayan kurumun erzak miktarını da sürekli olarak dolu tutması gerektiği anlaşılmaktadır. Bu amaçla sık sık erzak takviyesi alınarak ihtiyaçlar karşılanmaya çalışılmıştır. Şifa Yurdu'nun Eylül 1918 erzak durumu şu şekildedir⁷³:

Eşya	Kilo	Gram
Bulgur	2.503	160
Yağ	1.559	165

⁷⁰ KA, 315/ 202.

⁷¹ KA, 315/ 210.

⁷² KA, 867/ 2.

⁷³ KA, 315/ 212.

Un	63.999	670
Burçak	2.178	00
Tuz	3.772	235
Mahlute (Çavdar ve Buğday)	1.971	00
Buğday	12.187	00
Bulgura katılmış Buğday	4.044	500
Şeker	187	370
Zeytinyağı	81	645
Soda	151	300
Sabun	232	455
Nohut	1.307	750
Fasulye	1.652	625
Mercimek	1485	880
Kuru Bamya	165	990
Bakla	90	200
Çavdar	4428	500
Arpa	20447	500
Saman	6514	00
Kaymak	1597	00

Kayseri Zincidere Şifa Yurdu'nun bu şekilde I. Dünya Savaşı boyunca ordunun hasta ve yaralı askerlerini tedavileri için çaba harcadığını görmekteyiz. Bunun dışında Şifa Yurdu, bölgedeki mülteci ve kimsesiz çocukları himayesi altına almıştır. Kısıtlı imkân ve personel kadrosuyla bu önemli yükü omuzlayan Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdu, görevini eksiksiz olarak yerine getirmeye çalıştığı görülmektedir.

4. Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdu'nun Kapatılması

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, savaş bölgelerinde açtığı bazı hastaneleri kapatma kararı almıştır. Bu kararın alınmasında ki temel etken savaşın bitmesi dolayısıyla bu kurumlara ihtiyaç olmayacağı düşüncesi idi. Bu amaçla kararın alındığı yerlerden biriside Kafkas Cephesine hizmet etmek amacıyla açılan Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdu'dur. Özellikle Talas Şifa Yurdu'nun da bölgede bulunması ve bu hastanenin bölge için

zaruri olmaması savaş bitiminde kapatılması kararı alınmasında etkindir. Bu sebepler, Eylül 1918 sonlarında şifa yurdunun kapatılma kararının alınmasına neden olmuştur. Kurumun kapatılma kararı verildiğinde kasa mevcudu ise 9.227 kuruş 250 paradan ibarettir⁷⁴.

Kapatılma kararı sonrasında Sertabib Operatör Mehmet Emin Bey, 22 Eylül 1918 tarihinde Hilâl-i Ahmer Riyaseti'ne müracaat ederek, kış hazırlıklarının yapıldığı için erzak depolarının dolu olduğunu merkeze bildirmişti. Bunun dışında kurumda görevli olan memurların durumunun ne olacağını da merkeze sormaktaydı⁷⁵.

Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdu'nun kapatılma sürecinde yurttan kalan malzeme ve eşya listesi şu şekildedir⁷⁶:

Eşya	Adeti	Eşya	Adeti
Yatak Kılıfı	1235	Yastık Yüzü	601
Yorgan	1805	Astarlı Uçkur	34
Yastık Kılıfı	1998	Ufak Bohça	33
Yorgan Kılıfı	2117	Hırka	586
Yatak Çarşafı	2552	Masa Örtüsü	110
Don	1257	Ruba	220
Gömlek	1345	Entari	23
Fanila	516	Takye	935
Kaput	324	Yatak	13
Çorap	705	Yastık	9
Battaniye	172	Peştamal	21
Havlu	806	Çadır	5

Tablodan da görüldüğü üzere Zincidere Şifa Yurdu'nda yaklaşık olarak 2.000 hastaya yetecek kadar eşya ve malzeme bulunmaktaydı. Bu süreçte kurumda bulunan hayvanların cinsi ve âdeti şu şekildedir⁷⁷:

Hayvan	Adeti	Hayvan	Adeti
Siğir	232	Kuzu	15
Keçi	54	Dana	10

⁷⁴ Uluğtekin ve G. Uluğtekin, *İcraat Raporları*, s.646.

⁷⁵ KA, 315/ 232.

⁷⁶ KA, 315/ 212.

⁷⁷ KA, 315/ 215.

Koyun	1099	At	4
Oğlak	11	Merkep	11

Zincidere Şifa Yurdu İdaresi, yukarıda görüldüğü üzere elindeki malzeme, eşya ve erzakın envanterini çıkarmaktaydı. Bu arada kurumda bulunan tıbbi araç ve gereçlerin tamamı Talas Şifa Yurdu'na devredilmiştir. Ayrıca bölgede bulunan bazı kurumların Şifa Yurdu'nun kapatılma sürecinde yurttan erzak ve malzeme alma niyetinde bulduklarını görmekteyiz. Örneğin Zincidere'de bulunan Küçük Zabit Mektebi Müdürü İbrahim Bey, Şifa Yurduna ait erzak, kuru sebze, odun ve soba gibi malzemelerin bir kısmını kendi kurumlarına verilmesi için müracaata bulunmuştu⁷⁸. Bu şekilde Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdu'nun malzeme, erzak ve tüm eşyalarının devri sağlanarak kapatılma işlemleri tamamlanmaya çalışılmıştır.

Zincidere Şifa Yurdu'nun kapatılmasıyla ilgili diğer önemli bir meselede kurumda görev yapanların durumlarının ne olacağı ile alakalıydı. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkezi, kurumdaki tüm memurların İstanbul'a getirilerek buradaki hastanelerde göreve başlayacaklarını Şifa Yurdu idarecilerine bildirilmiştir. Ancak bu kez de Sertabip Mehmet Emin Bey, 3 Ekim'de Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Riyaseti'ne gönderdiği yazıda hemşirelik eğitimi verilerek Şifa Yurdu'nda çalıştırılan 20 kadar sahipsiz Ermeni kadının İstanbul'a getirilmelerinde her hangi bir sakınca olup olmadığını sormaktaydı⁷⁹. Merkezden gelen cevap olumlu idi. Ermeni kadınlar, İstanbul'a getirilecekler ve diğer memurlar gibi orada bulunan hastanelerde göreve başlatılacaklardı⁸⁰. Tabi burada Ermeni kadınların da isteği göz önünde tutulacaktı⁸¹.

Zincidere Şifa Yurdu'nun kapatılması sürecinde diğer bir mesele ise mevcut hasta ve kimsesiz çocukların durumu idi. Şifa Yurdunda bulunan mevcut hastalar, peyderpey Merkez Hastanesine nakledilmişlerdir⁸². Bunun dışında yurttan bulunan 200'den biraz fazla olan kimsesiz çocuklar, Talas Şifa Yurdu'na nakledilmişlerdir⁸³. Bu

⁷⁸ KA, 315/ 214.

⁷⁹ KA, 315/ 213.

⁸⁰ *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Mecmuası*, (15 Teşrin-i Sani 1337-1921), Sayı:3, s. 63.

⁸¹ Murat Uluğtekin Gül Uluğtekin, *İcraat Raporları*, 14.

⁸² KA, 315/ 222.

⁸³ Akgün ve Uluğtekin, *Yeni Belgeler Işığında Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a*, s. 307.

şekilde Şifa Yurdundaki hasta ve kimsesiz çocuklar diğer kurumlara gönderilirken, erzak ve malzeme sorunu hala devam etmekteydi. Nitekim 9 Aralık 1918 tarihinde hasta kimsenin kalmadığını cemiyetin merkezine bildiren Mehmet Emin Bey, külliyetli bir şekilde kalan eşya ve erzak hakkındaki gerekli talimatın bir an önce verilmesini istemiş ve “*Ereğli’ye nakliyata başlayalım mı?*” şeklinde soru yöneltmiştir⁸⁴. İlerleyen günlerde erzakın ve malzemenin bir kısmı çevredeki kurumlara verilmiş, kalan kısmı ise satışa çıkarılmıştır⁸⁵.

Yine kurumun kapatılma ve İstanbul’a gitme durumunun memurların ailelerini de ilgilendirmekte olduğunu görmekteyiz. İstanbul’a gidecek olan kafileye dahil olan memurların aileleri ile ilgili bilgilerde merkeze verilerek sivil yolcu sayısı belirlenmeye çalışılmaktadır⁸⁶. Aralık ayı başına geldiğimizde ise Mehmet Emin Bey tüm hazırlıkların tamamlandığını, kurumun kapatılması ile ilgili tüm işlerin tamamlandığını belirterek 10 Aralık 1918 tarihinde, şifa yurdu doktorları, memurları ve aileleri ile 20 kadar Ermeni sähipsiz kadının Kayseri’den yola çıkarak İstanbul’a geleceğini bildirmişti⁸⁷.

Bu şekilde 1916 yılının sonlarında doğu bölgesindeki Rus işgalleri sebebiyle Kemah’tan Kayseri’ye taşınan ve savaşın devam ettiği dönemde yaklaşık 2 yıl faaliyette olan Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdu 1918 yılının sonlarında ihtiyaç kalmadığı düşüncesiyle kapatılmıştır. Şifa Yurdu’nun kapatılmasıyla birlikte Kayseri Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin de faaliyetlerine bir süreliğine ara verildiği görülmektedir.

Sonuç

I. Dünya Savaşı’nın zor şartları altında görev yapmaya çalışan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, savaş için stratejik öneme sahip bölgelerde hastane, nekahethane, şifa yurdu gibi sıhhî kurumlara faaliyet göstermiştir. Açılan bu kurumlar sayesinde ölümler azalmış, yaralılar ve hastalar daha erken iyileştirilmiş ve bulaşıcı hastalıkların yayılması önlenmeye çalışılmıştır. Bu kurumlardan biriside Kayseri’de bulunan Zincidere

⁸⁴ KA, 315/ 215.

⁸⁵ KA, 315/ 230.

⁸⁶ KA, 315/ 224.

⁸⁷ KA, 315/ 231.

Nekahethanesi olmuştur. Kurum savaşın ilerleyen zamanlarında ordunun aldığı kararla nekahethane olarak başladığı görevine bir Şifa Yurdu olarak devam etmiştir.

Kafkas cephesinde önemli mücadeleler gösteren Türk kuvvetlerinin hasta ve yaralıları bölgeye nispeten yakın olan ve Kayseri’de bulunan Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdu’nda tedavi edilmişlerdir. III. Ordu komutasında olan kurum, Kafkas cephesinin tüm sihhî faaliyetlerinin önemli bir merkezi olmuştur. İlk başlarda 500 yatak kapasitesi ile kurulan Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdu’nun ilerleyen zamanlarda kapasiteni 2.000 yatağa çıkarmıştır. Bu durum Dünya Savaşı için ne denli önemli bir görevi üstlendiğini göstermektedir.

Kayseri Zincidere’de Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdu’nun diğer bir önemli faaliyeti ise savaşın sayılarını bir hayli artırdığı kimsesiz çocuklardı. Ordunun emri üzerine Zincidere Şifa Yurdu da yaklaşık 500 yetim çocuk kabul etmiş ve bunları muhafazası altına almıştır. Kurum kapanıncaya kadar bu çocukların muhafazası ile ilgilenmiştir. Şifa Yurdu’nun dâhil olduğu önemli bir vakia ise kimsesiz kalan 40 kadar Ermeni kadının, gerekli eğitimleri aldıktan sonra personel ihtiyacını karşılamak için şifa yurdunda hastabakıcı olarak görevlendirilmeleridir. Bu kadınlara kurumun kapatılma kararı sonrasında, eğer isterlerse İstanbul’daki hastanelerde görev yapma imkânı verilmiştir.

Son olarak Kayseri Zincidere Hilâl-i Ahmer Şifa Yurdu, I. Dünya Savaşı süresince cephede ve cephe gerisinde önemli hizmetlerde bulunmuştur. Kurumun hizmetleri sadece askeri ve sihhî anlamda kalmamış ve insani vazifeler de takdire şayan bir şekilde yerine getirilmiştir. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin diğer kurumları da aynı şekilde hizmet verdiği için halkın büyük teveccühünü kazandığı görülmektedir. Bu suretle Cemiyet, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş sürecinde en büyük sivil toplum kuruluşu olma özelliğini kazanmıştır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Kızılay Arşivi (KA)

SALT Araştırma, Harika-Kemali Söylemezoğlu Arşivi

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sürelî Yayınlar

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Mecmuası

Raporlar ve Salnamalar

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi (1329-1331), Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, (t.y).

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilâl-i Ahmer İcraat Raporları (1914-1928), Yay. Haz. Murat Uluğtekin, M. Gül Uluğtekin, Türk Kızılayı Yayınları, Ankara, 2013.

Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumisi Tarafından 1339 Senesi Hilâl-i Ahmer Meclis-i Umumisine Takdim Edilen (1335- 1338) Dört Senelik Devreye Ait Rapor, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, 1339.

Kitap, Makale ve Tezler

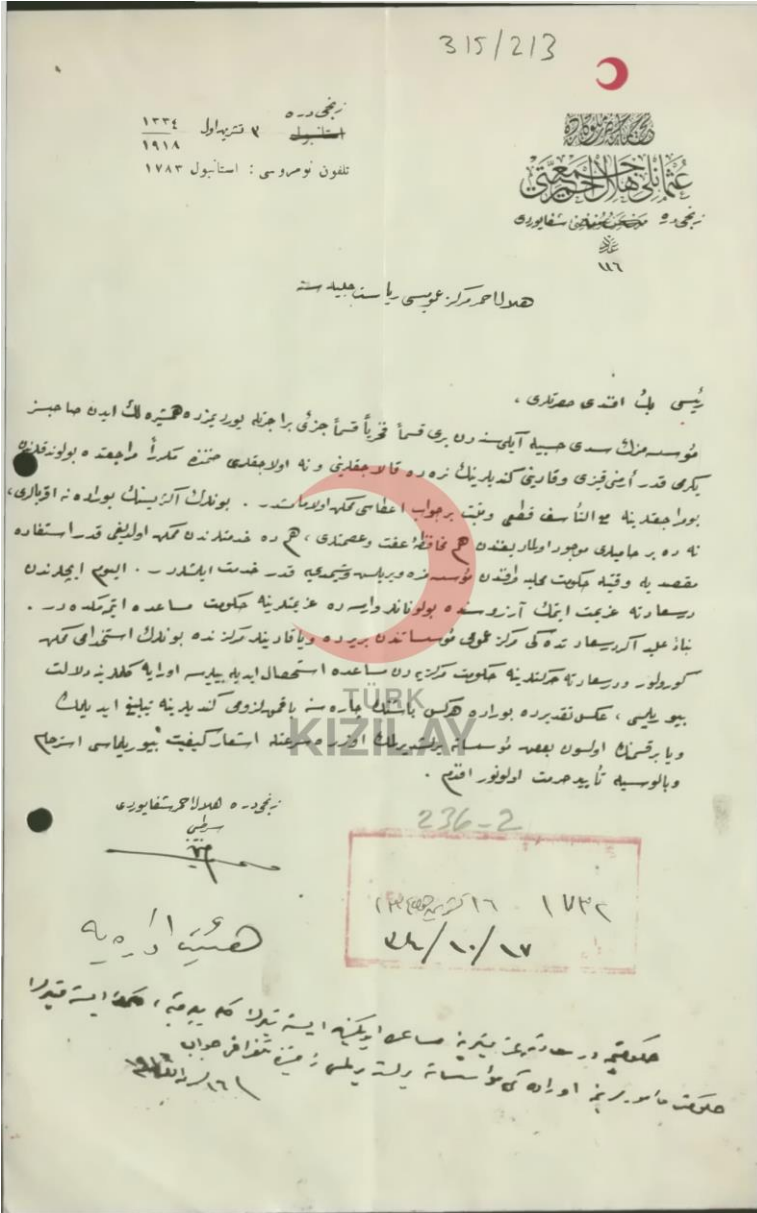
Ada, Hüsnü, *Osmanlı Devletinin Hizmetinde İlk Modern Osmanlı Sivil Toplum Örgütü: Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti (1868-1911)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2011.

Akgün, Seçil Karal- Uluğtekin, Murat, *Yeni Belgeler Işığında Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a*, Türk Kızılayı Derneği Yayınları, Ankara 2020.

Besim Ömer, *Hanımefendilere Hilâl-i Ahmer'e Dair Konferans*, Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul 1330.

Çapa, Mesut, *Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti*, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara 2009.

Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, 2013.

EK-4) Zincidere Şifa Yurdu'nda hastabakıcı olarak çalışan 20 kadar kimsesiz Ermeni kadının durumu (KA, 315/213)

Ek-5) Zincidere Nekahethanesi/Şifa Yurdu'na dönüştürülecek olan Zincidere Karyesi Amerikan Eytamhanesi (SALT Araştırma, Harika-Kemali Söylemezoğlu Arşivi
<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/99214>)

Geçmişten Günümüze Gölpazarı Düğün Adetleri

Hasan Taşçı*

(ORCID: 0000-0002-1491-8782)

Makale Gönderim Tarihi

17.05.2021

Makale Kabul Tarihi

25.09.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Taşçı, H., "Geçmişten Günümüze Gölpazarı Düğün Adetleri", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2021): 869-913.

APA: Taşçı, H. (2021). Geçmişten Günümüze Gölpazarı Düğün Adetleri. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (2) , 869-913.

Öz

Bilecik iline bağlı Gölpazarı ilçesi, tarih boyunca çok önemli bir bölgede yer almasına rağmen zamanla ana geçiş güzergâhlarından uzak kalmanın da azizliği ile Bilecik ilinin Sakarya Nehri havzası kenarındaki diğer ilçelere göre içine kapalı bir ilçe durumuna düşmüş ve giderek gözden uzaklaşmıştır. Oldukça kalabalık dağ köylerinin meydana getirdiği bu ufak coğrafya, içinde barındırdığı yaşama ait kendi kültürünü korumasını bilmesine rağmen son yıllarda köylerden ilçeye, ilçeden büyükşehirlere yapılan göçler halk kültürünün unutulmasına neden olmaktadır. Gölpazarı ve yöresi, ilçe ve köyleriyle geçmişten günümüze çok farklı halk kültürünü barındırır. Öyle ki aralarında birkaç km mesafe olan köylerin ağız farkından tutun kadınlarının giydikleri urbalarda bile farklılıklar dikkat çekicidir. Bu farklılıklar günümüze kadar detaylı olarak araştırılmamış, araştırmalar birkaç çalışma ile sınırlı kalmıştır. Bu çalışma ile ilgili boşluğun doldurulmasına katkıda bulunulması hedeflenmektedir.

* Araştırmacı, Türkiye, tascihsn@yahoo.com
Researcher, Turkey.

Anahtar Kelimeler: Gölpazarı, Düğün, Adet, Gelenek

Gölpazarı Wedding Customs from Past to Present

Abstract

Although Gölpazarı district of Bilecik province has been located in a very important region throughout history, it has become an introverted district compared to other districts on the edge of the Sakarya River basin of Bilecik province, and has gradually become out of sight, due to the dignity of staying away from the main transit routes. Although this small geography, which is formed by very crowded mountain villages, knows how to protect its own culture of the life it contains, migrations from villages to districts and from districts to metropolitan cities in recent years cause folk culture to be forgotten. Gölpazarı and its region, with its districts and villages, contain very different folk cultures from the past to the present. The differences are striking, from the dialect difference between the villages that are a few kilometers apart, even in the robes worn by the women. These differences have not been investigated in detail until today, and research has been limited to a few studies. It is aimed to contribute to filling the gap in the study.

Keywords: Gölpazarı, Wedding, Custom, Tradition.

Giriş

Günümüze kadar Gölpazarı üzerine yapılan araştırmalar, Nedim Göknil, Muzaffer Sarısözen, Muzaffer Batur ve Şükrü Elçin tarafından 1943, 1949, 1958 ila 1965 yılları arasında yapılmış, elde edilen bilgiler kitap ya da dergilerde makale olarak yayınlanmıştır. Gölpazarı üzerine yazılan İlk tez çalışması ise 1947 yılında Semiha Müftüoğlu tarafından kaleme alınan “Gölpazarı İlçesinin Monografyası” isimli çalışmadır.¹

Nedim Göknil, 1943 yılında yaptığı Bilecik ve Edremit bölgeleri gezisinde Kasımlar köyüne ayrı yer vermiştir.²

¹ Müftüoğlu, Semiha, *Gölpazarı İlçesinin Monografyası Bitirme Tezi*, İstanbul 1947.

² Göknil, Nedim, “*Garbi Anadolu Köy Monoğrafileri Bilecik ve Edremit Bölgeleri*”, *Sosyoloji Dergisi*, 2 (2) (1943), s. 312-357.

1949 yılının 18-19 Temmuz ayında ilçeye iki günlük ziyarette bulunan Muzaffer Sarısözen, bölgeye ait türküleri derleyerek kayıt altına almıştır.³

Gölpazarı ve bölgesi üzerine en kapsamlı çalışma Muzaffer Batur tarafından yapılmıştır. Muzaffer Batur, 1957-1967 yılları arasında müteakip defalar Gölpazarı ilçesi ve köylerini gezerek “Gölpazarı halk kültürünü” incelemiş ve bu incelemelerden elde ettiği bilgileri “Türk Folklor Araştırmaları Dergisi’nin çeşitli sayılarında bir seri makale halinde yayınlamıştır. Ünlü Halkbilimcimiz Şükrü Elçin, Gölpazarı ve köylerinden derlediği 691 adet bilmeceyi “Gölpazarı Bilmeceleri” ismi altında kitaplaştırarak literatüre kazandırmıştır.⁴

2000’li yıllara gelindiğinde ise Üyük Köyü ile ilgili “Üyük köyünün Sosyo Kültürel Yapısı”⁵ ve “Antropolojik Açıdan Üyük Köyüne Bir Bakış”⁶ isimli iki adet lisans çalışması yapıldığına müşahede etmekteyiz.

Gölpazarı ve bölgesi ile ilgili bahsi geçen çalışmalar haricinde yöreye ait Halk Bilimi ile ilgili bilgiler maalesef İlçe yıllıkları ve birkaç makale haricinde detaylı olarak kayıt altına alınmamış, son yıllarda yapılan Tez çalışmaları ise tek bir köy ile sınırlı kaldığından Gölpazarı Halk Kültürü tam olarak aktarılamamıştır.

Yöreye ait halk kültürü ile ilgili bilgilere genelde Bilecik ve yöresi ile ilgili kaynaklarda bulunan paragrafların satır aralarından, kısıtlı sayıdaki monografik çalışmalardan ve son zamanlarda hazırlanan nadir Tez çalışmalarından ulaşılabilmektedir. Bu çalışmada ki gayemiz il ve ilçe yıllıklarının satır aralarında geçen ifadeleri bir araya toplayarak konuya ilgi duyanlara hem kılavuzluk etmek en önemlisi de yöre kültürünün unutulup giden değerlerini muhafaza etmektir.

³ Kaya Celal Volkan, *Ankara Devlet Konservatuvarı'nın halk müziği alan araştırmaları kataloğu Onaylı Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 2014.

⁴ Elçin, Şükrü, “*Gölpazarı Bilmeceleri*”, Türk Kültürü Araştırmaları 2/1-Ankara 1965, s. 68-160.

⁵ Çamur, Deniz, *Üyük Köyü Sosyo- Kültürel Yapısı Lisans Çalışması*, İstanbul 2000, s. 1-342.

⁶ Ayan, Yasemin, *Antropolojik Açıdan Üyük Köyü'ne Bir Bakış Lisans Bitirme Çalışması*, İstanbul 2000, s. 1-376.

Bu çalışmada Gölpazarı düğün adetleri iki grupta değerlendirilecektir. İlk grup ilçe merkezi ve yakın çevresinde bulunan köy adetlerini ihtiva ederken, ikinci grupta ilçenin doğusunda bulunan köyler ele alınacaktır.

Gölpazarı Düğün Adetleri (İlçe Merkezi ve Yakın Köyler)

Gölpazarı'nda Günlük Kıyafet

Semiha Müftüoğlu, 1947 yılında hazırladığı lisans bitirme çalışmasında Gölpazarı ve yöresinde kullanılan günlük kıyafetler hakkında şöyle bilgi aktarır.

“Kasaba ve köylerde giyim birbirine benzemez. Kasabanın memur ve münevver sayılan sınıfı ile yerli halkın giyimi arasında bariz farklılıklar vardır. Memur ve münevver sayılan kasabadaki erkekler, kostüm, palto, pardösü, şapka giymektedirler. Kadınlar ise entari, manto giyerler. Başlarına da eşarp veya şapka giyerler. Yerli sayılan kadınlar siyah satenden yapılmış, manto biçiminde bir yeldirme ve başlarına da beyaz bir örtü örterler. Ayaklarına da (yemeni) tabir edilen kundura giyerler. Yine aynı kumaştan yapılmış bir ceket giymektedirler. Köylerde ise; kadınlar (Bedi) kendilerinin pamuk ipliğinden dokumuş oldukları kumaşlardan (3 etek) tabir edilen entari giyerler. Alt kısmına da şalvar, üste de (delme) denilen ceket giyerler. Diğer bazı köylerde yine kendilerinin dokuyup sonradan siyaha boyadıkları kumaşlardan (kirlik) tabir edilen önü açık yeldirmeyle bir önlük giyer başlarına da beyaz bir örtü örterler. İç kısımlarına da şalvar ve entari giyerler. Bütün köylerde erkekler; sırtlarına bir ceket ile dar paçalı külotumsu pantolon giyer başlarına da kasket giymektedirler. Ayaklarına evde kadınların el ile ördükleri yün çorap ve yemeni ile bazen çarık giyerler. Bazı köylüler bellerine renkli kuşak da bağlarlar. Köylüler giydikleri iç çamaşırlarını kendi el tezgâhlarında dokumaktadırlar. Çamaşırlar el ile dikilir ve çok basittir.”⁷

Oyunlar

Çiftetelli, karşılama, oğlan adın İsmail, zeybek, Cezayir, yayla ve Kralın Kızı.⁸

Yemekler

⁷ Müftüoğlu, a.g.t, s. 20, 21.

⁸ İlçe Tertip Komitesi, *Gölpazarı İlçe Yıllığı*, İstanbul, 1987, s. 20-21.

Nohutlu mantı, yaprak sarması, gözleme, katmer (yoksa yerine yufka), hodalak, bükme, kömme, paralı, hoşmerim, keşkek (yoksa yerine etli nohutlu bulgur pilavı), gusgus ve baklava.

Yerel Çalgılar

Gölpazarı ve çevresinde mahalli sanatçıların kulanmış oldukları saz aletleri genelde, klarnet, cümbüş, davul, darbuka ve kemandır.

Giyim Kuşam

- Yeni gelin ve kızlar “Bindallı” denilen gümüş ya da yıldız işlemeli kadife giysi giyerler. Başlarına kırmızı, üzeri beyaz pullu örtmeler örterler. Ayrıca bütün köylerde gelini almaya giden dünürücü kadınlar, başlarına geleneksel örtmelerini takıp sarı örtüyü başlarının ön tarafına gelecek şekilde düz örterek renkli çemberleri katlayıp alın kısmından arkaya doğru bağlarlar. Dünür başı olan erkekler de kollarına çember bağlar.

- Yöre kadınları her köyün kendi giyim kuşam adetlerine göre Kirlik, Şalvar, Cepken, Bindallı, Üç etek, Çatal Don, Kıvrak vs. gibi giysiler giyerler. Kirlik ve yeldirme giyimlerinde de köyler arasında farklılıklar göze çarpmaktadır.

- Üyük, Susuz, Karaağaç, Söğütçük, Bolatlı, Bayat, Gökçeler, Kasımlar, Karacalar ve Bostancılar köyleri; kadınlar üzerlerine uzun kirlik giyer eteklerini bel kısmına doğru katlayarak birbirinin içerisine geçirecek bele bağlarlar. Üstüne de beyaz örtü alta ise şalvar giyerler.

- Gökçeözü ve Cansızlar köylerinde “Düzen” dedikleri dokuma tezgâhlarında kendilerinin dokudukları “Çatal Don” denilen kareli bezden yapılmış şalvar giyerler.⁹

- Cansızlar ve Türkmen köylerinde dünürücü kadınlar kırmızı yemeniyi arkaya doğru bant şeklinde bağlarlarmış.¹⁰

- Çengeller köyü; erkekler “Tuman” ve “Külotlu Pantolon” giyerler. Penye, Elmasiye, altı barmak şalvarı, şitari, çember, örtme düğün derneklerde giyilen giysilerdir. Gelinlikler kırmızı ve yeşil renkte olurdu.

⁹ İlçe Tertip Komitesi, *Göl-Flanoz'dan Gölpazarı'na*, Ankara 2008, s. 97.

¹⁰ İlçe Tertip Komitesi, 2008, a.g.e, s. 97.

Geline altın ve gümüş takardık. Başlık parasını kadının yüzüne çarparlardı. Erkek tarafına işlemeli göynek (gömlek) götürülürmüş.¹¹

- Büyük Belen köyü; şalvar ve penye giyer içlik diye bir şey dikerlermiş. Kadınlar başlarına beyaz çember bağlar, örtmenin altına örtülürmüş. Kirlikleri terziye diktirirler, üç etek adı verilen giysileri ise günlük kıyafet olarak kullanırlarmış. Tepeden giyme fistan elbiseleri ise özellikle düğün ve bayramlarda giyerlermiş. Erkekler bezden dokunan siyah renkli pantolon ve bez dokuma göynek giyerler, pantolon bel kısmına şal kuşanırlar.¹²

- Bedi (Üzümlü) köyü kadınları ayak bileklerine kadar koyu siyah renkli etek giyerler. Başlarına beyaz renkli kare şeklinde katlı örtme takar omuzlarına yaydırırlar. Üzerlerine ise siyah hırka veya eteğin kuşaşından yapıma önü kapalı uzun kollu buluz tarzı üst giyimleri giyerler.

- Kurşunlu köyü; kadınlar bir tür dokuma etek giyer, başlarına ise çizgili dokuma örtü takarlar.

- Çımışkı, Arıcaklar, Sürmeli köylerinde ise yeldirme ve başa beyaz renkli örtme giyerler. Bu giyinme şekline ilçe merkezindeki mahalleler de sıklıkla rastlanmaktadır.

- Göynük, Taraklı ve Yenipazar İlçeleri ile kültürel yönden daha sık etkileşim içinde olan Karaahmetler, Dereli, Kavak, Doğancılar, Sarıhacılar, Gökçeözü, Softalar, Hacıköy ve Gözaçanlar köylerine ait giyim kuşam ve düğün adetlerinde ilçe merkezi ve ilçe merkezine yakın köylere göre nispeten farklılıklar görülmektedir.

Oyun Oynama Şekli

- Yörede oynanan halk oyunları; karşılama, zeybek ve çiftetelli oyunlarıdır. Oyunlar ikili, dördü ve altılı gruplar halinde oynanır. Oyuncular oyun esnasında ellerinde kaşık ile oynarlar.¹³

¹¹ Özden, Muharrem, *Bilecik İli Ağız İncelemesi - Ses ve Şekil Bilgisi, Metinler, Söz Varlığı*, Çanakkale 2016, s. 523.

¹² Özden, 2016, a.g.e., s. 530.

¹³ Yalvaç, Mehmet, "Bilecik Türküleri", *INIJOSS*, (1987), s. 173.

- Gölpazarı ve yöresinde kadın erkek birlikte oynamaz. Düğünlerde ayrı, ayrı eğlenti yapılır. Kadınlar evlerde def eşliğinde, erkekler ise avluda yanan alafın (eteşin) etrafında halka şeklinde grup olarak oynarlar. Hem erkek, hem de kadın oyunlarında ilk oyun, “Aşağıdan Gelen Hanım Oynasın” türküsüdür ve mutlaka sekerek oynanır.

- Kadınlar ikişerli oynarlar. İki kadın ortaya kalkar oynar, yerlerine oturur, sonra diğer iki kadın kalkar oyuna devam eder. Kadınlar oynarken kollarını keklik gibi dirseklerinden göğüslerine kırarak oynar. Erkekler ise kollarını kanat gibi gererek oynarlar. Kadın ve erkekler ayrı oyun havaları eşliğinde oynarlar.

- Yöremizde erkekler tarafından çalgı eşliğinde oynanan oyunlar: “Cezayir, Söğüdün Erenleri, Aşağıdan Gelen Hanım Oynasın, Çiftetelli, Yayla oyun havası, Aktaş’ın Altında”, gibi oyunlardır.

- Kadınlar ise “Haydi Yarım Kayabaşına, Evlerinin Önü Dumanlı Dayler, Elmayı Nazik Soyarlar, Oğlan Adın İsmail”, gibi türküler eşliğinde tömbek, darbuka, def, güğüm çalarak oynar.

- Oyun esnasında erkekler “Öf ülen Öf”, diye ünlerken, kadınlar ise “İf-İf”, diye hep bir ağızdan ünlerler.

Eski Zaman Tanışma ve İletişim Usulleri

Eski köy yaşamında birbirlerini seven sevdalıların birbirleriyle tanışma ve anlaşmaları, içinde yaşadıkları toplumun değerlerine göre olmaktadır. Birbirlerine sevdalı köyün genç erkek ve kızları uzaktan da olsa birbirleriyle bir şekilde iletişim yolları bulmuşlar ve bu sayede birbirlerine sevdalarını, arzu ve dileklerini iletmişlerdir. Bu iletişim yollarından biri de; uzaktan da olsa tarlada, bağda, bahçede veya hayvan güderken birbirlerine duydukları sevdayı anlatan karşılıklı yaktıkları manilerdir.

Tanışma ve iletişim bazen bir köy çeşmesinde, hidrellez kutlamalarında, panayırlarda bazen de Salı günleri kurulan ilçe pazarında olur. Ama bunların en ilginç manilerle kurulan iletişimlerdir. Eski zamanlarda sevdalıların birbirleri ile olan iletişimleri, öfke ve sevinçleri adetler gereği maniler eşliğinde karşılıklı atışma şeklinde yapılmış.

Bir zamanlar, kızlar ve oğlanlar yetişkin hale geldiğinde birbirlerini isterken manilerle anlaşmış. Kız ve oğlanlar ayrı, ayrı gruplar halinde öküz gütmeye giderlermiş. Bir yakada kızlar, diğer bir yakada oğlanlar bulunmuş. Ama kim kimi ister bilirlermiş. Manilerle anlaşmaya başlarlarmış. Kız başlarmış mani söylemeye. Onu seven de dinlermiş karşı yakadan. Yani bağ kazarken, öküz güderken, ayırık otu ayıklarken kız ve oğlan uzaktan da olsa karşılıklı iletişim kurarmış.¹⁴

Eski zamanlarda kız ve erkek arasındaki iletişimden bir örnek:

Kız söyler:

Bana mektup yazarsan

Koy kibrit kutusuna

Bizim yoldan geçerken

At evin arkasına.

Ayakkabı isterim

Üstüne de gül isterim

Rica ederim yârim

Boy resmini isterim.

Erkek cevaplar:

Bana mektubu yaz

Alırım evin arkasından

Gel sevgilim yanıma

Saçlarını öreyim

Çık evin kapısına

Doya, doya göreyim.

Manileşmelerden sonra oğlan mektubunu yazar, kibrit kutusunun içine kendi resmini koyar ve yoldan geçerken kızın evinin arkasına atarmış. Kız; kibrit kutusunu kimse görmeden alır, gerekirse aynı kibrit kutusuna cevabını veya resmini koyarak aldığı yere bırakırmış. Gel zaman, git zaman kız ve erkek anlaşır. Ama utançlarından evlenmek istediklerini bir türlü söyleyemezlermiş. İsteklerini anlatmanın yolunu da bir şekilde bulmuşlar. Merdivenlere nohut, burçak dökerler veya yüklerin ayakkabılarına çivi çakarlarmış. Tabi büyükler de bu durumu anlarlarmış. Evlenmek isteyen çocukların eline bir güğüm su verir tavana çıkarır, yere bir kap koyarlarmış. Şayet genç tavandan döktükleri suyla yerdeki kabı doldurabiliyorsa tamam bu evlilik çağına gelmiş,

¹⁴ Nejla Öz, *Gölpazarı Düğün Adetleri (Tanışma Usulleri)* - Büyük Belen Köyü, Röportaj.

derlermiş. Oğlan; kıza dünür gönderir ama kızın babası kıızı vermezmiş bazen. Kızın babası aksilik çıkarırmış. Kız, bu duruma üzüdür ve birazda oğlana sitemkâr bakarmış. Birebir görüşemediklerinden bir yolunu bulup sevdalisına haber göndermek zorunda kalırmış. İletişim yine manileşmeyle olurmuş. Yakın bir zamanda gerçekleşen bir düğünde eline tefi alır ve başlarmış sevdalisına manisini yakmaya. Oğlan da bir kenarda pusmuş dinlermiş bu yakılan sitemkâr maniyi.

Kız söyler:

Yolda buldum keseri

Çakamadım enseri

Bir babamın göynünü

Yapamadın A be serseri!

Erkek cevaplar:

Gel çeşmenin başına

Bir tas su ver içeyim

Eğer baban vermezse

Nasıl da vazgeçeyim?

Oğlan, sevdalisının bu sitemkâr mesajını almıştır. Büyüklerini tekrar dünürçülüğe gönderir. Kızın babası olur diyene kadar devam edermiş dünürçülük işlemi. Kız ve erkek arasında ki haberleşmeler, atışmalar iki sevdalı kavuşana değin manilerle sürer gidermiş. Ölmek var dönmek yok sevdadan.

Kız İsteme – Dünür Gitme (Kızı Anma-Görücülük)

Evlenme, günümüzde medeni kanun hükümlerine göre icra olunur. Bunun yanı sıra dini nikâhta yapılır. Evlenme çağına gelen erkeği ebeveyni, erkeğin de fikri alındıktan sonra beğendikleri kızın ailesine o ailede iyi münasebeti bulunan bir şahıs veya birkaç şahsı aracı olarak görevlendirilir. Kızı istemeye gidenlere “Dünürcü” denir. Aracı, isteği aleniyele vurmada, dolaylı olarak anlatır ve kız ailesinin bu husustaki görüşünü tespit eder. Mahalli olarak buna “Ağız Arama” denir. Bu görüşmelerde kız isteme olmaz.

Aileler daha önce tanışık iseler kız tarafına haber verilerek dünürlüğe gelineceğinin haberi iletilir. Şayet aileler tanışık değil ise bu süreç biraz uzar. Erkek tarafı aile büyükleri ve haberi götüreren kişi ile kız tarafına birkaç defa ziyarete gider. Bu ziyaretlere “Ayak alıştırma” denir. Bu ilk gidiş her iki taraf içinde tanışma anlamında bir görüşmedir. Bu esna-

da kız hiç ortaya çıkmaz ve ilk istemede hemen karar verilmez. “Büyüğümüze, küçüğümüze bir danışalım, düşünüp taşınalım.” diye bir sonraki istemeye top atılır. Aracaklar köyünde olduğu gibi eğer kız verilmeyecekse bazı durumlarda evin ışıkları söndürülür veya kapı kilitlenir.¹⁵

Bu şekilde birkaç kez kız evi ziyaret edilir. Şayet gelişme müspetse “Hayırlısı olsun.” denir. Görüş olumsuz ise “Nasibinizi başka yerden arayın.” denerek dünürçüler kibarca reddedilir. Bu ziyaretlere oğlan katılmaz. Bu esnada kızın annesi gelin kızın ağzını yoklar. “Evlenmek isteyip istemediğini usulden sorar.” Fakat söz yine de evin en büyük erkeğindedir. “Veriyorum.” dedi mi, kız istemiyor olsa da en son sözü evin en yaşlısı söyleyecektir. Şayet isteme görücü usulü ile olmuş ise, anne kızına dönerek gönlünün olup olmadığını sorar. Gelin adayı, pencerenin ardından sokağa doğru, gitmekte olan dünürçülere doğru bakar ve “Gönlüm var, evlenirim” der. Bunun üzerine kız tarafı da erkek tarafını araştırmaya başlar.

Gölpazarı merkezli bazı mahalleler ile köylerde kız isteme merasimi aynı usul ile yapılmasına rağmen kız isteme esnasında bazı ufak ayrıntılar dikkat çekicidir. İlk defa kız istemeye gidildiğinde hane sahibi, oğlan tarafına “Niye geldiniz?” diye bir soru yöneltir. Oğlan tarafı bu söze karşılık olarak şu cevabı verir: “Allahın emri peygamberin kavli ilen senin hamur keseni, bizim hamur yutana istemeye geldik.”

Bu söz üzerine hane sahibi: “İyi güzel ama bizim bağımız ve bahçemiz var, buraları kazarsanız kızı size öyle veririz.” diyerek oğlan tarafını kazılacak bağa veya bahçeyi kazmaya davet eder. Bu ifade damat adayının el becerisini ölçmek içindir. Oğlanın sınavı bitmemiştir. İkinci kez kız isteme esnasında bu sefer de damın çürük kiremitlerinin yenileri ile aktarılması talep edilecektir.

Damat adayı sınavları başarıyla vermiştir. Üçüncü ve son kez kız istemeye gidilecektir. Kızın da gönlünü alınmış olduğundan son gelişte söz kesilir. Söz alındığında oğlan tarafı gelin adayına takılar takar. Dü-

¹⁵ Vurgun, Seda Yılmaz, “Geçmişten Günümüze Bilecik Bölgesi Manavlarının Sosyo-Kültürel Hayatlarının Analizi”, VAKANÜVİS Vol.3 (2018), s.495.

ğün zamanı geldiğinde ise oğlan tarafı kızın yakın akrabalarına gömlek, kadınlara ise 4 m basma hediye eder.¹⁶

Kız İsteme ve Söz Mendili

Aradan birkaç gün geçer kız evine son kez gidildiğinde olumlu cevap alan aileler artık dünür sayılırlar. Kız isteme olayına “Dünürlük” denir ve genelde Cuma ve Pazar günü akşamları tercih edilir. Haftasını bulmadan oğlan tarafı kız tarafına “Bohça, (Bo veya Çıkı)” getirmek istiyoruz” diye haber salar. Damadın bulunmadığı ve kızın isteneceği bu merasim “İlk mendil veya söz mendili” olarak da adlandırılır. Her iki tarafta önceden birbirleri için ufak çaplı ön hazırlıklar yapar.

Oğlan tarafı gelin adayına içinde iç çamaşırı, gecelik, günlük giyecek kıyafet, şalvarlık, göyneklik elbiselik yelek, kazak, çember, yün çorap, patik, namazgâh, ayakkabı olan bir bohça hazırlar. Bohçanın en üstünde ise nakış işlemeli bezden yapılmış bir çanta içine Kuran-ı Kerim vardır. Oğlan tarafı ayrıca kızın ailesi ve yakın akrabaları içinde küçük bohçalar hazırlar. Kız tarafı da damat için içinde iç çamaşırı, namaz takkesi, tespih, namaz- gâh, göynek, pantolon, yün çorap, havlu vs. olan bohça hazırlar. Bohçanın en üstünde yine bir Kuran-ı Kerim bulunur. Oğlan tarafı kız evine gelirken damadın annesi kızın bohçasını taşır.

Erkek ailesi arabulucu dâhil akraba ve dostlarını da davet ederek önceden haberdar edilen kız evine giderler. Kız evinde ise aile büyükleri ve yakınları bulunur. Ziyarete gelindiğinde oğlan annesi bohçayı kızın annesine teslim eder. Gelin adayı gelen misafirleri kapıda karşılar ve gelen herkesin elini öper. Erkek ve kadınlar ayrı odalarda oturur.

Yapılan uzunca hasbihallerden ve yenilip içilen ikramlardan sonra asıl konuya geçilerek, erkek evinin en büyük ferdi tarafından “Allahın emri, peygamberin kavli ile”, kız istenir. Kız tarafı “Hayırlı olsun verdik gitti.” dedikten sonra kız önce yaşlıların sonra oğlanın anne ve babasının daha sonra kendi anne ve babasının elini öper. O akşam söz mendili verilir. Günümüzde dünürlüğe damat adayı da katılmakta olup, el öpme merasimi birlikte icra edilmektedir.

¹⁶ İsmet, İnce, (Ali Rıza Amca Lakaplı), *Kız İsteme Merasimi*, Bahçelievler Muhtarlığı, Röpörtaj.

Bu sadece söz kesme ve mendil alma verme merasiminden ibarettir. Yemekler yenir, şerbetler içilir, kararlar alınır ve koyu bir hasbıhal içine dalınır. Oğlan evinin kalkma zamanı geldiğinde, müsaade istenir. Bu arada gelin kızın annesi hazırladığı damat bohçasını damadın annesine bizzat kendi eliyle teslim eder. Hazırlanan diğer bohçalar yakın akrabalarına teslim edilir. Eskiden bu bohçalar evlerde yatak üstüne serilerek veya büyükçe siniler içerisinde yüklükte tutularak bohça görmeye gelenlere sergilenirmiş. Bohçalar içerisinde getirilen Kuran-ı Kerimler yatak odasının duvarı ile evin girişinde yüksek bir yere asılmış. Her iki taraf çok geçmeden “Büyük Mendil-Bohça Verme-ilişan (nişan)” merasimin hazırlığına başlayacaktır.¹⁷

Dibek Dövme – Mendil Keşkeği

Eski zamanlarda söz kesilme işlemi yapıldıktan sonra hem ahaliyi haberdar etmek hem de nişan ve düğüne hazırlık olması açısından dibekler de bulgur dövülmüş. Böylelikle karşılıklı alınan mendiller ve sözler ahaliye gösterilmiştir.

Söz alınmış, mendiller verilmiştir. Söz mendilinin adı “Pullu Çevre”dir. İki adet çevre hazırlanır. Çevrelerden biri “Beyaz Pullu” diğeri “Yeşil Pullu” dur. Söz kesildikten hemen sonra mendil keşkeği dövülecektir. Keşkek için hazırlık yapılmalıdır. Damat adayı beyaz pullu çevreyi pantolonunun arka cebine, yeşil pullu çevreyi ise ceketin cebine takmış olarak arkadaşları ile dibek başına geçer. Damat adayı söz mendillerini görüşmeye kadar üzerinde taşımak zorundadır. Yerel sanatçılar da bu işlem esnasında hazır bulunurlar. Özellikle yörede çok sevilen Cezayir Ağıt'ı eşliğinde bulgurlar dibekte dövülür, keşkekler pişirilir ve tüm köy halkı ile paylaşılır. Buna da “Mendil Keşkeği” denir. Söz kesilmesi hep birlikte neşe içerisinde kutlanmış olur.¹⁸

¹⁷ Hatice Çongur, Gölpaşarı Düğün Adetleri, *Kız İsteme ve Söz Mendil*, Gölpaşarı İlçe Merkezi, Röportaj.

¹⁸ Nevriye Ergül, Gölpaşarı Düğün Adetleri, *Dibek Dövme-Mendil Keşkeği*, İstiklal Mahallesi, Röportaj.

Karaağaç köyünde ise kız verme faslı bittikten sonra ise helva pişirilerek köylüye dağıtılır. Söz gününden sonra nişana kadar kız ve erkek birbirini göremezdi.¹⁹

Nişan (İlişan - Büyük Mendil - Görüşmelik)

Söz mendilinden sonra “Büyük Mendil” diye tabir edilen merasim düzenlenir Bu, Nişan’la eşdeğer bir uygulamadır. Eski zamanlarda yöremizde nişan âdetine “Büyük Mendil - Görüşmelik” denilirdi. Dereli köyünde görüşmeliğe giderken her bir sepete 30-40 adet şekerli yufka konurdu. Beygir ve eşeklere yüklenen yufkalar gelin evine gidene kadar dağıtılırdı. Yufka dağıtılırken köyde ne kadar kız varsa yola çıkardı.²⁰

Nişandan bir hafta önce İlk mendil merasiminde olduğu gibi fakat bu kez daha büyükçe nişan bohçası hazırlanır. Gölpazarı ağzıyla “Bohça Düzülür.”²¹

Nişan hazırlıkları için oğlan evi kız evini alışverişe götürür. Bohçada gelin ve damadın haricinde, anne, baba, kardeş ile hısım ve akrabaya ayrı, ayrı bohçalar düzülmetedir.

“Kız akrabalarına kadın olursa dört metre şalvarlık, ilaveten iki metre içlik, erkek takımına gömleklik kumaş, çorabı, iç çamaşırı, tuvalet takımı, ayakkabı, Antep malı şitaliye bir tamam kâğıtta yazılı şekli ile alınacak. Daha eskinin gelin için kabaralı kunduraları kalmamış, lakin gelin ayakkabısı bir beyaz bir siyah olacak ve rugan olup parlaklığına dikkat edilecek. İki bohça bağlanıp işler tam olduğunda kaynata, kayınaya; “Siz gidin artık işiniz bitti ise bir eksiğiniz olursa hiç tasa etmeyin. İşte dükkân ne alınırsa üstümüze yazılınsın”, diye tembihatımız vardır, Hüseyin Efendiye, deyiş milleti savdıktan sonra sıkı bir pazarlık ve “Bunun hediyesi yok mu?” iskanosunu alarak urba işi tamam edilirdi. Parası mı? “Bir kısmı verilip bir kısmı harman parasına, pancar parasına yazılmalı ki tadı çıksın.”²²

Her iki taraf gelin ve damadın giyeceği urbarları alırlar. Alışveriş sonrası hep birlikte kız evine gidilerek yemek yenir.

¹⁹ Vurgun, a.g.m., s. 495.

²⁰ Vurgun, a.g.m., s. 496.

²¹ İlçe Tertip Komitesi, 2008, a.g.e, s. 98.

²² İlçe Tertip Komitesi, 2008, a.g.e, s. 97.

Kız tarafı oğlan tarafına, oğlan tarafı ise kız tarafına nişan bohçası götürür. Götürülen bohçalar her iki evde de bir müddet sergilenir. Bohçaları görmeye gelen “Oturmakçılara” bohçalarla birlikte getirilen çikolatalar ikram edilir

Belirlenen tarihlere uyularak öncelikle nişan merasimi yapılır. Nişan merasimi ekseriya Cuma günlerine denk getirilir.

Nişan merasiminde kız tarafın aldığı yüzük erkeğe, erkek tarafın aldığı yüzük de kızın parmağına takılır. Her nişanda olmasa da nişan yüzüğünü kesecek kişi (aileler tarafından belirlenir) makası kurdeleye yaklaştırır. Tam kesecekken damadın babasına dönerek;

- Makas kurdeleyi kesmiyor, der. Damadın babası pek oralı olmaz gibi yapsa da kurdeleyi kesecek kişi yine damadın babasına doğru döner.

- Pek kesecek gibi görünmüyor, Yağlamak mı, bileylemek mi, gerek diye sorar?

Damadın babası bir miktar bahşış verdikten sonra dualar ile kurdele kesilir. Gelinle damat kurdeleyi kesen kişiden başlayarak, önce aile büyüklerinin sonra da diğer misafirlerin ellerini öperler. El öpme faslını ardında ise önce damat tarafı sonra kız tarafı sırasıyla geline daha önce alınan ziynet eşyalarını takarlar. Günümüz nişanlarından takı olayından sonra gelin ve damat bir tur oyun oynadıktan sonra kapalı bir odaya geçilerek, takılar çıkarılmakta ve sonra salona geri dönülmektedir. Köylerde ise yüzük, el öpme ve takı merasimi sonrası kadınlar kendi aralarında şarkı türkü söyleyip mahalli oyunlar eşliğinde oynayarak eğlenirler. Erkekler ise ayrı bir yerde muhabbet ederler. Nişan merasiminde kadınlar arasında yapılan bir eğlence de “Çörek Bölme “ denilen bir adettir. Küçük yenice, Üyük köyleri gibi bölgenin batısında bulunan köylerde bu adet genelde düğünden bir ay önce damat ve gelin bir arada iken sadece kadınlar arasında yapılır.

Çörek Bölme Âdeti

O akşam köyün tüm genç kız ve kadınları kız evine giderler. Damadın annesi geline “Poğ” denilen çeyizi götürür. Gelin süslenmiş bir şekilde orta yere oturtulur. Kaynana getirdiği tüm çeyizleri bohçadan çıkarır orta yerde oturan genç kızın kafasının üzerine serer. O sırada maniler

ve türküler çalmaya devam eder. Çeyiz ağırlaşınca toplanarak başka bir yere alınır. Bohça da bulunan tüm çeyizler bitene kadar bu merasim devam eder. Çeyizler bittikten sonra kaynana yanında getirdiği çörekleri gelinin kafasında böler ve etrafında bulunanlara dağıtır. Çörek bölme işlemi sonra erdiğinde gelin oturduğu yerden kalkar ve aynı yere kaynana oturur. Gelin kaynananın üzerinde ki elbiseleri çıkarır. Gelin tarafından kaynana için hazırlanan yanlı göynek ve üç etekli zıbın denen urbaları kaynana giydirir. Son olarak da başörtüsü ve kuşağını bağlar. Kaynana ayağa kalkar kalkmaz “Haydi yârim kayabaşına, kayabaşına” türküsü eşliğinde tefler çalınmaya başlar. Gelin ve kaynana birlikte oynar.²³

Küçük yenice ve Üyük köylerinde ise bu âdetin daha farklı uygulandığı görülmektedir. Çörek bölme âdeti düğünden on beş gün ya da bir ay önce yapılır. Sadece kadınlar arasında yapılan bu adette damat da bulunur. Gelin ve damat odanın ortasına serilen bir seccadenin önünde oturtulur. Seccadenin önünde önceden hazırlanmış bir sini içerisinde reçel, zeytin, peynir ve önceden hazırlanmış çörek bulunur. Davetliler oturmuş bir vaziyette gelin ve damadın etrafına halka şeklinde oturur. Maniler ve türküler eşliğinde çörek damat ve gelinin başında önce dörde sonra yedi parçaya bölünür. Çöreğin bir parçası reçele bandırılır diğer parçası ise geline yedirilir. Gelin ve damat birbirine maniler söyler. Arta kalan çörekler davetlilere dağıtılır. Gelin ve damat beraber iki rekât namaz kılar. Durumu iyi olan tüm davetlilere çember dağıtır. Çörek bölme âdeti sona ermiş olur.

Her iki ailenin de anlaştığı bir zamanda düğün yapılır. Düğün tarihinin genelde hasat sonu olmasına özellikle Ağustos sonu Eylül ayları olmasına özen gösterilirdi. Köylerimizde düğün haftası Pazartesi günü “Okutma” adı verilen davet ile başlar. Düğüne davet genellikle okuyucu tutularak yapılır. Köy içerisinde görevlendirilen biri kapı, kapı dolaşım düğün zamanını haber verir. Bu davetler “Okutma”, “Okuntu” adı verilen hediyelerle yapılır. Okuntular çoğunlukla; çorap, kolonya, şeker, çörek, mendil olmaktadır. Kimi zamanda yalnızca kibrit verilmektedir.

²³ Nermin Kılınçarslan, Gölpazarı Düğün Adetleri, *Çörek Bölme Adeti*, Reşadiye Mahallesi, Röportaj.

Kibrit kullanılırken bu evlilik hatırlansın diye düşünülür. Okutma davetiye anlamına gelir ve o gün köy ahalisi düğüne davet edilmiş olur.

Çeyiz Serilmesi

İlçemizde düğünün başlangıcı önce kız evinin çeyiz asması ile başlanır. Erkek evine çeyiz serilmeden bir hafta önce kız evine çeyiz serilir. Kız evinin arkadaşları ve yakınları çeyizleri dualarla sandıktan çıkarıp, ütülerler. Bu arada farklı bir nakış, işleme göze çarptı mı, “Pek de güzelmiş” deyip anında kopyalanır. Ütülenen çeyizler, bir oda da erkek tarafının söz kesiminden itibaren gönderdiği eşyalar ile birlikte şarkı ve türküler eşliğinde serilir. Çeyiz pilavı (Özellikle keşkek yemeği) yapılır. Serim işlemi bittikten sonra hep birlikte yemekler yenir. Yemek sonrası kızlar kendi aralarında eğlenirler. İlk çeyizin serilmesi sonrası bir adet gelin teli ile birlikte bir tutam kına, davetçiler vasıtası ile bütün mahalle veya köy halkına kapı, kapı dağıtılır. “Çeyiz Serildi” diye müjdeli haber etrafa ulaştırılır. Kınaya gelirken gelin teli mutlaka getirilir ve oynanırken sallanır. İlk çeyiz kız evinde üç gün süreyle görüme çıkar. Hayırlı olsun gelenler çeyizleri görür, gelinin yakın hısım akrabaları gelin adayına hediyelerini burada takdim ederler.

Gelinin evinde üç gün süre ile serilen çeyizin süresi dolmuştur artık. Gelinin genç kız arkadaşları şarkı, türkü ve maniler eşliğinde çeyizleri toplar, beyaz bohçalara koyar, bohçanın üzerine kırmızı kurdele ile bağlar ve itina ile çeyiz sandığına yerleştirir. Zaman; son çeyiz serme işlemi için olanca hızla koşuşturmaktadır. Pencere önlerinde erkek tarafının gelmesi merakla gözlenmektedir. Çeyiz erkek evi tarafından gönderilen hususi vasıtalar ile kız evinden alınır. Damat çeyizi almaya geldiğinde, gelinin genç kız arkadaşları tarafından bazen kapı açılmaz, bazen de kapı kilidi arızalıdır. Kapı açmanın illa bir bedeli olacaktır. Bedel ödenir, çeyiz sandığının bulunduğu odaya geçilir. Bu seferde sandık üzerinde oturanlar kalkmaz. Bin bir meşakkatli bir uğraştan sonra sandık hafifler ve son çeyiz, asıl yerine, yani gelin kızın artık daimi yaşayacağı koca evine intikal eder. Son çeyiz serme işlemi erkek tarafının tahsis ettiği salon veya odaya yerleştirilir. Çeyiz erkek evinde de görüme çıkar. Çeyiz asılmasını takip eden bu günlerde gelin ve arkadaşları hamama gidip yıkanıp eğlenti yaparlar.

Kına Yakma ve Tel Sarma Merasimi

Genelde Cuma günleri yapılır. Kazanlar kayar, yemekler pişmeye başlar. İki tarafı da düğün telaşı daha bir sarar. Çeyizler hem gelin evinde hem de oğlan evinde serilmiştir. Sıra geline tel takma ve kına yakma merasimindedir. Kına akşamına oğlan evi de iştirak edecektir. Gelin kızın arkadaşları kız evine giderek oğlan evini beklerler. Eskiden, oğlan evi aşağıdaki uzun havayı okuyarak kız evine doğru gelirmiş.

Koyun seni güttüm, güttüm getirdim

Getirdim de taş avluyu yatırdım

O kız sağdı ben bakırını götürdüm

Ağlama koyun, meleme vazgeç kuzundan

Çok anneler ayrı düşmüş kızından

Heey, heey! Kızından aman.....²⁴

Kız evinde bulunan kızlar da camlara çıkar ve hep bir ağızdan oğlan evine şu maniyle karşılık verirlermiş;

Cevizin yaprağı dal arasında

Güzeli severler kol arasında,

Üç beş güzel bir araya gelmişler

Benim sevdiceğim yok arasında.....

Oğlan evi ve kız evi aynı çatı altında toplanmışlardır artık. Sıra kına vurma/yakma işlemindedir. Kına geceleri usul gereği yalnız kadınlar arasında yapılır. Bu geceye kız ve erkek ailelerinin yakınları ve komşuları katılır. Köyde ise bütün köylüler davet edilirler. Bu törene davet edilenler davetçi tarafından verilen gelin telini de beraberlerinde getirirler. Kına gecesi, düğünden bir akşam önce, düğünün birinci günü ve daha sonraki günlerde de yapılır. Bazı yerlerde kına yapılmak için toplanılan yere "Bürükme" adı verilir. Kına gecelerinde bazı mizahi türden oyunlar oynanarak gelinin baba evinden hüznü ayrılması sağlanır.

²⁴ Nejla Öz, Gölpazarı Türküleri, *Kara Koyun*, Büyük Belen Köyü, Röportaj.

Günün akşamı, geline önce kadife entari giydirilir ve tel sarma âdetine başlanır. Gelinin saçları ince ise pelikler halinde örülür, ancak pelikler arasına birer boş bırakılarak gelin teli sarılır. Tel sarma omuza geldiğinde gelin ilk kez oynatılır. Bu küçük eğlenceden sonra gelinin kına gecesine hazırlanması amacı ile tel sarma âdeti tamamlanır. Teller gelinin beline kadar sarılır. Gelin telleri gelinin belinden itibaren keskin bir bıçakla lüle şeklinde topuğa kadar uzatılır. Telli saçların gelinin omzuna yayılması için omuza ince bir çubuk konur. Bu çubuk saçların arasından geçirilerek peliklerin düzenli durmasını sağlar. Ayrıca gelin tellerinin kadifeyi yememesi için omuza, saçların altına bir tülbent takılır.²⁵

Kına gecesine başlanmadan önce “Dolanma âdeti” yapılır. Bu âdete göre gelinin başına kırmızı, Üzeri parlak pullarla işli tülbent örtülür. Önde kayıvalide arkada gelin bulunulan yeri, ilahiler eşliğinde üç kere dolanırlar. Dolanma bittikten sonra gelin el öpmeye başlar ve el öpme faslı bitince dolanma âdetinden kına gecesine geçilir.

Kına gecesinde önce gelin oynatılır. Daha sonra geline kına yakılmasına geçilir. Eğlenceye katılanlarda isterlerse kına yakabilirler. Kınalar yakılırken ayrıca eğlenceler devam eder. Bazen kına geceleri gelin evinin avlusunda yapılır. Bu geceye kadın kılığında girmiş erkekler müdahil olmaya ve oyun çıkarmaya çalışsalar da avlunun en yaşlısı bu tür oyunlara aman vermez, anında karşılık verir. Konuklar ellerinde gelin teli ile birlikte oynarlar. Çerezler ikram edilir ardından geline yöreye ait kına kıyafeti giydirilir ve kına merasimi başlar. Üstü mumlarla süslü bir tav (tas) içine konulan kına “Dam Başına Çıra Kodum Yanmadı, Yanmadı” veya “Yüksek Yüksek Tepelere Ev Kurmasınlar” türküleri eşliğinde ortaya getirilir.

Dam başına çıra kodum yanmadı, yanmadı
Ben anneme mektup yazdım gelmedi, gelmedi
Benim başım küçücükten gülmedi, gülmedi
Dayanamam benim bağrım daş değil, daş değil

²⁵ Nesrin Öner, *Gölpazarı Düğün Adetleri*, Çımışkı Köyü, Röportaj.

Mevla'm kul başına yazmış iş değil, iş değil.....²⁶

Gelin kalabalığın ortasında, yüzünde (grip) al pullu örtüsü ile elleri açıkta bekler. Gelin ortaya oturtulur. Etrafında mumlarla halka dönülür. Kınanın üzerinde yakılan iki mumdan biri damat diğeri gelin adayı için tutulur. Tutulan mumlardan hangisi önce sönerse önce onun öleceğine inanılır. Kızın yengesi ya da uygun görülen birisi (bekâr ve boşanmış kadınlara kına yakıtılmaz) tarafından gelinin avuçlarına kına yakılır. Gelin adayının eline kına yakılınca avucunun ortasına madeni para ya da altın konur ki uğur ve bereket getirsin. Geceye gelen diğeri misafirlerle de kına verilir. Kına alan misafirler tavın içine para koyarlar. Gelin adayına kına yakılırken gelin ağlatılır. Gelini ağlatmak için gelinin kız arkadaşları hep birlikte gelin ağlatma havaları okurlar. Kına genellikle gelinin eline yakılır bazı yerlerde gelinin başına ve ayaklarına da yakmaktadır. Kınayı yakmadan önce gelini oynatırlar. Kına yakılırken (vurulurken) gelin ağlamaya başlar.

Kınanın yakılması esnasında şu türküler okunur:

Sinekleri susuz koyan
 Kız annesini kızsız koyan
 Eloğlunu uykusuz koyan
 Kız al yeşil kınan kutlu olsun
 Tatlıca dillerin tatlı olsun
 Atladı geçti eşiği
 Sinide kaldı kaşığı
 Kız evlerinin yakışığı
 Kız al yeşil kınan kutlu olsun
 Tatlıca dillerin tatlı olsun²⁷

Yüce dağbaşında yanar bir ışık

²⁶ Abdullah Gündüz, *Bilecik Türküleri*, Bilecik 2008, s. 178.

²⁷ Gündüz, a.g.e., s. 366.

Görmüşem olmuşam ben sana âşık
 Kadir mevlam senden bir yar isterem
 Akbuğday benizli zülfü dolaşık
 Eller kınalı gözler sürmeli gelin
 Yaktın beni sende yanasın gelin.....²⁸

Gölpazarı ilçe merkezi ve köylerinde Gelin Ağlatma Manileri ve Ez-gileri:

Havada turna sesi va,
 Gelin kızın yası va
 Ayleme gelin ayleme
 Yolcuyu yolundan eyleme
 Aliverin gına tasını
 Alatmayın gelin anasını
 Ayleme gelin ayleme
 Yolcuyu yolundan eyleme
 Gelin kızlar ağlaşalım yaş olsun
 Ben ölürsem sana kimler eş olsun
 Ayleme gelin ayleme
 Yolcuyu yolundan eyleme
 Mezarımı derin kazın dar olsun
 Ben ölürsem sana kimler yar olsun
 Ayleme gelin ayleme
 Yolcuyu yolundan eyleme
 İbrahim dayı vur davula gümlerin

²⁸ Nejla Öz, Gölpazarı Türküleri, *Eller Kınalı Gözler Sürmeli Gelin*, Büyük Belen Köyü, Röportaj.

Âşık olan bu türküyü dinlesin²⁹

Ağlama gelin ağlama,
Sen de mi oldun gelin?
Sen olaydın benim,
Sevdalı gelin, sevdalı gelin.³⁰

Çık dağlara, dağlara sancak kuralım yârim
İkimiz de bir boyda nikâh olalım yârim
Denizaltı gemileri yeşil boyalı
Ver anne sevdiğime kalbim yaralı.....³¹

Yöremizde söylenen diğer gelin ağlatma ezgileri:

Geline bak, geline
Kına yakmış eline
Gelin kurban olayım
Senin tatlı diline.
Ağlama gelin ağlama
Yolcuğu yolundan eyleme
Kabaklar köken attı
Yılanlar yola yattı
Ben anneme ne yaptım
Beni gurbete attı

²⁹ İlçe Tertip Komitesi (1987), a.g.e., s. 63-64.

³⁰ Muzaffer Batur, "Gölpaazarı'nda İnanış ve Rivayetler", TFAD (1964), s. 3461.

³¹ Nejla Öz, Gölpaazarı Türküleri, *Denizaltı Gemileri Yeşil Boyalı*, Büyük Belen Köyü, Röportaj.

Ağlama gelin ağlama
 Yolcuyu yolundan eyleme
 Hamam gider yası var
 Elinde altın tası var
 Ağlama gelin ağlama
 Yolcuyu yolundan eyleme
 Dağdan keserler pineri (pınarı)
 Hani gelinin hüneri
 Ağlama gelin ağlama
 Yolcuyu yolundan eyleme

Malim olsun, malim olsun.
 On parmağın kalem olsun
 Annene babana malim olsun.
 Hoşça kal garip anam.
 Anne dediklerin aklına gelsin.
 Aklıma gelsin dediklerin
 Hoşça kal garip anam

Odun alır kucağına
 Varır duyan kucağına
 Yarın akşam gidecek
 Güvey oğlanın kucağına
 Biner atın iyisine
 Gider yolun yarısına
 Malum olsun ninesine

İşte ayrıldım gidiyorum
Ak bakırı susuz koyun
Koca evleri susuz koyun
Anasını yavrusuz koyun
İşte ayrıldım gidiyorum
Atladı gitti eşiği
Sofrada kaldı kaşığı
Gitti evlerin yakışığı
İşte ayrıldım gidiyorum
Esbap yuduğum ak taşlar
Gölgelendiğim ağaçlar
Yiyip içtiğim kardaşlar
İşte ayrıldım gidiyorum
Sizleri koydum gidiyorum.³²

(Günümüzde çoğunlukla söylene gelen maniler)

Ak sütünle beslediğin
Kundaklarda belediğin
Mutluluklar dilediğin
Kızın bugün gelin oldu
Senin değil elin oldu
Helal eyle, helal eyle
Anam hakkın helal eyle
Gidiyorum el evine
Anam hakkın helal eyle

³² Yalvaç, Mehmet "Bilecik Düğün Adetleri", Türk Dünyası Araştırmaları (1984), s. 83.

Kınam yakıldı elime
 Kuşak bağlandı belime
 Düğüncüler ev önüne
 Geldi anam gidiyorum
 Helal eyle, helal eyle
 Anam hakkın helal eyle
 Gidiyorum el evine
 Anam hakkın helal eyle
 Anam kızın gelin oldu
 Senin değil elin oldu
 Helal eyle, helal eyle
 Anam hakkın helal eyle
 Gidiyorum el evine
 Anam hakkın helal eyle
 Kınayı getir aney
 Parmağın batır aney
 Bu gece misafirem
 Koynunda yatır aney
 Tarlada var çeperler
 Çepere su serperler
 Irak yoldan geleni
 Terli terli öperler ³³

Kına vurulduktan sonra yere bir döşek yayılır. Gelin döşeğe yatırılır, gelinin sağına ve soluna evlilik çağı gelmiş en sevdiği yakın kız arkadaşları uzanır. (Bazı bölgelerimizde gelinin sağına ve soluna çocuk yatırılır.

³³ Mustafa Öner, *Gölpazarı Düğün Adetleri*, Çımışkı Köyü, Röportaj.

Tez evvelinden çoluk çocuğa karışsın istenir). Evvela yaşlılar tarafından tekbir getirilerek bir iki tur dönülür. Hayırları müjdeleyen salâvatlar ve dualar okunur. Genç kızlar maniler ve türküler okuyarak döşek etrafında dönerler. Bu esnada gelinin sağında ve solunda yatan kızların omuzlarına “Hadi Sanada Kısmet Çıkar Hayırlısı” anlamında omzuna hafifçe vurulur. Yapılan bu adet esnasında okunan türkü şöyledir:

Dağdan keserler meşeyi, nenni kızımız nenni

Hani gelinin döşeği nenni, nenni

Atladı gitti eşiği,

Sofrada kaldı kaşığı, nenni kızımız nenni

Kaynana samana gitse

Saman selesi kafaya geçse

Meydan kızımıza kalsa nenni, nenni

Gökyüzünden kartal uçtu

Kanadını açtı geçti

Ak göğsünü memet açtı

A başı devletli gelin

Pilavı zavletli gelin, nenni, nenni

Gökyüzünde kartal uçar

Kanadından arpa saçar

Ağ gelinin duvağını

Memmet açar, nenni, nenni

Al başı devletli gelin nenni, nenni

Düğünü şenlikli memet nenni, nenni

Baban pazara gitti mi?

Al, yeşil kına aldı mı?

Bu kınalar sana oldu mu?

Akbaşı devletli kızımız nenni, nenni

Düğünü şenlikli kızımız nenni, nenni

Gaynanası aslan başlı

Gaynatası altın dişli

Ağ gelinin nişanlısı

Siyah kaşlı nenni, nenni.³⁴

Dua ve manilerin bitiminden sonra tefler, dümbelekler, siniler, güğümler çalınır çeşitli oyunlar oynanır. Kına yakma merasiminden sonra takı takma âdeti yerine getirilir. Kaynana tarafından geline genellikle beşi bir yerde takılır. Takı takma merasimi sonrası kızlar gelin adayını alarak (bazı yerlerde gelin götürülmez)türküler eşliğinde hep birlikte oğlan evine giderler. Gelin ve damat adayını birlikte oynatırlar. Damat kızlara para verir. Damattan alınan para genç kızlar arasında paylaşılır. Tekrar kız evine gelinir, kızın evinde sabaha kadar genç kızlar eğlenirler. Gelinin ayakkabısının altına bekâr kızların isimleri yazılır. Bu yazılardan her kimin yazısı evvelden silinirse çabuk evleneceği rivayet olunur. Gelin adayı veya genç kızlardan hiçbiri uyumamalıdır. Sabaha kadar uyuyan çıkarsa çeşitli şekillerde cezalandırılır. Uyuya kalanlar ise yatağa dikilir veya yüzleri kara ile boyanır. Bazı köylerde; sabahleyin gelinin kız arkadaşlarından her kim ilk önce uyanırsa gelin adayının elini çözer ve altını ya da parayı almış. Alınan bu paranın uğur getireceğine inanılmış. Gelin alıcılar gelene kadar gelin adayının baba evindeki son gecesi sabaha kadar böyle pür neşe içerisinde geçer.

Kına yakma töreni sonrası adetler (Damat haklamak)

Kına yakma merasimi sonrasında kızlar türkü söyleyerek, genç erkekleri de yanlarına alarak (genç erkeklerden bazıları kadın kılığına girer) damadın evine “Damadı haklamak” için gider ve çeşitli yiyecekler isterler. Bu arada Genç kızlar kaynanaya tavuk tuttururlar. Kaynana tavuğu tutarken onu bekleyen genç kızlar şu maniyi söylerler.

Yeşilim, yeşilim

³⁴ Yalvaç, a.g.m., s. 84; Gündüz, a.g.e., s. 253; Özden, a.g.e., s. 480; İlçe Tertip Komitesi (2008), a.g.e., s. 90.

Yeşil karyola,
 Cilveli oğlan büyütmüşsün
 Yaşa kaynana!
 Ak bakırlar susuz kaldı.
 Yüksek evler ıssız kaldı
 Kız anası kızsız kaldı
 Nalini hu hu.

Damat o gece gizlenir. Fakat damat bir şekilde bulunur. Damattan bir miktar para alınır ve ardından maniler söylemeye başlarlar.

Yaylayı yaylatırlar
 Bulguru kaynatırlar
 Bizim köyün âdeti
 Damadı oynatırlar
 Güvey seni gelsin demiş
 Ağlamasın gülsün demiş
 Tavuk etini yesin demiş, Ya hu hu hu.³⁵
 Damat bu sözler üzerine oynar ve silah atar.

Gelin evi haklama yapar da damat evi hiç boş durur mu? Bazı yerlerde de damat evi aynı geleneği yaparak kız evine “Kız Haklamaya” giderler. Onlar da kız evine oyun yaparak aynı şekilde oyun çıkarırlar. Fakat haklanan yine de damat olur. Gelin adayımız genellikle bir odaya saklanmıştır. Damat adayımız gelini bulmaya çalışır. Bulduğunda kapalı kapının açılması lüzum gelir. Damat bahşişini vererek gelin adayını odadan alır ve dışarı çıkarlar. Damat evinden gelen tavuk pişmiştir. Hep birlikte tavuk ve gözleme yenir, ayranlar içilir ve oyunlar oynanır. Böylece kına gecesi sona erer. Gelinin kız arkadaşları o gece sabaha kadar gelin evinden ayrılmazlar.

³⁵ Yalvaç, a.g.m., s. 84.

Güvey Hamamı

Geline kına yakılır da damat için hazırlık yapılmaz mı? Gölpazarı'nda buna "Güvey Hamamı" denir. Tavuklar, gözlemeler akşamdan hazırlanır, helva ile birlikte sağdıca teslim edilir. Damadın arkadaşları hamamda güveyi paklarlar. Paklama esnasında yenilir ve içilir. Hamam sonrası damat sandalyeye oturtulur. Damadın arkadaşları çalgılar, gırnataalar eşliğinde kaşıklar ile oyunlar oynar. Bu esnada berber damat tıraşına başlar ama bazen ustura kör olur, kesmez. Damat berbere bahşişi verdikten sonra ustura kesmeye başlar. Damat gelin tarafından verilen iç giyimliklerini dualar ile giyer. Bu esnada yöreye ait "Aktaş'ın Altında" isimli türkü eşliğinde oyun oynanır.

Aktaş'ın altında harman olur mu?

Yandım sevdalara derman olur mu?

Kara, kara sevdalara derman olur mu?

A sevdiğim dünya böyle kalır mı?.....³⁶

(Gölpazarı –Güvey Oyun Havası)

Kına gecesi gelin evinde kalan gelinin kız arkadaşları ertesi gün sabah'ın ilk ışıkları ile kalkar, evin camlarını açar ve hep bir ağızdan şu uzun havayı söyler. Maksat tüm ahaliyi uyandırmak ve gelin alıcıların geleceğini müjdelemektir. Tüm köylü camlara çıkar ve bu uzun havayı dinler.

Uzun kavak ne uzarsın boşuna

Hiç ayrılık gelmedi mi başına

Hem ayrılık hem gurbetlik boşuna

Uyan Ayşe'm işte sabahlar oldu

Bizim kavuşmamız mahşere kaldı.....³⁷

³⁶ İlçe Tertip Komitesi (2008), a.g.e., s. 68.

³⁷ Nejla Öz, Gölpazarı Türküleri, *Uzun Kavak Gincir, Gincir Gincirdar*, Büyük Belen Köyü, Röportaj.

Gelin kınası yakılmış, güveyin hamamı bitmiş, gelin evi ayakta gelin alıcıları beklemektedir artık. Vakit öğleye gelmek üzeredir. Damat evi gelin alayı için hazırlanır (Bazı yerlerde damat götürülmez.) Gelin alıcılar mahalli sanatçılar eşliğinde gelin evine doğru gençlik başı önderliğinde kol kola girmiş vaziyette yola çıkarlar.

Buna “Gelin Alayı” denir. Gelin alıcılar, gelin kızı almak için gelmiştir artık. Gelin evden ayrılmadan hemen önce gelinin babası, erkek kardeşi veya en yakın aile büyüğü tarafından dualar ve tekbirler eşliğinde kırmızı kurdele gelinin belinde üç kez dolandırılır, sonuncuda kurdele bağlanır. Gelin, dualar ve ilahiler eşliğinde alınır ata veya arabaya bindirilerek baba evinden, koca evine dualarla göçürülür. Gelini alma esnasında şu türkü ilahi şeklinde yakılır.

Evlerinin önü nane
Ben kül oldum yane, yane
Oğlan deli (ben) kız divane
İçerim gane boyandı
Çakırım uykulardan uyandı
Sular gibi çağlayalım
Özü hakka bağlayalım
Sinemizi dağlayalım
İçerim gane boyandı
Çakırım uykulardan uyandı.³⁸

Açılış Âdeti

Çalgılar ve türküler eşliğinde yeni evine getirilen gelin avluda bekletilir. Köylerde gelin harman yerinde at ile dolaştırıldıktan sonra damat evine getirilirdi. Damat evine gelini getiren gelin alıcılar, avluda halka halini alır ve hep birlikte gelinin etrafında dönerek şu türküyü

³⁸ Gündüz, a.g.e., s. 225-226.

söylerler. Bu merasime düğün açılışı anlamına gelen “Açılış” adı verilir.³⁹

Hele gelin hele canım aldılar seni

Kahır evine koydular seni

Gelinin yükü tutuldu

Tutuldu da oğlan evine yıkıldı

Hele gelin hele canım, kalk gelin durma

Düşmanın karşına durmuş kalk gelin durma.....

Avlu da bekleyen damat tarafından dualar eşliğinde gelin at veya arabadan indirilir. Gelin araba veya attan inmeden önce nazlanır ve damadın babasından toprak bastı ister. Damadın babası geline gönlünden geçen bir tarla, ev vs. verdiğini söyler. Gelin kanaat getirir, at veya arabadan dualar ve ilahiler eşliğinde iner. Bu esnada, içerisinde buğday, mısır, şeker, kuruş para olan bir çıkın kaynana tarafından açılarak gelinin başına ve orada bulunan davetlilere saçılır. Gelin eve alınmadan önce dualı olsunlar, evlilikleri daim olsun diye, avluda mevlit okunur. Misafirlere yemekler ikram edilir. Gelin, dua ve ilahiler eşliğinde yeni evinin eşliğinden damatla birlikte adımını içeriye atar. Damat dışarı çıkar. Bu arada avluda bekleyen arkadaşları damadı ve babasını omuzlara kaldırarak para ve yiyecek isterler.

Karadere'nin odunu

Yakan bilir tadını

Beş yüz bin lira koyduk

Gara Ali'nin adını,

Öf ulen öffff...heyyyyy! ⁴⁰

Gelin evin salonunda bulunan tahta bir sandalye üzerinde başı öne eğik bir şekilde oturur. Genç kızlar kendi seslendirdikleri türkü ve mani-

³⁹ Mehmet Ergün, Gölpazarı Düğün Adetleri, *Açılış Âdeti*, Karaağaç Köyü, Röportaj.

⁴⁰ Yaşar Kaya, *Gölpazarı Manileri*, İsmetpaşa Mahallesi, Röportaj.

ler eşliğinde oynar gelin oynamaz, oynaması yadırganırdı. O esnada gelen kadınlar hem geline hem de serili çeyizine bakarlar.

Gelin Karşılması

Büyük Belen köyünde gelin attan indirildikten sonra köylü toplu haldeyken kaynana ve gelin avlunun ortasına çıkarılır, tefçi kadının söylediği türkü eşliğinde gelin ve kaynana birlikte oynatılır. Bu oyuna; “Gelin Karşılması” adı verilir.⁴¹

Geline bak geline,
 Tel dolamış eline, tel dolamış elime
 Gelin kurban olayım
 Senin ince beline, senin ince beline
 Hadi gelin öyle olsun, öyle olsun
 Evine neşe dolsun, evine neşe dolsun.....

Şayet gelin başka bir köyden alınmışsa köyün gençlerine mutlaka ayakbastı parası verilir. Damat yatsı namazına kadar ya evde ya da avluda arkadaşları ile vakit geçirir. Bu arada yeni evli çifte hayırlı olsun demeye gelenler olur. Avluda toplanan erkekler mahalli sanatçıların çaldığı yöresel oyun havaları eşliğinde, kadınlar ise evin içerisinde hep birlikte yiyip içip eğlenirler. Bu esnada takı takmayı unutan misafirler kapalı bir zarf içine koydukları miktarları damadın babasına elden vererek, “Hayırlı uğurlu olsun”, “Allah bir yastıkta kocatsın” dileklerini sunarlar. Gelin alayından itibaren oyun oynayan, tabancalar atan damat ve arkadaşları cami önünde yatsı namazını beklemektedir artık. Sağdıç ve damat yan yana namaza durur. Namaz bitimi cami avlusunda imam efendi beklenir. İmam efendi ile birlikte damat evinin yolu tutulur. “Yatsı namazı çıkışı damat düğün evine, erkek arkadaşları ile hep birlikte “Erfaneler ve Şerfaneler” diye başlayan ve ardından sıralı gelen ilahiler eşliğinde damat evine götürülmüş.” denmektedir.⁴²

⁴¹ Mustafa Tongur, Gölpazarı Düğün Adetleri, *Gelin Karşılması*, Bedi Köyü , Röportaj.

⁴² İlçe Tertip Komitesi (2008), a.g.e., s. 100-101.

“Ferfene” anlam olarak toplandı, Düğün ya da bayramlarda birleşerek bir kuzu ya da koyun kesip yemeleri, birden çok kimsenin belirli amaçlar ile bir araya gelmesi, anlamına gelmektedir.⁴³

Erfane (Ferfene) âdeti özellikle manav köylerinde uzun kış gecelerinde uygulanan güzel bir adettir. Uzun karlı kış gecelerinde komşu köyler bir araya gelerek yemeli içmeli eğlenceler düzenlerler. Yemekte tavşan etli pilav ve yufka ile ayran ikram edilir. Bu adet aynı isim ile köylerimizde farklı biçimlerde uygulanmaktadır. Erfane ve Şerfane terimleri ise yiyip içerek eğlenme, ziyafet anlamına gelen “Ferfene” kelimesinden türetilmiştir.

İlçemizde ise damat (Güvey) kapama olayında ilahilerin başında söylenen bir mani olarak karşımıza çıkan ve günümüze kadar aktarılan “Erfaneler ve Şerfaneler” deyimi aslında “Pervaneler Şema yanar” mısrasının yanlış anlaşılmasından başka bir şey değildir. “Pervaneler Şema Yanar”⁴⁴ sözü akıllarda “Erfaneler ve Şerfaneler” olarak kalmış ve günümüze kadar böylece aktarılmıştır.

Güvey götürme

Yatsı namazı bitmiş, damat ve arkadaşları cami avlusunda imam efendiyi beklemektedir. İmam efendi önde, damat ve arkadaşları arkada ilahiler söyleyerek hep birlikte damat evine hareket edilir. Hareket öncesi, Kalaycı Ahmet aşağıda ki şiirin ilk cümlesini yüksek sesle ünler ve sonrasında ilahiler hep bir ağızdan söylenmeye başlar. Şimdilerde bu âdetin yerini tekbirler almıştır.

(İlâhi-I)

Pervaneler Şem’a Yanar!

Pervaneler Şema Yanar

Gelsin bir hoşça yanalım,

Yanmaktır bizim çaremiz,

⁴³ Özden, a.g.e., s. 651.

⁴⁴ Celal Volkan Kaya, *Ankara Devlet Konservatuvarı halk müziği alan araştırmaları kataloğu*, Onaylı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014, s. 344.

Harcederiz hep varımız.....⁴⁵

(Müezzin Mehmet Hastürk'ten alınmıştır.)

(ilâhi-II)

Ali sancağını almış eline
 Seyirdip geliyor mahşer yerine
 Allahümme Salli Ala Muhammed
 Yeşil sancak ile gelir Muhammed
 Cehennem kükremiş kalkmış yerinden
 Ah! Ümmetim diye ağlar Muhammed
 Allahümme Salli Ala Muhammed
 Yeşil sancak ile gelir Muhammed.....⁴⁶

(Gölpazarı, Çukurören Köyü Pala Mehmet Amca'dan alınmıştır.)

(ilâhi-III)

Günün seherinde uyku haramdır
 Malına güvenme dünya yalandır
 Nefrin kullarına Cennet haramdır
 Uyan uykusu çok gözlerim uyan
 Uyan seher vakti bak niyaz eyle.....⁴⁷

(Gölpazarı, Kuşçaören Köyü Asım Çelik'ten alınmıştır.)

Düğün avlusunda gül şerbetleri, lokumlar, baklavalar hazır edilmiştir. İmam efendi tekbir getirir ve el açar. Doğacak çocukların hayırlı olması, evliliğin bolluk ve bereketi için dualar ederek, âmin dilerler. Duanın tamamlanması ile damat büyüklerin ellerini tek, tek öper hayır

⁴⁵ Mehmet Hastürk, Gölpazarı Düğün Adetleri, *Güvey Götürme*, Gölpazarı İlçe Merkezi, Röportaj.; Kaya, a.g.t., s. 344; Gündüz, a.g.e., s. 361.

⁴⁶ Pala Mehmet Amca, Gölpazarı Düğün Adetleri, *Güvey Götürme*, Çukurören Köyü, Röportaj.

⁴⁷ Asım Çelik, Gölpazarı Düğün Adetleri, *Güvey Götürme*, Kuşçaören Köyü, Röportaj.

dualarını alır. Damadın arkadaşları kapı eşiğinde beklemektedirler. El öpme faslı bittikten sonra kapı eşiğine yönelen damadın sırtına arkadaşları tarafından vurulur. Bazı yumrukların dozu fazla kaçsa da damat nihayetinde yeni yuvasına girer. Damat gelin odasına girdiğinde gelin yüzünde kırmızı örtüsü ve duvağı ile oturur durumda damadı beklemektedir. Damat duvağı açmadan gelinin boynuna beşibirlik takmadan gelin konuşmaz ve örtüsünü açtırmaz. Duvak açıldıktan sonra gelin ve damat birlikte namaza durarak evliklerinin mutlu ve daim olması için dua ederler.

Yöremizin bazı yerlerinde düğün hala sona ermemiştir. Damat eve girdikten sonra köyün gençleri, gençlik başının önderliğinde kol kola girmiş vaziyette “Cevizin Yaprağı Dal Arasında” türküsünü söyleyerek damat evine yürürler. Damat ve gelinin bulunduğu oda penceresinin altında, birbirlerinin omzuna çıkarak üç katlı kule meydana getirirler. Damat ve gelini rahatsız edecek şekilde bağırarak (Çardak Âdeti Tekerlemesi) mizahi bir türkü olan “Değirmenin Altında Bostan” adlı türküyü okurlar.

Evlenin önü bosdan
 Deyirmenci dayı
 Garında pek pasbal
 Oy aman aman, Oy aman aman
 Karşıda damlar,
 Sakızı cibine damlar
 Bir kız veren adamlar,
 Bir kız bize çokmudur?
 Köyümüzde yokmudur?
 Oy aman aman, Oy aman aman.....
Türkünün sonunda hep bir ağızdan;
 Seksen tavık, doksan gözleme
 Kırk gazan hevla, Verseniz de alcaz

Vermesenez alacaz, de öf ülen öf... Diye ünlerler.⁴⁸

Damat uyanık çıkmıştır. Arkadaşlarına oyun eder ve diğer pencereye geçerek yiyecek dolu siniyi kule başına doğru uzatır. Kule; bin bir güçlülle yan pencereye geçerek siniyi almaya çalışır. Bu arada yıkılmamak için uğraş vermektedirler ve damada bir mani yakarak hep birlikte sitem ederler.

Külotlu pontul giymem,

Ekşimiş yemek hiç yemem.

Damat rızkımızı vermezsen

Bu düğün alayı bayrağını

Sana asla vermem, Öf ülen öf!⁴⁹

Damat oyun işini uzatır. Elindeki siniyle tekrar yan odaya geçer ve camdan siniyi kule başına vermek üzere uzatır. Kule, hem yorulmuş hem ayakta durmak için çabalamaktadır. Damada hep birlikte sitemlerini ünlerler.

Yorgansız yatamam

Hızlı adımlar atamam

Damat çıkını vereceksen ver gayrı

Bacaklarımda derman kalmadı,

Senin keyfine bakamam, Öf ülen öf!"

20 kazan helva,

40 kızarmış tavuk,

50 gözleme;

Verseniz de alacağız,

Vermesenez de alacağız. Öf ülen Öf!"

⁴⁸ Gündüz, a.g.e., s. 180.

⁴⁹ İsmail Kaya, *Gölpazarı Manileri*, İsmetpaşa Mahallesi, Röportaj.

Damat; evin penceresinden içinde çeşitli yiyecekler ve armağanların olan siniyi kule başına sunar.

Aynı hafta gelin olanlar ölene dek bir birleri ile kardeşlik olurlar ve ölene değin karşılıklı birbirlerinin evine gelip gitmeye devam ederler. Onlar ömür boyu birbirlerini “Kardeşlik” olarak anarlar. Onlar ermiş muratlarına biz çıkalım kerevetine. Darısı nice genç kız ve erkeklerimize, desek de düğün bitmemiştir daha. Arkasından duvak eğlencesi ve kız arkası adetleri gelmektedir.

Duvak Eğlencesi (Komşu Duvağı – Duvak Sabahı)

Düğün bitmiş, tüm davetliler uğurlanmıştır. Salı günü gelinin yakınları ve konu komşu damat evinde toplanır. Tatlı yenilir, tefler çalınarak maniler ve türküler eşliğinde eğlenilir. Oyun esnasında kaynana darı, buğday ve arpa dolu tası gelinin başı üzerinde üç defa gezdirir ve gelen misafirlere saçar. “Darısı bereketi sizlerinde başına olsun.” diyerek dualar eder. Gelin, gelen misafirlerle tek, tek oynar. Her oyun bitiminde kendinden büyüklerin ellerini öper, yaşlılarıyla kucaklaşır ve tokalaşır. Eğlentinin sona ermesine yakın gelin çeyizinden gelenlere hediyeler sunar. Bu hediyeler genellikle; patik, çember, havlu türü şeylerdir. Genç kızlara kız çemberi, evli kadınlara tülbent bağlatılır. Duvak eğlencesi böylelikle nihayete erer.

Bolatlı köyünde söylenen duvak arkası türkülerinden bir örnek:

Taşlıktan bir yol açtılar, heey

Gelini alıp kaçtılar, heey

Oğlan, oğlan annesine, heey

Ayıp kızlar nenesine, heey

Merdiven altında kümes, heey

Tilki tavuğunu koymaz, heey

Oğlan, oğlan annesine, heey

Ayıp kızlar nenesine, heey.....⁵⁰

Kız Arkası

Düğünden ve duvak eğlencesinden üç gün veya bir hafta sonra damat tarafı gelin kızları ile birlikte kız evine el öpmeye giderler. Bura da yenilen hoş sohbetli yemeğe ise “Kız Arkası” denir.

Damat konuşmaz ayakkabılarıyla içeri girer ve mindere oturur. Damat dargınmış gibi durur. Damadın önüne bir köy ekmeği ve birde kör bir bıçak koyarlar. Ekmeği kesmesini, hem de ince, ince dilimlemesini isterler. Damat bıçağı ekmeğe çalar. Ekmeği kesemez. Damat bu esnada hiç konuşmaz. Damat tüm uğraşına rağmen kör bıçakla ekmeği bir türlü kesemez. Ev halkı damadın ne yapacağına pür dikkat kesilmiştir.

Tüm uğraşlara rağmen ekmeği kesemeyen damadın imdadına kaynana yetişir. “Ben damadımı konuştururum.” der ve bir adet altını damadın yakasına takar. Kaynananın elinde aynı zamanda keskin bir bıçak da vardır. Bu esnada bıçağı damadın eline tutuşturur. Damat keskin bıçakla bir çalışta ekmeği dilimler. Ekmek kesildikten sonra ayakkabılarını çıkarır ve konuşmaya başlar. Damat önce kaynatasının sonra kaynanasının elini öper. Hep birlikte yemekler yenir ve iki aile arasında küçük bir eğlence yapılır.⁵¹

Bazı köylerimizde düğün bittikten sonra salı günü gelin pınara çıkarılır. Gelinin başına al duvak örtülür. Kaynana gelinin başından buğday saça, saça pınara getirilir. Gelin pınarın etrafında on kez dolandırılır. Her evden bir kadın iki su kabıyla köyün çeşmesine gelir. Gelin getirilen bütün kapları doldurur. Köylü kadınlarda gelinin kaynanasının getirdiği gözleme ve helvaları hep birlikte yerler. Gelinin doldurduğu su kapları dolmuş ve bir düğün de böylelikle tamamen sona ermiştir.

Gelin Gezdirme

Bazı köylerimizde düğünden bir hafta, on gün kadar sonra gelin gezdirme başlar. Yeni gelini; çevre köylerdeki oğlan evinin akrabaları ve hısımlarına tanıştırmak; akrabalık ve hısımlık bağlarını güçlendirmek

⁵⁰ Recai Günel, Marfet Günel, Gölpazarı Türküleri, *Taşlıktan Bir Yol Açtılar*, Bolatlı Köyü, Röportaj.

⁵¹ Ayten Yılmaz, Düğün Adetleri, *Kız Arkası*, Orta Mahalle, Röportaj.

için götürülürdü. Hazırlık yapabilmeleri maksadıyla gelin gezdirmeye götürülmeden önce hısım ve akrabaya önceden haber verilirdi. Gelin, köyde yeni evlenen diğer gelinler, genç kızlar, kaynana ve bir kaç yakın akraba kadın ile oğlan evinden yaşlı bir erkek; onar on beşerlik gruplar halinde çevre köylerdeki hısım ve akrabalarının evine götürülürdü. Hısım ve akraba gelen misafirlerini coşkuyla karşılar, güzel yemekler hazırlardı. Akşam yemeği yenildikten sonra ziyaret evine köyün yeni evli gelinleri ile genç kızları da gelirdi. Gelen misafirlerle birlikte köyün genç kadın ve kızları kuru yemişler yerler, def çalar, gece geç vakitlere kadar tahta kaşıkla “if, if” diye ünleyerek kaşıkla oyun oynarlardı. Gelin gezdirme akşamları gülüş, cümbüş neşe içerisinde geçerdi. O akşam misafir gelinen evde yatıya kalınırdı. Sabah kahvaltıdan hemen sonra ev sahibi kadınlar yeni geline hediyeler verirdi. Kahvaltının ardından gelin gezdirme gurubu vedalaşarak kendi köyüne dönerdi. Bu gelen kafilenin kimi atlı, kimi eşekli, kimi de yaya olarak bu ziyaretlere katılırlardı. Yeni gelin 3-4 gün aralarla en az 5-6 hısım ve akraba ziyaretine götürülürmüş.⁵²

Gölpazarı Doğusunda Bulunan Köylere Ait Düğün Adetleri

Bu bölümde, Gölpazarı’nda Düğün Adetleri konu başlığı altında ele alınan düğün adetlerine ilave olarak aşağıda adı geçen köylerimizin düğünlerinde uygulanan adetler konu edilecektir.

Köyler

Karaahmetler, Dereli, Kavak, Sarıhacılar, Doğancılar, Gökçeözü, Söftalar, Hacıköy, Gözaçanlar ve Yukarıboğaz Köyleri’nde düğün adetleri

Giyim-Kuşam

Kadınlar; İç kısma göynek giyer. Göyneğin üzerine kırmızı, mavi, siyah kökboyalı ile boyanmış ev dokuması pamuklu ve yün bezden yapılan çatkılı işlik giyilir. Alt kısımda yine aynı dokuma bezinden yapılan çatal don giyilir. Çatal don, pantolon ve şalvar kesimli her iki pantolon arası bir alt giysisidir. Dizlere kadar dar, dizlerden yukarısı bol, ağı ise sanki pantolon gibi kesimli olur. Erkeklerin külot pantolonuna benzetilebilir. Başa ise ev tezgâhlarında daha ince dokunan örtme denilen

⁵² Dündar Şahin, Gölpazarı Düğün Adetleri, *Kız Gezdirme*, Söğütçük Köyü, Röportaj.

pamuklu örtü takılır. Ayakkabı olarak eski yıllarda çarık yakın zamanda ise kara lastik, ayaklara da elde örülme yün çorap giyilir. Kış günlerinde ise zamanımızın montuna benzer bir hırka giyilir. Hırka, dışında yüzü, içinde astarı olan yünlü pamukla dokunur veya yünlü bezlerden dikilir, yüz ve astar arasına soğuktan korunmak için yün konur.

Erkekler; kadınlarda olduğu gibi iç kısma göynek, göyneğin üstüne ise mintan giyerler. Alt olarak “tuman” ya da “kilot pantul” adı verilen pantolon giyilir. Tuman; siyah bezden yapılan bugünkü pantolona benzer. Kilot pantul ise, kalın keçe benzeri kumaştan dikilen diz üstüne kadar dar, dizden yukarısı günümüz pantolonlara benzer fakat biraz daha bol olan bir giysidir. Dizden ayak bileklerine kadar sıkı ve yapışık, dizin hemen bir sele kadar altına uzanır, bu kısım çok dar olduğundan düğmelidir. Başa ise eskiden fes, takke, kalpak, yakın zamanda şapka giyilir.

Düğünler üç gün üç gece sürer. Düğün Cuma günü başlar, pazartesi öğlen biter. Düğün davetiyesi bir kibrit kutusudur. Kibrit kutusunun üzerine düğün tarihi yazılır, buna “Okuntu” denir. Düğüne okunan (davet edilen) her aile düğüne giderken güvey povu (Damat bohçası) hazırlar. Bu bohçanın içinde boş veya peynirli gözleme, kızarmış bütün tavuk, pekmez ve nişastadan karılmış helva bulunur. Böylece düğün evine davetli sayısına kadar onlarca güven bohçası gelir, düğün evi bu gelen bu bohçaları gelen davetlilere ikram eder.

Düğün, Cuma günü köye çalgıcıların gelmesi ile başlar. O gün akşam vaktine kadar çalgı eşliğinde tüm köy halkı ve damat oynar. Akşam ezanının ardından konaklar (konuk) gelmeye başlarlar. Duruma göre yakın çevredeki 3 veya 4 köy ün tüm ahalisi düğüne davet edilir. Bu köylerden düğüne gelenlere konak denir. Bir de baş davetli bir köy vardır. Buna da baş konak denir. Düğünün yapılacağı köye yaklaşan köy, ateş yakar havaya ateş ederek geldiğini düğün köyüne duyurur. Köyün gençleri kol kola girer, türküler eşliğinde naralar atarak gelen konağı karşılar. Konak köy gençlerinin ardından düğün köyünün gençleri de kol kola girerek düğün meydanına gelirler. Gelen konak köy çalgılar eşliğinde bir tur çiftetelli, karşılama, Cezayir ve bir ek oyun olmak üzere dört oyun oynar. Oyunları bittiğinde yine naralar eşliğinde kol kola misafir gelen köyün konağı kalacakları hanelere götürülürler. Bu adet düğüne katılan tüm konak köyler için bire bir uygulanır. Erkek-

ler kol kolayken birlikte söyledikleri türkülerden biri; Cevizin yaprağı dal arasında isimli türküdür. Türkünün sonunda "Öf Ülen Öf" ünlemesi mutlaka söylenir. ⁵³

Cumartesi Gecesi

Konaklar aynı geliş önceliğine göre konuk edildikleri evlerden alınarak düğün alanına getirilirler. Düğün alanında birer tur oyun oynarlar. Daha sonra gelen misafirler gece olana kadar oynarlar. Köy gençlerince seyirlik bir oyun düzenlenir. Bu oyuna "Deve Hortlatması" denir. Köye davet edilen konakların tüm masrafları (yeme, içme vs.) imece usulü tüm köy halkı tarafından karşılanır. Köy hane sayısı gelen konak sayısına paylaştırılarak adaletli bir imece oluşturulur. Örnek vermek gerekirse; köy 20 haneden oluşmakta, gelen konak köy sayısı 4 olsun, düğün köyünden beş hane bu konak evlerine yatak ve döşek götürür, düğün sahibi bu evlere sadece çay ve şeker götürürdü. Düğün evi düğüne gelen hısım ve akrabalarını ağırlardı. ⁵⁴

Gelin alayı

Pazar günü gelin alıcı alayı düzenlenir. Pazar sabahı gelin alıcı yani gelin alayı düzenlenir, atlara binen gençler çalgıcılar eşliğinde kız evine gider. En önde süslenen gelin atı bulunur, gelin almaya gidilmesi esnasında güvey götürülmez. Gelinin evine gelen gençler bir tur çalgı eşliğinde oynar bu esnada gelin evi gelen konuklara yemek ikram eder. Daha sonra gelin dualar eşliğinde baba evinden çıkar, sıralı büyüklerinin ellerini öptükten sonra, erke kardeşi yoksa yakın akrabası tarafından kapıda bekleyen süslenmiş ata bindirilir. Gelinler ekseriyetle al gelinlik giyerler. Yöre halkının kızlarının hepsi iyi ata binmeyi bilirdi. Gelin güvey evine girince baş konak köyünün gençleri Güvey Kulesi oluştururdu. ⁵⁵

Güvey (Damat) Kulesi: Damat kulesi Gölpazarı'mızın manav köylerinin düğün adetlerinin görsel açıdan en güzel ve gösterişli adetlerin-

⁵³ İsmail Çınar, Gölpazarı Düğün Adetleri, Karaahmetler Köyü, Röportaj.

⁵⁴ Ziyaettin Çınar, Gölpazarı Düğün Adetleri, Karaahmetler Köyü, Röportaj; Necati Çınar, Gölpazarı Düğün Adetleri, Karaahmetler Köyü, Röportaj.

⁵⁵ Emin Bozyurt, Gölpazarı Düğün Adetleri, Gelin Alayı, Kavak Köyü, Röportaj; Ziyaettin Bozyurt, Gölpazarı Düğün Adetleri, Gelin Alayı, Kavak Köyü, Röportaj.

dendir. Gelin gelme merasimi tamamlandıktan sonra o gün ikinci vaktinden sonra damat kulesi yapılır. Damat kulesini ya o köyün gençleri, ya ana davetli konak köyün gençleri, ya da her iki köyün gençleri birlikte yaparlar. Bu kulede 10 delikanlı görev alır. Bu delikanlıların 6'sı hemen, hemen aynı boyda, gürbüz, güçlü- kuvvetli delikanlılardan seçilir. 3 tanesi ilk 6 ya göre daha zayıf fakat onların boyları birbirine yakın olmalıdır. Kulenin en üstünde bulunacak sonuncu yani onuncu genç zayıf fakat çok çevik, hareketli, dengeli biri olmalıdır. 6 kuvvetli genç damadın evinin önünde kol kola girip, omuz omuza vererek bir çember oluşturur. İkinci gurup 3 genç bu 6 gencin üzerlerine çıkar. Bu gençler ayakkabılarını çıkartırlar. Onlarda arkadaşlarının üzerinde kol kola girecek, omuz omuza verirler. Ayaklarını ayrı kişilerin omuzlarına basmaya dikkat ederler. Böylece alttaki her 2 kişi bir kişinin yükünü çekmeye başlar. En üstede son kalan zayıf ve çevik genç tırmanır. Bu 3. kattaki gencin elinde bir düğün alayı bayrağı, birde bir sopanın tepesine geçirilen elmaya tutturulmuş gençlerin aralarında damada hediye olarak verecekleri kâğıt paraların tutturulduğu bir sopa bulunur. Kuledekilerin etrafını çevreleyen gençler hep birlikte şarkılar söylemeye başlarlar.

"Cevizin yaprağı dal arasında, güzeli severler bağ arasında, üç beş güzel bir araya gelmişler, benim sevdiceğim yok arasında."

Damat evin ikinci katındaki pencereleri açar. Manav köy evleri ahşap ve kerpiçten 2 katlıdır. İçinde kızarmış tavuklar, gözlemeler ve pekmez ve nişastadan yapılan helvanın olduğu çıkını sarkıtır. Verecek gibi yapar, kulenin tepesindeki genç çıkını tutmak üzereyken hemen geri çeker. Kuledekilerle birlikte etraftaki gençler gençlik önderinin komutuyla naralar atmaya başlar.

"Öf ülen öf!" 20 kazan helva, 40 kızarmış tavuk, 50 gözleme; verseniz de alacağız, vermeseniz de alacağız. "Öf ülen öf!"

Damat çıkınıla bir o camdan bir o cama gezer. Kulede bulunanlar yavaş, yavaş pencereler arasında hareket eder.

"Külotlu pontul giymem, ekşimiş yemek hiç yemem. Damat rızkımızı vermezsen bu düğün alayı bayrağını sana asla vermem, Öf ulan öf!"

"Yorgansız yatamam, hızlı adımlar atamam. Damat çıkını verecek sen ver gayrı, bacaklarımda derman kalmadı, senin keyfine bakamam, Öf ülen öf!"

"20 kazan helva, 40 kızarmış tavuk, 50 gözleme; Verseniz de alacağız, vermeseniz de alacağız. Öf Ülen Öf!"

Uzatıp çekmelerin sonunda en üstteki genç çıkını kapar.

"Öf ulan öf"! 20 kazan helva, 40 kızarmış tavuk, 50 gözleme verseniz de aldık, vermeseniz de aldık. Öf Ülen Öf!" Kulenin üstündeki genç çıkını kaptıktan sonra elindeki alay bayrağını ve hediye para takılı sopayı damada uzatır.

Kule; yine naralar ve şarkılar eşliğinde bozular. Bu çıkında gözlemler, kızarmış tavuklar, helva ve alkollü veya alkolsüz içecekler bulunur. Çıkını alan gençler çalgılar eşliğinde yazsa köy kıyısında bir ağaç dibine, kış ise bir eve gider. Aldıkları yiyecek ve içecekleri; Yiyip, içerek eğlenirler. Bu kule âdeti manav düğünlerinin en gösterişli adetlerinden biriydi.⁵⁶

Pazar akşamı

Tüm konaklar düğün köyünden ayrılır. Pazartesi sabahı köy gençleri çalgı eşliğinde öğlene kadar oynarlar. Tüm köy kadınları düğün evine toparlanma konusunda yardımcı olurlar. Öğlen namazından sonra birlikte etli bulgur pilavı, yufka ve ayrandan oluşan yemeklerini birlikte yerler. Daha sonra "Allah Hayırlara Vesile Etsin", "Torunlarınızı Kucağınızdan Esirgemesin" diyerek düğün evinden ayrılırlar.⁵⁷

Sonuç

Gölpazarı ilçesi; İstanbul-Bursa-Eskişehir-Kocaeli-Adapazarı gibi büyük şehirlerin çok yakın ulaşım mesafesinde bulunmasına rağmen sosyal ve ekonomik anlamda oldukça geri kalmıştır. Nüfusu günden güne erimekte, genç nüfusunu ise yakın il ve ilçelere sürekli göç vermektedir.

⁵⁶ Selahattin Kayan, Gölpazarı Düğün Adetleri, Güvey (Damat) Kulesi, Sarıhacılar Köyü, Röportaj; Sabahattin Özcan, Gölpazarı Düğün Adetleri, Güvey (Damat) Kulesi, Gökçeözü Köyü, Röportaj; Galip Özcan, Gölpazarı Düğün Adetleri, Güvey (Damat) Kulesi, Sürmeli Köyü, Röportaj; Galip Tekin, Gölpazarı Düğün Adetleri, Güvey (Damat) Kulesi) Karaahmetler Köyü, Röportaj.

⁵⁷ Süleyman Güneş, Gölpazarı Düğün Adetleri, Taraklı Pirlar Köyü, Röportaj; Ahmet Doğan, Gölpazarı Düğün Adetleri, Taraklı Dumanköy, Röportaj; Mehmet Doğan, Gölpazarı Düğün Adetleri, Taraklı Dumanköy, Röportaj.

Gölpazarı coğrafyasının temelini oluşturan manav ve Yörük boylarının bölgenin değişik yerlerinde yerleşik düzene geçmeleri ve kendi oba kültürlerine sahiplenmeleri yakın zamana kadar öz geleneklerin korunmasını sağlamıştır. Bölgeye sonradan gelen muhacirlerin de katılımı ile bölgede kültürel çeşitlilik artmıştır.

1940 ve 1970’li yıllara kadar bölgede Halk Bilimi üzerine yapılan etkin çalışmalara rağmen, 1970’li yıllardan sonra çok az sayıda çalışmanın yapılması, genç nüfusun artan bir hızla bölgeden göç etmesi sebebiyle zamanında çok zengin olan bölge kültürünün giderek kaybolmasına yol açmıştır. Yapılan bu çalışmanın bir nebze de olsa bölge kültürünün gelecek nesillere aktarılmasında önemli bir katkı sağlayacağını umut ediyorum.

Bölgeyi yakından tanıyan ve yakın zamanda halk kültürü üzerine çalışmalar yapan Türk Halk Müziği sanatçısı, araştırmacı-yazar Abdullah Gündüz’ün kendi ifadesiyle çalışmamı burada sonlandırıyorum.

“Artık eski yaşlılarımız pek kalmadı. Çok geç kalınmış olsa da, geride kalan son yaşlılarımızdan öğrenebildiğimiz kadar öğrenmeye ve bunları kayıt altına almaya çalışalım. Yapılacak her çalışma bölge kültürünü gelecek nesillere aktaracak son kazanımlar olacaktır.”

Kaynakça

Ayan, Yasemin, *Antropolojik Açıdan Üyük Köyü’ne Bir Bakış Lisans Bitirme Çalışması*, İstanbul 2000.

Çamur, Deniz, *Üyük Köyü Sosyo- Kültürel Yapısı Lisans Çalışması*, İstanbul 2000.

Elçin, Şükrü, *“Gölpazarı Bilmeceleri”*, Türk Kültürü Araştırmaları 2/1- Ankara 1965.

Göknül, Nedim, *“Garbi Anadolu Köy Monoğrafleri Bilecik ve Edremit Bölgeleri”*, Sosyoloji Dergisi, 2 (2) (1943).

Gündüz, Abdullah, *Bilecik Türküleri*, Bilecik 2008.

İlçe Tertip Komitesi, *Gölpazarı İlçe Yıllığı*, İstanbul, 1987.

İlçe Tertip Komitesi, *Göl-Flanoz’dan Gölpazarı’na*, Ankara 2008.

Kaya Celal Volkan, *Ankara Devlet Konservatuvuru’nun halk müziği alan araştırmaları kataloğu Onaylı Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 2014.

Muzaffer Batur, "Gölpazarı'nda İnanış ve Rivayetler", TFAD (1964).

Müftüoğlu, Semiha, *Gölpazarı İlçesinin Monografyası Bitirme Tezi*, İstanbul 1947.

Özden, Muharrem, *Bilecik İli Ağız İncelemesi - Ses ve Şekil Bilgisi, Metinler, Söz Varlığı*, Çanakkale 2016.

Vurgun, Seda Yılmaz, "Geçmişten Günümüze Bilecik Bölgesi Manavlarının Sosyo-Kültürel Hayatlarının Analizi", VAKANÜVİS Vol.3 (2018).

Yalvaç, Mehmet "Bilecik Düğün Adetleri", Türk Dünyası Araştırmaları (1984).

Yalvaç, Mehmet, "Bilecik Türküleri", *INIJOSS*, (1987).

Kaynak Kişiler

Ahmet Doğan, Gölpazarı Düğün Adetleri, Taraklı Dumanköy, Röportaj;

Asım Çelik, Gölpazarı Düğün Adetleri, Güvey Götürme, Kuşcaören Köyü, Röportaj.

Ayten Yılmaz, Düğün Adetleri, Kız Arkası, Orta Mahalle, Röportaj.

Emin Bozyurt, Gölpazarı Düğün Adetleri, Gelin Alayı, Kavak Köyü, Röportaj;

Galip Özcan, Gölpazarı Düğün Adetleri, Güvey (Damat) Kulesi, Sürmeli Köyü, Röportaj;

Galip Tekin, Gölpazarı Düğün Adetleri, Güvey (Damat) Kulesi) Karaahmetler Köyü, Röportaj.

Hatice Çongur, Gölpazarı Düğün Adetleri, Kız İsteme ve Söz Mendil, Gölpazarı İlçe Merkezi, Röportaj.

İsmail Çınar, Gölpazarı Düğün Adetleri, Karaahmetler Köyü, Röportaj.

İsmail Kaya, Gölpazarı Manileri, İsmetpaşa Mahallesi, Röportaj.

İsmet, İnce, (Ali Rıza Amca Lakaplı), Kız İsteme Merasimi, Bahçelievler Muhtarı, Röportaj.

Mehmet Doğan, Gölpazarı Düğün Adetleri, Taraklı Dumanköy, Röportaj.

Mehmet Ergün, Gölpazarı Düğün Adetleri, Açılış Âdeti, Karaağaç Köyü, Röportaj.

Mehmet Hastürk, Gölpazarı Düğün Adetleri, Güvey Götürme, Gölpazarı İlçe Merkezi, Röportaj.

Mustafa Öner, Gölpazarı Düğün Adetleri, Çımışkı Köyü, Röportaj.

Mustafa Tongur, Gölpazarı Düğün Adetleri, Gelin Karşılması, Bedi Köyü, Röportaj.

Necati Çınar, Gölpazarı Düğün Adetleri, Karaahmetler Köyü, Röportaj

Nejla Öz, Gölpazarı Düğün Adetleri, Tanışma Usulleri, Büyük Belen Köyü, Röportaj.

Nejla Öz, Gölpazarı Türküleri, Denizaltı Gemileri Yeşil Boyalı, Büyük Belen Köyü, Röportaj.

Nejla Öz, Gölpazarı Türküleri, Eller Kınalı Gözler Sürmeli Gelin, Büyük Belen Köyü, Röportaj.

Nejla Öz, Gölpazarı Türküleri, Kara Koyun, Büyük Belen Köyü, Röportaj.

Nejla Öz, Gölpazarı Türküleri, Uzun Kavak Gincir, Gincir Gincirdar, Büyük Belen Köyü, Röportaj.

Nermin Kılınçarslan, Gölpazarı Düğün Adetleri, Çörek Bölme Adeti – Reşadiye Mahallesi, Röportaj.

Nesrin Öner, Gölpazarı Düğün Adetleri ,Çımışkı Köyü, Röportaj.

Dündar Şahin, Gölpazarı Düğün Adetleri, Kız Gezdirme, Söğütçük Köyü, Röportaj.

Nevriye, Ergül, Gölpazarı Düğün Adetleri, Dibek Dövme-Mendil Keşkeği, İstiklal Mahallesi, Röportaj.

Pala Mehmet Amca, Gölpazarı Düğün Adetleri, Güvey Götürme, Çukurören Köyü, Röportaj.

Recai Günal, Marfet Günal, Gölpazarı Türküleri, Taşlıktan Bir Yol Açtılar, Bolatlı Köyü, Röportaj.

Sabahattin Özcan, Gölpazarı Düğün Adetleri, Güvey (Damat) Kulesi, Gökçeözü Köyü, Röportaj;

Selahattin Kayan, Gölpazarı Düğün Adetleri, Güvey (Damat) Kulesi, Sarıhacılar Köyü, Röportaj;

Süleyman Güneş, Gölpazarı Düğün Adetleri, Taraklı Pirlar Köyü, Röportaj;

Yaşar Kaya, Gölpazarı Manileri, İsmetpaşa Mahallesi, Röportaj.

Ziyaettin Bozyurt, Gölpazarı Düğün Adetleri, Gelin Alayı, Kavak Köyü, Röportaj.

Ziyaettin Çınar, Gölpazarı Düğün Adetleri, Karaahmetler Köyü, Röportaj;

I. Dünya Savaşı Sonrası Almanya ve Avusturya'nın Diaspora Politikaları

Deniz Taylan Uysal*

(ORCID: 0000-0002-2711-9031)

Makale Gönderim Tarihi

25.04.2021

Makale Kabul Tarihi

25.09.2021

Atf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Uysal, D. T., "I. Dünya Savaşı Sonrası Almanya ve Avusturya'nın Diaspora Politikaları", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2021): 914-947.

APA: Uysal, D. T. (2021). I. Dünya Savaşı Sonrası Almanya ve Avusturya'nın Diaspora Politikaları. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (2) , 914-947.

Öz

Sınır-ötesi ulusal azınlıklar irredantizme yatkın yapıları sebebiyle güvenlik sorunları yaratabilmektedir. Soydaş azınlık politikalarının ortaya çıkması, I. Dünya Savaşı ertesinde Almanya ve Avusturya'nın izlediği politikalara dayanmaktadır. Bu diaspora politikalarının temelini 'yurtiçinde mümkün olduğu kadar liberal bir ulusal azınlık politikası izlemek', 'göçmenleri azınlıklardan ayırmak' ve 'soydaşlarla sınır-ötesi ilişkileri geliştirmek' oluşturmaktadır. Azınlık haklarının gelişmesini sürekli destekleyen ve sınır sorunlarının barışçıl çözümünü amaçlayan Avrupa bütünleşmesi sürecinin de, sorunun çözümüne yadsınamaz bir katkısı bulunmaktadır. Avrupa bütünleşmesi sayesinde sınırların belirsizleştiği ve halkların kaynaştığı bir coğrafyada, geçmişte savaşlarda kaybedilen topraklar önemsiz hale gelebilecektir.

Anahtar Kelimeler: Almanya, Avusturya, Avrupa Bütünleşmesi, Azınlık Hakları, Diaspora.

* Dr., Turist Rehberi, Türkiye, taylanuysal@gmail.com.
PhD, Tourist Guide, Turkey.

Diaspora Politics of Germany and Austria After the First World War

Absract

Cross-border national minorities could create security problems due to their irredentism-prone nature. The emergence of kin minority policies is based on the policies followed by Germany and Austria after the First World War. The basis of these diaspora policies consist of "following a liberal national minority policy", "separating immigrants from minorities" and "developing cross-border relations with kin minorities as much as possible". The European integration process which continuously supports the development of minority rights and aims the peaceful resolution of cross-border problems, has an undeniable contribution for the solution. Thanks to the European integration, the lands lost in past wars could become of insignificant importance in the Union where borders are blurred and nations are merged.

Keywords: Germany, Austria, European Integration, Minority Rights, Diaspora.

Giriş

19. yüzyılda uluslararası siyasetin önemli konularından biri diğer ülkelerde bulunan azınlıkların soydaş devletleri tarafından korunmasıdır. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Prusya İmparatorluğu, Rus Çarlığı ve Osmanlı İmparatorluğu Doğu Avrupa ve Balkanlarda uzun soluklu bir mücadele içine girmiştir. İmparatorluklar bir taraftan siyasi amaçlar için diğer bölgelerdeki azınlık sorunlarını körüklerken, diğer taraftan kendi içlerinde soruna çözüm bulmaya çalışmıştır. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu devleti ayakta tutabilmek için, bugün Avrupa'da benimsenen azınlık hakları politikalarının temelini oluşturan birçok reform gerçekleştirmiştir. Avrupa'da yer alan diğer köklü imparatorluklar için de durum farklı değildir. Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat'tan sonra azınlıkların korunması için önemli adımlar atmıştır, ancak farklı ulusların imparatorluktan kopması engellenememiştir. Diğer güçlü devletler ise bu bölgede yer alan halkların bağımsızlığını destekleyerek, durumu savaş olmaksızın (hatta savaşların sonucunda bile) içinden çıkılmaz bir hale getirmişlerdir. Çok-uluslu imparatorluklar döneminden sonra, geçmişe oranla daha küçük ve etnik olarak büyük oranda homojen

Avusturya, Almanya, Macaristan ve Türkiye gibi ülkeler ortaya çıkmıştır. Yeni ortaya çıkan ülkeler giderek daha yabancı/azınlık düşmanı toplumlar haline gelmiştir. Etnik milliyetçilikteki bu yükseliş II. Dünya Savaşı'nın bitimine dek sürmüştür.

19. ve 20. yüzyıllar boyunca ulus-devlet ideolojisiyle etnik homojenliği sağlamaya çalışan Avrupa devletleri, II. Dünya Savaşı'ndan sonra milliyetçi politikaları kısmen terk ederek, demokratikleşme sürecini hızlandırmıştır. Savaş sonrasında insan haklarının korunmasına, 90'lardan sonra ise azınlık haklarına önem verilmiştir. Bunda azınlık meselelerinin uluslararası güvenliği tehdit eden boyutu da rol oynamıştır. Azınlıklar, özellikle de ayrılıkçı hareketlere sahip olanlar genel olarak ulus-devletlerin iç güvenliğini tehdit ederken, soydaş azınlıklar azınlıkların ayrılıkçılığa en yatkın ve çatışma potansiyeli barındıran tipi olarak belirmektedir. Soydaş azınlıklar bünyelerinde bulundurdıkları potansiyel irredantizm tehlikesi ile sürekli bir güvenlik sorunu yaratmaktadır. Azınlıkların haklarının genişletilmesinin ayrılıkçı hareketleri önleyeceği düşünülmüştür. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Birleşmiş Milletler, AGİT, Avrupa Konseyi gibi uluslararası kurumların da katkısıyla azınlık haklarının hızla gelişmesi diasporaların haklarını, refahını ve soydaş ülkelerle iletişimini arttırmıştır. Bu kapsamda, azınlık haklarının gelişmesini sürekli destekleyen ve sınır sorunlarının barışçıl çözümünü amaçlayan Avrupa bütünleşmesi sürecinin de, sorunun çözümüne yadsınamaz bir katkısı bulunmaktadır.

Tarihsel Süreç

Almanya Avrupa tarihi için önemli bir ülkedir. Her ne kadar Orta Avrupa'da yer alsa da, Almanya tüm Avrupa'yı etkilemiştir. Almanya Roma İmparatorluğu döneminde bir coğrafi bölgeyi (Germania) anlatmak üzere kullanılmıştır. Alman ulusunu oluşturan kavimlerin Doğu'ya doğru yayılması 12. yüzyıldan itibaren bugünkü Baltık ülkeleri, Polonya, Çekya, Slovakya, Ukrayna, Rusya, Romanya, Macaristan ve eski Yugoslavya ülkelerine doğru gerçekleşmiştir¹.

¹ Stefan Wolff, "From Irredentism to Constructive Reconciliation?", CISS/ISA Conference in Washington DC, 28-29 Ağustos 2000, s.4.

Almanya ve Avusturya devletlerini kuran Alman nüfusun Nazizm tarafından birleştirilmesini takiben, 2. Dünya Savaşı'nın ertesinde bu türden bir birleşme barış anlaşmalarıyla yasaklanmıştır. Dünya savaşları ertesinde yapılan barış anlaşmaları ile küçültülen Almanya'nın; Südet ve Silezya bölgelerinde, Avusturya'nın Güney Tirol'de, Macaristan'ın Transilvanya, Güney Slovakya ve Voyvodina bölgelerinde bıraktıkları nüfuslar diasporalara dönüşmüştür.

Almanya savaş sonrasında Milletler Cemiyeti'ne girmiş ve Doğu Avrupa'ya yayılmış milyonlarca Almanı da göz önünde bulundurarak, azınlıkların koruyucusu rolüne soyunmuştur. Bu çabaları, Versailles koşullarının gözden geçirilmesi talebine bir araç olarak görülmüştür. Almanya, Milletler Cemiyeti'nin yurtdışındaki etnik Almanları hiçbir zaman yeterince koruyamayacağını düşünmektedir².

İki savaş arasında azınlıklar, genellikle komşuların irredantist öğeleri olarak görülmekte, yurttaştan çok güvenlik riski olarak algılanmaktadır. Azınlık anlaşmalarındaki vaatlerin çoğu yerine getirilmemiştir. II. Dünya Savaşı sınırlarda önemli değişiklik yapmamış, statükoyu genel olarak korumuştur. Nazilerin yaptığı düzenlemeler iptal edilmiş ve temel değişiklik olarak Almanya ikiye bölünmüştür. Bu bölünme uzun soluklu bir Avrupa bütünleşme sürecinin önünü açacaktır. Sınırlarda esaslı değişiklik Ukrayna ve Polonya'nın topraklarının batıya doğru genişlemiş olmasıdır. Çekler, Alman ve Macar azınlıkları ülkelerinden kovmuştur³. II. Dünya Savaşı'nda dış Almanların birleştirilmesi planı başarısızlığa uğrayınca, Almanya için bu azınlıklarla yeniden bağlar kurabilmenin yegane yolu barışçıl bir strateji izlemek olmuştur.

I. Dünya Savaşı sonrasında yeni ulus-devletlerin kurulması azınlıkların oranını azaltmış gözükmektedir: I. Dünya Savaşı sonrasında, savaş öncesinde sayısı 60 milyon ve oranı %50 olan azınlıklar, 30 milyon ve %25'e düşmüştür⁴. II. Dünya Savaşı ise I. Dünya Savaşı sonunda ortaya çıkan statükoyu koruyarak ve mecburi göçler yoluyla Orta ve Doğu Avrupa'yı daha da homojen devletlerden oluşur hale getirmiştir. Dünya savaşları oluşturulan katı ulus-devletler sisteminde,

² Mark Mazower, *Karanlık Kıta Avrupa'nın 20. Yüzyılı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s.56-66.

³ A.e., s.261.

⁴ Pierre Renouvin, *I. Dünya Savaşı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s.109.

yeni devletler içindeki toplam azınlık nüfusunu azaltsa da, sınırların ötesinde bıraktığı soydaş azınlıklarla, aslında, Avrupa'daki azınlıklar sorununu daha çok tehlike arzeder hale getirmiştir.

Azınlık Hakları

Azınlık hakları ilk kez Versailles Anlaşması (1919) ile uluslararası denetime tabi olmuştur. Her ne kadar bir azınlık tanımı yapılmamış olsa da ırksal, dilsel ve dinsel azınlıklara ait kişilerden bahsedilmektedir. Milletler Cemiyeti'ne verilen rol tanınacak haklar aracılığıyla etnik ayrılıkçılığın önlenmesidir⁵. Oluşturulan Milletler Cemiyeti azınlıklar sistemi, 1919 paylaşım anlaşmalarının sağladığı uluslararası barışı sürdürmek için tasarlanan ortak güvenlik rejiminin bir ögesidir⁶. I. Dünya Savaşı sonrasında Alman, Avusturya ve Osmanlı imparatorluklarının topraklarında güçlü müttefikler yaratmak için fazlasıyla toprak verilerek kurulan Doğu Avrupa ülkeleri, diğer taraftan azınlık anlaşmaları ile denetlenmek istenmiştir. Çekoslovakya ve Polonya gibi Avrupa'nın doğusundan yer alan ülkelerin bağımsızlıklarının kabulü azınlık haklarının tanınması koşuluna bağlanmıştır. Muzaffer devletler, yapılan sınır anlaşmalarından memnun olmayan devletlerin yeni bir çatışmaya yol açmalarını istememiştir. Osmanlı, Avusturya ve Macaristan gibi mağlup devletlere de azınlıkların korunması, barışın tesisi için bir zorunluluk olarak dayatılmıştır⁷. MC'nin bu kararlarının evrensel olduğunu söylemek mümkün değildir. Muzaffer devletler kendilerini, ayrıca Almanya'yı bu yükümlülüklerden muaf tutmuştur⁸. Tunç'a göre yeni kurulan ve mağlup devletlere dayatılan anlaşmalarla gerçekte amaçlanan azınlıkların korunması değil, nüfuz bölgelerinin ve toprakların paylaşımıdır. Dünyanın geri kalan bölgelerinde yer alan halklar için bu

⁵ Erdoğan Boz, "Bireysel ve Kolektif Haklar Bağlamında Azınlık Hakları", *Nart Dergisi*, 84 <http://kaffed.org/index.php/bilgi-belge/insan-haklari/item/744-bireysel-ve-kolektif-haklar-ba%C4%9Fam%C4%B1nda-az%C4%B1n%C4%B1k-haklar%C4%B1.html>

⁶ Meral Atılğan, "Avrupa Birliği, Azınlık Hakları ve Türkiye", *Türk İdare Dergisi*, s.3 <http://www.tid.gov.tr/Makaleler/M.Atılğan%2043-66.doc>

⁷ Gözde Yılmaz, "Avrupa'da Azınlıklar ve Azınlık Hakları", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 14/2, 2015, s.109-122.

⁸ Argun Başkan, "Avrupa Birliği-Türkiye İlişkileri ve Azınlık Hakları", <http://www.kaffed.org/bilgi-belge/insan-haklari/item/2-avrupa-birligi-turkiye-iliskileri-ve-azinlik-haklari.html>

tür önlemler öngörülmediği gibi, azınlıkların korunması MC Misakına da eklenmemiştir⁹. Verilen haklar azınlık sorunlarını çözmemiş, özellikle Alman ve Macar azınlıklar kendilerine tanınan hakları alamadıkları iddiasıyla sürekli MC'ye başvurmuştur¹⁰.

Bu anlaşmalar beklendiği üzere azınlıkların buldukları ülke içinde asimilasyonunu sağlayamamış, kimseyi memnun etmemiştir. İçlerinde kendileriyle birlikte yaşamak istemeyen ve zorla ülkelerinden ayrılmış önemli nüfusa sahip azınlıklar bulduran yeni kurulan ülkeler, Batı Avrupa'daki ulus-devletler gibi vatandaşlık üzerine kurulu ve etnik farklılıkların önemli olmadığı, merkezi hükümetin güçlü olduğu istikrarlı bir yapıyı da kuramamışlardır. Galip devletlerin daha en başından azınlık anlaşmaları ile ikinci sınıf demokrasiler olarak yaftaladığı bu ülkelere, en başta azınlıkların hamisi komşu devletler müdahale hakkını kendilerinde görmüşlerdir. Hitler bunun en bilinen örneğidir; Çekoslovakya'da Alman azınlığın haklarını korumak, uluslararası toplumda ciddi bir itiraz görmeyen bir gereklilik olarak görülmüştür. Oysa aynı yıllarda ne Fransa'da ne İngiltere'de ne de ABD'de azınlıkların haklarından söz eden yoktur. Yeni kurulan Doğu Avrupa devletlerinin gelişmemiş ve liberal değerlerden uzak olduğu, diğer taraftan Batı Avrupa'nın azınlıkların korunması konusundan yeterince gelişmiş bir sisteme sahip olduğu yönünde bir algı oluşmuştur. İki savaş arası dönemde MC'nin azınlıkların korunması konusundaki başarısızlığı meselenin gündemden düşmesine yol açmıştır. Diğer taraftan, II. Dünya Savaşı sırasında Doğu Avrupa'daki kimi azınlıkların Nazilerle işbirliği yapmış olmasının sonucu olarak, savaş sonrasında azınlık haklarına kuşkuyla yaklaşılmaya başlanmış, azınlık hakları uluslararası barış ve güvenliğe tehdit olarak algılanmıştır¹¹.

II. Dünya Savaşı ertesinde azınlıklar sorunu, MC döneminden daha az gündeme gelmektedir. Birleşmiş Milletler Şartı'nda da, Almanya'nın azınlıkların haklarını bahane ederek savaşı başlatmış olması yüzünden

⁹ Hasan Tunç, "Uluslararası Sözleşmelerde Azınlık Hakları Sorunu ve Türkiye", Ankara, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1/2, Haziran-Aralık 2004, s.181-238.

¹⁰ A.e., s.187.

¹¹ Jennifer J. Preece, "Minority Rights in Europe: from Westphalia to Helsinki", *Review of International Studies*, 23/ 1, 1997, s.76-82.

azınlıklardan bahsedilmemiştir¹². Savaş sonrasında azınlık hakları ile ilgili çalışmalar, bireysel insan haklarının korunması ve sömürgeler açısından önem taşıyan ırk ayrımcılığının önlenmesi alanına kaymıştır¹³. Azınlık hakları kolektif haklar kapsamında değil bireysel haklar bağlamında değerlendirilerek ikincil bir konuma itilmiştir. Nitekim 1948 İnsan Hakları Bildirgesi'nde azınlık haklarından söz edilmemiş, azınlık hakları insan hakları içerisinde eritilmiştir¹⁴.

Avusturya'nın Diaspora Politikaları

Avusturya, azınlık haklarının modern anlamda ilk uygulandığı ülkelerdendir. Avusturya'nın bu hakları tanımamasını ve kısmen çok-uluslu bir toplum olduğunu kabul ederek çok-kültürlülüğe benzer bir yapı kurması; azınlıkların yararından ziyade, baskı politikalarının sonuç vermediğini tespit etmeleri ve İmparatorluğu tümüyle kaybetmek istemedikleri için taviz vermeleri olarak değerlendirilebilir. Öncelikle güçlü Macarlara eş-hanedan statüsü verilmiş, ardından Çekler ve diğer halklar da azınlık haklarına sahip olmuştur. Bu haklar siyasi olarak temsil edilme, ayrı meclis kurma, resmi işlerde çift-dillilik, anadilde ilkokul eğitimi gibi önemli, günümüzde halen birçok azınlığın elde edemediği haklardır¹⁵.

Almanya I. Dünya Savaşı öncesinde yayılmacı bir politika izlemekle birlikte, yurtdışında yaşayan Almanlar konusuyla devlet düzeyinde çok ilgilenmemiş, bu alanda daha ziyade dernekler faaliyet göstermiştir. Ancak I. Dünya Savaşı'nın Alman nüfusunu farklı ülkelere dağıtması Weimar Cumhuriyeti'nin politikasını değiştirmiş, bir devlet politikası olarak kiliseler, yardım kuruluşları, okullar, gazeteler, kültürel faaliyetler ve ekonomik kuruluşlar eliyle yurtdışındaki Almanlara mali destek sağlanmıştır. Nasyonel Sosyalistler de Weimar

¹² Tunç, a.g.m., s.187.

¹³ Boz, a.g.m. (çevrimiçi).

¹⁴ Atılğan, a.g.m., s.47.

¹⁵ Pieter Judson, "When is a diaspora not a diaspora?", *Heimat Abroad*, University of Michigan Press, 2010, s.224.

Cumhuriyeti'nden teslim aldıkları yapıyı sahiplenmişler, ancak yayılmacı bir politikaya çevirmişlerdir¹⁶.

Almanların yerleştikleri bölgeler içinde Almanya ve Avusturya'ya oldukça yakın olan ve Bohemya, Moravya ve Silezya'yı içeren Südet bölgesi özellikle önem taşımaktadır. Bu bölgede Alman nüfus 18. yüzyıla kadar çoğunluktadır, daha sonra Çek nüfusun artmasıyla azınlıkta kalmıştır (Bohemya'da 1848 seçimlerinde Çek vekillerin oranı %62'dir). Bölgede Çeklerin ulusçuluk hareketi oluşturması kadar Almanların da kendilerine ait bölgelerde özerk yönetimler oluşturma hareketlerine girişmiş olmaları ilginçtir. Almanlar nüfusun üçte birinden azını oluşturduklarının farkındadır, dolayısıyla uzun vadede çıkarlarını bölgesel özerklik ile garanti altına almak istemişlerdir. Almancanın bir dialekti olan Yidiş dili konuşan, bölgede %1-2 nüfusa sahip olan Yahudiler de önceleri Alman idaresinde kalmayı seçmişler ancak özellikle Bohemya'da güçlü Çek burjuvazisinin ve entelijansiyasının önderliğinde filizlenen Çek ulusçuluğu güçlendikçe Çek hakimiyetinde kalmayı tercih etmişlerdir. Bir süre sonra azınlıkta kalan Almanlar, çoğunlukta kalabilecekleri bölgesel yönetimler oluşturma ve giderek zayıflayan Avusturya'dan ziyade Almanya'dan destek bulma politikası gütmüşlerdir¹⁷.

Almanya özellikle Südetlerde siyasi güç arayışına girmiştir. I. Dünya Savaşı öncesinde Alman derneklerinin Doğu Avrupa'da toplam 560.000 üyesi varken tek başına 200.000 üyeye sahip olan Alman Okul Derneği, Avusturya İmparatorluğu içinde Almanya adına milliyetçiliği örgütleyen ve parasal olarak destekleyen bir kurum olarak öne çıkmıştır. Bu dernekler etnik milliyetçiliğin en önemli unsuru olan dil eğitimi vererek milli bilinç yaratmanın yanısıra fakirlere yardım etmek, yetimhaneler açmak, yerel turizme ve tarıma destek vermek ya da kütüphaneler kurmak gibi her türlü desteği sağlamıştır¹⁸. Amaç zaten

¹⁶ Rogers Brubaker, "Accidental Diasporas and External Homelands in Central and Eastern Europe: Past and Present", *Political Sciences Series*, 71, Institut for Advanced Studies, Vienna, 2000, s.9-12.

¹⁷ Jiri Koralka, "Nationality representation in Bohemia, Moravia and Austrian Silesia, 1848-1914", *Governments, Ethnic Groups and Political Representation*, New York University Press, New York, 1993, s.85-123.

¹⁸ Judson, a.g.m., s.232.

uzun süredir bir arada ve çift-dilli olarak yaşayan toplulukları kaynaştırmak değil, etnik kimlik oluşturmaktır.

Bölgede yaşayanların esas olarak Avusturya-Macaristan vatandaşı olduğunu ancak Almanya'nın kurulmasına kadar zaten böyle bir ayırım olmadığını belirtmek gerekir. Ancak savaş sonrası dönemde Nasyonal Sosyalistler, Avusturya'yı güney bölgelerde kalan Almanları katolikliği kullanarak kendilerden uzaklaştırmakla suçlamışlardır¹⁹. Diğer taraftan Habsburg İmparatorluğu çok-uluslu yapısını korumak adına bugünkü Avrupa Birliği'nin çok-kültürlülük politikalarının temeli sayılabilecek birçok olumlu adım atmış, aynı zamanda Almanların haklarını da savunmuş ancak imparatorluğun dağılmasını yine de engelleyememiştir. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda Almanlar, nüfusun yönetici ve kültür yayıcı bir misyonu olan, en önemli etnik unsur olarak öne çıkmaktadır. Aynı zamanda en çok vergi veren topluluk da Almanlardır. Ancak Avusturyalıların 1871 yılında Almanya'nın kurulmasından sonra bu ülkeyle irredandist bir ilişkiye girme yönelimi olmamıştır, ilişkiler işbirliği düzeyinde devam etmiştir. Avusturya kendini bir ulus-devlet olarak değil, çok-uluslu bir imparatorluk olarak görmektedir. Bunda Nasyonal Sosyalistlerin kızdıkları husus olan Katolikliğin rol oynadığı, gerçeği yansıtmaktadır (Prusya büyük oranda Protestandır). Avusturyalıların liberal kanadının Almanlık kavramına bakışı da Nazilerininki ile çelişmektedir. Bunlara göre Alman olmak mutlaka kan bağı gerektiren ya da toprağa bağlı bir olgu değil, kültürel bir olgudur, dolayısıyla Doğu Avrupa'daki diğer halklar da bu kültürü benimseyerek Alman olabilirler²⁰. Bu anlayış etninin yurt (heimat) ile olan bağına kestiği için Wilhelm Almanyası'ndan başlayarak 3. Reich'in da, hatta halen soya bağlı vatandaşlık ilkesini uygulamakta ısrar eden günümüz Almanya'sının bile anlayışına ters düşmektedir. Ayrıca Alman topluluklarının farklı ülkelerde farklı mezheplere ve coğrafyalara ait olması aralarında ciddi kültürel farklılıklar yaratmaktadır; hepsinin buldukları toplumla ilgili farklı çıkarları,

¹⁹ Norbert Götz, "German-Speaking People and German Heritage", *Heimat Abroad*, University of Michigan Press, 2010, s.70.

²⁰ Judson, a.g.m., s.225-226.

politikaları vardır: Dolayısıyla Almanya ve Avusturya için ortak bir diaspora politikasından söz etmek, geçmişte, mümkün değildir²¹.

Avusturya savaş sonrasında başarılı bir diaspora ve azınlık hakları politikası izlemiştir. Savaş sonrasında yapılan barış anlaşmalarının getirdiği çözümlerle sorunu içinden çıkılmaz hale getirdiği bir başka bölge Güney Tirol'dur. Savaşın bitiminde nüfusun %85'ini oluşturan 250.000 Alman'ın yaşadığı bölge, İtalya'nın savaşta saf değiştirmesinin karşılığında Trieste ile birlikte Avusturya'dan alınarak İtalya'ya verilmiştir. Wilson, barış görüşmelerinde meşhur 14 maddesinin İtalya için geçerli olmadığını beyan etmiştir²².

İtalya ve Avusturya sınırında dağlık kesimde yer alan bölge Kuzey Tirol, Güney Tirol ve Trento olarak üçe ayrılmaktadır. İlk ikisi Almanca konuşan sonuncu ise İtalyanca konuşan nüfusa sahiptir. İtalya sınır güvenliği açısından Alplerin güney kısmında yer alan Güney Tirol'ün kendisine verilmesini istemiş, bunu desteklemek için ise tüm bölgenin bir bütün olduğu dolayısıyla toplam İtalyan nüfusun çoğunlukta olduğunu öne sürmüştür. Ancak Güney Tirol kültürel olarak Alman'dır. 1947 yılında verilen özerklik Güney Tirol'ün beklentilerini karşılamamıştır. Yapılan anlaşmada Almanca resmi dil kabul edilmemiş, Güney Tirol ve Trento tek bir bölge haline getirilerek siyasi temsil olanakları sınırlanmış, bölgenin gelişmesi için ekonomik kararları alma yetkisi merkezi hükümette bırakılmış, memur kadroları İtalyanlara verilmiş ve en önemlisi Bolzano'da bir sanayi bölgesi yaratılarak nüfusun İtalyanlar lehine artması sağlanmıştır. Bu ayrımcı politikalar özerkliğin kağıt üzerinde kalmasına yol açmıştır. 1957 yılında Almanlar sadece Güney Tirol için geçerli olacak gerçek bir özerklik için şiddet eylemlerine başlamıştır. Avusturya meseleyi 1960'da Birleşmiş Milletler'e götürmüş ve BM aldığı kararla İtalya'yı Avusturya'yı muhatap olarak kabul etmeye zorlamıştır. Yapılan müzakereler 1969 yılında Güney Tirol'ün taleplerinin çoğunun karşılandığı bir bölgesel özerklik verilmesiyle sonuçlanmıştır. Her ne kadar Trentino bölgeden ayrılmasa da, İtalyanlar hem ekonomik olarak hem siyasi temsil açısından giderek güç kaybetmiştir. Bolzano'da kurulan sanayi

²¹ A.e., s.227.

²² Antony Alcock, "Trentino and Tyrol", *Europe and Ethnicity*, Routhledge, 1996, s.77-78.

bölgesine ekolojik gerekçelerle karşı çıkan ve temel geçim kaynakları tarım olan Almanlar, Avrupa Tarım ve Garanti Fonu'ndan destek almıştır. Çift-dillilik Almanlar için memuriyet kadrolarının önünü açmıştır. Barışa kavuşan bölge önemli turizm geliri elde etmeye başlamış, uzun vadede bölge hem kalkınmış hem de İtalyanlar ve Almanlar arasındaki gelir dengesizliği düzelmiştir²³.

Güney Tirol, I. Dünya Savaşı'nın yarattığı sınır-ötesi sorunlara Avrupa bütünleşmesi içinde bulunan en makul çözümlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Sorun irredantizm, bölgesel özerklik, çok-kültürlülük, merkezîyetçilikten yerinden yönetime geçiş, çift-dillilik, kalkınma sorunları ve ekonomik tercihler, siyasi temsil usulleri, kadrolaşma ve terör gibi hemen tüm unsurları barındırmaktadır. Yine de bulunan çözüm hem sınırların değişmesini gerekli kılmamış, hatta bölgesel sınır bile değişmemiş, bölgesel özerklik istenen şekilde sağlanmıştır. Çatışma sona ermiş ve etnik sorun büyük oranda çözülmüştür. Bu başarı Güney Tirol halkının olduğu kadar Avrupa bütünleşmesindedir. Güney Tirol Avrupa'daki diğer çatışmalı bölgelere, özellikle de Doğu Bloğunun çökmesinin ardından çıkan etnik çatışmaların çözümü için örnek olarak gösterilmektedir.

Avusturya dışarıda Güney Tirol ile uğraşırken, kendi içinde de sorunları bulunmaktaydı. Avusturya'nın güneyinde Slovenya ile sınırı oluşturan sarp dağların ardında kalan bölgede nüfusun çoğunluğunu Slovenyalıların oluşturmasına karşın (%65 civarı), I. Dünya Savaşı sonunda yapılan referandumdan ayrılık kararı çıkmamıştır. Yugoslavya'nın II. Dünya Savaşı sonrasında bölgeyi kazanma çabaları da sonuç vermemiştir. Ancak Avusturya dışarıda hak ararken kendi içinde farklı tutum sergilememiş ve Carinthia ile Styria bölgelerinde yaşayan Sloven azınlığa 1955 yılında anayasal düzenlemelerle anadilde eğitim, çift resmi dil kullanımı, temsil hakkı, Sloven-düşmanı örgütlerin yasaklanması gibi haklar tanımıştır. 1976 yılında ise sadece kendi dillerinde eğitim hakkı da getirilmiş ve yerel organlarda temsil hakları genişletilmiştir²⁴.

²³ A.e., s.77-78.

²⁴ Boris Jesih, "The Slovene Minority in Austria", *Ethnicity and Democratisation in the New Europe*, Routhledge, 1999, s.106-116.

Almanya'nın Diaspora Politikaları

Avusturya diasporalar üzerine kapsamlı bir politikaya sahip olsa da, sorunun esas muhatabı Almanya'dır. I. Dünya Savaşı sonrasında Alman dış politikası büyük ölçüde irredantizm, II. Dünya Savaşı sonrasında ise diaspora politikalarından oluşmaktadır. II. Dünya Savaşı sonrasında Almanya'nın kaybettiği toprakları kazanmak için açıktan irredantist politikalar izleyememesinin kendileri açısından sebepleri bulunmaktadır: Bir taraftan Nasyonal Sosyalistlerin savaşın çıkmasına sebep olmaları yüzünden duyulan utanç, diğer taraftan II. Dünya Savaşı'nı kazanan ülkelerin Almanya üzerinde bir kılıç gibi tutmayı tercih ettikleri Yahudi Soykırımı'dır. Nasyonal Sosyalistlerin yaptıkları hatalar Alman halkının elinden haksız yere alınan toprakları geri kazanma şansını sonsuza kadar kaybettirmiştir. Diğer taraftan, Trianon Anlaşması ile aynı haksızlıklara uğrayan ve benzer bir konumda bulunan Macaristan, uluslararası toplumdan böyle bir baskı görmediği ve kendi de bir suçluluk duygusu içinde bulunmadığından komşu ülkelerde yaşayan soydaşlarının haklarını korumak adına daha rahat davranabilmekte, hatta devlet politikası düzeyinde olmasa da, siyasetçiler zaman zaman toprak taleplerini içeren irredantist eğilimleri dile getirebilmektedir. Almanların 2. Dünya Savaşı'nı çıkarmakta haklı gerekçeleri olduğunu söyledikleri nadiren duyulurken, Macar halkının Trianon Anlaşması'nı kendilerine karşı yapılan açık bir haksızlık olarak gördüğüne şüphe yoktur. Nitekim Macaristan yakın zamanda Trianon Anlaşması'nın imzalandığı 4 Haziran'ı 'milli yas' ilan etmiştir²⁵.

Milliyetçiliğin bir devlet kurma aracı olarak kullanıldığı 19. yüzyıl sonunda, bu yönde çabaların en önemli araçlarından birisi de nüfus sayımlarıdır. Bu sayımlarda anadil etnik kimliği de belirlemektedir. Ancak Judson'a göre bu yanıltıcı bir durumdur çünkü özellikle Habsburg İmparatorluğu'nda etniler içiçe yaşamaktadır. Kimi etnik topluluklar çoğunluğu oluşturan etnik grubun içinde adalar şeklinde yaşamaktadır. Ancak, çift-dilliliğin yaygın olduğu bu bölgelerde kimin gerçekten hangi etniden olduğunu anlamak zordur. Milliyetçi derneklerin yaptıkları yardımlardan yararlanmak isteyen ya da o

²⁵ Kai A. Schafft, László J. Kulcsár, "The Demography of Race and Ethnicity in Hungary", *The International Handbook of the Demography of Race and Ethnicity*, Springer, London, 2015, s.570.

zamanlar yaygın bir uygulama olan bir yetimi büyötmek üzere yanlarına almak isteyen Çekler, Almanca bildikleri için Alman olduklarını iddia edebilmektedir. Diğer taraftan oldukça kültürlü olan Yahudiler muntazam Almanca konuşmaktadır. Dolayısıyla dil tek başına kimliği belirlemede yeterli veriyi sağlamamaktadır. Ayrıca bu dernekler faaliyetlerini Almanya ve Avusturya'dan uzakta kalan Alman adacıklarından ziyade yakında bulunan ve Alman oldukları şüpheli olan ancak Almanca konuşan topluluklara milliyetçi bir bilinç aşımak için gerçekleştirmektedir. Galiçya gibi Lehlerin çoğunluğu oluşturduğu ya da Bukovina gibi Ukraynalıların ve Romenlerin çoğunluğu oluşturduğu daha uzak bölgelerde yaşayan Alman topluluklar ise etnik kimliklerini doğrulamak için dili bir araç olarak kullanmaktan ziyade, Almanca konuşan herkesi etnik topluluk içinde görme eğilimindedir. Bu sebeple şehir merkezlerinde önemli nüfusa sahip olan Almanca konuşan Yahudilerle işbirliği yapmaktadır. İmparatorluğun liberal tutumu ve buldukları bölgede hiçbir etninin çoğunluğu mutlak şekilde sağlayamaması sebebiyle de uzaktaki soydaş devlete bel bağlama ve diaspora politikaları izlemek değil, işbirliği politikaları izlemek tercih edilmektedir. Bu bölgelerde ancak yeni devletlerin kurulmasını takiben Alman azınlığa baskı politikaları baş göstermiş ve bu topluluklar Nasyonal Sosyalizm'de bir kurtuluş yolu görerek diaspora politikalarını desteklemişlerdir. Savaştan sonra ise yaşadıkları bölgelerden sürölmüşlerdir. Savaştan önce kendilerini sadece kültürel olarak Alman olarak gören ve Almanya'ya bir bağ hissetmeyen topluluklar, Almanya'da sürgünde radikalleşmiştir²⁶.

I. Dünya Savaşı'nın sonuçlarından biri olarak Çekoslovakya'nın kurulmasının ardından Alman nüfus diasporaya dönüşmüş ve Weimar Cumhuriyeti'nden itibaren ve özellikle 3. Reich'da dış politika malzemesi olarak kullanılmıştır. 1938 Münih Anlaşması ile Fransa ve İngiltere, Almanya'nın bu bölgeyi ilhak etmesine göz yummuş, ancak II. Dünya Savaşı ertesinde Slovakya'dan alınarak Macaristan'a verilenler dahil tüm ilhak edilen topraklar iade edilmiştir. Ayrıca ABD, SSCB ve İngiltere Alman nüfusun bölgeden tehcir edilmesini kararlaştırmıştır²⁷.

²⁶ Judson, a.g.e., s.228-241.

²⁷ Wolff (2000), a.g.m., s.4.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Çekoslavakya'da yaşayan 3,2 milyon Alman kökenliden yalnızca 250.000 kişi kalmıştır. Bu azınlığın kalmasına izin verilmesinin gerekçeleri bir Çek ya da Slovak ile evli olmak, ülkenin yeniden kalkındırılması için önemli, kalifiye bir mesleğe sahip olmak ya da siyasi olarak ülkeye bağlılık göstermek gibi çeşitlidir. Komünist yönetim Almanlara karşı asimilasyon politikası izlemiş, Almancayı yasaklamış, genç nesil ise baskı sonucu asimilasyonu tercih etmiştir. 1968 Prag Baharı azınlıklara karşı bir hoşgörü politikasının oluşmasını sağlamış, Alman azınlık Anayasa güvencesi altına alınmıştır, ancak komünist düzenin yeniden kurulması özellikle kurulan dernekler ve basın organları gibi hakların kullanımını sınırlamıştır. Bu baskıların sonucu olarak Alman nüfus %80 oranında azalmış ve 50.000 kişiye düşmüştür²⁸.

Polonya'da bulunan Alman azınlığın kaderi de aynı olmuştur. 13. yüzyılda Polonya'yı fetheden Almanlar burada güçlü bir koloni kurmuştur. Almanya ve Rusya tarafından daha önce ortadan kaldırılmış olan Polonya, II. Dünya Savaşı sonrasında muzaffer devletlerin ortak kararıyla batıya kaydırılmıştır. SSCB ise Ukrayna'yı daha batıya kaydırarak genişletmiştir. SSCB'nin bu inisiyatifine batılı müttefikler destek vermiştir. Önemli miktarda Polonya toprağının batıya kaydırılması her şeyden önce beraberinde zorunlu bir iskan politikasını getirmiştir. Bu politika Polonyalıların yanı sıra Ukraynalı, Beyaz Rus ve Litvanyalıları da kapsamıştır²⁹. Baltık ülkeleri dahil bu bölgelerde yaşayan dokuz milyon Alman, Federal Almanya'ya göç etmek zorunda bırakılmıştır, yerlerine ise Ukrayna'dan sürülen Lehler yerleştirilmiştir. Postdam Anlaşması sonrasında Polonyalılar gönülsüz de olsa doğudaki topraklarından vazgeçmek koşuluyla ülkenin batıya doğru kaydırılmasına razı olmuştur. Almanların ağırlıklı olarak yaşadıkları bu topraklarda Lehlerin çoğunluğa geçmeleri sağlanmıştır. Almanların bir kısmı ise ülke içindeki ya da Sovyetler Birliği'ndeki çalışma kamplarına sürülmüştür. 1950 yılında tamamlanan nüfus sayımı sonucuna göre; Yukarı Silezya'da yaşayanların nüfusu yerleşik 806.800 kişi ve doğudan getirilerek yerleştirilen 591.300 kişiden oluşmaktadır, 800.000 kişi ise

²⁸ A.e., s.5.

²⁹ Oktay Hekimler, *Avrupa Entegrasyonu Bağlamında Almanya'nın Yeni Doğu Politikası*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s.161.

Almanya'ya sürülmüştür³⁰. Sonraki dönemde Polonya'daki Almanların Yukarı Silezya'da yaşayanları Almanlaştırılmış Lehler olarak kabul edilmiş, Almanca konuşmak yasaklanmış ve asimilasyon politikası uygulanmıştır. Aşağı Silezya'da yaşayanlar ise büyük oranda göç etmiş, kalanları ise azınlık statüsü elde etmiştir. Daha sonraki dönemlerde göç bireysel olarak devam etmiş, Federal Almanya ve Polonya arasında yapılan anlaşmalarla 1990 yılına kadar 1,1 milyon Alman kökenli Polonya'yı terk etmiştir. Alman nüfusun neredeyse kaybolması Polonya'nın asimilasyon politikalarını kolaylaştırmıştır³¹.

İki savaş arasındaki dönemde Polonya nüfusu homojen olmaktan uzaktır: 1921 yılında Ukraynalılar %14, Belaruslar %4, Almanlar %4 ve Yahudiler %8 civarındadır. Polonya, Almanlar ve Yahudilere karşı düşmanca bir tavır sergilemekte ve mümkün olduğunca çok kişinin yurtdışına gitmesini milliyetçi politikalarla teşvik etmekteyken, slav kökenli Belarus ve Ukraynalılara karşı asimilasyonist bir politika güdülmüştür. Göç daha ziyade şehirlerden yaşanmıştır. Şehirlerde yaşayan Almanların %85'i, kırsalda yaşayan Almanların ise %55'i Polonya'yı terk etmiştir. Bunun şüphesiz en önemli sebebi Alman azınlığın Polonya için tehlike arz eden bir komşu anavatana sahip olmasıdır. Ancak bu göçün Almanya'nın iddia ettiği gibi zorla değil, toprak reformu altında Leh olmayan büyük toprak sahiplerinin mülksüzleştirilmesi, mesleki yeterliliklerin verilmemesi, kamu ihalelerinden men etme, büyük sanayi tesislerine Lehleri çalıştırma baskısı kurulması gibi idari ve ekonomik tedbirlerle gerçekleştirildiğini belirtmek gerekir. Diğer taraftan başka alanlarda da ayrımcılık ve baskı uygulanmaktadır: Poznanya ve Pomeranya'daki Alman okullarının sayısı 1921 yılında 1250 iken, 1937-38 yılına gelindiğinde sadece 60 okul kalmıştır³².

I. Dünya Savaşı'nın getirdiği yıkımın ardından girilen Nasyonal Sosyalist dönem ve II. Dünya Savaşı'nın ardından, bu sefer daha acı bir bedelle, ülkenin her iki savaşta toplam topraklarının yaklaşık yarısını kaybetmesi ile ödeyen ülke, savaştan sonra tüm dış politikasını

³⁰ Tomasz Kamusella, Terry Sullivan, "The Germans of Upper Silesia", *Ethnicity and Democratization in the New Europe*, Routledge, 1999, s.169-175.

³¹ Wolff (2000), a.g.m., s.6-7.

³² Rogers Brubaker, *Nationalism reframed*, Cambridge University Press, 1996, s.84-97.

kaybedilen toprakların mümkün olduğu kadarını geri alma ve Batı ve Doğu Almanya'nın birleştirilmesi üzerine kurmuştur. Dolayısıyla Federal Almanya'nın ABD ve NATO ile işbirliği salt ideolojik bir işbirliği değildir. Nitekim bu politika amaca ulaşamayınca değişikliğe gidilmiştir. Batı bütünleşmesi, II. Dünya Savaşı sonrasında Almanya'nın uluslararası sistemde tekrar etkin olabilmesi için bir araç, adeta Almanya'nın varlık nedenine dönüşmüştür. Başlangıçta Batı güdümünde hareket olanakları sınırlı olan ve muhafazakar hükümetlerin Sovyetler Birliği ve Demokratik Almanya Cumhuriyeti karşısı politikalara ağırlık verdiği Federal Almanya, sosyalist lider Brandt öncülüğünde yürüttüğü Doğu Politikası ile başarıya giden yolu açmıştır³³. Muhafazakar ya da sosyalist, Alman hükümetlerinin dış politika öncelikleri her zaman için Almanya'nın birleşmesi olmuştur. Bu uğurda siyasi ve mali hiçbir fedakarlığı göze almaktan kaçınmamışlardır³⁴.

Muhafazakar Federal Almanya Başbakanı Adenauer (görev süresi 1949-1963), 2. Dünya Savaşı ertesinde, güçlü bir Almanya'nın batılı güçlerce de istenmediğinin farkında olarak, önceliği Federal Almanya'nın Avrupa bütünleşmesine ve NATO ittifakına vermiştir. Bu şekilde sabırla Batının güvenini tekrar kazanmaya ve Doğu Bloğu karşısında elini güçlendirmeye çalışmıştır. Adenauer için Almanya'nın yeniden birleşmesi ancak Avrupa bütünleşmesi aracılığıyla olabilir, dolayısıyla esas olan Avrupa bütünleşmesinden ziyade bunun Almanya'nın eski toprakları üzerinde egemenliğini nasıl yeniden sağlayabileceğidir. Almanya'ya eski topraklarını kazanma konusunda önemli bir desteğin geldiğini söylemek gerçekçi olmaz; her ne kadar Batılı güçler Bonn Anlaşması (1954) ile Almanya'nın birleşmesine dair desteklerini taahhüt etmişlerse de, mesela De Gaulle Polonya-Demokratik Almanya arasındaki Oder-Neisse hattını tanımıştır. Sosyalist Brandt'in Moskova Anlaşması ile Demokratik Almanya ile barış sürecini başlatması üzerine muhafazakar partilerin koalisyonu CDU/CSU konuyu Alman Anayasa Mahkemesi'ne götürmüştür. Mahkeme aldığı kararla hiçbir kurumun 'Almanya'nın birleşmesi amacından vazgeçemeyeceğini' belirtmiş ancak yapılan anlaşmayı da

³³ Hekimler, a.g.e., s.2-141.

³⁴ Desmond Dinan, *Avrupa Birliği Tarihi*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008, s.168-185.

bir uluslararası tanınma olarak kabul etmemiş ve anayasaya aykırılık görmemiştir. Alman Dışişleri Bakanı Genscher'in çabaları sonucunda AGİT Helsinki Bildirgesi'nde (1975) sadece tüm Avrupa devletlerinin sınırlarının tanınması sağlanmamış, aynı zamanda 'bu sınırların barışçıl yollarla değiştirebileceği' de belirtilmiştir³⁵.

Federal Almanya sadece Demokratik Almanya Cumhuriyeti ile birleşme hedefi gütmemiş, aynı zamanda tüm Doğu Avrupa'da etkin bir diaspora politikası sürdürmüştür. Bu kapsama 1937 sınırları içinde yer alan Demokratik Almanya Cumhuriyeti ile birlikte Doğu Avrupa'nın hemen her yerine dağılmış halde bulunan Alman azınlıklar da dahildir. Almanya, Güney Tirol dışında, tarihsel olarak Avusturya'nın söz sahibi olduğu yerlerde de Alman azınlığın hamiliğini üstlenmiştir. Almanya savaşın ardından çok ciddi bir kalkınma sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. Bunun yanısıra Doğu Avrupa'dan sürülen 12 milyon Almanın 8 milyonu Almanya'nın savaşta yıkılmış yoksul bölgelerine yerleştirilmiştir. Bu topluluklar farklı kültürleri sebebiyle ayrımcılığa maruz kalmıştır. Batı ile ilişkilerini sağlamlaştırmakla ve kalkınmayı sağlamakla meşgul olan hükümetler içerdeki soydaşlarına hem gerekli desteği verememişler, hem de bu grupların tepkisel yaklaşımı Almanya'yı uluslararası toplum nezdinde zor durumda bırakmıştır. Alsace-Lorraine'den ve Südetler'den umudunu kesen Alman hükümetleri, her şeye rağmen Silezya'dan 1990'lara kadar vazgeçmemiştir. Almanya 1990 yılına kadar anayasasında yazan tüm Almanları birleştirme ilkesine hukuken sadık kalmıştır. Ancak Doğu Almanya'nın Polonya sınırını 1950'de tanımış olması birleşme önünde bir oldu-bitti yaratmış ve Almanya bu politikasını bırakmak zorunda kalmıştır³⁶.

Almanya'nın Çeklerle sınır sorunu olmamıştır çünkü 1949 yılından bu yana tüm Alman hükümetleri 1937 sınırlarını tanımıştır. 1997 yılında yaptıkları ortak açıklamayla II. Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında yaptıkları için (Almanlar Münih Anlaşması sonrasında Çekoslovakya'yı ilhak ettikleri ve Çekler Almanları zorunlu göçe tabi

³⁵ Bianca Kaiser-Pehlivanoglu, *Germany's Commitment to and Impact on European Integration*, Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1998, s.64-102.

³⁶ Stefan Wolff, "The Boundaries of Germanness", *Heimat Abroad*, University of Michigan Press, 2010, s.287-291.

tuttukları için) karşılıklı olarak özür dilemişlerdir. Çek Cumhuriyeti'nde kalan Alman azınlığın desteklenmesinin her iki ülkenin çıkarına olduğu kabul edilmiş, Alman-Çek Geleceği adlı ortak bir vakıf kurulmuştur. Alman azınlığa verilecek yardımlar, Almanya'da kurulmuş olan sürgünlere ait dernekler ve Çek Cumhuriyeti'ndeki toplanma merkezleri eliyle dağıtılmıştır. Diğer taraftan, Almanya'nın Çek Cumhuriyeti ile anlaşması bu ülkede yaşayan Almanların daha az yardım almasına yol açmıştır. Oysa Alman azınlığın daha çok asimilasyona maruz kaldığı Polonya'da hem yardımlar hem de elde edilen kazanımlar daha fazla olmuştur³⁷.

Polonya'daki durumun Çek Cumhuriyeti ile olan farklılığı, bu bölgeden daha fazla Almanın sürgün edilmesi, daha sert bir asimilasyon politikasının uygulanması ve en önemlisi Postdam Anlaşması'nda bölgenin Polonya'ya geçici statüde verilmiş olmasıdır. Ancak Demokratik Almanya, Postdam Anlaşması'na aykırı olarak sınırı tanımıştır³⁸. İlişkilerin bugünkü temelini ise Almanya'nın Oder-Neisse hattını sınır olarak kabul ettiği 1990 tarihli ikili anlaşma ve 1991 tarihli İyi Komşuluk İlişkileri Anlaşması oluşturmaktadır. Almanya'nın yaptığı yardımlar her zaman Opole Silezya ve daha az bir oranda Yukarı Silezya üzerinde yoğunlaşmıştır. Almanya yoğun eğitim ve kültür desteği sağlamış, Almanca eğitimi için öğretmen göndermiştir. Ayrıca 1993'ten beri, Polonya'daki Alman azınlığa yönelik öğrencilerin 12 aya kadar Almanya'da okuyabildiği özel bir değişim programı yürütülmekteydi. Federal hükümet ayrıca TV ve radyo yayınları ve Alman gazeteleri ve dergileri için kısmi finansman sağlamıştır. Ayrıca altyapı iyileştirmeleri, küçük işletmelerin ve özel çiftliklerin teşvik edilmesi ve sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi için fon sağlamıştır³⁹. Başlangıçta Almanlara toplu konutlar yapmak gibi daha büyük altyapı yatırımlarına verilen desteğin Almanların göç etmesine engel olmadığı ve yolsuzluklar yaşandığı görülünce, 1999 yılında alınan bir kararla doğrudan yardımlara ağırlık verilerek yaşam standardının yükseltilmesi amaçlanmıştır. Alman Hükümeti yardımlarda önceliği Polonya ve

³⁷ A.e., s.287-291.

³⁸ A.e., s.287-291.

³⁹ Wolff (2000), a.g.m., s.6-9.

Rusya'da yaşayan Almanlara vermiş, Romanya ve Baltık bölgesi gibi daha küçük azınlıkların bulunduğu yerlere yardımlar azaltılmıştır⁴⁰.

Rusya'da halen 800.000 civarında Alman bulunmaktadır. Almanya ve Rusya arasında konuya ilişkin olarak ikili işbirliği anlaşması bulunmaktadır. Bu azınlık çok dağınık şekilde yerleştiği için Alman hükümeti bunların Almanya'ya göçünden ziyade yaşadıkları yerlerde bir araya gelmeleri ve yaşam kalitelerinin artırılması ile ilgilenmektedir. Bu kapsamda yerleşim yerleri inşası, tarım desteği, KOBİ ve girişimcilik kredileri, mesleki eğitim destekleri sağlamaktadır. Ayrıca Almanların yaşadığı bölgelerde altyapı, sağlık ve kültür destekleri verilmektedir⁴¹.

1992 tarihli Alman-Romen anlaşmasına göre, Almanya'nın Romanya için diaspora politikası, ülkedeki Alman azınlığın yaşam koşullarını güvenceye almak ve geliştirmektir. Polonya'nın aksine, Rusya'ya benzer şekilde, Almanya ile Romanya arasında sınır veya toprak anlaşmazlığı olmadığından Alman dış politikasının temeli insani boyutla sınırlıdır. Alman-Romen anlaşması, Romanya Anayasası pozitif ayrımcılığı içermediğinden tarihsel açıdan dezavantajlı azınlık gruplarının durumunu düzeltmek için Romen vatandaşlarına dezavantaj yaratmayacak şekilde tedbirler öngörmektedir. Bu kapsamda birçok kültür merkezi açılmış, sağlık projeleri yapılmış, KOBİ ve tarım destekleri verilmiştir⁴².

Doğu Avrupa'nın komünist ülkelerinin AB üyesi olmak için gösterdiği çaba Alman politikacılarına bu ülkelerde siyasi ve ekonomik reformlar sağlamak için benzersiz bir fırsat sunmuştur. İkili anlaşmalar sınırlar ve azınlıklar da dahil olmak üzere geçmişten gelen sorunların çoğu için kapsamlı yöntemler önermektedir. 1989 sonrasında Orta ve Doğu Avrupa'ya yönelik politika aslında Doğu Politikası'nın devamı niteliğindedir. Eski CDU şansölyesi Helmut Kohl, komünizmin çöküşünü sadece Almanya'yı birleştirmek için bir fırsat olarak görmemiş, aynı zamanda AB'nin genişlemesini doğuya doğru teşvik etmek istemiştir.

⁴⁰ Wolff (2010), a.g.m., s.296.

⁴¹ Karl Cordell, Stefan Wolff, "Germany as a Kin-state The Development and Implementation of a Norm-consistent External Minority Policy towards Central and Eastern Europe", *Nationalities Papers*, Sayı 35/2, Routhledge, 2007, s.24-35.

⁴² A.e., s.24-35.

Doğu Avrupa ülkelerinin AB'ye katılımıyla İkinci Dünya Savaşı'ndan kaynaklanan kalıcı sorunların tümünün olmasa bile çoğunun çözüme ulaştırılması amaçlanmıştır. Sonuçta AB; ortak egemenlik ilkesinin, bölgesel işbirliğinin, sınırların genişletilebilirliğinin ve serbest dolaşımın geçerli olduğu bir birliktir ve bu ülkeler için de AB'ye üye olmak bu değerleri etkin bir şekilde benimsemeyi gerektirmektedir.

Almanya'nın soydaşlarına yönelik dış politikasında önemli role sahip olan faktörlerden biri de sürgünlerin kurdukları derneklerdir. 1947'den 1969 yılında ortaya atılan Doğu Politikası ile içine girilen yumuşama sürecine kadar bu dernekler etkili olmuştur⁴³. Dernekler 1950 yılında yayınladıkları 'Alman Sürgünleri Şartı' ile yaşadıkları entegrasyon sorunlarına vurgu yapmışlar, rövanşist politikalar izlemeyeceklerini taahhüt etmişler ve Avrupa bütünleşmesi sürecine destek vermişlerdir. Bu, izledikleri politikayı yumuşatmakla birlikte, taleplerinden vazgeçemedikleri anlamına gelmektedir. Wolff, Alman hükümetlerinin dış politikasını bu derneklerin yönlendirmesiyle belirlediğini düşünmemek gerektiği kanısındadır, tersine Doğu-Batı ekseninde şekillenen hassas ilişkilere zarar verebileceği düşüncesiyle derneklerin talepleri 1990'lara kadar sürekli baskı altında tutulmaya çalışılmıştır⁴⁴.

Daha sonra etkilerini yitiren dernekler, 1989 yılında kimsenin beklemediği Berlin Duvarı'nın yıkılmasını takiben yeniden faal olmaya başlamıştır. Özellikle 1990 yılında Almanya'nın birleşmesi ödünü karşısında Oder-Neisse hattının kabulü ve Silezya'da kalan topraklardan vazgeçilmesini ihanet olarak değerlendirmişler, buna karşı bir referandum yapılmasına yönelik kampanyalar düzenlemişlerdir. Bu derneklerin içinde ön plana çıkan ise 'Sürgünler Derneği'dir. Ancak bu çabalar sonuç vermeyecektir. Bu sefer, Doğu Politikası'nı ortaya atan sol görüşlüler değil, muhafazakar Şansölye Kohl sınırı kabul ettiklerini açıklayacaktır. Sürgünler Derneği de zamanla bu politikaya uyum gösterecek, Başkanları 1999 yılında Almanların kurdukları ilk üniversite olan Prag'daki Charles Üniversitesi'nde yaptığı konuşmada geçmişi kabullenmek gerektiğini, sürgün edilenlerin eski ülkelerini sevdiklerini ancak burada yaşayanların da yeniden sürgün edilmelerine karşı olduklarını

⁴³ Wolff (2000), a.g.m., s.10-11.

⁴⁴ Wolff (2010), a.g.m., s.287-293.

açıklamıştır. Derneklerin Südetlere yönelik olarak bölgenin Alman toprağı olduğu ve Çeklerin elinden alınması gerektiğı gibi sert politikaları ise Alman hükümetleri nezdinde kabul görmemiştir⁴⁵.

Bu ülkelerle ikili ilişkilerin düzelmesine rağmen sürgünlerin geri dönmesi, mülklerini geri almaları ya da tazminat verilmesi sorunu çözülememiştir. 1990'lı yıllarda sivil Alman halkın da Nasyonal Sosyalizm'in mağdurları arasında olduğu düşüncesi giderek daha fazla tartışılmaya başlanmıştır. Bu da, sürgün Almanlar meselesinin yeniden canlanmasını sağlamıştır. Almanya-Polonya ilişkilerinde köklü sorunlardan biri tazminat meselesidir. Bir taraftan topraklarını terk etmek durumunda kalan Almanların Polonya'dan talep ettikleri tazminat, öte taraftan ise Polonya devletinin II. Dünya Savaşı için talep ettiği tazminat ikili ilişkileri halen etkilemektedir. Polonya Parlamentosu 2004 yılında sürgünlerin taşınır/taşınmaz malları için herhangi bir ödeme yapmayı reddetmiştir. Üstüne, II. Dünya Savaşı için tazminat talebini oybirliği ile kabul etmiştir. Bu durum, iki devlet hem NATO hem AB üyesi olsa da tarihsel sorunların hala zaman zaman ikili ilişkileri zorladığını göstermektedir. Her ne kadar iki devlet ilerleyen dönemlerde karşılıklı olarak birbirinden tazminat talep etmemeyi garanti etmiş olsa da, Almanya'da faaliyette bulunan 'Preußische Treuhand' (Prusya Yediemini) adlı şirket, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nde Polonya'ya karşı tazminat davası açarak ikili ilişkilerde önemli bir tartışmaya sebep olmuştur. Sürgün Almanlar ve mirasçılarının Polonya'ya karşı açtıkları kişisel tazminat talepleri 19 milyar Euro'ya ulaşmıştır. Ancak AİHM, mülkiyet haklarının ihlali gerekçesi ile açılan davaların tümünü reddetmiştir. AİHM, bugünkü Polonya devletinin o dönem Almanya egemenliğinde olan bu topraklar üzerinde hiçbir yasal kontrol ve yetki sahibi olmadığı ve bu nedenle söz konusu zorunlu göçlerden sorumlu tutulamayacağı kararına varmıştır⁴⁶. Hekimler'e göre Berlin, 'Sürgünler Birliği' ve 'Prusya Yediemini' gibi birtakım örgütler vasıtası ile gündeme getirilen tartışmalarda, geri planda kalmayı ve kendisine yakıştırdığı uzlaşmacı aktör sıfatını saklı tutmayı tercih etmektedir. Berlin, müzakereyi öne çıkartmakta, karşılıklı kamuoylarının yakınlaşması fikrine destek

⁴⁵ Wolff (2000), a.g.m., s.10-11.

⁴⁶ Hekimler, a.g.e., s.161-177.

vermektedir. Ortak değerler etrafında bir Avrupa kimliği fikrini öne çıkartmaktadır⁴⁷.

Südet Alman Kültür Derneği ise 1999 yılında ABD'de toprakların geri alınması için dava açmış, Polonya göçmenleri ise iade/tazminat davalarını Polonya Anayasa Mahkemesi'ne taşımıştır. Ayrıca her iki ülke için sürgünlerin haklarının iadesini AB üyelik sürecinin bir şartı olarak öne sürülmesini istemişlerdir. Her ne kadar sosyalist şansölye Schröder derneklerin politikalarını desteklemese de, dernekler özellikle Macaristan ve Estonya'nın gönüllü olarak benzer kanunlar çıkararak sürgünlere haklarını vermesini örnek göstererek ısrarcı olmuşlardır. Ancak bu ısrar Polonya ve Çek Cumhuriyeti'nde yaşayan Alman azınlığı zor durumda bırakmış, hem bu azınlıklar hem ilgili devletler nezdinde tepki doğurmuştur. Sonuç olarak Alman Meclisi, Şansölye Schroeder ve Çek Başbakan Zeman'ın 1997 yılında yaptıkları bir deklarasyonla kararlaştırdıkları karşılıklı özür dileme, Alman azınlığın tanınması ve toprak/tazminat talebinin olmayacağı kararına uzun tartışmalardan sonra onay vermiştir. Diğer taraftan ABD Temsilciler Meclisi 1998 yılında bir karar alarak tüm eski Doğu Bloğu ülkelerine zorla el koydukları mülkleri iade etmeleri ya da makul bir tazminat vermeleri çağrısında bulunmuştur. Avrupa Parlamentosu da 1999 yılında aldığı bir kararla Çek Hükümeti'ne 'Benes Kanunları' ile müsadere ettiği mülkleri tazmin etmesini tavsiye etmiştir⁴⁸.

Çekoslovakya Devlet Başkanı Edward Benes tarafından, Londra'da sürgünde bulunan Çekoslovak Hükümeti'nin de mutabakatı ile geliştirdiği geniş kapsamlı düzenlemeler 'Benes Kanunları' olarak anılmaktadır. Söz konusu kanunlar 1946 yılında Çekoslovak Meclisi'nce kabul edilmiştir. Bu kapsamda Südet Almanlarının yurttaşlıktan çıkarılması, mallarına el konulması, idam ve sürgün edilmeleri söz konusu olmuştur. Benes Kanunları Almanya tarafından 'adaletsiz ve hukuk dışı' olarak değerlendirilirken, Çek Cumhuriyeti tarafından Çekoslovak devletinin yeniden inşasının temel taşlarından bir olarak adeta mitleştirilmiştir. Benes Kanunları Münih Konferansı'nın getirdiği hukuk dışı düzenlemeleri yok sayarak, Çekoslovak devletinin sürekliliğini sağlayan ona yeniden egemenlik sağlayan düzenlemeler

⁴⁷ A.e., s. 595-608.

⁴⁸ Wolff (2010), a.g.m., s.303.

olarak kabul edilmektedir. Söz konusu kararlar sadece Alman azınlığın sürgün edilmesi değildir, ulus-devletin homojen bir nüfus politikası çerçevesinde yeniden inşa edilmesine hizmet etmektedir. Çekoslovak devleti için Alman azınlık bir tehdit olarak algılanmış, savaş sırasında belli bir kesimin işbirliği ve tutumu buna emsal gösterilmiş ve bu şekilde bütün bir ulusal azınlık bu suç ve eylemlerden dolayı mahkum edilmiştir. Bu kimselerin mallarına el konularak ve sürgün edilerek ulus-devletin çıkarlarına hizmet eden homojen bir nüfus yaratılmak istenmiştir. Benes Kanunları var olan statünün de garantisidir. Özellikle Südet Almanları mensubu bazı kimselerin AB hukukuna dayanarak birtakım girişimlerde bulunması, başta mülkiyet olmak üzere bir takım hak arayışlarına girmeleri var olan endişeleri daha da artırmıştır⁴⁹.

Avrupa Parlamentosu'nun aldığı karar ve Çek Başbakanın Alman azınlığı hain olarak nitelendirmesi üzerine Çek-Alman ilişkileri yeniden gerilmiştir. Almanya'da muhalefet lideri Stoiber, Çek Cumhuriyeti'nin Avrupa müktesebatına ve Kopenhag Kriterleri'ne aykırı olan Benes Kanunları'nı kaldırmasını ilişkilerin gelişmesi için önkoşul olarak ortaya koymuş ve iktidara geldiklerinde geçmişten kaçmayacaklarını, tersine hesaplaşacaklarını söylemiştir. Buna karşılık Çek Hükümeti *"sürülen Almanların zaten evlerine dönme arzusunda olduklarını, haksız yere sürülenlerin 100 kişiden fazla olmadığını"* beyan etmiştir⁵⁰.

AB genişlemesi kapsamında Çek mevzuatının AB müktesebatı ile uyumu çerçevesinde mesele, bir Çek-Alman meselesi olmaktan çıkmış, doğrudan AB çatısı altına taşınmıştır⁵¹. Diğer taraftan, AB'nin kişilerin serbest dolaşımı ilkesi sürgünlerin ülkelerine geri dönebilme hakkını ortaya çıkarmış bu da Polonya ve Çek Cumhuriyeti'nde çok ciddi rahatsızlık yaratmıştır. Ancak korkulan olmamış, geri dönüş için ciddi bir talep oluşmamıştır⁵².

Sürgünlerin dernekleri ile Alman devletinin anlaşmazlığa düştüğü bir husus, devletin sürgünlerin geldiği her bölge için ayrı ve çok katmanlı olarak örgütlenmiş olan dernekleri tüm Doğu Avrupa'yı kapsayacak şekilde tek çatı altında toplamak ve yardım bütçelerinde

⁴⁹ A.e., s.302-316.

⁵⁰ A.e., s.304.

⁵¹ Hekimler, a.g.e., s. 302-316.

⁵² Wolff (2000), a.g.m., s.11.

kısıtlamaya gitmek istemesidir. Almanya sürgünlerin eski politikalarını bırakmalarını istemekte ve sürgünü hatırlamayan yeni nesillerle birlikte yeni bir kültürel değişim ortamı yaratmayı hedeflemektedir⁵³. AB içindeki sınır-ötesi işbirliği, atalarının topraklarını görme fırsatı yakalayan sürgünlerin torunları ile evsahipleri arasındaki ilişkileri geliştirmiştir. Bu insanların çoğunun sınırların değiştirilmesi ya da tazminat gibi hedefleri de bulunmamaktadır. Özellikle Polonya'da işbirliği zamanla siyasi alana da yansımış, azınlık partileri Leh partileri ile ortak liste hazırlar hale gelmiştir. Polonya Hükümeti İyi Komşuluk Anlaşması'nın gereklerini iyi niyetle yerine getirmeye çalışarak 1945'ten önce olduğu gibi Almanca eğitiminin yaygınlaşmasına yardım etmiş, radyo televizyon ve gazetelerin yayınlanmasını teşvik etmiş, tarih kitaplarının tarafsız hale getirilmesini sağlamıştır. Bu politikaların sonuç verdiğinin göstergesi ise Almanya'ya göçün azalmasıdır⁵⁴. Yüzyıllardır yaşadıkları Polonya'da Alman, sürgüne gönderildikleri Almanya'da Polonyalı olarak algılanan Silezyalılar, bugün Almanya'nın göçü engelleme ve yerinde destek olma politikası, diğer yandan Polonya'nın Avrupa Birliği sürecinde geliştirdiği ve Avrupa Konseyi standartlarını yakaladığı azınlık hakları sayesinde geçmişe kıyasla çok daha huzurlu bir hayat sürmektedir. Yeni nesiller güven ortamı içinde yaşadıklarından kendilerini Alman ya da Leh olarak değil, Silezyalı olarak tanımlama eğilimindedir⁵⁵. Almanlarla Slavların içiçe geçtiği bu sınır bölgesi, Avrupa Birliği sürecinin etnik gerilimin azaltılmasına sağladığı katkı açısından örnek olmuştur.

Çek Cumhuriyeti'nde ise Almanların dağınık bir halde bulunmaları, örgütlenmelerinin daha zayıf olması ve Alman karşıtı hislerin hem halk hem hükümet bazında sürmesi azınlığın durumunun iyileşmesini zorlaştırmıştır. Diğer taraftan zaten nüfusu çok az kalan Alman azınlık da büyük oranda asimile olmuştur ve bu durum toplumsal çatışmayı önlemesi açısından olumludur⁵⁶.

Alman azınlığın geçmişte, çoğunlukta olmasa da önemli siyasi ve ekonomik güce sahip olduğu bir diğer bölge Baltık ülkeleridir. Bu

⁵³ Wolff (2010), a.g.m., s.297.

⁵⁴ Wolff (2000), a.g.m., s.11-12.

⁵⁵ Kamusella, a.g.m., s.176-180.

⁵⁶ Wolff (2000), a.g.m., s.13-14.

bölgede koloniler kurmuş olan Almanlar toprak sahibi ve yönetici sınıf haline gelmiştir. Rus Çarlığı'nın işgali altında kalan bugünkü Estonya, Letonya ve Litvanya siyasi bağımsızlık mücadelelerini Çarlığa karşı ancak ekonomik bağımsızlıklarını Alman toprak sahiplerine karşı vermişlerdir. Çarlık bu bölgede milliyetçilikleri baskı altına almış, 1864-1904 arasında yerel dillerde yayın yasağı getirmiş, buradaki Alman azınlığa da ajan gözüyle bakmıştır⁵⁷. Bölgede yaşayan Almanlar yüksek etnik bilince sahiptir, hatta Avrupa'daki tüm Almanları 'Alman Halkı' ideali altında birleştirme fikri ilk olarak Riga Almanları arasında ortaya çıkmıştır⁵⁸. Çarlığa karşı mücadelenin önemli bir unsuru olan Almanlar ve Alman dilinin kullanımı, 19. yüzyılın sonlarına doğru Çarlığın bu yoksul halklara bazı siyasi ve kültürel haklar tanımasıyla geri plana itilmiş, Ekim Devrimi'nin etkisi ile de her birinin kendi ulus-devletini kurma idealleri kesin hatlarla ortaya çıkmıştır⁵⁹. Savaş sonrasında burada yaşayan Alman azınlık Sovyetler ile yapılan anlaşma gereği üç çeyrek binyıllık birikimlerini geride bırakarak Polonya tarafına göç ettirilmiştir⁶⁰. Günümüzde Baltık bölgesinde kalan Almanların nüfusu oldukça azdır; Estonya'da 1800, Letonya'da 4000, Litvanya'da 8000 kişi bulunmaktadır, bunların da birçoğu geç dönemde Sovyetler Birliği'nden göçmüştür ve Ruslara karşı uygulanan katı vatandaşlık politikası sebebiyle vatandaşlık hakkından mahrumdur⁶¹.

Romanya'dan da kısaca bahsedilebilir, savaş arası dönemde Almanlar Romanya'da nüfusun %7'sini oluşturmaktadır. Özellikle Transilvanya'da Sibiu gibi kentlerde yoğunlaşan Alman nüfus Nazilere destek vermiş, bedelini ise savaş sonrasında Sovyetler Birliği'ne sürgünle ödemiştir⁶².

Alman kökenli Çariçe Katerina'nın kolonileştirme politikası kapsamında yüzlerce yıl önce Rusya'ya göç etmiş önemli miktarda Volga Almanı ve Büyük Petro'nun kalkınma hamlesinde rol almış Alman

⁵⁷ Geoffrey Alderman, *Ethnic Groups and Political Representation*, New York University Press, New York, 1993, s.279-292.

⁵⁸ Stefan Wolff, "German Minorities in Eastern Europe", *European Integration and the Nationalities Question*, Routledge, 2006, s.142-149.

⁵⁹ Alderman, a.g.e., s.279-292.

⁶⁰ Götz, a.g.m., s.66.

⁶¹ Wolff (2006), a.g.m., s.148-149.

⁶² Götz, a.g.m., s.67.

zanaatkarların torunları da Alman Anayasası gereği vatandaşlık hakkı kazanmıştır. Almanya'ya olan göçe rağmen Asya ülkelerinde halen tarihi Alman azınlıkları bulunmaktadır: Kazakistan'da 700.000, Kırgızistan'da 60.000, Özbekistan'da 40.000, Tacikistan'da 30.000 ve Gürcistan'da 2000. Sibiry'a'da ise iki Alman bölgesi (Oblast) bulunmaktadır⁶³.

Almanya yukarıda sayılan tüm bölgelerde soydaşlarının haklarını savunmuş, etkili bir diaspora politikası izlemiştir. Diğer taraftan Almanya, bu bölgelerden göçle gelen soydaş göçmenler sorunu yaşamıştır. Bu toplulukların Almanya'ya entegrasyonunun yanısıra, terkederek geldikleri ülkelerde de mülkiyet sorunları yaşanmıştır. Sürgün derneklerinin faaliyetlerini anlatırken değinildiği üzere, Almanya başlarda göçü desteklerken, 90'lardan sonra 'yerinde destek' politikası güderek göçün önünü kesmek istemiştir. Federal Almanya 1945-1992 yılları arasında yirmi milyon göçmen ile dünyanın en çok göç alan ülkesi olmuştur. Bunun dokuz milyonu kaybedilen topraklardan gelenler, üç milyonu Doğu Almanya'dan kaçanlardır. 1953 yılında çıkarılan bir kanunla Sovyetler dahil tüm ülkelerden gelecek ve doğuştan elde ettiği Alman vatandaşlığı hakkını kullanmak isteyenlere herkese kapılar açılınca gelenlerin sayısı ise 1,6 milyondur. Bunların önemli bir kısmı ne Almanca bilmekte ne de adetleri Almanya ile uyum göstermektedir, yine de tümünün kabulünde sorun çıkarılmamıştır⁶⁴.

Soğuk Savaşın ortadan kalkması Doğu Bloğunda yaşayanlara seyahat özgürlüğü getirmiş, bu da göç oranını hızla artırmıştır. 1993 yılında Almanlar yaşadıkları ülkelerinden ayrılıp Almanya'ya kitleler halinde taşınmaya başlayınca çıkarılan Savaş Sonuçlarını Telafi Yasası ile Almanya, Alman vatandaşlığına hakkı olan soydaşların bu anayasal hakkını yılda 210.000 kişiyle sınırlamıştır. Alman vatandaşlığına otomatik hak kazanma hakkı iptal edilmiş, etnik Almanlar vatandaşlık için artık evsahibi ülkelerde etnik kökenli ayrımcılığa mazur kaldıklarını, Alman kültürüne, diline ve geleneklerine uzun zamandır devam eden bir yakınlıkları olduğunu ispatlamak zorunda bırakılmıştır. 1996 yılında Almanca dili ve kültürüne ilişkin test yürürlüğe girmiştir. Bu

⁶³ Wolff (2006), a.g.m., s.148-149.

⁶⁴ Schmidt, a.g.m., s.98-100.

değişikliklerden sonra göç 1993'te 220.000'den 1997'de 134.000'e daha sonra 100.000'in altına düşmüştür. Bunların çoğu eski Sovyet ülkelerinden gelmektedir⁶⁵. Bu şekilde hem gerçekten Alman olanların bu haktan yararlanması amaçlanmış, hem entegrasyon sorunları azaltılmış, ancak daha da önemlisi Almanların özellikle Doğu Avrupa'ya terketmeleri önlenmek istenmiştir. Almanya 1990'a kadar uyguladığı politikalarla Doğu Avrupa'daki Alman azınlığı adeta boşaltmıştır⁶⁶. Almanya soydaşlarının göç etmesini engelleyen politikalarla birlikte, yaptığı uluslararası anlaşmalarla bu topluluklarının yaşam koşullarını iyileştirmek için kültürel, ekonomik ve sosyal tedbirler almıştır. Bu yardımlar yalnızca Almanlara değil, yaşadıkları bölgelere ve yerli halka da katkı sağladığı için etnik çatışmanın azalmasında, kalkınmada ve siyasal yapıların güçlenmesinde etkili olmuştur.

Almanya'nın, diasporalara yönelik bir başka tedbiri, 1990 yılında çıkardığı bir yasayla Lehlerin, Çeklerin ve Slovakların her gece evlerine dönmek şartıyla sınırdan 50 km. içeriye kadar olan bölgede çalışmalarına izin vermesidir. Doğal olarak bu yasa sadece Alman kökenlileri kapsamamaktadır, ancak sınır bölgesinde yaşayanların önemli bir bölümünün Alman kökenli olduğu düşünüldüğünde, tedbirin hem soydaş azınlıkları korumak, hem de sınır bölgesinde işbirliğini arttırarak iyi komşuluk ilişkilerini geliştirmek amacıyla olduğu anlaşılmaktadır. Yasa Avrupa Birliği'nin bölgesel, sınır-ötesi işbirliği, serbest dolaşım gibi politikalarıyla da uyumludur. Almanya ayrıca, doğusunda yer alan hemen tüm yeni AB adayı ülkelerle 3 yıllık kotalı işçi kabul anlaşmaları yapmış, bu şekilde hem göçü birleşmiş Almanya'nın ihtiyaçlarına göre planlamış hem de kontrol altına almaya çalışmıştır⁶⁷.

Alman Anayasası'nın 116. Maddesi tüm Alman kökenlilere vatandaşlık hakkı tanımaktadır. Diğer taraftan, doğum yerine bağlı vatandaşlık ilkesi istisnai olarak uygulanmakta, Almanya'da doğan herkes vatandaşlığı otomatik olarak kazanmamaktadır. Bu ise hem evrensel insan hakları hem de Avrupa normlarıyla bir çelişki

⁶⁵ Cordell ve Wolff, a.g.m., s.24-35.

⁶⁶ Schmidt, a.g.m., s.100.

⁶⁷ A.e., s.100.

yaratmaktadır⁶⁸. Almanya'nın Birlik kurallarına ters düştüğü açık olan ve modern hayatın gerekleriyle bağdaşmayan soya dayalı vatandaşlığı sürdürmek zorunda olmasının altında yatan yurtdışında kalmış olan soydaşlar ve topraklar sorunundan başkası değildir. Birliğin demokrasi anlayışına ve göç kurallarına uygun bir toprağa bağlı vatandaşlık ilkesi, bu soydaşların kabulünü zorlaştıracığı gibi, işçi olarak gelmiş ve gelmeye devam eden ve geri dönmeyen göçmenlerin eninde sonunda vatandaşlığa kabulünü getirecektir.

Almanya, 90'larda en az 15 yıldır Almanya'da yaşayan göçmenlere ve çocuklarına kendi vatandaşlıklarını terk etmeleri kaydıyla vatandaşlık hakkı vermiştir. Bununla birlikte bunlardan Almanca bilmelerinin ve Alman kültürü ile bağlarının olmasının istenmemesi soya dayalı vatandaşlık ilkesinin yumuşaması olarak algılanmıştır. Ancak geriye kalanlar için (ki çoğu Türk vatandaşıdır) 1997 yılında oturma izni uygulaması başlamıştır⁶⁹. 2000 yılında yürürlüğe giren yeni Alman Yurttaşlık Yasası çifte vatandaşlığı önlediği gibi, aksi durumda cezai yaptırımlar da içermektedir. Esas önemlisi, eyalet yönetimlerinin takdirine bırakılan dil ve kültür sınavını, Almanya'daki ilk kuşağın başarması neredeyse olanaksızdır. Türk hükümetleri ise konuya ilgisiz kalmıştır⁷⁰.

Almanya'nın uyguladığı vatandaşlık politikası, Alman vatandaşlığına geçmeyi, Almanya'da yaşayanların bir süre sonra vatandaşlık hakkını elde ederek topluma entegre olması olarak değil, entegrasyonun son aşaması olarak algılanmaktadır. Alman İçişleri Bakanlığı yayınladığı bir raporda entegrasyonu sosyal değerlere uyum sağlamak, Almanca konuşmak ve abartılı milliyetçi-dinsel davranışlardan kaçınmak olarak tanımlamaktadır. Çifte vatandaşlığın kabul edilmemesi ve Alman vatandaşı olabilmek için gelinen ülkenin vatandaşlığından çıkma zorunluluğu ise ortaya çıkabilecek sadakat ve vatani hizmet sorunlarına bağlanmıştır. Diğer taraftan Polonya vatandaşı olan Alman kökenlilerin durumu her iki ülkenin çifte vatandaşlığa izin vermeyen kanunlarına uygun olmasa da, durum de facto olarak gözardı edilmiştir⁷¹.

⁶⁸ A.e., s.95-96.

⁶⁹ A.e., s.100.

⁷⁰ Aykut Çelebi, *Avrupa: Halkların Siyasal Birliği*, Metis Yayınları, İstanbul, 2002, s.141.

⁷¹ Schmidt, a.g.m., s.102-103.

Almanya II. Dünya Savaşı sonrası artan işgücü ihtiyacı için birçok ülkeden işçi göçü alması ve bu işçi göçünün geri dönüşünün olmamasına rağmen 2001 yılına kadar bir göç ülkesi olduğunu kabul etmemiştir. Almanya’da özellikle göçmen işçilerin kurumsal ayrımcılığa tabi tutuldukları görülmektedir⁷². Göçmenlerin çift dilli olmaları, toplumun çift kültüre sahip olması vb. durumlar Alman toplumunda bir değer olarak görülmemektedir. Birçok işyerinde akıcı bir Almanca gerekmez iken mükemmel bir Almanca işe alımda ön koşul olarak aranmaktadır. Kısacası Alman toplumu geniş ölçüde homojen bir toplum olma yönünde organize olmuştur. Çok-kültürlü toplum realitesi dikkate alınmamaktadır⁷³.

Mungan’a göre; Alman dış politikasında uluslararası ilişkilerde dile getirilen ‘ulusal azınlıklar’ yerine bilinçli şekilde ‘halk grupları’ kavramı kullanılmaktadır. Halk grupları kavramı 1. Dünya Savaşı’ndan sonra soydaş azınlık olarak başka devletlerin sınırları içinde yaşamak zorunda kalan Almanlar için kullanılmıştır. Ulus-devletlerin yerine bu etnik topluluklar koyulmakta ve bu topluluklar için toprak talebinde bulunmaktadır. Halk gruplarının bu devletlerin üzerinde yaşadıkları, esas olanın soy bağı olduğu ve bunun zamanın geçici düzenlemelerinden bağımsız ve daha anlamlı bir özellik olduğu öne sürülmektedir. Bu anlayıştan yola çıkarak, yeniden kaynaşmaya engel olan sınırların kaldırılması talep edilmektedir. Mungan’a göre, özellikle Alman sağının belirli kesimlerinde ciddiyetle izlenen bu siyasi anlayış, Avrupa’da hakim olan mevcut devlet anlayışına savaş açmış bulunmaktadır. Hedef, Avrupa’nın Almanya etrafında ‘etnik ada devletlere’ bölünmesidir. Almanya’nın dış politikası bu hedef etrafında şekillenmektedir. Almanya bu amacına ulaşmak için sadece Almanca konuşan azınlıkları değil tüm azınlıkları kullanmaktadır. Devlet, kişiler ve örgütler yolu ile çeşitli ülkelerdeki halk grupları çalışmalarını finanse etmekte ancak her zaman perde arkasında kalmayı yeğlemektedir⁷⁴.

⁷² Hansfried Kellner, Hans-Georg Soeffner, “Almanya’da Kültürel Küreselleşme”, *Bir Küre Bin Bir Küreselleşme Çağdaş Dünyada Kültürel Çeşitlilik*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s.148.

⁷³ Nesrin Akıncı Çötök, *Çokkültürlülük, Kültürlerarasılık ve Entegrasyon Tartışmaları Bağlamında Alman Eğitiminde Türk Öğrenciler: Bremen Örneği*, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s.41-51.

⁷⁴ Belgin Mungan, *Avrupa’nın Etnik Parselasyonu*, YGS Yayınları, İstanbul, 1998, s.9-14.

Stresemann, Adeneaur gibi Alman siyasetçiler kaybedilen savaşların sonucunda yitirdikleri haklarını geri almak için 'Avrupalılaştırma' siyaseti güdecektir. Almanya'nın kendine olan güveni ise ancak yeniden birleşme sonrasında gelmiştir. Fülberth'e göre Almanlar Avrupa devletlerinin federal bir yapıya evrilmesini ve etnik temelde bölgeselleşmesini amaçlamıştır. Yugoslavya konusunda da kendi stratejisini sürdürmüş, parçalanan devletleri tanımakta yalnız kalmamak için diğer ülkeleri de kendi çizgilerine çekmeye çalışmıştır. Bunun bedeli olarak ise, Maastricht Anlaşması'nı imzalamış, Euro'ya onay vermiş, kendi para birimini feda ederek İrlanda, Sicilya, Portekiz gibi ülke ve bölgelerin ortak bütçeden ödediklerinden fazla pay almalarını göze almıştır. Maastricht sonrasında ise, ilk bakışta üye devletler arasında eşitliğin olduğu ancak aslında Almanya'nın yönlendirmesiyle hareket etmekte olan bir Avrupa bütünleşmesi oluşturulmuştur. Yalnız bazı tavizler verilmesi gerekmiş, kaybedilen bölgelerin ilhaki bir yandan artık düşünülemez hale gelirken, diğer yandan bunun Birliğin yapısı içinde gereksizliğine de inanılmıştır⁷⁵.

Avrupa kıtasında 1848-2000 yılları arasında yaşanan irredantist çatışmaları incelemiş olan Kornprobst, II. Dünya Savaşı'ndan sonra dramatik bir değişiklik olduğunu ortaya koymuştur. Savaş öncesindeki anlaşmazlıklarda güç kullanımına ya da rızaya dayalı olarak, büyük ölçüde toprak kazanımı gerçekleşirken, savaş sonrasında hemen hiçbir toprak kaybı yaşanmadığı ve hemen tüm anlaşmazlıkların ya işbirliği içinde ya da toprak talebinin geri çekilmesiyle çözüldüğü görülmektedir⁷⁶. Buradan anlaşılan devletler hukukunun getirdiği güç kullanma yasağının işe yaradığı ve irredantist eğilimleri neredeyse ortadan kaldırdığıdır. Diğer taraftan bu, ulusların sınırlarla örtüşmesinin gerçekleştiği anlamına gelmemektedir. Ancak sorunlar giderek barışçıl yöntemlerle çözülmektedir. Bu barışçıl çözümlerde kullanılan formül toprak bütünlüğünün tanınması ve karşılığında azınlık haklarının bölgesel özerkliğe varan bir yelpazede genişletilmesidir. 1969 yılında Avusturya, İtalya'nın Güney Tiro'l'daki egemenliğini kabul etmiş, Federal Almanya Demokratik Almanya, Polonya ve Sovyetler

⁷⁵ Georg Fülberth, "Maastricht - Bir Alman Blöfü", *Avrupa'nın Etnik Parselasyonu*, YGS Yayınları, İstanbul, 1998, s.151-163.

⁷⁶ Markus Kornprobst, *Irredentism in European Politics*, Cambridge University Press, New York, 2008, s.15.

Birliği ile sınırlarını 1970'lerin başında kabul etmiş, İtalya ve Yugoslavya Trieste üzerindeki anlaşmazlıklarını 1975'te çözmüş, Yunanistan Arnavutluk ve Kıbrıs üzerindeki taleplerinden 1980'lerin ortasında vazgeçmiş, Estonya-Rusya ve Letonya-Rusya arasındaki sınır anlaşmazlıkları ve İrlanda-İngiltere arasındaki sınır anlaşmazlığı 1990'larda sona ermiřtir⁷⁷.

Sonuç

Soydaş azınlık politikalarının ortaya çıkması, I. Dünya Savaşı ertesinde Almanya'nın izlediği politikalara dayanmaktadır. Almanya II. Dünya Savaşı ertesinde toprak kayıplarının telafisinin mümkün olmadığını anlamış, en azından bölünmüşlük durumunu ortadan kaldıracak ve bunun olumsuz etkilerini azaltacak adına bir çözüm aramıştır. Üye devletler arasında benzer diaspora politikasına sahip olan ülkeler Avusturya ve Macaristan'dır. Bu ülkelerin aynı zamanda dünya savaşlarını kaybeden ülkeler olduğunu hatırlatmaya gerek yoktur. Bu diaspora politikalarının temelini 'yurtiçinde mümkün olduğu kadar liberal bir ulusal azınlık politikası izlemek', 'göçmenleri azınlıklardan ayırmak' ve 'soydaşlarla sınır-ötesi ilişkileri geliştirmek' oluşturmaktadır. Alman hükümetlerine göre Birlik politikaları sayesinde, sınırların belirsizleştiği ve halkların kaynaştığı bir coğrafyada kaybedilen topraklar önemsiz hale gelecektir.

Bu ülkeler AB'nin politikalarına yön veren üye devletler olarak Birlik politikalarında da benzer bir yaklaşımın benimsenmesi için çaba göstermektedir. Almanya'nın öncülüğünü yaptığı bu diaspora politikalarında farklılıklar da söz konusu olmaktadır: özellikle Macaristan'ın Almanya'nın aksine 'belirgin' diaspora politikaları izlemesi, iç siyasette kullanılmak üzere irredantizme yorulabilecek çıkışlar yapması özellikle Alman sol partilerin eleştirisine maruz kalmaktadır. Diğer taraftan Almanya ve Avusturya arasında başta Güney Tirol sorunu olmak üzere birçok bölgede başarılı olmuş bir ortaklık söz konusudur. Bugün gelinen noktada Avrupa'da birçok devletin toprak bütünlüğü ve egemenlik ilkesinin getirdiği kısıtlamaların etrafından dolaşmak için soydaş azınlık politikaları

⁷⁷ A.e., s.15.

izlediği görülmektedir. Bu politikalar giderek devletler hukukunda yeni bir hak kategorisi yaratacak gibi gözükmetedir.

Avrupa bütünleşmesi sürecinden sonra Doğu Avrupa'da yaşayan Alman azınlığın nüfusunda artış olmuştur. Bu artış her ne kadar Alman azınlığın savaştan önceki nüfusuyla karşılaştırıldığında önemsiz de olsa, bütünleşme sürecinin diaspora sorununun çözümüne sağladığı katkıyı göstermesi açısından anlamlıdır. Doğu Avrupa'da geçmişte önemli çatışmalar yaratmış olan Alman azınlıklar günümüzde uyum içinde yaşamaktadır. Diğer taraftan, AB'nin kişilerin serbest dolaşımı ilkesi sürgünlerin ülkelerine geri dönebilme hakkını ortaya çıkarmış, bu da ilgili ülkelerde endişe yaratmıştır. Ancak geri dönüş için fazla bir talep oluşmamıştır. Yine de bu talebin şu ana kadar ortaya çıkmamış olması gelecekte gerçekleşmeyeceği anlamına gelmemektedir, önemli olan bunun hukuken mümkün hale gelmiş olmasıdır. Almanya ve Avusturya için asıl kazanım da budur.

Kaynakça

Akıncı Çötök, Nesrin, *Çokkültürlülük, Kültürlerarasılık ve Entegrasyon Tartışmaları Bağlamında Alman Eğitiminde Türk Öğrenciler: Bremen Örneği*, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Alcock, Antony, "Trentino and Tyrol", *Europe and Ethnicity*, Routhledge, 1996.

Alderman, Geoffrey, *Ethnic Groups and Political Representation*, New York University Press, New York 1993.

Atılğan, Meral, "Avrupa Birliği, Azınlık Hakları ve Türkiye", *Türk İdare Dergisi*, <http://www.tid.gov.tr/Makaleler/M.Atılğan%2043-66.doc>

Başkan, Argun, "Avrupa Birliği-Türkiye İlişkileri ve Azınlık Hakları", <http://www.kaffed.org/bilgi-belge/insan-haklari/item/2-avrupa-birligi-turkiye-iliskileri-ve-azinlik-haklari.html>

Boz, Erdoğan, "Bireysel ve Kolektif Haklar Bağlamında Azınlık Hakları", *Nart Dergisi*, 84, <http://kaffed.org/index.php/bilgi-belge/insan-haklari/item/744-bireysel-ve-kolektif-haklar-ba%C4%9Fflam%C4%B1nda-az%C4%B1nl%C4%B1k-haklar%C4%B1.html>

Brubaker, Rogers, "Accidental Diasporas and External Homelands in Central and Eastern Europe: Past and Present", *Political Sciences Series*, 71, Institut for Advanced Studies, Vienna, 2000, s.9-12.

Brubaker, Rogers, *Nationalism reframed*, Cambridge University Press, 1996.

Cordell, Karl ve Wolff, Stefan, "Germany as a Kin-state The Development and Implementation of a Norm-consistent External Minority Policy towards Central and Eastern Europe", *Nationalities Papers*, 35/2, Routhledge, 2007, s.24-35.

Çelebi, Aykut, *Avrupa: Halkların Siyasal Birliği*, Metis Yayınları, İstanbul, 2002.

Dinan, Desmond, *Avrupa Birliği Tarihi*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008.

Fülberth, Georg, "Maastricht - Bir Alman Blöfü", *Avrupa'nın Etnik Parselasyonu*, YGS Yayınları, İstanbul, 1998, s.151-163.

Götz, Norbert, "German-Speaking People and German Heritage", *Heimat Abroad*, University of Michigan Press, 2010.

Hekimler, Oktay, *Avrupa Entegrasyonu Bağlamında Almanya'nın Yeni Doğu Politikası*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Jesih, Boris, "The Slovene Minority in Austria", *Ethnicity and Democratisation in the New Europe*, Routhledge, 1999, s.106-116.

Judson, Pieter, "When is a diaspora not a diaspora?", *Heimat Abroad*, University of Michigan Press, 2010.

Kaiser-Pehlivanoglu, Bianca, *Germany's Commitment to and Impact on European Integration*, Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1998.

Kamusella, Tomasz ve Sullivan, Terry, "The Germans of Upper Silesia", *Ethnicity and Democratisation in the New Europe*, Routhledge, 1999, s.169-175.

Kellner, Hansfried ve Soeffner, Hans-Georg, "Almanya'da Kültürel Küreselleşme", *Bir Küre Bin Bir Küreselleşme Çağdaş Dünyada Kültürel Çeşitlilik*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.

Koralka, Jiri, "Nationality representation in Bohemia, Moravia and Austrian Silesia, 1848-1914", *Governments, Ethnic Groups and Political Representation*, New York University Press, New York, 1993, s.85-123.

Kornprobst, Markus, *Irredentism in European Politics*, Cambridge University Press, New York, 2008.

Mazower, Mark, *Karanlık Kıta Avrupa'nın 20. Yüzyılı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s.56-66.

Mungan, Belgin, *Avrupa'nın Etnik Parselasyonu*, YGS Yayınları, İstanbul, 1998, s.9-14.

Preece, Jennifer J., "Minority Rights in Europe: from Westphalia to Helsinki", *Review of International Studies*, 23/ 1, 1997, s.76-82.

Renouvin, Pierre, *I. Dünya Savaşı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

Schafft, Kai A. ve Kulcsár, László J., "The Demography of Race and Ethnicity in Hungary", *The International Handbook of the Demography of Race and Ethnicity*, Springer, London, 2015.

Schmidt, Sandra, "New ethnic minorities in Germany", *Ethnicity and Democratisation in the New Europe*, Routledge, 1999, s.91-105.

Sharp, Alan, "Ethnic nationalism", *Europe and Ethnicity*, Routledge, 1996, s.10-30.

Tunç, Hasan, "Uluslararası Sözleşmelerde Azınlık Hakları Sorunu ve Türkiye", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1/2, Ankara, 2004, s.181-238.

Wolff, Stefan, "From Irredentism to Constructive Reconciliation?", CISS/ISA Conference in Washington DC, 28-29 Ağustos 2000.

Wolff, Stefan, "German Minorities in Eastern Europe", *European Integration and the Nationalities Question*, Routledge, 2006.

Wolff, Stefan, "The Boundaries of Germanness", *Heimat Abroad*, University of Michigan Press, 2010, s.287-291.

Yılmaz, Gözde, "Avrupa'da Azınlıklar ve Azınlık Hakları", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 14/2, 2015, s.109-122.

**Book Review/ Kitap Tanıtımı: Elizabeth Drayson, 2018,
*The Moor's Last Stand: How Seven Centuries of
Muslim Rule in Spain Came to an End*, London: Profile
Books, 2018.**

Sevket Hylton Akyildiz*

(ORCID: 0000-0001-9545-4432)

Makale Gönderim Tarihi
12.07.2021

Makale Kabul Tarihi
19.09.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Akyildiz, S. H., "Book Review/ Kitap Tanıtımı: Elizabeth Drayson, 2018, *The Moor's Last Stand: How Seven Centuries of Muslim Rule in Spain Came to an End*, London: Profile Books, 2018.", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2021): 948-952.

APA: Akyildiz, S. H. (2021). Book Review/ Kitap Tanıtımı: Elizabeth Drayson, 2018, *The Moor's Last Stand: How Seven Centuries of Muslim Rule in Spain Came to an End*, London: Profile Books, 2018.. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (2) , 948-952.

Reinterpreting the story of Sultan Boabdil and his surrender of Granada in 1491 CE -- and the end of the 750-year-old Muslim rule in Iberia -- is the subject of Elizabeth Drayson's *The Moor's Last Stand: How Seven Centuries of Muslim Rule in Spain Came to an End*. This book investigates the role of the Arab leadership and their attempts to control Granada and contain the encroaching Catholic armies led by the Spanish royalty Ferdinand and Isabella. In the case of Boabdil (Abu Abdallah Muhammad XI, b.1460--d.1533 CE), Drayson says: '*This book sets out to bring to the fore a man who has not received the historical*

* PhD., United Kingdom, sevket.akyildiz1@gmail.com.
Dr., Birleşik Krallık.

attention he deserves, and who has certainly never been regarded as a conventional hero' (p.xvii). To achieve this aim, the author uses scholarly works and original documents and primary sources.

Boabdil is remembered in history for his mother's, Axia's reprimand, '*You do well, my son, to cry like a woman for what you couldn't defend like a man'* (p.117). After he surrendered the Alhambra's keys to Ferdinand on the 6th January 1492 and entered into exile, it supposedly was said. Or did this story emerge decades after the event? Drayson examines Boabdil anew and asks, was he weak, an ineffective leader, indeed, a client of Ferdinand and Isabella? Alternatively, was he a thoughtful and talented power-broker who made, under the circumstances, the best strategic and moral decision for the besieged Muslims of Granada in 1491?

The book contains nine chapters. Chapter one sets the context of Boabdil's leadership of the Nasrid dynasty of Granada (1237-1491CE) by describing the beginning of the conquest of Iberia (Spain) in 711 CE when the expanding Muslim armies defeated Spain's Visigoth-Catholic ruler, Roderick. Outlined is the history of the Nasrid Granada; highlighted is the fractured political world of Al-Andalus's 20 competing Moor mini-states. Also noted is Pope Gregory's IX, in 1229 CE, '*authorisation of the crusade*' against Al-Andalus and call for the 'reconquest' of Spain (p.8). However, when Boabdil was born, his world was united by Islam and the Arabic language but divided by '*conflict, treachery, brutality and murder*' among the Muslim scholars, clans and royal families (p.21). Chapter two, 'Man of Destiny: Boabdil's Early Life', describes his privileged upbringing within a complicated and dysfunctional family background. His father Abu-I Hassan and uncle El Zagal were both warrior-types who fought to control Granada. His mother, Axia, was a strong influence on Boabdil throughout his life.

Chapter three, 'From Knight to King: Boabdil Reigns in Granada', discusses the luxury of life in the Alhambra, and, in contrast, the daily events, the trade, the truces, the violence and the raids on the land frontier between the Granadan emirate and the Christian north. When Boabdil became sultan in 1482 CE, Ferdinand and Isabella viewed his territory as a vassal state. Chapter four, 'Captured', is about the failed raid by Boabdil and his troops in 1483 into Christian lands. It resulted in

his captivity under the Spanish monarchs and his release on agreement of his vassal status to them. Drayson says in this agreement, Boabdil was 'shrewdly compliant' and 'statesmanlike' (p.62). Ferdinand was aware of the '*internal divisions within the Nasrid camp*' (p.64) and that Boabdil's release from imprisonment would intensify them.

Chapter five 'From King to Pawn', relates to Boabdil's power struggle with his uncle El Zagal, Ferdinand's military support of the former over the latter, the continuing encroachment of the Catholic Monarch's armies on Al-Andalusian strongholds, the failure of the North African Muslim powers to assist the Granadans militarily, and the war-weariness of the Granadans. Chapter six, 'Checkmate: The Path to Surrender', tells of Boabdil, in 1490, sending his vizier to Ferdinand and Isabella; '*...it may have related to the recently agreed truce, although some believe it related to the potential handover of Granada*' (p.93). But Drayson says the texts do not show Boabdil to be a 'traitor to his people' (p.94). Rather, it was Ferdinand who used 'cunning' and 'duplicity' against Boabdil (p.95), as well as his military strategy talents. Indeed, '*The triumphs he had in the war up till 1490 would not have happened without gunpowder technology, something the Moors had not fully utilised*' (p.97). '*Despite the threatening situation, Boabdil was in no mood to relinquish his kingdom. Granada was still formidable because of its position and defences...*' (p.97). However, by 1491, the Granadans faced food shortages and an ever-increasing siege by Ferdinand's army. Secret negotiations and diplomacy between the two sovereigns discussed and debated the terms and conditions of capitulation (surrender) of Granada.

Chapter seven, 'Exile', looks at Boabdil's exile into the surrounding mountains with his people, and eventual decision, in August 1492, to move himself and his family to Morocco--with the encouragement of Ferdinand and Isabella; '*This had almost certainly been their plan all along*', says Drayson (p.121). The author discusses the loss of Granada's Muslims' freedoms and privileges in the eight years after January 1492. Following the surrender agreement, Muslim life appears to have more or less continued; however, the Moor elite sold their lands and property and resettled in North Africa, so those left behind were the Moor farmers and craftspeople. By 1495, the surrender concessions were

withdrawn, and Islam and Muslim institutions were driven underground (p.133). (In 1609, Phillip III ethnically cleansed all Moors from Spain). In this chapter, the Spanish and Muslim primary sources provide first-hand accounts of men and women who retained their Islamic culture in private. Drayson comments: *'There is no blame for Boabdil in these sources...'* (p.139). Chapter eight, 'Boabdil in Fiction and Legend', concerns how Boabdil is remembered, both negatively and positively. The author explains that 'fiction' and 'legend' fill the gaps in his history: *'...which recreated Boabdil's persona in contradictory and conflicting ways that often recall the divergent and confusing contemporary interpretations of his life and deeds'* (p.139).

Chapter nine, 'The Moor's Last Stand', brings the chapters together and explores the legacy of Boabdil and what this means for today's and tomorrow's world. Drayson explains that *'One of my aims in this book has been to rescue Boabdil's reputation. That reputation hinges on the vexed issue of how Spain's medieval legacy is perceived'* (p.163). She states that *'history and fiction merged in the first centuries after 1492 to create an image of Boabdil which demonised him'* (p.170). During later centuries, historians and fiction writers portrayed Boabdil in a more understanding and positive light. Some modern writers associated him with 'political resistance', 'cultural tolerance', and 'the embodiment of exile' (p.173); while his defence of Granada shows he *'had more than a touch of medieval heroism about him'* (p.177).

So, was Boabdil the hero of the Granadans or the dupe of Ferdinand and Isabella? Was he a talented diplomat and negotiator or the wrong person for the job? The dysfunctional Nasrid dynasty and the warlike Hasan and El Zagal pathed the way for Boabdil's dilemma in 1491. Yet, he alone had to decide whether or not to defend Granada to the death and, in the process, see the Granadans massacred by Ferdinand and Isabella's army? Alternatively, should he sign a surrender agreement and ensure the continuity of the Moors within a united Catholic Spain? Boabdil chose the latter option. However, very soon, the aims of the victorious Ferdinand and Isabella became apparent, and it did not include a role for the Moors, Arabic culture and Islam, tolerance, and multiculturalism. Consequently, the Granadans experienced 'shame' and 'misfortune' (p.138); they lost their culture and 'sense of belonging'.

At the same time, their elites felt the sorrow of internal and external exile--with both groups 'strangers in their own land' (p.139).

The maps and illustrations in this book are helpful and assist in our understanding of the geography, architecture, art and culture connected with the books' subject. Overall, this book is a good academic starting point for studying the final decades of Muslim Al-Andalus, and Drayson has produced a readable, sympathetic, and topical history of Boabdil and the Moor civilisation in Europe.

Kitap Tanıtımı/Book Review: Ayşe Pul, *Celâli Kaçgunu, Celâliler ve Kuyucu Murad Paşa, Gece Kitaplığı Ankara 2020.*

Merve Karakulak*

(ORCID: 0000-0003-2309-8648)

Makale Gönderim Tarihi
26.04.2021

Makale Kabul Tarihi
27.04.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Karakulak, M., “Kitap Tanıtımı/Book Review: Ayşe Pul, Celâli Kaçgunu, Celâliler ve Kuyucu Murad Paşa, Gece Kitaplığı Ankara 2020”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2021): 953-956.

APA: Karakulak, M. (2021). Kitap Tanıtımı/Book Review: Ayşe Pul, Celâli Kaçgunu, Celâliler ve Kuyucu Murad Paşa, Gece Kitaplığı Ankara 2020. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (2) , 953-956.

Osmanlı Devleti'nin 16. asrı hem iç hem de dış gelişmeleriyle iktisadi ve sosyal hayatın derinden etkilendiği, ülkenin pek çok bölgesinde kaotik bir ortamın hâkim olduğu sancılı bir dönemdir. Uzun savaşların beraberinde getirdiği ekonomik buhran, devletin uç noktalarında yaşanan zafiyet nedeniyle bu boşlukları dolduran asi yöneticiler ve oluşumlar, “küçük buzul çağı” olarak da bilinen iklimsel faktörlerin tarımsal faaliyetlere vurduğu darbeler Anadolu'yu adeta kaynayan bir kazana çevirmiştir. Zaten aynı dönemde biriken bu dinamiklerin şekillendirdiği iç ve dış destekli isyan hareketleri ortaya çıkmıştır. 16. asrın ikinci yarısından 17. asra kadar tedricen yayılan bu isyan hareketleri “Celali İsyanları” olarak adlandırılmıştır. Bilhassa I. Ahmed (1603-1617) döneminde tehlikeli bir dereceye ulaşan *Celâli hareketi* merkezi yönetim tarafından bastırılmaya çalışılmış, ülkenin dört bir

* Doktora Öğrencisi, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye, merveuzun90@hotmail.com.

PhD Candidate, Ordu University Institute of Social Sciences, Turkey.

yanına yayılan isyancıları bertaraf etmek için de Osmanlı yönetici elitlerinden paşalar, sadrazamlar önemli mücadeleler vermiştir. Şüphesiz Mustafa Akdağ'ın deyimiyle "Büyük Kaçgunluk" olarak da adlandırılan bu isyan hareketindeki en kritik ve başarılı mücadeleleri Osmanlı Sadrazamı olan Kuyucu Murad Paşa üstlenmiştir.

Osmanlı yönetim dairesinde pek çok görevi ifa eden Kuyucu Murad Paşa, Anadolu'da huzursuzluğun ve kargaşanın zirveye ulaştığı dönemde Celâlilere karşı Devlet-i Âliye'nin de desteğiyle asayiş büyük oranda sağlamış ve onun bu üstün mücadelesi *gazavatnamelere* konu olmuştur. Ayşe Pul tarafından *Celâli Kaçgunu, Celâliler ve Kuyucu Murad Paşa* başlığı ile okuyucularla buluşan eser, Kuyucu Murad Paşa nezdinde verilen bu mücadeleye önemli derecede ışık tutmaktadır. 2020 yılında neşredilen eserin en dikkat çekici yanı, daha önce ilim dünyasının bi-haber olduğu Murad Paşa'nın Kalenderoğlu ve Canpoladoğlu gibi güçlü Celâli önderlerine karşı yürüttüğü faaliyetleri konu alan *Gazavât-ı Murad Paşa* adlı yazma eserin tenkitli tercümesi olmasıdır. Bahsi geçen eserin tek nüsha halinde *Kuyucu Murad Paşa Vukû'atı Tarihi* adıyla Süleymaniye Kütüphanesinde kayıtlı olduğu bilirken, Türk Tarih Kurumuna kayıtlı başka bir nüshasının daha olduğu ortaya çıkarılmıştır. İlim dünyasına Türk Tarih Kurumu nüshası olarak kazandırılan eser, TTK Yazmalar Kataloğu'na *Kuyucu Murad Paşa'nın Anadolu Eşkiyasını Tenkiline Dair Bir Risale* adıyla tescil edilmiştir. İki nüshanın farklı başlıklarla kaydedilmesi araştırmacıların dikkat-i nazarından kaçmasına sebebiyet vermiştir. Ancak yazarın titiz çalışması Osmanlı Devleti'nin aydınlatılmaya muhtaç bu dönemine birinci elden kaynaklık edecek verilerin günümüze ulaşmasına imkân sağlamıştır.

Kuyucu Murad Paşa'nın Celâlilere karşı yürüttüğü sistemli mücadelesi bağlamında 16. asır Osmanlı Anadolu'sunun iktisadi, siyasi ve sosyal yaşamına dair bilgiler sunan *Celâli Kaçgunu, Celâliler ve Kuyucu Murad Paşa* adlı eser iki ana bölümden oluşmaktadır. Yazar, eserin birinci bölümünde *Celâli İsyanları* döneminde Osmanlı Devleti'nin genel bir panoramasını okuyucuya sunarak bu isyanı tetikleyen harici ve dahili dinamiklerin etkilerini görmemizi sağlamıştır. Bilhassa *Celâli isyanları* özelinde kronolojik bir düzende sunulan bu panorama okuyucunun dönemi anlamlandırması için oldukça faydalı bilgiler ihtiva etmektedir. Yazarın, Osmanlı maliye sisteminin bozulmasını savaşlar, iklim koşulları,

salgınlar ve doğal afetler gibi iç sebepler dışında Anadolu'daki büyük isyanı 15. asrın sonunda Yeni Dünya'nın keşfi ve akabinde dünya ekonomi sistemindeki sarsıcı değişimler temelinde ele alması konunun çok yönlü değerlendirilmesi açısından önem arz etmektedir. Yazar, Anadolu'yu kasıp kavuran bu isyan hareketini tek bir nedene bağlamayarak Osmanlı ekonomik işleyişini dünya ekonomik sisteminin birbirine eklenmiş bir parçası olarak sunmuştur. Haliyle dünyadaki değişim ritmini yakalayamayan Osmanlı Devleti'nde yaşanan kurumsal erozyonlar beraberinde büyük isyan dalgalarını getirmiştir. Müellif Osmanlıdaki bu kurumsal çöküşü şöyle ifade etmektedir; *-eşkiya liderler bir gün eşkiya başı iken ertesi gün sancak beyi olabiliyorlardı*. Yazarın da ifade ettiği gibi bu dönemde Osmanlı Devleti, 20-30 yıl içinde görkemli yapısının temellerinin sarsıldığı bir sürece girmiştir.

Celâli isyanlarına genel bir bakış açısı sunan 1. bölümün diğer bir konusu ise bu isyan hareketlerine önderlik eden ele başlarıdır. Yazar Anadolu'da hız kazanan ve tedricen yayılan isyan dalgasının liderlerini biyografik temelden ziyade dönemlerindeki faaliyetleri perspektifinde değerlendirmiştir. Yazarın bu tercihi hem mükerrer bilgi kalabalığını engellemiş hem de konu bütünlüğünün korunmasını sağlamıştır. Ayrıca yazar bu bölümde 1. elden kaynaklar olmak üzere oldukça zengin bir kaynak çeşitliliği çerçevesinde konuyu değerlendirmiştir. Ayşe Pul'un kaleme aldığı eserin ikinci bölümünde *Gazavat-ı Murad Paşa* olarak anılan yazma eserin daha önce bilinen Süleymaniye nüshası ile ilk kez yazar tarafından transkripsiyon ve değerlendirilmesi yapılan TTK nüshasının ayrıntılı ve karşılaştırmalı tahlili yer almaktadır. Müellif bu bölümde bu yazma eserin tarihlendirilmesi, muhtevası, özellikleri, dili, üslubu ve nüshaları hakkında bilgiler vermektedir. Yine aynı bölümde yazar bu kıymetli yazmanın müellifi olması kuvvetle muhtemel olan Vasitî hakkında bazı anekdotlar sunmuştur. Son olarak bu bölüm yazma eserin fihristi ve transkripsiyonunu içermektedir.

Bunların yanı sıra ikinci bölüm, 1596 yılından sonra Kuyucu Murad Paşa önderliğindeki mücadelenin birinci elden tanığı olduğu düşünülen Vasitî tarafından kaleme alınan yazmadaki olaylar silsilesinin muhtevasını içermektedir. Bu bölümde verilen karşılaştırmalı metinde TTK nüshasının önemli farklılıklarına dikkat çekildiği gibi Süleymaniye nüshasının TTK nüshasından kopya edilmiş olabileceği iddia

edilmektedir. Eserin sadece transkripsiyon ve değerlendirilmesinden ziyade gerek Celâli İsyanlarını Kuyucu Murad Paşa özelinde bir bütün olarak sunan dönem kaynakları ve monografik eserlerle, gerekse Osmanlı Anadolu'sundaki isyan hareketinin iç ve dış dinamiklerini değerlendiren kapsamlı ve aydınlatıcı bir eser olması hasebiyle Osmanlı Devleti'nin karanlık bir sürecine kaynaklık edeceği şüphesizdir.

Kitap Tanıtımı/ Book Review: Cemal Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma: Diyar-ı Rum'da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine*, Metis Yayınları, İstanbul, 2019.

Canan Öztürk*

(ORCID: 0000-0003-2033-1045)

Makale Gönderim Tarihi

08.09.2021

Makale Kabul Tarihi

25.09.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Öztürk, C., "Kitap Tanıtımı/ Book Review: Cemal Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma: Diyar-ı Rum'da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine*, Metis Yayınları, İstanbul, 2019", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2021): 957-971.

APA: Öztürk, C. (2021). *Kitap Tanıtımı/ Book Review: Cemal Kafadar, Kendine Ait Bir Roma: Diyar-ı Rum'da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine*, Metis Yayınları, İstanbul, 2019. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (2), 957-971.

Her kitabın bir hikâyesi vardır; Cemal Kafadar'ın bu kitabının da hikâyesi 1986-87'de Halil İnalçık'ın 70. yaşı için hazırlanan bir kitaba makale yazmasıyla başlar. Kafadar'ın bu çalışmasının çıkış noktası 1575'te Venedik'te ölen Ayaşlı bir tüccardır. Bu tüccarın hikâyesinden hareketle, Osmanlı Müslümanlarının ülke-aşırı ticaret faaliyetleri hakkında bir yazı yazar. Daha sonra da bu makalesini *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken* adlı kitabına alır.¹ Kafadar bu noktadan başlayarak kimlik tartışmalarına girmiş ve 16. yüzyıldan geriye ve ileriye giderek bir kimlik analizi yapmaya başlamıştır. Kafadar'ın metodolojisinde iki husus dikkat çekiyor; öncelikle Annales ekolünün etkisini görüyoruz.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Türkiye, nozturk016@gmail.com. MA Student, Hacettepe University, Turkey.

¹ Cemal Kafadar, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken: Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2009), s./ p. 73.

Yazar, sıradan bir tüccarın faaliyetleri üzerinden daha büyük resme ulaşmaya çalışıyor. İkincisi ise 20. yüzyıl tarihçiliğinin en problemli alanlarından birini, kimlik tartışmalarını, 16. yüzyıldaki yansımaları üzerinden inceliyor. Bu kimlik tartışması içerisinde Kafadar “Rumi” kavramına odaklanıyor, küçük şeylerden hareket ederek büyük şeylerin tarihini yazmaya girişiyor. Kafadar'ın kitabının ortaya çıkışı bu bahsettiğimiz nokta gibi görünse de "uzun süreç" tarihyazımının etkisinde kaldığı, bariz bir şekilde ele aldığı zaman diliminden anlaşılmaktadır. Metin ortaya çıkarken 16. yüzyıldaki tüccarla başlamış ama ilerleyen sayfalarda Selçuklu tarihine yaptığı atıflarla kimlik problemini çok daha geniş bir zaman diliminde ele almıştır. Kitabın teşekkür kısmı (s. 9-13) bu noktada metodolojisini ve literatürü ortaya koyması açısından oldukça faydalıdır. Kafadar daha çok vatan gibi ulus gibi kavramlar üzerinden giderek kimlik tartışmasına girişmiştir. Teşekkür bölümünde “Biz ve komşularımız ve başkaları” kısmında özellikle Osmanlı tarihinde yeni çalışma alanlarına da işaret eder.

Cemal Kafadar'ın kitabını alışılmış tarih kitaplarından farklı kılan birçok özellik vardır. Örneğin Rumi kimliği üzerinden ‘kavram arkeolojisi’ yaparken edebi eserlere de ciddi atıflar yapmaktadır. Kitabın giriş kısmında (s. 15-59) Kafadar, etkileyici bir başlangıç yapar ve hürriyet kelimesi ile başladığı bölümü vatan kelimesiyle sürdürür. İlk kavramı “Vatan Şairi” Namık Kemal ile açıklamaya girişir. Bu açıklamaları yaparken 1848 ihtilallerinin Osmanlı dünyasındaki etkilerinden ve biraz daha ileriye giderek 1989 yılında Berlin duvarının yıkılmasından doğan sonuçlardan bahseder. Bütün bu olaylardan bahsetmesinin sebebi ise ulus, ulus devletler, ulusçuluk gibi kavramların gelişimini açıklamaktır. Bu kavramların 20. yüzyıla ait olduklarını fakat bu unsurların da bir tarihi olduğunu söyler. Bu tarihi incelerken de aidiyet hissinin, asabiyye² duygusunun tarihine girmek gerektiğinden bahsederek menkıbelerden örnekler verir. Burada Kafadarın zihniyet tarihine de girmek istediğini görürüz. Tarihin derinliklerinde kısa bir gezintiye çıkan Kafadar tekrar başladığı yere yani vatan kelimesine döner. Yazıcızade Ali, Şinasi, Ahmet Cevdet Paşa, Remzi Oğuz Arık, Zafer Hanım, Faik Ali Ozansoy, Abdülhak Hamit

² Terimin açıklaması için bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2018), s./ p. 323-355.

Tarhan, Üsküplü Yahya Kemal gibi Türk aydınları üzerinden vatan kelimesinin gelişimini açıklar. Kelimenin asıl sıçrayışının öncüsü olarak da Namık Kemal'e hakkını teslim eder.

Cemal Kafadar, Vatan kelimesinin hikâyesini anlatırken, arka planda Rumi kelimesini de canlı tutuyor. Rumi kimliğini izah ederken bunu sürekli hafızalarda tutulması gereken bir kavram olarak bize sunuyor. Bu noktada Kafadar kronolojiden ziyade kavramın tarihini bütün yüzyıllar içinde aramaktadır. Namık Kemal (XIX. yüzyıl) Fuzuli (XVI. yüzyıl) Câhız (IX. yüzyıl) üzerinden kimlik okuması yapmaya çalışır. Bu şekilde Rumi kimliğinin çok geniş bir tarihi süreç içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koyar. Asıl meselesi ise Rumi'nin tanımını ortaya koymaktır. Burada bazen retrospektif tarihçilik de yaparak ileriden geriye atıflar yapıyor. Bu sebeplerden dolayı Kafadar'ı okurken, alışık olduğumuz lineer-kronolojik anlatımı göremiyoruz. Yazarın alışılmış kronolojik bir sıra takip etmemesi kitabın bir eksikliği değil aksine eseri daha keyifle okunan bir metin haline getirmiştir.

30. sayfaya geldiğimizde Ortaçağ'daki Türk insanının, vatan kelimesinden farklı bir şey anladığını ifade ediyor Kafadar. Namık Kemal'den geriye doğru giderek Ortaçağ'da "il" kavramından ve Türklerin konar-göçer hareketli yapısından söz ederek, siyasi coğrafyaya atıf yapıyor. Bu anlamda Kaşgarlı Mahmud'un, bu fikrini besleyecek "il kaldı, törü kalmas" sözüne vurgu yapıyor ve aidiyeti; töre, dil kavramları etrafında şekillendiriyor. Kafadar bu fikirlerini desteklerken, coğrafyasını çok geniş tutmaktadır. Kaşgarlı Mahmud'dan bahsederken birden Babürşah'ın Hindistan'ına geçiş yapar. Bu hızlı geçişler kavramın izinden gitmesiyle ilgilidir. Dolayısıyla bu coğrafi geçişlerdeki esas gayesi yukarıda da söylediğimiz gibi şudur; Türklerin il tutmasını, töre ve dil üzerinden anlatıp coğrafyayı üçüncü plana itmek. Tabii bunları yaparken temel gayesi Rumi kavramının izahının, arka planını hazırlamaktır.

"Babür Şah Hindistan'da yersinmiştir." Kafadar, bu cümleden sonra tekrar Anadolu'ya dönüyor. Bütün bu söyledikleriyle Anadolu Rumi kimliğini analiz etmeye başlamak için bir ön hazırlık yapıyor. Anadolu'ya, Selçuklu hâkimiyeti zamanında gelen göçlere geldiğinde, burada Konya örneğini vererek, kente "engin deniz" adını yakıştıran İbn Bibi ile fikirlerini desteklemek istemiştir (s. 33). Tabii burada

Kafadar'dan Faruk Sümer'in "Anadolu'ya yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?"³ makalesine bir atıf yapmasını beklemek yanlış olmazdı. Faruk Sümer bu makalesinde Türklerin Anadolu'ya gelişlerinden ve yanlarında getirdikleri kültürlerinden de bahseder. Oğuzlar konusunda yaptığı derinlikli çalışmasıyla bilinen Faruk Sümer, Anadolu'ya gelen Oğuz Türklerinin Müslüman olduktan sonra Türkmen olarak isimlendirildiklerini belirtmiştir.⁴ Türklerin kültürel hayatından, yerleşik hayata geçmiş olmalarından, gelenek ve göreneklerinden de bahseder ki bu bilgiler Anadolu'nun kültürel kimliğini anlamak için önemli verilerdir. Dolayısıyla Kafadar'ın eserinde Anadolu'da yeni bir biçim kazanan Türk kimliğinin Türkistan köklerine vurgu yapmasını beklerdik. Kafadar, XIII. Yüzyıl Anadolu'sunu ulus devletten önceki vatan kavramı ile değil aidiyet ve asabiyye kavramıyla açıklıyor. Burada Kafadar'ın İbn Haldun'dan etkilendiğini söylemek mümkün. XIII.-XIV. yüzyıl Anadolu ve İslam dünyasının kimlik tanımlamalarında İbn Halduncu bakışın etkili olması son derece doğaldır. 34. sayfada yer alan "Türk, Türkmen" ve "Türkiye/Türkistan/Türkili" şeklinde başlayan cümlesiyle, bu kelimelerin anlaşılması tartışılması için daha yapılacak çok iş olduğunu ifade ediyor. Aslında Kafadar burada tarihçilere yeni çalışma konuları sunmaktadır. Sonraki sayfada ise Kafadar, kimliğe dair sorunların artık büyük anlatılardan, küçük insanların, sıradan insanların tarihine doğru bir bakışın gerekli olduğunu ifade ederek Annalesci bir tutum sergilemektedir. Yoğurt, lahmacun, viski, takunya gibi sözcüklerin insanların kimliklerini belirlerken oynadıkları anahtar role işaret eder. Özellikle yoğurt kelimesinin ve çağrıştırdığı anlamın son yıllarda yaşadığı değişimi de gözler önüne sererek kelimelerin ne kadar canlı olduğunu gösterir. Buraya kadar yerli kaynaklarla içten gelen sesleri dinlerken birden dışarıya doğru açılarak 17. yüzyıl İngiliz seyyahını dile getiriyor. Şöyle diyor seyyah: "Türkler çeşitli malzemeyi birbirine katıp tarhana ve yoğurt gibi bulamaçlar yapıyorlar." Yemek çeşit ve adetlerine dair söylenenlerin kimlik oluşturucu özelliklerine vurgu yapar. Bunu yaparken de başta da ifade ettiğimiz gibi edebiyatın tüm olanaklarını sonuna kadar zorlar. Bu manada Danişmendname'deki yemeğe dair izlere de atıf yapar (s. 37, 26. dipnot).

³ Faruk Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?," *Bellekten*, XXIV, 96 (1960), s./ pp. 567-594.

⁴ Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?," s./ p. 572.

Kafadar'ın kimliği tespit ederken kullandığı kaynak çeşitliliği etkileyicidir. 38. sayfada "çinilerdeki renklere ve motiflere bakarak İsfahan'da mı Bursa'da mı olduğunuzu bilebilirsiniz" cümlesiyle kimliğin maddi unsurlarda da tespit edilebileceğini göstermek istemiştir. Kafadar 38. sayfada birden Britanya İmparatorluğu'ndaki kimlik ve köken işine girmiştir. Bunu da muhtemelen Osmanlı ile Britanya'yı karşılaştırmak için yapmış olmalıdır. Burada İngiliz ve Fransız toplumunda Roma'nın iyi bir şey olduğunu düşünmenin etkisi vardır. Tıpkı Selçuklu ve Osmanlı Anadolu toplumu gibi İngiliz ve Fransız siyasi söylemi de kendisini Roma ile ilişkilendirmek istemiştir. Kartaca ise burada kötü karakterdir. Tıpkı bütün hikâyelerde olduğu gibi kimlik belirlemede de bir iyi bir kötü karakter vardır. Batı için Roma, iyi karakter, Kartaca ise hikâyenin kötü karakteridir.⁵ Bu durum yazın alanında antikçağda Herodotos'un barbar kavramında olduğu gibi İbn Haldun'da medeni ve bedevi şeklinde görülür. Gerçi İbn Haldun'un medeni-bedevi ikilemini biraz daha farklı bir noktaya koyabiliriz. Romanın "medenileştirici ve emperyal" misyonunu Avrupa'nın devralması gibi bir olgu sürekli olarak bir şekilde kullanılmaktadır. Amerika'nın Körfez savaşına girerken demokrasi getireceğiz söylemi de medenileştirici emperyal Roma bakış açısının güncellenmiş halidir. Avrupa'nın kimliğinin inşasında Roma ve Yunan kimliklerine farklı şekillerde atıf yapılmaktadır, Grek kültürüne hayranlık duyulmakla beraber, Kafadar'ın dediği gibi "güç pragmatizmi" söz konusu olduğunda "İngilizler" Romalılıktan şaşmamak gerektiğine inanmışlardır. Tabii Kafadar'ın da dediği gibi Romalılık II. Dünya Savaşında Amerika'ya göçmüştür. Yukarıda ifade ettiğimiz Romalılık ile Birleşik Devletler ilişkisi buna güzel bir örnektir. Kafadar'ın şu cümlesi bu durumu çok güzel ifade etmektedir: "Romalılığı ABD'ye devreden Britanya artık dünyaya medeniyet taşıma misyonunun "bilge" Grek yanını temsil eder bir tavra bürünmüştür."⁶

Kafadar; Selçuklu, Osmanlı, İngiltere ve Amerika'nın Roma'ya öykünmesine dair bir takım örnekler verdikten sonra burada yeni bir

⁵ İyi ile kötü arasında yaşanan mücadele ve mutlu sona ulaşma günümüzde tiyatrodan sinemaya kadar bütün senaryolarda çok sık kullanılmaktadır. Bu konuda bkz. Joseph Campbell, *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*, (İstanbul: İthaki Yayınları, 2017).

⁶ Cemal Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma: Diyar-ı Rum'da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2019), s./ p. 40.

kavram geliştirmeye çalışıyor: "Mütere'vim=Romalılık taslayan". Bu faaliyetini de sosyal bilimlerin metodolojisinin, en önemli hususlarından biri olan kavram türetme/geliştirme içinde değerlendirebiliriz.⁷ Bu kavram geliştirmeyi de müte'accim=acemlilik taslamak olarak edebi metinlerde yer alan bir kelimededen ilham alarak türetiyor. Bu kavramı geliştirdikten sonra, ilerleyen sayfalarda tartışacağı çok daha kapsamlı bir soru soruyor: "Diyar-ı Rum Anadolu mu?" Bu soru tamamen siyasi coğrafyayı tespit edebilmek mümkün mü mantığından ortaya çıkıyor. Kafadar, Anadolu'nun tam olarak Diyar-ı Rum'a denk gelmediğini ifade ederek bu iki kavramın son aşırıda ülkemizde artık sürekli karıştırıldığını söyleyerek, sorusuna cevap vermek için bir önceki sorusunda yaptığı gibi Rumî kelimesini takip ediyor ve Türkçeden önce Arapça ve Farsçaya girdiğini yine şiir gelenekleri üzerinden izah ediyor. Burada Kafadar, âdeta bir edebiyat tarihçisi gibi davranarak zaman zaman bize Fransız tarihçiliğinden etkilenen Fuad Köprülü'yü hatırlatmaktadır.

Kafadar, Rumî kimdir sorusuna cevap aramaya devam ederken XIII. yüzyılın önemli coğrafyacısı Ebu'l-Fida'nın (1273-1331) Takvimü'l-Buldan adlı eserindeki Rum tanımı âdeta imdadına yetişir ve bu tanımın siyasi coğrafyayla örtüştüğünü ifade eder. Tabii burada Kafadar esaslı bir cümle kurar ve "fiziki, siyasi ve kültürel coğrafyalar her zaman örtüşmez" diyerek iyi bir ölçüt ortaya koyar (s. 46). Kafadar her zaman yaptığını yapmaya devam ediyor, bir coğrafyayı tarif edebilmek için edebi eserlere tekrar başvuruyor. Şeyh Bedreddin'in eserini Rumî coğrafyayı belirlemek için kullanmak son derece ufuk açıcı, bu kitapta bu metodolojiyi çok sık görüyoruz. Burada tekrarlamakta fayda var, tarih yazımında edebiyatla ilişki kurmakta yaşadığımız sorun önemli bir problemdir. Kafadar Rum terimini edebi metinler üzerinden izlemeye devam ederek şöyle bir sonuca ulaşıyor. "Oysa Rum kelimesiyle yalnız Anadolu kastedildiği beklentisinden

⁷ Cemal Kafadar, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu ele aldığı ve doktora tezine dayanan ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu ele aldığı çalışmasında, Osmanlı tarihçilerinin kavram ya da tartışma üretmekten veya üretilmiş olanlara hemen katılmaktan ziyade üretilmiş olanları çok sonradan takip ettiklerinden şikâyet etmektedir. Bu çerçevede Kafadar, çalışmalarında yeni kavramları takip ettiği gibi yenilerini de üretmektedir. Bkz. Cemal Kafadar, *İki Cihan Âresinde Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, çev. A. Tunç Şen, (İstanbul: Metis Yayınları, 2019), s./p. 18.

vazgeçmek daha gerçekçi olacaktır."⁸ Kafadar, Anadolu kavramının 19. yüzyıla kadar revaçta olmadığından fakat Rumî kavramının çok sık bir şekilde kullanıldığından bahseder ve Diyâr-ı Rum ile Anadolu'nun farkının sadece yayıldıkları/kapladıkları alanla ilgili olmadığını söyler.

47. sayfada Kafadar güncel bir mevzuya da temas ediyor. Günümüz Türkiye'sinin Osmanlı sayılamayacağını söylüyor ve Divan edebiyatının temsilcilerinden Necati'nin divanından hareketle, Rum kelimesiyle yalnızca Anadolu'nun kast edilmediğini ifade ediyor. Yazarın edebiyata bu kadar sık başvurmasının sebebinin, Anadolu ve Diyar-ı Rum kavramlarının, halk nezdinde yaşadıkları gelişimi/değişimi göstermek olduğunu düşünmek gerekir. Bu kavramların yeni kültür havzalarında uğradığı değişimi gösterebilmek için şu ifadelerin altının çizilmesi gerekir: "Anadolu kelimesinin Grekçe kökenli olmakla birlikte Türkçedeki tınısı sayesinde kazandığı sıcaklığın da bir rolü var" (s. 51). Kafadar, Kimlik tartışmalarının dünyanın her yerinde ve her döneminde revaçta olduğunu belirtir ve bu yazıyı yazarken dahi kimlik tartışmalarının gündemde olduğunu söyleyerek, tarihin sadece geçmiş ile ilgili olmadığını şimdi yaşananların da aslında tarihin birer yansıması olduğunu göstermeye çalışır.

Yazar kimlik tartışmalarının kadim çağlardan postmodern dönemlere kadar devam etmesinden "gına gelmiş" bir tutum içerisinde. Bu tartışmayı kitabın en başında ifade ettiği "Tarih yazıcılığı özgürleştirmiyorsa zulme hizmet ediyordur." anlayışıyla çok ciddi biçimde eleştirmektedir. Kafadar, kitabının giriş bölümünü bitirirken (s. 54-55) vatan kavramının mahiyetini farklı ülkelerden örnekler vererek açıklıyor, milli kimlik tartışmasına giriyor ve 2016 Amerikan seçimlerinden bahsedereksekin bağlamını oldukça geniş tuttuğu görülmektedir. Ulus devlet bağlamında Avrupa Birliği'nin bile aşındığından söz ederek, tarihimize, geçmişimize bakarak bir yer'in insanı olmanın farklı şekillerinin de olabileceğini söylüyor. Küreselleşmeyi de Milliyetçileşmeyi de ayrı ayrı eleştiriyor.

Yazarın kitabını ilginç kılan ve daha okunabilir bir metin haline getiren önemli hususlardan biri de çok zengin bir görsel şölen sunmasıdır. Tıpkı metin gibi görseller de tarihsel uzun süreçleri

⁸ Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma*, s./ p. 50.

anlatma noktasında okuyucuyu kendine çekiyor. Ama maalesef bu görsel zenginlik, fotoğrafların bir kısmının çok kötü durumda olması sebebiyle gölgeleniyor.

Giriş bölümünün sonundaki fotoğraflarla ilgili de şu yorumları yapmak mümkün; Kafadar'ın İdrisi'nin haritalarını kitabına alması, Ortaçağ insanların coğrafi algısını göstermektir diyebilir miyiz? Diğer fotoğrafta da, Konya'da Roma eserleriyle Selçuklu-Osmanlı eserlerinin yan yana yaşamasını göstermesi, kimliğin çoklu katmanlarına vurgu yapmaya çalışması gibi görülebilir (s. 56).

KENDİNE AİT BİR ROMA

Kafadar kitabının bu bölümüne (s. 59-139) başlarken, Timur'un tarihçisi Nizamüddin Şami'nin, 1402 Ankara savaşını anlatırken, Sırp kralının askerlerine Efrenc, Müslüman Türklere Rumîyan ifadelerini kullandığından bahseder. Nizamüddin, Beyazıd'ın Türk Müslüman askerlerine, Rumîyan derken onları aşağılamayı hedefler. Kafadar bunu şiddetle hatta biraz da alay ederek eleştiriyor ve Kimlik tartışmalarında, Osmanlı-Timurlu kavgasından yola çıkarak bunun etnik kimlik arayışından ziyade siyasi egemenlik kavgası olduğunu söylüyor. Burada Oğuz Türkleri ve geleneği etrafında oluşan tarihçiliğin, başka Türk unsurlarını dışarıda bıraktığı eleştirisini de dile getiriyor. Kafadar burada Şarkiyatçı tarih anlayışında, Osmanlı Türklerinin Grek-Roma Akdeniz Uygarlığına yaptığı katkının küçümsendiğinden de bahsetmektedir. Günümüzde de şarkiyatçı bakış açısının alt metinlerde devam ettiğini söylüyor. Sonraki satırlarda ise Şarkiyatçılara Türk tarihçilerinin tepkisel, bilimsel cevaplarını izah ediyor. Burada aşırı savunmacılıktan söz ederken Cumhuriyet sonrası üretilen Türk tarih tezlerine de eleştiri getiriyor. Kafadar'a göre Tarih yazarken ulusal kimlikler hâlâ önemli bir ölçüt olarak kullanılmaktadır.

Bu kimlik tartışmalarında Kafadar, iki yeni kavramı daha ele alıyor: Göçebelik ve Militarizm. Bu iki kavramın Orta Asya-Anadolu güzergâhında yapılan tarihin izahında önemli iki anahtar olduğunu söylemektedir. Türk kültürünü yansıtan bu kelimelerden militarizmin, devlet kuruculuk olarak da adlandırılabileceğini ve bunun Türk tarihinin

gurur konusu olduğunu söyleyen Kafadar, Türklerin devlet kurmadaki maharetini sürekli dile getirir.

Kafadar, Rumi kimliğini ortaya koyabilmek amacıyla kavramları incelemeye devam ederken "Selçuklu Anadolu" tabirini de ele alıyor. Bu kavramla neyin kastedildiğini sorguluyor ve devamında da Selçuklu Anadolu'su ve Tevaif-i Mülûk gibi dönemlendirmeleri incelemeye başlıyor. "Dönemselleştirme" sorunu birçok tarihçi gibi Kafadar'ın da kimlik tartışmalarında kendine yer bulur. Burada Bizans İmparatoru II. Basileios (Kafadar'ın kitabında I. Basileus yazılmış, düzeltilmeli) ile Fatih Sultan Mehmet'i karşılaştırıyor. Ona göre 1025'te II. Basileios'un öldüğü dönemde Bizans'ın ulaştığı sınırlarla, 1473-74'te Osmanlı'nın, Karamanlıları ortadan kaldırdığı dönem aşağı yukarı aynı sınırlara ulaşmıştır. Burada Bizans-Osmanlı mekân örtüşmesini "doğal sınırlar" kavramına vurgu yaparak izah etmeye çalışmıştır.

Kafadar, Türklerin Anadolu tarihi konusunda bugüne kadar çok sık kullanılan "Selçuklu ya da Osmanlı öncesi Anadolu", "Beylikler Dönemi", "Osmanlı Anadolu" kavramlarının her zaman kullanışlı olmadığını dile getirir.⁹ 1071-1300 arasını; "Selçuklu Anadolu" olarak addetmeyi, bir ulus birliği=Anadolu Türk birliği olarak gösterme tutkusunu eleştirir. Millet ve devlet eksenli tarih yazıcılığının menfaatlere hizmet ettiğini söyler. Anadolu'yu niteleyen bu kavramlar belki de Türkiye Cumhuriyeti Devletinin kurulması ile ortaya çıkan Ulus devletin meşruiyetini sağlamaya yönelik tarih tezine dayanıyor olabilir. Dolayısıyla Kafadar, Anadolu birliği fikrine çok inanmamış görünmektedir. Bu fikrini destekleyebilmek için İbn Bibi'ye referans verir. Özellikle İbn Bibi'nin eserini XII. yüzyılın son yılları ile başlatmasını bu fikrini desteklemek için kullanır. Bu siyasal birlik ancak 1177 yılında Danişmendli Beyliği'nin ortadan kaldırılması ile gerçekleşmiştir. Bunun öncesinde Selçuklu hanedanı ile Mengücek, Artuk, Danişmendli beyleri ile yoğun mücadeleler vardır. Dolayısıyla Selçukluların Anadolu Türk birliğini sağladıktan sonra İran destanlarındaki kahramanların isimlerini almaları tesadüfi değildir.

⁹ Geç Antikçağ tarihi araştırmalarının önemli uzmanı Peter Brown, Ortaçağ Yakınoğu'sunda Bizans İmparatorluğu'nun her zaman Rum, "Roma" ve Hıristiyanların da Rumi olduğunu ifade eder. Peter Brown, *Geç Antikçağ Dünyası*, çev. Turhan Kaçar, (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2017), s./ p. 50.

Selçukluların bilinçli tercihi olduğu açıktır. Tıpkı Türkiye Selçukluları gibi Danişmendliler de bu Şehnamede geçen İranî unvanları kullanmakta epey hevesliydi. Tabii bu unvanların kullanılmaya başlamasının, İran'daki Büyük Selçuklu hanedanının ortadan kalkmasıyla ilişkili olduğu kesindir. Bu durum bize Türkiye Selçuklularının, İran ile bağlantısını düşünmeden anlaşılamayacağını göstermektedir. Dolayısıyla Kafadar'a göre İran (burada Büyük Selçukluları kast ediyor.) Selçukluları iktidarda olduğu sürece Anadolu'daki aile hiçbir zaman mutlak hâkim duruma gelemeyecekti. Bu bölümde Kafadar, klasik tarihi kaynak malzemesini daha fazla konuşturmuştur.

70. sayfada Kafadar XII. yüzyılda Batı kroniklerinde Turchia tabirinin geçmesini, İbn Battuta'nın XIV. yüzyılda Bilâd-ı Rûm demesini de ilginç bulmaktadır. Kafadar ilginç bir şekilde Rum veya Diyar-ı Rûm tabirini Bizans toprakları ile belirlemiştir.¹⁰ Tabii bu kavramı idari ve ikamet ettikleri yer anlamında kullanmıştır. 73. sayfanın sonunda İbn Battuta'dan enteresan bir alıntı yaparak Germiyanogulları soy ağacının "Ezidi kökenli Muaviye" olduğunun kaydını kullanıyor. Bu kaydı buraya almasının sebebini izah etmez.

Kafadar, kitabının bu bölümlerinde Rum ve Rumî kelimelerini incelerken, Türklerin bu coğrafyaya gelmeleriyle Arapların daha önceki harekâtlarını benzeştirmiştir (s. 74). Speros Vryonis'in *"The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization From the Eleventh through the Fifteenth Century"* adlı meşhur eserinden bahsederken "Geç Ortaçağ Küçük Asya'sında İslamlaşmanın ve Türkleştirmenin dinamikleri hakkında Speros Vryonis'in anıtsal eseri muhakkak okunmalıdır." diyor (s. 74, 8. dipnot). Fakat Vryonis bu kitabı 1971'de yazdı, kitapta birçok iddiaları var. Vryonis'in bu eserine, onlarca review/kritik yazılmış ve yazar bu görüşlerinin bir kısmından

¹⁰ Osmanlı coğrafyasında doğmuş ve yetişmiş bir Rumi olan Gelibolulu Mustafa Âli'nin Rum tanımına da burada kısaca değinmek yerinde olacaktır. Mustafa Âli; Rum'u Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Rumeli'deki topraklarını birleştirici kültürel ve siyasal bir birlik olarak nitelendirir. Hatta Rum'un kültürel sınırlarını Arapça, Farsça ve Türkçe ile de irtibatlandırarak daha geniş bir çerçeveden Osmanlı coğrafyası olarak tanımlar. Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Ali/Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati (1541-1600)*, çev. Ayla Ortaç, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008), s./ pp. 262-263.

vaz geçtiğini belirttiği bir cevap yazmak zorunda kalmıştır.¹¹ Vryonis kitabının başlığında "Medieval Hellenism" diye bir tabir kullanır, fakat bu tabire en azından tespit edebildiğimiz kadarıyla başka bir Bizantinişte rastlamıyoruz. Dolayısıyla Kafadar'dan "anıtsal eser mutlaka okunmalıdır" dedikten sonra bu eleştirilerden de bir iki cümle ile bahsetmesini beklerdik. Ayrıca Kafadar Vryonis'in kitabını överken Selçuklu tarihi konusunda ciddi çalışmaları olan Osman Turan ve Claude Cahen'e de atıf yapabiliirdi.¹² Bu üç yazarın birlikte değerlendirilmesi Cemal Kafadar'ın da kitabın da sorduğu ya da cevap aradığı pek çok konunun aydınlatılmasına yardımcı olacaktır.

76. sayfaya geldiğimizde, Kafadar'ın destanlar arasındaki bağlantıları göstermesi de bize metodolojik açıdan güzel bir örnek sunuyor. Saltukname gibi Rumeli'nin Türkleşmesini anlatan bir metin ile İslam-Bizans savaşlarını anlatan Battal Gazi Destanı arasındaki benzerlikleri gösteriyor. Destanlar arasında yapılan bu okuma bize aynı kültür dairelerinin birbirlerini beslediğini göstermektedir. Bu örneği Türk Müslümanlığı=Anadolu İslam'ı kavramını eleştirmek amacıyla vermektedir. Kafadar, *Anadolu'da yeni oluşan kimlik Türk'e özgü olmaktan daha ziyade senkretik bir İslam'dır ve farklı medeniyet dairelerinden gelen mutasavvıflar bu İslam'ın şekillenmesinde rol oynamıştır*, derken bu görüşünü destekleyebilmek için de Arap ve İran sûfileri örnek verdiği gibi Endülüslü mutasavvıf İbn Arabi'nin Konya'ya gelmesini de örnek gösterir. Kafadar Anadolu'nun kendine has bir İslam anlayışı olduğu fikrine çok da uzak değildir. (s. 78)

Kafadar XIII. ve XIV. yüzyıllarda Rumi kelimesinin başına bir şey geldiğini anlatırken Müslümanların bu kimliği benimsemesini ön plana

¹¹ Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, (Berkeley- Los Angeles-Londra: University of California Press, 1971, yeniden basım 1986). Vryonis kitabın ilk baskısından 1982 yılına kadar yazılan review'lere cevap niteliğinde şu review'i kaleme almıştır. Speros Vryonis, "The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century: The Book and its Reviews Ten Years Later," *The Greek Orthodox Theological Review*, 27(1982), s./pp. 225-285.

¹² Osman Turan, "Islamisation dans la Turquie du Moyen-âge", *Studia Islamica*, X (1959), s./ pp. 137-152. Bu makalede Osman Turan, Ortaçağ Türkiye'sinde İslamlaşma sürecinden bahsetmektedir. Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000).

çıkartmıştır. Bizzat o coğrafyadaki Müslümanlar tarafından bir kimlik olarak benimsenmesini anlatmıştır. Rumi kelimesinin tarih yolculuğunun şimdiki durağı olarak Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin yaşadığı yılları seçen Kafadar, Diyâr-ı Rum mirasının sahipleri olan Anadolu halkının ona neden Mevlana dediğini, Dünya'da ise neden Rumi diye adlandırıldığını kelimenin Anadolu'da nasıl yerleştiğini izah etmektedir. Rumi kelimesi XIII. yüzyıldan sonra bir aidiyet göstergesi olmuştur (s. 80). Sonraki sayfalarda ise Kafadar, Rumi ve Türk kelimelerinin farklılıklarını ortaya koyuyor. Toplumsal bir sınıflandırma içerisinde Rumi'nin Burjuva, Türk'ün ise köylüye karşı geldiğini, Mevlana, Yunus Emre gibi mutasavvıflardan örnekler vererek açıklıyor. Bu iki velinin verdikleri eserlerin mahiyetine, birlikte anıldıkları isimlere ve hitap ettikleri kesime de bakacak olursak Kafadar'ın, Mevlana'ya burjuva, Yunus Emre'ye ise alelade ümmi bir derviş, daha halkın içinden bir kimlik yakıştırmayı yaptığını görebiliriz.

Kitabın bu sayfalarına kadar Anadolu'da Rumi kimliğinin varlığını ispatlamaya çalışan Kafadar'ın bu sefer de Türk kelimesini öne çıkardığını görüyoruz. Anadolu'da bir Rumi ve Türk ayrımı ya da karşıtlığı olduğunu ve Türk kelimesinin her zaman varlığını koruduğunu ve Rumi kimliğine dâhil olmadığını belirtir ama tamamen de kopmadıklarını da ekler. Kafadar burada, Osmanlı'ya ait hiçbir yazılı belgede Rumi kimliğinin görünmediğini Rumi'nin sivil toplum tarafından kullanılageldiğini ve Rumi kelimesinin olmamasına rağmen, Rum kelimesinin yer adlarında kullanıldığını da dikkat çekmekte. Burada Osmanlı'nın soyunun Oğuzlara dayandığını söylerken amacının Osmanlı'nın, Türk kimliğini vurgulamak olduğu çok barizdir. (s. 96). Bundan sonraki sayfalarda Kafadar'ın artık Rumi kelimesinin peşini bıraktığını ve Anadolu'nun Türkleşmesi sürecini açıklamaya giriştiğini görebiliriz.

Kafadar Anadolu'nun, Rumî kimliği oluşurken bir taraftan da sürekli olarak bir şekilde nüfus hareketleriyle beslendiğini ifade etmektedir. Doğudan Anadolu'ya yoğun bir göç olmasını önemsiyor. Bu göçün ağırlıklı olarak doğudan geldiğini ifade etmekle beraber Karadeniz'in kuzeyinden de göçün olduğuna dikkat çekmektedir. Bu göç eden nüfusun oldukça farklı toplumsal sınıflardan meydana gelmesi dikkat çektiği diğer bir husustur. Fakat bu Türk nüfus yanında gayri

Müslimlerin de Osmanlı topraklarına getirilerek Müslümanlaştırıldıklarını ima eder. Fakat bu İslamlaştırma işinin zor kullanmadan gerçekleştiğini de ilâve eder. Burada Kafadar zorla İslamlaşma süreci olup olmadığı konusunda biraz tereddütlü bir tutum sergilemektedir. Diyâr-ı Rum'daki Türk olmanın ölçüsünü de Müslüman olmak ile eşdeğer tutmuştur. Bu durumu XVI. yüzyılda Balkanlarda da görmek mümkündür. XVI. yüzyılın sonlarında İtalya'nın bir dağ köyünde yaşayan, Menocchio isimli bir sıradan değirmencinin engizisyonla yaşadıklarını anlatan Mikro tarih yazıcılığının güzel bir örneği olan Carlo Ginzburg'un, *Peynir ve Kurtlar* kitabında da bu durumu görürüz. Bu kitapta Müslümanlardan Türk olarak bahsedilir, yani Türk = Müslüman demektir.¹³

Kitabının başından beri cevap aradığı en temel soruyu Kafadar burada daha gür bir sesle tekrar dile getiriyor: "Türk karakteri nedir?" başka bir ifadeyle söyleyecek olursak tarihsel süreçte Türk kimdir ve bu kimlik nasıl oluşmuştur? Bu bağlamda Kafadar, batı kaynaklarında Türk olmanın aşağılayıcı bir şey olduğunu alıntılarla gösterir. İran coğrafyası ile Anadolu'yu karşılaştıran yazarımız, İran'da Türkler ile Farslıların su ve yağ gibi olduğunu ve birbirine karışmasının mümkün olmadığını tersine Anadolu'da ise farklı özellikler gösterdiğini belirtir. 106. sayfaya geldiğimizde daha önceki sayfalarda ifade ettiği düşünceleri Eşrefoğlu örneği ile zenginleştiriyor. Rumî kavramının aslında sadece toplumsal ve coğrafi bir kimlik olmadığını; daha geniş ve daha karmaşık bir tanımlamayla üslup ve karakter anlamında düşünülmesi gerektiğini düşünmektedir. Dolayısıyla bu kadar genişletilmiş bir kavramın içerisinde Acem ve Arap gibi diğer unsurları da katar. Sömürgecilik öncesi İmparatorluklarının tipik özelliği olarak çok farklı milletlerden oluşması, son derece normal gözükmektedir. Bu düşüncesini de köken olarak Arap, Fars hatta Ermeni bile olsa Türkçe konuşan herkesi bu tanımın içerisinde yerleştirir. Fakat Osmanlı coğrafyasında Rumî etiketini alabilecek şairin Türkçeyi, Arapça ve Farsça ile birlikte çok iyi bildiğini de ilâve eder. Yukarıda bahsettiğimiz kültürel coğrafya tanımlamasından hareketle Rum ve Rumî kimliğini İran, Orta Asya, Hindistan ve hatta Endonezya'ya kadar genişletir. Kafadar kitabının

¹³ Carlo Ginzburg, *Peynir ve Kurtlar: Bir 16. Yüzyıl Degirmencisinin Evreni*, çev. Ayşen Gür, (İstanbul: Metis Yayınları, 2011), s./ p. 87.

giriş kısmında da teşekkür ettiği Salih Özbaran gibi Rum ve Rumîlik kavramının açısını çok geniş tutar. Her ikisi de Rumî Türkler, Anadolu Türkler gibi sınırlı bir alan olmadığında hem fikirdir. Kafadar'ın kitabını Özbaran'ın çalışmasıyla birlikte okunması Rumî kimliği konusundaki tartışmaların daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Çünkü Kafadar, Özbaran'ın ortaya koyduğu birçok görüşü tekrar ele almış ve kitabını sefelinin çizgisinde ilerletmiştir.¹⁴ Kafadar'ı Özbaran'dan ayıran temel faktörlerden biri; Kafadar Rumî'nin şaşalı dönemi olarak 13-17. yüzyılları alırken Özbaran kronolojik olarak biraz daha kısa 14-17. yüzyılları esas alır. Bu açıdan Kafadar meseleyi Selçuklu dünyasında oluşan kimlik ile başlatırken Özbaran daha Osmanlı merkezli bir kimlik kurgulamıştır.

Kafadar'ın bu hacmi küçük ama içeriği oldukça zengin *Kendine Ait Bir Roma* kitabı, kimlik tartışması üzerinden aslında kapsamlı bir kültür tarihi okuması mahiyetindedir. Ortaçağlarla başlayıp, zaman zaman günümüze kadar gelen bu uzun soluklu tartışmayı çok enteresan örneklerle izah etmiştir. Kültürel tarih metni okumanın zorluğu ortada olmakla beraber, Kafadar'ın kitabında sürekli olarak kronolojinin göz ardı edilmesinin okuyucuyu yorabileceğini söylemek doğru olacaktır. Kaynaklardan uzun uzun alıntılar yapması ve daha önce ortaya koyduğu düşüncelerini bu metinlerle güçlendirmeye çalışması metnin takibini güçleştirmektedir.

Kafadar "Rum" kelimesinin doğu ve güney sınırlarının belli olmamasına rağmen, geç Ortaçağ ve erken Modern kaynaklarda tam da Anadolu kavramı ile özdeş olduğu sonucuna ulaşıyor. Tabii burada Kafadar, mutlak bir sınır çizmemiş ve "kültürel coğrafi kuşak" diye çok daha geniş bir coğrafya tabiriyle kitabında tartıştığı hususları kavramsallaştırmıştır. Kafadar'ın eserini yazmasının temel gayesi olarak şunu söylemek mümkün, XXI. yüzyılda, bu kimlik tartışmalarını postmodern bir konseptte tartışarak daha demokratik bir zemine

¹⁴ Özbaran, XII. Yüzyılda Anadolu'ya "Türkiye" diyen ve daha sonra bu tanımı Osmanlı ile bütünleştiren Avrupalıların imgeleri ile Osmanlıların kabul ettikleri "Memâlik-i Rum" coğrafyasındaki kimlik tartışmalarını ele almıştır. Bu coğrafyanın tespiti konusunda yapılan çalışmaların eksikliğini gören Özbaran, Osmanlı devletinde Türk ve Rumi kimliği ile ne kast edildiğini daha çok XVI. Yüzyılda kaleme alan eserler üzerinden tanımlamaya girişmiştir. Salih Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği: 14.-17. Yüzyıllarda Rûm / Rûmî Aidiyet ve İmgeleri*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004).

oturtmak istemiştir ve başından beri izah etmeye çalıştığı kavramların dönüşümünü de Rum'dan Anadolu'ya geçiş süreci olarak göstermiştir. Ayrıca devamında da bu tartışmalarla ilgili fikrini de net bir şekilde belirtmiş ve Anadolu'ya sonradan gelmiş Türklerin artık buranın gerçek sahipleri olduğunu şu kelimelerle vurgulamıştır, “Artık “halkımız”la “yurdumuz” arasındaki mukadder kucaklaşma tamamlandığına göre, Yunanlarla Ermeniler de artık burada olmadıklarına göre, yurdumuzu Nasıl yeniden tanı (mla) yacağız?”¹⁵ Sonuç itibariyle, kitabı okurken bazı tartışmalı konulara da girilmişse de ve kitaba biraz karmaşa hâkim gibi görünse de, coğrafyanın genişliği artı örneklerin yoğunluğu gibi, Cemal Kafadar kitabının son sayfalarında nereye varmak istediğini çok net ortaya koymuştur. Okurun zihninde Rumî kimliği ile ilgili herhangi bir soru işareti bırakmamıştır.

¹⁵ Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma*, s./ p. 134.

Kitap Tanıtımı/ Book Review: Gürhan Kırilen, *Eski Çinin Ötekisi Türkler, Gece Kitaplığı, Ankara, 2015.*

İlknur Sertdemir*

(ORCID: 0000-0002-4325-3097)

Makale Gönderim Tarihi

12.08.2021

Makale Kabul Tarihi

25.09.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Sertdemir, İ., “Kitap Tanıtımı/ Book Review: Gürhan Kırilen, Eski Çinin Ötekisi Türkler, Gece Kitaplığı, Ankara, 2015”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2021): 972-984.

APA: Sertdemir, İ. (2021). Kitap Tanıtımı/ Book Review: Gürhan Kırilen, Eski Çinin Ötekisi Türkler, Gece Kitaplığı, Ankara, 2015. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (2) , 972-984.

Köklü tarihi geçmişiyle Çin, Batı dünyasınca asırlar boyu merak uyandıran gizemli özellikleriyle felsefeden edebiyata yayılan geniş çapta bir kültür hazinesine ev sahipliği yapar. Milattan önceki yıllarda tunç devrine tekabül eden Shang hanedanı (MÖ 1600-1046) döneminde yazının keşfiyle kayıt tutmaya başlayan bu kadim ulus, kendi sınırları dışında uygarlık kuran toplumları coğrafi konumlarına göre birbirinden farklı terimlerle izah etmiş ve bahsi geçen terimlerin tümü zaman içinde “yabancı” kavramını karşılamaya başlamıştır. Antik Çin’in geleneksel siyaset diline klasik metinlerden ulaşabildiğimiz ölçüde yabancı kavimlere isnat edilen söylemlerin dönem ve zaman bağlamından çeşitlenmekte olduğu görülmekte, bazen de birbirleri yerine kullanıldıkları dikkati çekmektedir. Dolayısıyla Orta Asya topraklarında göçebe yaşam süren eski Türk boylarına ilişkin bilgi, tanım ve açıklamaların neler olduğu konusunda Çin klasiklerinin incelenmesi büyük bir önem arz etmektedir.

* Dr., Türkiye, ilknursertdemir@windowlive.com.
PhD., Turkey.

Gürhan Kırilen tarafından kaleme alınan “Eski Çin'in Ötekisi Türkler” adlı eser, yazarın dış mihraklara addedilen tabirleri ele aldığı “Çin Klasik Metinlerinde Yabancılar: Yi, Di, Rong ve Hu Terimleri” başlıklı doktora tezinden üretilmiş olup Çin'deki yabancı algısıyla Batı'nın barbar tanımı arasında bir ilişki olup olmadığını irdelerken ilgili terimlerin etimolojik açıdan “barbarlık” ifadesiyle eşleşmediğini savlama çabasıdır. Yazara göre Çincedeki “Yi 夷”, “Di 狄”, “Rong 戎”, “Man 蛮” ve “Hu 胡” terimlerinin karşılığı için Batılı araştırmacıların seçtiği “barbar” tavsifi, keyfi bir tutumdan kaynaklanır ve yanıltıcı neticeler doğurur. Eserin giriş kısmında mevzubahis terimlere yönelik barbar kullanımını tercih eden Sinologların eserleri ayrıntılı şekilde belirtilmiş olup bu kullanımların anlam karmaşası ve çarpık çağrışımlara yol açan katmanlaşmaya sebebiyet verildiği anlatılmaktadır. Yazarın eleştirdiği bir diğer konu Batılı okurlara Çin kültürünü daha yakından tanıtmaya gayesi güden araştırmacıların Çin'e ait terim ve kavramları kendi terminolojileriyle özdeşleştirmesiyle ortaya çıkan hatalı tercümelemlerdir. Böylece gerçek anlamları geri plana itilen Yi, Di, Rong, Man ve Hu terimleri, “barbar” sözcüğüyle aynıymışçasına aktarılmakta ve Çin'deki siyasi ideolojiye yanlış manalar yüklenmektedir. Yazar, bu ve benzeri yanıltıcı özdeşleşmeleri çözümlenmek adına terimlerin birinci el kaynaklardaki kullanım alanlarına yoğunlaşır, tarihi olaylar ve etnografik anlatılardan alıntılar yaparak ilerler. Asıl hipotezi ise, dönemsel bakımdan daha geç ortaya çıkan; fakat terimler arasında daha özel bir niteliğe nail olan Hu'nun tarihi belgelerde Hunları işaret etmesinden mütevellit Batılı kaynaklarca Türklere hamledilen “barbar” tanımlamasının mesnetsiz olduğunu kanıtlamaktır.

Literatüre “Konfüçyüs Klasikleri” olarak giren metinler, Çin toplumunun dünyaya bakış açısı, göksel ve yersel olguları algılayışı, ülkedeki siyasal yapı, sosyal yaşam ve ahlaki davranışlar hakkındaki anlatımlarıyla öğretici bir rehber özelliği taşır. Bu çerçevede yalnızca geleneksel düşünceye değil toplumsal yaşayış standartlarına da tesir eden külliyat, Han hanedan (MÖ 202-MS 220) yıllarından başlayarak 1905 reformlarına dek politik müfredatın parçası haline gelen, devlet yönetimi ve bürokrasiye kadrolar istihdam eden, eğitim ve öğretim

faaliyetlerine başvuru kaynağı oluşturan bir dizi koleksiyondur.¹Bu bağlamda Çinli düşünürlerin ilke ve öğretilerine ilaveten eserlerin içeriğinde tarihi kronoloji, olaylar silsilesi, doğal afetler, etimoloji, edebi yazın, yönetim şekli, saray yaşamı, hükümdarlar, törenler, örf ve adetlere değin pek çok konu yer alır. Yazarın Yi, Di, Rong, Man ve Hu terimlerinin semantik açılımını yaparken klasik metinlerden faydalanması, hipotezini güçlendirme yolunda attığı doğru adımlardan biridir. Zira Çin ulusu, tarihsel serüveni boyunca hudutları haricinde etkileşim kurduğu her halkı, kavmi ve boyu detaylı tasvirlerle kağıda dökebilmiştir; öyle ki İslamiyet öncesi Türk tarihine dair en güvenilir malumata bizleri ulaştıran da yine Çin kaynaklarıdır.

Bu suretle yazarın faydalandığı diğer mühim koleksiyon 24 Tarih eserleridir.² Han dönemi tarihçisi Sima Qian (MÖ 145-86) tarafından yazılan ve toplamda 130 ciltten oluşan Tarih Kayıtları (Shiji 史记), efsanevi beş hükümdar döneminden itibaren süregelen 2500 senelik zaman diliminin hanedan kayıtları, soy ağaçları, tablolar, kronolojiler, anlaşmalar, ritüeller, biyografiler ve monografilerini kapsar. İncelemeye dâhil edilen diğer eserler; Sonraki Han Tarihi (後漢書), Üç

¹ Dört Kitap (Sishu 四书) ve Beş Klasik (Wujing 五经) metinlerini ihtiva eden koleksiyon, Song hanedanı (960-1279) düşünürlerinden Zhu Xi (1130-1200) tarafından bir araya getirilerek ve yorumlanarak klasik tasnifine nail olmuştur. Ayrıca, söz konusu eserlere Tang döneminde eklenen Atalar Saygı Klasığı (Xiaojing 孝经), Zhou Törenleri (Zhouli 周礼), Norm ve Tören Kitabı (Yili 仪礼) ile sözlük niteliğindeki Erya 爾雅 ile beraber metinler, Doğu Asya düşünce yapısını ve kültür mirasını büyük ölçüde şekillendiren 13 Klasığı (十三经 Shisan Jing) meydana getirmiştir. Dört Kitap ve Beş Klasik metinlerinin Batı dillerine aktarılan ilk nüshaları ise, Oxford Üniversitesi'nin ilk Çince profesörü olan İskoç Sinolog ve Çin dili uzmanı James Legge (1815-1897)'e aittir. Yirminci yüzyılın ilk çeyreğiyle birlikte, Çinli felsefeci ve yazar Feng Youlan (1895-1990) önderliğinde eserlerin ehemmiyeti, şerhi ve muhteviyatına dayalı çalışmalar hız kazanmıştır.

² 24 Tarih (Ershisi Shi 二十四史) eserleri, Çin'in yaklaşık 4000 senelik tarihçesine ışık tutması, 1800 yıllık yazım sürecini barındırması ve dünyanın en muhtevalı belgelerine havi olması bakımından son derece değerli kabul edilmektedir. Dokümanlar, milattan önce birinci yüzyılda yazılan Tarih Kayıtları ile başlar ve milattan sonra on sekizinci yüzyıla tarihlenen Ming Tarihi (Ming Shi 明史) ile sonlanır. Kronolojik ve biyografik yöntemlerle kaleme alınan eserler, 3213 cilt ve 40 milyon imden oluşmaktadır. Bu dokümanların kurulan hanedanlıklara, hükümdarlara, saray erkânına, ülkenin siyasi, askeri, kültürel ve ekonomik durumuna temas etmesi, Çin tarihi hakkında yapılan bilimsel çalışmalara ciddi katkılar sağlar. Çinli bilim insanları, ilgili metinlerin modern dile aktarım çalışmalarına 1991'den beri devam etmektedir.

Devlet Kayıtları (Sanguo Zhi 三國志), Wei Tarihi (Wei Shu 魏書), Jin Tarihi (Jin Shu 晉書) ve Yeni Tang Tarihi (Xin Tang Shu 新唐書)'dir. Yazarın amacı, milattan önce üçüncü asırda Hunlarla resmi devlet statüsü kazanan, milattan sonra on birinci yüzyılda Anadolu topraklarına göç hareketi gerçekleştiren Türklerin Çin tarihi dokümanlarda hangi adlandırmalarla zikredildiğini saptamak ve esasen Hu teriminin barbarlığı karşılayan bir manaya gelip gelmediğini tartışmaktır. Bu hususta, yazarın antik çağlarda yazılmaya başlanan külliyatta Çinlilerin komşu halklardan bahsederken seçtiği terimlerin anlam yelpazesini aydınlığa kavuşturması ve kitabını bilhassa Türk kavimlerine atfedilen Hu terimini merkezi alan bir sistematığe oturtturması konunun ele alınış biçimine uygun bir metottur.

“Eski Çin'in Ötekisi Türkler”, kendi içinde altı kısma ayrılan girizgahında öncelikle barbarlık sorunsalına yer verir; sonrasında Batılı ve Çinli araştırmacıların yabancı kavramını kullanım terminolojisini karşılaştırır, son olarak klasik metinleri tanıtır ve antik Çin toplumunun devlet yönetimi anlayışını detaylandırır. (s. 15-92) Kitabın birinci bölümü ‘Klasik Metinlerde Yabancı Halklar’ olup Yiler, Diler, Ronglar ve Hulara ait anlamsal zemin, dönem ve coğrafi konum farklılıkları ekseninden masaya yatırılır. (s.93-136) İkinci bölüm ‘Resmi Tarih Kayıtlarında Yabancı Halklar’ olup Orta Asya’da Türk kavimlerine hamledilen Hu terimi üzerine yoğunlaşılır. Öyle ki bölümün ara başlıkları; *Tarih Kayıtları Shiji’de Hular ve Yabancılar*, *Han Kayıtları İçinde Hular*, *Üç Devlet Kayıtlarında Hular*, *Jin Tarihinde Hular*, *Wei Tarihinde Hu Terimi*, *Yeni Tang Tarihi İçinde Hular ve Türkler* olarak sıralanır. (s.137-202) Üçüncü, dördüncü ve beşinci bölümler ‘Türk Adı Hakkında’ (s.203-208), ‘Kuzey Zhou Kayıtlarında Türkler’ (s. 209-212) ve ‘Türkler Tujue/T’u-chüeh 突厥’ (s.213-240) olmak üzere ana başlıklar halindedir ve ilgili belgelerde “Türk” adının geçtiği metinlerin tümü çeviri yoluyla çalışmaya dâhil edilmiştir. Değerlendirme ve Sonuç bölümüyle (s.241-268) noktalanan kitabın temel savı, bu açıdan Yi, Di, Rong, Man ve Hu terimlerinin “barbar” nitelemesinden bütünüyle uzak olduğudur.

Giriş bölümünde bizleri yazarın “gerçekte farklı anlamları olan Çince terimler, “barbar”ın mirasını yüklenmekte, böylece, kötüleyici ve ayrımcı olan yeni bakış, farklı tarih ve coğrafyaların kültür çevrelerine

adeta dayatılmaktadır” vurgusu karşılar. (s.27) Bu yoruma günümüz penceresinden bakacak olursak Batı'nın uygarlığa ve barbarlığa dayattığı ayrıştırıcılığın eski Çin'de aynı oranda gözlemlenmediği yanıtı verilebilir. Çünkü Çin felsefesinin temellerini kuran altyapı, dünyevi ötesi fenomenlerle dünyevi yaşam arasında bir bağlantıyı varsayar. Bir başka deyişle gökyüzü ile yeryüzü karşılıklı etkileşim içindedir. Geleneksel düşünceye göre gök (tian 天) ilahi sayılabilecek bir iradeyle doğa olaylarına yön verir, yöneticileri göreve getirir, görevden azleder ve sosyal hayatın her alanına tesir eder. Öte yandan yer (di 地) gök buyruklarının etkinliği karşısında pasiftir ve yalnızca beşere kozmolojik yasalara adaptasyon koşullarını sağlar. Gök ile yer arasındaki koşutluk fikri, Konfüçyüs ve zamanı dediğimiz Zhou hanedan (MÖ 1046-256) devrinden itibaren siyasi görüşe sirayet eder; böylelikle iyi bir idarecilik anlayışının gök tarafından mükafatlandırıldığı, kötü bir idarecilik anlayışının ise gök tarafından yaptırımla sonuçlandırıldığı tahayyül benimsenir. Klasik metinlerden öğrendiğimiz ölçüde yeryüzü, “göğün altı” tanımına uyan tianxia (天下) kavramıyla açıklanmakta; uygarlığı kuran ve yaşatan insan (ren 人), gök ile yer arasındaki uyumu koruma görevine tabi tutulmaktadır. Bunun anlamı, antik Çin toplumunun gözünde medeniyetin insanlığa mal edildiği ideasının sabit olduğu ve böylesi bir idea ile Batı'nın uygar-barbar çatışmasının ne biçimsel ne de içeriksel yönden herhangi bir benzerlik taşımadığıdır. Çin düşünce geleneğinde fertlere dayalı birtakım ayrımcı tasnifler sadece hiyerarşik sistem ve erdemli davranışlar üzerinden yapılmaktadır. Misalen soylulardan köylülere uzanan sınıf farklarının belirlenmesi, bilgeliği ve yetkinliği sentezleyen ideal insan (junzi 君子) ile sentezleyemeyen alçak insanın (xiaoren 小人) birbirlerinden ayrı değerlendirilmesi gibi. Buna binaen Batılı araştırmacıların Çinlilerin kendi hudutları dışında kalan toplulukları “barbar” ifadesiyle ötekileştirdiğine yönelik iddialarının yersiz olduğu anlaşılabilir. Yazar, eserinin girişindeki ‘*Yer-gök ve Siyaset*’ ile ‘*Mekan ve Yönetim*’ kısımlarında bu konuya açıklık getirmekte; göğün altı manasına gelen tianxia kavramsalının hem Çin’e özgü toprakları hem de Çin'in komşu kavimleri ve o kavimlerin konumlandığı coğrafyayı çevreleyen bir dünya algısı yarattığına ağırlık vermektedir. Argümanına ilişkin yazar şu ifadeler kullanır:

“Bu özdeşlik coğrafyayı merkez-çevre ekseninde sınıflandırmasına rağmen, nereli olursa olsun insanların doğaları bakımından eşit olduğu fikrine de imkân vermektedir. Çin ile yeryüzünün özdeşliği ve mekanın bütünlüğü, yeryüzünü Çin’e indirgemek yerine Çin’in olumsal olarak yeryüzüne genişletilmesi imkânıyla; göğün altı kavramının bu iki anlamlı kullanımının bilinçli olarak korunduğu sonucunu doğurmaktadır. Bu bağlamda, göğün altı ifadesinin Yi, Di, Rong, Man ve Hu terimlerini ve bu terimlerin işaret ettiği halklar ile yaşadıkları bölgeleri de içine aldığı görülmektedir.” (s.64)

Çin düşünce geleneğini şekillendiren klasik metinlerden okuduğumuz anlatımlar, yazarın argümanını doğrular niteliktedir. Törenler Klasîği’nde geçen; *“büyük Dao’ın hüküm sürdüğü zamanda dünya tek bir topluluktan”* açıklaması, kozmos düzenine uygun bir yeryüzü yaşamında ulusların kimliksel eşitliği hususuna dikkat çekmektedir.³ Dao (道), Çin felsefesinde evrenin temelini entegre edilen, kosmos yasalarını koyan ve insan davranışlarının mevcut düzene uyumluluğunu gerekli kılan en üst postulat kabulündedir. Düşünce ekollerinin ortak söylemi Dao, bu açıdan sosyo-politik nizamın temel standardı formunda izah edilir. gök ile yer arası uyum, zaman-mekan kaynaşmasında Dao’dan insana uzanan koşutluğun öncülüdür. Dolayısıyla canlı varlıkların yaşam alanı olan yeryüzü, değişik kültürleri birbirinden ayıran tasavvura yer vermemektedir. Yazar, Alman Sinolog Wolfram Eberhard⁴ in Çin kültürünün farklı merkezlerden çok katmanlı bir birikim olduğu görüşüne paralel olarak, çok kaynaklı bir kültür oluşumu sebebiyle siyasi dilde etnik kimliklerin ayrıştırılmadığı savını destekler. (s. 66-67) Yazarın bu savı, antik Çin toplumunun gökyüzüyle yeryüzü etkileşimine şartlandığı ikili düzene uyar. Kozmolojik yapılanmada Dao temelinden mevcudiyet kazanan olgu ve oluşumlar, evreni ayakta tutan denge kurgusuyla yin-yang (阴阳) ikiliğine bağlanır. Aktif ve pozitif tamamlayıcılar yang ile; pasif ve negatif tamamlayıcılar yin ile eşleşir. Doğa olaylarını meydana getiren;

³ 13 Klasik eserlerinden biri olan Törenler Klasîği (Lijing 礼经), ritüel geleneğin yanı sıra hanedan örf ve adetleri, hiyerarşik sistem, toplumsal normlar ve sosyal yaşam hakkındaki konuları işleyen kapsamlı bir eserdir.

⁴ Wolfram Eberhard (1909-1989), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi bünyesindeki Sinoloji kürsüsüne başkanlık eden ilk akademisyendir.

zamanı yönlendiren, toplumları var eden ve beşeri ilişkileri düzenleyen göğün sembolü etkin yang iken; yerin sembolü edilgen yin olarak belirlenmiştir. Bu bütüncül evren düşüncesi nezdinde tahta geçen hükümdarların ülkeyi yönetme yetkisine gök iradesi aracılığıyla sahip olduklarına inancı gelişmiş; bu suretle gök, yer ve insanı birbirine bağlayan kudretin hükümdar olduğunu varsayan ibareler, klasik metinlerde uzun uzadıya anlatılmıştır. Anlaşılan odur ki etken-edilgen sınıflandırması, hiyerarşik sisteme uyarlanmış; hâkimiyeti elinde bulunduran ve yönetime gelen aristokrat kesimin alt kesimden ayrılmasına bağlı olarak hükümdar halktan üstün görülmüştür. Yazar, giriş bölümünün 'Mekan ve Yönetim' kısmında bu kozmo-politik ilişkiyi klasiklerden anekdotlar vererek aktarır. Ulaşılan neticeyse eski Çin'deki siyaset temasının metafizik tabanlı batıl inançlara sanıldığından daha fazla bel bağlandığıdır. Hanedan mensuplarının gök ile; halkınsa yer ile ilişkilendirilmesi, ve yine bu doğrultuda soyluların pozitif yang; tebaanın negatif yin ile eşleştirilmesi, yabancı algısının da bu eksen içinde değerlendirilmesine zemin hazırlayan faktörlerin başında gelir.

Yazar, kitabının birinci bölümünde yabancı halkların farklı dönemlerde değişik anlamlar yüklendiğini klasik metinler aracılığıyla inceler. Buna göre, yazılı tarihin ilk örneklerini belgeleyen Shanglar ve Çin düşüncesinin inşa edildiği sürece damgasını vuran Zhoular zamanında yabancıları tanımlayan terimler boy ya da aşiret adlarıdır. İlerleyen dönemlerde çeşitlenen terimler ekseriyetle göçebe kavimleri izhar etmeye başlar. Yazarın edindiği bulgular, bizleri her bir terimin doğu, batı, kuzey, güney ve merkez olmak üzere coğrafi yörelere göre anlam yüklendiği sonucuna götürmektedir. Törenler Klasığı içinde merkez ile çevreyi birleştiren önerme bu çıkarımı tasdik eder:

“Beş yörenin halklarının her birinin kendine özgü değişmez karakterleri vardır. Doğudakilere Yi denir; vücutlarına yapar saçlarını açık bırakırlar. Güneydekilere Man denir; alınlarına dövme yaparlar, aralarında çiğ yiyecek yiyenler vardır. Batıdakilere Rong denir; saçlarını açarlar, deri elbise giyerler, bazıları tahıl yemezler. Kuzeydekilere Di denir; kürk ve yünden elbiseleri vardır, mağarada yaşarlar, onlardan bazıları da tahıl yemezler. Merkezi ülkede, Yi, Di, Man ve Rongların hepsi huzur

çinde yaşarlar; kendi tatları, kendilerine uygun kıyafetleri, meziyetleri ve araçları vardır.” (Lijing, 36)

Yazar, bu önermeye dayanarak yabancıların merkezle eşit sayıldığı saptar. (s. 100-101) Merkez ülke Çin'dir ve zhongguo (中国) kavramıyla ifade edilir. Her birinin kendine özgü dilleri, inanışları, örfleri, ve yaşam tarzları vardır; lakin metinde onlara yönelik aşağılayıcı yahut dışlayıcı bir üslûba rastlanmaz. Bu noktada değinilmelidir ki, Çin düzlüklerinin doğusunda yaşayan Yiler, kuzeydeki Diler, batıdaki Ronglar ve güneydeki Manlar konargöçer topluluklardır, sulak toprak ve verimli arazi arayışından ötürü sık sık yer değiştirirler. Yazar, bazı metinlerde bu düzensiz yaşantıları ve başlarına buyruk halleri yüzünden eleştirildiklerine, “doyumsuz”, “güvenilmez” ve “sözünde durmaz” gibi sıfatlara maruz kaldıklarına da parmak basar. Ancak öznel yorumlardan referans alınan bu tavsiflerin değişken edim ve eylemlerden kaynaklandığı, herhangi bir siyasi rejim veya barbar stereotipiyle ilintili olmadığı tespit edilmiştir. (s. 131-132) İlk defa Zhou devrine ait dokümanlarda görülen Hu ise, Yi, Di, Rong ve Man terimlerinin mirasını sırtlayarak daha somut biçimde “yabancı” genellemesini karşılayabilmektedir.

Velev ki klasiklerde Hu teriminin kullanım alanları “yabancı” anlamından uzaktır. İlk manasının “gıdık”, “kursak” olduğu; hayvanların çene altından sarkan deri parçasına ve özellikle kurtların boğazının alt kısmına verilen isim olduğu yazar tarafından mütâlaa edilmiştir. Bunun dışında; uzun ömür, ebedi, mutluluk ve saadet gibi önad kullanımları da vardır. Gelgelelim yazarın en kayda değer tespitlerinden biri, at arabaları olmayan; ama en iyi yay ve oklara sahip olan halkın Hu terimiyle açıklanması hakkındadır. Zhou Törenleri eserinin Huzi memleketi bölümünde geçen bu tasvirten ayrı olarak terimin bir başka kullanımı Çin'in kuzeybatısındaki göçebe halklara verilen genel tanımda izlenebilir. Geniş bir anlam yelpazesine sahip olan Hu'nun Han hanedanı döneminde Hunlar ve Türkler; sonraki dönemlerde Soğdular, Moğollar, Mançular ve de Çin sınırlarını doğudan, kuzeyden ve kuzeybatıdan kuşatan neredeyse bütün kavimler için de kullanıldığını gözlemleyen yazar, topladığı verilerle yabancı halklara bir “öteki” vurgusu yapıldığı kanısına varmaktadır. (s.132-136)

Kitabın ikinci bölümü, Simaqian'ın Tarih Kayıtları ile başlayan ve Yeni Tang Tarihi metnine uzanan külliyat içinde Hu terimine odaklıdır. Eserlerde Yi, Di, Rong ve Man terimlerinin tamamen tarafsız olarak “yabancı” ve “göçebe” anlamlarını yüklediğini analiz eden yazar, Hunların tarih sahnesine çıkmasıyla birlikte Hu teriminin ön plana çıktığını, bu minvalde terimin Türkleri karşıladığını ve geçmişe dönük terimlerin anlamsal yükünü sırtladığını açıklama gayretindedir. Bu müddeâya dair en kesin belgelerden biri, Tarih Kayıtları'nın Hun Monografileri bölümündedir:

“Yan beyliğinin Qin Kai adında zeki bir komutanı Hulara rehin verilmişti, Hular O'na güven duymuşlardı. Memleketine döndüğünde Dong, Huları bozguna uğratmış, bin küsür li uzaklara sürmüştü. Yanliler de Çin Seddi inşa etmişler, şehirler kurarak Hulara karşı savunmuşlardı...” (s.144-145)

Zhou hanedanı ikinci periyodu Savaşan Beylikler (MÖ 475-221) dönemidir. İlk temelleri bu süreçte atılan seddin yapılma amaçlarının başında komşu kavimlerden gelen saldırıları önlemek gelir. Çin'in ilk imparatoru Qin Shi Huang (MÖ 259-210), birbiriyle asırlarca iktidar mücadelesi veren beylikleri idaresi altında birleştirmeyi başaran disiplinli bir liderdir. Hâkimiyet yıllarında ülkede sayısız reforma imza atmış, ülkede siyasi birliği kurmuş ve hukuk sistemini değiştirmiştir. Aldığı kararlar arasında beyliklerce yapılan duvarları birleştirerek kendi sınırlarını kilometrelerce uzatmak da vardır. Böylesi devasa bir yapının gerekliliği, bizlere neredeyse kesin denilebilecek bir değerlendirmeye dış güçlerin fetihlerinden kaçınıldığını sezdirmektedir. Sima Qian'ın kaleminden Yan beyliğinin Hunlarla komşu olduğu anlaşılır; haliyle diplomatik ilişkilerin sıklığı yadsınamaz boyuttadır. Alıntılar gösteriyor ki beylikler Hu'ların siyasi ve askeri gücünden çekinmekte, hudutları muhafaza etmek adına önlerine duvarlar örmektedir. Bu anekdotların açıkça Hu-Hun özdeşliğini ima ettiği çözümlenmek zor değildir. Milattan önce üçüncü yüzyılda Çin topraklarının kuzey ve kuzeybatısına egemen olan Hunlar, resmi tarih kayıtlarında Ronglar ve diğer göçebe halklarla birlikte anılır; hatta Çin'de ilk resmi hanedanı kuran Xiaların Hun soyundan geldiği iddia edilir.

Yazar, Tarih Kayıtları'nda geçen “Hunların ilk atası Xia Hou soyundan Chun Wei adında biridir” ifadesine yer vererek Sima Qian'ın

Çin tarihi geçmişine Hunları dâhil etme tavrını Hunların politik etkililiğine bağlar. Çünkü yabancı halkları tanımlayan diğer terimler ilgili bölümlerde Hun sülâlesinin bir parçasıymışcasına açıklanır. Önceden coğrafi bölgelerle ilişkilendirilen Yiler, Diler, Ronglar ve Manlar, metin boyunca Huların etkinlik alanı kapsamında anlatılır. (s.145-148) Buradan hareketle Çinlilerin Hu terimiyle tasvir ettiği Hunların kötücül ifadelerden bütünüyle ırak olduğu gözlenir. Üstelik, yer yer Hun hükümdarları Çin hükümdarlarından üstün tutulur. Bu sava yaklaşır en belirgin delil Çin seddinin inşası olmakla birlikte Sima Qian'in ortak bir kültürel geçmişi paylaştıran izleği, Hunların saygı duyulan; belki de tüyler ürpertiren ve korkulan siyasi erkine referans oluşturur. Yazarın aktarımıyla, *"pek çok örnekte Çinliler, Hunların gücünü ve konumlarını kabul ederler ve zaman zaman onlara boyun eğerler."* (s. 153)

Kitabın ikinci bölümünde incelenen diğer koleksiyon Han Kayıtları'dır. Tarihçi, siyasetçi ve şair Ban Gu (MS 32-92) tarafından hazırlanan Han Tarihi ile Güney-Kuzey Hanedanlar dönemi tarihçisi Fan Ye (MÖ 398-445) tarafından derlenen Sonraki Han Tarihi, bu koleksiyonun iki büyük eseridir. İlgili metinlerde Hu adının antik çağlarda tercih edilen terimlere nazaran daha şümüllü, bir bakıma da daha bağımsız biçimde kullanıldığını saptayan yazar, politik çerçevede bir "öteki" tasnifinin netlik kazandığını dile getirir. Hiç kuşku yok ki Han hanedanı, dört yüz yıllık egemenliğinde Hunlarla gerek siyasal gerekse kültürel bir münasebet içindeydi. Aynı şekilde dört bir yanını çeviren müteaddit göçebe kavimle de mücadele halindeydi. Yazarın tahlil ettiği ve çevirdiği kısımlar, bahsedilen halkların Türkler, Tibetliler ve dahi Moğolların ataları olduğunu kesinleştirir. (s.167-172) Belgelerde; Yi, Di, Rong terimlerinin Han soyundan olmayan topluluklar için zikredilmesi ve birleşik kullanımları göze çarpan bir başka detaydır; Yidiler, Rongdiler gibi. Yazarın aktarımlarına göre bu anlamsal zeminle yine Hunlar kastedilmektedir. Öte taraftan "yabancı ülke" karşılığını veren waiguo (外国), metinlerde Çin seddinin dışını işaret eden Orta Asya devletleri için kullanılmaktadır. Yazar, bu kullanım alanına da değinerek Çin'in siyasi dilde yaptığı iç-dış ayrımına coğrafi farklılık penceresinden bakar ve yabancı uluslara addedilen tüm kavramların temelde Hu adının şemsiyesi altında birleştirildiğini ortaya koyar.

Çin tarihinde milattan sonra 189 ila 280 yılları arası hüküm süren üç hanedan dönemini belgeleyen Üç Devlet Kayıtları'nda Huların yayıldığı semantik coğrafyanın giderek genişlediğini söyleyen yazar, doğudan batıya Hunlar harici kavimlerin de bu adla anıldığını metin tercümeleleriyle bizlere sunar. Sarı Nehir kıyısında yaşayan ada halkının "ada Huları"; Kore yarımadası çevresinde yaşayan boyların doğu yönüyle ilişkilendirilen Yi ile değil de Hu ile isimlendirilmesi, bu anlam genişlemesine birer misal teşkil eder. Örneklemeler üzerine yazarın yorumu şöyle ilerler: *"Zamansal açıdan devamlılık ve kültürel-siyasi vesayetin yanında Üç Devlet döneminde Kuzey Çin'de göçebe menşeyden gelenlerin baskın olduğu bir iktidar odağının varlığı, Orta Asya'dan Kore'ye kadar olan bölgelerle ilişkilerin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu çerçevede Yi, Di ve Rong adlarının birer tarihsel arketipe dönüştükleri, bu adların yerini daha belirgin biçimde Hu adının aldığı görülmektedir."*(s. 182-183) Egemenliğin Jin hanedanına (MS 265-420) geçtiği dönemin kaydını oluşturan ve Tang hanedanının saray heyetince 648 yılında derlenen Jin Tarihi belgelerinde Huların yazımı ise, terimsel özelliği pekişen, bazen gücü ve büyüklüğü vurgulanan bazen de örfi yönden tenkit edilen edebi bir dille karşımıza çıkar. Bunun en temel sebeplerinden birini kuzey-güney arası kültürel etkileşime bağlayan yazar, Hunların siyasi kimliğiyle Çin üzerindeki etkin rolünün ne denli dinamikleştiğini gözler önüne serer. Tarihçi Wei Shou tarafından hazırlanan Wei Tarihi (MS 386-550) içinde Hu teriminin "yabancı" anlamıyla tevessü eden yapısını; Hu-Hun özdeşliğininse daha bâriz şekilde çoğalan örneklerini tavzih eden yazar, bu dönemde baş gösteren kitlesel hareketliliğin metinlerde komşu halkları imleyen terimlere anlam zenginliği kattığını söyleyebilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, kuzeydeki göçebe kavimlerin güneye yahut batıya doğru yer değiştirmesinin Hindistan ve İran gibi Çin topraklarından uzak diyarların bile yine Hu terimiyle izhar edilmesine olanak tanıdığına dair bir yorum yapılabilir.

Yazar, Çin'in komşu kavimlerle kültürel etkileşim boyutunun zirveye ulaştığı Göktürklerin (MS 552-744) hâkimiyet yıllarını Yeni Tang Tarihi metninden hareketle incelemeye alır. Buna mükabil unutulmamalıdır ki bu iki asırlık zaman dilimi, Hunların tarih sahnesinden ayrıldığı periyottur; haliyle "yabancı" kavramının imasına eser kapsamında Hu içerikli anlatımlara yenilerinin eklendiği görülür. Toplamda 10 ciltten ve

225 bölümden oluşan eser, 1060 senesine tarihlenir. Hu teriminin yer yer zalimlik, yağmacılık ve eşkiyalıkla ilinti aktarımlarına yer veren yazar, Hu'nun daha genel ve Tujue'nin daha özel bir manayı çağrıştırdığına odaklanarak eserden şu aktarımı yapar: *"Kuzey yönünde sekiz günlük yürüyüş mesafesinden sonra Türklerin kuzey sarayına ulaşırlar. Töles, Kuça ve batı bölgelerindeki bütün Hu ülkelerinin hepsi onlara tabidir. Türkler saf ve sığdırlar, birbirlerinden kolaylıkla ayrılabilirler; ancak içlerinde çok fazla Hu var, onlardan akıl alıyorlar."* (s.199-200)

Türkleri daha ayrıcalıklı bir konuma yükselten bu alıntılar, evvelki tarih kayıtlarında alışageldik şekliyle gözlemlenen Hu-Hun özdeşliğinden farklı bir anlamsal zemin yaratır. Yazar, Türkler hakkında *"Hunların bir başka kolu olmalıdır"* tanımını yakalamasına karşın ilerleyen zamanla Hulara yüklenen terminolojinin Türkler harici uluslara da entegre edilmesi, dönemin Göktürk kağanlarına atfedilen siyasi erkin övülmesi ve Tang sarayıyla kurulan yakın ilişkiler Türklerin diğer göçebe kavimlerden ayrı tutulmasına önyak olmuş olabildiği kanısındadır. Bu temelden kitabının dördüncü, beşinci ve altıncı bölümlerini ara başlıksız bir üslûpla kaleme alan yazar, Hu teriminden daha müşkülpesent ifadeler içeren "Tujue 突厥" kavramını ayrıntılandırır. *'Türk Adı Hakkında'* başlıklı dördüncü bölümde "tu 突" ile "jue 厥" imlerinin karakter açılımlarına yer verir, imlerin etimolojik anlamlarını sıralar ve Çinlilerin konargöçer bir halk olan Türklerle ani saldırı kuvveti olan, kurt ve çoban köpekleri vari havyanlarla sembolleşen, kazı yapan, kanallar açan, iri yapılı, kuvvetli ve gayretli bir ulus tasavvuruyla yaklaştığını varsayar. Bu varsayımsal düşüncesini sistemli bir kanıt ekseninde sunmak adına beşinci ve altıncı bölümlerde, Tang döneminde derlenmiş olan Kuzey Zhou Kayıtları (557-581) metninin Türkler bölümünü tercüme ederek notlandırmalar halinde bizlere aktarır. (s.209-240) Çevrilen kısımlar okunduğunda göze çarpan anekdotlardan ilki, Türklerin Hunların soyundan geldiğini tekrarlayan söylemler; diğeriye geleneksel yaşamını öyküsel tarzda betimleyen parafrazlardır. Misalen:

"Türkler muhtemelen Hunların bir diğer boyudur. Geleneklerine göre Türkler, saçlarını bağlar, kıyafetlerini soldan ilikler, kubbeli çadırlarda, keçeden yurtlarda yaşarlar, su

ve otlak peşinde yer değiştirirler, hayvancılık yapar, ok atıp avlanarak geçinirler. Düzenleri yoktur, aynı eski Hunlarda olduğu gibi. Göçebe olmalarına ve daimi bir yurtları bulunmamasına karşın herkesin kendilerine ayrılmış toprakları vardır. Kağanın daimi meskeni Ötüken Dağı'ndadır, görkemli otağının kapısı güneşin doğduğu yere saygıyla, doğuya açılmıştır.” (s. 213,220, 224-225)

“Eski Çin'in Ötekisi Türkler”, Çinlilerin Türk ulusuna ve diğer komşu kavimlere dayattığı sanılan “barbar” nitelemesinin desteksiz ve dayanaksız olduğunu klasik metinler ve resmi tarih kayıtlarıyla ispatlayan değerli bir çalışmadır. Batılı araştırmacıların kötücül bir etimolojiye yol açan iddiaları, antik Çin toplumunun göğün altı kavramıyla yeryüzündeki tüm halkları birleştiren uzlaşmacı yaklaşımıyla bağdaşmamaktadır. Nitekim yazar, antik dönemde yabancı halklara hamledilen Yi, Di, Rong ve Man adlandırmalarının kuzey, güney, doğu ve batıyı işaret eden coğrafi bölgelerle ilişkilendirildiğini tespit etmiş; akabinde, literatüre giren Hu adının bu bölgelerin bütününe kapsayacak ölçüde bir “yabancı” genellemesine uyduğunu tarihi dokümanlar vasıtasıyla belgeler. Yin-yang dengesiyle bütünlüğü dünya kurgusuna sahip Çin toplumunca kabul gören yegane ayrıştırma, kendi mülkiyet alanına izafe ettikleri merkez ülke vasıflandırılmasından ileri gelir. Yine de bu vasıflandırma diğer kavim ve boyları ötelemez; tam aksine onları merkez ülke etrafında kültür hareketliliğini arttıran, üstelik çoğu dönemde seçkin özellikleriyle övgüye mazhar olan bir mevkiye taşır. Öyle ki Hu-Hun özdeşliği ve Tang döneminde doğrudan Türkleri karşılayan Tujue, komşu devletleri çevrenin bir unsuru olmaktan çok; öteki yarısına dönüştürmektedir. Çin'deki bu “öteki” algısının Batı dillerinde uygar olmayan, ahlaki değerlerden yoksun “barbar” ifadesiyle yakından uzaktan örtüşmediğini derinlemesine mütâlaa eden bu eserin, modern dönem tarih araştırmalarına ışık tutacağına ve yeni konu çalışmalarına imkân tanıyacağına inanmaktayım.